KIS JÁNOS VÁLOGATOTT MŰVEI

KALLIGRAM

SZABADSÁGRA ÍTÉLVE

KIS JÁNOS
VÁLOGATOTT MŰVEI

Megjelent:

Az összetorlódott idő
Politikai írások, 1992–2013
(2013)

Mi a liberalizmus?
Esszék, tanulmányok, 1985–2014
(2014)

Az állam semlegessége
(2015)

A politika mint erkölcsi probléma
(2017)

Alkotmányos demokrácia
Régebbi és újabb közelítések
(2019)

Szabadságra ítélve
(2021)

Kis János

Szabadságra ítélve

Életrajzi beszélgetések

Meszerics Tamással
és Mink Andrással

KALLIGRAM
2021

Megjelent a Közép-Európai Egyetem Alapítvány támogatásával.

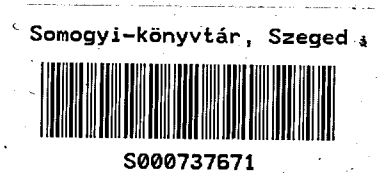

© Kis János, 2021
ISBN 978-963-468-204-2

Munkakörének betöltésére alkalmatlan.
Felmondólevél (1973)

Az ember szabadságra van ítélve, mert miután
a világba vettetett, felelős mindenért, amit tesz.
Jean-Paul Sartre (1946)

Szerkesztői jegyzet

E könyv nyersanyagát azok a beszélgetések szolgáltatták, melyeket Meszerics Tamás és Mink András folytatott Kis Jánossal 2009 és 2017 között. A beszélgetések néha heti sűrűséggel zajlottak, máskor hónapok maradtak ki közöttük; egy évnél hosszabb szünet is akadt. Meszerics Tamás, miután 2014-ben képviselő lett az Európai Parlamentben, már csak kivételesen volt jelen.

Bár eredetileg az volt a cél, hogy időrendben haladjunk, ennél a tervünknél csak részben sikerült kitartani, a beszélgetések rendre elkalandoztak. Amikor a közel teljes szövegfolyamot átnéztük, két dolgot ismertünk fel: ez az anyag megérdemli a nyilvánosságot, de alapos szerkesztésre szorul. A lejegyzett élőbeszéd a maga nyers állapotában nehezen olvasható. Csalog Zsolt, az interjúregény műfajának mestere is átdolgozta hőseinek magnóra vett emlékezéseit, és éppen így tudta megjeleníteni egyedi, csak rájuk jellemző hangjukat. Csalog írói tehetségével egyikünk sem rendelkezik, de azt reméljük, hogy a hang személyessége megmaradt.

Szerkesztés közben arra törekedtünk, hogy az időben összetartozó részek egymás mellé kerüljenek. Időbeli ugrálás csak ott maradt a szövegben, ahol ennek funkciója van. Ezért a könyvből nem igazán derül ki, hogy Meszerics Tamás hol lép ki a beszélgetésből. Valamennyire majdnem mindenütt jelen van ő is.

Az ismétlésektől és üresjáratoktól igyekeztünk megszabadulni. Ugyanakkor észrevettük, hogy fontos kérdések olykor nem hangzottak el; ezeket szerkesztés közben pótoltuk.

2009-ben azt terveztük, hogy a beszélgetések ott fognak véget érni, ahol az élettörténet politikai szakasza lezárul, és ehhez tartottuk is magunkat. Később azonban úgy láttuk jobbnak, hogy kiegészítjük a szöveget, így 2020-ban két záróbeszélgetés is készült a kötet végére.

Egy oral history típusú interjú alanya csak azért felelős, hogy úgy beszélje el életének eseményeit, ahogyan emlékszik rájuk. Egy szerkesztett könyv szerzői azonban a tényekhez való hűségért is felelősséggel tartoznak. Az emlékeket ellenőrizniük kell, egybe kell vetniük azzal, amit más forrásokból tudni lehet. Az információk egy része nyilvános adatbázisokban is elérhető. Mások csak személyes segítséggel voltak fellelhetők.

Köszönettel tartozunk a Blinken OSA Archívumnak és az 1956-os Intézetnek a beszélgetésekhez és lejegyzésükhöz biztosított technikai infrastruktúráért. Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik adatokkal vagy a félkész szöveghez fűzött kritikai észrevételekkel segítették e könyv megszületését. Első helyen Gáspár Annát (megh. 2019) kell említenünk, akinek családtörténeti kutatásai nélkül az első beszélgetés igencsak hiányos lenne. Köszönettel tartozunk Bauer Tamásnak, Fridli Juditnak, Gács Jánosnak, Haraszti Miklósnak, Kenedi Jánosnak, Kovács Krisztának, Kőszeg Ferencnek, László Gézának, Magyar Bálintnak, Miklósi Zoltánnak, Nagy Bálintnak, Nagy Elemérnek, Pető Ivánnak, Rényi Ágnesnek, Szilágyi Sándornak, Szirmai Gábornak, Tóth Gábor Attilának, Vági Zsuzsának és Wollák Katalinnak a tőlük kapott segítségért. Külön köszönet illeti Rádai Esztert, aki hozzájárult, hogy „Az emberi jogok kihívó gyakorlása" címmel az *Élet és Irodalom* 2019. május 7-ei számában megjelent interjújából szövegrészeket vegyünk át.

Kis János és Mink András

A tartozásoknak itt még nincs végük. Nagy-nagy köszönettel tartozom Andrásnak és Tamásnak, akik évek hosszú során át beszélgettek velem az életemről, Andrásnak pedig külön is a könyv megszerkesztésében végzett, fáradhatatlan munkájáért és a jegyzetapparátus elkészítéséért. A legnagyobb köszönet azonban Juditot illeti: ő tudja csak igazán, hogy mi mindenért.

Kis János

Előszó

Ez a könyv az én életemről szól, de mivel személyes döntéseim és a történelem találkozása folytán életem beleszövődött a pártállami rendszer elleni harcba és a demokratikus köztársaság megalapításába, ezért Magyarország jelenkori történelméről is.

Hajlamosak vagyunk azt képzelni, hogy a rendkívüli események szereplői rendkívüli személyiségek. Én inkább azt tapasztaltam, hogy esendő lények, mint bárki más: esendő lények, akiket a nagy idők emelnek – gyengeikkel és tévedéseikkel együtt – önmaguk fölé. Az itt következő beszélgetések nem idealizálják a rendszerváltást előkészítő események és a rendszerváltás szereplőit, és ez rám is igaz. De nem azzal a céllal kerültem az idealizálást, hogy lekicsinyeljem akár a személyeket, akik a történelmi folyamat különböző szakaszaiban kiemelkedő szerephez jutottak, akár magát a folyamatot. Nagy dolgok történtek, és döntési helyzetbe hozott résztvevőik közül sokan voltak képesek az események színvonalához felemelkedni. Hatással lesz Magyarország jövőjére, hogy a kor történelmi jelentősége tisztán álljon az állampolgári közösség előtt. De azt is fontosnak tartom, hogy tudatában legyünk: a történelmet nem gigászok csinálják, hanem hozzánk hasonló emberek. Mi magunk.

Egy kortárs történész szerint „minden alapító atya viharos és kalandos ifjúságra tekinthet vissza".[1] Kötve hiszem, hogy ez sokakra igaz volna azok közül, akik a harmadik köztársaság alapításánál bábáskodtak. Rólam biztosan nem mondható el. Soha nem voltam kalandkereső, világéletemben könyvtárban vagy otthon, az íróasztalom mellett időztem a legszívesebben, és pályám kezdetén ezt meg is engedhettem magamnak. A tudományos kutatók szokványos életét éltem, míg 1973-ban be nem válogattak az utóbb filozófuspernek elnevezett tisztogatási eljárás kiszemelt áldozatai közé. Igaz, nem véletlenül helyeztek vád alá: társszerzője voltam egy Marx-kritikának, mely a vád első számú bizonyítéka lett. Egyszóval, tartottam már valahol, amikor arra méltattak, hogy ellenséggé nyilvánít-

[1] Lásd Timothy Snyder: *A vörös herceg*. Budapest: Park 2019, 11.

sanak és kitessékeljenek a hivatalos tudományosságból. Ez az aktus mégis fordulatot hozott az életemben. Választás elé állított, és én azt választottam, hogy nem emigrálok, ám a tudomány hivatalos intézményeibe sem próbálok visszaszivárogni, hanem berendezkedem az intézményeken kívüli létezésre, és magam teremtek nyilvánosságot a gondolataimnak. Így jutottam oda, hogy részt vegyek a demokratikus ellenzék létrehozásában, majd szerepet vállaljak az SZDSZ-ben, és ott legyek a harmadik köztársaság megalapításánál.

És így történt, hogy az ifjúság és a férfikor határán mégiscsak kalandos életút nyílt meg előttem, ez a könyv pedig végül is kalandregény lett. Persze az ember nem bújik ki a bőréből. Én elmélkedésre születtem; a döntési helyzetek, melyek elé kerültem, intenzív gondolkodásra késztettek társadalomról, politikáról, morálról – és természetesen önmagamról: arról, hogy ki vagyok, mi a helyem a világban, és mi az értelme annak, amit másokkal közösen csinálok. Gondolati fejlődésem ugyanúgy része a történetemnek, mint a tetteim. Ezért aztán életem sajátos válfajú kalandregénnyé formálódott. Ez a műfaj a felvilágosodáshoz kötődik: nevelődési regénynek hívják. „Kilép egy jóravaló fiatalember a világba, hogy megtudja, hogyan gondolkodjék természetről-társadalomról, hogyan élje az életét, mi dolga – személy szerint neki – az emberek között. Kaland kalandot követ, a hős sokat hibázik, de a történet végén eljut oda, ahová kezdettől törekszik." Ezeket a sorokat a hetvenéves Eörsi Istvánról írtam, csaknem húsz évvel ezelőtt.[2] Amikor a történet végére ér, az olvasó megítélheti, hogy amit Eörsi életútjáról mondok, illik-e a sajátomra is.

Kis János

[2] Lásd Kis János: „Eörsi tanulóévei." *Élet és Irodalom*, 2001. június 15.

Tartalom

Szerkesztői jegyzet 9
Előszó 11

Első beszélgetés 17
Család – Kommunista mozgalom – A zsidó származáshoz való viszony
Második beszélgetés 47
Iskola – 1956 – Találkozás a filozófiával – Lukács György
Harmadik beszélgetés 74
Egyetemi évek – A filozófiaoktatás állapota – Márkus György – A Márkus-tanítványok
Negyedik beszélgetés 101
A szerzőpáros – Az értelmiség derékhada és mi – Filozófiai Intézet – Az Intézet kettészakadása – 1968
Ötödik beszélgetés 122
Az Überhaupt *– Az Iskolához való viszony – Lukács halála és a Lukács-körkérdés –Elszakadás az Iskolától*
Hatodik beszélgetés 150
A filozófusper – Szabadságra ítélve – A készülődés évei – Hol éljek? Hogyan éljek? Kivel éljek? – A Rakovski-korszak – A szamizdat-korszak kezdete
Hetedik beszélgetés 179
Helsinki – Az emberi jogok gyakorlása mint erkölcsi gesztus és mint politika – Az „új evolucionizmus" – Varsói látogatás
Nyolcadik beszélgetés 198
1977 január: az első szolidaritási nyilatkozat a Chartával – A gépiratos szamizdat korszaka – 1979. október: a második szolidaritási nyilatkozat – A demokratikus ellenzék szintváltása – Prága
Kilencedik beszélgetés 223
A Beszélő *indulása*

Tizedik beszélgetés 249
„Gondolatok a közeljövőről" – A közeljövő-vita – Politikai irányok a demokratikus ellenzékben – Krassó György – Szervezeti dilemmák – Ki tartozott az ellenzékhez?
Tizenegyedik beszélgetés 276
Kapcsolatok vallási körökkel – Bulányi és a Bokor – Más katolikusok – Iványi Gábor és a kitaszított metodisták – A Hit Gyülekezete – Ötvenhatosok – Donáth Ferenc – Eörsi István – Kende Péter – A kolozsvári találkozás
Tizenkettedik beszélgetés 297
Rendszerkritikus társadalomtudósok – A rendszerre jellemző egyenlőtlenségek szociológus kritikusai – A gazdasági rendszer közgazdász kritikusai – Népi írók
Tizenharmadik beszélgetés 322
A Bibó Emlékkönyv
Tizennegyedik beszélgetés 345
Egy rendkívüli barátság vége
Tizenötödik beszélgetés 369
Filozófiai válság az Überhaupt *után – Emberi jogok és egalitárius közpolitikák – Az új amerikai liberalizmus felfedezése – Tanulási feladatok –* Vannak-e emberi jogaink? *– A* Vannak-e emberi jogaink?*-tól a* Mi a liberalizmus?*-ig*
Tizenhatodik beszélgetés 395
Választások 1985-ben: a jelöltállítási küzdelem – A monori tanácskozás
Tizenhetedik beszélgetés 419
Ötvenhatról nyolcvanhatban – Tárgyalások a második monori tanácskozásról – Lakitelek és következményei
Tizennyolcadik beszélgetés 445
A Társadalmi szerződés *– Kurzus a Rajk Kollégiumban – Szabad Kezdeményezések Hálózata – 1988. március 15., Tüntetés a romániai falurombolás ellen – 1988. június 16.*
Tizenkilencedik beszélgetés 473
Amerika! Amerika!
Huszadik beszélgetés 498
1989. március 15. – SZDSZ-közgyűlés március 19-én – Június 16., újratemetés – Ellenzéki Kerekasztal
Huszonegyedik beszélgetés 524
Az Ellenzéki Kerekasztal szakadása – Népszavazás – Viták a népszavazás körül
Huszonkettedik beszélgetés 547
A pártállami parlament alkotmányt módosít – A Dunagate-botrány – Miért nem lettem képviselő? – Hogyan lettem pártelnök? – Választási kampány – Hazugság- és rágalomhadjárat az SZDSZ ellen – Az eredmények – Küldöttgyűlési beszéd
Huszonharmadik beszélgetés 575
A paktum és utóélete
Huszonnegyedik beszélgetés 603
A taxisblokád – Az SZDSZ egyensúlyvesztése – Kifelé a válságból
Huszonötödik beszélgetés 625
Visszavonulás a pártelnökségből – Utódlási harcok – Demokratikus Charta
Huszonhatodik beszélgetés 649
Az Országos Tanács tagjaként – Publicistaként – A köztársaság válsága – 1989 hagyatéka – Az Orbán-rezsim
Huszonhetedik beszélgetés 682
Tanárként – Részvétel a köztársaság alkotmányos kultúrájának formálásában – Munkaprogram – Az új marxistákhoz való viszony – A kapitalista demokrácia válsága – A piaci és a politikai globalizáció egyenlőtlen üteme és annak következményei – Albert Camus

Névmutató 708

Első beszélgetés

Család – Kommunista mozgalom – A zsidó származáshoz való viszony

Mi volt az első olyan élményed, ami politikai gondolatokat ébresztett benned?

Nem tudnám megmondani. Az én családom történetét keresztül-kasul átjárta a politika. A szüleim a kommunista mozgalomban élték az életüket. Az illegális párt tagjának lenni nem az élet egyik szegmense volt, hanem totális életforma, annak jó és rossz oldalaival. Intenzív barátságokat kínált olyan emberekkel, akik a világ megváltására szövetkeztek. És be is zárta őket ebbe a körbe.

Hogyan lettek kommunisták?

Édesapám, Erdős László a numerus clausus miatt Magyarországon nemigen járhatott egyetemre, ezért tanulmányait Brünnben, vagyis Brnoban végezte, az ottani német műszaki egyetemen. De még ezt megelőzően eljárt a rövid életű Magyarországi Szocialista Munkáspárt rendezvényeire. Az MSZMP a kommunista párt legális fedőszerve volt. Hogy oda ki vitte el apámat, nem tudom. Azt sem tudom, hogy amikor Brünnbe kiutazott, már kommunistának tekintette-e magát. Odakint azonban a kommunista diákok csoportjához tartozott; ha jól tudom, ő volt a csoport vezetője. A rendőrség rajtaütött egy gyűlésükön, ezután apámtól visszavonták a tartózkodási engedélyét. Csehszlovákiában a kommunista párt legálisan működhetett, de úgy látszik, a külföldi diákok politikai szervezkedését nem tűrték el. Azt azonban megengedték, hogy apám a vizsgáira beutazzon az országba. Ezért Bécsbe ment, ahol bárzongoristaként tartotta el magát – mint Cziffra György az '50-es években Budapesten, csak persze ő nem volt képzett zongoraművész, nem is készült annak, bár jól zongorázott –, közben megszerezte a gépészmérnöki diplomát, és 1930-ban hazatért.

Ezek szerint ekkor már a párt tagja volt?

Valószínűleg nem. A brünni kommunista diákcsoport aligha volt több kommunista érzelmű diákok közösségénél, mert apámat forma szerint

SOMOGYI KÖNYVTÁR
95 3283
1881
SZEGED

csak itthon vették fel a pártba. Érdekesnek találhatjátok, hogy egy bizonyos Konkoly-Thege Zalán szervezte be, aki alighanem Konkoly-Thege Miklós csillagász és országgyűlési képviselő rokona volt. Sokáig nem tartott azonban apám illegális tevékenysége, mert 1931-ben letartóztatták és két évi börtönre ítélték. Szabadulása után megint volt egy éve, amit aktivizmussal tölthetett. Egy-másfél év múlva megint lefogták, ezúttal nyolc hónapot kapott.

Ez mikor volt?

1934-ben. Az ügy azonban valamiért egészen 1936-ig húzódott, így apám szabadlábon védekezhetett. Nem várta meg, hogy behívják a büntetés letöltésére; az ítélet kihirdetése után kiszökött az országból, és meg sem állt Párizsig. A nővére, Manci pedig besétált a Belügyminisztériumba, adott egy borítékot egy hivatalnoknak, aki kiállított egy útlevelet anyám és újszülött nővérem, Mari számára, akik így legálisan utazhattak Párizsba az apám után. Ő ott mindjárt átigazolt a Francia Kommunista Pártba, ahonnan azonban 1937 nyarán valami „ideológiai elhajlás" miatt kizárták. Hogy milyen eltévelyedésben találták vétkesnek, nem tudom: anyám soha nem említette meg ezt az epizódot, a kizárás puszta tényéről is csak apámnak abból a vallomásából szereztem tudomást, melyet 1943 júniusában, utolsó letartóztatásakor vettek fel a katonai elhárításon. 1938 őszén a francia hatóságok nem hosszabbították meg a tartózkodási engedélyét, ezért családostul áttelepült Brüsszelbe, 1940 januárjában pedig hazatért. A határról egyenesen a börtönbe szállították az elmaradt büntetés letöltésére. Tudta, hogy ezt nem kerülheti el.

A hazatérése a Molotov–Ribbentrop-paktummal függött össze?[3]

Anyám úgy mesélte, hogy a párt hívta haza más kommunista emigránsokkal együtt. Az lehetett a mögöttes számítás, hogy a magyar–szovjet viszonyban is fordulat fog beállni, és csökkenni fog a mozgalomra nehezedő nyomás. De az is lehet, hogy a háború kitörése miatt tartották fontosnak, hogy aki teheti, a fedélzeten legyen. Nem tudom. Abban azonban nem volnék biztos, hogy apámat személy szerint is hazahívták volna, mert őt az FKP-ból[4] való kizárása után minden bizonnyal a magyar párt is leírta. Valószínűleg csak követte azokat a barátait, akik tényleg a párt hívására tértek haza. Erre vall, hogy szabadulása után két éven át semmiféle szervezeti kapcsolata nem volt a párttal.

Hogyan vették vissza?

1942-ben egy letartóztatási hullám teljesen szétzilálta az illegális mozgalmat, és minden hadra fogható emberre szükség lett hirtelen, így őt is újra mozgósították. A titkosrendőrség ezúttal is gyors és hatékony volt; nem telt bele egy év, és jött a következő letartóztatás. Mire én megszülettem, apám már a sátoraljaújhelyi katonai börtön foglya volt. '43 nyarán hadbíróság ítélte nyolc évre, államellenes szervezkedés címén. 1944 márciusában, pár nappal a német megszállás után, jugoszláv partizánok kezdeményezésére börtönlázadás tört ki a fogházban. Az őröket lefegyverezték, kinyitották a cellákat, és megpróbáltak a városon át kitörni Szlovákia felé, az ottani partizánokhoz. Apám őrültségnek tartotta az akciót, ordított, hogy a kommunisták maradjanak a cellájukban. Igaza lehetett, mert a németek minden menekülőt megöltek, és azokat is kivégezték, akik a börtönben rekedtek, de fegyveres ellenállást tanúsítottak. Állítólag a többieket is meg akarták ölni, ezt azonban a börtönparancsnok, egy bizonyos Lindenberger Lajos nevű tartalékos hadnagy megakadályozta. Ha így történt, akkor Lindenberger, aki a kitörési kísérlet során maga is megsebesült, igen derék ember lehetett. Azt azonban nem állt hatalmában megakadályozni, hogy nem sokkal később az összes politikai foglyot Dachauba[5] szállítsák. És azt sem kerülhette el, hogy érdemei dacára az ÁVH 1949-ben letartóztassa, és a Rajk-per egyik mellékperében halálra ítéljék.

[3] Molotov–Ribbentrop-paktum: a hitleri Németország és a Szovjetunió között 1939. augusztus 23-án kötött megnemtámadási szerződés, amelynek titkos záradéka rendelkezett Kelet-Európa, azon belül Lengyelország felosztásáról a két hatalom között. A szerződést Vjacseszlav Molotov szovjet és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter írta alá Moszkvában, Sztálin jelenlétében.

[4] FKP: Francia Kommunista Párt.

[5] Dachau: az első állandó koncentrációs tábor, amelyet 1933 márciusában, a náci hatalomátvétel után hoztak létre. A táborban eleinte a politikai foglyokat őrizték, majd az egyik legnagyobb kényszermunkatáborként is működött. A háború végén már körülbelül negyvenezer foglyot tartottak ott. Fennállása évei alatt összesen nagyjából 200 ezer embert deportáltak ide, akik közül negyvenötezren pusztultak el.

Mi lett a sorsa édesapádnak Dachauban?

Augsburgban dolgoztatták, tudtommal egy repülőgépgyárban. A tábor kiürítésekor még élt; azok között volt, akiket az SS erőltetett menetben kelet felé terelt. Aki nem bírta, azt meggyilkolták. Így végeztek vele is, alig néhány nappal a háború vége előtt. Rettenetes ezt a jelenetet magam elé idézni, de akkor is szorongás fog el, ha arra gondolok, hogyan alakult volna az élete, ha túléli a halálmenetet. Anyám mesélte, hogy a remélt kommunista hatalomátvétel után apám a politikai rendőrséghez szeretett volna kerülni. Az volt a célja, hogy leleplezze a besúgókat, akik lehetővé tették a horthysta hatóságoknak, hogy újra és újra szétverjék a pártot. Az indulat érthető, hiszen utolsó tizenöt évéből többet töltött fogságban vagy kényszerű emigrációban, mint szabadlábon, aktív párttagként. Hozzá közel álló emberek vesztették az életüket árulás miatt. Barátja volt Rózsa Ferenc, akit a kihallgatói agyonvertek; '42-ben a Sallai Imrével együtt kivégzett Fürst Sándor testvére vitte vissza a pártba. A kommunisták számára az üldöztetés ügyük végső igazolása volt. A párt mártírjainak megkínzatása és meggyilkolása végső tanúságtétel volt az Eszme mellett: miként az őskeresztények, a kommunisták is úgy hitték, hogy az az eszme, amelyért ilyen áldozatot hoznak, nem lehet hamis. A mártírok elárulói pedig a „teljes bűnösség" legalantasabb példányai voltak, el kellett nyerniük méltó büntetésüket. Érteni vélem ezt a szenvedélyt, azonban akkor is idegen volna tőlem, ha nem tudnám, amit apám nem látott előre, hogy micsoda szörnyszülött szervezetbe lépett volna be, ha megéri. Igaz, az én életutam nemcsak abban különbözött az övétől, hogy a mozgalom, melynek részese voltam, a kommunisták által létrehozott világ ellen szerveződött, és nem ígért világmegváltást. Nekem és küzdőtársaimnak jóval mérsékeltebb fizikai kockázatokkal kellett számolnunk, mint neki és az ő elvtársainak. Akárhogy is, én a rendszerváltás után arra törekedtem, hogy túllépjek az ellenzéki lét konspirációs légkörén, és új életet kezdjek, a besúgók leleplezését pedig a történetben nem érintett, elfogulatlan emberekre hagytam, és be kell vallanom, jobban esne, ha úgy gondolhatnék apámra, hogy ő is erre vágyott.

Ráadásul a kommunista politikai rendőrség már a koalíciós években is sötét hely volt...

Így van; én azt is tudom, amit apám nem tudhatott, hogy aki az ÁVO-n vizsgálattal és kihallgatással járó ügyekbe keveredett, nem kerülhette el a morális bukást. Ezért nem lehet szabadulnom a szorongató érzéstől, hogy apám tragikus hős volt, akit a szenvedélye az erkölcsi önpusztítás felé mozgatott. Vagy ki tudja, talán mégsem. Nemcsak még ismeretlen árulókra akart vadászni ugyanis. Úgy vélte, bizonyítéka van rá, hogy egy illegális kapcsolata, egy bizonyos Eisenberger Béni is besúgó. Eisenberger Béni 1945-ben Péter Gábor néven előbb a kommunista politikai rendőrség, majd az ÁVH hírhedt főnöke lett. Feri nagybátyám özvegye – egy nagyon kedves és végtelenül naiv ember – valamikor 1945-ben vagy '46-ban találkozott Péter Gáborral, akit a háború előtti időkből ismert, és tiszta tekintetét rávetve azt mondta neki: „Te Béni, tudod te azt, hogy az Erdős Laci szerint te besúgó voltál?" Mire Péter Gábor ezt felelte: „Szerencséje az Erdősnek, hogy nem jött haza." Híresen ostoba ember volt; valószínűleg fel se fogta, hogy a feketehumor egy ritka gyöngyszemét sikerült kibocsájtania magából. Az azonban nagyon valószínű, hogy az általa vezetett politikai rendőrségen apám legfeljebb áldozatként kaphatott volna szerepet.

Mit tudsz arról, hogy édesapád gyanúja megalapozott volt-e?

A hetvenes években elmondtam egyszer Donáth Ferencnek, hogy apám rendőrspiclinek tartotta Péter Gábort. Jól ismerte Pétert; egy időben Kádár Jánossal együtt ők hárman alkották a párt hazai központi bizottságát. A nyilas rémuralom idején együtt dekkoltak egy zuglói – ha jól emlékszem, Hungária körúti – házban. Feri nagy kedvvel mesélgette, hogy egy szép napon a házmester – maga is kommunista vagy szimpatizáns – bekopogott hozzájuk azzal, hogy másnap razzia lesz, jobb lesz, ha eltűnnek. Összeült hát a Központi Bizottság, és arra jutottak, hogy gyanús lenne, ha a lakást üresen hagynák, ezért Kádár és Péter szavazatával az a többségi döntés született, hogy ők ketten elmennek, Feri pedig maradjon ott. Feri a megjelenésére és a beszédmódjára olyan volt, mint egy vidéki magyar úr – Jászárokszálláson született és nőtt fel, apja köztiszteletben álló, liberális ügyvéd volt –, a papírjai sem keltettek gyanút. A nyilasok tisztelegtek és távoztak. Este aztán a KB többsége is visszaszivárgott, és újra teljes volt a pártvezetés. Nos, hát Feri azt mondta nekem, hogy apám egészen biztosan tévedett; Péter Gábor hitvány egy alak volt, de hogy spicli lett volna,

az kizárt. Ha ez az igazság, akkor apámat egy tévedés mentette volna meg az erkölcsi önmegsemmisítéstől.

Ugyanakkor kiprovokálta volna, hogy fizikailag semmisítsék meg.

Ebben sem lehetek biztos. Az ember élete minden csomóponton sok különböző irányban folytatódhat, és a különböző folytatásoknak sokféle további elágazásuk lehet; a félbeszakított életútról lehetetlen megmondani, hogy a számtalan lehetőség közül melyiket valósította volna meg. Ki tudja, ha apám túléli a halálmenetet, hiába kérte volna magát a politikai rendőrségre, a párt máshova küldi. A sátoraljaújhelyi börtönlázadáskor jó realitásérzékről tett tanúbizonyságot; esetleg azt is idejekorán megérezhette volna, hogy a politikai rendőrség büdös. Mégis tragikus személyiségnek látom őt. A kommunizmus választása téves volt, és ez a tévedés az ő idejében óriási fizikai és erkölcsi kockázatokkal járt, könnyen bizonyulhatott tragikai vétségnek.

Édesapád esetében szerinted tragikai vétség volt?

Nem tudhatom, mert a halála miatt a jövője nem teljesült be. Nem arról van szó, hogy a mi véges elménk számára nem hozzáférhető a válasz a kérdésre, mi lett volna belőle, ha túléli a háborút: a válasz nem létezik, a meg nem élt élet mindörökre nyitott marad. De az igaz, hogy a kommunista mozgalom választása jó eséllyel bizonyulhatott volna tragikai vétségnek.

A tragédiához az is kell, hogy a tévedésben és a következmények vállalásában emberi nagyság mutatkozzon meg.

Apám esetében ez adva volt. Rövid életében őszinte, erős és tiszta szenvedélyek mozgatták, igazságérzet és szolidaritás. Az ország, amelyben élt, nagybirtokosok és zsellérek országa volt, urak és szolgák országa, a csendőrpertu országa, ahol egy prefasiszta mozgalomból kinőtt ellenforradalmi rezsim regnált, ahol már a húszas évek elején numerus clausus-szal sújtották a zsidóként elkülönített magyar állampolgárokat, és ahol a nagy gazdasági válság kitörésétől fogva a rezsim feltartóztathatatlanul gravitált a szélsőjobb felé. Apám ezzel a világgal szemben választotta a kommunista mozgalmat, melynek világmegváltó igazságát éppen az bizonyította a számára, hogy tagjainak *ebben a világban* üldöztetés és mártírium a sorsuk. Tévedett, de a tévedésében volt nagyság. Majtényi

Lászlótól tudom, hogy amikor az ő apja, aki szintén Dachauban raboskodott, súlyos beteg lett, apám megosztotta vele a fejadagját. Egy másik rabtársával anyám beszélt. Ezt a férfit Szenes Ivánnak hívták. A sátoraljaújhelyi fogházban ismerkedtek meg apámmal; Szenes ekkor még csak 17 éves, tapasztalatlan gyerek volt. A nála jó húsz évvel idősebb apám már ott a szárnyai alá vette, és aztán Dachauban is a mentora maradt. Azt mondta neki, hogy a kommunistáknak törődniük kell a cigány rabokkal, mert ők itt a legelesettebbek.

Arról mit tudsz, hogy apaként milyen volt?

Sok kedvesség és humor lehetett benne. Négy éves Mari nővéremnek verset küldött a börtönből a születésnapjára: „Kedves, mint a Mami, / Volt egyszer egy Mari. / Róla szól e nóta, / Melynek, ha akarnám, / Se vége, se hossza..." Gyerekkoromban nagyon irigyeltem Marit azért, hogy ismerte a papát. Nem olyan nagyon régen megkérdeztem tőle, hogy mire emlékszik. Azt felelte, hogy csak állóképek jelennek meg előtte, nem látja mozgásban, nem hallja a hangját. Állóképeim nekem is vannak; a különbség annyi, hogy én biztosan tudom, hogy ezek nem lehetnek emlékek.

Apád gépészmérnök volt. Édesanyádnak mi volt a foglalkozása?

Anyám, Schwarz Ilona, mindössze négy elemit és négy polgárit végzett. Ez akkoriban a polgári kistisztviselői állások betöltéséhez volt elég. Végzős osztályfőnöke felkereste nagyszüleimet az otthonukban, hogy rábeszélje őket: küldjék a lányukat gimnáziumba. Nagypapa elsírta magát, és azt felelte, hogy ezt ők nem tudják megengedni maguknak. Így aztán anyám 15 éves korában kitanulta a gyors- és gépírást, és magántisztviselő lett. Egy Tudakozónak nevezett magánnyomozó cégnél dolgozott. A terepmunkát férfiak végezték, jelentésüket pedig irodista lányok jegyezték le. Közben anyám a használt szőnyegek javításába is beletanult; párizsi emigrációjuk idején részben ebből, részben pedig óvodáskorú gyerekek pesztrálásából jutott jövedelemhez.

Őt nem érte üldöztetés?

A nyilas hatalomátvétel előtt csak kihallgatásra vitték be időnként – egy alkalommal a nagypapa vele ment, és meg akarta várni a rendőrség épületében, de elzavarták. A nyilas hatalomátvétel után azonban begyűjtötték a számontartott kommunistákat, és '44 novemberében anyámat

is letartóztatták. Akkor mi már nem az otthonunkban laktunk, hanem a Pozsonyi út 40-ben, egy csillagos házban. Ez a ház a gettón kívül volt, és a Svájci Állam védelmét élvezte, ami viszonylagos biztonságot jelentett. Nagy szerencse volt ide kerülni. Mi ezt egy baráti házaspárnak, László Magdának és férjének, Gézának köszönhettük. Magda édesanyja, Friss Zsigmondné ugyanis pont a Pozsonyi út 40-ben lakott. Magdáék két gyerekükkel, Palival és Ágival hozzá költöztek, és hívták anyámat is, hogy menjünk velük. Még egy idős hölgy lakott velünk, ő a Friss néni sógornője lehetett. A holminkat egy lovas szekéren szállította át anyám a Pozsonyi útra. A házmester segített pakolni, aztán felült a bakra, és elkísért minket a csillagos házig. Szóval itt tartóztatták le anyámat '44 novemberében, és Bergen-Belsenbe[6] hurcolták. Engem Magdáék vettek magukhoz, nekik köszönhetem, hogy életben maradtam. Amikor anyámat elvitték, egész nap csak álltam a járókában és az ajtót bámultam, nem voltam hajlandó sem leülni, sem enni. Idővel persze beleszoktam a helyzetbe, Magdát anyunak, Gézát apunak kezdtem szólítani. Amikor anyám '45 szeptemberében hazajött, nem kapott azonnal ölbe – gondolom, nehogy megriadjak az ismeretlen felnőtt tolakodó közeledésétől –, hanem csak álltak Magdával a járókám előtt. Kétéves voltam, de még nem tudtam járni. Néztem őket, aztán egyszer csak megszólaltam: „Kettő anyu." Hogy honnan tudtam abban az életkorban és olyan hosszú idő után, hogy az anyám is „anyu", az igazi rejtély.

Mennyit számított a védett ház védettsége?

Nagyon is viszonylagos volt, pedig nekünk ráadásul még svéd menlevelünk is volt; a szüleim egyik barátja Svédországba emigrált, ő talpalta ki. Egyszer – Mari szerint valamikor '44 novemberében – megjelentek a nyilasok, és a ház lakóit leparancsolták az utcára. A felnőttek egy kis batyuba kapkodták össze a legfontosabbakat, engem egy ruháskosárban vittek.

[6] Bergen-Belsen: náci koncentrációs tábor Alsó-Szászországban, Hannoverhez közel. Eredetileg hadifogolytábor volt, 1943-ban alakították át koncentrációs táborrá. 1945 áprilisában, amikor a brit csapatok felszabadították, 53 ezer foglyot és 13 ezer temetetlen holttestet találtak a táborban. Becslések szerint fennállása alatt több mint tízezer magyar deportált fordult meg itt.

Gyalog kellett átvonulni a gettóba, ahol egy üresen álló házsorhoz vezettek; korábbi lakóit minden bizonnyal meggyilkolták. Friss nagymamáék nagyon fáradtak voltak, be akartak menni az első házba. Géza nem engedte, azt mondta, muszáj elmenni az utca közepéig. Másnap kiderült, hogy az első házból éjjel a Dunához terelték és a folyóba lőtték az embereket. A többieket visszakísérték a Pozsonyi útra. Hogy mi hogyan kerültünk vissza, arról fogalmam sincs. Talán a svájci követséget riasztotta valaki. Biztos, ami biztos, a lakást a távollétünkben kifosztották. A Pozsonyi út 40-hez kötődik az első tudatos emlékem is. Pontosabban: nem egy emlék, hanem egy álom, mely éveken át kísértett. Valaki az ölében tart, és fut velem lefelé egy csigalépcsőn, vijjogó hangokat hallok, és egy homályos üveggel fedett, nagyon magas ablakon éles fénycsíkok pásztáznak. Érdekes, gyerekkoromban látogattam Friss nagymamát, aki haláláig abban a házban lakott, és akkor soha nem kapcsoltam össze az álmomat ezzel a lépcsőházzal. Évtizedekkel később, már felnőttként megint ott jártam, és akkor villant be, hogy álmomban ebben a lépcsőházban vagyok, a fények a belső udvarra néző világítóablakon villódznak, sziréna vijjogását hallom, és a légópincébe szaladnak velem.

Mi lett édesanyáddal a háború után?

A háború után pártkáder lett. Először rövid ideig Rákosi titkárságát vezette, majd a Külforgalmi Rt. igazgatójává nevezték ki. Ez a cég hivatalosan árubehozatallal foglalkozott, de úgy sejtem, hogy a háttérben az MKP ügyleteit bonyolította. Innen anyámat 1947-ben vagy '48-ban a Pénzügyminisztériumba helyezték személyzetisnek. A miniszter ekkor még kisgazda volt, Nyárádi Miklósnak hívták; gondolom, nem örülhetett anyám feltűnésének, de nagyon előzékeny volt vele – mint úriember az úrhölggyel, ahogy anyám mesélte. Ő viszont nem tudta, hogyan viszonozza az udvarias gesztusokat, mert fogalma sem volt róla, hogy egy úrhölgy hogyan viselkedik egy úrral. De nem is ez volt a dolga. A teljes kommunista hatalomátvétel előtti idők voltak ezek, és anyám valószínűleg azt a feladatot kapta, hogy az apparátust megbízható káderekkel töltse fel, elszívva a levegőt a kisgazda miniszter körül. '48 végén Nyárádi nyugatra menekült, a minisztérium irányítását pedig Gerő Ernő vette át. Anyámra itt már nem volt szükség, pártiskolára küldték. Éppen akkor

végzett, amikor Gerő vezényletével az MTA kézbevétele zajlott.[7] Mit tesz isten, anyám elhelyezéséről egy olyan bizottság döntött, melyet Gerő elnökölt. „Legyen az elvtársnő az Akadémia főtitkára", mondta Gerő, gondolom, pillanatnyi ihlet sugallatára. Anyám hallatlan szerencséjére a bizottság tagja volt Horváth Márton is, aki elhúzta a száját, és így szólt: „Ernő, ezt talán mégse..." Így végül az Oktatási Minisztériumba küldték, ahol a külföldi ösztöndíjasok ügyei tartoztak hozzá. Pár év múlva a X. kerületi pártbizottságra helyezték át másodtitkárnak. Itt érte 1956. A forradalom leverése után a VI. kerületben lett másodtitkár, és innen került az Írószövetségbe szervező titkárnak 1959-ben, amikor az 1957 januárjában feloszlatott szervezetet újraindították.

Ő képviselte a pártközpontot az Írószövetségben?

Valóban ő volt az első számú kapocs a pártközpont és az Írószövetség között. '56 előtti tevékenységéről nem sokat tudok, akkor még kisgyerek voltam. Az Írószövetségben játszott szerepéről azonban már van valami képem. Egyenes ember volt, távol állt tőle az intrikusság és a feljelentgetési düh. Az íróembereket ráadásul kedvelte is, és idővel azonosult a hellyel, ahol dolgozott. Nem hinném, hogy bárkinek ártott volna. A szervezeten belül felmerülő politikai ügyek kezelése egyébként sem rá tartozott, hanem Darvas Józsefre, a Szövetség elnökére, és Dobozy Imre főtitkárra. De mégiscsak ő volt az összekötő egy függetlennek mondott, valójában felülről irányított szervezet és a pártközpont között, és ezt alighanem jobb lett volna elkerülnie. Amikor engem 1973-ban kirúgtak az Akadémia Filozófiai Intézetéből, az ő problémája is megoldódott. Megbízhatatlanná vált, és Aczél nyugdíjaztatta. Azokban az években, amikor az Írószövetség lázongani kezdett, ő már rég nem volt ott.

Édesanyádnak voltak testvérei?

[7] A Magyar Tudományos Akadémia autonómiáját az 1949. évi XXVII. törvénnyel számolták fel végleg, miután számos „burzsoá" tudóst már eltávolítottak a testületből. Ezzel az akadémiát szovjet típusú intézménnyé alakították át és állami irányítás alá helyezték. A tudományos testület autonómiáját a rendszerváltás után 1992-ben elfogadott akadémiai törvény állította helyre. 2019-ben az Orbán-kormány újra „államosította" az akadémia kutatói intézményhálózatát.

Két fivére és egy nővére volt, mindhárman kommunisták. Jóska bátyja is a brünni német műszaki egyetemet járta ki, mint az apám. Feri kereskedelmi iskolát végzett; iskoláját 1967-ben róla nevezték el, nyilván a kommunista múltja miatt, és meglepő módon máig viseli a nevét (melyet valamikor a '30-as években Schwarzról Szászra magyarosított), bár a honlapon már egyszerűen csak mint „iskolánk régi tanulóját" emlegetik, arról egy szó sincs, hogy a sok régi tanuló közül miért pont rá esett a választás. A két fiút '44-ben munkaszolgálatra vitték. Ők is erőltetett menetben pusztultak el, mint az apám. Egyikük nem bírta tovább; lerogyott, és nem tudott felkelni. Nem tudni, melyikük volt az. A testvére vele maradt. Mindkettőjüket agyonlőtték.

Egy nővért is említettél.

Ő volt Éva, a legidősebb testvér és a legnagyobb formátum a családom túlélő tagjai között. Végig kitűnően tanult, és saját erejéből eljutott az egyetemig. Pécsre iratkozott be, matematika szakra (vidéki egyetemre a numerus clausus idején könnyebb volt zsidóként bekerülni). De még be sem fejezte az első évet, már haza is kellett jönnie. A nagypapa munkanélküli lett, segíteni kellett a családot eltartani. Így került Éva a Tudakozóba, ahová azután anyámat is maga után vitte. A testvérek közül ő lett először kommunista. A húszas években kommunista értelmiségi körökben egyfajta kulturális és életforma-forradalom is zajlott. Vagy talán az a pontosabb, hogy értelmiségi körökben létezett egyfajta ellenkultúra – gondoljatok csak Isherwood *Goodby to Berlin*-jére[8] –, és ebben a közegben jóparán kommunisták is voltak. Éva is nagy életforma-forradalmár volt, a hagyományos családfelfogás elutasításától a vegetarianizmusig mindent kipróbált. Szóval az ő számára a kommunizmus nem egyszerűen egy politikai eszme volt, hanem ellenkultúra is. Születésekor a Bella nevet adták neki. Még Schwarz Izabella néven állt először bíróság előtt 1929-ben. Ebből híres ügy lett, mert a vád előhozakodott egy levéllel, amit Éva egy börtönőr segítségével próbált kijuttatni egy elvtár-

[8] Christopher Isherwood *Goodbye to Berlin* című regénye, amely a *Cabaret* című broadwayi musicalt, és Bob Fosse 1972-ben készült azonos című filmjét is ihlette, 1939-ben jelent meg. Magyar kiadása: *Isten veled, Berlin*. Budapest: Európa 1972. (Fordította Réz Ádám.)

sának. A börtönőr maga ajánlotta fel a segítségét, szimpatizásnak adta ki magát. Amikor a levelet felolvasták, Éva felpattant a helyéről, és azt kiabálta, hogy a vád provokátorokkal dolgozik. Zűrzavar támadt, az eset bekerült a sajtóba, egy ellenzéki képviselő a parlamentben interpellációt intézett a belügyminiszterhez. Ettől Évát még több évre elítélték. Szabadulása után igazi, mély illegalitásba vonult; hamis papírokkal, álnéven élt, a mozgalmon kívüli kapcsolatait teljesen megszakította. Nagypapa egyszer az utcán összetalálkozott vele; Éva rezzenéstelen arccal elment mellette, szegény öreg borzasztóan oda volt.

Mit csinált ő a mély illegalitásban?

A párt egyik budapesti kerületének koordinátora volt. Talán ezért volt a lakásán rengeteg röplap és illegális újság; nekem azt mesélte, hogy amikor a titkosrendőrség a nyomára jutott, és dörömböltek az ajtaján, akkor nagy papírégetésbe fogott, ami jó hosszú ideig eltartott. Megint bíróság elé került, megint elítélték. A tárgyalóteremből azonban hazamehetett azzal, hogy majd megkapja a börtönbehívóját, és ahogy az apám tette második pere után, ő is kiszökött az országból. Ez 1935-ben történt. Papírjai Lakatos Éva névre szóltak, és innentől fogva ezt a nevet használta. Először Prágába, onnan Moszkvába ment. Úgy volt, hogy elvégzi a Nemzetközi Lenin Iskolát, ahol külföldi kommunistákat képeztek, aztán visszatér Magyarországra. De végül minden másképp alakult. A Nagy Terror[9] ideje volt ez, és az Iskolán reggelente leleplező gyűléseket tartottak. Egy szép napon az igazgatónő bejelentette, hogy egy Schillinger László nevű, magyar hallgatót kizárták az iskolából, mert kiderült róla, hogy trockista. Az ilyen bejelentéseket egy gyűlölet-negyedóra követte; sorra fölálltak az emberek és példás ítéletet követeltek megbélyegzett társukra. És akkor Éva is fölállt, és azt mondta: „Elvtársak, itt valami tévedés lesz. Schillinger elvtársat gyerekkora óta ismerem. Egész biztosan nem trockista." „Vszjo jaszno",[10] mondta erre az igazgatónő, és Évát ott helyben kizárták a pártból és a Lenin Iskolából, és egyik napról a másikra az utcán találta magát egy idegen országban, ahol még az is gyanús volt, aki nem idegen.

[9] A Szovjetunión 1934 és 1939 között végigsöprő terrorhullám megnevezése. Valószínűleg Robert Conquest használta először ezt a kifejezést a sztálini tisztogatásokról szóló könyve címében. Lásd Conquest: *The Great Terror*. New York–Oxford: Oxford University Press 1968.

[10] Vszjo jaszno (orosz): Minden világos.

Felismerte a nagynénéd, hogy mindez a rendszer lényegéből eredt?

Eszébe sem jutott, hogy a rendszerben keresse az okot. Arra gondolt, hogy az ellenség befurakodott a kommunisták közé, hogy belülről verje szét a szovjethatalmat. A Szovjetunió bekerítettségi pszichózisban élt, a hivatalos propaganda szakmányban gyártotta összeesküvéselméleti világmagyarázatait. Meg is személyesítették a szálak mozgatóját; úgy hívták: Trockij. Mindenki trockista lett, akit Sztálin áldozatul kiszemelt, még Buharin is, Trockij legfőbb ideológiai ellenfele. Ha egy hívő kommunista tudta valakiről, hogy ő aztán biztosan nem lehet trockista, ebből nem arra következtetett, hogy az egész trockista vád mese, hanem arra, hogy trockisták vannak az államgépezetben, akik becsületes kommunistákat kevernek a trockizmus gyanújába.

Mi történt a nagynénéddel, miután eltávolították a Lenin Iskolából?

Nem tudom, hogyan sikerült neki, de munkát talált egy óragyárban. Futószalag mellett dolgozott és munkásszálláson lakott. Közben született egy kisfia; az apjával még a Lenin Iskolában került össze, de mire Gyuri világra jött, ők már nem voltak együtt. Úgyhogy szovjet gyári munkásként még egy kisfiút is egyedül nevelt. Ez így ment egészen 1940-ig. Ekkor a magyar állam az életfogytiglani börtönre ítélt Rákosi Mátyást kiadta a Szovjetuniónak. Rákosi harmadvonalbeli figura volt a kommunista mozgalomban, de a pere nemzetközi híresség tette, a Nagy Terror idején pedig az emigráns magyar pártvezetést lefejezték, ezért ő már úgy ment Moszkvába, hogy ő lesz a KMP[11] első embere. Körülnézett és látta, hogy alig van magyar kommunista szabadlábon. Nekilátott összegyűjteni a még elérhető embereket, a foglyok egy részét is kihozatta a Gulagról.[12] Éva kizárását szigorú megrovásra változtatták, ő pedig az óragyárból

[11] KMP: Kommunisták Magyarországi Pártja; ez volt a párt neve 1944-ig, amikor Magyar Kommunista Pártra változtatták.

[12] Gulag: rövidítés, teljes nevén Glavnoje Upravlenyije Lagerej, magyarul Táborfőigazgatóság; idővel magát a Gulag irányítása alá tartozó kényszermunkatábor-hálózatot is ezen a néven kezdték emlegetni.

a Moszkvai Rádió magyar nyelvű szerkesztőségéhez került. A magyar szekció Kossuth Rádió néven működött, innen a mai MR1 neve. Amikor a német csapatok Moszkvához közeledtek, a rádiót Kujbisevbe evakuálták, a gyerekét azonban Éva nem vihette magával; egy német emigráns barátnőjére bízta, aki az Uralba ment vele. Többet nem látta Gyurikát: a kisfiú egy pusztító járványban meghalt. Így aztán Éva olyan egyedül tért vissza a Szovjetunióból 1945-ben, amilyen egyedül szökött ki oda tíz évvel azelőtt.

Itthon mi lett vele?

A VII. kerületi pártbizottság titkára lett, innen 1948-ban a Pártközpontba irányították az Agitációs és Propaganda Osztályra, ahova Révai József kérte át. Révai és közte régi barátság volt. Amikor Évát először elítélték, a szegedi Csillag börtönbe került; itt raboskodott Révai is, aki elhalmozta olvasnivalókkal, marxista munkákkal és szépirodalommal. Évában hatalmas volt a művelődési vágy, Révai pedig irodalmi ügyekben a vezetője lett, ő magyarázta el neki, hogy Thomas Mann miért nagyobb író az összes – akkor még hozzá hasonlóan híres – kortársánál. A moszkvai emigráció éveiben még közelebb kerültek egymáshoz: Révai is a Kossuth Rádiónál dolgozott. A kommunista hatalomátvétel után rettegett kultúrdiktátorrá nőtte ki magát, de a műveltségét és az ízlését mindenki elismerte. Ahogy Éva Révaitól, én általános iskolás és gimnazista koromban Évától tanultam a legtöbbet. A legfontosabb könyveket ő adta a kezembe, és sokat beszélgetett is velem; irodalomról, politikáról, társadalmi kérdésekről. Csak az egyetemen voltak nála felkészültebb tanáraim.

A rendszerváltást hogyan élte meg?

'88 végén kaptam tőle egy nagyon szomorú levelet. Akkor jártam először Amerikában, a New Schoolon tanítottam. Ezekben a hónapokban vált nyilvánvalóvá, hogy a kommunista rendszer összeomlóban van Magyarországon, ő pedig azt írta nekem, hogy az élete egy romhalmaz, jóvátehetetlenül elhibázta. Én ezt nem egészen így láttam, meg is írtam neki. A Rákosi-érában, de talán már a koalíciós időkben is sok mindent csinálhatott, amire oka volt rossz érzéssel visszagondolni, de 1958-ban nagy szerencséjére kikerült a pártapparátusból. Akkor éppen leépítések voltak a pártközpontban, de ő maga sem érezte jól magát ott, a koalíciós évekre viszont nosztalgiával emlékezett vissza, ezért azt kérte, hogy

küldjék valamelyik fővárosi kerületbe. Kádár nem támogatta a kérését, azt mondta, hogy '56 előtt túl sok zsidó származású pártfunkcionárius volt, az elvtársnő biztosan megérti, hogy ezen most változtatni kell. Úgyhogy Évát a kultúra területére helyezték. Nem örült, de tudomásul vette. Végül ez lett élete legszerencsésebb fordulata. Az Állami Műsor- és Hangversenyigazgatóság élére került; ez egy csúcsszerv volt, melynek közös irányítása alá helyezték az Országos Filharmóniát és az Országos Rendező Irodát. A két intézmény összevonása a rendszerre jellemző központosítási mánia egyik kirívóan ostoba következménye volt. Pár év alatt kiderült, hogy a közös irányításnak semmi értelme, ezért a hatvanas években újra szétválasztották a kettőt, és Évának a Filharmónia maradt, itt dolgozott a nyugdíjba vonulásáig, '58-tól számítva majdnem 25 évig.

Értett a zenéhez?

Előzetes zenei műveltsége alig volt, de nem tartozott azok közé a káderek közé, akik úgy vélték, hogy a párt képviselőjeként eleve mindent tudnak. Rengeteget tanult és olvasott, és ott ült minden hangversenyen. Hamar átlátta, hogy kik az igazán jó művészek és zenekritikusok, akiknek a véleményére adhat. Közeli barátságba került Fischer Annie-val és Ferencsik Jánossal, Újfalussy Józseffel is összejártak, jóban volt Pernye Andrással. Ferencsikkel könyveket is rendszeresen kölcsönöztek egymásnak, egyik-másikat én is megkaptam elolvasásra; Bruno Walter emlékirataira és Konrad Lorenz *Das sogenannte Böse*[13] című kötetére emlékszem ezek közül. Éva erősen pártolta Kocsis, Schiff, Ránki nemzedékét, és némi habozás után a Fesztiválzenekar létrehozását is támogatta, ezt Fischer Iványtól tudom. Azt hiszem, jó vezetője volt a Filharmóniának, menedzser volt, nem komisszár, az identitása a hangversenyrendezéshez kötődött, a pártállamtól pedig fokozatosan eltávolodott. Egyszóval azt gondolom, hogy utolsó húsz–huszonöt aktív évében jó dolgokat csinált. Azokat a képességeit, amelyekkel a kommunista mozgalomba vetette bele magát, vé-

[13] Konrad Lorenz *Das Sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression* (Az úgynevezett rossz: Az agresszió természettörténetéhez) című műve 1963-ban jelent meg. Magyarul lásd: *Az agresszió.* Budapest: Helikon 1994. (Fordította Tandori Dezső és Zoltai Ildikó.)

gül értékes munkában kamatoztathatta. Szóval nem gondolnám, hogy az élete egyetlen romhalmaz lett volna.

Édesapádnak voltak testvérei?

Két lánytestvére volt, Manci nővére, aki az útlevelet szerezte anyáméknak, és Ilus húga. Nem voltak kommunisták, neki azonban sokat segítettek. Az egyetemig egyikük sem jutott el, de ez akkor még nem volt elengedhetetlen az értelmiségi léthez. Ilus rendkívül művelt volt, jól zongorázott, kiváló érzéke volt a képzőművészetekhez, és rengeteget olvasott. 1944 márciusában Auschwitzba deportálták. Anyám éppen március 19-én utazott volna le Sátoraljaújhelyre, de megérezte, hogy ezek nem azok az idők, amikor személyi papírjaiban az „izr." bejegyzéssel pályaudvaron kell mutatkoznia. Ilus erre fogta a vasútjegyet, hogy anyám helyett meglátogassa apámat. A pályaudvaron letartóztatták, több mint egy évvel később tért haza, nagybetegen. Férje, Kempfner Pál munkaszolgálatosként az orosz fronton pusztult el; Ilus egyedül nevelte fel két lányát, Annát és Zsófit – Annából építészmérnök lett, Zsófiból grafikus –, és közben Erdős nagymamáról is ő gondoskodott. A háború után könyvtárosként dolgozott, élete utolsó évtizedeiben az Akadémiai Könyvtárban, ahova 25 éven át én is jártam. Kissé fellengzősen beszélt, ezért a barátaim – az olvasóterem nagy részét akkoriban a mi társaságunk töltötte ki – úgy hívták: a Fennkölt. Kis Jancsi néni néven is emlegették. Az én állandó helyem az utolsó sorban volt, az ablak melletti asztalnál. Időnként zajtalanul mögém osont és szeretettel nézte, ahogy olvasok; erre többnyire a hangos derültség hívta fel a figyelmemet, amit a jelenet a teremben kiváltott.

Apád idősebb testvéréről még nem meséltél.

Manci nem dolgozta fel magát értelmiségivé, viszont csupa szeretet és jóindulat volt. A férje, Heller Kálmán Kárpátaljáról jött fel Budapestre, mélyen hívő zsidó volt, tudtommal a szüleim generációjában mindkét ágon ő volt az egyetlen vallásos rokon. Ehhez képest igazi fezőr és link is volt, ami azonban bátorsággal párosult, a vészkorszakban sokat tett a hozzátartozóiért. Mari nővéremet és a Kempfner lányokat, Annát és Zsófiát ő helyezte el egy apácazárdában. Amikor aztán a zárda veszélyes hellyé vált, ő is hozta el őket onnan. Volt egy velem egyidős fiuk, őt is Jánosnak hívták. Jankó örökölte apja vagányságát, folyton ugratta a nagymamát, akire úgy emlékszem, mint egy örökösen rosszkedvű, zsörtölődős

öregasszonyra, Jankó azonban meg tudta nevettetni. Egyszer – lehettünk hat vagy hét évesek – engem is jól beugratott. Azt mondta, megtanít egy héber nyelvű imádságra. Tetszett a dolog, úgyhogy addig mondogattam utána, amíg be nem vésődött: „Dominusz vobiszkum. Et kum szpiritu tuó."[14] Hazamenet az udvarunkon összetalálkoztam az alattunk lakó Vajna Ferencnével, és nagy büszkén közöltem vele, hogy tudok egy héber imádságot. Vajnáné érdeklődést mutatott, úgyhogy mindjárt bemutathattam a tudásomat, mire a könnye is kicsordult a nevetéstől, és amikor végre meg tudott szólalni, felvilágosított, hogy ez egy latin nyelvű szöveg, a katolikus liturgiához tartozik. Manciék 1956 végén disszidáltak, és aztán már csak Ilus temetésén találkoztam velük 1972-ben.

A korábbi generációkról mit tudsz?

Én a dédszüleimig látok el. Apai ágon ismertek korábbi nevek is, de róluk nem jutottak el hozzám családi emlékfoszlányok, alakjuk a semmibe vész. Amit apai dédszüleimről tudok, jobbára unokatestvérem, Gáspár (Kempfner) Anna családtörténeti kutatásainak köszönhetem. Apám apai nagyszülei, Reichenfeld Fülöp (vagy Philipp) dédapám és Hamburger Róza dédnagymamám a dunántúli Csabrendeken születtek, ugyanott, ahol Vázsonyi Vilmos nagyapja rabbi volt. Nincs rá magyarázat, hogy Reichenfeld dédpapa miért szerepel hol Fülöp, hol Philipp néven a családi emlékekben; a szülei talán még németajkú zsidók voltak, így születéskor a Philipp nevet kaphatta, ő pedig, magyar környezetéhez igazodva, Fülöpnek kezdte nevezni magát. Apám édesapja, Marci nagypapám, aki már Szombathelyen jött a világra, és a múlt század elején már fővárosi lakos volt, a 20. század elején mindenesetre testvéreivel együtt Erdősre változtatta a családnevét, annak tanúságául, hogy a magyarrá válás befejeződött. Így apámat már Erdős Lászlóként anyakönyvezték. Anyai nagyanyja, Steiner Teréz dédnagymamám a Vas megyei Döbörhegyen született. Anyai nagyapja, Kohn Mór dédapám Zalalövőn látta meg a napvilágot, ahová az ő nagyapja Sopronkeresztúrról[15] települt át; nagyanyám születésekor azonban a család már Csáktornyán élt. A Kohn-családban bizonyíthatóan ugyanabban az ütemben zajlott le a nyelv- és nemze-

[14] Helyesen: Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo (Az Úr veletek! És a te lelkeddel).
[15] Ma Deutschkreutz, Ausztria.

tiségváltás, mint – feltételezésem szerint – a Reichenfeld–Erdős ágon: Mór dédpapa apja és nagyapja még németesen voltak anyakönyvezve, az apa Meier Kohn, a nagyapa Anton Kohn néven, ő maga azonban nem Mohr Kohn lett, hanem Kohn Mór, és fiúgyermekei Magyarra változtatták a vezetéknevüket, nagyjából ugyanakkor, amikor Marci nagyapám és testvérei az Erdős nevet vették fel. Mór dédpapa egyébként ügynök volt, faluról falura vándorolva házalt a portékájával, a családi legendárium szerint amikor a legidősebb gyermekük, Antónia már úgy-ahogy gondoskodni tudott öt kisebb testvéréről, Teréz dédmama is a dédpapával járta a vidéket, a gyerekeket pedig Antóniára hagyták. Ő a nagymamám. Úgy képzelem, hogy nagy szegénységben élhettek. Marci nagypapa hat évig ostromolta Antóniát, míg végül elnyerte a kezét. De ekkor már mindkét család Budapesten lakott. Nagypapa tisztes kispolgári sorba dolgozta fel magát, bár a testvérei többre vitték nála: Lajos bácsi tanár lett, egy elemi iskola igazgatójaként ment nyugdíjba, Pali bácsi pedig a Ganz gyárban volt magas beosztású mérnök. Nagypapa hol állami alkalmazásban volt könyvelő, hol önálló vállalkozásokkal próbálkozott, állítólag nem volt valami ügyes üzletember. 1939-ben, négy évvel a születésem előtt cukorbetegségben meghalt. Antónia nagymama, amikor jókedvében volt, azt mesélgette, hogy a nagypapa focirajongó volt, és néha őt is magával vitte a meccsre. A közönség ordított, hogy corner! corner![16] ő pedig a nagypapához fordulva megkérdezte: „Melyik a Korner?"

És a nagyszülők testvérei?

Pali bácsiról anyám mesélte, hogy nagypapa szemében afféle tótumfaktumnak számított. Amit a Pali mondott, az úgy volt. Apám neki köszönhette, hogy egyetemre járhatott, mert ő fedezte a költségeket. Egészen addig, amíg apámat ki nem tiltották Csehszlovákiából. Pali bácsi ekkor anyám szerint megharagudott rebellis unokaöccsére, és levette róla a kezét. Így lett apám Bécsben bárzongorista. Nagyanyám testvérei is emelkedőben voltak: mindhárom fiú egyetemre járt. Én csak Samu bácsiról tudtam, aki katolizált és Magyar Sámuel néven lett latin-görög szakos

[16] Corner (angol): szöglet – ha a labdát a védekező játékos rúgja ki az alapvonalon túlra, a bíró szögletrúgást ítél, a támadó csapat játékosa az alapvonal és az oldalvonal találkozásánál lévő szögletből rúghatja be a labdát.

gimnáziumi tanár. Nem emlékszem rá, hogy valaha találkoztam volna vele, de arra igen, hogy a családban nagyon respektálták.

Édesanyád családja is emelkedőben volt?

Ők egy generációval később indultak meg fölfelé, de akkor sem azzal a lendülettel, mint az Erdős-ág. Anyám apai nagyapja, Schwarz József dédpapám Nyitrán volt mészáros. József dédpapa bivalyerős ember volt, és ez lett a veszte. Egyszer fogadásból fölemelt egy fél marhát (vagy egy egészet? fogalmam sincs, hogy mi számított teljesítménynek). Hazament, leült az asztalhoz, annyit mondott, hogy „megnyertem a fogadást", azzal lefordult a székről és meghalt. Harmincvalahány éves volt. A dédnagymama, Richtmann Katalin egyedül nevelte fel két gyermeküket, Lajos nagyapámat és a nővérét, Rózát. A nagypapa Kossuth után kaphatta a nevét: József dédapám mindenesetre Kossuth-szakállat viselt. Katalin dédmamáról csak annyit tudok, hogy egyszer elvitte sétálni a három-négy éves Évát (vagyis akkor még Bellát), és elütötte őket egy lovaskocsi. Az ijedtségen kívül nem esett nagyobb bajuk, de a menye (Hermina nagymamám), aki különben aranyos és jókedélyű asszony volt, irgalmatlanul leteremtette a dédmamát. Hermina nagymama apja, Grünwald Mór dédapám, Dunaszerdahelyen volt szatócs; mélyen vallásos ember volt, állandóan a Talmudot búj ta. Grünwald dédmamát, született Farkas Rozáliát viszont Éva világias és életvidám asszonyként írta le. Életük vége felé ők is feljöttek Budapestre, valahol Újpesten laktak. Nagymama időnként meglátogatta őket a nagyobb gyerekekkel. Rozál dédmama akkor már ágyhoz kötve élt, mégis mindig nagyon jókedvű volt, imádott nevetni, kövér teste fölött csak úgy rengett a dunyha.

Hermina nagymamát ismerted?

Igen, de nagyon kevés emlékem van róla: négyéves voltam, amikor meghalt. Jóska nagybátyámnak volt egy velem egyidős lánya, Zsuzsi; nagymamának nem titkoltan ő volt a kedvence, gondolom azért, mert ő maradt neki a fia után. Én azonban ebből semmit nem értettem, és rettentő féltékeny voltam Zsuzsira. Hermina nagymamáék tizenegyen voltak testvérek, közülük ketten élték túl a vészkorszakot, Karolin néni és Andor bácsi. Mindketten elveszítették a családjukat, nagymama és az ő gyerekei maradtak nekik. Viseltes, háború előtti ruhákban jártak, Karolin néni talpig feketében; a kalapját és nagykabátját különösen furcsának találtam.

Andor bácsinak volt egy kis szatócsüzlete, amit '49-ben vagy '50-ben államosítottak, ő pedig a Divatcsarnok rövidáru osztályára került eladónak. A dolgozóktól elvárták, hogy újításokkal tegyék hatékonyabbá a munkát, és Andor bácsi folyton előállt valami apró újítással; a főnökei nem sokat ismertek el ezek közül, de ő nem csüggedt – vagy csak megérezte, hogy buzgólkodnia kell, nehogy mint „osztályidegenre" rászálljanak. A kisember is osztályidegen elemnek számított, ha korábban önálló egzisztenciával rendelkezett.

Még anyai nagyapád van hátra.

A nagypapa, Schwarz Lajos nem rendelkezett önálló egzisztenciával. Nem volt tanult ember, négy elemije ha lehetett. Viszont politizált: a két háború között, de talán már korábban is a szociáldemokrata párt tagja volt. Foglalkozására nézve szobafestő-mázoló volt, de elvállalt mindenféle más munkát is. Amikor Hermina nagymamával összeházasodtak, a Grünwald rokonság üzlethelyiséget bérelt nekik, és berendezték zöldséges boltnak. Ez már Budapesten volt, az óbudai Pacsirtamező utcában. Nagypapának nem ment az üzlet, újra és újra tönkrement; a nagymama családja egyszer-kétszer kisegítette, aztán vissza kellett mennie szobafestőnek.

Az anyai nagyszüleid ezek szerint az „alsó néposztályhoz" tartoztak. Milyen élete volt egy „alsó néposztálybeli", ráadásul zsidó családnak az I. világháború utáni Budapesten?

Akkoriban a lakásuk is ott volt a Pacsirtamező utcában. Egy háromemeletes bérházban laktak; az utcai fronton „polgári" lakások voltak, három-négy szobával, fürdőszobával és saját vécével, a hátsó fronton gangra néző, szoba-konyhás lakások, közös vécével a folyosó végén. Az ő lakásuk a hátsó fronton volt. Anyám és Feri a szobában aludt a szülőkkel, Éva pedig a konyhában, amit nem bánt, mert így akkor is nyugodtan olvashatott, amikor a szobában már eloltották a lámpát. A nagymamát sűrűn látogatták a nővérei, egyik-másik éjszakára is ottmaradt; ilyenkor hárman aludtak a hitvesi ágyban, és a két nővér megállás nélkül nevetgélt, míg a nagypapa rájuk nem mordult, hogy most már csend legyen, nem tud az ember aludni.

Jóska nagybátyádat kifelejtetted. Ő is a szobában aludt a szülőkkel?

Nem felejtettem ki, ő nem a családdal élt. Említettem, hogy nagypapának volt egy nővére, Róza néni. Még öregen is, amilyennek én ismertem, finom vonású, törékeny, szép asszony volt, és ahogy fiatalkorában mondták, jól házasodott. Egy Miklós Béni nevű jómódú méteráru-kereskedő vette feleségül; tágas, elegáns üzletük volt a Rákóczi út 24-ben, ugyanebben a házban laktak, az első vagy a második emeleten. Gyerekkoromban látogattam őket Mari nővéremmel, akkor az üzlet már nem volt meg, de a lakásuk még őrizte a valahai jómód nyomait. Gyerekük nem volt, nagypapáék pedig nehezen tudtak négy gyereket nevelni, ezért Jóska hozzájuk került, az egyetemeiről is ők gondoskodtak. Jóskát megviselte a szerencse, nem szeretett Róza néniéknél, szomorú, magába húzódó fiú lett belőle.

A Pacsirta utcai bérházra visszatérve: furcsa lehetett ez a vegyes társadalmi összetételű ház...

Hanák Péternél olvastam, hogy ezt az építkezési konstrukciót Bécstől vette át Budapest; az eredeti célja pontosan az volt, hogy a különböző társadalmi osztályok elvegyülését ösztönözze. És ez valamennyire a Pacsirtamező utcában is működött. A harmadik emeleten, az utcai fronton lakott egy Grünwald Vilmos nevű magántisztviselő (nem rokona a nagymamának) a feleségével és három gyerekével, és a Schwarz-gyerekek feljártak hozzájuk játszani, Vilmos bácsi pedig szívesen beszélgetett velük. Kopaszodott, és ha nevetett, hátul egészen felgyűrődött a fejbőre. Két fia és egy lánya volt; Gyula fia nem élte túl a zsidóüldözést, de Lacit – Gács Lászlót – én is ismertem, mint ahogy a lánytestvérüket, Lilit is; ő egyébként Révai József felesége lett. Ennél meglepőbb példa is volt az osztályok közti keveredésre a Pacsirtamező utcában. Amíg megvolt a zöldséges üzlet, nagypapának volt egy állandó kuncsaftja, egy Hanzély Béla nevű pénzügyminiszteri fogalmazó felesége. Hanzélyék összemelegedtek a nagypapáékkal; amikor otthon elfogyott a pénz, a nagymama anyámat küldte át hozzájuk kölcsönt kérni; mindig adtak. Fennmaradt egy fénykép a nagypapa ötvenedik születésnapjáról, 1925-ből; négyen ülnek egy terített asztalnál: a Schwarz- meg a Hanzély-házaspár.

Te jártál a Pacsirtamező utcai lakásban?

Amikor én megszülettem, a nagypapáék már nem laktak a Pacsirtamező utcában; a Hunyadi tér 10-ben volt a lakásuk, abban a házban,

ahonnan Derkovits Gyulát kilakoltatták, mert nem tudta fizetni a lakbért. Pontosabban, ez nem ugyanaz a ház volt, hanem mögötte állt, hátulról zárta le a gangos belső udvart. Utcai bejárattal nem rendelkezett. Nagyon szegényes építmény volt, közelébe sem ért a Pacsirtamező utcai ház hátsó frontjának. Itt látogattuk őket Marival. Aztán mi egy Rákóczi úti manzárdlakásban összeköltöztünk Évával, és akkor már ott laktak velünk a nagypapáék is. A szemközti Rókus kórházban halt meg a nagymama 1948-ban. Nagypapát nagyon megviselte a nagymama halála, gyakran azon kaptam, hogy sír. „Miért sírsz, nagypapa?", kérdeztem tőle; én felnőttet addig nem láttam sírni. „A nagymamát siratom, Jánoskám." 1949-ben az Abonyi utcába költöztünk egy tágas, szép lakásba; itt laktam egészen 1968-ig. Szívesen tanyáztam a nagypapa szobájában. Ha jókedvében volt, énekelgetett. A *Bob herceg* belépőjét szerette énekelni, meg azt, hogy „Eltörött a hegedűm". Öregkorában is hihetetlenül jó erőben volt. Amíg vastagbélrákkal ágynak nem esett, ő járt a pincébe fát vágni, ő cipelte föl két emelet magasságba a zsák fát meg a szeneskannát. Egyszer a kertre néző konyhaerkélyen álldogáltunk, amikor kétségbeesett kiabálást hallottunk: „Tolvaj! Tolvaj!" Mire észbe kaptam, nagypapa már rohant le a lépcsőn. Egy fiatal férfi futott át a kertünkön, és átvetette magát a két kert közötti, ember magasságú deszkapalánkon. A nagypapa már a sarkában volt, és ő is átugrott a kerítésen! 75 éves volt ekkor. Néhány hónap múlva már nem is élt. Ott voltam, amikor kórházba szállították a mentők; szörnyű fájdalmai lehettek, szünet nélkül jajgatott. A kórházba nem vittek be hozzá, a temetésre sem vittek el. A temetés után a felnőttek leültek a nappali szobában néhány baráttal, és nagyon csendesen voltak. Éreztem, hogy baj van, de nekem még mindig nem mondtak semmit. Erre felnyitottam a pianínót – Mari zongorázni tanult –, és püfölni kezdtem a billentyűket. Éva rám szólt, hogy ezt most hagyjam abba. A mamám pedig felkelt, átvitt a gyerekszobába, és elmagyarázta, hogy szomorúak, mert a nagypapa meghalt. Eléggé furcsán fogadtam a közlést, elkezdtem másról beszélni, talán még el is nevettem magamat. Alighanem a pianínót is azért vertem, mert valójában tudtam, hogy meghalt a nagypapa, csak nem akartam tudomást venni róla.

Te nem az édesapád nevét viseled.

Igen, anyám 1949-ben férjhez ment, nem sokkal azután, hogy az Abonyi utcába költöztünk. A nevelőapám, Kiss Tibor is a kommunista mozgalomból jött. Szerény képességű és nem túl szerencsés fellépésű, de nagyon jószívű ember volt. Engem nagyon szeretett, a saját gyerekeként nevelt, szeretettel és szeretetre vágyva. A nevére is vett, ami azért nem valami szépen történt, mert nekem csak akkor szóltak erről, amikor már megvolt a papír az örökbefogadásról. Tibor akkor sem távolodott el tőlem, amikor saját gyereke született, Péter. Kamaszkoromban már nem tudtam felhőtlenül szeretni; kínosan érintett, hogy érezhetően nincs a helyén, és ezen ágaskodással próbál segíteni.

Azért írod a vezetéknevedet egy s-sel, hogy megkülönböztesd magadat tőle?

Nem. A családnevek nem ortografikus írása a név régiségére utal. Úgy gondoltam, hogy ha az ember magyarosított nevet visel, akkor ne bújjon ilyen álca mögé. Arra azonban nem vettem a fáradságot, hogy a hivatalos irataimban is érvényesíttessem a változtatást, így aztán Dani fiam két s-sel írja a nevét. Tudtommal nem azért, hogy megkülönböztesse magát tőlem. Anyám és Tibor házassága később megromlott, a hetvenes évek elején elváltak. Anyám viselkedésén már akkor érezni lehetett, hogy nem tartja sokra Tibort, amikor a házasságuk még működött. Nem hinném, hogy valaha is szerelmes lett volna belé. Fehér Ferenc mondta egyszer, hogy a háború után sok egyedül maradt feleség azért ment férjhez, hogy a gyerekének apja legyen, még ha ő maga nem is vonzódott a pótapához.

A nővéred élete hogyan alakult?

Moszkvában kezdte meg az egyetemi tanulmányait, párttörténet szakon. Hamar rájött, hogy rosszul választott; a forradalom után élt a lehetőséggel és otthagyta a Szovjetuniót meg a párttörténetet; az ELTE-n szerzett történelemtanári diplomát. Középiskolában kezdett tanítani. Ezt szerette, de nem sokáig csinálhatta: férjhez ment egy egyetemista társához, Forgács Andráshoz, akinek minden vágya az volt, hogy diplomata lehessen. '56 végétől pár hónapig önkéntes karhatalmi szolgálatot teljesített, így aztán fel is vették a külügybe. Volt érzéke a külpolitikához, de aligha volt jó diplomata. Lobbanékony volt, és sosem tett lakatot a szájára. '68-ban nem rejtette véka alá, hogy elítéli Csehszlovákia megszállását; egyik kollegája feljelentette, és kitették a külügyből. Pár évig a Művelő-

désügyi Minisztériumban parkolt, aztán jött a vietnami fegyverszünet, Magyarország is vállalta, hogy diplomatát küld a saigoni ENSZ-misszióba. Senkinek nem akaródzott mennie, mire felajánlották Bandinak, hogy ha kimegy, utána visszaveszik a külügybe. Elvállalta. Amikor az északiak elözönlötték Saigont, amerikai helikopter mentette ki – ő pedig folytatta a diplomáciai pályafutását, Mari meg a diplomatafeleség életét.

Öcsédből mi lett?

Péter vegyészmérnöknek tanult. Az egyetem után a Chinoin gyógyszergyárba került, ahol – már azután, hogy a Sanofi megvásárolta a céget – logisztikai igazgatóvá nevezték ki.

A szüleid barátai valamennyien káderek voltak?

Mindegyiküknek volt barátja a gyerekkorából vagy fiatalkorából, aki nem lett se káder, se kommunista. Elég rendszeresen találkoztak velük is. Évának számos barátja maradt a VII. kerületi időkből, részint a saját kortársai, részint lelkes fiatalok (úgy értem, olyanok, akik '45 és '47 között lelkes fiatalok voltak, de '56 tájékán szakítottak a kommunista múltjukkal). Tettamanti Károlyra, József Attila makói tanárának, Tettamanti Bélának a fiára emlékszem jól az idősebbek közül. Nagyon színes egyéniség volt, vegyészmérnök létére rendkívül művelt, és nagy adomázó. Említettem, hogy Éva Fischer Annie-val is összejárt, rajta keresztül a férjével, a zenekritikus Tóth Aladárral is barátkozott, meg Szabolcsi Bencével, az ő barátjukkal. Ugyanígy Ferencsikkel, Újfalussyval, aki velem is elég sokat beszélgetett egyetemi éveimben. A munkatársai közül is többen látogatták. Szóval, neki széles és változatos körei voltak. De a legtöbb családi barát valóban a kommunista mozgalomból jött káderek közül került ki. Volt egy nagyobb asztaltársaság, mely hol az egyikük, hol a másikuk lakásán gyűlt össze, havi-kéthavi rendszerességgel.

Volt ennek az asztaltársaságnak meghatározó alakja?

Igen, Friss István, ő volt a legtekintélyesebb közöttük. Az ő testvére volt Magda, akinek az életemet köszönhetem. Friss bácsi már az MDP idején és aztán sokáig az MSZMP-időkben is a pártközpont államgazdasági osztályát vezette, és az Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója volt annak megalakulásától 1974-ig, amikor helyet kellett csinálni a KB-titkárságból kibuktatott Nyers Rezsőnek, úgyhogy a Friss bácsit tudományos tanácsadóvá minősítették át. Az államgazdasági osztály vezetője nagy hatalom volt abban az időben: fölötte állt a gazdasági ügyekkel foglalkozó miniszteréknek. De Friss bácsi nemcsak hivatali tekintéllyel rendelkezett: okos ember volt, komoly marxista műveltséggel, és az általános műveltségéhez is csak Éváé volt fogható abban a társaságban. Lassan, megfontoltan, kissé körülményesen beszélt; nagyon kiegyensúlyozott véleményei voltak, ami imponáló szellemi kultúrára vallott; idővel észrevettem, hogy ugyanakkor rendkívüli óvatosságra is. 1973-ban szembekerültünk a filozófusper kapcsán.

Mi volt a filozófusper?

A rendszerváltás körül kezdték így emlegetni[17] azt az eljárást, melyre a PB utasította az Akadémiát: a Központi Bizottság Kultúrpolitikai Munkaközössége készített egy dokumentumot „Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről" címmel, és ennek alapján az Akadémia keretében zártkörű vitát rendeztek. Friss bácsit bízták meg a Márkus Györggyel és Bence Györggyel közös könyvünk[18] bírálatával. Heteket fordított antimarxista nézeteink kimutatására, illetve annak bebizonyítására, hogy Marx-kritikánkban nincs semmi új, mindez már benne volt Böhm-Bawerkben is.[19] Ebben szerintem tévedett, de arra, hogy a könyv eredetiségét bebizonyítsam, nem került sor, mert az Akadémián rendezett álvitára, melynek politikailag motivált kirúgásunkhoz kellett „tudományos" érveket szolgáltatnia, egyikünk sem ment el. Ő úgy értelmezte a távolmaradásunkat, hogy mi nem tiszteljük a vitapartnerek szellemi erőfeszítéseit. Én viszont elvártam volna, hogy tisztában legyen a tudományos vita és a boszorkányüldözés közötti különbséggel, és ne vállaljon szerepet ebben a szégyenletes színjátékban. Friss bácsi legidősebb lányával, Ágival egyébként

[17] Lásd Vajda Mihály–Dérer Miklós: *Filozófus-per 1973*. Budapest: Világosság kiadása 1989.

[18] Bence György, Kis János és Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Csak a rendszerváltás után jelenhetett meg, 1992-ben, a T-Twins kiadónál.

[19] Eugen von Böhm-Bawerk osztrák közgazdásznak a marxi közgazdasági elméletet bíráló munkája, a „Zum Abschluss der Marxschen Systems" (A marxi rendszer lezárásához) 1896-ban jelent meg a *Staatswissenschafliche Arbeiten. Festgaben für Karl Knies* (Államtudományi munkák Karl Knies tiszteletére) című kötetben, szerk. Otto von Boenigk.

kisgyerekkorom óta barátságban voltam, együtt jártunk óvodába, aztán rövid szünetekkel iskolába is. A papájával támadt összetűzés nem ártott a barátságunknak. Igaz, amikor a *Beszélő* szerkesztőjeként a kemény politikai underground résztvevője lettem, a köztünk lévő kapcsolat meglazult, bár a mai napig találkozunk időnként, és szeretettel vagyunk egymás iránt.

Más barátok, a Friss István-féle körön kívülről?

Családi barátság fűzte anyámat és Évát Rényi Péterhez is, aki az én Jóska nagybátyám özvegyét, Sánta Ilonkát vette feleségül. Jóska és Ilonka kislánya, Zsuzsi, akiről már volt szó, 1947-ben csukamájolaj-túladagolásban meghalt. Abban az időben a D-vitamint csukamájolajjal pótolták; egy alkalommal az óvodánk egy üveg hígítatlan csukamájolajhoz jutott, a gyerekorvos nem nézte meg figyelmesen a leírást, és úgy adta nekünk, mintha hígítva lett volna, ez pedig veszélyes volt a gyermeki szervezetre. Majdnem mindannyian kórházba kerültünk, Zsuzsin nem tudtak segíteni. Ilonka az ő halála után kötött házasságot Rényivel.

Milyennek ismerted meg Rényit?

Pont az ellentéte volt Friss bácsinak: szenvedélyes vitatkozó volt, a vitát harcnak tekintette, amiben győztesek és vesztesek vannak, és természetesen neki kellett győznie. Csökönyösen ragaszkodott az álláspontjához, mely általában a hatalom érdekeihez igazodott, de arról, hogy a „munkás–paraszt hatalomnak" mi az érdeke, sajátos nézetei voltak. A hivatalos pártvonaltól az én ifjúkoromban „balra" állt, Kádárék értelmiségi politikájában ideológiai kapitulációt látott, de sajtómunkásként azt írta, amit elvártak tőle. Szóval olyan ember volt, akit abban az időben „szektásnak" neveztek, de a tipikus „szektásoknál" sokkal élesebb eszű, úgyhogy azért gondolkodásra kényszerített. Egyetemista koromtól heves viták dúltak közöttünk, ezek általában kiabálásba fulladtak, de utólag visszagondolva majdnem mindet azzal zártam le magamban, hogy mondott olyat, amin érdemes elgondolkodni. Ha a beosztottja lettem volna a *Népszabadság*nál, ahol évtizedeken át ő volt a de facto főszerkesztő (névleges főszerkesztőnek mindig egy PB-tagot küldtek oda, a lapot azonban valójában Rényi csinálta), szóval, ha a beosztottja lettem volna, valószínűleg nem sokáig bírtam volna ki mellette. Így azonban kedveltem, és azt hiszem, ő is kedvelt engem. Biztosan nem tudjátok, hogy nemcsak furkósbot-cikkeket

írt, hanem igazi kritikai esszét is Thomas Mann iróniájáról. '73-ban, a filozófusper után nemcsak velem, hanem a felmenőimmel is megszakította a kapcsolatot. Évtizedekkel később Ilonka temetésén láttam még egyszer, jóval a rendszerváltás után. Nagyon barátságos volt, hosszan szorongatta a kezemet, csak nem voltam biztos benne, hogy tudja, ki vagyok.

1973-ban vezető pártújságíró volt a Népszabadságnál. Akkor többek között rá is ki volt osztva a szerep, hogy a „filozófusper" úgymond kontextusba helyezze, nem?

Nem tudok róla, hogy ő akkor nyilvánosan megszólalt volna. Engem csak egy jóval későbbi rossz szerepvállalása érintett. 1982 decemberében megjelentetett a *Népszabadság*ban egy cikket „Nem babra megy a játék!" címmel.[20] Ez arról szólt, hogy a demokratikus ellenzék az imperialisták fellazító politikájának eszköze, akár tisztában vagyunk mi ezzel, akár nem. Név szerint csak Konrádot pécézte ki, de állításai minden ellenzékire vonatkoztak. Mi azt a látszatot keltjük, és talán magunk is bedőlünk a látszatnak, hogy a cselekedeteinket fennkölt morális eszmények vezérlik, „objektíve" azonban ügynökök vagyunk, és ennek viselnünk kell az ódiumát. A fenyegetést egy héten belül be is váltották a hatóságok: jött az első házkutatás Rajk Laci[21] lakásán, ahol a szamizdat-butik működött.

Még egy kérdést! A te generációdban sok zsidó származású gyerek nem is tudta, hogy zsidónak született. Te tudtál róla?

A mi családunkban nem hallgatták el a gyerekek elől, hogy zsidók vagyunk, és hogy a holokauszt idején üldöztek minket. Nem is igen tehették volna, hiszen Mari nyolcéves volt, amikor fel kellett vennie a sárga csillagot. Szóval ez nem volt titok nálunk. De valahogy túl nagy hangsúlyt kapott, hogy a szüleim nem zsidóként kerültek lágerba, hanem politikai okokból. Az, hogy a kommunista párthoz való tartozásuk miatt üldöztetést szenvedtek, nem rendítette meg a tartásukat. Bármilyen szörnyűségek történtek velük, mindez csak igazolta számukra a kommunizmus

[20] *Népszabadság*, 1982. december 11. Ez volt az első cikk a demokratikus ellenzékről a hivatalos sajtóban.

[21] Rajk László 1979-ben Demszky Gáborral és Nagy Jenővel együtt alapította meg az AB Független Kiadót. Galamb utcai lakásán működött a szamizdat-butik 1983 januárjáig, amikor Rajkot kilakoltatták.

választását. A zsidóüldözéssel azonban nem sikerült megbirkózniuk. Azoknak is borzalmasan nehéz volt, akik magukat zsidónak tekintették. De az identitásukat megóvhatták, ha bírták lelkierővel. Azt mondhatták maguknak, hogy most éppen őket érte utol az örök zsidó sors. Vagy úgy dönthettek, hogy csak azért is büszkék lesznek a zsidóságukra. Akinek azonban a zsidó hagyományokhoz már nem volt köze, az kutyaszorítóba került, mert egy olyan szerepbe rugdosták vissza, amellyel nem tudott azonosulni. Radnótinál tragikusabb példát nem ismerek erre. Az én családom is ezt élte át, és én is ezzel az útravalóval indultam.

Írtál erről még 1984-ben a Beszélőben, a Salom nyílt levele kapcsán.[22]

A Salom nyílt levele és az én reflexióim még egy más korban keletkeztek, mint amiben ma élünk. A Kádár-rezsim a nyilvánosság alatti mélyrétegekbe szorította az antiszemitizmust, miközben a vele való szembenézést is elnyomta. Sem a nyilvános zsidózás, sem a Vergangenheitsbewältigung[23] nem volt megengedett. Sejteni lehetett, hogy ha egyszer kitör a szólásszabadság, nem csak a múlt feldolgozására nyílik esély: sok mocsok is felszínre fog kerülni. De azt senki nem látta előre – én egész biztosan nem –, hogy a politikai antiszemitizmus is visszatér, és 2010 után a *Stürmer*[24] zsidóábrázolásai kormányzati óriásplakátokról fognak lenézni ránk. Az pedig végképp nem jutott eszembe, hogy Európa demokratikus országaiban újra erőre kaphat a „zsidós külsejű" emberek verbális és fizikai bántalmazása. A Salom nyílt levelét sem ilyen előérzetek motiválták; inkább a kisebbségi kultúrák és identitások akkor zajló reneszánszához kapcsolódott. Azt javasolta, hogy a magyar zsidók is ápolják a kulturális és történelmi hagyományaikat. Ne mindenáron asszimilálódni akarjanak, hanem önálló kisebbségként vívjanak ki maguknak egyenlő jogokat a magyar

[22] Kis János: „A Salom nyílt levele a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz." *Beszélő*, 11. (1984/3). A Salom, a Magyar Zsidók Független Békecsoportja 1983-ban alakult Gadó György vezetésével. A nyílt levél a magyarországi deportálások 40. évfordulóján, 1984 májusában jelent meg a Demszky Gábor által szerkesztett szamizdat lap, a *Hírmondó*, 1984/6–7. számában.

[23] Vergangenheitsbewältigung (német): a múlt feldolgozása.

[24] *Der Stürmer*: a Julius Streicher nemzetiszocialista újságíró által 1923-ban alapított, vadul antiszemita, náci hetilap, amely 1945-ig működött. Streichert a nürnbergi perben halálra ítélték és kivégezték.

politikai közösségben. Legyenek egyszerre magyarok és zsidók: magyar zsidók. A Nyílt levél nem volt teljesen egyértelmű abban, hogy a zsidó közösséggel való öntudatos azonosulást az egyik lehetséges választásnak tekinti-e a zsidó származású magyarok helyzetére, vagy minden más lehetőséget kizár. Én mindenesetre azt igyekeztem megmutatni, hogy a zsidó hagyományokhoz való visszatérés, a zsidó kisebbségi közösségbe való belépés csak az egyik a vállalható magatartásformák közül. Minden bizonnyal megoldás lehet azok számára, akik még kötődnek a zsidó örökséghez, vagy helyre tudják állítani magukban ezt a kötődést. Csakhogy ez a lehetőség nem mindenki előtt áll nyitva, aki zsidó elődöktől származik. Ha magamba nézek, ezt ma is így látom. Én egész biztosan nem tudok és nem is kívánok erre az útra lépni.

De létezik-e más út? Az asszimiláció sokak szerint kudarcot vallott.

Az asszimiláción azt értik, hogy a más hátterű ember átveszi a befogadó közösség nyelvét, kultúráját, szokásait, a közösség pedig a „sajátjának" kezdi tekinteni őt. Az asszimilált szlovákokban, németekben, szerbekben a magyar társadalom nem lát „mást". Az asszimiláltként érző és viselkedő zsidókat azonban százötven év után is „másnak" szokás tekinteni. Hogy ez újabb százötven év múlva is így lesz-e, nem tudhatjuk, azt azonban nagyjából biztosra vehetjük, hogy a következő évtizedekben így lesz. De mi következik ebből? A szüleim nemzedékét jellemző rejtőzködés biztosan nem lehet sikeres és az ember önbecsülésével sem egyeztethető össze. Aki mint valami bélyeget takargatja a zsidóságát, igazolja a megbélyegzést. Ha a jelenlétemben zsidóznak, azt mondom, hogy ezt gyorsan tessék abbahagyni, mert én is zsidó vagyok. Zsidó vagyok azoknak is, akiket a zsidóságuk miatt üldöznek a jelenben, vagy akik múltbeli üldöztetések traumájától szenvednek. Egyébként sem próbálom szemérmesen kerülgetni a származásom tényeit. Szóval, ez velem van, és vannak viszonyok, amelyekben adok rá, hogy meg is jelenjen. De ettől még nem érzem magam egy közösség részének, melyet a zsidó hagyományok közös ápolása különböztet meg más közösségektől.

Te minek látod magadat?

Magyarnak és európainak. Minden politikai közösség mindig megosztott volt, és mindig is az lesz. Minden politikai közösségben mindig vita és harc folyik azért, hogy milyennek lássa magát, kik legyenek a tagjai,

hogyan éljenek együtt, hogyan bánjanak egymással és azokkal, akiket nem sorolnak maguk közé. Ez a magyar és a tágabb európai közösségről is elmondható. A magam részéről azokkal vagyok, akik olyan Magyarországot akarnak, ahol a többségi társadalom átérzi a romák, hajléktalanok, menekültek és más, előítéletekkel és hátrányokkal sújtott csoportok iránti felelősségét, és a jelenleginél egységesebb Európát akarnak, demokratikus államokból álló Európai Uniót, mely képes betartatni a tagállamokkal a demokratikus normákat, képes a közös ügyeiket vinni, és maga is demokráciaként működik. Ez nem állapot, hanem cél, amelyért vég nélkül küzdeni kell. Lehet küzdeni érte magyar zsidóként, de lehet az én identitásommal is: európai magyarként, aki történetesen zsidó származású. Ez nem a szüleim nemzedékének az attitűdje, de nem is a zsidó reneszánsz híveié.

Második beszélgetés

Iskola – 1956 – Találkozás a filozófiával – Lukács György

A szüleid káderek társaságában éltek. Te is kádergyerekek között nőttél fel?

Hát igen, ez egy meglehetősen zárt világ volt. A kommunista párt külön óvodát tartott fenn a káderek gyerekei számára. Rákosi-óvodának hívták, én is oda jártam. Az általános iskolát nagyobbrészt a Gorkijban végeztem. A Gorkij kétnyelvű iskola volt; a magyar nyelv és irodalom, a magyar történelem és Magyarország földrajza, meg hát a rajz, ének és torna kivételével minden tárgyat oroszul, szovjet tankönyvekből tanultunk. Igenám, de a magyar és a szovjet iskolarendszer nem egyforma volt: nálunk nyolc plusz négy osztályos volt az iskola, a Szovjetunióban osztatlan tíz osztályos. Ezt úgy hidalták át, hogy elcsúsztatták az évfolyamokat: oroszból akkor kerülhetett egy tanuló elsőbe, amikor egy „rendes" iskolában már elvégezte az első két osztályt, magyarból tehát már a harmadikat kezdte. Így a Gorkijban csak tíz évfolyam volt, de szabályos magyar érettségi bizonyítványt is adott. Voltak ugyanakkor előkészítő osztályok is; akik ide jártak, tanultak valamennyi oroszt. Őket felvételi nélkül vették át az első osztályba. Én nem jártam előkészítőbe, az első két osztályt „normál" iskolában jártam ki, „normál" osztálytársak között. Nekem oroszból felvételiznem kellett.

Bár a Gorkij kádernevelde hírében állt, úgy tudom, hogy itt sem volt mindenki kádergyerek.

Valóban, verbuváltak néhány munkásgyereket a látszat kedvéért, osztálytársam volt például egy Kárpáti Henrik nevű fiú, aki egyenesen Csepelről járt be; ő volt az osztályban a legjobb tanuló, még gyerekkorában meghalt szegény leukémiában. Akadt aztán néhány furcsa eset is: járt hozzánk egy Tolmacsov nevű orosz fiú; az apja görög-keleti vagy görög-katolikus pópa volt, őt talán az Egyházügyi Hivatal nyomta be. Vladimir Andronyikov nevű osztálytársam azonban aligha élvezhetett hivatalos támogatást: a felmenői fehér emigránsok voltak. Komoróczy Géza, egy

debreceni református levéltáros fia is a Gorkijba járt, és gorkijos volt a majdani mesterem, Márkus György, akinek az apja, ha jól emlékszem, szabó volt; munkaszolgálatra hurcolták és megölték. Igaz, amikor én elsős lettem, Márkus már leérettségizett, Komoróczy pedig hetedikbe járhatott, úgyhogy én őket csak egyetemista éveim során ismertem meg. De ezek a példák ne tévesszenek meg; a kádergyerekek alaposan felül voltak reprezentálva.

A természettudományos tárgyakat is oroszul tanultátok?

Igen, mindet. Amikor '56 októberében a Gorkijt feloszlatták, és visszakerültem a Dózsa György úti általános iskolába, ahová elsőbe és másodikba jártam, ez nehézséget is okozott. Nemcsak a magyar szakkifejezések voltak ismeretlenek előttem, nem is egészen ugyanazt tanultam. Volt, amiben előbbre tartottam, volt, amiben hatalmas lemaradásom volt.

Kik voltak a tanárok a Gorkijban? Sok volt köztük orosz anyanyelvű?

Igen. A Gorkij Iskolát a szovjet kolóniához tartozó gyerekek számára hozták létre. Először a moszkvai magyar emigrációból hazatért vezetők kezdték ide járatni a gyerekeiket, hogy ne felejtsék el az oroszt. Ez divattá vált, egyre több magyar kádergyerek járt ide, és végül a szovjetek megunták ezt; alapítottak egy másik iskolát maguknak, a Gorkijt pedig itt hagyták Makszim Gorkij Magyar–Orosz Iskolának. Az ő idejükben minden tanárt a Szovjetunióból hoztak, és később is voltak még a Szovjetunióból importált tanárok. Idővel Magyarországra házasodott szovjet állampolgárok vették át a helyüket, akiknek ez megoldás volt az életükre.

Milyen volt ott a légkör?

Elég nagy szabadság volt, a tanárok általában tisztelték a gyerekek személyiségét: jobb volt a szellem, mint az átlagos magyar iskolákban. Magasak voltak a követelmények, de nem poroszosak. „Követelek tőled, mert tisztellek." Elvben mindenki egyenlőnek számított. Annyira azért mégsem voltunk egyenlők: létezett valamiféle be nem vallott hierarchia a tanulók között. Volt, akit hivatali autó hozott, volt, aki villamossal vagy busszal jött. A fő fejesek gyerekeit nagyobb autó hozta, mint az alacsonyabb beosztású káderek gyerekeit. Nagyon irigyeltem azokat, akik autóval jöttek. Amikor Tibor, a nevelőapám a Kereskedelmi Akadémia igazgatója volt, arra a rövid időre neki is járt szolgálati gépkocsi, egy kis Škoda. Kikönyörögtem, hogy egyszer beszállhassak, és elvigyenek az iskoláig. Az Abonyi utca és a Cházár András utca sarkán laktunk. Befordultunk a Cházár András utcába, mentünk egy sarkot, és már ott is voltunk az Ajtósi-Dürer soron, az iskolánál.

Mikor tapasztaltad először, hogy „a többiek" nem feltétlenül úgy gondolkodnak a világ dolgairól, mint ti, kommunista gyerekek?

Érdekes, bár az első két osztályt a Dózsa György úti általános iskolában végeztem, ahol a hithű kommunisták gyerekei minden bizonnyal kisebbségben voltak, abból az időből nincs ilyen emlékem. 1953-ból vagy '54-ből datálódik az első tapasztalatom, amely megzavarta a világképemet. Nevetséges kis történet ez, de annál tanulságosabb. A nyár egy részét úgynevezett városi táborban töltöttem. A városi tábort arra találták ki, hogy a dolgozó szülők gyerekei ne maradjanak felügyelet nélkül. Én nyaralni is a Gorkijjal meg a szüleimmel jártam, de most volt pár hét, talán egy egész hónap, amikor jobb híján a Hermina (akkor Május 1.) úti városi táborban unatkoztam végig a napjaimat. Jó időben az iskolaudvaron aszaltak minket, rossz időben az osztálytermekben. Egyszer az udvaron odakeveredtem egy társasághoz, akik arról vitatkoztak, hogy melyik a legjobb autó a világon. Én persze azonnal tudtam a választ, és be is mondtam, hogy a ZISZ! Mire frenetikus röhögés tört ki körülöttem.

Bocsánat, ZISZ? Nem ZIL? A ZISZ-ről nem is hallottam.

A ZISZ egy szovjet luxusautó volt, a legfelső szintű politikai vezetők jártak ilyennel. Egy harmincas évekbeli amerikai batár lekoppintása lehetett. Amikor engem kiröhögtek, a ZIL autómárka még nem létezett.[25] A többi gyerek számára a ZISZ csak egy ruszki tragacs volt. Ha hiszitek, ha nem, rám ez a jelenet hihetetlen hatást gyakorolt. Hirtelen bevillant, hogy mi nem ugyanabban a világban élünk, mint a többség, és hogy nem biztos, hogy a dolgok mindenki szerint úgy vannak, ahogy mi gondoljuk, és az sem biztos, hogy minket – mármint a kommunistákat – mindenki

[25] ZISZ: Zavod Imenyi Sztalina (Sztálin Gyár). A ZISZ luxusautókat 1944-ben kezdték gyártani, az 1940-es évek elején gyártott amerikai Packard Super Eight 180 koppintása volt. A gyárat 1956-ban ZIL-lé (Lihacsov Gyárrá) keresztelték át, egy ideig még gyártott luxusautókat, ezek viselték a ZIL nevet; Magyarországon később a teherautóiról vált ismertté.

olyan nagyon becsül. Artikulálatlan megérzés volt ez, de nagyon erősnek kellett lennie, ha az eset, mely lássuk be, teljesen jelentéktelen, ilyen élesen bevéső dött a memóriámba.

A kommunisták általában a hamis vádak alapján elítéltek szabadulása nyomán döbbenhettek rá, hogy hazugságban éltek. Rajk László és társai rehabilitálása okozta a legnagyobb sokkot. Te hogyan értesültél Rajk ártatlanságáról?

Volt egy osztálytársam, Aleva Gyurinak hívták, a papája az OKISZ – a Kisipari Szövetkezetetek Országos Szövetsége – elnöke volt akkoriban. Gyurit egyébként Basának szólítottuk, az Alevából Ali lett, Aliból aztán Ali basa, végül az Ali lekopott, és maradt a Basa. Basa egy sarokra lakott tőlünk; gyakran jártunk egymáshoz sakkozni. Egyszer, amikor felugrottam hozzá, csak a mamáját találtam otthon. Beszélgetni kezdtünk, szó szót követett, összevitatkoztunk valamin. És ő, amikor kifogyott az érvekből, azt mondta nekem: „Ebben csak ne legyél olyan biztos! Semmi se biztos." Amit én úgy kívántam megcáfolni, hogy rámutatok valamire, ami minden kétséget kizáróan biztos. És balszerencsémre kivágtam, hogy igenis van, ami biztos, például biztos, hogy a Rajk áruló volt. „Na látod, ez egyáltalán nem biztos", tromfolt le a néni. „A Rákosi elvtárs is megmondta, hogy a Rajk nem volt áruló." Én ezt nagyon rossz viccnek találtam, elköszöntem és hazarohantam. „Képzeld, mondtam anyámnak, miket beszél a Basa mamája, hogy a Rákosi elvtárs szerint a Rajk nem is volt áruló." Anyám pedig azt válaszolta, hogy bizony ez így van.

Ez még Rákosi leváltása, a júliusi KB-ülés előtt volt?

Igen. Egerben, valami pártaktíva-értekezleten beszélt, miután hazajött az SZKP XX. kongresszusáról.[26]

A szüleid a per idején elhitték Rajk bűnösségét?

Sok-sok évvel később azt mondták nekem, hogy a vádak kezdetben hihetetlennek tűntek, de idővel mégis arra jutottak, hogy bármilyen borzalmas, igazaknak kell lenniük. Rajk mindent bevallott, nekik pedig sejtelmük sem volt róla, hogy félholtra verték és megzsarolták a feleségével és a kisfiával. A saját fülükkel hallották, ahogy Rajk a bűneit sorolja. És azon kezdték törni a fejüket, hogy ez hogyan lehetséges, mi lehet az az emberi gyengeség, aminél fogva az ellenség megfoghat még egy olyan kipróbált kommunistát is, amilyennek Rajkot ismerték. Hiúság, túlzott magabiztosság, az a tévhit, hogy a párttal szemben igazad lehet, sértettség, amiért a pártvonal elhaladt melletted. Ilyesmikre gondoltak. És kétségbeesett önvizsgálatba kezdtek, hogy nem estek-e ők is valami hasonló vétségbe, ami miatt akaratuk ellenére is árulóvá válhatnak.

Korábban azt mondtad, hogy Éva nagynénédet Moszkvában azért zárták ki a pártból, mert nem hitte el, hogy egy régi barátja trockista lett volna. Rajkról azonban elhitte, hogy az imperialisták ügynöke volt...

Moszkvában sem jutott arra a felismerésre, hogy ez egy bűnöző rendszer, amely minden részletében hazugságra épül. A kommunista párt egy zárt világ volt, legalábbis azok számára, akiket az eszmébe vetett hit vitt a soraiba. A teljes életüket átfogta, és elhatárolta őket a külvilágtól. Minden állítást attól függően értékeltek, hogy honnan ered: ha egy nem kommunista azt mondta nekik, hogy ami a párt szerint vörös, az valójában fekete, akkor tudták, hogy az illető vagy szerencsétlen, megtévesztett ember, vagy az emberek megtévesztésén mesterkedő ellenség. A világ két részre volt osztva a számukra, az egyik oldalon az emberiség földi megváltásának harcosai voltak, a másik oldalon pedig azok, akik az emberiséget a siralomvölgyben tartották volna, illetve e gonosz terv öntudatlan eszközei. „Objektíve" az is ellenség – vagy az ellenség öntudatlan eszköze – lehetett, aki hite szerint az igaz ügyet szolgálta, de szembefordult a párttal. Egyetemi éveimben összebarátkoztam Tímár Árpáddal, aki pár évvel idősebb volt nálam, és már a bölcsészkari lukácsisták közé tartozott, amikor én ebbe a körbe bekerültem. Árpi kőbányai gyerek volt, az apja a sörgyárban dolgozott, ott is laktak a gyár területén. Ő mondta nekem egyszer, hogy abban a környezetben csak úgy beszéltek a Rajk-perről, hogy egymást falják föl a kommunisták. Az én családomban megrettent volna magától, akinek ilyen gondolata támad. Voltak persze kommunisták 1953 előtt is, akik átláttak a szitán és szakítottak a mozgalommal, Arthur Koestler, Ignazio Silone, Albert Camus, hogy csak pár nevet említsek. Nem akarom

[26] Rákosi 1956. március 26-án a Heves megyei pártaktíva értekezletén elmondott beszédében jelentette be: „Berija, valamint Magyarországon Péter Gábor bandájának leleplezése után pártunk vezetésének kezdeményezésére felülvizsgálták a Rajk-pert. Megállapítást nyert, hogy a Rajk-per provokáción alapult." Lásd *Szabad Nép*, 1956. március 28.

mentegetni a felmenőimet, nem volt *lehetetlen* kiszakadni a hazugságok hálójából. Én csak arról beszélek, hogy miért volt *nehéz*.

'56-ot hogyan élted meg?

Tudtam, ki ne tudta volna, hogy Rákosi '56 júliusában megbukott, és abból is sok mindent érzékeltem, ami ezután jött. Hallottam a Petőfi Körről. Anyám és Tibor elmentek a sajtóvitára.[27] A terembe nem jutottak be, a felszólalásokat azonban hangszóróval közvetítették az utcára, ők is ott álltak a tömegben, és hallgatták. Nem voltak boldogok, mondjuk így. Ma is magam előtt látom a *Szabad Nép* október 6-i számának címlapját, ahol fekete keretes gyászjelentésben tudatják Rajknak és társainak hozzátartozói, hogy szeretteik temetésére aznap kerül sor a Kerepesi úti temetőben. Addigra úgy látszik már elintéztem magamban a Rajk-ügyet, mert egy iskolai csapattanácsülésen azzal az ötlettel álltam elő, hogy vonuljunk ki a temetőbe és koszorúzzuk meg a sírokat. A csapatvezető tanár alaposan lehordott, az ötletből nem lett semmi. Abban bizonytalan vagyok, hogy az október 23-ára meghirdetett tüntetésről hallottam-e; néha úgy tűnik, hogy igen, és mintha arról is tudomásom lett volna, hogy a BM hol engedélyezte, hol betiltotta, hol megint engedélyezte a demonstrációt; máskor meg az az érzésem, hogy ezek a homályos emlékek valójában utólagos információk visszavetítései. Akárhogy is, este a megszokott időben lefeküdtem, és elaludtam.

Október 23-án?

Igen, október 23-án.

[27] A Petőfi Kör 1955 márciusában alakult a Magyar Dolgozók Pártja ifjúsági szervezete, a DISZ (Dolgozó Ifjúság Szövetsége) berkein belül. A rákosista visszarendeződés miatt érdemi tevékenységét azonban csak egy évvel később, 1956 márciusában, az SZKP 1956. februári XX. Kongresszusa és Hruscsov pártfőtitkárnak a sztálini korszak bűneit (részben) feltáró „titkos beszéde" elhangzása után kezdte meg, miután Rákosi pozíciói újra meggyengültek. A Petőfi Kör vitái 1956 nyarán hatalmas érdeklődést váltottak ki – különösen a *filozófus-* és a *sajtóvita* –, és nagyban hozzájárultak az 1956-os forradalom előtti szellemi-politikai erjedéshez. A Kör utolsó vitaestje az egészségügyről a forradalom kitörésének napján, 1956. október 23-án zajlott. A kör szervezőit. Tánczos Gábort és Hegedűs B. Andrást a forradalom leverése után börtönbe vetették.

Amikor pár sarokkal odébb már fűrészelték...

Igen, amikor pár sarokkal odébb fűrészelték a Sztálin-szobrot, én már az igazak álmát aludtam. Reggel lövések hangjára ébredtem. Anyám szokásától eltérően még otthon volt. Abban az időben a X. kerületi pártbizottság másodtitkára volt, a munkanapja nagyon korán kezdődött és későn ért véget. Amikor én fölkeltem, ő általában nem volt otthon. De aznap reggel még otthon volt, nem is tudom, pontosan mikor ment el hazulról. Az erkélyen állt, amikor fölkeltem. Annyit kérdeztem tőle: „Poznań?" Azt felelte: „Poznań." Nyáron zavargások voltak Poznańban, amiről a *Szabad Nép* tálalásában értesültem.[28] Arról, hogy a gyorsított eljárásban elítélt poznańi munkásokat rövidesen amnesztiában részesítették, azt hiszem, nem hallottam. Ez a rövid kérdezz-felelek elegendő volt ahhoz, hogy akkori világképemben elhelyezze az eseményeket. A következő kérdésem az volt, hogy most akkor menjek-e iskolába. Anyám azt felelte, hogy ne menjek, aminek őszintén szólva örültem. Ő aztán elment otthonról, és október 30-áig nem is jött haza. A következő napokat az utcán töltöttem, nagyobbrészt üzletek előtti sorbanállással. Többnyire én jártam kenyérért, tejért, cukorért, mikor mit lehetett kapni éppen. Az üzletek előtt hosszú sorok kígyóztak. Órákat kellett várakozni. Olyan is volt, hogy a környéken nem lehetett kenyeret kapni, de híre ment, hogy a Százados úti kenyérgyár kapujában osztogatják, akkor én is odabaktattam (a villamosok nem jártak).

Sorban állás közben hallottad a forradalom hangját...

Leginkább asszonyoktól, mert jobbára ők jártak vásárolni. Megismétlődött a tapasztalat, amit két-három évvel korábban a városi táborban

[28] A lengyelországi Poznań városában 1956. június 28-án törtek ki az első zavargások az áremelések és a rossz munkakörülmények miatt. A következő két napban több mint százezer ember vonult az utcákra, a megmozdulást csak a hadsereg bevetésével tudták megfékezni. Körülbelül százan életüket vesztették, több száz embert, többségükben munkást, letartóztattak. A felkelést június 30-ra elfojtották, de a tüntetések, sztrájkok kiterjedtek az egész országra, és tovább folytatódtak, aminek következtében a korábbi sztálinista pártvezetés távozott a hatalomból, és az addig házi őrizetben tartott reformista vezető, Władysław Gomułka vette át a párt és az ország irányítását. A lengyel események nagy hatást gyakoroltak a magyarországi forradalmi erjedésre. Az 1956. október 23-ai budapesti tüntetés, amely után kitört a magyar forradalom, a lengyel változások melletti szolidaritási tüntetésnek indult.

szereztem, csak most véresen komoly formában. A Gorkijban mindennap hordtuk a vörös nyakkendőt, és én úgy döntöttem, hogy egy rendes úttörő most sem veszi le csak azért, mert másoknak nem tetszik. Tehát így jártam sorba állni, vörös nyakkendőben. Egyszer egy Thököly úti pékség előtt várakoztunk, közel a Dózsa György úthoz, a Szinva utcán kicsivel túl. A mellettem álló asszony magából kikelve mesélte, hogy látott egy katonát, aki nem vette le a sapkájáról a vörös csillagot. „Meg tudtam volna ölni", kiabálta ez az asszony magából kikelve. Minden bátorságomat összeszedve közbeszóltam, hogy megölni azért talán nem kellene. Szúrós szemmel végigmért, és azt mondta: „Na, te is megéred a pénzedet, neked meg ez a vörös rongy van a nyakadban!" Itt elsötétül a kép, a folytatást képtelen vagyok felidézni. Nem bánthattak, arra emlékeznék. De hogy ténylegesen mi történt, az kitörlődött az emlékezetemből. Arra viszont emlékszem, hogy megint elővett a megérzés – most már talán több is, mint megérzés –, amit a városi táborban az a nevetséges megszégyenülés okozott, hogy a magyar népnek nem kell az, amit mi, kommunisták helyesnek és jónak tartunk, és ehhez most félelem is társult, hogy nekünk ebből bajunk lehet. Ellentétes irányba húzó érzések voltak ezek. Egyrészt azt a homályos sejtést sugallták, hogy valami bajnak kell lennie a kommunizmussal, mert a kommunisták arra tették fel az életüket, hogy olyan világot teremtsenek, ahol az embereknek jó, minden embernek jó – ha mi mégsem kellünk nekik, akkor hogyan lehet jó nekik, amiért az én szüleim küzdöttek? Másrészt a félelem azt súgta, hogy bármit kívánjanak az emberek, a személyes biztonságomat a kommunista rendszer megszilárdulásától remélhetem. Szóval, alaposan össze voltam zavarodva azokban a napokban, és hol ide, hol oda húztak az érzéseim.

Máskor nem ért hasonló, támadás, kellemetlenség?

Még egy nyugtalanító emlékem van. Valamikor október utolsó vagy november első napjaiban éppen a házunk kapujában álldogáltam Vezér bácsival meg a fiával – Vezér bácsi volt a házfelügyelő –, és jött egy csapat géppisztolyos, viharkabátos férfi. Megkérdezték, hogy laknak-e itt kommunisták. Vezér bácsi belökött engem a kapun, nyilván nem akarta, hogy megszólaljak, és azt felelte, hogy nem, itt nincsenek, mire ezek a fegyveresek továbbmentek.

Antiszemita megjegyzéssel találkoztál?

Nem, a forradalom idején nem. – Szóval, érzelmi ingadozásban voltam; nem volt a környezetemben felnőtt, aki eligazított volna, így aztán leginkább annak alapján próbáltam értelmezni a tapasztalataimat, amit a rádióban hallottam. Ugye, Nagy Imre azzal kezdte, hogy statáriumot hirdetett, és fegyverletételre szólított fel. Mire én 24-én felébredtem, már Budapesten voltak a szovjet csapatok. Noha nem Nagy Imre hívta be őket, azt sem mondta még ekkor, hogy menjenek ki. Így az első napokban világosnak látszott a helyzet: ellenforradalom van, a szovjetek segítenek leverni, Nagy Imre rendet csinál. Aztán a fegyverletétel határideje egyre messzebbre tolódott, majd 28-án a kommunista miniszterelnök magáévá tette a forradalmat, néhány nappal később visszatért a '45–'47 közti többpárti koalícióhoz, és kilépett a Varsói Szerződésből. Volt egy lelkesült pillanatom, talán 28-án vagy 29-én, amikor egy zengzetes hangú forradalmi verset is sikerült papírra vetnem. Október 30-án délelőtt aztán hazajött anyám. Úgy tervezte, hogy estefelé visszamegy a kőbányai pártbizottságra, de erre már nem került sor. Délután felhívta az akkori első titkár, hogy ne menjen, a kerületi pártházat fegyveresek szállták meg. Ő számolt be a Köztársaság téri pártház ostromáról és a rá következő pogromról is. Ez megint fordított egyet a lelkiállapotomon.

Hogyan értesültél a szovjet inváziójáról?

November 4-én hajnalban ágyúdörgésre ébredtem, az egész család együtt volt. Megint teljesen össze voltam zavarva; most azért, mert a felnőttek között nem volt egyetértés. Anyám fellélegzett, úgy érezte, hogy másodszor is felszabadult. Éva is ott volt – 3-áig a pártközpontban tartózkodott, onnan azonban nem haza ment, hanem hozzánk, pár hétig velünk lakott –, szóval Éva kétségbe volt esve, azt hajtogatta, hogy ez tragédia. Tibor szokása szerint bizonytalankodott.

Éva nagynénédre milyen hatással volt a Köztársaság téri pártház ostroma?

Erre a kérdésre csak annak az alapján tudok válaszolni, amit Éva később, már felnőtt koromban mondott nekem, és amit más forrásokból megtudtam. Igen, feldúlták a kommunistaellenes atrocitások, minden bizonnyal a Köztársaság téri lincselés is. Nemcsak azért, amiért minden jóérzésű ember elutasítja az utcai önbíráskodást, hanem azért is, mert az

1919–21-es ellenforradalom megismétlődésétől tartott. Ebben nem különbözött anyámtól. Éva azonban úgy gondolta, hogy a válságos helyzeten a magyar kommunistáknak kell úrrá lenniük, és nem zárta ki ennek a lehetőségét. November 3-án este azért jött haza, mert délután Donáth Ferenc összehívta a központi pártszékházban tartózkodó káderek, akik – mint Éva is – mindenféle megbízatás nélkül, saját kezdeményezésre tevékenykedtek ott; közölte velük, hogy a pártot új alapokon, új emberekkel fogják újjászervezni, és hazaküldte őket. Azt mondta egyébként, hogy lát ellenforradalmi veszélyt, de bízik benne, hogy a szerveződő karhatalom megbirkózik vele. Éva utólagos visszaemlékezése szerint ezt elfogadta, és nem is lehetett másképp, különben nem tartotta volna katasztrófának a szovjet beavatkozást.

Nagy Imre koalíciós kormányát fönntartható, politikailag életképes képződménynek látta, vagy teljesen átmeneti jelenségnek?

Éva nem volt Nagy Imre híve, a Nagy Imre körül gyülekező radikálisabb politikusok és értelmiségiek nézetei pedig kifejezetten nyugtalanították. Nem értett egyet Losonczy Gézával, aki az október előtti időkben azt hirdette, hogy a sajtót ki kell vonni a párt irányítása alól. Az pedig, hogy Gimes Miklós elvetette a marxizmus–leninizmust, megdöbbentette és felháborította. De nem tartozott azok közé, akik november 4-e után a sztálinizmust kívánták visszahozni. Említettem, hogy régi keletű, erős barátság fűzte Révaihoz. Ez a barátság Révai haláláig megmaradt, bár '56-tól feszültebbé vált a viszonyuk. Láttam egy levelet, amit Révai még a Szovjetunióból írt Évának '56 végén vagy '57 elején, az első mondata egy életre megragadt az emlékezetemben: „Hallom, Éva, hogy te is egészen megpistultál, és együtt üvöltesz a farkasokkal." Ezt a levelet a Révai-család elkérte Évától, hogy archiválják. Biztosan megvan, vagy náluk, vagy a levéltárban, ahol az iratait esetleg elhelyezték. Amikor hazatértek Moszkvából, Éva felhívta Révai feleségét, gyerekkori barátnőjét. Lili egy idő után átadta a kagylót Révainak. „Szervusz, te hülye", szólt bele Révai a telefonba. „Majd még elválik, hogy ki a hülye", felelte Éva. „Azt a történelem már eldöntötte", jelentette ki Révai a rá jellemző magabiztossággal, azt azonban tudomásul vette, hogy Éva nem lesz azok között, akikre a párton belüli politikai harcaiban számíthat. Hogy a koalíciós kormány hosszabb távú esélyeiről mit gondolt Éva, nem tudom, de úgy vélem, hogy

ha megszilárdult volna, akkor el tudta volna fogadni. De másképp alakult, ő pedig végül arra jutott, hogy mindenképpen a kommunista párt oldalán van a helye, és Kádárt fogadta el Nagy Imre helyett.

Térjünk vissza hozzád! Említetted, hogy az volt a benyomásod az utcán, hogy ez az ország nem kér a kommunistákból. Mit gondoltál, miért nem? A nép rövidlátása miatt? Vagy a kommunisták csináltak valamit roszszul? Vagy maga a rendszer rossz?

Az, hogy a kommunisták nem egyszerűen rosszul csináltak bizonyos dolgokat, hanem súlyos bűnöket követtek el, és a rendszer véres diktatúrává fajult, ekkor már közbeszéd tárgya volt a saját köreikben is. Igaz, a kommunisták a kommunista áldozatokkal voltak elfoglalva. A Rajk-pert megelőző kirakatperek, amelyeknek az áldozatai a kommunisták valódi vagy kreált ellenségei voltak, nem foglalkoztatták őket. De a virtigli sztálinistákat leszámítva senki nem gondolhatta, hogy Rákosi Mátyás országlása ne lett volna véres diktatúra, amivel szakítani kell. Ezt gyerekfejjel én is így gondoltam. Azt hiszem azonban, hogy a későbbi fejlődésemre nem ez hatott elsősorban, hanem az a homályos megérzés, hogy ha a néppel szembe kerülsz, akkor az első dolgod megérteni, hogy miért nem kell nekik az, amit te helyesnek tartasz. Hiába van igazad (már, ha igazad van): ha a népnek nem kell a te igazságod, akkor valami baj van az igazságoddal. Ez a homályos érzés aztán a politikai nézeteim változásai közben is velem maradt, és később tudatosan is megfogalmazódott, amikor úton voltam az ellenzéki lét felé. Halda Alíz mesélte valamikor a '70-es években – Alíz Gimes Miklós társa volt a forradalom előtt és alatt –, hogy volt Gimes és Nagy Imre között egy szóváltás '56 nyarán. Sétáltak az Orsó utcában, szó szót követett, és Gimes azt mondta, hogy a párt megújulása után szabad választásokat kell tartani. Nagy Imre felcsattant, hogy a magyar nép egy szabad választáson Mindszentyt választaná. Amire Gimes azt felelte, hogy ha a magyar nép Mindszentyt akarja, akkor Mindszentyt kell megkapnia. Ezek a szavak nagyon pontosan kifejezték azt, amit én '56-ban még csak homályosan éreztem.

Mikor kezdtél megint iskolába járni? És akkor már nem a Gorkijba, ugye...?

Nem, a Gorkij Iskola megszüntetése mondhatni a forradalom egyetlen maradandó vívmánya volt, a forradalmi kormány egyetlen döntése, amit

soha nem csináltak vissza. Úgyhogy visszakerültem a Dózsa György úti általános iskolába. A tanítás december elején indult meg, de aztán sürgősen szénszünetet rendeltek el, és ez január elejéig tartott. Kérdeztetek az antiszemitizmusról: életemben először ekkor találkoztam vele. Hogy a kedélyeket lecsillapítsa, a Kádár-kormány mindenféle engedményt tett, amit később visszavont; átmenetileg visszaengedték az iskolákba a fakultatív hitoktatást is. Egy szép napon megjelent az osztályfőnök egy nagy füzettel, és azt mondta: „Most lehet hittanra jelentkezni, jöjjön a katedrához, aki jelentkezni akar." Fogalmam sincs, hányan voltak gyakorló hívők az osztályban, de hittanra jelentkezni akkor tüntetésszámba ment, úgyhogy négyünk kivételével mindenki a katedrához vonult. A négyből hárman zsidónak számítottunk, Wilkenfeld Péter, Lendvai Iván meg én; a negyedik egy Gasparics nevű fiú volt, akinek a papája a BM-ben dolgozott. Javában zajlott a feliratkozás, amikor Ivánt odacipelték a táblához, és ott kvázi megfeszítették. Nem verték meg nagyon, csak megalázták – már ha ez a „csak" itt helyénvaló. Közben Wilkenfeld Péternek azt mondta valamelyik fiú: „Peti, te miért nem jelentkezel hittanra, te nem is vagy zsidó!" Ennél nagyobbat nem is tévedhetett, mert hármunk közül egyedül neki volt zsidó tudata. Az ő családja '57 nyarán kivándorolt, meg sem álltak Ausztráliáig. Ezután évtizedekig nem hallottam róla, aztán nemrég váratlanul jött tőle egy email, hogy Pestre látogat és szívesen találkozna velem. Nagyon jót beszélgettünk: kedves, jóindulatú, emberszerető doktor bácsi és bölcs ember lett belőle.

Az osztályfőnökötök hogyan reagált Lendvai meghurcolására?

Sehogyan. Lehetetlen, hogy ne vette volna észre, hogy mi zajlik körülötte, hiszen a tábla előtt ült, ahová Lendvait odahurcolták, de nem lépett közbe. A szüleink be akartak menni az igazgatóhoz, hogy szóvá tegyék a tanárnő viselkedését, az igazgató azonban nem volt hajlandó az iskola területén fogadni őket. Amúgy a Kádár-kormány mellett állt, de ezt nem merte nyíltan vállalni, akkor még nagyon bizonytalan volt a helyzet. Végül abban állapodtak meg, hogy a mi lakásunkon találkoznak, de kikötötte, hogy erről senkinek nem szabad tudnia, még nekünk, gyerekeknek se. Úgyhogy a felnőttek azt mondták nekünk, hogy menjünk ki a Városligetbe. El is indultunk, csakhogy a kapuban belebotlottunk az igazgatóba. Lelkesen köszöntöttük, én pedig felajánlottam, hogy felkísérem, megmutatom, hogy hol lakunk. Velem jött, de mindjárt ajtónyitáskor közölte, hogy be se megy, mert a szüleink nem tartották be a szavukat. Végül nagy nehezen rávették, hogy maradjon.

Ez még decemberben történt, ugye?

Igen, november vége felé vagy december első napjaiban. Január elején, amikor másodszor is elindult a tanítás, még mindig feszült volt a légkör. Kádár kijelentette, hogy az ellenforradalom az iskolákba vonult vissza. Tény, hogy a mi iskolánk nem volt még kézbe véve. Kitűnő matematikatanárunk, Szalai Kossuth-címerrel a hajtókájában közlekedett, Albertné, az énektanárnő január 4-én – 4-e volt a szovjet támadás napja – elénekeltette velünk a Himnuszt és a Szózatot, és egyébként is általános volt az anarchia. A tantermünkben rosszul működött a fűtés, az órák elején vertük a padot és ütemesen kiabáltuk, hogy „Fázunk, megfagyunk, hazamenni akarunk!". Az igazgató ijedtében áttelepített minket a tanári szobába.

Magad körül nem éreztél feszültséget?

A Gorkijból jöttem, ezt mindenki tudta rólam. De aztán az egész lecsengett. Az anarchikus állapotok februárra rendeződtek, én pedig megtaláltam a helyemet az osztályban. Nincs olyan emlékem, hogy tartósan kiközösítettek volna. Március vége felé újjáalakult az úttörőszervezet. Május 1-jén kivittek minket a Hősök terére – ez volt az első alkalom, hogy a kormány utcára merte vinni a híveit. Nagyon akartam, hogy a tömeg minél impozánsabb legyen, úgyhogy amikor elvonultunk a tribün előtt, szépen visszakanyarodtam és még egyszer beálltam a sorba. Ekkor még kevesen voltunk úttörők, annál is kevesebben talán, mint amennyi párttag volt a munkahelyeken. De nem emlékszem rá, hogy az osztálytársaim nagyon törődtek volna velünk. Apolitikussá vált a hangulat, ha valakinek nem tetszett a mi úttörő buzgólkodásunk, nem mutatta ki. Egyetlen kimondottan rossz tapasztalatot szereztem, azt sem a saját osztályomban. Valamikor áprilisban történhetett. Újra viselni kezdtem a vörös nyakkendőt, és a folyosón elkapott egy nálam jóval erősebb fiú; egy fejjel magasabb volt nálam. Csóró gyerek volt, lehetett volna pesti srác is októberben; ki tudja, talán az is volt. Elkapta a nyakkendőmet, jól megcibálta, és felpofozott. Én pedig helyénvalónak találtam, hogy bepanaszoljam az igazgatónál.

Tudtad, hogy miért agyabugyált el?

Persze, az úttörő nyakkendő miatt. Az igazgatóba ekkorra már visszatért a bátorság. Magához rendelt minket, elismételtette velem, hogy mi történt, aztán jól összeszidta a fiút, talán valami büntetést is kiszabott rá. A következő tanévben ez a fiú kimaradt az iskolából. Túlkoros volt, többször kellett évet ismételnie. Szódás lett belőle. Tudjátok kik voltak a szódások? Abban az időben ásványvizet egyáltalán nem lehetett kapni; szódavizet árultak, újratölthető üvegben. A feltöltött üvegeket rekeszekre osztott ládákban kordéra rakták, a kordét egy férfi húzta, ő volt a szódás. Megállt az utca közepén, elkiáltotta magát, „Szódát vegyenek!", az emberek pedig lementek hozzá, fizettek pár forintot és kicserélték az üres szódás üvegeiket feltöltött üvegekre. Egyszer épp ez a fiú hozta a mi utcánkba a szódavizet, engem pedig leküldtek, hogy vegyek két üveg szódát. Beálltam a sorba; mikor odaértem hozzá, rám nézett és azt mondta: „Jé, te vagy az?!" Aztán hozzátette: „Eriggy innen, neked nem adok." Félreálltam, és már elkullogtam volna, amikor meggondolta magát és visszahívott. Elvette a szódásüvegeimet, adott cserébe két teli üveget, én kifizettem, és elváltunk.

Neked ettől rossz lelkiismereted lett? Vagy ez csak egy kínos találkozás volt?

Megszégyenítve éreztem magam. Utólag szívesen értelmezem úgy ezt az érzést, hogy az árulkodás miatt szégyenkeztem, de hogy tényleg így volt-e, vagy csak az bántott, hogy ebben a helyzetben alulmaradtam, azt ennyi idő után lehetetlen megmondanom. Nem voltunk egyenlők. Én biztonságos, jó körülmények között éltem, előtte pedig a szódavízárus karrierje állt. Ő megvert, én pedig a hatalomhoz fordultam elégtételért. Most rajta volt a sor, hogy elégtételt vegyen rajtam, és mégse tette. Milyen jó lenne, ha biztosan állíthatnám, hogy erre éreztem rá akkor. Egyébként ne egy kedves vagányt képzeljetek magatok elé. Elég brutális jelenség volt. De ez nem számít.

Mi történt az iskolában ezután?

A hangulat alig érzékelhetően, de folyamatosan változott. Számomra akkor vált nyilvánvalóvá, hogy az elszigeteltségünknek vége, amikor jött '58 május 1-je, és előtte mi úttörők menetgyakorlatot tartottunk az iskolaudvaron. Rengetegen voltunk, és ott meneteltek mellettem azok a fiúk,

akik egy évvel korábban még megvetéssel beszéltek a kommunistákról. Nagyon furcsa érzés volt ez. Nem azt éreztem, hogy most már mind összetartozunk, hanem valami olyasmit, hogy fátylat borítottak az ellentétekre, melyek megmaradtak, csak most már nem láthatók.

Gimnáziumba hova jártál?

A Radnótiba. Amikor a Gorkij megszűnt, a tizedikesek bajban voltak, mert pár hónap választotta el őket az érettségitől, és nemigen tudtak volna matematikából, fizikából magyarul levizsgázni. Úgyhogy nekik nyitottak egy osztályt a Radnótiban (akkor még nem hívták Radnótinak, én már oda jártam, amikor felvette a Radnóti nevet).[29] Aztán évről évre felvettek egy új elsős osztályt, és állandósult az orosz tagozat. Ekkor már megfordult a rendszer: oroszul csak orosz nyelvet és irodalmat, a Szovjetunió történetét és földrajzát tanultuk. A Szovjetunió történetének nevezett tárgy nem a bolsevik forradalommal kezdődött, hanem a kijevi Oroszországgal.

A radnótis osztályba kik jártak? Sokan jöttek a Gorkijból?

Az érettségi évében huszonhárman voltunk, ebből tizenhárom-tizennégy már a Gorkijba is járt. De politikai hovatartozás szerint az „újak" sem különböztek tőlünk, „régiektől". Szóval, ez megint egy homogén közösség volt.

Te érettebb voltál az átlagnál?

Az osztályban ketten tűntünk ki a többiek közül: Simonovits Miki és én. Miki nemzetközi hírű matematikus lett, és már a gimnázium első osztályában is sokkal többet tudott, mint amennyire a matematika érettségihez szüksége lett volna. A habitusa is megkülönböztette az átlagtól: volt benne valami, ami kamasz szemmel is gyermeki ártatlanságnak tűnt, ahogy rá tudott csodálkozni dolgokra, amiket mások már rég természetesnek tartottak. Én semmiben sem voltam hozzá hasonlóan kiemelkedő,

[29] A budapesti Radnóti Miklós Gimnázium épülete eredetileg a Pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Főgimnáziuma volt. 1952-től 1957-ig az István Gimnázium működött itt, amelynek az Ajtósi-Dürer sori épületét a Gorkij elfoglalta. A helyén alapított gimnázium 1959-ben vette fel Radnóti Miklós nevét. 1961-ben egyesítették az épület másik szárnyában működő általános iskolával, és az ELTE 12 osztályos gyakorló iskolája lett.

de az olvasottságom átlagon felüli volt. És valami furcsaság bennem is volt, mert olyan politikai nézetek felé tapogatództam, amelyek szokatlanok voltak az osztályunkban. KISZ-tag voltam, mint a többiek, a rendszer híve voltam, mint a többiek, és ha valaki rákérdez, hogy tulajdonképpen mi különböztet meg tőlük, aligha tudtam volna világos választ adni. Egyetemi éveimben revizionista voltam, de ha ekkor revizionistának neveznek, hevesen tiltakoztam volna. Nem is voltak még jól körvonalazható nézeteim, de valahogy mégis különböztem a többiektől.

A filozófia hogyan kezdett foglalkoztatni?

Az első emlékeim arról, hogy filozófiai problémákon töröm a fejem, Endreffy Zoltánhoz kötődnek. Zolival együtt jártunk elsőbe a Dózsa György úti általános iskolában. Harmadikos gimnazista koromban összetalálkoztam vele egy francia nyelvtanfolyamon; ő ekkor az Istvánba járt. A tanfolyamra való beiratkozásom nem teljesen érdektelen történet. Kétféle irodalmi kultúra volt akkoriban Magyarországon, az egyik németes, a másik franciás; engem a francia vonzott, minden vágyam volt, hogy megtanuljak franciául. Eredetiben szerettem volna olvasni Baudelaire-t, Rimbaud-t, Verlaine-t, Apollinaire-t. Akkoriban a német számított a vezető idegen nyelvnek Magyarországon (na persze hivatalosan csak az orosz után); már általános iskolás koromban – ha jól emlékszem, negyediktől kezdve – járnom kellett különórára. Csakhogy nem szerettem a németet, nem is igen haladtam vele. Mikor bejelentettem, hogy inkább franciára szeretnék járni, anyámék úgy döntöttek, hogy a német elhagyásáról szó sem lehet; akkor kezdhetek bele a franciába, ha németül már beszélek valamennyire. Nekem azonban nem volt kedvem kivárni ezt, ezért másodikos koromban titokban megvettem a gimnáziumi francia nyelvkönyveket, elsőtől a negyedikig, és a tanév végére az egésszel végeztem. A nővérem férje, Bandi a külügyből minden héten hazahozta a friss *L'Express*-t, és akkor egy vasárnap a családi ebédnél fogtam az egyik lapszámot, kinyitottam egy cikknél, elkezdtem felolvasni, és mondatról mondatra lefordítottam belőle egy részt. Láthatták, hogy olvasok franciául, csak a kiejtésem pocsék. Most már megengedték, hogy ősszel beiratkozzam az Élő Nyelvek Szemináriuma nevű nyelviskolába, mely a Fejér György utcában működött, abban a házban, ahol Haraszti Miklós lakik a nyolcvanas évek közepe óta. Németül végül egyetemistaként tanultam meg, ahogy – kicsit később – angolul is. De vissza Zolihoz. A heti két francia óráról együtt villamosoztunk haza; én a Dózsa György útig, ő a Népstadion útig (így hívták akkoriban a Stefániát). Volt időnk a beszélgetésre, és hamar kiderült, hogy mindketten vonzódunk a filozófiához. Hosszadalmas viták alakultak ki köztünk, alig vártuk az újabb találkozást, hogy a két óra között kigondolt érveinket előadhassuk. Egy idő után hozzászoktunk, hogy gyalog tegyük meg az utat hazáig, később elkezdtünk feljárni egymáshoz.

Miről vitatkoztatok?

Sok vitánk volt, ezek közül egyre emlékszem élesebben. Zoli elolvasta a marxizmusoktató Földesi Tamás könyvét az akaratszabadságról,[30] melynek fő állítása úgy szólt, hogy mivel a világon minden eseményt korábbi események determinálnak, szabad akarat nem lehetséges. Ez kényelmetlen konklúzió, mert összeegyeztethetetlennek látszik azzal a vélekedésünkkel, hogy az emberek felelőssé tehetők a tetteikért. Aki egy ilyen argumentummal találkozik, és nincs benne érzék a filozófiai problémák iránt, az csak legyint: hülyeség, van akaratunk, és kész. Akiben azonban van érzék a filozófiai problémák iránt, az három dolgot tehet. Egy: elfogadja a konklúziót. Kettő: elveti a determinizmust. Három: megpróbálja kimutatni, hogy bár a determinista tézis igaz, ez mégsem zárja ki a szabad akarat lehetőségét. A konklúzió elfogadására azok lesznek hajlamosak, akiknek éppen azért tetszik meg a szabad akarat tagadása, mert kihívó módon szembe megy a hétköznapi gondolkodás előfeltevéseivel; Zoli is a személyes felelősség provokatív tagadásánál kötött ki. Aki a kellemetlen konklúziókba nem hajlandó beletörődni, annak keresnie kell a fogást az argumentumon. Én arra hajlottam, hogy a személyes felelősség elvetése képtelenség. A determinista tézist nem jutott eszembe kétségbe vonni, ezért a harmadik megoldás felé tapogatództam. Tulajdonképpen Zoli akkori preferenciáját kell furcsállnom későbbi fejlődésének ismeretében, az enyémben nincs semmi, ami visszamenőlegesen meglepő volna. Hónapokon át zajlott köztünk a vita; én új és új ellenérvekkel próbálkoztam, Zoli pedig ezek cáfolásával. Nemcsak életem első filozófiai vitáit köszönhetem Zolinak. Ő hívta fel a figyelmemet még a gimnáziumi években Weöres

[30] Földesi Tamás: *Az akaratszabadság problémája*. Budapest: Gondolat 1960.

Sándorra, és ha nem tévedek, Juhász Ferenc *Tékozló ország* című művére,[31] és alighanem Pilinszkyre is.

Hogyan jutottál hozzá filozófiai művekhez?

Évának nagy könyvtára volt, de túlnyomórészt szépirodalmi könyvekből állt. Voltak történettudományi könyvei is, később rengeteg zenei tárgyú könyvet gyűjtött maga köré, de a filozófia – a marxista irodalmon kívül – nem foglalkoztatta. Klasszikus és modern filozófusok csak akkor kerültek a kezembe, amikor – a gimnázium harmadik osztályában – iskolai támogatással beiratkoztam a Széchényi Könyvtárba, mely azokban az években még az eredeti helyén, a Nemzeti Múzeum épületében működött. Pénteken egész nap „politechnikán" voltunk, arra a napra nem kellett készülni, így a csütörtök délutánokat a Széchényiben tölthettem. Néha több napra sikerült előre felkészülnöm, ilyenkor két délután is a Széchényinek jutott. Láthatjátok egyébként, hogy nem tartoztam azok közé a tehetséges diákok közé, akik csak az őket érdeklő tantárgyakra fordítanak energiákat, inkább az igyekvő átlag mintáját követtem: mindenből jó akartam lenni. Utólag furcsállom, hogyan lehettem egyszerre ennyire konvencionális és ugyanakkor a környezetem konvencióitól ennyire elütő. Filozófiai olvasmányaimmal mindenesetre nem jutottam messzire. Belekezdtem *A tiszta ész kritikájá*-ba, az Alexander–Bánóczi-féle magyar kiadásba[32] – ugye, németül nem volt kedvem megtanulni –, de beletört a bicskám. Szívesen hibáztatnám ezért a fordítókat, és csodálatos lenne, ha azt mondhatnám: ekkor határoztam el, hogy egyszer majd olvasható fordítást készítek *A tiszta ész kritikájá*-ból, de ebből egy szó sem volna igaz. Tény, hogy Alexanderék fordítása olvashatatlan, és már a maga idejében is az lehetett, az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy amikor elkészültem a saját fordításom első változatával, akkor egybevetettem az övékével, és két-három oldalanként találtam egy-egy olyan megoldást náluk, amit stilárisan talán rendbe kellett rakni, de érdemben jobb volt, mint az enyém. Szóval, annak idején nem voltak a segítségemre, de 25 évvel később igen, ezért hálával tartozom nekik. Egyébként pedig azt, hogy mi a csudát akar ez a Kant Manó,

[31] Juhász Ferenc *Tékozló ország* című eposza 1954-ben jelent meg.

[32] Lásd Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*; ford., jegyz. Alexander Bernát, Bánóczi József; 2. átdolgozott kiadás. Budapest: Franklin 1913.

ekkor még abban a fordításban sem értettem volna meg, amit a nyolcvanas években én állítottam elő, arról pedig, hogy kamaszkoromban a *TÉK* lefordításáról álmodoztam volna, végképp szó sem volt: soha nem fogtam volna bele, ha 1973-ban nem rúgnak ki az akadémiáról, és majdnem két évtizedre nem a fordítás vált volna a fő kenyérkeresetemmé. Akárhogy is, a filozófiai olvasmányaimmal nagyjából kudarcot vallottam. Kérdeztétek, hogy érettebb voltam-e a kortársaimnál: úgy látszik, eléggé koraérett voltam ahhoz, hogy foglalkoztassanak filozófiai problémák, de ahhoz már nem eléggé, hogy tanári vezetés nélkül képezni tudjam magamat.

Nem is volt olyan filozófiai mű, mely maradandó hatást gyakorolt volna rád?

Egyetlen nem marxista filozófiai munkára emlékszem, melyből már akkor sikerült tanulnom valamit. Ez *Az egzisztencializmus: humanizmus* volt Sartre-tól.[33] Két gondolata hagyott bennem maradandó nyomot; az egyik a központi tézise, mely szerint az ember szabadságra van ítélve. Nem maga választotta, hogy olyan lény legyen, aki választani képes, de mivel rendelkezik ezzel a képességgel, nem kerülheti ki, hogy válasszon, és felelősséggel tartozik a választásaiért. Ezt az állítást úgy olvastam, mint választ a szabad akarat determinista cáfolatára. Múltbeli események, az evolúció és a leszármazás determinálják, hogy világra jöttem, és hogy választó lényként jöttem világra, mégis nap mint nap választásokat hozok, és ezek az én választásaim, tehát szabad vagyok. Valahogy így értettem, bár akkor nem tudtam volna így megfogalmazni. Nem vettem észre, hogy ilyen gyorsan nem lehet a szabad akarat lehetőségére következtetni, hiszen, ha a determinizmus igaz, akkor a múltbeli események nemcsak azt döntötték el már a születésem előtt, hogy választó lény leszek, hanem azt is, hogy mikor mit fogok választani. A másik dolog, amire felfigyeltem, egy párbeszéd Sartre és egy fiatalember között, aki tanácsért fordul hozzá. Franciaország német megszállás alatt van, a fiatalembernek pedig döntenie kell: beáll a partizánok közé, vagy otthon marad és gondozza beteg, öreg édesanyját. Az egyik esetben gyermeki kötelességét szegi meg, a másikban a haza iránti kötelességét. Nem az ragadott meg, hogy Sartre

[33] Lásd Jean-Paul Sartre: *L'existentialisme est un humanisme* (1946). Magyarul először: Sartre: *Az egzisztencializmus*. Budapest: Stúdió 1947. Csatlós János fordítása.

mire használja ezt az esetet – etikai decizionizmusának alátámasztására –, hanem a döntési helyzet szerkezete. Először találkoztam a morális dilemmák problémájával, mely később is izgatott; *A politika mint erkölcsi probléma* című könyvemben[34] külön fejezetet szenteltem neki. De mint mondtam, a Sartre-szöveg kivétel volt. Azokban az években inkább marxista szerzőket olvastam többé-kevésbé eredményesen; elsősorban Lukács Györgyöt.

Hogyan kerültél Lukács műveinek közelébe?

Akkoriban arra gondoltam, hogy esztéta leszek. Az esztétika a művészetekre alkalmazott filozófia, a művészet pedig, kivált az irodalom jó kiindulópont az olyan kamasz számára, akiben filozófiai érdeklődés motoszkál, mert az irodalom teli van etikai és általánosabb világnézeti problémákkal, melyek ebben a korban könnyebben megközelíthetők a verbális művészetek közvetítésével, mint a filozófia nagy gondolati fegyelmet kívánó apparátusával. Lukács fő területe az esztétika volt, és az esztétikát elválaszthatatlannak tartotta az etikától, így hát szerencsés kezdet volt a számomra. Éva könyvtárában sok műve megvolt, még a *Der junge Hegel* 1948-as zürichi kiadása is; ezt később, amikor egyetemre jártam és már olvastam németül, nekem ajándékozta. Gimnáziumi éveim vége felé elolvastam *A realizmus problémáit*, *A történelmi regényt* és már korábban is egy rakás irodalmi tanulmányt. De eredetileg nem ezek hívták fel a figyelmemet Lukácsra, hanem az ellene indított ideológiai hadjárat. A forradalom utolsó napjaiban tagja volt Nagy Imre kormányának, és november 4-én más kommunista politikusokhoz hasonlóan ő is a jugoszláv követségen kapott menedéket, majd pár héttel később a többiekkel együtt Romániába deportálták. Nagy Imre és társai peréből azonban kihagyták, talán a nemzetközi hírneve miatt. Viszont azt követelték tőle, hogy nyilvánosan határolódjon el Nagy Imrétől, amire tisztes ürügye lett volna, mert az MSZMP ideiglenes intéző bizottságának tagjaként a Varsói Szerződésből való kilépés ellen szavazott. Ő azonban erre nem volt hajlandó: kijelentette, hogy majd akkor fogja bírálni Nagy Imrét, amikor együtt sétálhat

[34] Kis János: *A politika mint erkölcs probléma.* Első kiadását lásd Budapest: Irodalom Kft. 2004. Második, átdolgozott kiadását lásd Budapest: Kalligram 2017.

vele a Váci utcában. Ez vezetett az ellene indított hajszához. Engem pedig érdekelni kezdett a filozófus, akit olyan ádáz dühvel támadnak.

Mit olvastál tőle?

Kezembe került a *Társadalmi Szemle* 1956. júniusi vagy júliusi száma „A haladás és a reakció harca a mai kultúrában" című előadásával – ha jól emlékszem, a pártfőiskolán tartotta –, melynek fő mondanivalója úgy foglalható össze, hogy a sztálinizmus jelensége nem merül ki a „személyi kultusz"-ban, amivel a XX. kongresszus után a hivatalos pártideológia azonosította.[35] Azt mondja itt Lukács, hogy a „személyi kultusz" nem egyetlen személy istenítésében áll, hanem rendszert alkot, melyet úgy kell elképzelnünk, mint egy hatalmas piramist, benne sok kisebb piramissal, minden kis piramis csúcsán egy kis Sztálinnal, egyre kisebb Sztálinokkal. Nem túlzottan komplikált gondolat, de egy készületlen kamasz számára mégis megvilágító erejű. Lukács két cikkgyűjteményébe is belekóstoltam, az egyik az *Irodalom és demokrácia* volt, a másik az *Új magyar kultúráért.*[36] Mindkettő még a „fordulat éve"[37] előtt jelent meg. Az *Irodalom és demokrácia* címadó tanulmánya megfogott egy gondolatával. Helyesebben, mint később kiderült a számomra, ez nem Lukács gondolata volt, a fiatal Marxtól kölcsönözte. „A zsidókérdésről" című esszéjében azt írja Marx,[38] hogy a polgári társadalom tagjainak a személyisége két részre hasad, burzsoára és citoyenre. A burzsoá a saját önös érdekét követi, míg a citoyen a politikai közösség tagjának kívánja látni magát. De a burzsoá motivációja erősebb, dominálja a citoyent. Ezt érdekesnek találtam,

[35] Lukács György: „Haladás és reakció harca a mai kultúrában." *Társadalmi Szemle*, 1956/6–7. Az MDP Politikai Akadémiáján 1956. június 28-án tartott előadás szövege.

[36] Lukács György: *Irodalom és demokrácia.* Budapest: Szikra 1947. Lukács György: *Új magyar kultúráért.* Budapest: Szikra 1948.

[37] Az 1989 előtti párttörténeti zsargonban 1948-at nevezték a „fordulat évének", amikor az 1945 utáni ún. „népi-demokratikus forradalom" átment „szocialista forradalomba", vagyis a kommunista párt kizárólagos hatalomra tett szert. 1948 tavaszán egyesült a Magyar Kommunista Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, létrejött a kommunisták uralta Magyar Dolgozók Pártja, a többi pártot felszámolták vagy elsorvasztották, és államosították a 100 főnél több alkalmazottat foglalkoztató vállalatokat.

[38] Karl Marx: „A zsidókérdésről." *Marx és Engels Művei* I. Budapest: Kossuth 1957.

sokat töprengtem rajta. Megragadt bennem Lukács egy másik, szintén Marxtól származó állítása is, mely szerint a polgári demokrácia: formális demokrácia. Az egyének jogai egyenlők, de ez csak formális egyenlőség, a burzsoá jog ugyanis egyenlőtlen helyzetű egyénekre alkalmaz egyenlő mércét, ezért valójában elfogult a burzsoázia javára. Ezzel szemben a népi demokrácia, állította Lukács, valódi egyenlőséget teremt, és valódi részvételen alapul. Kétarcú elgondolás volt ez. Egyfelől benne volt a marxistákra – Marxra is – jellemző megvetés a jogállami formaságok iránt. Másfelől azt tartalmazta, hogy az európai kommunistáknak nem kell a szovjet modellt másolniuk; tartósan berendezkedhetnek a többpártrendszerre, mert nemcsak polgári demokrácia lehetséges, hanem népi demokrácia is, mely nem a kapitalizmus osztályviszonyait tartja fenn, hanem a társadalmat a szocializmus – a valódi, nem formális egyenlőség – felé mozgatja.

A '45 és '48 közötti vitákban Bibó is részt vett. Ő nem került a látókörödbe?

Bibó akkori írásairól nem is hallottam. Csak 1968 őszén ismerkedtem meg velük, Kenedi János nyomta a kezembe, mindjárt a második vagy harmadik találkozásunkkor, a Szabó Zoltán szerkesztésében Nyugaton megjelent *Harmadik út* című tanulmánykötetét.[39] Ismertem azért Bibó nevét, tudtam, hogy államminiszter volt Nagy Imre koalíciós kormányában, arról is tudtam, hogy november 4-én a kormány tagjai közül ő egyedül a Parlamentben maradt, de mégsem az igazságot tudtam, mert információmat a forradalomról kiadott, tendenciózus és hazug *Fehér Könyv*ből[40] merítettem, itt pedig az állt, hogy Bibó leitta magát a sárga földig, és békésen horkolt az egyik irodában, míg Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke fel nem ébresztette azzal, hogy „Menjen haza, jóember". Dalos Gyuri írta meg később a *Bibó Emlékkönyv*[41] számára, hogy alig-

[39] Bibó István: *Harmadik út*. London: Magyar Könyves Céh 1960. Szerkesztette Szabó Zoltán.

[40] *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* (Fehér könyvek) I–IV. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának Tájékoztatási Hivatala által 1957-ben kiadott négy kötetes, több nyelven megjelentetett propagandakiadvány a magyarországi „ellenforradalomról".

[41] Lásd Dalos György: „Szövegelemzés Bibó István ügyében." *Bibó Emlékkönyv* II. Budapest–Bern: Századvég–Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem 1991, 82–89. A *Bibó Emlékkönyv*ről lásd a 13. beszélgetést.

hanem az alkoholizmusáról híres Dobi volt az, aki részegen szunyókált a Parlamentben. Arról viszont, azt hiszem, nem hallottam, hogy Bibót később letartóztatták, perbe fogták és elítélték, a politikai írásairól pedig végképp nem tudtam. Utólag eldönthetetlen, hogyan hatott volna rám Bibó, ha már ekkor megismerkedem az írásaival, mert ő is a demokrácia plebejus változatának híve volt, de a jogi nihilizmust elutasította.

Lukács a maga kétértelmű álláspontjával is rövidesen bajba került.

Amikor jött a „fordulat éve", a párt természetesen nem mondta azt, hogy hazudtunk, hanem keresett egy bűnbakot, és ez Lukács lett; ideológiai kampányt indítottak ellene, elhajlásként bélyegezve meg a nézeteit. Ő ekkor önkritikát gyakorolt, amivel megvásárolta a maga számára a politikai – és talán a fizikai – túlélést, Sztálin halála után pedig megint az előtérbe kerülhetett, és folytathatta ott, ahol '49-ben abbahagyta. Az ő politikai álláspontjának és magatartásának felemássága nagyon jól megfelelt egy kommunistának nevelt, de homályos kételyektől nem mentes kamasz számára, amilyen én voltam. Ha egyértelműen szembefordult volna a kommunista mozgalommal, valószínűleg nem tudott volna olyan hatást gyakorolni rám, mint így, hogy biztos lehettem benne: egy kommunistával, a legtekintélyesebb élő marxista filozófussal van dolgom, aki – mondjuk így – ugyanazt akarja, amit a nevelőim is, csak jobban.

Akkor mondhatjuk, hogy a későbbi Lukács valamiképpen megfelelt a demokratikus ösztöneidnek? Jól visszhangzott benned az, amit Lukácsban, még akárha egy kicsit illuzórikusan és pontatlanul is, de beleolvastál vagy beleláttál?

Nem tudom, hogyan is kellene jellemezni az én akkori „demokratikus ösztöneimet". Ekkori politikai gondolkodásom – ha beszélhetünk ilyesmiről – tényleg felettébb bizonytalan körvonalú volt. Szinte párhuzamosan olvastam Lukácsot és Révait, és nagyjából ugyanoda helyeztem őket. Pedig Lukács éppen „jobboldali elhajlónak" számított, Révai pedig „baloldali elhajlónak", '57-ben ő volt a rákosisták vezéralakja, és én ezt tudtam. Ezzel azonban nem törődtem, jó érzékkel kikerültem az ötvenes évek Révaiját, a '35 és '45 között keletkezett irodalmi tanulmányait olvastam,

valamint a *Marxizmus, népiesség, magyarság* című kötetben összegyűjtött írásokat, vagyis azokat, amelyeket Révai túlnyomórészt a Komintern VII. kongresszusának „népfrontos" fordulatát követve írt.[42] Ezek hasonló szellemben íródtak, mint Lukács '45 és '48 közötti dolgai. A kötet legfontosabb tanulmányát, a „Marxizmus és népiesség"-et ugyanaz a szellemiség hatotta át, mint az „Irodalom és demokrácia"-t: plebejus és demokratikus, bár a demokrácia „formális", eljárási vetületei iránt közömbös, vagy egyenesen ellenséges szellemiség. Nem véletlen, hogy Révai a népiekkel el tudta képzelni az egységfrontot, de urbánus vitapartnereikkel nem; egyébként Lukács ugyanezt a vonalat képviselte 1945 és '48 között. Ezt azonban én akkor nem vettem észre; azt olvastam ki a „Marxizmus és népiesség"-ből, amit Lukácsból is, hogy a kommunistákon kívül másnak is van hely a nap alatt, és ez tetszett. Egyetlen furcsaságra figyeltem fel Révainál: a „Marx és az 1848-as magyar forradalom" és a „Kossuth Lajos", a *Marxizmus, népiesség, magyarság* e két darabja sehogyan sem volt összeegyeztethető: az előbbi Szabó Ervin hatását viselte magán, és vehemensen antinacionalista volt, az utóbbi viszont a magyar történelem fő vonulatát a függetlenségi harcokban jelölte ki.

Tetszett, hogy a kommunistákon kívül másnak is van hely a nap alatt. Az is tetszett, hogy a népi demokrácia valódi egyenlőséget teremt és valódi részvételen alapul. Ezek szerint Lukács és még Révai is mégiscsak a demokratikus ösztöneidet segítették tudatosulni.

Igazad van, valami ilyesmiről lehetett szó. Bennem volt az a homályos érzés, hogy a kommunisták és a „többiek" közti szakadás valahogy össze lett fércelve, és hogy a „többieknek" valójában nem kell, amit „mi" képviselünk. Lukács és, igen, az én olvasatomban Révai is pedig ugyanabból az eszméből más politikai konzekvenciákat vont le, mint az engem körülvevő hivatalos ideológia, ami azt az ígéretet hordozta, hogy lehetséges találkozás a marxizmus és a „többiek" között.

Mikor vetted először a kezedbe Lukács György köteteit?

Vagy az általános iskola nyolcadik, vagy a gimnázium első osztályában, ebben nem vagyok teljesen biztos. De inkább nyolcadikban, mert

[42] Révai József: *Marxizmus – népiség – magyarság.* Budapest: Szikra 1946. A „Marxizmus és népesség" című tanulmány 1937-ben íródott.

nyolcadikos kellett legyek, amikor véletlenül személyesen is találkoztam Lukácscsal. Ez úgy történt, hogy Éva a moszkvai rádió magyar részlegében együtt dolgozott Gábor Andorral, egy bűbájos emberrel, akivel kölcsönösen nagyon szerették egymást, és amikor Gábor Andor halálának ötödik évfordulóján az Irodalmi Színpadon (a mai Radnóti Színház helyén) emlékestet rendeztek a tiszteletére, akkor persze Éva elment oda, és magával vitt engem is. No és ott volt a feleségével Lukács is, aki még a húszas évekből volt barátságban Gáborral; mindketten a Landler-frakcióhoz[43] tartoztak ugyanis, ez pedig a legközelebbi rokonságnál is szorosabb kapocsnak számított. Lukácsék magányosan álldogáltak a szünetben: Lukács ellen éppen dúlt az ideológiai hadjárat, és mindenki nagy ívben elkerülte. Éva azonban odament hozzájuk, bemutatott nekik, és elmondta Lukácsnak, hogy lelkes olvasója vagyok. Őt ez a legkevésbé sem érdekelte, viszont kedélyesen anekdotázott Gábor Andorról.

Talán úgy gondolta, a nagynéni csak villogni akar az unokaöccsével.

Persze, mi mást gondolhatott volna. Így is volt.

Korai Lukácsot ekkor még nem olvastál?

Úgy érted, hogy a marxista fordulata előtti Lukácsot? Nem. Nem is tudtam volna mit kezdeni vele. Még a *Történelem és osztálytudat*tal sem mentem sokra. A Széchényi Könyvtárban bukkantam rá az Axelos-féle francia kiadására, el is olvastam belőle néhány tanulmányt, megéreztem, hogy ezek ugyan marxista írások, de valahogy egészen másképpen, mint a számomra akkor elérhető marxizmus volt, és egész egyszerűen nem tudtam elhelyezni őket abban a gondolatkörben, amelyben akkortájt mozogtam. Nem értettem, mit akar mondani Lukács azzal, hogy a termé-

[43] Landler Jenő baloldali szociáldemokrata, majd kommunista politikus volt, a Tanácsköztársaság belügyi népbiztosa. A bukás után Bécsbe emigrált, és az ottani magyar kommunista emigráns csoport befolyásos vezetője lett. Politikailag szemben állt Kun Béla radikális-kommunista álláspontjával: a proletárdiktatúra kérlelhetetlen érvényesítésével és a bolsevik kizárólagossággal szemben más társadalmi csoportok iránt nyitottabb, fokozatos átmenetet előirányzó politikát képviselt, különösen a parasztkérdésben. A magyar kommunista mozgalmat élesen megosztó szembenállás a Landler- és a Kun-frakció között így a húszas években megelőlegezte a „népfront vs. proletárdikatúra" későbbi ellentétét.

szetnek nincs dialektikája, vagy mi lehet a szerepe a történelmi materializmusban az olyan fogalmaknak, mint „eldologiasodás".

Lenne még egy kérdésem. A későbbi gimnazista vagy korai egyetemista éveidben volt benned igény egységes világnézetre?

A marxizmus–leninizmusnak adva volt egy kánonja, és ezt én nem vontam kétségbe. Volt négy alapmű, Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* című könyvének híres előszava, mely a történelmi materializmus klasszikus összefoglalásának számított; Engels vitairata, az *Anti-Dühring*, valamint *A természet dialektikája*, Engels természetfilozófiai töredékeinek gyűjteménye, ezekre volt szokás hivatkozni mint az úgynevezett dialektikus materializmus alapvetésére, és végül a *Materializmus és empiriokriticizmus* Lenintől, a marxista–leninista ismeretelmélet kanonikus hivatkozási alapja. Ezek határozták meg a marxista világkép kereteit az idő tájt, és amikor az egyetem kapuján beléptem, ezeken a kereteken belül rendeződtek el a gondolataim. Az *Empiriokriticizmus* filozófiai vitakultúrájának színvonaltalanságát nem lehetett nem észrevenni („Hallják, machista uraim, hazudjanak, de mértékkel!"), de nem emlékszem rá, hogy tartalmi kifogásom is lett volna ellene. Miért is lett volna, a megtámadott szerzőket nem ismertem, Lenin pedig a hétköznapi gondolkodás naiv hiteit állította szembe szörnyűséges ostobaságnak tűnő nézeteikkel. Ezek a hitek természetes igazságoknak tűntek, és mint az ismeretelméletben járatlan emberek általában, én sem fogtam fel, hogy nehézségekbe ütköznek és védelemre szorulnak. Az igazság az, hogy Lenin politikai írásait (*Mit tegyünk*, *A szociáldemokrácia két taktikája*, *Állam és forradalom*) még akkor is sokra tartottam, amikor azzal már tisztában voltam, hogy az *Empiriokriticizmus* egy minden filozófiai képesség és műveltség híján lévő dilettáns iromány, és Leninnek a forradalomban és a rezsim konszolidálásában játszott szerepét illetően is sokáig illúziókat tápláltam.

Mi került a kezedbe először Marxtól magától?
Természetesen a *Kommunista kiáltvány*.

Ez még gimnazista korodban történt?
Legkésőbb akkor.

A Kommunista kiáltvány *nem szerepelt a hivatalos listán?*
Dehogyisnem. Az előbb a marxista filozófia kanonizált alapmunkáit

soroltam fel. Más kanonizált művek is voltak. Természetesen ezek közé tartozott a *Kommunista kiáltvány* is, ahogy *A tőke* is. Voltak aztán az ifjúkori művek, mint a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*; ezek korábban nem is voltak meg magyarul, akkortájt adták ki őket, amikor egyetemre kerültem. Ezek nem fértek bele a harmincas évek óta kialakult kánonba, ami a tartalmi érdekességükön túl külön pikantériát kölcsönzött nekik, amikor már olvashatók és idézhetők voltak. És végül volt egy szürke zóna: az ide került műveket éppenséggel lehetett olvasni és idézni, de nem volt elvárt az olvasásuk, és az autoritásuk sem volt olyan erős, mint a kánon darabjaié. Ilyen volt *A német ideológia* vagy *A filozófia nyomorúsága*. *A német ideológia* nehéz olvasmány volt, de amit felfogtam belőle, azt nagyon érdekesnek találtam. *A filozófia nyomorúsága* viszont semmilyen hatást nem tett rám. Csak az a szellemesség fogott meg, hogy Proudhon úrnak nagy szerencséje van, mert Franciaországban ugyan rossz francia közgazdásznak, de nagy német filozófusnak tartják, Németországban pedig rossz német filozófusnak, de nagy francia közgazdásznak számít. Ez tetszett. A *Louis Bonaparte Brumaire 18-ája* nyitó mondatai is tetszettek: A történelemben minden kétszer esik meg, először mint tragédia, másodszor mint komédia. Hogy miért? Azért, hogy az emberiség kacagva váljon meg a múltjától. Volt humora a jó öreg Karlnak.

Harmadik beszélgetés

Egyetemi évek – A filozófiaoktatás állapota – Márkus György – A Márkus-tanítványok

1962-ben kezdted meg az egyetemi tanulmányaidat.
Az ELTE Bölcsészkarán, magyar-filozófia szakon.

Beszéljünk akkor az egyetemi filozófiaoktatásról!

Lukács és tanítványai kiüldözése után a filozófia szak olyan lett, mintha a későbbi marxista–leninista esti gyorstalpaló – a „malesti" – nappali tagozata lett volna. A tanárok többsége semmit nem tudott, és a Lukács elleni hadjárat volt az életre szóló tapasztalatuk. Amikor én bekerültem az egyetemre, két filozófia tanszék volt: az egyik a dialektikus materializmus, a másik a történelmi materializmus nevet viselte. A történelmi materializmus tanszéket az én időmben névleg az autodidakta történész és filozófus Molnár Erik vezette. Molnár Erik okos ember volt, filozófiai outsider létére lehetett volna tanulni tőle, de az én időmben már nem tanított, és a tanszék irányítását is Huszár Tiborra hagyta, aki az ő halála után szociológia kutatócsoportot csinált belőle. A mi évfolyamunknak egy bizonyos Kiss Arthur tanította a történelmi materializmust, egy pártkáderszerű ember. Valamelyik tankönyvében állítólag le volt írva, hogy „A rasszisták szerint a négerek kevésbé intelligensek a fehéreknél. Ez egyáltalán nem igaz. Sőt!" Én magam nem találkoztam ezzel a gyöngyszemmel, de ha netán apokrif volna, akkor is jellemző szegény Kiss Arthurra; el lehetett hinni, hogy tényleg leírta.

A történelmi materializmus tanszéket névleg Molnár Erik vezette. Ki vezette a dialektikus materializmus tanszéket?

Az én időmben Sándor Pál, egy példátlanul ostoba ember, aki sok mindent összeolvasott, de semmit nem értett meg. Irodalomkutatók szerint erős a gyanú, hogy párthűségből József Attila-kéziratokat semmisített meg, ehhez fogható gazságot tanszékvezetőként már nem tudott elkövetni. A vizsgákon úgy próbálta lebuktatni a puskázókat, hogy míg a diákok egy kerek dohányzóasztal mellett felkészültek, ő tüntetően újságot olvasott. Az

újságból ki volt vágva két nagy kerek lyuk, azon keresztül bámult ránk egy szürke szempár. Elődje, Fogarasi Béla igazi filozófusnak indult a század elején, már egészen fiatalon számontartották, de a kommunista mozgalomhoz való csatlakozása és különösen a Szovjetunióban töltött emigrációs évei emberileg és szellemileg egyaránt tönkretették. Élete főműve egy *Logika* című könyv volt, amit az úgynevezett dialektikus logikának szentelt pont akkor, amikor zajlott az általa burzsoá áltudománynak nyilvánított formális logika forradalma, matematikai kalkulussá fejlesztése és találkozása a nyelvfilozófiával. Ez a könyv számtalan kiadást megért, a belső címlappal szemközti oldalon Fogarasi fotójával, melyen a szerző a saját könyvét olvassa. Bence Gyuri mondta, hogy azért olvasta a saját könyvét, mert neki még abból is volt mit tanulnia. Fiatal korában Lukács híve és barátja volt, de ez nem akadályozta meg abban, hogy 1956 után részt vállaljon a Lukács elleni hadjáratban. Egyetlen érdeméről tudok: amikor Márkus György 1957-ben hazatért Moszkvából, ahol a tanulmányait végezte, Fogarasi odavette az MTA Filozófiai Intézetébe, melynek szintén ő volt az igazgatója, és az egyetemi tanszékén is teremtett számára egy félállást.

Márkust mikor ismerted meg?

Másodéves koromban; ezen az évfolyamon az újkori filozófia történetét tanította. Egy alkalommal azonban már az előző tanév vége felé láttam valami akadémiai rendezvényen; a mögöttem lévő sorban ült, fogalmam sem volt róla, hogy ő „a Márkus", mégis újra és újra hátra kellett fordulnom, olyan hatást tett rám a jelenléte. Alacsony termetű, vékonydongájú fiatalember volt, a másokkal való érintkezésben udvarias és szerény, és mégis több fejjel kiemelkedett a környezetéből. A legsötétebb alakok is tisztelték, és valahogy tartottak is tőle, még Sándor Pál sem kötött bele soha. Rendkívüli pedagógiai készségei és képességei voltak; nem sajnálta az időt a diákjaitól. Ötödéves koromban nem hivatalos olvasószemináriumot tartott Pap Marinak és nekem – csak kettőnknek! – a korai modernek (Hobbes, Locke, Leibniz) nyelvfilozófiai nézeteiről; más tanítványainak is lehet ilyen emlékük. Előadónak is elsőrangú volt; fel-alá járkálva szeretett beszélni, fejét kissé oldalt és előre hajtva, kezében az elmaradhatatlan cigarettával. Meleg, mély baritonjának lejtése pontosan követte a gondolat logikai felépítését; amikor a csúcspontra ért, szemében egy pillanatra éles fény villant fel. Tudása, gondolkodásának elmélyültsége magasan az ak-

kori egyetemi környezete fölé emelték. Minden összehasonlításban magas színvonalat képviselt.

Egyetemi tanulmányait Moszkvában végezte az ötvenes években. Hogyan tehetett szert arra a rendkívüli tudásra, ami a többiek fölé emelte?

A sztálinizmus évtizedeiben a Szovjetunióban tönkretették a filozófiát, alig maradt belőle több, mint *A bolsevik párt történetének rövid tanfolyama*,[44] melynek a dialektikus és történelmi materializmusról szóló fejezetét állítólag maga a Bölcs Vezér fogalmazta. Volt azért néhány túlélő, köztük Márkus kedves tanára, Valentyin Aszmusz, aki a Nagy Terror előtt írt egy jó könyvet *Marx és a burzsoá historizmus* címmel; ez a *Történelem és osztálytudat* nyilvánvaló hatását mutatja; annak idején a Gorkij Könyvtár útján hozattuk meg a Szovjetunióból, a hetvenes évek elején magyarul is megjelent. Az ötvenes években azonban Aszmusz már egy megfélemlített ember volt; nagyon vigyázott, hogy ne tegyen ideológiailag vitatható állításokat, viszont rengeteget lehetett tanulni tőle a filozófia történetéről. Ugyanakkor léteznie kellett földalatti filozófiai gondolkodásnak is, mert a Sztálin halála utáni „olvadás" idején egyszerre két független irányzat is feltűnt, látszólag a semmiből: az egyiket az úgynevezett „dialektikusok" alkották, akik egy Evald Iljenkov nevű filozófus körül gyülekeztek, és Hegel felől kiindulva olvasták újra Marxot, a másikat pedig a „neopozitivisták", akiknek a logikus Alekszandr Zinovjev[45] volt a vezérük. Ez a Zinovjev azonos a későbbi disszidens íróval, a *Homo Sovieticus* és a *Gagyogó távlatok* című művek szerzőjével. A neopozitivisták hallani sem akartak Hegelről és Marxról, és a két kör totális összeveszésben volt. Márkus volt az egyetlen, akinek mindkét társaság elnézte, hogy a másik

[44] *A Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam.* Először 1938-ban adták ki a Szovjetunióban, 1945 után magyarul is számos kiadásban megjelent. Nem egyszerűen – meghamisított – párttörténet volt, hanem kinyilatkoztatásszerű világmagyarázat is. Szerző megjelölése nélkül jelent meg, szövegét névleg a szovjet párt Központi Bizottsága hagyta jóvá. „A dialektikus és történelmi materializmusról" címet viselő, Sztálinnak tulajdonított rész az 1908–1912 közötti időszakról szóló IV. fejezet 2. alfejezete.

[45] Alekszandr Zinovjev *Zijajuscsije vüszotü* (Gagyogó távlatok) című szatirikus regénye 1976-ban Nyugaton jelent meg. Zinovjevet 1978-ban emigrációba kényszerítették. *Homo Sovieticus* című könyve 1982-ben látott először napvilágot.

összejöveteleire is eljár. Ez olyan volt, mintha valaki nálunk egyszerre tartozott volna az urbánusokhoz és a népiekhez. Nyilván tudjátok, hogy Sárközi György egy ponton magához hívta a *Válasz*ban és a *Szép Szó*ban egyaránt publikáló szerzőket, és választás elé állította őket: vagy nálunk, vagy náluk. Moszkvában is választás elé volt mindenki állítva, kivéve Márkust. Hogy ő ezt hogyan érte el, azt pontosan nem tudom; de hát elragadó személyiség és lenyűgöző intellektus volt, valószínű, hogy egyik társaság sem akart lemondani róla. Így aztán biztos háttérrel rendelkezett a kontinentális filozófiai hagyományban, amelybe a marxizmus értékesebb része ágyazódott. De ezenkívül a logikai pozitivizmus, a belőle kinőtt tudományfilozófia és a kései Wittgensteinnel indult analitikus filozófia térfelén is otthonosan mozgott; ez a kombináció mind a mai napig nagyon ritka.

Márkus nem volt Lukács György tanítványa. Hogyan lett mégis a Lukács-tanítványok által alkotott Budapesti Iskola[46] tagja?

Valóban nem volt Lukács-tanítvány, és érdemben is megkülönböztette magát Lukácstól. Birtokomban van egy gépiratos válasza egy német újságíró kérdésére, ahol ő maga mondja, hogy nemcsak biográfiai, de doktrinális értelemben sem tekinti magát Lukács-tanítványnak. A hazatérése utáni években azonban a Lukács-tanítványokhoz közeledett, ami részben természetes volt, részben nem. Természetes volt annyiban, hogy ezekben az években zajlott a marxizmus praxisfilozófiai alapú újragondolása Európában – Kelet-Európában is –, Magyarországon pedig Lukács és tanítványai képviselték ezt a szellemi mozgalmat. Márkus ekkori gondolkodásának egyik felével szintén ide tartozott. Annyiban azonban nem volt természetes a csatlakozása a Lukács-tanítványok köréhez, hogy ő ezekben az években az analitikus filozófia fogalmi apparátusát használva az analitikus filozófia középpontjában lévő ismeretelméleti kérdésekkel is foglalkozott, és utólag úgy emlékezett vissza, hogy ez volt az ő fő kutatási területe, ami nemcsak a filozófiai érdeklődését, hanem a filozofálási stílusát is megkülönböztette Lukácsétól és a Lukács-tanítványokétól. Akárhogy is,

[46] Budapesti Iskola: A laza szervezettségű Lukács-iskolán belül az 1960-as évek második felében elkülönült, szűkebb csoport megnevezése. Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György és Vajda Mihály alkották.

SOMOGYI KÖNYVTÁR 953 283 1881 SZEGED

amikor én az egyetemen a közelébe kerültem, már egyértelmű volt, hogy ő – Heller Ágnessel, Fehér Ferenccel és Vajda Mihállyal együtt – Lukács legszűkebb tanítványi köréhez tartozik.

Ki volt még említésre méltó a tanáraid közül?

A filozófia szakon még egy kiemelkedő tanár volt akkoriban, Simon Endre, aki antik filozófiát tanított. Valamiért a Defi név ragadt rá, nemcsak a háta mögött nevezték így, a kollégái és a barátai így is szólították. Defi nagyon különös ember volt, rendkívül művelt és kifinomult; mintapéldánya a Bildungsbürgernek, ugyanakkor – vagy talán éppen ezért – rettenetesen félt, és mindent megtett azért, hogy rendes elvtársnak számítson. Ebben a feszültségben telt az élete. Aztán úgy '64 és '68 között volt néhány év – a kádári konszolidáció csúcspontja –, amikor ő is megkönnyebbült. Baráti jó viszonyba keveredett a tanítványaival, velem is, és kezdte félretenni Lenin Összes Műveit, melyekből korábban tüntetően idézett, és inkább a modern Platón-kommentátorokban való jártasságával tüntetett. A *Parmenidész* című dialógusról tervezett írni, egy nagyszerű speciálkollégiumot is adott róla. Egyszer bánatosan azt mondta, hogy sose jut a munka végére, mert mire feldolgozza a maga számára az egyik kommentárt, két másik jelenik meg. A *Parmenidész*en mind ott voltunk, visszajártunk az első éveseknek tartott antik filozófia kurzusára is, ez messze jobb volt, mint az, amit korábban nekünk tartott. 1968 törést hozott Defi életében. Újra félni kezdett. Egy időre eltűnt az Akadémiai Könyvtárból is, a mi törzshelyünkről, ahová ő is gyakran bejárt. Amikor visszatért, azt vezette be, hogy érkezéskor tüntetően odamegy a szabadpolchoz, megáll Lenin Összes Műveinél, leemeli az egyik kötetet, leül, és úgy tesz, mint aki elmélyül a szerző bonyolult elméleti fejtegetéseiben.

Volt valami a múltjában, vagy a családjában, ami miatt okkal félhetett?

Polgári miliőből jött, csak a vak nem látta, hogy idegenül mozog a kommunista világban. Látta, hogy látják, és ezért félt. Időről időre pszichiátriai kezelésbe menekült, és nagyon fiatalon meghalt. Még két oktatót kell megemlítenem. 1963 őszén a dialektikus materializmus tanszékre került Munkácsi Gyula, egy komoly, megbízható filozófiatörténész, nekünk a Hegel és a logikai pozitivisták közti német filozófiát tanította, igen korrektül, bár nagy koncepciók nélkül. Visszahúzódó, félénk ember

volt, 1965-ig, amikor a mi évfolyamunkat tanítani kezdte, nem is tudtam a létezéséről. Miután Márkus egyetemi jelenlétének vége szakadt – éppen 1965-ben egy évre Ford-ösztöndíjjal Amerikába ment, és hazatérése után nem tért vissza az egyetemre –, majd pedig Defi visszasüllyedt a rettegésbe, Munkácsi lett a leading light a tanszéken. De addigra én már a Filozófiai Intézetben voltam gyakornok. És aztán ott volt még Ruzsa Imre, aki másodévben a matematikai logikát tanította nekünk, világos, tiszta és jól érthető előadásait öröm volt hallgatni, de ő nem tartozott a tanszékhez; a TTK-n, az analízis tanszéken volt adjunktus.

Mint minden bölcsész, te is kétszakos voltál, a magyar volt ugye a másik szakod. Nyilván téged inkább a filozófia érdekelt. Mégis kíváncsi lennék, milyennek láttad a magyar szakot, találkoztál-e ott is esetleg fontos tanáregyéniséggel?

Telegdi Zsigmond, az általános nyelvészet tanára tett rám mély benyomást. Hallatlanul nagy tudású, németes professzor volt, a generatív grammatika első hazai értőinek egyike, az általános nyelvészet történetének filozófiailag is rendkívül művelt szakértője, továbbá kiváló iranista és a jóisten tudja, hogy még mi minden. Volt egy kötelező bevezető kurzusa, itt nem mutatkozott meg, hogy milyen okos és nagy tudású; felolvasta az egyetemi jegyzetét, és mi tagadás, a jegyzet önmagában sem tett rám nagy benyomást. De többször is meghirdetett egy speciálkollégiumot az általános nyelvészet történetéről a Port Royaltól Saussure-ig,[47] és ez nagyszerű volt, a Márkus-tanítványok csapatban jártak oda. Nemcsak a műveltsége, a habitusa is a 19. század nagy német professzoraira emlékeztetett: merev volt, körülményes, és ugyanakkor lenyűgöző, szélesen megalapozott tudású. Magunk között Teknőcként emlegettük: barázdált

[47] A Versailles-i Port Royalban 1637–1660 között működő tudósközösség dolgozta ki először az általános nyelvészet alapjait, amely az összehasonlító nyelvészet és a logikai indukció módszereit egyesítette. Szerző megjelölése nélkül megjelent főművük, a *Grammaire générale et raisonnée* 1660-ban jelent meg. Ma úgy tudni, hogy a mű szerzői Claude Lancelot (1615–1695) nyelvtudós és Antoine Arnauld (1612–1694) filozófus voltak. Ferdinand de Saussure (1857–1913) svájci nyelvész, az általános nyelvészet strukturalista elméletének megalkotója. Saussure megkülönböztette a nyelvi rendszer (langue) és a rendszert használó beszéd, az aktuális nyelvhasználat (parole) fogalmát.

arcbőre a teknős páncéljára emlékeztetett, viselkedése pedig a teknős szenvtelenségére. Pedig egyáltalán nem volt sem érzéketlen, sem közönyös, csak képtelen az érzelemnyilvánításra. Maga volt a csupasz intellektus. Bármennyire személytelen volt is, nem egyszerűen becsültük: szeretetet éreztünk iránta.

És az irodalmárok...?

Magyar szakon csak az első két évet végeztem el, nem sok ismert névvel találkoztam. Abban az időben, meg nem mondhatom, hogy miért, lehetővé tették, hogy az első szigorlat után leadd a második szakodat, ha a fő szakodon támogattak ebben. Így a magyart nem folytattam tovább.

Márkushoz visszakanyarodva: említetted, hogy a Filozófiai Intézet munkatársa volt, és közben az egyetemen is tanított. Melyik volt a főállása?

Az Intézet. Azt mesélte, hogy az első években nem is szeretett tanítani. Akkoriban néhány ritka kivételtől eltekintve azok választották a filozófiát, akik az ideológiában járatos káderek szerettek volna lenni. A túlnyomó többség olyan volt, mint Knopp András, a pártközpont későbbi ellenzékelhárítója: a KISZ-vitakörök színvonalán álltak, ennél többet nem is vártak az egyetemi tanulmányaiktól. Két kivétel jut eszembe: a szociológia, majd az oktatáskutatás irányába továbbevező Csákó Miska és Farkas Jancsi, egy okos, szkepszisre hajlamos fiú, akiben komoly filozófiai érdeklődés munkált; írt egy tanulmányt a magzat erkölcsi státusáról, mely az én abortusz-könyvem megközelítésével vitatkozik, szerintem érdekesen. – Az áttörést mindenesetre az előttünk indult évfolyam hozta meg.

Az 1962-es?

Az 1961-es. Ide járt Bence György, Altrichter Ferenc, Bertalan László, Tímár Árpád. Ők lettek az első Márkus-tanítványok. Ez egy nagyon erős négyes volt, de Gyuri közülük is kiemelkedett széles olvasottságával, határozott és gyors ítéleteivel és metszően éles, gonoszkodó humorával. Erős, vezérszerepre termett személyiség volt; az ambíció is megvolt benne a vezérségre. Nagy erőbedobással művelte magát, de volt benne készség az élet élvezésére is: szívesen tartott görbe napot, kedvelte a házibulikat, szeretett hódítani, az alkoholt sem vetette meg. De az is korán megmutatkozott, hogy a lehengerlő személyiség rendkívül sérülékeny; könnyen

barátkozott, de könnyen – és általában látványosan – szakított is. Bertalan Laci tartózkodóbb és aszkétikusabb alkat volt; másképpen, de ő is azonnal tiszteletet ébresztett maga iránt. Már az egyetemen szövegolvasó szemináriumaival tette magát híressé; *A szellem fenomenológiájával*[48] kezdte, aztán hosszú évekre Max Weber került az érdeklődésének középpontjába. Eszményi tanár volt, abból a fajtából, aki maga nehezen ír, viszont másoknak bőkezűen osztja a megírható gondolatokat. Altrichter Feri volt az egyedüli ezen az évfolyamon, akit a Márkustól megtanulható dolgok közül – a filozófiatörténeten túl – igazából csak a logikai pozitivizmustól az analitikus filozófiáig terjedő vonulat érdekelt, a marxizmus és filozófiai előzményei iránt nem volt benne érdeklődés. Lefegyverzően tiszta gondolkodású fiúnak ismertem meg, mindig volt mit tanulni az észrevételeiből; nagyon barátságos is volt, kellemes társaság, de ugyanakkor rendkívül zárkózott, így aztán az volt az érzésem, hogy igazából nem ismerem. Tímár Árpi művészettörténésznek készült; a filozófiára, azt hiszem, Bertalan beszélte rá. A Füles bánatos humorával és nagyon jó természettel volt megáldva. Ő rendezte sajtó alá Lukács premarxista írásait és Fülep Lajos korai munkáit. Szóval, ők voltak az első Márkus-tanítványok.

'61-ben indultak, de Márkussal '62-ben találkoztak...

...az ő kurzusai ugyanis a második–harmadik évre estek. Második évben az újkori filozófia történetét tanította, harmadikban Marxot, középpontban a fiatalkori művekkel. Gyuriékkal indított el Ismeretelméleti Diákkör néven egy olvasószemináriumot, ahová '63 őszén, amikor megismertük egymást, engem is meghívott. Russell *Human Knowledge*[49] című művét olvastuk. Vicces módon oroszul, mert akkor, ha jól emlékszem, angolul még a többségünk nem tudott.

A te évfolyamodon kiből lett Márkus-tanítvány?

A mi évfolyamunkra is jó pár tehetséges diák járt, de a Márkus-tanítványok szűkebb társaságához csak négyen csatlakoztunk: rajtam kívül

[48] *Phänomenologie des Geistes.* Georg Wilhelm Friedrich Hegel 1807-ben megjelent műve.

[49] Lásd Bertrand Russell: *Human Knowledge, Its Scope and Limits* (Az emberi tudás, terjedelme és határai). London: Simon and Shuster 1948.

Ludassy Mari, aki később a felvilágosodás kutatójaként és harcos racionalistaként szerzett magának nevet, és Erdélyi Ági: az ő érdeklődése végül a történetfilozófia felé fordult; Max Webert is rendszeresen tanította, sőt, magyarra fordította a *Wirtschaft und Gesellschaft*[50] teljes első kötetét, és még sok minden mást is Webertől. A negyedik Hamburger Miska volt, Bencéék évfolyamtársa, aki Gyuri ösztökélésére vette fel a filozófiát, de ezt a szakot a mi évfolyamunkon végezte.

A többiek nem is érdeklődtek a filozófia iránt?

Ó, dehogynem. Endreffy Zoli – róla meséltem már a múltkor – szintén velünk indult, és belőle is értékes filozófiai gondolkodó lett. Ő azonban pont abban az évben, amikor Márkus tanítani kezdett minket, meghasonlott a filozófiával, és visszavonult a TTK-ra, ahol matematikát tanult, a filozófiát pedig csak évekkel később vette fel újra. Meghasonlása bizonyára nem volt független attól, hogy a filozófiában egyre inkább a személyes életproblémáira keresett választ, és ebben a várakozásában csalódnia kellett. Egy időben átmenetileg az értelmiségi létet is feladta, gyárba ment dolgozni fizikai munkásnak. Aztán belátta, hogy ez nem megoldás, és visszatért a filozófiához; vidéki egyetemeken tanított, figyelemre méltó cikkeket írt, de nem volt boldog. A katolikus vallásban keresett lelki békét, a katolikus értelmiség liberális szárnyának megbecsült tagja lett. Életválságán azonban a vallás sem tudta átsegíteni; mélyen hívő katolikus létére önkezével vetett véget az életének pár évvel ezelőtt. Nagy tehetségnek ígérkezett Juhász Pali, aki kezdetben szintén a filozófia vonzásában élt, de végül nem filozófusként, hanem agrárközgazdászként valósította meg önmagát. Solt Ottilia és Zsille Zoltán viszont eleve a szociológia felé tájékozódott, csak akkoriban szociológiát még nem tanítottak Magyarországon. Ők tehát nem lettek Márkus-tanítványok, de ezzel együtt is elég szoros kapcsolat volt közöttünk, mindkettejükkel jóban voltam, Zolival fel is jártunk egymáshoz. Az évfolyam nagy része vasárnap délelőttönként csoportosan is összejárt, mindenféle politikailag érzékenynek mondható, félig-meddig elméleti kérdéseket vitattunk meg, néha Ludassy Marinál, máskor Erdélyi Áginál, de Ottiliánál is. Ezeket a beszélgetéseket ti nagyon

[50] Magyarul: Gazdaság és társadalom.

viccesnek találnátok; mi akkor rettentően bátornak és szörnyű okosnak képzeltük magunkat.

Fodor Géza is a Márkus-tanítványok köréhez tartozott. Ő nem a ti évfolyamotokra járt?

De igen, a magyar szakot ő is velünk egy időben kezdte, a filozófiát azonban egy évvel később vette fel. Gézának hihetetlenül kifinomult ízlése volt, nemcsak a művészetek, hanem az emberi viszonylatok terén is. Amikor *A Mozart-opera világképe* című könyvén dolgozott, vasárnap délutánonként zongorajátékkal és lemezfelvételekkel illusztrált előadásokat tartott nekünk előbb a *Figaró*ról, aztán a *Don Giovanni*ról. Ez rendkívüli élmény volt, a mai napig meghatározza a Mozart-operákhoz való viszonyomat. A rá következő évben feltűnt a filozófia szakon Petri Gyuri; már akkor készen állt az önpusztító, elátkozott költő pályájára. Nyilván nem lep meg, hogy az egyetemet nem végezte el; nem az az ember volt, aki fegyelmezetten végigcsinál egy ötéves munkaprogramot. Szívesen élte bele magát a legváltozatosabb szerepekbe; ezek általában három-négy hétig tartották izgalomban, aztán örökre ejtette őket. Kivéve egyetlen egyet (nem a költészetre gondolok, ez nem szerep volt nála, hanem maga az élet, „Amikor nem írok verset, nem vagyok", írta); szóval a *Beszélő* szerkesztőjének szerepét, ezt kitartóan végigcsinálta a nyolcvanas években; időnként elmaradt ugyan néhány hétre, de aztán, mintha mi sem történt volna, újra visszatért. A szerkesztőségi ülésekre általában az elsők között érkezett, nagy kedvvel dolgozott a kéziratokon, cigarettafüstbe burkolódzva, keze ügyében az örök vodkásüveggel. A későbbi évfolyamokról meg kell még említenem Karádi Évát; ő filozófiatörténészként elsősorban a fiatal Lukácscsal és körével foglalkozott. Bence és én személyesen is sokat köszönhetünk neki, mert a hetvenes és nyolcvanas években a Jogtudományi Kar Filozófia Tanszékének oktatójaként általunk összeállított címlistáról gyakorlatilag mindent megrendelt a tanszéki könyvtár számára, melyek aztán nálunk landoltak.

Radnóti Sándor, Balassa Péter...?

Velük emlékeim szerint akkor kerültünk közelebb egymáshoz, amikor én már elvégeztem az egyetemet. Radnótival beszélgettem többet – megmaradt bennem egy beszélgetésünk egy tervezett tanulmányáról, mely a mentség problémáját vizsgálta volna, ezek szerint akkoriban még eti-

kával is foglalkozott –, de Balassától elkértem a Flaubert nagyregényéről, az *Érzelmek iskolájá*ról írott szakdolgozatát, melynek nagy híre volt mifelénk, és nem bántam meg: egyszuszra végigolvastam. Ők azonban más társaság voltak, nem tartoztak a Márkus-tanítványok köréhez.

Kenedi János mégis közétek került, pedig ő egyetemre sem járt...

Mindjárt elmondom, de előbb társaságunknak azokról a tagjairól mondanék valamit, akik velünk nagyjából egy időben jártak a Bölcsészkarra, de nem filozófia szakra. Először is Pap Marit említeném, aki nyelvésznek készült – 1968-ban közösen írtunk recenziót Chomsky könyvéről, a *Kartéziánus nyelvészet*ről –, és nyelvész is lett; kutatóként szociolingvisztikával foglalkozott, egészen addig, míg 1980 elején el nem bocsájtották az Akadémia Nyelvtudományi Intézetéből. Tíz év múlva, amikor visszatérhetett volna a hivatásához, úgy döntött, hogy most már késő, és inkább a legális hetilappá alakult *Beszélő*höz ment el dolgozni. Itt került szerelmi viszonyba Petri Gyurival, akinek utolsó felesége lett. Gyurival nagyon nehéz volt együtt élni; szorongós volt, félt a magánytól: órákon át kellett üldögélni vele egy kocsmai asztalnál, ha pedig egyedül indult el portyázni, otthon kellett várni rá, rettegett az üres lakástól. Aztán ott volt az irodalmár Lakatos András, aki egyszerűen mindent olvasott és mindenről alapos véleményt formált; még egy recenzió értékelése is morális feladat volt a számára. Ilyen naprakész tájékozottságú filoszt rajta kívül csak egyet ismertem, Oltványi Ambrust, a 19. századi magyar irodalom és politika avatott kutatóját. Andris maga nehezen írt, noha kezdetben még időnként kijött a tolla alól egy-egy kritika, viszont minden írásunkat olvasta, és nagy átéléssel, erős gesztusok kíséretében mondott alapos véleményt róluk. Ki ne felejtsem Várady Szabolcsot, a másik költőt a mi társaságunkban, ő írta azt a felejthetetlen sort, hogy „zsugorodik a zsugori idő" és kései párját: „Nem enged a mind szűkösebb tér, / hogy kinyújtózhatnám pedig". Petri és ő egy időben azzal mulattatták magukat és a társaságunkat, hogy együtt írtak verset („egy strófát te írsz, hozzá egyet én"), nekünk pedig ki kellett találnunk, hogy melyik strófa kitől származik. Én ebben a versenyben – mi tagadás – a sereghajtók között végeztem. Nem állom meg, hogy el ne meséljem: Pap Mari nagyon szerette a kovászos uborkát, és egyszer – talán a születésnapja alkalmából – megleptük egy üveg uborkával, amihez Szabolcs egy kis négysorost is fabrikált: „A lé,

mit ebből nyomsz ki, / Mint más nyelvészeket Chomsky, / Úgy előz meg minden lét, / Vagy mint a tudatot a lét."

És most akkor Kenedi János...

Jancsi 1968 őszén került közénk, amikor már túl voltunk az egyetemen. Bence Gyuri ismerkedett össze vele Lőrincz úr várbeli antikváriumában, és ő hozta el valamikor szeptember vége felé az Orlay utcába, Várady Szabolcs gangra néző szobájába, ahol akkoriban összejártunk. Ő volt az egyedüli köztük, aki soha nem járt Márkus óráira, és akit soha nem érintett meg a marxizmus. Bibó és a századelő polgári radikálisai felé tájékozódott. Mégis nagyon hamar a társaságunk legbelső köreiben landolt. Hogy ez hogyan volt lehetséges? A Csehszlovákia megszállását követő hetekben voltunk. Ő is, mi is elutasítottuk az okkupációt, és ez valamennyiünk számára meghozta a rezsimmel kötött nyúlós-nyálas kis alkuk elutasítását. Még csak tapogatóztunk az ellenzéki lét felé, nem is tudtuk, pontosan miben is állna az, de éles erkölcsi határt igyekeztünk húzni magunk és a rezsimmel együttműködők közé: ez volt a közös alap, amire a barátságunk épült Kenedi Jancsival. Aki egyébként hatalmas, göndör hajkoronájával, kedvességével, gyermeki kíváncsiságával valóságos tünemény volt akkoriban. Nagyjából ez volt a mi társaságunk. Illetve eléggé nyitott társaság voltunk; hosszabb-rövidebb ideig megfordultak benne olyanok is, akik nem sorolták magukat a lukácsistákhoz, és az útjuk másfele vezetett. Papp Zsolt, Nyíri Kristóf jut az eszembe.

Márkus-tanítványok voltatok, Márkus pedig Lukács köréhez tartozott – mi volt a ti viszonyotok Lukácshoz ekkoriban?

A Márkus-tanítványok közül többen is Lukács felé tájékozódtunk már azelőtt, hogy Márkussal megismerkedtünk volna. Bence, Bertalan, Tímár Árpi, Fodor Géza és jómagam egész biztosan. Az Akadémiai Könyvtárba járt egy öregúr, valaha szebb napokat látott, kopottas felöltőt viselt, mely a bokájáig ért, mert idős korára nagyon meggörbült a háta szegénynek. Egyszer elmesélte, hogyan lett az I. világháború alatt német kém Romániában. Egy osztrák–magyar cég bukaresti leányvállalatánál volt cégvezető, és egy napon felkereste az irodájában egy disztingvált német úriember, aki először úgy tett, mintha üzleti ügyben járna, de aztán más irányú kérdésekre tért át, melyekre az igazgató készséggel válaszolt. Beszélgettek egy órát, akkor a vendég felállt és megköszönte a szíves felvi-

lágosítást. „Bármikor állok rendelkezésére, tiszt úr", felelte az igazgató. „Honnan tudja, hogy tiszt vagyok?", kérdezte az elképedt férfi, aki természetesen civilruhát viselt. „Vilmos császár hívei felismerik egymást." Lukács György egyetemi híveinek sem volt nehéz felismerniük egymást.

Ha már itt tartunk, arra kérnélek, hogy próbáld összefoglalni, mit jelentett akkor Lukács-követőnek lenni. Mit jelentett ez filozófiai és politikai értelemben? Mi volt az a filozófiai program, amelynek a perspektívájából Lukács követése ígéretesnek tűnt? Mi volt vonzó benne, azon felül, hogy egyszerűen színvonalasabb és érdekesebb volt a marxizmus–leninizmus művelőinél?

A hatvanas években Lukács meghirdette „a marxizmus reneszánszának" programját. Vissza Marxhoz, és előre egy korszerű, megújított marxista filozófiához. A „Vissza Marxhoz" jelszó olyan volt, mint a reformáció csatakiáltása: vissza az Íráshoz! Az Egyház hivatalos tanai eltorzították az Alapító eredeti üzenetét, újra kell olvasni, amit ő maga mond, és ennek a fényében kell értékelni – ha kell, bírálni, ha kell, elvetni – a hivatalos doktrínát. Ez a program egybeesett egy másikkal: Marx életművén belül vissza kell menni a fiatalkori munkákhoz. Az ötvenes évek végén kezdték publikálni Marx korai műveit Kelet-Európában. Elindult egy életműsorozat németül, oroszul és a térség többi országának nyelvén is, ugyanaz a Moszkvában szabványosított kiadás mindenütt, de ez már Marx korai, „premarxista" írásaiból is nagyon sokat tartalmazott. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* a sorozaton kívül jelent meg magyarul, történetesen abban az évben, amikor én az egyetemre beiratkoztam.[51] Marx újraolvasása ekkoriban azt jelentette, hogy a fiatal Marx felől kell értelmezni a kései Marx-műveket is. Ez nem magyar sajátosság volt. Ezekben az években zajlott a marxizmus újragondolása Európában – Kelet-Európában is –, Lukács programja ennek a szellemi mozgalomnak volt a része. Ide tartozott a szovjet Jurij Davidov és Piama Gajdenko, a cseh Karel Kosík, a lengyel „revizionisták" csoportja, Kołakowski, Bauman, Baczko, Fritzhand és társaik – csak ők már a hatvanas évek derekán jóval messzebbre mentek –, valamint a jugoszláviai Praxis-kör[52], a nyugat-európai és amerikai neomarxistákról nem is beszélve.

Nem biztos, hogy a mai olvasó tudja, mi volt a hivatalos doktrína, amellyel a kritikus szellemű marxisták polemizáltak.

A hivatalos doktrína nagyjából készen volt már a II. Internacionálé teoretikusainál, Kautskynál, Plehanovnál; a politikai szakítás ellenére a kommunista mozgalom lényegében az ő tanaikat kanonizálta. Ez a kánon néhány egyszerű megállapításban összefoglalható. Először, a történelem menete előre ki van jelölve az „őskommunizmustól" a rabszolgatartó, a feudális, majd a kapitalista társadalmon át a kifejlett kommunizmusig; az emberiségnek – és minden egyes társadalomnak külön-külön is – szükségszerűen végig kell haladnia ezen az úton. Másodszor, a változások a termelőerők és a termelési viszonyok közötti kölcsönhatásban alakulnak; a termelőerők fejlődése feltartóztathatatlanul halad előre; a termelési viszonyok kezdetben elősegítik a haladásukat, később azonban a béklyójává válnak, ami előbb-utóbb kikényszeríti gyökeresen átalakulásukat. Harmadszor, az új termelési viszonyok mindig az osztályok harcában születnek meg, a harc a reakciós és a progresszív osztályok között zajlik. Negyedszer, a történelmi szükségszerűség egyben a haladás záloga: az új viszonyok mindig magasabb rendűek a régieknél. Ebből következik, ötödször, hogy az egyéni és kollektív cselekvés erkölcsi mércéje csakis az lehet, hogy a reakciós vagy a progresszív osztály érdekét szolgálja-e. Nincs univerzális erkölcs, csak osztályerkölcs létezik. Ebből Lenin és Trockij egy hatodik tézist is levont, amit Kautsky, Plehanov, de még a kommunista forradalmár Rosa Luxemburg is kétségbeesetten utasított el: forradalmi helyzetben bármiféle erőszakos cselekedet megengedett, ha a progresszív osztály nevében követik el, és tilalmas, ha a reakció szolgálatában áll. Az első négy tézis magánál Marxnál is megtalálható; tömör összefoglalásukat

[51] Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.* Budapest: Kossuth 1962.

[52] Praxis-kör: marxista humanista szellemi mozgalom Jugoszláviában a hatvanas-hetvenes években. Fő kezdeményezői Gajo Petrović és Milan Kangrga, valamint Mihailo Marković voltak. *Praxis* című folyóiratuk 1964 és 1974 között jelent meg. Nagy hatással voltak a körre a nyugati újbaloldali teoretikusok, köztük Herbert Marcuse és Lucien Goldmann. A kör szervezte a híres korčulai nyári szemináriumokat. 1974-ben politikai nyomásra a folyóiratot felszámolták, a kör számos tagja elvesztette állását, többen emigráltak.

adja *A politikai gazdaságtan bírálatához* című brosúra híres bevezetése. Erkölcsi relativizmusra utaló idézetek is találhatók Marxnál. A marxizmus megújítását hirdető gondolkodók azonban ki akarták mutatni, hogy Marx fiatalkori műveire egy ettől gyökeresen eltérő koncepció alapozható. Egy ilyen koncepciót a húszas években egyszer már körvonalazott néhány kommunista filozófus, Karl Korsch, Lukács és Gramsci, akiket a fiatal Marxszal együtt most újra felfedeztek (maga Lukács soha nem volt hajlandó elismerni ekkor keletkezett, de párttagságának megőrzése érdekében később megtagadott műve, a *Történelem és osztálytudat* jelentőségét).

Miért volt olyan fontos Lukács számára a párttagság?

A fiatal Lukács filozófiailag a neokantiánusok hatása alatt állt. A neokantiánusok általában a liberalizmushoz vagy – mint Hermann Cohen – a szociáldemokráciához álltak közel. Lukács azonban radikális antikapitalista volt, elutasította a kapitalizmusra épülő életviszonyokat és politikai intézményeket, a parlamentarizmussal együtt, a liberalizmusban pedig nem látott egyebet ezeknek az életviszonyoknak, tulajdon- és politikai viszonyoknak a vulgáris helyeslésénél, míg a szociáldemokratákat a polgári viszonyokkal megalkuvó, társaságnak tekintette. A világháború, melyet kezdettől fogva ellenzett, megerősítette abban a meggyőződésében, hogy – Fichte kifejezésével – a „teljes bűnösség" világállapotába született bele. És akkor jött a bolsevik forradalom, a „teljes bűnösség" állapotával való gyökeres szakítás, amit rövid habozást követően 1918 telén Lukács elfogadott, és belépett a kommunista pártba. A kommunista mozgalom az ő számára nem egyszerűen egy politikai szervezet volt, hanem a „teljes bűnösség" felszámolásának záloga: elfogadta, hogy csak a mozgalom tagjaként állhat az új, fájdalmak és szenvedések árán születő világ oldalán. Ezért szinte bármire hajlandó volt párttagságának megőrzése érdekében, és minden erejével igyekezett meggyőzni magát, hogy a párt borzalmas tetteivel együtt is a Nagy Forradalomhoz közelíti az emberiséget. Még Sztálin ideológiai húzásaiban is mindig próbált felfedezni valamit, amit előremutatónak tekinthetett. 1956 előtt bármikor kész volt a megalázó önkritikára, ha ez volt a párttagság megőrzésének a feltétele. '56 után azonban többé nem gyakorolt önkritikát, noha változatlanul a párthoz akart tartozni.

Látnia kellett, hogy valami nincs rendben a választásával, hiszen gyakran emlegette a „Révai-tragédiát".

Révai József a Tanácsköztársaság idején, majd a bécsi emigrációban a baráti köréhez tartozott; Lukács szerint ígéretes tehetség volt, de tönkretette magát: mindenáron a pártvezetéshez akart tartozni, és ennek érdekében túl sok erkölcsileg és intellektuálisan egyaránt kétes kompromisszumot kötött. Igazad van: nem vette észre, hogy hasonló okokból „Lukács-tragédiáról" is beszélhetünk, még ha az ő története nem végződött is teljes erkölcsi és szellemi önfeladással. Lukács ugyan nem törekedett a párt vezető köreibe, de mindenáron a párt tagja kívánt maradni, és pusztán ezért is nagy árat fizetett, mind gondolkodóként, mind közéleti személyiségként. Közönséges ideológiai apparatcsik mindazonáltal soha nem lett belőle; minden korszakában meg tudott őrizni valamit az autonómiájából, hol kevesebbet, hol többet. A hatvanas években történetesen sokkal többet, mint a *Geschichte* óta bármikor. És mi persze ezt láttuk benne: a proskribáltat, a független, az ellenállót. Ami igaz is volt és ugyanakkor hamis is; így aztán Lukács egyszerre járt felszabadító és torzító hatással a gondolkodásunkra és a magatartásunkra. Az én hátteremmel azonban ez a kerülőút valószínűleg nem volt megtakarítható; úgyhogy a Lukács környezetével való találkozásnak mindent egybevetve nagyon sokat köszönhetek.

Milyen történelemszemlélet formálódott ki a fiatal Marxra alapozott értelmezésből?

Egy ember- és cselekvésközpontú történelemszemlélet, melyet – mint már említettem – a legmagasabb színvonalon éppen Márkus foglalt össze *Marxizmus és antropológia* című könyvében. Ez az elgondolás abból indul ki, hogy a történelmi változások nem képviselhetnek értéket önmagukban: érték csak az lehet, aminek hús-vér emberek számára értéke van, amit hús-vér embereknek jó okuk van értékesnek tekinteni. Az emberek szabad választásra képes cselekvők, és a szabadságtól való megfosztatás nem lehet jó a számukra. A szabadságot korlátozni csak megfelelő súlyú emberi érdekek védelmében megengedett, a történelmi szükségszerűségre hivatkozva nem. A történelem menete egyébként sem személy fölötti, kikerülhetetlen szükségszerűséggel halad; meghatározott kezdő feltételek közötti emberi választásokból és cselekedetekből összegződik, és a kime-

netele nincs előre lejátszva. Nem magunk teremtjük a körülményeket, amelyek között cselekszünk, de az, hogy mit cselekszünk, rajtunk is múlik. Döntéseink során pedig azt is mérlegelnünk kell, hogy melyik alternatíva az értékesebb. A történelmi küzdelmek egyebek között arról szólnak, hogy milyen célokat érdemes – mint értékeseket – az emberiségnek maga elé tűznie.

Mit mondott a követendő célokról ez a történelemszemlélet?

Olyan világot kell teremteni, ahol az emberek képesek közösen eldönteni, hogy milyen társadalmi változások valósuljanak meg, és egyénileg eldönteni, hogy milyen személyes életet éljenek. Az eddigi történelemben erre nem nyílt lehetőség. A kapitalizmus előtt az egyéni és kollektív választásokat személyes függőségi viszonyok kötötték meg. A kapitalizmus egyfelől kiszabadítja az egyént a személyes függőségi viszonyok béklyóiból, ugyanakkor elszigeteli a többi egyéntől, és ezáltal megakadályozza az embereket abban, hogy kollektív uralmuk alá vonják az életfeltételeiket. Ez a kettősség az alapja az elidegenedés címszó alatt összefoglalt tünetcsoportnak, és ez teremti meg a történelmi szükségszerűség látszatát.

Az elidegenedés középpontba állítása lehetővé tette, hogy Lukács és követői egyszerre bírálják a kapitalizmust és a „létező szocializmust".

Így van. Ez volt a központi témája a nevezetes elidegenedés-vitának, mely a *Valóság*ban zajlott 1964-ben, Almási Miklós „Elidegenedés és szocializmus" című írása nyomán.[53] Tulajdonképpen két vitaindítónak szánt cikket közöltek, a másik szerzője Jurij Davidov volt, Márkus barátja a moszkvai időkből, de a figyelem középpontjában Almási tézise állt, mely szerint a szocializmus sem mentes az elidegenedés visszásságaitól.

Márkusnak mi volt a szerepe a marxizmus praxisfilozófiai újraértelmezésében?

Mint mondtam, ő írta a legmagasabb színvonalú értelmezést Marx filozófiájáról mint az emberiség kollektív és egyéni önteremtésének elméletéről. Tudomásom szerint a *Marxizmus és antropológia* az egyetlen marxista mű a hatvanas évekből, melyet még napjainkban is kiadnak (angolul

[53] Lásd Almási Miklós: „Elidegenedés és szocializmus." *Valóság*, 1964/2.

nem olyan régen jelent meg a második kiadása, Axel Honneth és Hans Joas előszavával, portugálul is mostanában tették közzé).

A ti generációtokhoz visszatérve: ti ekkoriban egyszerre tekintettétek magatokat Márkus-tanítványnak és ugyanakkor lukácsistának. Ráadásul Márkus maga is a Lukács-iskolához sorolódott. Természetes volt, hogy ti is közeledjetek az iskolához.

A pesti értelmiségi szalonok regisztrálták is ezt a tényt, elkezdtek minket Lukács-óvodaként emlegetni.

Kapcsolat is kialakult köztetek és az iskola tagjai között?

Igen, bár az én esetemben inkább csak az egyetem befejezése után. Heller és Fehér akkoriban nagy házat vittek, és kezdtek engem is meghívni ezekre az összejövetelekre, aztán szűkebb körben is találkozgattunk, nemcsak velük, Vajda Misuékkal is.

Lukács Györggyel magával voltatok valamilyen viszonyban?

Ludassy Mari, Bence Gyuri többször is járt nála a Belgrád rakparti lakásán, én azonban soha. Mire oda jutottam, hogy lett volna mihez a tanácsát kérnem, addigra nekem már úgy tűnt, hogy amit tőle megtanulhattam, már megtanultam, attól pedig idegenkedtem, hogy csak azért járjak hozzá, hogy a nagy ember közelségében sütkérezzek. Így aztán csak alkalmilag találkoztam vele; leginkább hangversenyszünetekben, és háromszor-négyszer társaságban, egyszer Márkuséknál, kétszer vagy háromszor Hellerék lakásán. Remek társalgó volt, kifinomult humorral és nagy anekdotázó kedvvel, én elsősorban erről az oldaláról ismerhettem meg.

Visszatérve a Filozófia Tanszékre: hol húzódtak ott az erővonalak, és mennyiben volt a tanszék politikai értelemben is strukturált?

Nyomasztó túlsúlyban voltak a vaskalapos és a filozófiában többékevésbé járatlan oktatók, akiknek – mint említettem – a meghatározó „szakmai" tapasztalatuk a Lukács elleni kampány volt. Így aztán meglehetősen ellenséges volt a hangulat velünk szemben. De azt is érezni lehetett, hogy ez a társaság egyre jobban elbizonytalanodik. Mi a kádári „konszolidáció" éveiben kerültünk be az egyetemre, ők a forradalom utáni restauráció emberei voltak. Köztudomású volt, hogy Fukász Györgyöt, Gedő Andrást, Wirth Ádámot és társaikat, akik annak idején a Lukács elleni kampányt vitték, szép csendben félreállították, ahogy az

irodalomban a Tűztánc-csoportot.[54] Ők voltak az ideológiai „elbocsátott légió".[55] A másik oldalon pedig Lukács helyzete lassan, fokozatosan rendeződött; a tudomány világából száműzött tanítványainak kutató intézeti állásokat adtak, lassan ő maga is publikálhatott (először a Lessing *Minna von Barnhelm*jéről írott esszéjét közölte – ha jól emlékszem – a *Kortárs*);[56] a börtönből szabadult Eörsi István megbízást kapott az *Esztétika*[57] lefordítására, mely 1965-ben, Lukács nyolcvanadik születésnapjára meg is jelent, úgyhogy hiába nem szerettek minket, nem volt már erejük ahhoz, hogy megrendszabályozzanak.

Mennyire lehetett érezni mégis, még ebben a szabadabbá váló, konszolidálódó légkörben az elnyomást, a félelmet?

Jelen volt még a félelem, hogyne lett volna jelen, hiszen az szinte egészen a rendszerváltásig kitartott. Talán éppen 1962-ben, amikor én az egyetemre kerültem, törölték el a jelentkezők származás szerinti kategorizálását. Ez hatalmas megkönnyebbülést jelentett azoknak a számára, akik korábban be se juthattak az egyetemre, ugyanakkor olyanokat engedett be az egyetemi közegbe, akik a csontjaikban hozták a félelmet.

Nem biztos, hogy csak féltek. Lehet, hogy nem érdekelték őket a hitvitáitok.

Ez nagyon is lehetséges, mert ők nem hittek sem ilyen, sem olyan szocializmusban, és a hivatalos marxizmus-leninizmus marxista kritikája ugyanúgy gyanús volt a számukra, mint maga a marxizmus-leninizmus. De az az érzésem, hogy éppen ezért féltek is tőlünk. Vallásosak voltak, vagy „kulák"-szülők gyerekei, vagy a háború előtti úri középosztály leszármazottjai, vagy „szabotázs" miatt elítélték egy felmenőjüket az ötvenes években, vagy a forradalom után érte megtorlás a családjukat. Esetleg

[54] Tűztánc csoport: kommunista érzelmű, fiatal irodalmi-művészeti csoport, amely 1958-ban lépett a színre egy *Tűz-tánc* című antológiával. Legismertebb alakjai: Györe Imre, Ladányi Mihály, Nyerges András, Simor András, Váci Mihály.

[55] Moldova György írt ezen a címen egy nosztalgikus regényt a hatvanas években az '56 végén reaktivált ávósokról, akiket aztán a konszolidáció idején kitettek a cégből. Lásd Moldova György: *Az elbocsátott légió*. Budapest: Magvető 1969.

[56] Lásd Lukács György: „Minna von Barnhelm." *Kortárs*, 1964/5.

[57] Lásd Lukács György: *Az esztétikum sajátossága*, I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó 1965.

nem is történt velük semmi ilyesmi, de történhetett volna. Alighanem azt gondolhatták, hogy azért olyan nagy a szánk, mert egy család vagyunk azokkal, akik a hatalmat gyakorolják, és nekünk meg van engedve az ellenzékieskedés. Más kérdés, hogy a mi társaságunkban, ahogy így összeszámolom, csak hárman voltunk kádergyerekek: Hamburger Miska[58], Karádi Éva[59] meg én.

Nem is kerültél kontaktusba ilyen diákokkal?

Dehogyisnem. Elég sokat beszélgettem akkoriban a történész M. Kiss Sándorral és Gergely Andrással; azért említem éppen őket, mert a rendszerváltástól fogva a jobboldalon vállaltak szerepet (Gergely 1988-ban azonnal belépett az MDF-be, egy alkalommal – még jóval a választások előtt – együtt szerepeltünk a Kossuth Klubban, ő az MDF, én az SZDSZ színeiben). Persze KISZ-tagok voltak, mint én is, bár a pártba talán nem léptek be. Sok minden szóba került köztünk, olyan emlékem azonban nincs, hogy a családtörténetükről beszéltek volna. Gergelyből egyszer kibukott, hogy jó nekem, az én jövőm biztosítva van. Elnevettem magam, és azt feleltem, hogy szerintem az övé is. Úgy is lett, már 1989 előtt szép karriert futott be, de a válaszom mégis érzéketlenségről tanúskodott. Eszembe se jutott, hogy az ő karrierjének olyan ára van, amit nekem nem kell megfizetnem. Szóval, akár kádergyerekek voltunk, akár nem, lukácsistaként éppen azokban az években kerültünk – Thomas Mann kifejezésével – a „hatalomvédte bensőség" közelébe, amikor egyre nyíltabban kezdtük bírálni a hatalmat, és a helyzetünknek ez a kétértelműsége aligha kerülte el a környezetünk figyelmét.

Akkoriban a maoizmusnak is volt bázisa az egyetemen. A maoistákkal hogyan alakult a viszonyotok?

Maoizmus sokféle volt abban az időben; a nyugati maoisták valójában anarcho-marxisták voltak, az intézményi hierarchiák ellen lázadtak, és

[58] Hamburger Mihály nagyapja testvére volt Hamburger Jenőnek, a Tanácsköztársaság földművelésügyi népbiztosának, édesapja, Hamburger László (1911–1980) előbb a Medimpex külkereskedelmi vállalat vezérigazgatója volt, majd a bonni magyar képviseleti irodát vezette, a diplomáciai kapcsolatfelvétel után nagykövetként.

[59] Karádi Éva édesapja, Karádi Gyula (1910–1977) kohó- és gépipari miniszterhelyettes, majd az Országos Tervhivatal elnökhelyettese volt.

a kínai „kulturális forradalom" tökéletes félreértése alapján tekintették magukat maoistának; Kelet-Európában viszont azok lettek maoisták, akik – nem teljesen alaptalanul – a sztálinista ortodoxia védőbástyáját látták Kínában. Pór Gyuriék sztálinisták voltak, az idősebb nemzedék kemény sztálinistáival, Rozsnyai Ervinnel, Imre Katalinnal álltak kapcsolatban. Nagyon rossz véleménnyel voltunk egymásról. Ők minket a szocializmust eltorzító hruscsovi revizionizmus édes gyermekeinek hittek, mi pedig bennük csak az ideológiai sztálinizmust láttuk meg. Egyszer valaki elhívott egy magánlakáson zajló beszélgetésre, melyet Pór szervezett hasonló gondolkodású diákok számára. Tízegynéhányan lehettünk. Valahogy terítékre kerültek a harmincas évek moszkvai perei. Hamar összevesztünk Pórral. Én Isaac Deutscher Trockij-életrajzából,[60] Victor Serge emlékirataiból, Boris Souvarine Sztálin-könyvéből merítettem az ismereteimet, ő *A nagy összeesküvés*ből, két amerikai kommunista újságíró, Sayers és Kahn fércművéből[61], mely a vádlottak vallomásaira alapozott rémmese volt; Magyarországon Rákosi propagandagépezete terjesztette. Először találkoztam élőben azzal a jelenséggel, hogy – ma így mondják – buborékba zárt emberek képesek fenntartás nélkül hitelt adni átlátszó és sokszorosan megcáfolt hazugságoknak. Pórék körül egy harminc-negyven fős egyetemista társaság gyülekezett, ebből vált ki aztán egy szűkebb, magát forradalmi kommunistának nevező csoport, melyet röviddel a megszerveződése után felszámolt az államrendőrség, hogy a tagjait azután bíróság elé állítsák, és a szervezkedés gyermekes voltához képest aránytalanul súlyos ítéletekkel sújtsák (Pórt és két társát letöltendő börtönre ítélték, többen kaptak felfüggesztett börtönbüntetést). A perükről és a bebörtönzésükről rossz véleményünk volt, függetlenül attól, hogy róluk magukról mit gondoltunk.

[60] Isaac Deutscher három kötetes Trockij-életrajza – *The Prophet Armed* (A felfegyverzett próféta), *The Prophet Unarmed* (A lefegyverett próféta), *The Prophet Outcast* (A számkivetett próféta) – 1954 és 1963 között jelent meg Oxfordban, az Oxford University Press kiadásában.

[61] Michael Sayers–Albert E. Kahn: *The Great Conspiracy: The Secret War Against Soviet Russia* című sztálinista propagandaműve 1946-an jelent meg az USA-ban. Magyarul lásd Sayers–Kahn: *A nagy összeesküvés*. Budapest: Szikra 1948.

A legrosszabbakat.

Nem igazán helyesen. Kétségkívül a sztálinista téveszmék jegyében szervezkedtek, azonban ellenfelüket a társadalomtól elidegenedett, bürokratikus hatalommal azonosították; ha az akkori kurzus nem a desztalinizációval igazolta volna magát, akkor ők sem a sztálinizmusban vélték volna megtalálni az eszméiket, hanem valamilyen antisztálinista baloldali ideológiában, mely lehetett volna a trockizmus vagy Gyilasz új osztályelmélete[62] vagy az anarchizmus akár. Mi ezt csak akkor vettük észre, amikor már kiábrándultak a maoizmusukból, ami különben elég hamar bekövetkezett, viszont maradt a rendszer elnyomó oldalával szembeni kritikai attitűd, ez pedig rövid idő alatt közel vitt minket egymáshoz. De ez már az egyetem befejezése után volt.

Említetted, hogy Bencéék társasága egy évvel fölötted járt. Hogyan kerültél kapcsolatba velük?

Bencét az első év vége felé futólag megismertem Hamburger Miska révén. Miska Gyuri barátja volt, és velem is barátkozott; egyszer összetalálkoztunk az egyetem folyosóján, Miska bemutatott minket egymásnak, váltottunk pár szót. Aztán az ősszel tanítani kezdett a mi évfolyamunkon Márkus, és az első néhány óra után elhívott az éppen induló Ismeretelméleti Diákkörbe, amiről már beszéltünk. Itt találkoztam újra Gyurival, és a társaság többi tagját is itt ismertem meg.

Abban a miliőben bizalmi kérdés lehetett, hogy meghívnak-e valakit egy csoportba, adott esetben egy diákkörbe...

Úgy érted, hogy Márkus leellenőrzött, mielőtt meghívott volna? Nem hiszem. Távol állt tőle a spiclifóbia. Szerintem egyszerűen azt gondolta, hogy hasznomra válhat, amit tőle tanulhatok.

Bencével már az egyetemi évek alatt elkezdtetek együtt dolgozni?

Igen is, meg nem is. Amikor megismerkedtünk, Bertalan Laci volt a szerzőtársa; esztétikai tárgyú cikkeket írtak, Johannes R. Becher lírael-méletéről, Füst Milán *Látomás és indulat a művészetben* című könyvéről.

[62] Milovan Gyilasz *Az új osztály* című könyvét, amely a kommunista rendszert bíráló egyik legnagyobb hatású mű lett szerte a világon, 1957-ben jelentette meg külföldön. Magyarul a nyolcvanas évek elején szamizdatban jelent meg.

Aztán a viszonyuk elhidegült. Azt hiszem, kezdettől lehetett feszültség közöttük. Gyuri – főleg történész hallgatók számára – szervezett egy informális szemináriumot a történetírás elméletéről, Dilthey-szövegekkel a középpontban, Laci pedig, mint már említettem, *A szellem fenomenológiájáról* vezetett olvasó szemináriumot. Én mindkettőre eljártam, ők nem jártak el egymáshoz. Laci az egyetem befejezése után lassan a társaságunkból is eltűnt. Tímár Árpi volt a legközelebbi barátja, ők ezután is szoros kapcsolatban maradtak. Árpi révén én is összejártam vele még évekig. Laci és Gyuri talán még együttműködtek, vagy legalábbis nem vált még manifesztté a szakításuk, amikor Gyuri egyszer azt javasolta, hogy cseréljük ki a filozófiai olvasmányainkat. Németül mind a ketten olvastunk, de angolul akkor még csak ő, franciául meg én. Rendszeres időközönként találkoztunk, többnyire nála – a Köbölkút utcában lakott a szüleinél –, és a jegyzeteink alapján ismertettük, amit érdekesnek találtunk. Aztán ez a szokásunk abbamaradt: Gyuri megtanult franciául, én pedig angolul. Az, hogy közösen dolgozzunk, csak az egyetem vége felé vetődött fel, amikor megjelent Lukács kései főműve. *Az esztétikum sajátossága* a mindennapi élet és a tőle elkülönült, „magasabb" objektivációk viszonyának elemzésére épült. Egész társaságunk rávetette magát a műre, én olvasó szemináriumot is szerveztem belőle az 1965–66-os tanévben. Gyuri is, én is termékenynek találtuk Lukács megközelítését, ugyanakkor az volt a benyomásunk, hogy a gondolati építmény nincs minden részletében jól kitalálva. Ez arra inspirált, hogy megpróbáljuk tisztába tenni a Lukácsnál nem kellően tisztázott összefüggéseket. Ez volt az első alkalom, hogy közös munkába kezdtünk, de amikor belevágtunk, Gyuri már biztosan nem volt az egyetemen, és mire megírtuk „A nyelv a mindennapi élet elméletében" című tanulmányunkat, már én is egész biztosan végeztem.

Melyek voltak azok a témák, amelyek kívül estek a tananyagon, benneteket mégis külön érdekeltek?

Gyurit ebben az időben a tudományfilozófia foglalkoztatta elsősorban. Engem csak mellékesen érdekelt, de Márkus környezetében a tudományfilozófiával valamennyire mindenkinek illett megismerkednie. Úgyhogy Poppert, Lakatost, Feyerabendet, Ernest Nagelt és más, akkoriban fontos szerzőket én is olvastam. Mégis meglepett, hogy az 1967–68-as tanévben, amikor Gyuri és Altrichter Feri úgy döntött, hogy Tudományfilozófiai

Diákkört hirdet az egyetemen – a diákkör volt az a forma, amelynek segítségével a hivatalos tanári megbízatást kikerülve lehetett tanítani –, szóval, hogy amikor meghirdették a diákkört, akkor Gyuri felajánlotta, hogy csatlakozzam hozzájuk harmadikként. „Mint kicsoda?" – kérdeztem tőle, elcsodálkozva az ajánlaton. „Mint triumvir" – felelte Gyuri nevetve. Engem igazándiból azok a tárgyak érdekeltek, amelyeknek a legalkalmasabb összefoglaló megnevezése talán a történelem- és társadalomfilozófia, és az, amit mi a mindennapi élet elméletén értettünk, jó találkozási pont volt Gyuri akkori érdeklődése meg az enyém között. Történetesen akkoriban nyelvfilozófiát is tanultam, ami iránt később teljesen elveszítettem az érdeklődésemet.

A szakdolgozatodat miről írtad?

Egy kései és szabálytalan neokantiánusról, Ernst Cassirerről. Teknőc egyszer rákérdezett a szakdolgozati témámra, és figyelmeztetett, hogy Cassirer másodrangú filozófus, jobb lenne, ha valami nagyobbra vállalkoznék. Én azonban nem hallgattam rá, érdekesnek tartottam Cassirert. Mire beláttam, hogy igaza volt, már nem volt idő a váltásra. Úgyhogy letudtam a kötelező penzumot, az energiáimat pedig másra összpontosítottam.

Cassirer miatt vissza kellett menni Kanthoz is? Már akkor végeztél alaposabb Kant-stúdiumokat?

Olvastam Kantot és Kantról a kötelezőkön túl is, valóban, de ami Cassirerben Cassirer volt, ahhoz nem kellett különösebben elmélyedni Kantban. A neokantiánusok általában Kant interpretációjaként adták elő a tanaikat, de Cassirer – aki különben egy jó könyvet írt Kant életéről és munkásságáról, és kiadott egy tíz kötetes sorozatot Kant műveiből – nem ezt tette. Ő egy nagy elhajló volt. Tulajdonképpen két lényeges gondolata volt: az egyik, hogy azok az a priori struktúrák, amelyek az emberi gondolkodás szükségszerű logikai előfeltételei Kant szerint – amelyek segítségével racionális rendbe szervezzük a tapasztalatainkat –, nos, ezek a struktúrák nem alkotnak egyetlen átfogó sémát, hanem több van belőlük. Másrészt hajlott ezeknek a sémáknak a kultúrszociológiai és historizáló felfogására. Szimbolikus formáknak nevezte őket, és nagyon nehéz megmondani, arra gondolt-e, hogy ezek – a mítosz, a nyelv és a tudomány – együtt, egymást kiegészítve adják-e minden kultúra alapke-

retét, vagy pedig valamilyen történeti egymásutánt, vagy fejlődést, vagy nem is tudom, milyen mozgást kell feltételezni közöttük.

Márkus volt a témavezetőd?

Akkoriban a harmadik év végén kellett szakdolgozati témát és témavezetőt választani. Magától értetődő volt, hogy Márkussal fogok dolgozni. Csakhogy a következő tanévet Márkus Amerikában töltötte Ford-ösztöndíjjal, és mielőtt elutazott volna, megkérte Szigetit, hogy legyen a névleges témavezetőm, amit Szigeti készséggel elvállalt.

Arról a Szigeti Józsefről van szó, aki háromszor árulta el Lukácsot?

Pontosan arról. Tulajdonképpen szóba kellett volna kerülnie már az egyetemi filozófiaoktatás kapcsán. Volt ugyanis egy harmadik filozófiai tanszék is a Dialektikus Materializmus és a Történelmi Materializmus mellett, az Esztétika, amit Szigeti vezetett, bár – ha jól emlékszem – csak jelképes értelemben vezette, mert rajta kívül összesen egy asszisztens dolgozott azon a tanszéken. Mint bizonyára tudjátok, amikor Lukács '45-ben hazatért Moszkvából és egyetemi katedrát kapott, Szigeti hamarosan a tanársegédje lett, és az elsők közé tartozott, akiket Lukács-tanítványokként emlegettek. Amikor azonban '49-ben Lukács kegyvesztetté vált, Szigeti nyilvános önkritikát gyakorolt, és megtagadta mesterét. Aztán jött '56 nyara, a Petőfi Kör filozófusvitája, ahol Szigeti önkritikát gyakorolt korábbi önkritikája fölött, és visszasorolt Lukács hívei közé, hogy a következő évben újra elárulja. Aztán a hatvanas években megint tett gesztusokat Lukács és a Lukács-tanítványok felé, míg 1968-ban végleg szembe nem fordult volna velük.

Milyen filozófus volt Szigeti?

Művelt és okos ember volt, produktívnak mégsem mondanám. Az utolsó évtizedeit pedig véleményem szerint elvesztegette, mert a dialektikus materializmust kívánta védhető, korszerű alapokra helyezni, ez a kísérlet pedig nem vezet sehova. De a Lukács elleni hadjárat többi résztvevőjével ellentétben ő színvonalat képviselt; nem hinném, hogy különösebb örömét lelte volna az ideológiai handabandában. Ettől persze még az összes árulását elkövette. De mégis, miután Fogarasi meghalt, és őt nevezték ki a Filozófiai Intézet igazgatójának, kellemes, nagyvonalú főnöknek bizonyult. Ez persze már a kádári konszolidáció ideje volt.

Azok a figurák, akikkel együtt csinálta végig a Lukács elleni ideológiai hadjáratot, kapálózva tűntek el a süllyesztőben, ő azonban megrázta magát, és pályát módosított. Amikor éppen nem foglalkozott mások kinyírásával, joviális ember volt. Epés humora magát sem kímélte. Egyszer azt mondta Márkusnak, már nem tudom, kinek és kiről szóló dicshimnusza kapcsán: „Tudja, olyan ez, mintha én tartanám a laudációt Lukács nyolcvanadik születésnapja alkalmából."

Tanárként milyennek találtad?

Érdemes volt bejárni az óráira. Emlékszem egy kurzusára, amelyen a Hegel utáni német esztétikát tanította; nem voltak elsőrangú szerzők ezek, de érdektelenek sem voltak, az előadások pedig végképp nem voltak azok. Kevés hallgatója volt, elfértünk az irodájában. Ő az íróasztala mögött terpeszkedett, hárman-négyen ültünk vele szemben. A bölcsészkaron minden tanári szoba egy kaptafára ment. Volt egy furnérból készült, sötétbarnára festett íróasztal (a Telegdié a nyolcvanas évek elején 50 forintért a mi lakásunkba került, húszegynéhány évig annál dolgoztam), volt egy ugyanilyen furnérból készült kerek dohányzóasztal, rajta valami horgolt terítő, körülötte három, maximum négy szék, mi azokon ültünk.

Nagyon kényelmetlen székek voltak!

Szó, mi szó, kényelmetlenek voltak. Szigeti reggel tízre hirdette meg a kurzusait; nem szeretett korán kelni. Mindig késett, néha olyan sokat, hogy már azt hittük, elmarad az óra. Felejthetetlen emlékem, hogy álldogálunk az ajtaja előtt mondjuk fél tizenegykor, és egyszer csak feltűnik a jellegzetes, sebesen kacsázó mozgásával. Odakacsázik hozzánk, és azt mondja: „Egy Chaucer nevű angol szerint jobb soha, mint későn. Fordítsuk ezt meg!" – azzal kinyitja az ajtaját, és beterel minket. Amikor Lukács helyzete rendeződőben volt, sorban vette oda az Intézetbe Márkus tanítványait: '66-ban Bencét és Altrichtert, '67-ben pedig engem.

A többiekkel mi lett?

Nagyobbrészt ők is az Akadémiára kerültek; Tímár Árpi az Intézet esztétikai osztályára, Bertalan Laci a Szociológiai Kutatócsoportba, melyet a Saulusból Paulusszá vedlett Hegedüs András alapított, ez volt azokban az években a legprogresszívebb, leginkább társadalomkritikus akadémiai intézet, Ludassy Mari pedig a Valláskritikai Kutatócsoportba, ahol akko-

riban egy Lukács József nevű óvatos haladár (a „Juszuf") volt a főnök. '69-ben Mari átkerült hozzánk az Intézetbe, de akkor Szigeti már nem volt ott; a valláskritikai csoportba pedig felvették a mélyen hívő és hatalmas teológiai és filozófiatörténeti tudással rendelkező Vidrányi Katit; ő aztán addig rágta Juszuf fülét, míg az intézményt át nem keresztelték Valláselméleti Kutatócsoporttá. Kati amúgy hihetetlen jelenség volt; ha filozófiai tárgyú beszélgetés közben szóba hozta egy szír egyházatya tanait, értetlen arckifejezésünket látván mindig hozzátette: „De hiszen te ezt olvastad, atyámfia!", ami valószínűleg nem úgy volt értendő, mintha Kati azt hinné, hogy tényleg olvastuk, hanem szemrehányásként, mert szerinte már régesrég olvasnunk kellett volna. Ugyanez a Kati a könyvtárban a *Népsport*tal kezdte a napot. Fodor Géza velem egy időben került a Filozófiai Intézetbe, Erdélyi Ági pedig 1970-ben.

Miért vált Szigeti ennyire nagyvonalúvá?

Szerepet játszhatott ebben, hogy gesztusokat akart tenni Lukácsnak, akinek az ügye éppen ekkor jutott a végső rendeződés fázisába. Elvállalta az elnöklést Heller doktori védésén, ahol Fehér össze is hozta Lukáccsal. Szerintem azonban a széljárás változásától függetlenül az is számított, hogy kedvelte és becsülte Márkust, és egyébként is adott arra, hogy az általa vezetett Intézet elismert kutatóhely legyen. Amikor eldöntötte, hogy számomra is szerez egy gyakornoki státust, meghívott a Lórántffy Zsuzsanna lépcső melletti lakására, a könyvtárát is megmutatta. Azt beszélték, hogy Brandenstein Béla könyvtára volt ez eredetileg, aki 1945-ben Nyugatra menekült. Értékes könyvtár volt. Megvolt benne a *Deutsch-Französische Jahrbücher*, egy Hegel Összes a 19. század harmincas éveiből, és egy csomó minden más, amire nem emlékszem. A könyvtár ékességeinek bemutatása közben Szigeti megkérdezte, hogy melyik osztályba szeretnék kerülni, hozzátéve, hogy örülne, ha az esztétikát választanám. Én azonban az ismeretelméleti osztályba vágytam, ahová Márkus, Bence Gyuri és Altrichter Feri is tartozott. Szigeti nevetve közölte, hogy ez „nem bontóok". – Júniusban lediplomáztam, és július 1-jén beléptem a Filozófiai Intézetbe.

Negyedik beszélgetés

A szerzőpáros – Az értelmiség derékhada és mi – Filozófiai Intézet – Az Intézet kettészakadása – 1968

Az előző alkalommal szóba került, hogy 1967-68 táján kezdtetek együtt dolgozni Bencével a mindennapi élet elméletén, amihez Lukács György Esztétikája *adta a kezdő lökést. Beszéljünk akkor erről a munkáról!*

Lukács egy olyan elméleti keretben helyezte el az esztétikát, mely a művészetet a „magasabb rendű" objektivációk körébe sorolja, a tudományhoz való viszonyán keresztül tárgyalja, és mindkét nagy objektivációs rendszert abból kívánja megérteni, ahogy – más-más irányban – kiemelkednek a mindennapi életből. Termékenynek találtuk ezt a megközelítést, ugyanakkor az volt a benyomásunk, hogy a gondolati építmény nincs minden részletében jól megalkotva.

Mit értett Lukács objektivációkon?

Nem az ő definícióját adom vissza, de amit mondani fogok, fedi az elgondolását. Az objektivációk hasonlítanak a természeti objektumokhoz annyiban, hogy az egyes egyéntől függetlenül léteznek, de három sajátosságuk megkülönbözteti őket a természeti objektumoktól. Először: célszerű emberi tevékenység termékei; másodszor: jelentéshordozók; harmadszor: jelentésük társadalmi realitás, addig létezik, amíg létezik egy embercsoport, melynek tagjai hasonló dolgokat értenek rajta. Lukács abból indult ki, hogy a társadalmi lét „őssejtje" a mindennapi élet, ugyanakkor semmiféle társadalmi lét nem lehetséges anyagi és szellemi objektivációk nélkül, tehát a mindennapi életet is ezek teszik lehetővé; itt azonban az objektivációk még beleszövődnek a közvetlen gyakorlatba, nem különülnek el tőle. A művészet és a tudomány helyét úgy tudjuk meghatározni a társadalmi lét általános szerkezetében, ha a mindennapi gyakorlattól elkülönült, saját belső logikával rendelkező objektivációs szférákként értelmezzük őket. Ezt a megkülönböztetést keresztezte Lukácsnál egy másik, melyben a „partikularitás" állt szemben a „nembeliséggel", amin – a fiatal Marx szóhasználatát követve – az emberi nem egyetemes álláspontját

értette. Az *Esztétika* szerint a mindennapi élet a „partikularitás" világa, míg a művészet és a tudomány a „nembeliséget" képviselik. Ezen egyben értékrangsort kellett érteni; ezért nevezte Lukács a tudományt és a művészetet „magasabb rendű" objektivációknak.

Mit reméltetek ti hozzátenni ehhez a koncepcióhoz?

Mi ezt nagyszabású elgondolásnak találtuk, de úgy láttuk, hogy mégis van két gyengéje. Egyrészt a mindennapi objektivációk jellemzését hiányosnak és pontatlannak éreztük. Másrészt arra a belátásra jutottunk, hogy a „partikularitás" és a „nembeliség" szembeállítása egy olyan értelmezésre is lehetőséget ad, sőt, erősen sugallja ezt az értelmezést, mely szerint kívánatos, hogy az emberek lépjenek ki a mindennapi életükből, emelkedjenek mindennapi énjük fölé, közvetlenül azonosuljanak „nembeli lényegükkel". Lukács természetesen nem azt várta el, hogy az egyén a fennálló világrenden belül forradalmasítsa személyes életét, hanem a világ olyan forradalmasítására gondolt, mely lehetővé teszi az egyén számára, hogy folyamatosan az emberiség egyetemes színvonalán éljen. Ez lett volna a kommunizmus.

Hogyan jutottatok el ezektől a kritikai gondolatoktól „A nyelv a mindennapi élet elméletében" című tanulmányotokig?[63]

Nem azonnal. Ha jól emlékszem, kezdetben nem is jutott eszünkbe, hogy a nyelvet helyezzük elgondolásunk középpontjába. Félretettük a normatív szembeállítást „partikularitás" és „nembeliség" között, és a mindennapi élet szerkezetének elemzésére összpontosítottunk. Valamikor 1968 elején elkészültünk egy pár oldalas vázlattal. Ennek a lefektetése után hosszabb érlelési időszak következett; rengeteget olvastunk, miközben egyáltalán nem volt biztos, hogy a tervezett tanulmányt valóban meg is írjuk.

Mi adta meg a végső lökést az íráshoz?

Kedves tanárunk, Telegdi Zsigmond szerkesztette akkoriban az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* című évkönyvet. Ez a sorozat tematikus

[63] Lásd Bence György–Kis János: „A nyelv a mindennapi élet elméletében." Telegdi Zsigmond, szerk.: *Nyelv és gondolkodás*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, VII. Budapest, 1970.

kötetekből állt, és az akkor még csak tervként létező 1970-es kötetnek – sorban a hetediknek – Telegdi a *Nyelv és gondolkodás* címet szánta. Felkért minket, talán nem is együtt, hanem külön-külön, hogy írjunk ebbe a kötetbe. Magától adódott az ötlet, hogy a mindennapi élet elméletéről készült vázlatunkat fejlesszük tovább. Így kapott hangsúlyos szerepet a tanulmányban a nyelv; egyébként cseppet sem ötletszerűen. Arra jutottunk ugyanis, hogy a mindennapi élet tartományának alsó határát a nyelv felől közelítve lehet értelmesen kijelölni. Így lett az írásunk címe „A nyelv a mindennapi élet elméletében".

Miért gondoltátok, hogy a nyelv segítségével lehet kijelölni az alsó határt?

A nyelv olyan objektiváció, melynek semmilyen külső, fizikai hordozóra nincs szüksége. A beszédnek természetesen szüksége van fizikai hordozóra, de a nyelv nem azonos a beszéddel, hanem abban a mögöttes rendszerben áll, melyhez igazodva a beszélő értelmes közléseket tud tenni. Sőt, a nyelvnek arra sincs szüksége, hogy a szabályai explicit módon meg legyenek fogalmazva. Nem is irányul rájuk tudatos figyelem, az iskolázatlan beszélő nincs is tisztában azzal, hogy milyen szabályokat alkalmaz, sőt, azzal sincs tisztában, hogy miközben beszél, szabályokat alkalmaz, noha e szabályok segítségével korlátlan számú új, értelmes mondatot képes generálni és megérteni. Ezért „minimális objektivációnak" neveztük. Azt állítottuk, hogy a nyelv a minimális objektivációk paradigmája, és minimális objektivációk nélkül mindennapi élet nem lehetséges. A továbbiakban a felső határ meghúzásával foglalkoztunk, mely a mindennapi életet fogalmilag elválasztja a róla leváló tevékenységköröktől, aztán pedig azt vizsgáltuk, hogy milyen következmények származnak a nyelv mint objektiváció minimális voltából.

Mi lett a „partikularitás" és „nembeliség" szembeállításával?

Bár a tanulmányunkban kidolgozott fogalmi apparátus leíró természetű volt, tisztában voltunk vele, hogy elgondolásunknak vannak normatív vetületei. Abban azonban nem láttunk egészen tisztán, hogy ezek milyen természetűek. Egyrészt sem lehetségesnek, sem kívánatosnak nem tartottuk, hogy az emberek folyamatosan az emberiség egyetemes színvonalán éljenek. Úgy gondoltuk, hogy a mindennapi élet a normális emberi egzisztencia alapzata, és az az élet, amelyikből kiszorul a mindennapiság,

nem jó élet. Ennek nyoma van a szövegben, mert azt írjuk, hogy az erkölcs szerkezetileg a mindennapi objektivációk közé tartozik, amit Lukács is észrevesz, de nem tud mit kezdeni vele. Heller egy egész könyvet írt *A mindennapi élet*[64] címmel, mely Lukácsot követve a mindennapi életet a „partikularitás" világaként jellemzi, és ebből mindenféle moralizáló következtetéseket von le, nem egészen alaptalanul, ha már egyszer Lukács nyomán a mindennapi élet világát szembeállította a „nembeliséggel". Mi az ellenkező irányban próbáltuk átgondolni Lukácsot. Eddig a pontig az akkori álláspontunk a marxizmuson túlról visszatekintve is vállalható. Ugyanakkor messze voltunk még attól, hogy a kommunizmus filozófiai utópiájával leszámoljunk, innen eredt normatív elgondolásunk homályossága.

Miből derül ez ki? Tanulmányotokban szó sem esik kommunizmusról...

Ez egy filozófiai esszénkből derül ki, melyet nagyjából egy időben írtunk a mindennapi élet-tanulmánnyal. Azaz kiderülne, ha a *Világosság*, ahova leadtuk, közölte volna, de szerencsénkre – vagy balszerencsénkre? – visszaadta, a kézirata pedig elkallódott. „Immanencia és érvényesség" volt a címe, és Max Weber értékfelfogásából indult ki, mely szerint értékeket csak más, magasabb értékek segítségével lehet igazolni, tapasztalati megfigyelésekkel nem. Ez egy másik megfogalmazása volt Hume híres tételének a „van" és a „legyen" közti logikai szakadékról. Idáig rendben is van a dolog, Weber azonban tovább megy. Azt írja, hogy a magasabb értékek sora egy ponton szükségszerűen véget ér: vannak végső értékek, melyek – mivel még „végsőbb" értékek nem léteznek – semmivel nem igazolhatók. Ezeket vagy elfogadjuk, vagy elutasítjuk, ami kinek-kinek a személyes döntésén múlik. Márpedig végső érték nem egy van, hanem egymással rivalizáló végső értékegyüttesek sokasága létezik. Ezt a rivalizálást nevezi Weber „az istenek harcának", melyben racionális vitának, érvelésnek nincs helye, itt szerinte csak küzdeni és győzni vagy veszíteni lehet.

Hogyan kerül a képbe a kommunizmus?

Mai tudásom alapján úgy gondolom, hogy Weber koncepciója elhibázott, de mi akkor nem láttunk okot az elvetésére. Fenntartottuk a premisszákat, és további állítások bevonásával próbáltuk a kellemetlen konklúziót elkerülni. Azt állítottuk, hogy a végső értékattitűdök kibékíthetetlen sokfélesége a modern társadalmak osztálytagoltságán alapul. Már nem emlékszem, hogy ezt összefüggésbe hoztuk-e egy olyan állítással, mely szerint a különböző osztályokra jellemző értékattitűdök az osztályérdekek kifejeződései volnának, vagy más módon érveltünk, de a gondolatmenet iránya szempontjából ez nem lényeges. A lényeg az, hogy ha „az istenek harca" valóban az osztályharcot képezi le, és ha a kommunizmus eljövetele együtt jár a társadalom osztálytagozódásának felszámolásával, akkor legalábbis elgondolható, hogy a kommunizmusban általános egyetértés legyen a végső értékeket illetően. Weber kifejezésével élve: helyreáll a régi istenek Panteonja, annak belső rendjével együtt. Alacsonyabb szinten támadhatnak értékviták, de lesz egy végső értékrend, melyre hivatkozva ezek lefolytathatók. Ebből az is következik, hogy értelmesen beszélhetünk egyetemes értékekről – azok az értékek mondhatók egyetemesnek, melyek a kommunizmus viszonyai között általános elfogadottságot fognak élvezni –, ám ezek nem valamiféle „örök emberi értékek", hanem a történelem során jönnek létre és válnak egyetemessé. Ez naiv és minden részletében hibás elgondolás volt; azért kockáztattam meg mégis, hogy a cikk kukába kerülése balszerencse volt, mert szerintem azok közé a hibás elgondolások közé tartozott, melyeknek a hibáiból érdekes tanulságok adódnak. Én mindenesetre tanultam belőle. Szóval, ha jól emlékszem erre az írásra, akkor mai szemmel is vállalható, nem olyan álláspontként, aminek a mostani világképemben helye volna, hanem egy termékeny tévút kipróbálásaként, aminek megvolt a maga szerepe a gondolati fejlődésemben.

Egy harmadik filozófiai tanulmányt írtatok még ebben az időben, mely „A strukturális elemzés határai" címet viselte.

Igen, ez ugyan később készült el, mint a mindennapi élet-tanulmány, de előbb jelent meg: a *Kritika* című irodalomtudományi folyóirat közölte két részben, 1969-ben.[65] A története igencsak figyelemre méltó; jól mutat-

[64] Lásd Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1970.

[65] Lásd Bence György–Kis János: „A strukturális elemzés határai – I." *Kritika*, 1969/9., Bence György–Kis János: „A strukturális elemzés határai – II." *Kritika*, 1969/10.

ja a mi akkori helyzetünket a humán értelmiségen belül. A hatvanas évek végétől Almási Miklós egy ideig tagja volt a *Kritika* című folyóirat szerkesztőségének. Almási Lukács-tanítvány volt; 1958-ban őt is kirúgták az egyetemi állásából, néhány évig középiskolában tanított, Hellerhez, Fehér Ferenchez és Hermann Istvánhoz hasonlóan. Ő kért fel minket, hogy írjunk az akkoriban Magyarországon egyre divatosabb strukturalizmusról. A strukturalizmus egyebek között irodalmi szövegértelmezési módszert kínált, olyan módszert, amely mentes az értelmező személyes elfogultságaitól. A Lévi-Strausstól eredő háttérfeltevés az volt, hogy léteznek bizonyos nagyon absztrakt struktúrák, melyek minden szöveg mélyén kimutathatók, miközben teljesen személytelenek, sem az alkotó, sem a laikus befogadó még csak nem is tud róluk; az értelmezőnek ezeket a mögöttes struktúrákat kell feltárnia, hogy a vizsgált szöveget interpretálni tudja. Ha így jár el, a szerző szándékától és a befogadó prekoncepcióitól független interpretációt adhat. Pontosan ennek köszönhette a strukturalizmus a népszerűségét az akkori Magyarországon: a kor irodalomtudománya még erős ideológiai befolyás – úgy értem, a hivatalos ideológia erős befolyása – alatt állt, a strukturalizmus pedig azt ígérte, hogy száműzi az ideológiai tartalmakat az értelmezésből. Mi azt igyekeztünk kimutatni, hogy ez nem lehetséges.

Miért nem lehetséges?

Azért, mert a strukturális elemzés formális oppozíciókat és párhuzamosságokat állapít meg különböző elemek között; ezek az oppozíciók és párhuzamosságok tartalomfüggetlenek: főzési szokásokban, rokonsági viszonyokban ugyanúgy megjelenhetnek, mint mítoszokban vagy irodalmi művekben. Ha léteznek is, a művek belső világát nem merítik ki. A művészet állást foglal, viszonyul a világhoz – a *l'art pour l'art* is állásfoglalás –, és ez nem iktatható ki az értelmezéséből. Mivel minden szöveg „aluldeterminálja" a jelentését, a mögöttes állásfoglalást magát is rekonstruálni kell, a rekonstrukció pedig nem szorítkozhat strukturális viszonyok feltárására: az értelmezőnek egyebek között tartalmi, világnézeti feltevéseket is mozgósítania kell. Almási felkérésére megírtuk tehát a tanulmányunkat, mely terjedelmi okokból két részre bontva jelent meg. A következő évben publikálta Edmund Leach, a kiváló brit antropológus

Lévi-Strauss-ról szóló könyvét,[66] mely nagyon hasonló gondolatokat fogalmazott meg, úgyhogy nem volt okunk a szégyenkezésre.

Milyen volt a tanulmány fogadtatása irodalomelméleti körökben?

Nem éppen barátságos. Nem sokra rá Józsa Péter – aki sok más ügy mellett a strukturalizmus meghonosításában is aktív volt – nekünk támadt a *Kritika* hasábjain.[67] Eddig a pontig tulajdonképpen minden rendben lett volna. Mi abból indultunk ki, hogy a strukturalizmus nem áll fölötte a kritikának, és természetesen magunkat sem tartottuk bírálhatatlannak. Ami ez után következett, az már nem volt rendben. Válaszoltunk Józsának, a *Kritika* megtagadta a válasz közlését. Ugyanúgy viselkedtek velünk szemben, ahogy a hivatalos ideológia őrei velük szemben. Úgyhogy válaszcikkünket a *Filozófiai Szemlé*nek adtuk. A *Szemle* nem volt érdekelt a strukturalizmus-vitában, így aztán leközölte a cikket. A történet mulatságos csattanója, hogy Józsa ezután megkeresett minket, és azt javasolta, hogy ne bántsuk egymást, hanem osszuk fel a terepet. Hagyjuk neki a francia strukturalistákat, mi pedig foglalkozzunk az angolszászokkal.

Miért fogadták az elemzéseteket ellenségesen?

A strukturalizmus importja kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy a humán tudományok kibújhassanak a hivatalos ideológia kontrollja alól, mi pedig arra mutattunk rá, hogy a strukturalista módszer által ígért világnézeti semlegesség megvalósíthatatlan. Ma is úgy vélem, hogy kritikátlan átvétele nem tett jót a magyar szellemi életnek, mint ahogy a viták elkerülését szolgáló területfelosztások sem. Marxisták voltunk, de nem ideológiai furkósbotot használtunk, hanem érveltünk. Tudtuk, hogy mit beszélünk. Azt azonban nem vettük észre – vagy nem értettük meg –, hogy marxistaként, lukácsistaként mégiscsak abba a látszatba keveredünk, mint aki a hatalomnak szolgáltat pótlólagos ideológiai eszközöket.

Józsa Péter valószínűleg úgy érezte, hogy jönnek ezek az intranzigens fiatal marxisták, akik denunciálják a strukturalizmust, melynek a meg-

[66] Lásd Edmund Leach: *Claude Lévi-Strauss.* Chicago: Viking/Penguin 1970.
[67] Lásd Józsa Péter: „Ami a strukturális elemzés határain innen van." *Kritika*, 1970/7.

honosítása feszegeti a hivatalos világ kereteit. Ráadásul Józsa még '56-os elítélt is volt...[68]

Jóindulatú, derék ember volt valóban; amikor összehozott vele a sors, nekem még volt munkahelyem, neki pedig még nem volt. De mindez nem változtat azon, hogy mi azt csináltuk, amit egy normális országban egy normális tudományos közösség tagjai csinálnak: nem kötnek megnemtámadási szerződéseket, hanem lefolytatják a vitáikat a nyilvánosság előtt. Csak éppen Magyarország nem volt normális ország, a magyar tudományos közösség nem volt normális tudományos közösség. A hatvanas években a hivatalos ideológia mindinkább visszaszorult a marxista tanszékekre, a párt hagyta, hogy az „elbocsátott légió" tovább fújja a régi nótát az egyetemeken, de nem tűrte, hogy a konszolidációt megzavarja. Az értelmiség derékhada cserébe tartózkodott az ideológiai kérdések feszegetésétől.

De ti nem.

Mi nem, és ez az Iskola előttünk járó nemzedékéről is igaz volt. A marxizmust ekkoriban csak két társaság kívánta nyilvános vita tárgyává tenni: az „elbocsátott légió", és mi, akik a marxizmus megújulásától reméltük a rezsim megújulását. A köztünk lévő ellentét élesebb már nem is lehetett volna, de az értelmiség derékhadának szemszögéből egyformán veszélyesek voltunk. Így aztán, hogy úgy mondjam, nem voltunk különösebben kedveltek az értelmiség mértékadó köreiben, amit mi érzékeltünk, de az okokkal nem voltunk tisztában. Sükösd Mihály mondta egyszer Kenedi Jancsinak – akkor még nagy barátságban voltak –, hogy Bence meg én okos és művelt fiúk vagyunk, de kis sztálinisták.

Amit ti nem vettetek jónéven.

Mondjuk így. Miközben tény, hogy nem volt rálátásunk a helyzetünk kétértelműségére. 1967-ben Lukácsot visszavették a pártba,[69] és ettől fogva mi is egy bizonyos védettséget élveztünk. Az állampárt részben

[68] Józsa Pétert az 1957-ben öt évre ítélték az 1956-os forradalomban betöltött szerepéért. 1960-ban szabadult amnesztiával.

[69] A *Népszabadság* 1967. december 24-ei, karácsonyi számában jelent meg Rényi Péter interjúja Lukács Györggyel. Lukács itt arról beszélt, hogy a '68. január 1-jével induló gazdasági reform csak akkor lehet sikeres, ha politikai reformok is kísérik.

ugyanazért rendezte Lukács helyzetét, amiért Kodállyal, Illyéssel, Németh Lászlóval, Déryvel és másokkal különbékét kötött. Fel akarta számolni azt a helyzetet, amikor vezető értelmiségiek konfliktusban vannak a rezsimmel. Lukácscsal azonban ezen túlmenő céljuk is volt. Szükségük volt rá, mert a hivatalos marxizmus–leninizmus tekintélye addigra igencsak megkopott. Az értelmiség egy része soha nem volt marxista, más része a Sztálin halála utáni években ábrándult ki a marxizmusból; a párt ideológiai csahosait – a „magánszorgalmú kutyákat", ahogy egy Illyés-vers nevezi őket, az olvasóra bízva, hogy kitalálja, kit szimbolizálnak a láncukon hörgő csahosok – egyébként sem tartották semmire, és ők már a vezetés számára is kényelmetlenné váltak. És akkor itt a legtekintélyesebb élő marxista filozófus, aki kommunistának vallja magát, és leghőbb vágya, hogy a párttagságát helyreállítsák. Az ő autoritását akarták a maguk javára kamatoztatni. Ennek érdekében még azt is hajlandók voltak tudomásul venni, hogy Lukács, aki '57-től fogva a hivatalos cenzúrával nem törődve, engedély nélkül publikálta Nyugaton a műveit, a továbbiakban is így fog eljárni, és a saját belátásán kívül semmi nem korlátozza abban, hogy mikor és mit nyilatkozik a nyugati sajtónak. Ugyanakkor az állampárt sem vonta vissza a régi vádakat, csupán hagyta a múlt ködébe veszni őket, és Lukács filozófiai és politikai nézeteiből is csak azt emelte hivatalos rangra, ami a pillanatnyi érdekeinek megfelelt. Lukács helyzetének rendeződése a tanítványok mozgásterét is jócskán kitágította, aminek mi is élveztük az előnyeit. Nagyon hamar, már 1968-ban kiderült, hogy a hatalom a maga szempontjából hazárdjátékot játszott, de Lukács haláláig, vagy inkább az 1973-as filozófusperig kívülről inkább csak az látszott, hogy Lukácsból megint afféle félhivatalos pártfilozófus lett, a tanítványai pedig másoknál többet engedhetnek meg maguknak.

Ezek szerint ma már érted, miért mondhatta Sükösd Kenedinek, hogy jobb, ha nem barátkozik veletek, mert kis sztálinisták vagytok.

Finoman szólva igazságtalan volt, de érteni vélem. Azzal együtt is érteni vélem, hogy '72-ben kiderült – maga Sükösd is elismerte –, hogy rendszeresen jelentett Jánosról a III/III-as ügyosztálynak. Az ilyen-

Ugyanakkor itt hangzott el hírhedtté vált kijelentése is: „A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus."

kor szokásos magyarázattal állt elő: jobb, ha én informálom őket, aki a barátod vagyok, mint ha egy ellenségedtől vennék az információikat. Akit János szeretett, azt akkoriban feltétel nélkül, gyermeki rajongással szerette: amikor rájött, hogy atyai barátja besúgó, a fél arca hónapokra lebénult.

Legutóbb azzal fejeztük be a beszélgetést, hogy felvettek a Filozófiai Intézetbe. Amikor odakerültél, már viszonylag sokat tudtál az Intézet belső világáról is, nem?

Valóban, másodéves korom óta elég sokat jártam oda, többnyire Márkushoz. Ott tartotta azt a kétszemélyes olvasószemináriumot Pap Marinak és nekem, amiről a múltkor szó esett. Bármikor megkereshettem, ha valamiről éppen ki akartam kérni a véleményét, és idővel szokásommá vált, hogy csak úgy benézek, ha éppen arra járok. Gyakran jártam arra, mert az Intézet akkoriban az Akadémiai Könyvtár tőszomszédságában székelt, a Nádor utca 14-ben, egy 19. századi, klasszicista bérház harmadik emeletén. Márkust nem mindig találtam ott, de az Intézetben jó pár barátságos kutató dolgozott, aki mindig kész volt a magamfajta zöldfülűvel beszélgetni. Így ismertem meg Vajda Misut, Zoltai Dénest, Tordai Zádort, Sós Vilit. Negyed- vagy ötödéves lehettem, amikor szóba került, hogy Misu informális olvasószemináriumot szervez *A tőké*ből, de nincs emlékem róla, hogy ez a terv tényleg megvalósult volna. TímárÁrpi biztatására viszont Zoltai Dénes indított egy házi szemináriumot Hegel *Esztétikájá*ból. Dénes Lukács tanítványai közé tartozott; ekkoriban ő vezette az Intézet esztétikai osztályát, és ő fordította magyarra az *Esztétika* első kötetét, még egészen fiatalon. 1990-ben, nem sokkal a választások előtt összetalálkoztunk a 2-es villamos Roosevelt téri megállójában. Azt mondta nekem: „Ti nem tudjátok, mit csináltok. Itt akasztani fognak." Aztán nem akasztottak, ő pedig belevetette magát az új világba: azt hallottam, hogy tőzsdei spekulációra adta a fejét. Közben azért lefordította Hegel *Művészetfilozófiai előadásai*t, igazán kitűnő munkát végzett. Kedveltem Dénest, bár azt tudni lehetett, hogy bajban nem áll az ember mellé.

Zeneesztéta létére nagyothalló készülékre szorult.

Beethoven pedig zeneszerző létére süket volt. Akkoriban a készülék akkuját egy gyufásdoboz nagyságú fémtokban tartották, amit az ingzsebben helyeztek el; onnan egy zsinór vezetett fel a fülhöz a membránnal.

A fémtokon volt egy kapcsoló, mellyel a szerkezetet ki-be lehetett kapcsolni, és a hangerőn is állítani lehetett. Dénes egyszer azzal jött a szemináriumra, hogy vizsgáztatott a Bölcsészkaron. Kuncogva mesélte, hogy az egyik diák kihúzott egy tételt, mondjuk Kant esztétikáját. „Elolvasta a szöveggyűjteményben lévő szemelvényt?" „Nem, de tudok beszélni róla." „Akkor kezdje", válaszolta Dénes, majd az ingzsebéhez nyúlt és kikapcsolta a nagyothalló készüléket.

Milyen volt a Hegel-szeminárium?

Az *Esztétika* közös olvasása jólesett, bár már rég nem készültem esztétának; kedvvel bogarásztam a szövegében. Ezen a szemináriumon kerültem kicsit közelebb Farkas Jánoshoz; lassú, megfontolt beszédű, szkeptikus és bölcs embernek ismertem meg. Rózsa Gyulára emlékszem még erről a szemináriumról, akit Árpi hívott meg; a *Népszabadság* művészetkritikusa volt, eszes és jóízlésű ember, de személy szerint nem kerültünk közel egymáshoz.

A múltkor szó volt róla, hogy te az egyetem elvégzése után az ismeretelméleti osztályba kerültél. Ezt ki vezette?

Szabó András György, egy igen kedves, a filozófiához nem sokat konyító, de alkatilag jóindulatú ember, szerette a munkatársait, és a '68-as viharok idején derekasan védett minket, noha nem is igazán értette, hogy miről beszélünk. Amikor ő osztályvezető lett, a mi osztályunknak még dialektikus materializmus volt a neve, de mire én odakerültem, Márkusék kiverekedték a névváltoztatást.

Hány ilyen osztály volt, mekkora volt az Intézet?

Volt még egy filozófiatörténeti osztály; Tordai Zádor tartozott ide, talán Vajda Misu is, meg egy Redl Károly nevű klasszika-filológus, egy jámbor és mindig derűs ember, akiről az Intézetből való eltávolításom óta nem hallottam. Volt aztán egy logika osztály; ezt a Fogarasi-tanítvány Erdei László vezette, bár Szigeti még előttünk odavette Ruzsa Imrét, a kiváló matematikai logikust is. Volt természetesen történelmi materializmus osztály is, melynek, ha nem tévedek, az Intézet akkori párttitkára, Sipos János volt a vezetője, aki az Intézet szellemi életében semmilyen szerepet nem játszott, annál inkább a rövidesen kirobbanó politikai belháborúban.

Ez a belháború a csehszlovákiai inváziához kapcsolódott.

Már '68 első felében kitört. Szigeti magatartása a Lukács-tanítványokkal szemben váratlanul megváltozott. A fordulatnak valószínűleg volt egy tisztán személyes vetülete. A Lukács és a hatalom viszonyában beállt változás, mint említettem, a tanítványok helyzetén is nagyot változtatott. Szigeti egy darabig úgy láthatta, hogy igazgatói és akadémiai pozícióját kihasználva bábáskodhat a mi beilleszkedésünkön, afféle pártfogónk lehet, amiben a minőség őszinte elismerése mellett az a remény is szerepet játszhatott, hogy az intézeti lukácsisták pártfogójaként nélkülözhetetlenné teheti magát Lukács köreiben. De aztán észre kellett vennie, hogy Lukács közvetlen tanítványi köre nem szorul a pártfogására; ekkor már arról volt szó, hogy Márkus visszatér az egyetemre tanszékvezetőnek, önálló filozófiatörténet tanszéket hoznak létre a számára. Ebből augusztus 21-e után[70] nem lett semmi, persze, amit azonban az év első felében Szigeti nem láthatott előre. Az Intézetben azt beszélték, hogy megijedt: attól félt, hogy a többször elárult Lukács köre bosszút fog állni rajta. A nálam tájékozottabbak Hermann Istvánt tartották a rossz szellemének, állítólag ő beszélte tele a fejét, hogy Hellerék, Márkusék a vérét akarják, minden tisztségéből ki fogják túrni.

Ilyen szimpla intrikus lett volna a Hermann?

Fiatal korában jó humorú, bohém figura volt; Fodor Géza szerint tehetséges színházi kritikusnak indult, és nem lett volna semmi baj, ha nem kerül Lukács közelébe, mert ettől fogva mindenáron filozófus akart lenni, amihez nem volt tehetsége. Másod–harmadéves egyetemista koromban két-három havonta feljártunk hozzá Bencével, Bertalannal, Lakatos Andrissal, Tímár Árpival. Alighanem velünk volt Pap Mari is. Hermann társasága nagyon szórakoztató volt, dőltek belőle az anekdoták, melyek amúgy többnyire róla magáról szóltak. Irodalomról, színházról is szívesen beszélt, ez is élvezetes volt. Egyszer-egyszer felolvasta éppen készülő filozófiai tanulmányát. Ezeket, mi tagadás, untam.

[70] 1968. augusztus 21-re virradó éjszaka került sor a Varsói Szerződés országainak Csehszlovákia elleni katonai intervenciójára. (A tagállamok közül egyedül Románia nem vett részt a megszállásban.)

Ő volt Heller Ágnes első férje...

Igen, a hatvanas évek elején Heller elvált tőle, és összeházasodott Fehérrel. Ez mély sebet ejthetett rajta. Akárhogy is, önmagát a velük való ellentéten keresztül kezdte definiálni. Minél nagyobb terük nyílt Helleréknek a kritikus megszólalásra, annál nagyobb barátja lett a rezsimnek Hermann, amiből persze előnyök is származtak, és nehéz volt megmondani, hogy mikor nyilatkozott meg sértett indulatból, és mikor érdekből. 1966 elején az ÉS-ben közölt egy infámis cikket a „fordított mamelukokról", akik az ellenzékieskedő szalondivatra játszanak, és ott is hibát keresnek, ahol nincs hiba.[71] Csak a vak nem látta, hogy ez a cikk a volt feleségéről és a köreiről szólt. Közben megritkultak a látogatásaink; mire a „Fordított mamelukok" megjelent, már jó ideje nem jártunk Hermannhoz. Ha gyanakvóbbak vagyunk, már abból is megérezhettük volna a közelgő fordulat előszelét, hogy Szigeti velem és Fodor Gézával egy időben odavette Hermannt az Intézetbe. Akár tényleg Hermann volt Szigeti rossz szelleme, akár Szigeti használta őt, csúnya történet kezdődött.

Hogyan viszonyult Szigeti a csehszlovákiai eseményekhez?

Az igazsághoz tartozik, hogy Szigeti nemcsak saját magát féltette ekkor, hanem a rezsimet is. Nem volt egyszerű karakter. Opportunista volt, és ha a helyzet úgy hozta, bármikor kész volt hátba támadni akár a mesterét is. Ugyanakkor volt benne érzék és tisztelet a filozófiai színvonal iránt, és vágyott a valódi szakmai közösség elismerésére. Mindennek a tetejébe 1945-ben őszintén megtért a kommunizmushoz, és nehezen megérthető módon akkori meggyőződéséhez élete végéig ragaszkodott. 1989 után egy ideig a Munkáspárt körül is szerepet vállalt; nem tudom, hogy mindvégig kitartott-e Thürmerék mellett.[72] Ráadásul a hatvanas évektől azt tekintette

[71] „Mameluknak lenni, érthető okokból, nem divat. Annál nagyobb divat fordított mameluknak lenni. Az előbbi mindent a konjunktúrára tesz, az utóbbi pedig az ellenzékieskedő szalondivatra. Az állítólagos nonkonformizmus ott is hibát keres, ahol semmiféle hiba nincs!" Hermann István: „Fordított mamelukok." *Élet és irodalom*, 1966. január 15.

[72] A Thürmer Gyula által elnökölt Munkáspártról van szó. 1989. októberi, utolsó kongresszusán az MSZMP feloszlatta önmagát és Magyar Szocialista Párt néven alakult újjá. A küldöttek és a tagság kisebb része decemberben újra megalapította MSZMP-t (később Munkáspárt), az eredeti párt „igazi" utódpártjaként.

személyes filozófusi küldetésének, hogy a '45-ben elsajátított dialektikus materializmust védhető formára hozza, amivel elpocsékolta a képességeit, de ezt már említettem... Mindez nagyjából érthetővé teszi, hogy a csehszlovákiai események hogyan hatottak rá.

Mondanál valamit az Intézet belháborújának tágabb kontextusáról is?

1968. január 1-jén indult Magyarországon a gazdasági reform, melynek előkészületei meghatározták az előző két év politikai és szellemi légkörét. A reform kidolgozása során Kádár a rá jellemző óvatossággal lavírozott a radikális reformerek és a változások ellenségei között. Például beleegyezett, hogy a politikai reformok megvitatására is létrejöjjön egy albizottság, de a döntő pillanatban a politikai reformok ügyét levetette a napirendről. Egyszóval olyan megoldásra törekedett, amivel ugyan senki nem teljesen elégedett, de maradéktalanul nem is elégedetlen vele senki. Mindkét oldal úgy érezhette, hogy a célját ugyan nem érte el, de mégis nyert valamit. A „haladárok" egy legyengített, de nem teljesen kiüresített reformot és a későbbi továbblépés ígéretét kapták, a „maradiak" a reformtervek alapos visszanyesését és azt a reményt, hogy a folyamat még leállítható. Így aztán az ellentétek nem tették kezelhetetlenné a helyzetet. Csakhogy közben történt valami, amire senki nem számított. Szinte napra ugyanakkor, amikor a reform beindult Magyarországon, Csehszlovákiában leváltották Antonín Novotnýt, a sztálini időkből itt maradt pártfőtitkárt, és a helyébe egy ismeretlen szlovák politikust, Alexander Dubčeket választották, amivel elindult a Prágai Tavasznak nevezett folyamat. A magyar új gazdasági mechanizmusnál[73] eredetileg kevésbé ambiciózus reformtervek a politikai rendszer demokratizálását célzó, széles társadalmi mozgalommal párosultak. A magyar „haladárok" fellelkesültek a csehszlovákiai példán. Erősen bíztak – bíztunk – benne, hogy ezúttal nem fog megismétlődni az '56-os forgatókönyv: mivel nincs fegyveres felkelés a rendszer ellen, és

[73] Új gazdasági mechanizmus: az 1968. január 1-jén bevezetett gazdaságirányítási rendszer, mely három területen hozott lényeges változást: 1. csökkent a központi tervezés szerepe, és nőtt a vállalati önállóság a termelés és a beruházások terén; 2. egyes termékek esetében megszüntették a hatósági árrögzítést, ezek árai a piaci kereslet-kínálati viszonyoknak megfelelően alakulhattak; 3. a központilag meghatározott bérrendszert rugalmasabb szabályozás váltotta fel: bizonyos korlátok között a vállalatok maguk alakíthatták ki a bérskálájukat.

a kommunista párt nagyjában-egészében kézben tartja a demokratizálódási folyamatot, ezért a szovjet vezetők is belátják, hogy a katonai beavatkozás nem érdekük. Ez a remény pedig arra bátorította a „haladáspártot", hogy előre siessen. A „maradáspárt" a fordított konklúzióra jutott: lám-lám, a tervutasításos rendszer lebontása előbb-utóbb a párt hatalmát is kikezdi. Ők mind hangosabban kezdtek protestálni.

És így váratlanul kiéleződtek az ellentétek.

Igen, és a konfliktus pont a Filozófiai Intézetben csapódott ki a legélesebben. A pártszervezet kettészakadt. A „haladárokat" persze a lukácsisták képviselték, a „maradiakat" főként Szigeti, Erdei László, Hermann István, akik a párttitkárt, Sipos elvtársat tolták maguk előtt. Szigeti személy szerint is kellemetlenkedni kezdett; történetesen velem is. A *Népszabadság*ban – micsoda idők! – a kulturális rovatot vezető Pándi felkérésére megjelentettem egy nem túl terjedelmes recenziót Almási Miklós *Ellipszis* című esszékötetéről,[74] melyben a könyvet a marxizmus megújítására tett kollektív kísérlet részeként méltattam. Szigeti úton-útfélen támadta ezt a kis cikket, mint a revizionista elhajlás egyik ékes példáját. „Ekkora hűhó egy ilyen ártalmatlan kis írás miatt...", mondta Lukács egy hangverseny szünetében Éva nagynénémnek, nem állíthatom, hogy a legnagyobb örömömre – én ugyanis módfelett büszke voltam amiatt, hogy Szigeti támadásainak céltáblája lettem.

Ne vedd kötözködésnek, de valóban nem te voltál a főellenség...

Persze, hogy nem. Én akkor még kezdőnek is kezdő voltam, nem sokat számított, hogy mit írok, vagy beszélek. Egy Vajda-cikk és különösen Márkus „Viták és irányzatok a marxista filozófiában" című cikke volt az igazi botránykő.[75] A marxista filozófián belüli irányzatokon Márkus egész filozófusközösségeket egyesítő nézeteket értett, melyek nem csupán tartalmi kérdésekben állnak vitában egymással, hanem abban az előzetes kérdésben is, hogy mi a marxista filozófia tárgya és funkciója. Két kérdést tett fel: Vannak-e irányzatok a marxista filozófiában? Erre a kérdésre igen-

[74] Lásd Almási Miklós: *Ellipszis*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1967. Kis János recenzióját lásd *Népszabadság*, 1967. október 17.

[75] Lásd Márkus György: „Viták és irányzatok a marxista filozófiában." *Kortárs*, 1968/7.

lő választ adott: kimutatta, hogy vannak. Várható-e az irányzatok megszűnése, az egység helyreállítása? Erre a kérdésre nemleges választ adott: egyetlen irányzat győzelmét csak hatalmi szóval lehetne biztosítani, ami ma már nem lehetséges és természetesen nem is kívánatos. Ez nyílt kihívás volt a párt ideológiai hegemóniája ellen, hiszen az következett belőle, hogy a pártvezetés által jóváhagyott irányzat is csak egy a sok közül, amit a kádári vezetés nem nyelhetett le. Szigetiék valószínűleg arra számítva lendültek támadásba, hogy a párt kénytelen lesz elítélni a lukácsistákat. Mi pedig ellentámadásba mentünk, mi mást tehettünk volna, de – nem volna helyes hallgatni róla – azért is, mert úgy véltük, hogy az idő nekünk dolgozik. Az Intézet egyre durvább konfrontáció terepe lett. Az összecsapások személyes következményekkel is jártak. Én már párttagként érkeztem az Intézetbe, Bence Gyuri pedig ekkor nyújtotta be a felvételi kérelmét. Jelentkezését valamikor '68 tavaszán vagy a nyár elején tárgyalta az intézeti pártszervezet. A történetnek volt egy fájdalmas személyi vonatkozása, ugyanis elhívtuk Simon Endrét, Defit a kritikus taggyűlésre.

Milyen alapon?

Ez visszavezet a '67-ben indított Tudományfilozófiai Diákkörhöz. A Diákkört szokatlanul nagy érdeklődés kísérte; a terem mindig zsúfolásig tele volt, nemcsak a filozófiáról jöttek el sokan, hanem más szakokról, sőt, még a TTK-ról is; bejárt a történész Szabó Miklós is, akivel később együtt voltam a demokratikus ellenzékben; látásból már ismertük egymást, mert néha olyan könyvre volt szükségem, melyet csak az Országgyűlési Könyvtárban találtam meg, neki pedig itt volt a törzshelye, de beszélgetni csak most, a Diákkör ürügyén kezdtünk. A Tanszék lenyelte a békát, de kikötötték, hogy megfigyelőként jelen kell lennie egy oktatónak. Delegáltak is egy megbízható elvtársnőt, aki egy-két alkalommal el is jött, megpróbálta hozzászólásaival a helyes irányba terelni a vitákat, de köznevetség tárgya lett, és rövidesen el is maradt. Ekkor megkértük Defit, hogy lépjen a helyére, amit ő el is vállalt, és a továbbiakban teljes nyugalomban működtünk a tanév végéig. Oktatói körökben persze megmaradt a Diákkörrel szembeni gyanakvás és rossz hangulat, csak most már ott állt köztük és köztünk a Defi, úgyhogy tehetetlenek voltak. De a rosszindulatú pletykák eljutottak az Intézetig, és valahogy rájöttünk, hogy a TDK ügye napirendre fog kerülni; Defit azért hívtuk el, hogy mint az intézeti

belharcokon kívül álló, pártatlan tanú mondjon pár jó szót a Diákkör működéséről. Meglepetésünkre nem ezt tette. A következő mondattal húzta ki magát a csávából: „Kifejezetten fülsértő dolgot nem hallottam." Ekkor lett vége a mi barátságunknak.

Mi lett a taggyűlés kimenetele?

A pártszervezet, mint várható volt, nagyjából fele-fele arányban oszlott meg Gyuri felvételének lelkes támogatói és dühödt ellenzői között. A végső szó egyébként is a kerületi pártbizottságot illette meg, ők pedig húzták-halogatták a dolgot, közben eljött augusztus 21-ike, és azután már szóba se jöhetett, hogy Gyurit felvegyék a pártba, amit ő akkor már cseppet sem bánt. Addigra azonban már ott se volt az Intézetben. Kétéves gyakornoki szerződése éppen '68 nyarán járt le; ahhoz, hogy maradhasson, az igazgatónak kezdeményeznie kellett volna a segédmunkatársi státusba vételét. Ez általában automatikusan megtörtént, Szigeti azonban lecsapott a lehetőségre, hogy megszabaduljon Gyuritól, méghozzá úgy, hogy forma szerint ki se rúgja. Egyszerűen elmulasztotta kezdeményezni a státusba vételt. Lukács azonban elintézte, hogy Gyuri több évre szóló aspiránsi ösztöndíjat kapjon az Akadémián (aspiránsnak akkor a kandidátusi – ma PhD – disszertációjukon dolgozó kutatókat nevezték); Gyuri témavezetője maga Lukács lett, és mellette Márkus.

Te hol voltál augusztus 21-én? Mit csináltál?

A Balatonnál nyaraltam.

A rádióból értesültél róla, hogy mi történt?

A rádióból, igen.

Milyen hatással volt rád a megszállás híre?

Rázott a zokogás. Mari, a nővérem nyugtatgatott. Nem emlékszem még egy alkalomra, amikor ehhez fogható egzisztenciális megrendülést éltem volna át. Abban a pillanatban, amikor a hír elhatolt az agyamig, tudtam, hogy az egész addigi életemnek vége. Mindeddig abban reménykedtem, hogy a rendszerből lehet valami jobbat csinálni. Egyetemi éveim során végig és azután az első intézeti évben is úgy éreztem, hogy a demokratizálás felé mennek a dolgok. Most pedig egyetlen pillanat alatt hatalmába kerített a bizonyosság, hogy amiben reménykedtem, abból semmi nem lesz. Mostantól abban fogok élni, ami van.

Egyik pillanatról a másikra megérezted ezt?

Igen, ez volt az érzésem. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy pár nap elteltével kezdtem kétség és remény között ingadozni. A csehszlovák hadsereg nem állt ellen, de a civil ellenállás totális volt. A megszállók azt állították, hogy egy „forradalmi munkás-paraszt kormány" hívására jöttek testvéri segítséget nyújtani a csehszlovák népnek, de senki nem merte vállalni, hogy ők lettek volna a behívók. Nem sikerült megakadályozni, hogy az esedékes pártkongresszus megválasztott küldöttjei – már akik a közlekedés összeomlása közepette is eljutottak a helyszínre – Prága Vysočany negyedében megtartsák a kongresszust, ahol radikális politikai határozatok születtek. Svoboda elnök Moszkvába repült, és – állítólag öngyilkossággal fenyegetődzve – rábírta Brezsnyevéket, hogy engedjék szabadon a párt és a kormány elrabolt vezetőit, és üljenek le tárgyalni velük. Dubčekék 26-án vagy 27-én hazatértek; az első pillanatban azt lehetett hinni: diadalmasan. Aztán kiderült, hogy valójában kapituláltak; belementek, hogy érvénytelenítik a Vysočany kongresszus határozatait, kézbe veszik a médiát és más súlyos engedményeket is tettek. Egyetlen tagja volt a Moszkvába hurcolt vezetésnek, František Kriegel, a Nemzeti Front elnöke, aki nem volt hajlandó aláírni az egyezményt, őt rövid úton félreállították; később a Charta '77[76] egyik kezdeményezője lett. Októberben már ott tartottak a dolgok, hogy a szövetségi parlament jóváhagyta a szovjet csapatok jelenlétének tartósítását. Innentől kezdve már csak idő kérdése volt, hogy Csehszlovákia eljusson a '68 előtti viszonyok restaurálásáig, és nem kellett látnoknak lenni ahhoz, hogy az ember felismerje: ennek Magyarországra nézve is súlyos következményei lesznek.

A megszállás politikai következményei azonnal elérték az Intézetet?

Igen. Heller, Márkus és a felesége, Marysia, Tordai Zádor, valamint Sós Vilmos épp a horvátországi Korčulán a jugoszláviai Praxis-kör által szervezett nemzetközi nyári szemináriumon vettek részt; aláírtak egy kollektív tiltakozó nyilatkozatot, és a saját nevükben egy külön nyilatkozatot is kiadtak. Amikor hazatértek, Aczél berendelte őket a hivatalába. Azt akarta elérni, hogy vonják vissza a nyilatkozatukat, vagy valami ilyesmit. Mindenesetre tudomásom szerint a beszélgetés veszekedéssé fajult, és Márkus mondhatott valamit, ami Aczélt különösképpen feldühítette, mert néhány hónappal később – ez már a Szigeti-éra után volt – eljött a Filozófiai Intézetbe, és személy szerint nekiment Gyurinak. Reggel hét órára rendeltek be minket, mert ő nyolckor már a pártközpontban akart lenni, pontban hétkor kezdte, háromnegyed nyolcig beszélt, aztán távozott; egy ponton teátrális gesztussal odafordult Gyurihoz, és azt mondta neki, hogy szeretné, ha Márkus elvtárs egy reggel borotválkozás közben a tükörbe pillantana, és elszégyellné magát. Gyuri maga elé nézett és elnézően mosolygott; volt egy ilyen elnéző mosolya, ami nagyjából azt fejezte ki, hogy ekkora modortalanságot az ember nem méltat válaszra. Egyébként azt gondolom, hogy ha nincs a korčulai nyilatkozat, az Intézet körüli helyzet akkor is megváltozott volna, mert a reform ellenségei igazolva látták magukat, a reform hívei pedig nem hivatkozhattak többé a csehszlovákiai példára.

Mi történt ezután?

A megszállás utáni első napokban egy viharos taggyűlés következett; én nem voltam ott, akkor még nem tértem vissza Budapestre. Vajda Misu hatodmagával elítélte a megszállást, körülbelül ugyanennyien törtek lándzsát a „testvéri segítségnyújtás" mellett, élükön Szigetivel és Sipossal. Sipos ezután beadvánnyal fordult a kerületi pártbizottsághoz, a megszállás ellenzőinek a pártból való kizárását és az Intézetből való elbocsájtásukat javasolva, Szigeti pedig egyenesen a PB-nek írt levelet, melyben a TKKO[77] engedékenységét tette felelőssé a lukácsisták „elszabadulásáért", név szerint említve Aczél Györgyöt, aki a TKKO felettese volt. Úgy hitték, hogy eljött az ő idejük, és ez minden bizonnyal így is lett volna, ha türelmesen kivárják, míg a dolgok maguktól beérnek. Kádáréknak rá kellett jönniük, hogy Lukács félhivatalos tekintéllyé avatásával csapdát állítottak maguknak. Bár maga Lukács lojálisan viselkedett – a megszállás ellen csak a KB-nek írott levélben emelt szót –, nyilvánvaló volt, hogy renitens tanítványai mellett kiállna, ha kitennék őket kutatói állásukból. Amíg ő élt, a közvetlen környezetét alkotó embereket nem lehetett kirugdalni a vele való nyílt

[76] A Charta '77 a prágai vezetésnek címzett politikai nyilatkozat, melyet kibocsátói a prágai vezetésnek címeztek. 1977. január 6-án került nyilvánosságra; eredetileg 243 magánszemély írta alá, zömmel értelmiségiek.

[77] TKKO: a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya.

szakítás nélkül. A TKKO-t és főnökét, Aczélt megtámadni pedig ordas taktikai hiba volt, kihívta maga ellen a válaszreakciót.

Lépéskényszerbe hozta a pártvezetést?

Nem beszélnék kényszerről, mert szerintem Szigeti beadványa kapóra jött Kádáréknak: módot adott arra, hogy tovább folytassák „kétfrontos" játékukat. Ütöttek egyet a tiltakozókon, de ezt mindjárt kiegyensúlyozhatták azzal, hogy a túlbuzgókon is üssenek. A Filozófiai Intézet ügyét összekapcsolták a Szociológiai Kutatócsoportéval, ahol a teljes kutatógárda a megszállás ellen foglalt állást, Földvári Tamás pedig az intézeti taggyűlésen odavágta a párttagkönyvét. Utasították az Akadémiát, hogy váltsák le és helyezzék át egy másik intézménybe Hegedűst, aki rendszerkritikus írásaival már egyébként is a bögyükben volt, és ezzel egyidejűleg Szigeti leváltását is elrendelték (formailag persze csak ajánlást tettek az elmozdításukra, mintha az Akadémia független, önigazgató köztestület lett volna). Az öt korčulai tiltakozó között volt három párttag (a két Márkus és Sós Vili), őket kizárták a pártból; Vajdát a kerületi pártbizottság szintén kizárta, de a fellebbviteli szerv az ő kizárását fegyelmire változtatta mondván, hogy ő pártfórumokon bírálta az MSZMP politikáját. Az intézeti pártszervezetet pedig feloszlatták és pártszervezőt küldtek az újjáalakítására, miáltal Sipos regnálásának vége lett.

Egy 1988-as életútinterjúban, melyet Csizmadia Ervinnek adtál, azt mondtad, hogy Szigeti a szovjet követségen feljelentette Aczélt. Az interjú megjelent a Valóság *decemberi számában. A következő számban Szigeti felháborodottan tiltakozott, mondván, hogy ő soha nem fordult a szovjet követséghez.*

Csaknem húsz év után ez volt az első megszólalásom a hivatalos sajtóban.[78] És igen, ezt mondtam, mert így tudtam. Lehet, hogy rosszul tudtam, és az állítás téves voltán nem változtat, hogy '68-ban szerzett információmat '88-ban nem állt módomban ellenőrizni. Sajnálom... De a lényeget ez aligha érinti. Ha Aczél bevádolását erkölcsi szempontból értékeltem volna, akkor enyhítő körülménynek minősülne, hogy Szigeti nem a szovjet elvtársaknak, hanem a magyar PB-nek címezte a feljelentését. Erkölcsi szempontból azonban nem ezt tartottam – és tartom utólag is – súlyosan kifogásolhatónak Szigeti viselkedésében, hanem azt, hogy adminisztratív eljárást sürgetett tudományos kutatók, nem mellesleg a saját munkatársai ellen. Ami Aczél bevádolását illeti, ezt taktikai baklövésként írtam le, ami az igazgatói posztjába került, és ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy a feljelentő levél kinek volt címezve.

Szigetit elmozdították. Az intézeti válság a ti előnyötökre zárult le.

Átmenetileg. Nyertünk öt év kegyelmi időt. Ennek köszönhettem életem egyik nagy adományát: azt, hogy Bence Gyuri meg én együtt dolgozhattunk Márkussal. Sok minden történt ezekben az években, jó és rossz dolgok, de bennem úgy él ez az időszak, mint egy folyamatos, boldog lebegés időszaka, ami egyértelműen a hármunk közös munkájához kötődik.

[78] Lásd Kis János: „A Filozófiai Intézettől a *Beszélő* szerkesztőségéig – Csizmadia Ervin interjúja." *Valóság*, 1988/12.

Ötödik beszélgetés

Az *Überhaupt* – Az Iskolához való viszony – Lukács halála és a Lukács-körkérdés –Elszakadás az Iskolától

A múltkori beszélgetés azzal ért véget, hogy a kegyelmi időszakban ti Márkussal dolgoztatok. Ennek a közös munkának a terméke a Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan? *című könyv, becenevén az* Überhaupt.[79] *Beszéljünk arról, hogy erre a közös munkára hogyan került sor!*

Eredetileg valami egészen másról volt szó. Márkus egy nagyszabású társadalom- és történetfilozófiai szintézis megírásán kezdett gondolkodni '68 végén vagy '69 elején. A vállalkozás célja az lett volna, hogy rendszeres elméletté fejlessze tovább a marxizmus praxisfilozófiai, humanista felfogását, mely a hatvanas években bontakozott ki a fiatal Marx és a húszas évek marxistái hatása alatt. Egy nap Márkus félrehívott minket az Intézetben. Ismertette a tervét; megmutatott egy vázlatot is, mely csak címszavakat tartalmazott. Elmondta, hogy mi van a címszavak mögött, és felajánlotta, hogy végezzük el ezt a munkát hárman együtt. Ma már nem tudnám megmondani, hogy a tervezett munka alapeszméjéből mi volt meg Márkus fejében már akkor, amikor elénk tette és kommentárokkal látta el mindössze kétoldalas vázlatát, és mi az, ami menetközben alakult ki. Az elgondolásnak, melyen dolgozni kezdtünk, mindenesetre volt egy sajátos vonása, ami megkülönböztette a szokásos praxisfilozófiai megközelítésektől. A praxisfilozófia odáig ment el, hogy a történelem nem egyetlen, eleve kijelölt vágányon halad, hanem tele van elágazásokkal; hogy merre megy tovább, azt emberi választások sokasága dönti el. Noha az emberek készen kapott körülmények között választanak, és nem okvetlenül vannak tisztában választásaik következményeivel, az eredmény még sincs eleve elrendelve az emberi választások sokaságától függetlenül.

[79] Az elkészült kézirat a betiltása után gépiratos formában, szamizdatként terjedt. Első legális kiadására pontosan 20 évvel a könyv befejezése után került sor. Lásd Bence György–Kis János–Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest: T-Twins Kiadó–Lukács Archívum 1992.

Minden történelmi választás lezár korábban még nyitott útvonalakat és újakat nyit; igaz, különböző utak össze is futhatnak, sőt az is megtörténhet, hogy az egyik zsákutcába vezet, vagy kiszorítja egy másik. A történelmet tehát úgy képzelhetjük el, hogy temérdek lehetséges történet közül az emberek cselekvő közreműködésével megvalósul egy. Ez a szemlélet nem csupán abban különbözött a történelmi determinizmustól, hogy teret hagyott a bizonytalanságnak és a fejlődés sokirányúságának, hanem abban is, hogy a történelmet az emberek saját alkotásaként, kollektív önteremtésükként fogta fel. A modern korban arra is lehetőség nyílik, hogy az emberek kollektíven felismerjék az előttük álló alternatívákat, és közös választásokat hozzanak. Vagy megküzdjenek azért, hogy a különböző társadalmi erők által választott, különböző alternatívák közül melyik kerekedjen felül. És a modernitás egyben megjelenít egy olyan alternatívát, amelyet választani – amelyért megküzdeni – érdemes, és amelyben minden egyes ember a saját életének autonóm alakítójává válik.

Ez volt a Marxizmus és antropológia *Marx-interpretációja.*

Igen, de mostani kérdésfeltevésének – vagy a beszélgetéseinkből kibontakozó kérdésfeltevésnek – volt egy sajátos többlete. Marx felfogása evolucionista volt, és a mi közös vállalkozásunk erről az evolucionista komponensről is igyekezett számot adni, miközben a hagyományos történelmi materializmus fatalista, egyvágányú evolucionizmusát elvetettük. A darwini elmélet két tényező együttes hatásával magyarázza a biológiai evolúciót: a genetikai variációk véletlenszerű keletkezésével és a környezet szelekciós nyomásával. Az emberi történelemben a releváns variációkat nem vakon ható biológiai mechanizmusok állítják elő, hanem az ember alkotta szellemi és anyagi kultúrában végbemenő változások, melyekben lényeges szerepet játszik a tudatos értékelés, mérlegelés, próbálkozás. A szelekcióban is része van tudatos értékelésnek és választásnak. A történelem alakulásában ezzel együtt is szerepet játszik a variációk keletkezése és a szelekciós nyomás, ezért a rivális alternatívák esélye a megvalósulásra nem egyenlő, és így kialakulnak hosszabb távra szóló változási tendenciák, még ha ezek nem egyetlen vágányon futnak is, és az sincs eleve eldöntve, hogy ha egyszer elindultak, akkor végig is fognak futni. Szóval, olyan elméletben gondolkodtunk, mely integrálja a praxisfilozófiai eszmét az evolucionista belátásokkal.

Hogyan nézett ki az együttműködés közöttetek?

A munka a feladatok feltérképezésével kezdődött, a témák és a feldolgozandó irodalom elosztásával. Bence a technikatörténeti összefüggésekre koncentrált, Márkus Marx elgondolására a termelésről és arra az antropológiai, valamint történelmi szakirodalomra, mellyel ezt az elgondolást szembesítettük volna, nekem a perszonális (például rokonság-alapú) és a személytelen (például piaci) viszonyok tipológiája és az előbbiektől az utóbbiak felé vezető mozgás dinamikája jutott. Aztán megindult az olvasás. Folyamatosan beszélgettünk az olvasmányainkról, és időről-időre nyers vázlatokat készítettünk egymás számára. Ezek virtuális fejezetek virtuális vázlatai voltak. Bence Gyuri egy feljegyzéséről vannak határozottabb emlékeim, ez a modern tudomány létrejöttét és gyakorlati alkalmazásait megelőző, trial-and-error jellegű technikai fejlődés mechanizmusairól szólt.

Ehhez nem annyira filozófiai, inkább társadalomtudományi szakirodalomra lehetett szükségetek...

Igen, társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint antropológiai munkákra. Ezért elkezdtünk az Akadémiai Könyvtáron kívüli olvasóhelyeket is látogatni. Hónapokon át jártunk – talán 1969 második felében – a Néprajzi Múzeum könyvtárába, mert itt gyűjtötték szisztematikusan a releváns antropológiai irodalmat. A *Current Anthropology* az Akadémián is megvolt, de az *American Anthropologist*hoz és egy csomó más szakfolyóirathoz csak itt jutottunk hozzá, és egy rakás könyvet is találtunk. Járulékos hozadéka volt ennek a kiruccanásnak, hogy volt a Néprajzi Múzeumnak egy fiatal segédkönyvtárosa, Kemenczky Judit, aki irodalmi berkekben akkor már számontartott költő volt; egy önéletrajzában azt írta, hogy feltaláló édesapja az ötvenes években disszidálni akart, ezért tervezett egy Duna-alattjárót, azon indult el Ausztria felé; valahol Győrnél tartott, amikor elfogyott a levegője, és fel kellett jönnie a víz mélyéről, így aztán nem jutott ki az országból. Szóval egy költőnő kapaszkodott fel a létrára, hogy leemelje az általunk kért könyveket, ez módfelett hízelgő volt. A Néprajzi Múzeum könyvtárában ismerkedtünk meg Hofer Tamással, az egyik legtekintélyesebb néprajzkutatóval, valamint az akkor még kezdőnek számító Sárkány Mihállyal. Abban az időben, ha mi mások rétjére kalandoztunk, a szakmabeliek inkább ellenségesek voltak velünk,

erről már beszéltünk. Ellenben Hofer érdeklődéssel hallgatta a beszámolónkat kutatási terveinkről, és több könyvet is a figyelmünkbe ajánlott, Fei Hsiao-tung *Röghöz kötött Kínájára*[80] emlékszem ezek közül. Sárkány Misi pedig felsikkantott örömében: „Végre filozófusok, okos emberek is olvasnak etnológiát, de jó lesz vitatkozni veletek!"

A tervezett könyvet végül nem írtátok meg. Bele se vágtatok?

Telt-múlt az idő, és valamikor 1970 elején Márkus elénk tett egy vázlatnak kicsit hosszú, bár fejezetnek még nem eléggé megformált szöveget a használati érték marxi analízisének kuszaságairól. Úgy emlékszem, korábban kaptunk már tőle egy másik vázlatot a termelés-paradigmáról; a használati érték-szöveg talán ezt egészítette volna ki, először tárva fel teljes mélységükben Marx gondolkodásának belső ellentmondásait. Ebből lett az *Überhaupt* második (a bevezetést leszámítva az első) fejezete, mely az egész munka gondolati alapstruktúráját kijelöli. Azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy rendkívül fontos felismerésekkel van dolgunk, és elindult egy hosszadalmas tűnődés ezen a kéziraton, és azon, hogy hogyan lehet a főbb megállapításait továbbgondolni. És ahogy haladtunk a gondolatainkkal, újabb és újabb vázlatok és nyersfogalmazványok keletkeztek. Készült egy vázlat, melyből a következő három fejezet nőtte ki magát, ez arról szólt, hogy mit gondolt Marx a kapitalizmus utáni gazdasági rendszerről, és hogyan kívánta a gazdaság ezt megelőző világtörténelmét, de elsősorban a kapitalizmust, a szocializmus perspektívájából értelmezni, és hogy Marx szocializmus-modellje miért tarthatatlan. Ezzel a vázlattal én hozakodtam elő. Bence egy másik kérdéskört nyitott meg. Marx már ifjúhegeliánus korában arra a felismerésre jutott, hogy a társadalmi ideálok csak akkor lehetnek többek puszta felszólításnál vagy jókívánságnál, ha – ahogyan ő ezt a gondolatot kifejezte – nemcsak az eszme tör a valóság felé, hanem a valóság is az eszme felé törekszik. Radikális eszmék valóra váltásához az kell, hogy legyenek emberek, akiket radikális szükségletek mozgatnak. Aztán korának munkásosztályában találta meg – vagy vélte megtalálni – a radikális szükségletek alanyát. Gyuri azzal kezdett foglal-

[80] Lásd Fei Hsiao-tung: *Earthbound China: A Study of Rural Economy in Yunnan.* Chicago: University of Chicago Press 1945.

kozni, hogy mi a helye Marx kritikai elméletében a radikális szükségletek gondolatának, és mi a baj azzal, amit Marx a munkásosztályról gondolt.

Amikor itt tartottatok, már nagyjából világos lehetett, hogy egy könyvet vázoltok fel...

Igen, és az is világos volt, hogy ez nem az a könyv, aminek eredetileg nekiálltunk. Akkor még azt hittük, hogy ezt a munkát egyetlen nagy lendülettel elvégezzük, és néhány hónap múlva visszatérünk az eredeti vállalkozásunkhoz. De aztán nem így történt, az *Überhaupt*tal való vesződés – ha Márkus első nyersfogalmazványától számítjuk – eltartott bő két évig. 1972 februárjában-márciusában került a kézirat abba az állapotba, hogy gépiratos formában terjeszteni kezdjük, és néhány fejezetével folyóiratokhoz, az egész könyvvel pedig a Gondolat könyvkiadóhoz forduljunk.

Bár én érthető okokból későn olvastam, számomra nyilvánvaló volt, hogy az Überhaupt *kifelé vezet a marxizmusból, miközben azt is látni lehetett, hogy ilyen szándék nincs benne. Nem azt akarom kérdezni, hogy marxistának gondoltátok-e a könyveteket – annak gondoltátok, ez teljesen világos –, hanem hogy valaminek a kezdetét láttátok benne, vagy inkább valaminek az összefoglalását.*

Te azért veszed észre, hogy az *Überhaupt* kifelé vezetett a marxizmusból, mert számodra már evidens, hogy a mi kísérletünk egy olyan marxizmus lehetőségének a felvázolására, mely számot vet Marx elméletének belső ellentmondásaival, és megoldást kínál ezekre, szóval, hogy ez a kísérlet kudarcra volt ítélve. Mi ezt akkor természetesen nem láttuk, ezért egyszerre gondoltuk azt, hogy túlléptünk Marxon, és azt is, hogy szemben az ő „renegát" kritikusaival, mi nem szakítunk azzal, amit ő csinálni akart, hanem az ő eredeti elgondolásának jobb, koherensebb kivitelezésére teszünk javaslatot.

Közbevetőleg kérdezem meg: honnan ered az Überhaupt *„becenév"?*

Kant egyik „transzcendentális főkérdése" szól így: „Wie ist Metaphysik über hauptmöglich?" – vagyis milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy lehetséges legyen metafizika *egyáltalán*, nem egy bizonyos típusú, hanem tetszőleges metafizikai elmélet. Erre a kérdésre hajaz a könyv ötödik fejezetének címe: „Lehetséges-e egyáltalán kritikai gazdaságtan" – vagyis nem pontosan az a kritikai elmélet, amivel Marx próbálkozott,

mert erről kimutattuk, hogy nem tesz eleget a maga elé állított követelményeknek, és nem is egy bizonyos alternatív elmélet, hanem milyen általános feltételek teljesülése teszi elgondolhatóvá, hogy lehetséges legyen egy másik elmélet, mely a marxi követelményeket teljesíti. Tehát nem vállalkoztunk arra, hogy kidolgozzunk egy alternatív marxista elméletet; annyit szerettünk volna megmutatni, hogy elvileg lehetséges marxista kritikai elmélet – ahogy Kant is a metafizika elvi lehetőségét akarta bizonyítani. Innen a könyv házi használatú neve, ami aztán elég széles körben elterjedt.

Tulajdonképpen mi az, amit a kritikai elméletnek teljesítenie kellett volna?

Marx úgy gondolta, hogy emberhez méltó életnek csak az tekinthető, ha legalább négy feltétel egyszerre teljesül: először, az egyén kifejlesztheti – ahogy ő mondta – a benne szunnyadó képességeket; másodszor, maga választhatja meg a tevékenységeket, melyekben megvalósítja önmagát; harmadszor, választása során gazdag lehetőségek tárházából válogathat; negyedszer, céljait nem mások rovására valósítja meg, hanem velük való közösségben, méghozzá oly módon, hogy a saját javának előmozdítása egybeesik a másik ember javának előmozdításával. Ezt nevezte az *Überhaupt* összefoglalóan Marx filozófiai intencióinak. Hozzátettük – talán ez nem volt így leírva, de biztosan kielemezhető a könyvből –, hogy a társadalmi együttélés morális elvei nem valósíthatók meg közvetlenül, intézmények közreműködése nélkül, és ezeket már a filozófia eszközeivel nem lehet feltárni, megismerésük társadalomtudományi feladat. Marxnak volt egy elképzelése arról, hogy milyen intézményi rendben gondolkodjunk: piac nélküli, állam és jog nélküli szervezetben, ahol minden igényt központilag vesznek számításba, és központi tervezés útján rendelik hozzá a megvalósítás eszközeit. Az *Überhaupt* úgy érvelt, hogy egy ilyen berendezkedés csak nagyon különleges, extrémen valóságidegen feltételezések között lehet képes egyszerre kielégíteni az egyéni képességek kibontakoztatása, a szabad életvezetés, a gazdag választási lehetőségek és a közösségi összetartozás követelményeit. Marx meg is nevezte ezeket a feltételeket: az erőforrások általános bősége (senkinek nem kell lemondania semmilyen igényéről azért, hogy valaki másnak az igényei teljesülhessenek), a munkamegosztás megszűnése (senki nincs egyet-

len foglalkozáshoz, egyetlen társadalmi pozícióhoz hozzákötve), és így tovább. Megvizsgáltuk, hogy miért hihette, hogy ezek a feltételek a belátható jövőben teljesülhetnek, és kimutattuk, hogy tévedett: a modern világban egyik sem teljesülhet. Ha pedig nem teljesülnek, akkor a kommunizmus csak elnyomás útján – tehát Marx alapvető intenciói ellenében – tartható fenn. Másszóval: nem Brezsnyevnél, Sztálinnál vagy Leninnél, hanem magánál Marxnál kezdődnek a bajok.

A „filozófiai intenciókat" azonban nem kívántátok feladni...

Nem, de arra a belátásra jutottunk, hogy ezek sem tarthatók pontosan úgy, ahogy Marxnál megfogalmazódtak. Ha a piac, az állam, a jog, a magántulajdon és a munkamegosztás nem küszöbölhetők ki a társadalmi cselekvés koordinálásából, akkor az eldologiasodás és elidegenedés felszámolása nem értelmes cél: csupán a visszaszorításukban lehet értelmesen gondolkodni, és ez egy soha véget nem érő küzdelem; az egyik nem kívánatos tünetcsoport leküzdése újabbak létrehozásával jár.

De hogyan lehet marxista az, akinek ez az álláspontja?

Hogyan gondolhattuk, hogy az intézményi megoldások elvetendők, de a filozófiai intenciók bizonyos módosításokkal tarthatók? Könyvünk válaszát ma úgy adnám vissza, hogy az empirikus feltevések megváltozása a normatív elvek átértelmezésére kényszerít. Az elvek tarthatók, de észre kell vennünk, hogy nem jelenthetik pontosan ugyanazt, amit Marx értett rajtuk. Igaza volt, amikor azt állította, hogy a szabad önmegvalósítás stb. értékek, de tévedett abban, ahogyan ezeknek az értékeknek a mibenlétét leírta. Például a saját céljaikat szabadon követő egyének nem alkothatnak olyan közösséget, ahol mindenki céljai összhangban vannak mindenki másnak a céljaival. Nem így kell értelmezni a közösségi társadalom konstitúcióját.

Ha jól értem, úgy gondoltátok, hogy helyesen azonosítottátok be a marxi intenciókat, aminek következtében mindenképpen a tradíción belül vagytok, akármerre mozogtok is tovább az empirikus tényállítások, vagy akár a normatív állítások státusát illetően.

Valahogy így. Azt gondoltuk, hogy ahol a mi nézeteink eltérnek Marx intencióitól, ott az eltérés marxista szempontból igazolható; mai tudásunk fényében jobb, védhetőbb értelmezést adunk az általa helyeselt elvekről,

mint ő maga. De ugyanazokat az elveket értelmezzük újra. Ami az intézményi megoldásokat illeti, ott radikálisabb az eltávolodás: az *Überhaupt* egyértelműen szakít a piac, állam, jog nélküli kommunista társadalom utópiájával. De azt állítja, hogy ettől még nyugodtan lehetünk marxisták, mert nem az intézményi megoldások azonossága, hanem a filozófiai intenciók folytonossága teszi a marxista hagyományt.

Az Überhaupt*ot úgy is lehet olvasni, mintha egy olyan társadalmi modellkísérletnek lenne a filozófiai bázisa, ami '68-ban létrejöhetett volna Csehszlovákiában. Vagy ami a hatvanas évek reformfolyamatai nyomán Magyarországon létrejöhetett volna. Miközben mire a könyv írásába belefogtatok, Csehszlovákiát már rég megszállták, és ti is szembesültetek azzal, hogy ez a rendszer megreformálhatatlan.*

Abból, hogy egy ügy elbukott, nem következik, hogy máskor vagy másutt ne volna érdemes újra megpróbálkozni vele. De mi valójában nem a csehszlovákiai modellkísérlet számára akartunk eszmei állványzatot építeni. A mi számunkra '68 egyszerre jelentette a csehszlovákiai demokratizálási kísérletet és a nyugati újbaloldali mozgalmak derűs lázadását a megkövült hierarchiák ellen. Bence és én írtunk is erről, Gyuri Marcuseról jelentetett meg cikket az *Új Írás*ban[81], én pedig André Gorzról és Serge Mallet-ról, az „új munkásosztály" politikai-szociológiai elméletéről.[82] Ugyanakkor el kellett gondolkoznunk azon, hogy a két mozgalom – a csehszlovákiai és a nyugati – között milyen erős volt a kölcsönös meg-nem-értés.

A nyugati újbaloldal a szocializmus elárulásával vádolta a kelet-középeurópai reformgondolkodást. Ti azt gondoltátok, hogy ez durva tévedés: a piacosítás nem árulás, hanem a központosított tervgazdálkodás kudarcának korrekciója. A kelet-európai reformereknek viszont szerintetek fel kellett volna tenniük azokat az alapkérdéseket, hogy a reformok hogyan viszonyulnak a marxizmushoz magához, és ahhoz a programhoz, amelyet szolgálni látszanak...

[81] Lásd Bence György: „Marcuse és az újbaloldali diákmozgalom." *Új Írás*, 1968/9.
[82] Lásd Kis János: „Rejtett forradalom. Franciaország május előtt és után." *Új Írás*, 1969/3.

Igen, ez a feszültség adta az *Überhaupt* politikai inspirációját. Azt hittük, hogy az elméleti alapok újragondolásával át lehet hidalni a szakadékot. Pedig az csak az elmélet tarthatatlanságának tünete volt.

Korábban is feltehettük volna a kérdést, de itt is a helyén van: hogyan jellemeznéd összefoglalóan a hatvannyolcas nemzedékhez való viszonyotokat?

Ízig-vérig hatvannyolcasok voltunk, méghozzá azok közül, akik egyszerre rokonszenveztek a két nagy kísérlet, a nyugati új baloldal, valamint a kelet-európai demokratikus és piaci szocializmus eszméivel. Közülük is kitűntünk azzal, hogy reflektáltunk a két áramlat konfliktusaira, és megkíséreltük az ellentétek feloldását. Igaz, ebből nemcsak a gondolati szintézis – kudarcra ítélt – kísérlete következett, hanem az is, hogy mindkét mozgalommal szemben kritikusabbak voltunk, mint a tipikus híveik. Az újbaloldali ellenkultúrában cseppet sem vonzott a pszichedelikus élmények felszabadító erejének propagálása, és nem hittük el, hogy minden társadalmi baj és torzulás végső alapja a szexuális vágyak repressziójában volna keresendő. A hierarchikus munkamegosztás felszámolásának lehetőségében sem hittünk. De attól még átéreztük a szexuális és életformaforradalom jelentőségét, és ugyanígy a hierarchikus viszonyokkal szembeni gyanakvás fontosságát mind a magánéletben, mind a munkahelyi és a szélesebb társadalmi viszonyokban. Az intézményes hierarchiákkal szembeni ellenszenv azóta is velem van, és velem van a gyanakvás a hierarchiák burjánzására és a függőség, kiszolgáltatottság, egyenlőtlenség újratermelésére való hajlama iránt. Tisztában vagyok vele, hogy a modern társadalom nem lehet meg hierarchikus szervezetek – állam, vállalatok, szolgáltató intézmények – nélkül, de azzal is, hogy a hierarchikus viszonyok nem fogadhatók el minden további nélkül, létezésük igazolásra szorul, és csak akkor igazolható, ha össze lehet egyeztetni az emberek alapvető morális egyenlőségével. Soha nem lehet feladni a küzdelmet a korlátozásukért, visszaszorításukért és ellensúlyozásukért. Hatvannyolcas vagyok abban is, hogy számomra – mint nemzedékem baloldali érzelmű tagjai számára általában – Csehszlovákia megszállása adta meg a döntő lökést a kommunista rendszerrel való szembefordulásra. Ami az ötvenhatosok számára november 4-e, az volt a mi számunkra augusztus 21-e.

Az előbb említetted, hogy foglalkoztatott az „új munkásosztály" elmélete. Mi volt ez az elmélet? Mit neveztek „új munkásosztály"-nak?

Marx azt várta korának munkásosztályától, hogy az „emberi emancipációért" száll harcba, míg a burzsoázia beérte a „politikai emancipációval". A „politikai emancipáció" csak a rendi különbségeket törölte el, az „emberi emancipáció" minden osztálykülönbséget felszámolt volna. De ezen túl nemcsak a közügyekben, hanem az élet minden területén, így a munkahelyeken is, minden embert a döntések autonóm résztvevőjévé tette volna. Csakhogy a technikai fejlődés az ő korában nem ebbe az irányba mutatott: maga Marx is megállapította, hogy a gépi nagyüzemben a munkafeladatokat egyre kisebb részekre bontják, a munkás egyre egyszerűbb, repetitívebb feladatokat old meg, fizikai erején és kitartásán túl alig van szükség a képességeire. Sem a lehetősége, sem a felkészültsége nem volt meg ahhoz, hogy döntéshozóvá és a termelés kreatív résztvevőjévé váljon. Az „új munkásosztály" elmélete ezzel magyarázta, hogy a hagyományos munkásmozgalom nem váltotta be Marx reményeit. Ugyanakkor megállapította, hogy a technikai fejlődésben váltás következik be, nő a szellemi munka, a kreatív képességek szerepe a termelésben, miközben az egyszerű fizikai munkát mindinkább automata gépsorok veszik át. A szellemi munkás pedig képes is arra, és igényt is formál rá, hogy a termelés autonóm szereplője legyen, mind a döntéshozatalban, mind a végrehajtás terén. Most nyílik meg a tér az „emberi emancipáció" előtt.

1972 tavaszán, amikor az Überhaupt *kézirata elkészült, nem tértetek vissza az eredeti tervhez.*

Valóban nem, közvetlenül a munka befejezése előtt megszakadt köztünk az együttműködés.

De külön sem folytattátok. Nem akartátok Márkus nélkül befejezni a vele megkezdett munkát, vagy a történetfilozófiai probléma számotokra nem is volt annyira fontos, mint az ő számára?

Az *Überhaupt* ugyan közvetlenül nem foglalkozott a szovjet típusú szocializmus leírásával és értékelésével, de a feladatot megkerülhetetlenné tette, és a kézirat lezárása tájékán – talán már egy kicsivel előbb – Bence és én már kóstolgattuk *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című tanulmánykötetünk fő gondolatait. Mire ez a könyv elkészült, már befelé haladtunk a demokratikus ellenzékbe és kifelé a marx-

izmusból, és így a marxista történetfilozófia újragondolása aktualitását veszítette a számunkra.

Az előbb azt mondtad: „Közvetlenül az Überhaupt *befejezése előtt megszakadt köztünk az együttműködés." Mi volt még hátra a munkából?*

Úgy emlékszem, Márkus még az utolsó fejezet lezárásán dolgozott, én főleg a Függelékbe sorolt két szövegen. A kéziratot stilárisan is valamennyire egybecsiszoltuk, ennek a munkának a nagyobb részét Bence végezte el. A Gondolat kiadóhoz együtt vittük el a kéziratot, és arról is közösen döntöttünk, hogy mely fejezeteket melyik folyóiratnak nyújtjuk be közlésre. Márkus „A szocializmus a gazdasági formák világtörténetében" című fejezetet Szamuely László barátja útján a *Közgazdasági Szemlé*nek küldte el, „A használati érték antinómiái"-t a *Filozófiai Szemlé*nek adtuk, a *Világosság*hoz pedig „A kritikai gazdaságtan Marx gondolkodói fejlődésében" című szöveg került a Függelékből. Együtt mentünk be a Gondolathoz akkor is, amikor a filozófiai szerkesztőség vezetője, egy meglehetősen kulturálatlan asszony közölte, hogy a könyvet nem adják ki. Indoklása rövid, de velős volt: „Konstelláció van, ugye értik." Márkus elnéző mosolyát vette elő, Bence azonban nem hagyta ki az alkalmat, hogy azt felelje: „Nem értjük; volna szíves elmagyarázni". Nem volt szíves. Egy pillanatig sem reméltük, hogy a könyv megjelenhet. Abban azonban bíztunk – vagy talán csak a magam nevében beszéljek? én mindenesetre bíztam –, hogy legalább egy fejezet azért átcsúszhat a cenzúra szűrőjén, és így nyoma lesz a könyv létezésének, de nem így történt: mindhárom kéziratot csont nélkül visszakaptuk.

Nemcsak Márkus és köztetek következett be szakadás, hanem a két nemzedék között is. Mi vezetett a szakításhoz?

A szakítás ugyan tényleg két nemzedék között ment végbe, de a mi nemzedékünk nem kizárólag a Márkus-tanítványok köréből állt. Radnóti Sándor nem Márkuson, hanem Fehéren és Heller Ágin át kapcsolódott az Iskolához. Őt a szakítás nem érintette, illetve csak annyiban, hogy velünk szakadt meg a kapcsolata. Ami most már az okokat illeti, akkoriban sokan magyarázták a Bence Gyuri és Fehér Feri közötti személyes összeférhetetlenséggel. Mind a kettejükben egy nagyon erős dominanciaigénnyel megvert és ugyanakkor nagyon sebezhető személyiség lakozott. Gyuri úgy emlegette Fehért: „a Marsall", és mi tagadás, ebben a megnevezésben volt valami; Fehér minden megnyilatkozása olyan volt, mint egy hadparancs. Vajda, aki nálam sokkal jobban ismerte, azt írta róla,[83] hogy a barátaiért – mindenekelőtt Ágiért – hihetetlen áldozatokra volt képes, viszont cserébe uralkodott rajtuk: ő döntött, és elvárta az engedelmeskedést. Vajda szerint manipulatív is volt. Én – távolabb lévén az Iskola belső köreitől – a manipulációra való hajlamát nemigen érzékeltem. Inkább naiv embernek láttam Fehért, akiben határtalan szeretetéhség lakozik: ha jóindulatába fogadott valakit, azt jó szorosan magához ölelte volna, nem is érzékelve, hogy az illető talán szívesen barátkozna vele, de *ennyire közel* azért nem szeretne kerülni hozzá. Feltétlen azonosulásért feltétlen azonosulást várt cserébe, ebben a várakozásában pedig gyakran kellett csalódnia, ha pedig csalódott, akkor végletesen csalódott, az eltávolodásban sem ismert határokat. Vonzódott a színpadias gesztusokhoz, és könnyen foglyává vált a világdrámai magaslatokról tett megnyilatkozásainak.

Bence is „Marsall" volt a maga módján?

Nem, ő más volt, mint Fehér. Fehér szektaalapító volt; szakított, kizárt, nem tűrte, hogy aki vele van, a kitagadottal is legyen. Nagy szerepe volt abban, hogy a Lukács-tanítványok laza köre, melyet Lukács-iskolaként emlegettek, a magát Budapesti Iskola néven azonosító négy teoretikus véd- és dacszövetségére szűküljön, majd végül ő robbantotta a négytagú Budapesti Iskolát is. Erről az aktusról azonban én már csak évekkel később értesültem, Márkus elbeszéléséből és Vajda memoárjából. Bence ezzel szemben sokszínű, széles társaságot akart tudni maga körül; pontosan értette, hogy erre van szükségünk, és a célszerűségen túl egyszerűen ebben érezte jól magát. Bár nehezen érthető személyi szakításai neki is voltak, arra mindig ügyelt, hogy ezek ne vezessenek a körei beszűküléséhez – egészen a nyolcvanas évek elejéig, amikor kilavírozta magát a demokratikus ellenzékből: ezen az úton már csak egy szűk csoport követte. 1971-ben azonban ettől még nagyon messze voltunk. Ő is hajlamos volt a szélsőséges döntésekre, de Fehérrel ellentétben szkeptikus alkat volt, átlátott az embereken, bár néha csak úgy vélte, hogy átlát rajtuk: nem egyszer tapasztalhattam, hogy tévesen feltételez önzést, kicsinyességet vagy rosszindulatot a környezetében lévők jóhiszemű megnyilvánulásai mö-

[83] Lásd Vajda Mihály: *Szög a zsákból.* Budapest: Magvető 2017, 145, 152.

gött. Ha ő maga nem volt érintve, akkor ironikus távolságtartással intézte el a dolgot, ha azonban érintve érezte magát, indulatai könnyen ragadták oda, ahova nem biztos, hogy menni akart volna. – Egy szó, mint száz, Fehér és Bence között valóban volt alkati eredetű feszültség. Mégsem hiszem, hogy ez megmagyarázná a történteket. Ez egy tipikus nemzedéki konfliktus volt szerintem.

Márkus is adott egy interjút Csizmadia Ervinnek, és ott fölveti, hogy ha a konfliktus valóban nemzedéki volt, akkor vele kellett volna szakítanotok, hiszen vele voltatok tanítványi viszonyban.

Ő ebben az interjúban úgy értelmezi a szakítást, hogy a tanítványok többnyire fellázadnak a mesterük ellen, és ha mi ő ellene lázadtunk volna fel, az rendben is lett volna; mi azonban a barátaival akartunk szakítani, akik nem voltak a mestereink, és ez már nehezebben érthető. Csakhogy nekünk nem voltak doktrinális ellentéteink Márkussal. Ráadásul egy nagyszabású közös munka kellős közepén voltunk, amiben nagyon jól éreztük magunkat. Az *Überhaupt* a befejezéshez közeledett, semmi nem szólt volna az ellen, hogy visszatérjünk az eredeti, nagy tervhez. Nem volt okunk a Márkus elleni lázadásra. Arra azonban volt okunk, hogy a Budapesti Iskolától el akarjunk szakadni. Ez egy zárt, kifelé teljes egységet mutató közösség volt, és mi ebbe nem tudtunk, de nem is kívántunk betagozódni. Utolsó egyetemi éveinkben természetes volt a számunkra, hogy közeledünk hozzájuk, de már akkor is külön identitásunk volt: lukácsistáknak, de Márkus-tanítványoknak tekintettük magunkat.

Márkus azonban betagozódott az Iskolába.

Igen, ő be akart tagozódni, és be is tagozódott. De ettől még nem volt önáltatás az ő tanítványaiként megkülönböztetni magunkat Hellerektől. Évekkel később Márkus maga is megírta – épp egy Heller Ágnes 80. születésnapjára írott köszöntőjében –, hogy a filozófiai alkata eredetileg is megkülönböztette az Iskola többi tagjától; másképpen gondolkodott arról, hogy mi a filozófia, és hogyan érdemes művelni. Mi pedig pontosan azon nevelődtünk, amiben ő más volt, mint a barátai. Megtanultuk tőle, hogy a filozófia fegyelmezett gondolkodást követel. Nincs más eszköze, mint az elemzés és az érvelés, azt viszont nagyon komolyan kell venni: az embernek minden állításáért felelősséget kell vállalnia. A logikai pozitivizmus és két leágazása, a tudományfilozófia és az analitikus filozófia,

amibe Márkus bevezetett minket, ebből a szempontból mindenképpen kiváló gyakorlóterep volt.

Úgy láttátok, hogy Hellerékből hiányzik a filozófiai elmélyültség?

Marx azt írta egyszer, hogy a tudományos munka szenvedéssel jár. Ágnes élő cáfolata volt ennek az állításnak. Könnyen és élvezettel olvasott, ugyanilyen könnyen és élvezettel írt is. Hihetetlen energia volt benne, ontotta magából a műveket. Csak 1963 és '73 között publikált egy könyvet az amerikai kritikai szociológiáról, egy másikat a társadalmi szerepekről és az előítéletről, aztán Arisztotelész etikájáról, a reneszánsz emberfelfogásáról, a mindennapi életről, végül *Érték és történelem* címmel egy esszékötetet (1958-as egyetemi etika-előadásainak kiadását, amire szintén ekkor került sor, nem sorolom ide). Hogyan lehet tíz év alatt ennyi témában elmélyült munkákat írni? Ágnes olvasottsága imponáló volt, de nem sokat vesződött az elolvasott szerzők nézeteinek, a köztük lévő összefüggéseknek, a mögöttes argumentumoknak a szisztematikus rekonstruálásával, hanem úgy olvasta ezeket a szövegeket, mint megvilágító mondások gyűjteményeit, és ennek megfelelően írta a saját munkáit is. Kétségtelen, rengeteg dolog érdekelte, és mindenről eszébe jutott valami. Minket azonban, mi tagadás, zavart állításainak gyakori pontatlansága és a közéjük keveredett sok tárgyi tévedés, de leginkább az irritált, hogy többnyire hiányzott mögülük a végiggondoltság fedezete.

Ekkor még valamennyien marxistának vallottátok magatokat, de a marxi életműhöz is másképp viszonyultatok.

Igen. Ő Marx főművét, *A tőké*t úgy olvasta, hogy kiszemezgette belőle azokat a mondatokat, melyek a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban is benne lehettek volna. Nem is olyan régen megint azt hallottam tőle, hogy *A tőke* – filozófiai mű. A gazdaságtani elmélet részleteivel, melyek kedvéért *A tőke* keletkezett, nem sokat törődött; nem érdekelte, hogy mi az összefüggés Marx mögöttes filozófiai elgondolásai és a gazdaságelméleti vállalkozás között. Nekünk viszont meggyőződésünk volt, hogy Marx korai műveit sem lehet helyesen érteni, ha nem találjuk meg a mozgatórugókat, melyek a filozófiától a közgazdaságtan felé terelték az érdeklődését. Hogy ez a vizsgálódás milyen belső feszültségeket fog feltárni Marx gondolkodásában, azt persze kezdetben még nem sejtettük.

Politikai nézetkülönbségek is voltak közöttetek.

Hellerék ellenzékinek tekintették magukat, az akkori idők mércéi szerint teljes joggal. Bár – mint szinte minden más értelmiségi is abban az időben – kizárólag szellemi tevékenységet folytattak, elméleti munkásságuknak politikai jelentőséget szántak. Nem is akármilyet: az Iskola öntudatához hozzátartozott, hogy világtörténelmi jelentőségű dolgokat csinál. A mából visszanézve ez megmosolyogtató, de be kell vallanom, én ezt akkoriban cseppet sem találtam nevetségesnek. Ha valamiért jólesett az Iskola közelében lennem, az éppen a belőle áradó egyetemes fontosságtudat volt: úgy érezhettem, hogy Lukács környezetének a perifériáján tanyázva a világ eszmei középpontjában tartózkodom. Arra, hogy ezzel a világtörténelmi pátosszal nincs minden rendben, akkor kezdtem ráérezni, amikor felfigyeltem rá – nem egyedül, Bence is hamar észrevette –, hogy Fehérék nem tartották összeegyeztethetetlennek az önmaguknak tulajdonított világtörténelmi szereppel, hogy bejárjanak a pártközpontba Aczél Györgyhöz, és az ő szívességeit igénybe véve intézzék az ügyeiket. Kétségtelen, ez is megfelelt a kor mércéinek. Mi azonban azzal kezdtük, hogy elutasítottuk magunktól.

Honnan eredt ez az elutasító gesztus?

A két nemzedék közti különbségekből. Mi a hatvannyolcas nemzedékhez tartoztunk, azok közé, akiknek a prágai tavasz és a nyugati diákmozgalom, majd a kettő párhuzamos – bár különböző okokkal magyarázható – veresége volt az életre szóló tapasztalatuk. Gyakran elhangzik, hogy mi olyasmit véltünk felfedezni, amit az előttünk járó generáció legkésőbb '56 óta már pontosan tudott. Ez szerintem a mi nemzedékünk meghatározó élményének a félreértése. Az ötvenhatos generációnak nem egyetlen meghatározó élménye volt, a forradalom kitörésétől a leverésén át a rá következő megtorlásig vezető folyamat, hanem kettő: a második a kádári konszolidáció. Ahogy Kőszeg írta a nyolcvanas években, Kádár mindenkit a rendszer hívének nevezett ki, aki nem lépett fel nyíltan ellene. Többé nem kellett lelkesedni, lehetett gyarapodni, akinek volt kertje, ápolhatta. Az értelmiséget hagyták, hogy nagyjából helyreállítsa a magyar kultúra belső értékrendjét. Ez kellemes meglepetés volt, aminek az emberek érthető módon örülni akartak, élni akartak a felkínált lehetőségekkel. Az ötvenhatos nemzedék a „legvidámabb barakk" nemzedéke is volt. A mi

nemzedékünk számára '68 augusztusa azt a felismerést hozta el, hogy a legvidámabb barakk is csak egy barakk. Ezért vehettük mi észre a Lukács-iskolánál előbb, hogy a kérés és kijárás gyakorlata demoralizáló. És ezért alakulhatott úgy, hogy a hetvenes években a demokratikus ellenzék szerveződése a hatvannyolcas nemzedék köreiből – a mi köreinkből – indult ki.

Ti a valódi ellenzékiség felé indultatok el...

Utólag joggal rajzolható meg így a pályaívünk, de akkor persze mi még nem voltunk tudatában ennek. Nem is voltunk mindenben tisztánlátók. Az Aczélnál való előszobázást már elutasítottuk, de például az ellen, ahogy az előttünk járó nemzedék az intézeti belharcokat kezelte, nem volt kifogásunk, nekem legalábbis nem volt. Arra gondolok, hogy Szigetiék minket a pártközpontnál jelentettek fel, a nálunk idősebb lukácsisták pedig a pártközpontot igyekeztek a maguk oldalára állítani Szigetiékkel szemben. Sajnos helyesebb volna a többesszám első személyt használnom, mert Sipos és Szigeti levelei után a pártszervezet valamennyi tagját beidézték a kerületi pártbizottságra meghallgatásra, köztük engem is. A meghallgatás inkább afféle inkvizíciós eljárásra emlékeztetett, az elvtársak egy hosszú asztalnál ültek, középen a kerület másodtitkára – azt hiszem, Peják Emilnek hívták –, aki elég brutális figura volt. A belépő kérdés úgy hangzott, hogy mi a véleményem a csehszlovák népnek nyújtott testvéri segítségről; az volt a véleményem, hogy ez nem segítségnyújtás, hanem agresszió. Az asztalnál ülők persze pont ellenkezőleg gondolták, úgyhogy innentől kezdve igencsak ellenséges lett a hangulat. Hogy az intézeti ügyekről mit kérdeztek, és én mit válaszoltam, arra nem emlékszem, de ha megtagadtam volna a választ, arra emlékeznék. Márpedig ezt kellett volna tennem. Le kellett volna szögeznem, hogy az Intézet egy tudományos kutatóhely, belső vitái a tudományos közösség belügyei, nem tartoznak a pártapparátusra. Öt év múlva, a filozófusper idején már eljutottam ideáig, de '68-ban még nem. Bár a magam módján derekasan helyt álltam – visszajutott hozzám, hogy az elvtársak nagyon zabosak voltak –, utólag mégis úgy látom, hogy nem volt okom a büszkeségre.

A szakítás történetére hogyan emlékszel?

Az iskola szakadása először 1968-ban jelent meg a horizonton, bár az ellentétek akkor még nem érintettek minket közvetlenül; ami azon-

ban akkor történt, döntő jelentőségű volt a jövőre nézve is. Fehér nem volt ott Korčulán, és nagyon feldúlta magát a barátai viselkedésén. Úgy érezte, hogy az Iskola helyzetének javulása az ő sok éves erőfeszítéseinek a gyümölcse – többnyire ő tárgyalt Aczéllal a tanítványok, sőt, időnként Lukács nevében is –, és a korčulai aláírók egy hősi gesztus kedvéért tönkretették, amit ő létrehozott. Ezt akkor mi Márkustól hallottuk; Vajda, aki közvetlen tanúja volt az eseményeknek, ugyanezt írja az emlékirataiban. Fehér szemrehányásaiból hatalmas veszekedés lett, tudomásom szerint elsősorban Fehér és Márkus között, és napokig nem lehetett tudni, hogy ennek mi lesz a vége. Bence ekkor felment Márkushoz, és azt mondta neki, hogy ha szakításra kerülne sor közte és Fehérék között, mi mellette állunk. Márkus azonban világossá tette, hogy nem szándékozik szakításra vinni a dolgot, és valóban, a kedélyek megnyugodtak, a csoport egysége helyreállt. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor esély mutatkozott rá, hogy a szakadás a tartalmi választóvonal mentén menjen végbe, ne generációs alapon.

Ezután hosszabb nyugalmi időszaknak kellett következnie, hiszen belekezdtetek a közös munkába Márkussal, és mire a szakítás bekövetkezett, az Überhaupt *már majdnem készen volt. Mikor vált érezhetővé a számodra, hogy a nyugalmi idő a vége felé közeledik?*

Valamikor '71 koratavaszán. Bence Gyuri egy vasárnap felhívott, hogy beszélni szeretne velem. Nem emlékszem, hogy ez pontosan mikor volt, csak abban vagyok biztos, hogy semmiképpen sem február közepe előtt. Ekkor ugyanis volt – vagy helyesebben lett volna – még egy közös akciónk Fehérékkel. Haraszti Miklóst és Dalos Györgyöt még az előző évben rendőri felügyelet alá helyezték, '71 elején pedig a refet fél év elteltével újabb fél évre meghosszabbították, mire ők közölték, hogy mostantól nem tartják be az intézkedéssel járó tilalmakat; pár nap múlva mindkettőjüket őrizetbe vették, ők pedig éhségsztrájkba kezdtek. Már több napja éhségsztrájkoltak, amikor a baracskai internáló táborba szállították őket; mi ekkor értesültünk a sorsukról. Azt hiszem, Veres Juli riasztott minket, de ebben nem vagyok biztos. Mindenesetre úgy határoztunk, hogy nyilvános protesztakciót szervezünk; megfogalmaztunk egy nyilatkozatot, és elkezdtünk aláírásokat gyűjteni. Eörsi Pista azonnal aláírta és Csoóri Sándorral is összehozott, aki szintén hajlandónak mutatkozott az aláírásra.

Ezután Helleréket kerestük meg; ők ingadoztak, de nem mondtak nemet. Tőlük Konrádhoz és Bíró Yvette-hez mentünk, ők ekkoriban együtt éltek. Hosszas győzködés után Yvette azt javasolta, hogy menjünk vissza Hellerékhez és beszéljük át velük még egyszer ezt a dolgot. Így is tettünk, és ekkor már a nem felé hajló, de ezúttal meg is indokolt választ kaptunk. A helyzet az, hogy Lukács már beszélt Dalosék ügyében Aczéllal, most pedig Kádárnak ír levelet, a levél hatását pedig lerontaná, ha mi egy nyilvános tiltakozással állnánk elő. Nem biztos, hogy ha mi makacskodunk, nem tudtuk volna visszabillenteni őket az igen felé, de az az igazság, hogy nem makacskodtunk, hanem lefújtuk az akciót. Lukács pedig valóban megírta a levelét, és bár – mint az archívumok megnyílása után kiderült – Kádár először nem válaszolt, majd Lukács második, ingerült hangú levelére barátságtalan és elutasító válasszal reagált, Dalosékat végül is szabadon engedték, majd megszüntették a rendőri felügyeletüket is. Hogy Lukács közbenjárásának ebben mekkora szerepe volt, ma már megállapíthatatlan. Mindenképpen tiszteletet érdemel, hogy kiállt két fiatalember törvényes jogai mellett, akikről korábban valószínűleg nem is hallott, és akikkel semmiben nem értett egyet. Mindezt akkor, amikor valószínűleg tudta már, hogy agresszív tüdőrákot diagnosztizáltak nála.

Ti is tudtátok?

Ekkor még nem, csak az idő tájt szereztünk róla tudomást, amikor Gyuri felhívott, majd feljött hozzám. Nem emlékszem, hogy az értesülésünk kitől származott, csak abban vagyok biztos, hogy nem az Iskola tagjaitól, mert pontosan emiatt akart Gyuri beszélni velem. Evidens volt, hogy Lukács halála ránk is tartozik, a mi helyzetünket is alapvetően meg fogja változtatni, és ők mégis megengedték maguknak, hogy eltitkolják előlünk ezt az információt, melynek nyilvánvalóan a birtokában voltak. Gyuri a maga részéről levonta a következtetést, hogy ilyen körülmények között lehetetlenné vált a további együttműködés velük. Én azonban némi töprengés után azt feleltem, hogy a Fehérékkel való szakítást el tudom képzelni, de arra, hogy Márkussal is szakítsak, nem vagyok felkészülve. Egy szempillantás alatt megfagyott a levegő. Gyuri nem kérdezett, nem vitázott. Összeszedelőzködött és elment. A következő hetekben tüntetően került, társaságban nem szólt hozzám, csoportos beszélgetések alkalmával nem reagált arra, amit mondtam. Úgy tűnt, hogy e pillanatban nem

Fehérékkel készül szakítani, hanem velem. Meg is sértődhettem volna, de inkább kétségbe voltam esve, mert én a hármunk közösségéhez ragaszkodtam, tehát Bencétől sem szerettem volna elszakadni.

De aztán csak le kellett csillapodnia, mert együtt maradtatok.

Pár hét elteltével újra beszélni kezdtünk egymással, a hangja egyre barátságosabbá vált. Közben meghalt Lukács, és Gyuri fölvetette, hogy ez az a pillanat, amikor a mi nemzedékünk meghatározhatná a viszonyát hozzá. Arra gondolt, hogy körkérdéssel fordulhatnánk nemzedéktársainkhoz arról, hogy mit jelentett számukra Lukács, és mit jelent most, amikor élete és műve befejeződött: mit gondolnak Lukács premarxista korszakáról, marxista fordulatáról, esztétikájáról, filozófiájáról, politikai szerepéről és nézeteiről... Mindjárt össze is állítottuk a kérdőívet, és a végén megállapodtunk, hogy ha már közösen fogalmaztuk, közösen szignáljuk is, és a magunk válaszát is közösen írjuk meg. Ezzel a kettőnk közti konfliktus elsimult.

Beszéljünk akkor a Körkérdésről!

Elég sok válasz érkezett be, tíznél mindenképpen több. Néhányan nagyon komoly, terjedelmes írással jelentkeztek, mások egy-két oldalas, rövid szöveggel. Mi is megírtuk a magunk hozzájárulását, melynek kissé bombasztikus címet adtunk: „Az ifjúlukácsizmusig és tovább". Ebből így utólag azt a részt tartom filozófiailag a legérdekesebbnek, amelyik Lukács bolsevik fordulatáról szólt. Azt igyekeztük kimutatni, hogy a kommunista mozgalomhoz való csatlakozás egy vak, irracionális döntésen vagy megtérésszerű fordulaton alapult – a kettő között akkor nem tettünk különbséget –, nem voltak mögötte észszerű indokok. Ez a megállapítás szándékaink szerint arra utalt volna, hogy a bolsevizmus racionálisan nem is választható. Függetlenül az utalás radikális kritikai intenciójától, amit ma is indokoltnak tartok, értelmezésünket most már elhibázottnak gondolom; írtam is egy nagyobb tanulmányt erről, mely „Lukács György dilemmája" címen jelent meg a *Holmi*ban.[84] Filozófiai szempontból kevésbé volt jelentős, politikai fejlődésünk szempontjából azonban nagyon

[84] Lásd Kis János: „Lukács György dilemmája." Holmi, 2004/6. Újraközölve lásd *A politika mint erkölcsi probléma* című könyv második, bővített kiadásának Függelékében. Budapest: Kalligram 2017.

is fontos volt a szövegnek egy másik része, ahol Lukácsnak a magyar kultúrában játszott szerepét jellemeztük. Valahogy úgy fogalmaztunk, hogy 1945-től 1956-ig Lukács szerepe kétértelmű volt. A kommunista párthoz tartozó vagy magukat legalább marxistának tekintő értelmiségiek számára az ő írásainak szabadító hatásuk volt, tágították a horizontjukat, lehetővé tették, hogy többé-kevésbé megkülönböztessék magukat a hivatalos ideológiától. A nem kommunista és nem marxista értelmiség számára Lukács ugyanakkor az az ideológus volt, aki a tekintélyével nem egyszer a hivatalos cenzúrát támogatta meg. Noha személy szerint soha nem rendelkezett cenzori hatalommal, és a kommunista párton belül őt magát is többször stigmatizálták, különösebben nem érdekelte, hogy az ideológiai cenzorok mire használják a megnyilatkozásait. Azt hiszem, ezzel sikerült megtalálni azt a formulát, amely lehetővé tette, hogy értékeljük, ami a lukácsi hagyatékban politikai szempontból is értékes volt, és ugyanakkor megszabaduljunk a tehertételeitől. Nagy lépést tettünk előre azon az úton, amely nemcsak az „ifjúlukácsizmuson" vezetett túl, de végül a marxizmuson is.

Kik voltak a Körkérdés címzettjei?

A Körkérdéssel, mint mondtam, nemzedéktársainkat szólítottuk meg; nemcsak azokat, akik hozzánk hasonlóan Márkus révén kapcsolódtak Lukácshoz, hanem például Radnóti Sándort is, akinek Fehér volt a mestere. Az idősebb nemzedéket azonban nem vontuk be, sem Márkust, sem a többieket. Természetesen tudtak a vállalkozásról, de részvételre nem kértük fel őket. A saját nemzedékünk önmeghatározását kívántuk kezdeményezni, ami szerintem rendben is volt, ők azonban illojális lépésnek tekintették és felettébb rossz néven vették a dolgot. Radnóti, aki először elfogadta a felkérést, később vissza is lépett. Kérdőívünket nem sokkal Lukács halála után bocsájtottuk ki, és szeptember vége felé együtt volt a válaszok gyűjteménye.

Ezek szerint a szakítás hatással volt az ő tanítványi körükhöz való viszonyotokra is?

A Radnótihoz való viszonyunkra biztosan hatással volt, bár neki valamivel később volt egy külön konfliktusa is Bencével, amiben én nem voltam érintett. De az Iskolán belüli szakadás elegendő volt ahhoz, hogy köztünk is elhidegüljön a viszony.

És ez nemcsak az intellektuális, hanem a személyes viszony felfüggesztését is jelentette?

A felfüggesztés pontos kifejezés; Radnóti és köztem helyreállt a baráti jóviszony, amikor a demokratikus ellenzék fellépése új határvonalakat húzott. Volt politikai vitánk azóta, mégpedig 2006 forró őszén, de ez baráti, kölcsönös megbecsülésen alapuló vita volt. 2011-ben, amikor egy blogger a 2006-os vitánkra visszatérve kétségbe vonta Radnóti integritását, én voltam az, aki rámutatott a vádaskodás tarthatatlanságára. Radnóti pedig már évekkel korábban, 2002-ben kiállt mellettem Nádas Péterrel szemben, aki elég durván nekem támadt – nagyvonalúan egy kalap alá véve a Fidesz akkori frakcióvezetőjével, Pokorni Zoltánnal –, mivel a BM fedett tisztjeként leleplezett Medgyessy Péter lemondását követeltem.[85]

Kik válaszoltak a Körkérdésre?

A válaszgyűjteményt nem terjesztettük; három vagy négy helyen tettünk le egy-egy paksamétát megőrzésre, de amikor évekkel később kerestem őket, már nem sikerült a nyomukra bukkannom. A saját szövegünket is a Lukács Archívumból sikerült utólag megszereznem; pontosabban, az eredeti, hosszabb változatát, mert ezt a közös vállalkozáshoz túlságosan terjedelmesnek találtuk, és készítettünk belőle egy rövidebbet, mely bizonyos pontokon – például épp a Lukács hatásának kettősségéről szóló részében – jobb is lett az eredetinél. A rövid változat lappang valahol. Úgyhogy ami a résztvevők névsorát illeti, távoli emlékekre kell hagyatkoznom. Tímár Árpádra emlékszem, Ludassy Marira, Erdélyi Ágira, Fodor Gézára, Kenedi Jánosra, Lakatos Andrásra. Petriben bizonytalan vagyok, de mintha ő is írt volna.

Volt a Körkérdésnek szerepe a szakításban?

Közvetlen szerepe nem volt, de egyenes úton vitt tovább a szakítás felé. Deklarálta, hogy a Márkus-tanítványoknak külön viszonyuk van Lukácshoz, amiben Fehérék aligha láthattak mást, mint a kifelé kötelezően mutatott egység felmondását. Akárhogy történt is, a Körkérdés a legfontosabb volt az epizódok sorában, melyek világossá tették a számomra,

[85] Lásd Kis János: „Medgyessynek mennie kell." *Magyar Hírlap*, 2002. június 19. Továbbá: *„Áldatlan és fölösleges vita* – Mihancsik Zsófia interjúja Nádas Péterrel." *Magyar Narancs*, 2002 június 27.

hogy a szakítás elkerülhetetlenül be fog következni, és fel kell készülnöm rá érzelmileg, hogy Márkustól is el fogok szakadni.

Végül is mikor következett be a szakítás?

Hamarabb, mint bármelyikünk gondolta volna, mert úgy alakult, hogy nem mi hoztuk meg a döntést, hanem Márkus maga. Az Iskola és az Óvoda rajta keresztül kapcsolódott egymáshoz. Ő volt az, aki egyfelől a legszorosabb szimbiózisban élt az Iskola három másik tagjával, és ugyanakkor könyvet írt Bencével és velem. Minden feszültség rajta csattant ki. Két tűz között érezte magát, és ezt nagyon rosszul viselte. Vajda emlékiratai szerint egy alkalommal Márkus elpanaszolta neki, hogy nem tudja, mit tegyen: az egyik fülébe Fehér duruzsolja, hogy szakítsa meg Bencéékkel a kapcsolatot, a másikba Bence duruzsolja, hogy Fehérékkel szakítson. Nem valószínű, hogy ez szó szerint így hangzott volna el, mert Bencéről pontosan tudom, hogy 1968-ban tudomásul vette, hogy Márkus Fehérékkel kíván maradni, és nem duruzsolt ilyeneket Márkus fülébe, de a lényeget illetően Misu emlékeit hihetőnek és megvilágítónak tartom.

Hogyan zajlott le maga a szakítási esemény?

Valamikor 1971 decemberében telefonhoz hívtak az Akadémiai Könyvtárban. Nagyon jóban voltunk az olvasószolgálat dolgozóival, mindig készségesen szóltak, ha valamelyikünket keresték, sőt, azt is megengedték, hogy tőlük telefonáljunk a városba. Felemeltem a kagylót, Márkus volt az. Elmondta, hogy a Suhrkamp megjelentet egy válogatást a Budapesti Iskola írásaiból. Fehér, aki a kötetet szerkeszti, beválogatná a mindennapi élet-tanulmányunkat, és a jóváhagyásunkat kéri a közléshez. A dolog valamiért sürgős, válaszoljunk minél előbb. Mielőtt Bencének szóltam volna, átgondoltam, hogy mit válaszolnék, aztán kihívtam Gyurit a dohányzóba, ismertettem az üzenetet, és megosztottam vele a gondolataimat. Az volt a véleményem, hogy az ajánlatot érdemes elfogadni, de nem ebben a formában. Egyrészt a mindennapi élet-tanulmány nem alkalmas rá, hogy világossá tegye, hol állunk mi Lukácshoz és a tanítványaihoz képest, amit nem hagyhatunk homályban, ha a Budapesti Iskolát bemutató, reprezentatív szöveggyűjteményben szerepelünk. A Lukács-körkérdésre írott szövegünk alapján viszont szerkeszthetnénk egy hasonló vagy kisebb terjedelmű tanulmányt, ez kiválóan megfelelne a célnak. Másrészt Márkus szavaiból kiderült, hogy a mi nemzedékünkből rajtunk

kívül senki nem szerepelne a válogatásban. Ez így felettébb kínos lett volna nekünk, hiszen mi semmivel sem álltunk közelebb az Iskolához vagy magához Lukácshoz, mint például Ludassy Mari vagy Fodor Géza. Bence egyetértett velem, úgyhogy visszamentem az olvasószolgálatra, és felhívtam Márkust. Eszembe sem jutott, hogy egy percre vagyunk a szakítástól. Az első kérésről azt gondoltam, hogy valószínűleg nem fog teljesülni, de mégsem kerülhetjük meg. A második elfogadása azonban abszolút lehetségesnek tűnt. De mindenképpen arra számítottam, hogy Márkus továbbítja kéréseinket Fehérnek, és a legrosszabb esetben megállapodunk, hogy kimaradunk a kötetből. Nem így történt. Márkus kapásból nemet mondott mindkét kérésre, amire én olyasvalamit válaszoltam, hogy a döntés természetesen az övék; ha ez a döntés, mi természetesen elfogadjuk. Ő azonban – nagyon feszült hangon – közölte, hogy nem úgy van: sürgősen beszélnünk kell, mert a dolgok így nem mehetnek tovább.

Mikor került sor erre a megbeszélésre?

Azonnal. Vettük a kabátunkat és elmentünk Márkus Izabella utcai lakására. Alig ültünk le, és máris a tárgyra tért. Nem mondja, hogy többé nem áll szóba velünk, de az együttműködésünket tekintsük befejezettnek. Az *Überhaupt* gyakorlatilag készen van, hozzuk tető alá, és aztán váljunk szét. Már nem volt olyan feszült, mint a telefonban, talán megkönnyebbült attól, hogy döntött és cselekedett, talán a döntés véglegességén szeretett volna enyhíteni, mindenesetre meglepő ellentét volt a közlés tartalmának keménysége és Márkus hangjának melegsége között. Azt feleltük, hogy rendben, megértettük, vagy valami ilyesmit; felálltunk és megindultunk kifelé. Marysia kijött a szobájából, a hallban téblábolt szegény, ránk nézett, és nagyon bánatosan megkérdezte: „Már mentek is?" Nem jutott jobb válasz az eszünkbe, mint, hogy „Igen". Ekkor Marysia hozzám fordult és azt mondta: „Ugye nem felejtetted el, hogy ma este találkozunk?" Valóban, napokkal korábban egyeztettünk időpontot Duczyńska Ilonával, aki az idő tájt sűrűn látogatott Magyarországra, és Márkusék mindig velem együtt találkoztak vele. Ilona Polányi Károly özvegye volt, akinek a gazdaságantropológiai írásaiból mi közöltünk először magyar nyelvű válogatást; a bevezetőt is közösen jegyeztük: K.J. és M.Gy. Innen volt az ismeretség, és ez magyarázta, hogy Ilona velünk mindig közösen találkozott. Az Abbáziába adtunk randevút neki; valószerűtlen hangulatú este

volt ez; egyikünk sem beszélt a szakításról, úgy zajlott minden, mint rég (mert akkor már minden rég volt, ami több, mint 10 órával korábban történt).

Értem, hogy Márkus lépéskényszerben érezte magát, de nemcsak azt választhatta volna, hogy veletek szakít. Miért nem titeket választott?

Amikor 2010-ben meglátogattam Gyurit Sydney-ben, volt egy hosszú beszélgetésünk a szakítás történetéről; nem ez volt az első, de ez volt az utolsó. Felvetettem, hogy ha minket választ, azt választotta volna, hogy saját iskolát alapít, melyben ő nemcsak Mester, hanem egy harci helyzetben lévő csapat vezére is, márpedig benne sem hajlam, sem képesség nem volt a vezérszerep betöltésére. Ezt elismerte, de a szavaiból az is kiderült, hogy a lehetőség – mármint az, hogy minket választana – föl sem merült benne. Sokat tűnődtem azon, hogy miért nem merült föl. Biztosan nem azért, mintha nem ragaszkodott volna hozzánk. Tőle tudom, hogy a szakítás súlyos traumát okozott neki; annyira súlyosat, hogy többé egyetlen tanítványát sem bírta annyira közel engedni magához, mint minket. Lehet, hogy akkor sem a mi javunkra billent volna a mérleg, ha mérlegelt volna. De nem mérlegelt, és az igazi kérdés az, hogy miért nem. Nekem most úgy tűnik, hogy azért, mert nem engedte meg magának a mérlegelést. A Fehérékkel való szembefordulás lehetősége pszichológiai tiltás alatt állt nála.

Hogyhogy pszichológiai tiltás alatt állt?

Nekem ez úgy ugrott be, hogy eszembe jutott egy történet, amit Eörsi Pista mesélt, sok-sok évvel ezelőtt. Pista DAAD-ösztöndíjjal[86] Nyugat-Berlinben töltött egy évet, éppen akkor, amikor Márkusék emigráltak; az ő első útjuk szintén ide vezetett, és persze összejártak. Pista Lukács-tanítvány volt; élete végéig vitázó hűség fűzte a mesteréhez. Egy alkalommal Heller Ágira terelődött köztük a szó, akit Pista nagyon nem kedvelt; a tapintat nem tartozott az erényei közé, úgyhogy nem törődve Gyuri érzékenységével elmesélte neki, honnan eredt az ellenszenve. Amikor

[86] DAAD: Deutscher Akademischer Austausdienst, Német Akadémiai Csereszolgálat, az NSZK kutatói és tanulmányi ösztöndíjprogramjait bonyolító szervezet. 1925-ben egy heidelbergi diák kezdeményezésére alapították, az ösztöndíjakat nagyrészt kormányzati költségvetésből fedezik.

1960-ban kiszabadult a börtönből, tudomására jutott, hogy Heller egy évvel korábban levelet írt a Központi Bizottságnak, melyben megtagadta a forradalmat, és elhatárolódott Lukácstól. Gyuri szeme szikrázott, szigorú hangon felelte: „Pista, ha még egyszer megismétled ezt a rágalmat, többé nem állok szóba veled!" Annyi mindent mondhatott volna ehelyett. Mondhatta volna, hogy ha ez a levél netán létezik is, egyikünk sem látta, márpedig látatlanban nem ítélhetünk a tartalmáról. Vagy, ha létezik a levél, akkor Lukácsnak ismernie kellett, és az ő egyetértése nélkül aligha kerülhetett sor az elküldésére. Vagy, nem helyes valakit egyetlen fiatalkori botlása alapján megítélni. Csakhogy mindezek a válaszok feltételezték volna: elképzelhető, hogy egy ilyen vagy ehhez hasonló tartalmú levél megíródhatott, és Gyuri ezt a feltételezést nem engedte meg magának. Kapásból rágalomnak kellett minősítenie Pista közlését.

Az Izabella utcai lakásban csak az dőlt el, hogy ti ketten elszakadtok az Iskolától. Hogyan lett ebből az Iskola és a Márkus-tanítványok egész nemzedéke közti szakítás?

Generációs szakítás azért lett a mi ügyünkből, mert Fehérék rá akarták bírni a barátainkat, hogy határolódjanak el tőlünk. Ebben Vajda is szerepet játszott; becsületére válik, hogy ezt meg is írta a visszaemlékezésében.[87] Akkoriban vette meg rózsadombi társasházi lakását, és úgy volt, hogy a Holló utcai, régi lakásuk bérleti jogát Fodor Gézáéknak adja át. Géza annyira megharagudott a presszionálás miatt, hogy levélben közölte Vajdával: nem tart igényt a lakásra.

Végül is hogyan látod, kin múlott a szakítás?

Hát igen, komplikált történet volt ez, azonban kétségtelen, hogy a kezdeményező fél mi voltunk, az elsődleges felelősség a miénk. Fehérék már – helyesen vagy sem – kialakították a külvilág felé mutatott egység gyakorlatát, amikor mi úgy zárkóztunk fel hozzájuk, hogy mindjárt el is kezdtük megkülönböztetni magunkat tőlük. A mi fejlődésünk dinamikája tette a szakítást elkerülhetetlenné. És az tette olyan zavarossá is. Még az elején voltunk a saját utunknak; azt sem mondhatnám, hogy már felsejlett előttünk a cél, ha csak homályosan is. Akkor érlelődött meg a szakítás,

[87] Lásd Vajda: *Szög a zsákból*, 149.

amikor még nehéz volt jól megindokolni. De ha azt kérdezed, hogy hiba volt-e, akkor a válaszom: nem, ennek meg kellett lennie. Nem könnyen láttam be, de végül elfogadtam, és utólag is vállalom. Egyetlen dolog van, amire rossz érzéssel emlékszem vissza. Amikor abban a bizonyos telefonbeszélgetésben előadtam Márkusnak a kérésünket, hogy Mari és Géza kapjon helyet a kötetben, teljesen szükségtelenül hozzátettem: hiszen szerepel a tervezetben Hegedűs és Marysia is, pedig ők nem is lukácsisták, Mariék pedig vitathatatlanul azok. Évtizedekkel később tudtam meg Gyuritól, hogy ő ezt úgy dekódolta: szerintem Hegedűs, de különösen Marysia nem elég jó szerzők. Még ekkor is érződött a hangján a megbántottság. Ezen visszamenőleg már nem segít, hogy legalább utólag sikerült eloszlatnom a félreértést.

Az akkori ellentétek később elveszítették a jelentőségüket. Hogyan alakult a viszonyotok az Iskola – vagy már csak egykori Iskola – tagjaival évek múlva?

Márkus és köztem tíz-tizenöt év múlva helyreállt a barátság, sőt mélyebb és szorosabb lett, mint valaha volt. A beszélőviszonyom az Iskola többi tagjával is normalizálódott, de nem fejlődött kölcsönös rokonszenvvé. Heller újabb filozófiai produkciójáról nem lett jobb a véleményem, mint a marxista műveiről volt annak idején. Az volt az érzésem, hogy a marxizmus utáni korszakában talajvesztetten kapaszkodik a posztmodern divatszlogenekbe, és a divat lecsengése után is megmaradt nála valami eléggé felszínes relativizmus: nem az az érdekes, hogy kinek van igaza, csak az számít, hogy ne szakadjon meg a beszélgetés… A véletlen úgy hozta, hogy végül mindennek ellenére sor került köztünk egy engesztelő gesztusra. A véletlent Judith Friedlandernek hívták. Judy egy időben a New School dékánja volt, ahol Ági évtizedeken át tanított. Azt szerette volna, ha a CEU megünnepelné Ágit a 90. születésnapján, amire a rektorunk, Michael Ignatieff készséggel vállalkozott; engem kért fel, hogy az egyetem nevében én tartsam a köszöntő beszédet. Nem könnyen mondtam igent, de be kellett látnom, hogy a tanártársaim között én vagyok az egyetlen, aki személyes hangon szólhat az ünnepelthez. Az alkalom kínálta a hangot, csak fülelni kellett. Nem titkoltam el, hogy a viszonyunk nem volt felhőtlen, de úgy beszélhettem az Iskola és az Óvoda közös tör-

ténetéről, hogy az elbeszélést az esemény derűs emelkedettsége hathassa át. Örülök ennek.

Vajda?

Vajda bonyolultabb eset. 1977-ben Fehérékkel és Márkusékkal együtt kiutazott Magyarországról, de két-három év után visszatért, és bekapcsolódott a demokratikus ellenzék tevékenységébe: aláírt, előadásokat tartott a Hétfői Szabadegyetemen, írt a *Beszélő*be és más ellenzéki kiadványokba is. Ezt nagyra értékeltem, amit igyekeztem kifejezésre is juttatni: elmentem meghallgatni az előadásait, 1982 elején meghívtam egy kerekasztal-beszélgetésre, melynek szerkesztett szövege a *Beszélő*ben jelent volna meg (a közlésre végül rajtunk kívül eső okokból nem került sor). 1988–89-ben, amikor először tanítottam New Yorkban, történetesen Misu is ott volt; egy ideig egy házban laktunk, és elkezdtünk összejárni. Hazatérésünk után is meglátogatott minket a Kelenhegyi úton. Aztán ennek nem lett folytatása, és lassan megint elhidegültünk egymástól. Biztosan szerepe van ebben kölcsönös alkati idegenkedésnek is, aminek áthidalását megnehezíti, hogy a világnézeti orientációnk hihetetlenül messzire vitt minket egymástól. Misu egy olyan végletes szubjektivizmus álláspontjára helyezkedett, ahonnan nézve a filozófiai diskurzus már nem személyen túli, személyek közötti problémákat vitat meg, hanem a beszélő személyes attitűdjeinek ad kifejezést, ami szerintem kisétálás a filozófiából. A filozófia olyan problémákkal foglalkozik, melyek kapcsán felvethető, hogy a válaszok igazak-e. Ahol pedig igazság lehetséges, ott tévedés is lehetséges, következésképpen helye van érvelő vitának különböző személyek között, és a filozófia helye ebben a tartományban – a vita, az érvelés, az igazság és a tévedés közti különbségtételre törekvés tartományában – van. Az elméleti ellenérzések természetesen kölcsönösek; *Az abortuszról* című könyvem kapcsán Misu meg is írta, hogy ellenállást vált ki belőle a filozofálási stílusom, amiben a transzcendentális ész diktatúráját vélte tetten érni.[88]

Még egy utolsó kérdés. Márkus és közted helyreállt a régi barátság, de 1971-ig a viszonyotok nem egyszerűen barátság volt, hanem mestertanítvány viszony. Ez nem állhatott helyre, hiszen te a hetvenes évektől más irányban fejlődtél, mint ő. Márkus a posztmarxista filozófiai közösség tagja maradt, te pedig az új liberalizmushoz és az analitikus politikai filozófiához közeledtél. Ezért itt lenne a helye, hogy – ha akarod – összefoglald, hogy mit tanultál Márkustól.

Engem azért változatlanul izgatott az ő filozófiai fejlődése, ő pedig rendkívül széles műveltségű tudósember volt, aki Rawls és követői politikafilozófiai munkásságát is jól ismerte. Úgyhogy még mindig sokat lehetett tanulni tőle. Utolsó könyvének Köszönetnyilvánításában – ez a magyar kiadásból valamiért lemaradt – azt írja, hogy én ébresztettem fel a politikai filozófiával kapcsolatos „dogmatikus szendergéséből"; ez természetesen nem igaz: amikor én az újabb munkáimról levelezni kezdtem vele, ő már mindent olvasott, amit az elgondolásaim kompetens vitatásához ismernie kellett. De, ami a kérdést illeti, a rengeteg dolog közül, amit Márkusnak köszönhetek, azt emelném ki, amivel a későbbi gondolati fejlődésemet lehetővé tette. Először is neki köszönhetem, hogy a váltás idején volt annyi jártasságom az analitikus filozófiában, amennyire okvetlenül szükségem volt a kortárs politikai filozófia érvelési technikáinak viszonylag gyors elsajátításához. Másodszor, neki köszönhetem, hogy a liberalizmust nem kritikátlanul tettem a magamévá. Az átmenet idején pontosan tudtam, hogy a marxista tradíció menthetetlen, de azzal is tisztában voltam, hogy a klasszikus liberalizmus marxi kritikájának mely elemei élik túl Marx elméletét. Márkusnak köszönhetem, hogy kezdettől fogva láttam, milyen megfontolásokról kell a modern liberalizmusnak számot adnia ahhoz, hogy védhető elmélet lehessen. Harmadszor, és talán ez a legfontosabb: Márkusnak köszönhetem azt a felismerést, hogy a filozófia nagyon komoly dolog, a filozófusnak minden állításáért teljes személyiségével helyt kell állnia. Ez nem olyasmi, amit tanított volna: a személyes attitűdjével *mutatta*.

[88] Lásd Vajda Mihály: „Lehet-e ugyanazt többféleképpen gondolni?" *Kritika*, 1993/1.

Hatodik beszélgetés

A filozófusper – Szabadságra ítélve – A készülődés évei – Hol éljek? Hogyan éljek? Kivel éljek? – A Rakovski-korszak – A szamizdat-korszak kezdete

Közeledünk az 1973-as évhez, amikor a filozófusperre sor került. Emlékszel-e olyan eseményekre, amelyekből érezni lehetett, hogy kezdenek tornyosulni a fellegek? Volt egy cikke Aczél Györgynek 1970-ben, azt hiszem, talán még tavasszal jelent meg, amiben megtámadta Lukácsot. Ludassy Mária egy 1989-es interjújában azt állította, hogy valószínűleg erre kellett volna mindenkinek fölkapnia a fejét, de senki nem figyelt fel rá.

Én olyannyira nem figyeltem fel rá, hogy valószínűleg nem is hallottam róla. Baljós jel volt viszont az *Überhaupt* fogadtatása 1972-ben. Nem arra gondolok, hogy a könyv nem jelenhetett meg, ebben nem volt semmi meglepő, hanem arra, hogy a folyóiratoknak leadott fejezeteket is egytől-egyig visszadobták. A szokásos gyakorlat az volt, hogy minden szerkesztőség puhatolgatja a lehetőségeit, és eközben az egyik bátrabban próbálkozik, a másik óvatosabb, az egyiknek többet engednek meg, a másiknak kevesebbet. Amit nem mert vállalni mondjuk a *Filozófiai Szemle* főszerkesztője, vagy amit nem engedtek meg a *Közgazdasági Szemlének*, azt a *Világosság* még leközölhette. Abból, hogy mind a három szerkesztőség elutasított minket, érzékelhettük, hogy indexen vagyunk. A *Közgazdasági Szemle* válaszát Szamuely László közölte Márkussal; kertelés nélkül megmondta, hogy a pártközpont tiltotta le a közlést. A *Világosság*hoz én mentem be a válaszért, amit egy általam igazán kedvelt és becsült szerkesztőtől kaptam meg; ez sajnos úgy hangzott, hogy ezúttal nem sikerült elég jót írnunk, de biztosan lesz még jobb írásunk, amit a lap boldogan közölni fog. Így is lett, igaz, hogy csak a rendszerváltás után.

1972-ben Tőkei Ferencet is leváltották, aki Szigetit követte a Filozófiai Intézet igazgatói székében.

Ez is rossz ómen volt. Nem mintha azt vártuk volna, hogy Tőkei kiállna mellettünk – később elég csúnyán viselkedett –, de gyengekezű volt és kiszámíthatatlan. Megfelelő utód híján odahoztak ügyvezető igazgatónak egy Görgényi Ferenc nevű, velem nagyjából egyidős jogászt, aki mellékesen filozófiai diplomát is szerzett, bár filozófusként nem különösebben jeleskedett. Súlyos alkoholista volt, rendkívül cinikus és nem különösebben művelt, de eléggé éles eszű és laza figura. Igazán nem tartozott a rosszabb elemek közé: minden utasítást precízen végrehajtott, de személyes rosszindulat nem fűtötte; sőt, amikor lehetett, igyekezett barátságosan viselkedni velünk. A kirúgatásunk előtt nem sokkal felemelte a fizetésünket, így a felmondási időre emelt bért kaptunk. Szó nélkül aláírta a franciaországi utamhoz benyújtott útlevélkérelmemet is. Novemberben utaztam el, akkortájt, amikor a KB ülésezett. Az ülésről kiadott közleményt a repülőgépen olvastam; ez arról beszélt, hogy bizonyos meg nem nevezett személyek újbaloldali eszméket párosítanak jobboldali revizionista nézetekkel. Kádár kijelentette, hogy a párt soha nem mondott le az adminisztratív eszközök alkalmazásáról, de ez emlékeim szerint a *Népszabadság* összefoglalójában nem szerepelt, csak pár héttel később jelent meg valamelyik pártfolyóiratban. Görgényit – így mondta nekem decemberben, amikor hazatértem – irgalmatlanul leteremtették, amiért az útlevélkérelmemet aláírta.

Tudtatok róla, hogy a pártközpont íratott egy előkészítő anyagot a filozófusperhez? Tudtátok, hogy ki írta? Vagy azóta megtudtad?

Akkoriban semmit nem tudtunk erről. Most már tudható, hogy a TKKO[89] felkérésére Huszár Tibor írta meg azt a bizonyos anyagot. Ha nem tévedek, feljegyzését azóta sem publikálták, de levéltárban elérhető; én egy kutatói összefoglalás alapján ismerem.[90] Úgy tűnik, Huszár megértette a feladatot: bennünket antimarxistának minősített, és ugyanakkor arra is javaslatot tett, hogy Lukács elvtárs alapvetően rendszerhű tanait válasszák le a rendszerkritikussá vált tanítványok nézeteiről. De miközben kiszolgálta a TKKO elvárásait, nem adminisztratív intézkedéseket javasolt, hanem intenzív politikai vitát. Ámbár ebbéli nagyvonalúsága nem tartott sokáig: amikor politikai vita helyett az adminisztratív intézkedé-

[89] TKKO: lásd a 77. jegyzetet.

[90] Lásd Weiss János: „A filozófusper és következményei." *Fordulat* 3 (2010) 168–183.

seket előkészítő boszorkánypert rendeztek az Akadémián, abban is aktív szerepet vállalt.

Mikor közölték veletek, hogy eljárás alatt álltok?

'73 februárjában.

Ekkor tájékoztattak arról is, hogy antimarxista nézeteitekről az Akadémia vitát rendez?

Nem, erre március 20-a tájékán került sor. Velem Tóth Dezső beszélt, ő akkor a TKKO alosztályvezetője volt. Elém tette a vita alapjául szánt anyagot; nem tudom, hogy ez a Huszár-féle háttéranyag volt-e, vagy már az úgynevezett Kulturális Munkaközösség állásfoglalása. Azt mondta, hogy a vitaanyagot nem vihetem haza, de ott helyben elolvashatom, jegyzeteket is készíthetek. Mielőtt az olvasmányt kézbe vettem volna, megkérdeztem, hogy hány kutatót szándékoznak meghívni a vitára. „Miért érdekli?", kérdezett vissza Tóth Dezső. „Gondolom, ugyanennyit hívhatunk meg mi is", válaszoltam. „Nem, az összes résztvevőt az Akadémia hívja meg." „Hogyhogy? Ha két fél között vitát rendeznek, mindkét fél elhívja azokat, akik vele értenek egyet, vagy nem?" „Így van, de ez nem *olyan* vita lesz", felelte ő. Ennyi év után nem állíthatom, hogy a párbeszéd egészét szó szerint idézem, de a „nem *olyan* vita lesz" fordulat valóban szó szerint véződött be az emlékezetembe. „Hogyhogy nem *olyan* vita lesz?" „Úgy, hogy ez egy fegyelmi eljárás része." „Ja, ha egy fegyelmi eljárás része, akkor ezt – felemeltem a vitaanyagnak titulált paksamétát és visszadobtam az asztalra – nem olvasom el. Olyan vitán, amelyik nem vita, hanem egy fegyelmi eljárás része, nem veszek részt." Tóth Dezső nem jött ki a sodrából, csak nézte, ahogy felállok, elköszönök és távozom. Zavarba hozni csak egy önkéntelen gesztusommal sikerült. Volt egy stopperórám, ezt abban az időben állandóan a kezem ügyében tartottam; ahogy a dohányosok az öngyújtójukkal babrálnak, én ezt kattintgattam, többnyire anélkül, hogy odafigyeltem volna. Látom ám, hogy Tóth Dezső dermedten bámul a kezem felé. Lenézek, és akkor veszem észre, hogy a stopper indítógombját nyomogatom, mintha azt mérném, hogy az alosztályvezető mennyi ideig beszél.

Egyeztettétek egymás között, hogy mit fogtok mondani?

Nem egyeztettük, erre lehetőségünk sem volt, hiszen nem tudtuk, hogy egy akadémiai álvitára fognak beidézni. Heller, a Márkus házaspár és Vajda ezt követően írtak egy Köpeczinek címzett levelet,[91] amiben rámutattak, hogy az akadémiai „vita" kimenetelét előre eldöntötte Aczél György nem sokkal korábban egy országos ideológiai konferencián elmondott beszéde, amely elítélően nyilatkozott a munkásságukról.[92] Hegedűs a maga nevében írt Köpeczinek és Tóth Dezsőnek.[93] Márkus felajánlotta, hogy Bence és én írjuk alá a levelüket, de mi nem láttuk értelmét Köpeczivel levelezni, ő csak végrehajtója volt a legfelső szinten meghozott döntésnek. A pártközpontnak pedig még annyira se kívántunk írni, mint az Akadémia főtitkárának.

Hogyan került sor az ítélet kihirdetésére?

Kaptunk egy levelet Köpeczi Béla aláírásával, amely felszólított, hogy május 22-én délután 3-kor jelenjünk meg a hivatalában. Köpeczi sajnálkozott, hogy a dolgok idáig jutottak – aki akarta, úgy érthette, hogy a kirúgatásunkon sajnálkozik, de úgy is lehetett érteni, hogy a mi megátalkodottságunk fölött búsong –, és átadta a felmondó leveleket, melyeket a közvetlen főnökök írtak alá, az enyémet Görgényi. Kaptunk egy másik borítékot is, melyről Köpeczi azt mondta, hogy állásajánlatot tartalmaz. Mindenki a maga módján teremtett távolságot az ítélethirdetéstől. Hellerék nevetgéltek, Bence tett egy szarkasztikus megjegyzést Köpeczi sajnálkozására („El tudom képzelni", vagy valami hasonlót), Hegedűs szokásos szelíd mosolyát vette elő. Én úgy döntöttem, hogy csak testben leszek jelen. Faarccal ültem végig az eseményt, a kezembe nyomott borítékokat bontatlanul az asztalra tettem, mialatt a többiek olvasták a sajátjukat, én néztem magam elé. Marysiától tudtam meg, hogy a nekem szóló ajánlat mit tartalmazott: amikor kimentünk a teremből, kivette a kezem-

[91] Lásd „Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György és Vajda Mihály levele Köpeczi Bélához, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárához, 1973. március 21." Csizmadia Ervin, szerk.: *A magyar demokratikus ellenzék. Dokumentumok.* T-Twins Kiadó 1995.

[92] Az 1973 januárjában rendezett Országos Propaganda és Művelődési Tanácskozásról van szó, ahol Aczél György, a KB titkára név szerint bírálta – Lukácscsal szembeállítva – Hegedűs Andrást, Márkus Máriát, Heller Ágnest és Vajda Mihályt.

[93] Lásd „Hegedűs András levele Tóth Dezsőhöz és Köpeczi Bélához, 1973. március 27." Csizmadia Ervin, szerk.: *A magyar demokratikus ellenzék. Dokumentumok.* T-Twins Kiadó 1995.

ből a borítékomat, kiemelte a benne lévő levelet, és felolvasta. A Művelődési Minisztérium könyvtárába mehettem volna segédkönyvtárosnak. Később Darvas József mesélte anyámnak, hogy a viselkedésem konsternációt váltott ki, ami anyámat szegényt kétségbe ejtette, nekem azonban nem volt ellenemre. El ne felejtsem, Bence Gyuri nem kapott borítékot, mert ő akkor már semmilyen jogviszonyban nem állt az Akadémiával: az előző évben lejárt az aspirantúrája. A disszertációját befejezte és be is nyújtotta, de védésre persze már nem kerülhetett sor. Köpeczi odament hozzá a végén és elnézést kért, amiért neki nem tehetett állásajánlatot; mint mondta, erre nem volt lehetősége, mert ő ugye nem állt az Akadémia alkalmazásában. Amit Gyuri utóbb úgy egészített ki: „Sajnálom, mert így magát nem rúghatom ki."

Mi volt a filozófusper kiváltó oka?

Ma már hozzáférhetők az ügy titkos dokumentumai, így bizonyítható, ami persze akkor is nyilvánvaló volt, hogy az egész ügyet a Politikai Bizottság indította el és vezényelte végig. Egy május 8-án hozott PB-határozat szerint a testület „egyetért azzal", hogy az Akadémia „alkalmatlanság címén" felmondja a munkaviszonyunkat. Még a belső használatra szánt dokumentumokban is úgy tettek, mintha ők csak helyeselnék a Köpeczi agyából kipattant ötletet. A felmondólevél ugyanakkor párt- és állami vizsgálatra hivatkozott. A PB az Akadémia mögé bújt, az Akadémia a „párt- és állami vizsgálat" mögé. A PB volt a legfőbb hatalom, de hatalmi kiváltságait jogon kívül élvezte, ez a rendszer lényegéhez tartozott. Szóval, csak a bolond kereste volna a kiváltó okot az MTA szintjén. Ez a legfelső pártvezetés játszmája volt. Amikor Kádárék „visszazárták" Lukácsot a pártba, vele együtt az iskolájával is ki kellett egyezniük. A kompromisszum Lukácscsal is nyögvenyelősen működött, az Iskolával azonban még ennél is nehezebben. Már beszéltünk róla, hogy Márkusnak '68 nyarán megjelent egy nagy port kavart írása a marxizmuson belüli irányzatokról. Lukács ezzel például mélyen nem értett egyet. Az volt a véleménye, hogy minden vitakérdésben csak egy igazság létezik, és ezért a riválisirányzatoknak nincs létjogosultságuk. Márkus azonban nem azt állította, hogy két egymást kizáró koncepció egyszerre igaz lehet; nem is azt, hogy mindegy, kinek van igaza. Márkus téziséhez elegendő volt annyit feltételezni, hogy legyenek vitakérdések – fontos, sőt alapvető jelentőségű

vitakérdések –, melyekben a vitázó felek között hosszú ideig fennmarad a nézetkülönbség. Akkor is fennmarad, ha mindenki jóhiszeműen érvel és jóhiszeműen mérlegeli a vitapartner érveit. Hiába igaz, hogy egyszerre nem lehet valamennyiüknek igazuk, ha egyszer nincs perdöntő bizonyíték, amely mindenki számára kötelező érvénnyel eldöntené, hogy kinek van igaza, és ki téved. A lényeg azonban nem Lukács félreértésében van, hanem a kettejük állásfoglalásának politikai konzekvenciáiban. Márkus álláspontjából az következett, hogy nincs alapja a hivatalos ideológia monopóliumigényének: a riválisirányzatok egyenrangúak a hivatalossal. Lukács álláspontja viszont magában foglalta, hogy létezik egy kitüntetett irányzat, és ő természetesen azt szerette volna, ha ez válna a hivatalos pártállásponttá – azt persze nem fogadta el, hogy ez azonos volna a jelenlegi hivatalos ideológiával.

Egyszóval törököt fogtak veletek...

Igen, és amíg Lukács élt, nem szabadulhattak tőlünk. Lukács azonban '71 júniusában meghalt, és csak idő kérdése volt, hogy velünk leszámoljanak. Megbélyegzésünkkel és kirúgásunkkal mindjárt két legyet is üthettek egy csapásra: mihelyt az Iskolát eltakarították az útból, kanonizálhattak egy „áramvonalasított" Lukácsot. Volt azonban más ok is. Csehszlovákia megszállása után Kádárék a szovjet blokkon belül és a saját pártjukban is támadások célpontjává váltak. A magyar gazdasági reform hasonló irányba mutatott, mint a csehszlovákiai átalakulás, még ha összehasonlíthatatlanul szerényebb volt is annál. Azzal, hogy csatlakozott a megszálláshoz, Kádár lefékezte a várható rohamot, de a csehszlovákiai restauráció nyomán az egész térségben felülkerekedett a reakció, és így a magyar gazdasági reform ellenzéke is bár lassan, de kitartóan nyomult előre. A kádári vezetésnek bizonyítania kellett az ideológiai éberségét, és kézenfekvő volt, hogy ezt a lukácsistákon demonstrálja.

Azért, mert veletek úgyis kezdeniük kellett valamit?

Részben ezért. Azonkívül, ha már példát akartak statuálni, akkor jól körülhatárolható csoportot kellett feláldozniuk, nehogy az ideológiai tisztogatás az egész addigi értelmiségi politikájukat romba döntse: vagy úgy, hogy kicsúszik a kezükből, és egyre újabb csoportokat vesz célba, vagy úgy, hogy a kirúgottak sorsa széles körű felzúdulást vált ki és a „konszolidáció" hallgatólagos alkujának tömeges felmondásához vezet.

A lukácsisták többé-kevésbé elszigetelt zárványt alkottak a magyar értelmiségen belül, így a filozófusperrel megüzenhették Moszkvának, hogy urai a helyzetnek, miközben az éberség demonstrálását is korlátok között tarthatták, és nagyobb tiltakozási hullámtól sem kellett tartaniuk. Biztos, ami biztos: kirúgatásunk napján őrizetbe vették Haraszti Miklóst *Darabbér* című szociográfiája[94] miatt, melyre szerződése volt a Magvetővel; a kézirat minden valószínűség szerint onnan került át a rendőrséghez, akik izgatási eljárást indítottak Haraszti ellen. Volt egy tétova kísérlet a filozófusper elleni tiltakozási akcióra, az őrizetbe vétel híre azonban megbénította. Az ügyről és a PB állásfoglalásáról a tudományos és kulturális intézmények dolgozói szóbeli tájékoztatót kaptak, itt el is hangzott, hogy értesítették a szovjet elvtársakat a párt intézkedéseiről. Ahogy Várady Szabolcs az Európa Kiadó dolgozóinak tartott tájékoztató hallatán összefoglalta: „Brezsnyev elvtársnak, Moszkva, Kreml. Kis Jancsit megfékeztük stop Kádár." Más kérdés, hogy Kis Jancsi megfékezésénél mégsem sikerült megállni; a következő évben be kellett áldozni a PB reformereit: Aczélt, Nyers Rezsőt, Fehér Lajost, végül a miniszterelnököt, Fock Jenőt is.

Mit gondoltál, mihez fogsz most kezdeni állás nélkül, az intézeti/akadémiai közegből eltávolítva?

Május 9-én délután Köpeczitől átvettem a felmondó levelet, és még aznap este szólt Tardos Márton, hogy odavesz az osztályára a Konjunktúra és Piackutató Intézetbe.[95] Nem vagyok közgazdász, válaszoltam. Ő azonban nagyon kedvesen biztatott, hogy tudok annyit, amennyi az induláshoz szükséges, a többibe majd munka közben beletanulok. Kockázatot vállalt, hiszen egy feketeseggűt akart maga mellé venni, aki ráadásul nem is szakmabeli. Ugyanakkor biztos lehettem benne, hogy minden szempontból jól megfontolta a dolgot: Marci nem volt könnyelmű ember. Nem

[94] Haraszti Miklós, miután 1970-ben kizárták az ELTE-ről, ahol magyar-filozófia szakos hallgató volt, a Ganz-MÁVAG és a Vörös Csillag Traktorgyár marósaként dolgozott. Tapasztalatai nyomán írta meg *Darabbér* című szociográfiáját. 1973-ban letartóztatták, a kötet kéziratát lefoglalta a rendőrség, a szerzőt pedig államellenes izgatás vádjával 8 hónap felfüggesztett börtönre ítélték. A könyv magyar nyelven nyomtatásban a párizsi Magyar Füzetek Könyvei sorozatban jelent meg 1980-ban.

[95] A Konjunktúra- és Piackutatós Intézetet (KOPINT) 1964-ben hozták létre, a gazdasági reform kidolgozásának egyik legfontosabb műhelye volt.

akartam én közgazdásszá lenni; akkor éppen a két diszciplína közti határsávban kószáló filozófusnak tudtam magamat, és ez nekem tökéletesen megfelelt. Ráadásul az volt az érzésem, hogy a dologból úgysem lehetne semmi: ha a KOPINT igazgatója hajlandó volna is aláírni a kinevezésemet, a pártközpont akkor sem engedné. Mégsem ezért mondtam nemet, hanem azért, mert többedmagammal tettek lapátra, és nem éreztem volna helyesnek, hogy beevezzek egy kellemes állásba, miközben ők az utcán vannak. Az ajánlat azonban végtelenül jólesett; erőt adott az ugráshoz az ismeretlenbe.

Eddigi életed kiszámítható pályán haladt.

Pontosan. A gimnázium után felvettek az egyetemre; mihelyt lediplomáztam, bekerültem a Filozófiai Intézetbe; kutatóként nagyjából azt csináltam, amit akartam, kétszer egy héten kellett egy-két órát az Intézetben töltenem, egyébként olvashattam az Akadémiai Könyvtárban. Nem kellett életre szóló döntéseket hoznom. Most kilöktek a világba, és választásra kényszerítettek. Ettől azonban könnyűnek és szabadnak éreztem magamat. Még nem jutottam el a rendszerrel való szakításig, amikor a rendszer szakított velem. Kádárék lerövidítették a politikai fejlődésemet, ha úgy vesszük, szívességet tettek nekem. Szabadságra ítéltek. Nem én választottam, hogy választani fogok, de választás elé állítottak; nem kerülhettem ki, hogy eldöntsem, ki akarok lenni, hol kívánom kijelölni a helyemet a világban.

Milyen lehetőségeket láttál magad előtt?

Három lehetőséget láttam. Az egyik a kivándorlás lett volna.

Éppen ezt akartam kérdezni: téged nem környékeztek meg, mint Konrádot és Szelényit vagy Heller Ágneséket?

Konrádék esetében akkor került szóba a kivándorlás, amikor *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvük kéziratát '74-ben lefoglalta a rendőrség, őket pedig őrizetbe vették és büntető eljárást indítottak ellenük.[96] Ezt inkább zsarolásnak nevezném, mint megkörnyékezésnek:

[96] *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* magyarul 1989-ig csak Nyugaton jelent meg, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában (Bern–Párizs 1978), majd hazai szamizdat kiadványként az Áramlat Kiadónál 1985-ben.

választhatsz az emigráció és a börtön között. Vajda visszaemlékezése szerint[97] Helleréket azóta foglalkoztatta a kivándorlás gondolata, hogy Fehért 1974-ben néhány napra őrizetbe vette a rendőrség, miután megpróbálta kijuttatni az országból Márkus egy – máskülönben politikai szempontból közömbös – filozófiai kéziratát. Ők tehát nem kaptak ajánlatot. Ami engem illet, '77-ben, amikor Hellerék tényleg elutaztak – vagy még csak küszöbön állt a távozásuk? – magához kéretett Siklós Margit, a Gondolat Kiadó igazgatója azzal az ürüggyel, hogy egy szerkesztés alatt álló fordításomról kíván beszélni velem. Ez fura volt, mert nem rá tartozott a fordításokkal való bíbelődés, valójában nem is akart semmit, „de, ha már úgyis beszélünk", megkérdezte, nem áll-e szándékomban emigrálni. Hogy megbízása volt-e erre, s ha igen, megbízói gyengéd noszogatásnak szánták-e, vagy csak tudakozódni kívántak, arról fogalmam sincs. Csak akkor derülhetett volna ki, ha azt feleltem volna, „de igen", vagy „még fontolgatom", de addigra én már rég eldöntöttem, hogy maradok, és ezt meg is mondtam neki, így aztán a beszélgetés rövid úton lezárult. Az igazság az, hogy '73 körül foglalkoztatott minket az emigrálás gondolata; Bence Gyuriékkal, Kenedi Jancsiékkal és Fodor Gézáékkal beszéltünk arról, hogy Magyarországon nincs jövőnk, és legjobb lesz elmenni innen; elhatároztuk, hogy ha megyünk, együtt megyünk. A filozófusper után egy darabig még folyt a morfondírozás a távozásról, de aztán magától elhalt. Az emigrálást változatlanul tisztes megoldásnak tartottuk, de a magunk részéről berendezkedtünk arra, hogy itt fogunk élni. Az első lehetőség ki lett pipálva, maradt tehát még kettő.

Gondolom, az egyik az, hogy alámerültök, és kibekkelitek őket.[98]

Valahogy úgy. Sejthető volt, hogy ha meghúzzuk magunkat, előbbutóbb kapunk valamilyen kutatói állást. Nekünk azonban semmi kedvünk nem volt visszaszivárogni oda, ahonnan kirúgtak, ez megalázó erkölcsi vereség lett volna. Örültünk, hogy kikerültünk a pártbürokrácia fennhatósága alól. Valamikor 1974–75 táján jött egy üzenet – ezt is egy kiadói vezető közvetítette, Szigeti Györgyné, a Kossuth Kiadó filozófiai

[97] Lásd a 83. jegyzetet.

[98] Fehér Ferenc szerint Antall József mondta neki 1957-ben: „Most alámerülök és kibekkelem őket."

(vagy társadalomtudományi?) szerkesztőségének a vezetője –, hogy politikailag semleges filozófiai tanulmánnyal megjelenhetnék a *Filozófiai Szemlé*ben, adjak le kéziratot, közölni fogják.

Honnan tudtad, hogy Szigetiné üzenetet közvetít? Megmondta?

Nem, de ilyet a maga nevében nem mondhatott. A kirúgatásunk ügyében hozott PB-határozatban benne van, hogy az elbocsájtással párhuzamosan fel lehet oldani az általános publikációs tilalmat – mely tehát az *Überhaupt* fejezeteinek leadása idején érvényben volt, jól sejtettük, hogy a teljes elutasítás nem a különböző szerkesztőségek egyidejű óvatoskodásának volt betudható –, és a politikailag érdektelen írásaink megjelenhetnek. Ez egyfelől csábító lett volna: publikálok, tehát vagyok. Másfelől azonban azt jelentette volna, hogy a hatalom kénye-kedvétől függ, mikor tilt ki a nyilvánosságból és mikor enged vissza oda, mit közölhetek és mit nem, én pedig elfogadom ezt. Azt feleltem, hogy mihelyt az *Überhaupt* megjelent, szívesen leadok egy politikailag semleges tanulmányt. Addig azonban semmit.

Harmadik lehetőségnek maradt a szamizdat...

'73-ban még nem gondoltunk erre, még kevésbé arra, hogy egy politikai mozgalom, a demokratikus ellenzék létrehozásában fogunk részt venni. A következő pár évet – nagyjából '76 végéig – úgy jellemezném, hogy készülődtünk, de még nem tudtuk pontosan, hogy mire. Ezekben az években végleg eldőlt, hogy itt fogunk élni, és az is, hogy a hivatalos intézményeken kívül. Ebből egyenesen következett, hogy – mivel a cenzúrázott nyilvánosságba nem kívántunk visszatérni – magunknak kell nyilvánosságot teremtenünk a gondolataink számára. Eredetileg arra gondoltunk, hogy Nyugaton fogunk publikálni. Az *Überhaupt* befejezése tájékán Bence Gyurival arról kezdtünk beszélgetni, hogy megkíséreljük a marxizmus kritikai apparátusát a szovjet típusú társadalmakra alkalmazni. Az első tanulmány, „A szovjet [típusú] társadalmak marxista szemmel" 1973-ban meg is íródott, az én suta francia fordításomban közölte a *Les Temps Modernes* 1974 decemberében.[99] Számomra ez a publikáció döntötte el véglegesen, hogy itthon maradok. Megértettem, hogy a szöveg hitelét az adja,

[99] A *Les Temps Modernes* című francia irodalmi, filozófiai és politikai folyóiratot 1945-ben alapította Simone de Beauvoir és Jean-Paul Sartre.

hogy a szerzője nem a boldog nyugaton él, hanem itt, keleten, és arra jutottam, hogy ha elmennék, frivolsággá változtatnám a vállalkozást, amibe belekezdtem – belekezdtünk. Egy évvel a filozófusper után eldőlt, hogy az életemet itthon fogom leélni.

Ezekben az években álnéven publikáltatok.

Igen, mert hosszabb távra kívántunk berendezkedni. Ezt a cikket és a rá következő valamennyi nyugati publikációnkat '78-ig vagy '79-ig Marc Rakovski néven jegyeztük. A Marc személynév természetesen Márkusra utalt, a Rakovski családnév pedig tisztelgés volt Hrisztian Rakovski bolgár-román forradalmár emléke előtt, aki részt vett a bolsevik forradalomban, Sztálin egyeduralmának kiépítése idején a trockista ellenzékhez csatlakozott, és az elsők között írt – igen magas színvonalú – jellemzést a szovjetrendszer természetéről. 1938-ban a Buharin-per egyik fővádlottjaként elítélték, majd néhány év múlva kivégezték.

Honnan volt a kapcsolat a Les Temps Modernes*-nel?*

Amikor 1972 végén Párizsban jártam, megkerestem André Gorzt, aki ekkor a folyóirat főszerkesztője volt; elmondtam neki, hogy milyen témákban szándékozunk írni, ő pedig feltételes ígéretet tett a közlésre. A következő Rakovski-tanulmány „A tőke és a tudomány házassága egykor és most" címet viselte; ez a munkamegosztás felszámolásának 1968 után divatossá vált radikális baloldali programjával vitázott; elismerte a hierarchikus szervezetek kritikájának jogosságát, de kétségbe vonta a teljes felszámolásuknak és ugyanígy a foglalkozások szerinti társadalmi rétegződés felszámolásának a lehetőségét; a *Les Temps Modernes* 1976. januári számában jelent meg. Gorz ugyanabban a lapszámban válaszolt, több mint elutasító hangnemben, Sztálinnal emlegetett minket egy lapon. Ez elvette a kedvünket a *Les Temps Modernes*-ben való publikálástól, ami nem biztos, hogy bölcs reakció volt. Közben befejeztük a tanulmánykötetünket, mely 1977-ben meg is jelent...

A párizsi Magyar Füzetek*ben...*[100]

Eredetileg nem ott, hanem a Savellinél franciául, majd ugyanebben az évben angolul az Allison and Busbynél. „A két rendszer működésben" című fejezetet megküldtük a *Comparative Studies in Society and History*nak; jelentős késéssel ugyan, de 1978-ban közölték. Ez nagy dolog volt, mert a semmiből jelentkeztünk ismeretlen szerzőként és egy olyan tanulmánnyal, melyből kiirtottuk a lábjegyzeteket, mert azok hozzánk vezethettek volna. A *Magyar Füzetek*, pontosabban a *Magyar Füzetek Könyvei* 1983-ban jelentette meg a könyvünket. A Rakovski nevet még egy alkalommal használtuk; 1978-ban a *L'Esprit* ezen a néven jelentette meg „Magyarország – valóban annyira más?" című cikkünket. Nyugaton ekkoriban kultusza volt a gulyáskommunizmusként magasztalt kádári rezsimnek; a cikk azt mutatta ki bőséges adathalmazzal megtámogatva, hogy nálunk ugyanaz az elnyomó rendszer működik, mint a szomszéd országokban, legfeljebb finomabbra hangolva.

A kirúgás utáni pillanatban nem fordult meg a fejetekben, hogy az ügynek lehetnek állambiztonsági, rendőri következményei?

Nem a kirúgás után kerültünk az állambiztonság látókörébe. De persze most „magasabb osztályba léptünk". Azt azonban nem gondoltam, hogy pont ennek az ügynek rendőri folytatása lenne. Igaz, az idők olyanok voltak, hogy számítani kellett politikai perekre. Egyre sor is került, méghozzá közvetlenül a mi eltávolításunk után: Haraszti Miklós ellen emeltek vádat a *Darabbér* című szociográfiája miatt. A lefogása után engem is kihallgattak. Nálam is volt egy példány a könyvből, az idézésre ráírták, hogy a nálam lévő kéziratot vigyem magammal a kihallgatásra. Ezt nem tettem meg; az volt a célom, hogy az esetleges perben ne szerepeltethessenek tanúként, ezért tagadtam, hogy a könyvet olvastam volna, és hangsúlyoztam, hogy Harasztival csak véletlenül szoktam összetalálkozni, nincs köztünk kapcsolat. Állításomnak ez a része megfelelt a valóságnak: köztünk akkoriban nem volt jó a viszony, csak '77 körül kerültünk közelebb egymáshoz, szoros barátság pedig csak akkor lett ebből, amikor együtt csináltuk a *Beszélő*t. A tárgyalásra azonban elmentem, mert bármilyen volt is a személyes viszonyunk, ki akartam fejezni a szolidaritásomat a nyilvánvaló és durva jogsértés áldozatával. Miklós nagyszerűen visel-

[100] A Kende Péter által útnak indított párizsi *Magyar Füzetek* 1978 és 1989 között jelent meg. Főleg itthon nem publikálható, cenzúrázott vagy betiltott kéziratokat jelentetett meg, rendszerint valamilyen tematika köré rendezve. Példányai Magyarországra csempészve a szamizdatpiacon forogtak.

kedett: bátor volt, határozott, pontosan és élesen fogalmazott. Védője, dr. Kaczián Lóránt, egy régivágású úriember, szintén kiválóan szerepelt, a sajtószabadság elleni támadásként ítélte el az eljárást, ami nem volt szokás akkoriban. A tárgyalóterem zsúfolásig megtelt már, amikor bevonult a három nagyasszony: Duczyńska Ilona, Károlyi Mihályné és Rajk Júlia. Megjelenésük óriási hatást tett. Károlyiné – meglepő? – arisztokratikus nagyasszony volt, Júlia puritán személyiség, amilyennek az 1945–47 közötti kommunistákat képzelem, Ilona pedig – magas kora dacára – úgy hatott, mint egy századeleji anarchista forradalmárnő, oda lehetett képzelni a bombát a kezébe. Miklóst végül felfüggesztett börtönre ítélték; az ítélet olyan lett, amilyen a kádári politika volt: mindenki örülhetett neki. A BM azért, mert kiszabták a börtönbüntetést, az értelmiség azért, mert nem kellett letölteni. A következő évben jött a Szelényi és Konrád elleni rendőri eljárás; ez az ügy nem jutott el a bíróságig, de a tárgyalás elmaradásának az ország elhagyása volt az ára. Szóval, túlzott optimizmusra nem volt okunk. De egészséges lelkialkatú embernek – és mi azok voltunk, azt hiszem – nem forog minden gondolata egy absztrakt veszély körül. Úgy emlékszem, és remélem, hogy nem csal az emlékezetem, hogy a „hogyan éljek" mérlegelésekor számoltam ugyan a hatósági eljárások lehetőségével, de a döntésemet ez nem befolyásolta.

Az is benne lehetett a pakliban, hogy elveszted szakmai és baráti kapcsolataid egy részét, kisodródsz, marginalizálódsz...

Nem emlékszem rá, hogy akár a barátaim közül, akár azok közül, akikkel kutatóként szorosabb kapcsolatban álltam, bárki megtagadott volna. Pár lépéssel távolabb lévő ismerősökkel persze voltak rossz tapasztalataim...

Mintha Tőkeiről mondtad volna, hogy kimondottan csúnyán viselkedett.

A Filozófiai Intézet elvesztéséért egy orientalisztikai kutatócsoporttal kárpótolták, a kutatócsoportja számára pedig az MTA központi épületében biztosítottak helyet, így a Könyvtár dolgozóival közös pártszervezetbe került. Egy taggyűlésen azzal állt elő, hogy Bence és én el vagyunk bocsájtva az Akadémiáról, hogyan lehetséges, hogy a Könyvtárból mégsem tiltanak ki? De nagyon jó tapasztalatokat is szerezhettem: ott voltak mindjárt az olvasószolgálat dolgozói, akik csak legyintettek Tőkeire, és ugyanúgy bántak velünk, mint korábban: minden kérésünket teljesítették, hagyták, hogy reggel 9 előtt – hivatalosan ekkor nyitott a könyvtár – beüljünk az olvasóterembe, ahol külön fachban tehettük félre a hosszabb időn át használt könyveket, sőt, azokat is, amelyeket kívülről hoztunk magunkkal; számolatlanul szerezték be angol, svéd és nyugat-német könyvtárakból a Magyarországon elérhetetlen kiadványokat, melyekre szükségünk volt. Név szerint is megemlíteném Isztray Botondot és Pétervári Helgát, a folyóiratolvasóból pedig Bánhegyi Zsoltot, akik a filozófuspertől fogva különleges kedvességgel bántak velünk. Ne felejtkezzem meg a tudománytörténész Vekerdi Lászlóról sem; ő a beszerzési osztályon dolgozott, és ha tehette, besorolta a megrendelések közé az általunk javasolt új könyveket. Amikor reggel fél 9 tájban beléptem az üres olvasóterembe, hallhattam, ahogy Sarlóska bácsival – a Bolyai-kutató Sarlóska Vince Ernővel – ordítva szidják a rendszert (Sarlóska bácsi erősen nagyot hallott.)

Ezek szerint nem érezted kiközösítettnek magadat...

Ellenkezőleg, és ez sokat segített abban, hogy ne sajnáljam magam, és ne haragudjak vagy irigykedjek azokra, akik az intézményi világon belül maradhattak. Az persze igaz, hogy az intézményekből való kizártság marginalizálódással járt: nem utazhattam konferenciákra, nem juthattam külföldi ösztöndíjakhoz, nem állt rendelkezésemre intézeti infrastruktúra, a tudományos szaksajtó nem reagálhatott az írásaimra. De legalább kísérletet tehettem – tehettünk – arra, hogy marginális helyzetben is mérvadó szerepet vívjunk ki magunknak. Egyszóval, ezekben az években – a készülődés éveiben – eldőlt, hogy hol fogok élni és hogyan fogok élni. Sőt ekkor dőlt el az is, hogy kivel fogok élni.

Az előbb említetted az élettársadat.

Amikor kitessékeltek minket a magyar tudományosságból, még nem vele éltem. Akkori feleségem nevét biztosan ismeritek: Hegedűs Zsuzsának hívják. Azonos azzal a Hegedűs Zsuzsával, aki jelenleg miniszterelnöki főtanácsadó Orbán Viktor udvartartásában. Feltételezem, hogy tapintatból nem fogjátok megkérdezni, hogy abban az időben voltak-e előjelei ennek, mégis mondanék valamit, mert furcsa volna hallgatni róla. Azt mondanám, hogy Zsuzsának akadtak személyiségi problémái: gondok voltak a valóságérzékelésével, hajlott önmaga túlértékelésére, és arra is volt benne hajlam, hogy megsértődjön a körülményekre, ha nem kapta meg azt, ami szerinte járt neki. Ezekre a vonásaira akkor is ráismerhettem

– bár ekkor már csak távolról, a sajtón keresztül figyeltem őt –, amikor a kilencvenes évek első felében a Tégy a gyűlölet ellen! mozgalmat szervezte.[101] Ám az meghökkentett, hogy később az elsőszámú gyűlöletkeltőhöz állt be karriert csinálni. Zsuzsának annak idején erős meggyőződései voltak, de úgy látszik, időközben olyan ambíciókat növesztett, amelyek együttélésünk idején távol álltak tőle, és ezek az ambíciók még a meggyőződéseinél is erősebbnek bizonyultak. Akárhogy is, a mi házasságunk 1975-ben válságba került, éppen akkor, amikor ő a Pénzügykutatási Intézet munkatársaként kapott egy három hónapra szóló franciaországi ösztöndíjat. Jellemző az akkori helyzet zavarosságára, hogy miközben én foglalkoztatási tilalom alatt álltam, ő ezt el tudta intézni magának.

Tett ezért valamit, ami nem volt vállalható?

Csodálkozni fogtok: nem. A Pénzügyminisztérium párttitkára vagy személyzeti főnöke (vagy a kettő egyszerre) egy háború előtti kommunista asszony volt, aki hűségesen szolgálta a rendszert, miközben a káderek között rosszul érezte magát, mert látta rajtuk, hogy a többségüket nem az ügy iránti odaadás, hanem a személyes karrier célja vezérli. Amikor minket kitettek az Akadémiáról, Zsuzsa tiltakozásul kilépett a pártból. Ez az elvtársnő helytelenítette a kilépést, de felismerte, hogy itt valaki a meggyőződése miatt kockára teszi a karrierjét, ami tiszteletet ébresztett benne, és ettől fogva arra törekedett, hogy ezt a derék fiatal nőt visszanyerje a párt ügyének. Neki tulajdonítom, hogy az ösztöndíj összejöhetett. Elutazása előtt Zsuzsa azt mondta: ha meggondolom magam, üzenjem meg; ebben az esetben hazajön. Nem gondoltam meg magam, ő pedig kint maradt.

Volt közöttetek kapcsolat az emigrálása után?

Igen, az első időkben segített is eljuttatni a formálódó ellenzék nyilatkozatait a francia sajtóhoz. De aztán a szálak elvékonyodtak, és amikor a rendszerváltás után hazatért, már nem láttuk egymást.

Hogyan ismerkedtél meg a későbbi élettársaddal?

[101] A Tégy a gyűlölet ellen! civilmozgalmat 1992-ben alapította Hegedűs Zsuzsa és Iványi György közgazdász. A mozgalom két fővárosi demonstrációt és koncertet, több vidéki rendezvénysorozatot szervezett „az eluralkodó megosztás, a mesterségesen gerjesztett, ostoba »népies-urbánus« ellentétek és az erősödő rasszizmus ellen". Az 1994-es választás után elhalt.

Egy évre rá, 1976 őszén egy harmadéves egyetemista lány, aki az első két évet Szegeden végezte, átigazolt a pesti Bölcsészkarra. Egy szép napon ez a lány feltűnt az Akadémiai Könyvtárban. Fridli Juditnak hívták, de ezt én akkor persze nem tudtam. Az olvasóterem bejárata pont az utolsó asztalokra nyílt. Az én törzsasztalom az ablak melletti sorban az utolsó volt, a másik sorban az utolsó asztal többnyire üresen állt, így aki belépett, először engem pillantott meg. Rám nézett; valami közgazdasági tankönyv volt előttem, tele matematikai formulákkal, úgyhogy eldöntötte, hogy én egy rokonszenves matematikus vagyok.

Micsoda csalódás lehetett neki, mikor kiderült, hogy mégsem vagy matematikus!

Mire észrevette, hogy belém szeretett, már rég tudta. Nem bánta, hogy nem vagyok matematikus, csak egy filozófusféle. '78-ban fiúnk született, Dani. Harminchárom éve éltünk együtt, amikor összeházasodtunk. Az anyakönyvvezető az előzetes adatfelvételkor megkérdezte Juditot, hogy hány gyereket hoz a házasságba. Egyet, felelte Judit. Aztán tőlem is megkérdezte ugyanezt. Egyet, feleltem én is. Az összesen kettő, nyugtázta az anyakönyvvezető elégedetten. Így lett az egyszem Dani fiúnkból két gyerek. Nyomatékosan megkértük a hölgyet, hogy a házasságkötési aktusnál mellőzze az ilyenkor szokásos beszédet. Bár igyekezett önmérsékletet tanúsítani, annyi azért csak kiszaladt a száján, hogy mostantól végre nem vagyunk egyedül.

Miért igazolt át Judit a szegedi egyetemről Pestre?

Az volt minden vágya, hogy felvehesse a perzsa szakot, és azt csak itt tanították. Amikor ő a Bölcsészkarra járt, az iranisztika professzora Telegdi Zsigmond volt, akitől én általános nyelvészetet tanultam. Telegdi becsülte Juditot és a maga teknőc módján szerette is; mikor Judit az egyetem befejezése után perzsa klasszikus szövegeket kezdett fordítani, néhányszor a lakására is meghívta, hogy a fordítással kapcsolatos problémáit megbeszéljék. De nem volt sem ügyes, sem bátor ember; meg sem próbált állást szerezni egy nyilvántartott rosszember élettársának, noha személy szerint iránt jóindulattal volt. Az altajista Róna-Tas András próbált segíteni, de falakba ütközött. Aztán Tőkei hírét vette, hogy Telegdi jeles tanítványa munkát keres; kapott az alkalmon, hogy szert tehet egy ígéretes iranistára, meghívta Juditot a kutatócsoportja üléseire, rendkívül elégedett volt vele,

és megígérte, hogy gyakornoki állást szerez neki. Amikor azonban megtette az első lépéseket, tudomására hozták, hogy Juditot nem lehet állásba venni, mert velem él. Tőkei nem a belügyesekre haragudott meg, hanem Juditra. Megüzente neki, hogy többé látni se akarja. Ezzel aztán vége lett a kísérleteknek, hogy Judit iranistaként álláshoz jusson. Egy ideig próbálta még tartani a kapcsolatot a szakmájával, lefordított az Európa számára egy középkori fejedelemtükröt, de aztán arra a belátásra jutott, hogy ez így nem folytatható. Vett egy nagy lélegzetet, és eladta a szakkönyveit egy antikváriusnak, hogy ne vegyék körül iranista múltjának emlékei. Én legalább néhány évet eltölthettem az akadémiai világban, mielőtt az utcára kerültem volna. Neki ennyi sem jutott. Zokszó nélkül vállalta a marginális értelmiségiek létformáját, és közben mindent megadott Dani fiunknak, amit anya a gyerekének adhat, és rengeteget segített nekem.

Az ellenzéki tevékenységedben?

Abban is, de nemcsak ilyen segítségre gondolok. Judit semmit nem gyűlöl úgy, mint amikor valaki azt hiszi, hogy azért, mert ő „jobb" családba, „jobb" etnikumba, „jobb" vallási közösségbe született, vagy mert gazdagabb, tanultabb, vagy magasabban áll a hivatali létrán, lenézheti, megalázhatja, letaposhatja, kirekesztheti a másik embert. És semmi nem mozgósítja jobban, mint az elesettség és kiszolgáltatottság. Már a rendszerváltás előtt bekapcsolódott egy drogosok körüli segítő-programba, a rendszerváltás után pedig pszichiátriai betegeknek nyújtott jogsegélyt; ebből nőtt ki a TASZ, melyet 1994-ben Pelle Andrea, Tóth Gábor Attila és Honecz Ágnes társaságában ő alapított meg, aztán tíz évig vezetett, míg arra nem jutott, hogy egyre nő a korkülönbség közte és a cserélődő munkatársak között, és helyesebb lesz visszavonulnia. Engem elsősorban az erős és tévedhetetlen világnézetével támogatott meg. Meg a rendkívül kifinomult érzelmi intelligenciájával és emberismeretével. De segítségemre volt a politikai gondolkodásban is, ugyanis kiváló politikai intuíciója van. Sok jó felismerést köszönhetek neki, és sok tévedéstől megóvott. Nagy biztonságot ad, hogy mindig számíthatok a kritikájára; soha nem hallgatja el, ha valamivel elégedetlen. Politikai cikkeimet még megjelenésük előtt kommentálja, gyérülő nyilvános szerepléseimről is mindig véleményt mond.

Hamar családot alapítottatok.

Judit szempontjából igen, ő még egyetemista volt, amikor Dani megszületett, én azonban már 35 éves voltam, nem számítottam fiatal apának. Dani jövetelének híre boldoggá tett, és elmondhatatlan boldogság volt a papájának lenni. Nem volt könnyű dolga a mi életmódunkkal, de azzal bíztatom magam, hogy nyert is vele valamit. Kisiskolás volt, amikor eljutott a tudatáig, hogy rendszeresen folyamodunk nyugati útlevélért, amit a hatóságok zsinórban tagadnak meg tőlünk. Egy este – ő már lefeküdt, én az ágya szélén ültem – megkérdezte tőlem, hogy miért nem engednek ki minket. Tudod, hogy csináljuk a *Beszélő*t, feleltem. Újság kiadásához engedélyt kell kérni, mi pedig nem kértünk engedélyt: ezért büntetnek minket. Hát akkor kérjetek engedélyt, és megkapjuk az útlevelet – így Dani. Tűnődtem, hogy mit mondjak erre, de mire kigondoltam volna a választ, ő már folytatta is. Ez mégsem lesz jó. Ti nem azt akarjátok, hogy a *Beszélő* engedélyt kapjon. Azt akarjátok, hogy senkinek ne kelljen engedélyt kérnie. Szóval, nemcsak mi merítettünk jellemformáló tapasztalatokat az ellenzéki évekből, hanem Dani is. Az ő életében is centrális helye van a közügyeknek, és őt is erős politikai meggyőződések vezérlik. Nagyon korán elkezdte a maga külön életét élni, de a világnézeti közösség megmaradt.

Hogyan önállósította magát?

Kamaszkorában azzal kezdte, hogy szenvedélyes vitorlázó repülő lett; ma is repül, és minden évben elindul a nemzeti bajnokságon. Az építészetet választotta hivatásul, ami kapocs közöttünk, mert nem lehet jól csinálni szociális és esztétikai érdeklődés nélkül, de mégis az ő külön világa. Már egyetemista korában dolgozni kezdett; eltartotta magát, és el is költözött tőlünk. Aztán külföldre került. A műegyetem elvégzése után felvették a Harvard építészkarára mesterképzésre; Fulbright-ösztöndíjat is nyert hozzá, így ott töltött két évet, majd egyenesen Svájcba ment, eredetileg azzal a céllal, hogy pár évig tanonckodik egy híres tervező irodában, utána hazatér, és két barátjával itthon alapítanak irodát. De aztán megkötött Svájcban, és most egy lengyel barátjával közös irodát visz, és közben városépítészetet tanít. A NER berendezkedésének éveiben minden nagyobb tüntetésre hazajött. Az *Index*en megjelent egy fotó 2011-ben; a Fidesz-székház előtti tömeget mutatja, köztük egy fiatalembert, aki

maga készítette táblát emel a magasba: „Nem engedünk a '89-ből". Dani az. Most már családja van, nem ugorhat bármikor haza, de a politika változatlanul izgatja. Politikai tárgyú cikkeimet nemcsak Judit olvassa még a megjelenésük előtt, hanem – ha teheti – Dani is, és tőle is hasznos tanácsokat kapok. Szóval, ma már nemcsak szülő-gyerek viszony van közöttünk, hanem barátság is.

Miből éltetek meg ezekben az években?

Elsősorban fordításból. Arra törekedtünk, hogy ha lehet, komoly szellemi erőfeszítést kívánó műveket fordítsunk, részint azért, mert az ilyen munka élvezetet okoz és elégtétellel jár, de azért is, mert attól tartottunk, hogy a silány szövegek szakmányban való fordítása demoralizál. Judit perzsa királytükör-fordítását már említettem;[102] egyébként franciából és angolból fordított; a Gondolat számára egy nagy válogatást Dumézil vallástörténeti munkáiból – a kötet tanulmányait is ő állította össze –, Finleytől a remek *Odüszeusz világát*[103] az Európának, és egy csomó minden mást. Finleytől tudtuk meg, hogy bár Homérosz korában még hallottak a trójai idők harci eszközeiről, de azt már nem mindegyikről tudták, hogy mire szolgált; nem győztünk mulatni azon, hogy Homérosz úgy beszél a harci szekérről, mint valami taxiról, amely a héroszokat a csatatérre fuvarozta. A saját fordításaim közül Fichtétől *Az ember rendeltetésére*, az *Értekezések és filozófiai levelek* címen közreadott Rousseau-válogatásra és mindenekfölött *A tiszta ész kritikájára* vagyok büszke.[104] Az sem csekélység, hogy egy Voltaire-válogatást Réz Pál társaságában fordíthattam magyarra.[105]

A tiszta ész kritikáját a '80-as évek második felében fordítottad, a rendszerváltásig meg sem jelent. Hogyan kaptad meg ezt a lehetőséget, hiszen volt idő, amikor egyáltalán nem fordíthattál a saját neved alatt?

[102] Lásd Nizámi Arúzi: *Ritkaságok gyűjteménye.* Budapest: Európa 1984.

[103] Az *Odüsszeusz világa* 1985-ben jelent meg az Európa Kiadónál. Georges Dumézil *Mítosz és eposz* című könyve 1986-ban jelent meg a Gondolat Kiadó gondozásában.

[104] *Az ember rendeltetése* 1976-ban, a Rousseau-válogatás 1978-ban jelent meg a Magyar Helikonnál. *A tiszta ész kritikájának* kiadásától az Európa Kiadó elállt, először 1996-ban jelent meg a szegedi Ictus kiadónál; második kiadását lásd Budapest: Atlantisz 2004.

[105] Lásd *Voltaire válogatott filozófiai írásai.* Fordította Kis János és Réz Pál. Budapest: Akadémiai Kiadó 1991.

Valóban, 1982 és '85 között egyre jobban beszűkültek a lehetőségeim. És akkor jött a meglepő fordulat: Antal László, az Európa irodalmi vezetője volt az, aki váratlanul ajánlatot tett *A tiszta ész* lefordítására. Antal ellentmondásos személyiség volt. A rendszerváltás után kiderült, hogy SZT-tiszti rangban szolgálta a III/III-as ügyosztályt; Kőszegről ellenséges jelentéseket írt, miközben Várady Szabolcsot, Osztovits Leventét inkább fedezte. Előbb Judittal került munkakapcsolatba, akit sokra tartott és nagyon megkedvelt. Vele és aztán velem is különlegesen barátságos volt; nemcsak a Kiadónál támogatott minket, meg is hívott magához; mesélt a lányukról, aki egy szülészeti műhiba következtében mentális fogyatékkal él, és más személyes dolgairól is. Aligha azért, hogy valami jelentésre érdemes információt kapjon cserébe. Ezt el kell mondanom a mentségére, miközben a besúgói működését nem áll szándékomban mentegetni.

A fordításon kívül milyen jövedelemforrásotok volt?

Az igényes fordítói munka nem túlzottan termelékeny, meg nem is jött folyamatosan a pénz, csak a kézirat leadása után fizettek ki egy részt, általában a honorárium felét, és a megjelenést követően a maradékot, ezért mindig kellett valami azonnal fizető munkát találni, hogy a réseket betömjük. Judit butikosoknak festett ruhát, én pedig mindenféle szellemi segédmunkát végeztem, elsősorban a tüneményes Forgács Pali jóvoltából, aki munkahelyén, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetében szerzett megbízásokat: nyugati szakszervezeti kiadványokról kellett magyar nyelvű összefoglalót készíteni. Ilyen munka bármikor akadt, és gyorsan el lehetett végezni, Pali pedig a saját nevén adta le.

Arról a Forgács Pálról van szó, aki a rendszerváltáskor a Liga első elnöke lett?[106]

Igen, róla. Fiatalkorában szociáldemokrata volt, és élete végéig megmaradt szociáldemokratának. Derűs távolságot tartott a SZEKI-től; állását főként arra használta, hogy világot lásson és kapcsolatokat létesítsen nyugati szakszervezeti aktivistákkal. Világpolgár volt a pártállam egyik

[106] Liga: Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, 1988. december 19-én hozta létre négy értelmiségi szakszervezet, de a következő években nagy számban csatlakoztak hozzá a munkásszervezetek, jelenleg mintegy 80 tagszervezete és 100 ezer tagja van.

legprovinciálisabb intézményi szegletében. Judit is, én is nagyon szerettük; ő is szeretett minket, ott segített, ahol tudott. Egy kis panellakásban lakott a Lágymányoson második feleségével, Fencsik Flórával. A lakásban rengeteg könyv volt, de nem volt ruhásszekrény: kevés ruhájuk az előszobában lógott, hordták, amíg lehetett, aztán lecserélték. Ne holmi aszkétákra gondoljatok: pont arról van szó, hogy tudtak élni, nem váltak a tárgyak rabjaivá. Pali különösen nagy életélvező volt.

A magánéletetekről szólva kicsit ugráltunk az időben, de valójában még a készülődés éveinél tartunk. Hogyan láttad a helyedet a világban ezekben az években?

Úgy, hogy Magyarországon, a szovjet világrendszer nyugati perifériáján élek, itt dolgozom, itt állok helyt önmagamért, de nyugaton publikálok, és itthoni nyilvános létezésemet a nyugati publikációk hazaszivárgása biztosítja. '76-ra ez az önkép változni kezdett.

Miért?

Részint a saját gondolati fejlődésem-fejlődésünk eredményeképpen, részint azért, mert a helyzet is változott körülöttünk. A Rakovski-könyv azt az általános megállapítást tette, hogy a szovjet típusú rendszerben a szó marxi értelmében nem lehetségesek osztályok, mert Marx számára az osztály nem puszta szociológiai kategória, hanem olyan, közös érdekekkel rendelkező embersokaság, mely képes politikailag megszerveződni és kollektív harcot – osztályharcot – vívni a közös érdekiért. Mi pedig arra jutottunk, hogy az egyközpontú, pártállami rendszer nem engedi meg a szociológiai kategóriák osztályként való politikai fellépését; nemcsak az elnyomottak, hanem az elnyomók sem képesek osztályként cselekedni. Mindenki csak a pártállam intézményein keresztül törekedhet az érdekei érvényesítésére, senki nem hozhat létre független szervezeti struktúrákat, melyek lehetővé tennék, hogy önálló csoportként lépjen fel. Ezen az összképen belül ugyanakkor egy kivételt is azonosítottunk, mégpedig az értelmiséget. Pontosabban azt állítottuk, hogy a sztálinista korszakban, a totalitárius terror és mozgósítás körülményei az értelmiség sem kivétel, de a posztsztálini viszonyok között kivétellé válhat. Értelmiségen a szellemi kultúra termelőit és fogyasztóit együttesen értettük, azt a közösséget, amelynek tagjai a kulturális és tudományos nyilvánosság közegén keresztül országos szintű kommunikációt folytatnak egymással.

Ez a kommunikáció bizonyos – egyébként nem egyértelműen és nem véglegesen rögzített – határok között önállósul a hierarchikus kontrolloktól. A cenzorok türelmét próbálgatva, a cenzúrát kijátszva, a sorok között, félszavakban, elhallgatásokban, befejezetlen gondolatmenetekben jelenik meg a fennálló kritikája. Ahol nincs valódi politika, ott ez a fajta kódolt kritika válik a politika helyettesítőjévé. Ez önmagában nem volt meglepő állítás. Hozzátettük azonban, hogy a határok puhatolása során mindig előfordulnak tévedések, és a hatalom időről időre odaüt, hogy a kritikusok ne menjenek túlságosan messzire.

Ezt a saját történetetekből tanultátok.

Nem voltunk egyedül. Szó volt már köztünk arról, hogy a hatvannyolcas nemzedék életre szóló tapasztalata az volt, hogy a legvidámabb barakk is csak egy barakk. Jobban átéreztük a szabadsághiány nyomasztó voltát, mint az előttünk járó nemzedék. Ez nem érdem; az induló tapasztalatok különbségéből adódik. Sokféle kísérlet volt a barakkból való kitörésre. Ott voltak a KISZ hamis polbeat-mozgalmával szakító együttesek, a Gerilla meg a Monszun együttes, az első magyar underground színházak, Halász Péter színháza, a Fodor Tamás és Malgot István vezette Orfeo, melyből a máig működő Stúdió K nőtt ki.[107] Az ekkoriban legnépszerűbb beatzenekar, az Illés-együttes nem ment ilyen messzire, de ők is szabályt sértettek azzal, hogy nyilatkoztak a BBC-nek, amiért szilenciummal sújtották őket, és nagylemezt szenteltek az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának. – Aztán ott volt a képzőművészeti, irodalmi, zenei avantgard,

[107] A Gerilla együttes 1966–1971 között működik, alapítói Berki Tamás, Gergely Ágnes és Vámos Miklós. Több daluk szövegírója–fordítója Haraszti Miklós. A Monszun együttest 1968-ban alapítja Vas János Panyiga és Dabasi Péter. 1971-ben ebből nő ki az Orfeo zenészcsoport Zsigmondi Ági, Forgács Péter, Kamondy Ági, Lantos Iván és Nemes István Egon csatlakozásával. Az Orfeo Együttest Malgot István szobrász, Fábry Péter fotós, Bálványos Huba grafikus és Lóránt Zsuzsa szobrász alapítja 1969-ben avantgard bábszínházként. 1971-ben csatlakozik hozzájuk Fodor Tamás színész–szövegmondóként, majd az Orfeo égisze alatt létrehozza a Színjátszó Stúdiót, amelynek utóda a Stúdió K. Halász Péter 1969-ben alapítja első független színházát, a Kassák Ház Stúdiót, ezt 1972-ben betiltják. Társulata ezután magánlakásokon lép fel, majd 1976-ban többen közülük emigrálnak és megalapítják a Squat Theatre nevű független társulatot, amely előbb Nyugat-Európában, majd New Yorkban működik a nyolcvanas évek végéig.

melynek tagjai a hivatalos keretek között nem, vagy csak félig találták a helyüket, és cenzúrázatlanul akartak alkotni. Ők is folyamatosan a tűrt és a tiltott határán lavíroztak. Fellépett egy társadalomkritikus szociológuscsapat, amely a rendszer által újratermelt egyenlőtlenségekkel, a szegénységgel, a romák helyzetével foglalkozott, csupa olyan témával, amiről Magyarországon akkor csak kódolt nyelven lehetett beszélni, és aki nyíltan beszélt, könnyen megüthette a bokáját. A reformer közgazdászok köréből is kivált egy csoport, mely radikálisabb kritikába kezdett. Tardos Márton lett a vezéralakjuk – ő történetesen az előttünk járó generációhoz tartozott, a stratégiája is megkülönböztette nemzedékem radikalizálódó tagjaitól –, de a tábort az én generációmból kikerült közgazdászok adták, közülük ekkoriban Antal László emelkedett ki. A reformerek meg tudták őrizni a helyüket a hivatalos intézményeken belül, de egyre intenzívebb kommunikációt folytattak az onnan kirekesztett vagy kizárt értelmiségiekkel, velem személy szerint is.

Tehát volt egy szürke zóna a megtűrt és a tiltott dolgok között, és ebből a zónából ki lehetett pottyanni.

Pontosan, és ez a szürke zóna megtelt függetlenségre vágyó emberekkel és a közösségeikkel – a '68 előttihez képest érzékelhetően megváltozott a helyzet. Mi pedig a Rakovski-könyvben azt írtuk, hogy a szürke zónából a margón kívülre szorul egy nem túl nagy számú, de mégis jelenlévő értelmiségi közösség. Az ily módon marginalizálódott értelmiségiek pedig találkoznak egy mindig is jelenlévő fél-értelmiségi sokasággal, akiknek az intézményen kívüliség a természetes létmódjuk, mert az intézményeken belüli értelmiségi léthez szükséges képesítésnek vagy alkati hajlandóságnak híján vannak. Ebből a találkozásból létrejöhet egy valóban független szellemi mozgalom, és kísérletet tehet rá, hogy megvesse a lábát a rendszer peremén. Alternatív nyilvánosságot teremthet és védelmezheti a maga teremtette, független fórumokat. És ha már erre a felismerésre jutottunk, akkor máris megtalált a csábítás, hogy ne álljunk meg ott, ahol kezdtük, az elméleti reflexiónál, hanem vegyünk részt a magyarországi alternatív nyilvánosság létrehozásában. Ami egyszerre jelentett elmozdulást a politikai cselekvés felé, és ugyanakkor változást a publikációs stratégiánkban. Mint mondtam, a filozófusper utáni években írásaink nyugati publikálásában gondolkodtunk. Ez volt életünk Rakovski-korszaka.

A nyugati nyilvánosság persze tőlünk függetlenül adva volt, nekünk csak annyi volt a dolgunk, hogy megtaláljuk hozzá a kapcsolatot. A következő időszakban – a szamizdat-korszakban – már a szó szoros értelmében mi teremtettünk nyilvánosságot magunknak, vagy pontosabban részt vettünk ennek a nyilvánosságnak a megteremtésében. Ez volt tehát az egyik – magából az elméleti munkából származó – impulzus, amely túlvitt a puszta elméleti tevékenységen. A Szovjetunióból kiindult és a mi térségünkbe – Csehszlovákiába, Lengyelországra – is átterjedt szamizdat lebegett a szemünk előtt.

Tulajdonképpen mi volt a szamizdat?

A „szamizdat" orosz szó a „goszizdat" ellenpárja. Goszudarsztvennoje izdatyeljsztvo azt jelenti: állami kiadó, ennek a rövidítése a „goszizdat". A „szamizdat" szó jelentése pedig saját kiadás: olyan kiadást, amely kívül áll a hivatalos kiadók rendszerén, mindenféle hatósági engedélytől és cenzúrától független. A Szovjetunióban tudtommal mindvégig, Lengyelországban a hetvenes évek közepéig, nálunk a nyolcvanas évek elejéig írógépen sokszorosított kiadványokról volt szó. Írógépen sokszorosított kiadványok akkor is léteztek, amikor a „szamizdat" szót még ki sem találták szovjet másként gondolkodók. Katolikus körökben már az ötvenes években forogtak írógépen másolt teológiai szövegek. Aztán a hetvenes évek első felében Haraszti Miklós *Darabbér* című könyve is így terjedt, valamint az *Überhaupt* is. És létezett géppel írt avantgard kiadvány is, a *Szétfolyóirat*: abból, akinek a kezébe került, kivehette a felét, és a helyére betehette a saját szövegét. De a katolikus szamizdat szigorúan zárt körben cirkulált, kerülte a nyilvánosságot. A betiltott vagy közlésre be sem nyújtott világi kéziratok terjesztése pedig alkalomszerű jelenség maradt, nem nőtt ki belőle egy önálló kommunikációs közeg, egy „második nyilvánosság". A *Szétfolyóirat* öt példányban készült és nagyon szűk körben terjedt. Nekem az egyik szerkesztő, Hap Béla adott egyszer-egyszer egy példányt mutatóba. Maga a „második nyilvánosság" kifejezés is csak a hetvenes évek vége felé született meg, amikor a szamizdat rendszeres gyakorlattá vált. Ezt tűztük célul magunk elé valamikor '76 őszén vagy telén.

Mik voltak az első lépések?

Kiválasztottunk három szöveget; ezek közül már csak kettőre emlékszem: az egyiket Szelényi Iván írta már emigrációban, a *Revue Française*

de Sociologie számára a szocializmusban újratermelődő egyenlőtlenségekről, a másik Hegedűs András nyílt levél formájú esszéje volt arról, hogy szemben a Nyugattal, nálunk a jövő demokráciája nem pártokra, hanem társadalmi mozgalmakra fog épülni. A Szelényi-cikket Betlen János fordította magyarra, mi pedig egy három-négy oldalnyi bevezetővel láttuk el, ez a bevezető tudtommal nem maradt fenn, hacsak egy szamizdat-archívumban vagy a Belügy levéltárában nincs meg. Hegedűs írásához hosszabb vitairatot csatoltunk, mely aztán a párizsi *Magyar Füzetek* első számában jelent meg nyomtatott formában, Kende Péter jóvoltából, a vitatott írással együtt. Amellett érveltünk, hogy demokrácia nem lehetséges többpártrendszer nélkül. Hegedűs a modern demokrácia intézményi struktúráját illetően tévedett, és abban is, hogy a társadalmi mozgalmak egy erős egypártrendszerrel kombinálva fognak felvirágozni – nem taktikai kompromisszumként, hanem kívánatos állapotként –, de a közvetlenül előttünk álló lehetőségeket jól írta le; mi magunk is valami olyasféle mozgalom létrehozásán törtük a fejünket, amiről ő beszélt a nyílt levelében.

Hogyan lett ezekből a szövegekből kiadvány?

Avantgard képzőművész és szcenikus barátunk, Donáth Péter a három gépiratos szöveg eredeti példányait – mivel egy leirat indigóval és átütőpapírokkal együtt hét példányban készülhetett, összesen huszonegy példányt – karton borítóval látta el; a borítón ennyi állt: 19.§., az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának szólásszabadság-cikkelyére utalásul. Később az vált szokássá, hogy a címlapra lent, ahol a kiadó nevét szokták feltüntetni, oda gépeltük: szamizdat 1976 (később '77, '78...).

Hegedűssel élőben is lefolytattátok a vitátokat...

Erre az eseményre Kenedi Jánosék Villányi úti lakásán került sor; elég sokan voltunk, harminc-negyven ember is összejöhetett. Ott láttam először Demszky Gábort: a földön ült és csillogó szemekkel arról beszélt, hogy hosszú menetelés következik az intézményeken át (hogy pontosan mire gondolt, már nem tudnám megmondani; a hetvenes években a nyugati újbaloldal realista szárnya hirdette meg ezt a jelszót). Ha már szóba került Hegedűs, mondanom kell valamit arról, hogy milyen sokra tartom őt, méltatlanul merült feledésbe a neve. Leginkább úgy emlékeznek rá,

mint Rákosi utolsó miniszterelnökére, aki október 23-án behívta a szovjet csapatokat. Nos, valóban Rákosi utolsó miniszterelnöke volt, de a szovjet csapatokat nem hívta be; Gerő Ernő napokkal a beavatkozás után, visszamenőleg próbálta Nagy Imrével aláíratni a behívó levelet, majd – miután Nagy Imre lerázta magáról – jobb híján Hegedűstől szerezte meg a szignót. Ez természetesen nem változtat azon, hogy nem kellett volna a nevét adnia ehhez a gyalázathoz, de hát ő a forradalom idején tagadhatatlanul a rákosisták oldalán állt; október végén őt is Moszkvába menekítették. Később azonban gyökeresen felülvizsgálta a nézeteit, nagy érdemeket szerzett a szociológia magyarországi újjáteremtésében, a rendszer kritikusa lett, 1968-ban tiltakozott Csehszlovákia megszállása ellen, és ezért leváltották az általa alapított Szociológiai Kutatócsoport éléről, 1973-ban osztozott a filozófusper áldozatainak sorsában, majd ellenzéki terepen írt és beszélt. Ugyanakkor magányos hős maradt, a maga külön útjait járta, talán ezért is mosódott ki az alakja a kollektív emlékezetből.

Szelényi cikkéről is rendeztetek vitát?

Erről a cikkről nem, de Konráddal közös könyvéről, mely ekkortájt jelent meg Nyugaton, volt vita, ugyancsak Kenediék lakásán. Én szkeptikus voltam a könyv tézise iránt. Szelényiék azt állították, hogy a szocialista rendszer redisztributív természetű, a redisztribúció célja pedig a gazdasági növekedés és a technikai haladás, ami szakértelem nélkül nem valósítható meg, és ugye a szakértelem letéteményese nem más, mint az értelmiség. Ezért a kommunista káderekét fokozatosan kiszorítják az értelmiségiek, akik így a hatalom birtokosaivá válnak. Velük szemben én azt fejtegettem, hogy a társadalom szellemi kultúráját fenntartó értelmiség távol van attól, hogy hatalomra jusson. Tagadhatatlan, hogy – legalábbis egy privilegizált része – számos előnyt élvez a kétkezi dolgozókhoz képest, és néhányan talán be is kerülnek a hatalomba, ugyanakkor a spektrum másik szélén ott a marginális értelmiség. Erről Konrád és Szelényi is beszámolt, ők azonban azt jósolták, hogy a hatalomba tartó többség és a marginális kisebbség teljesen elválik egymástól, és a szocialista rendszerek átalakulása akkor zárul le, amikor ez a kettészakadás befejeződik. Én viszont azt állítottam, hogy a túlnyomó többség ott ragad a két szélső csoport között, sem a marginalizálódás, sem a hatalom felé nem menetel. Az

értelmiség hatalomra kerülésének illúziója abból ered, hogy az államhatalmi pozíciók egyre nagyobb részét kötik felsőfokú végzettséghez Nyugaton is, Keleten is: amikor Sztálin kivégeztette a régi bolsevik gazdasági vezetőket, a helyükbe kinevezett új káderek – Brezsnyevék, Kosziginék – átlagos végzettsége magasabb volt, mint az elődeiké, de velük nem épp az értelmiség került hatalomra. A hetvenes években már a városi, regionális párttitkárok is egyetemi végzettséggel rendelkeztek, de ettől még nem váltak értelmiségivé.

Negyven év után is ennyire kritikusan ítéled meg ezt a könyvet?

Nem. Bár az értelmiség osztályhatalomra kerülésének tézise elhamarkodott volt, Szelényiék egy valós tendenciát vettek észre és terjesztettek ki – véleményem szerint hibásan – a kultúrafenntartó értelmiségre, ezt pedig nekem kellett volna komolyabban vennem. A modern demokráciákban az értelmiség politikai súlya talán még csökken is, de az úgynevezett szakértőké növekszik. Egyre bonyolultabbak az eldöntésre váró közpolitikai ügyek, ami a szakértelem és a szakértői tekintély felértékelődésével jár. A szakértők abba a helyzetbe kerülnek, hogy nemcsak a döntések végrehajtásában játszanak – instrumentális – szerepet, hanem a probléma és az alternatívák prezentálásában is. Érdekes módon bizonyos szakértői körök, mindenekelőtt a közgazdászok, a hetvenes-nyolcvanas években Magyarországon is növekvő befolyást szereztek a politikai közbeszéd és a hivatalos közpolitika fölött. Én akkoriban ennek a jelenségnek csak a pozitív vonatkozásaira figyeltem fel, és valóban ezek voltak a fontosabbak. Szelényiék tévedése elterelte a figyelmemet a jelenség problematikus oldaláról, amibe szintén jó lett volna belegondolni.

A Kenedi-féle vitakörhöz hasonlók korábban is működtek már...

Igen, az első, amire visszaemlékszem, Donáth Péter és felesége, Gáspár Zsuzsa Attila utcai lakásán indult még valamikor a hetvenes évek elején.

Ez költözött át később Kőszeg lakására?

Nem, az egy másik vitakör volt, melynek kezdettől a Feri Felszabadulás téri lakása adott otthont. Fodor Géza indította el azzal a céllal, hogy esztétikai tárgyú beszélgetéseket folytassunk; irodalmi műveket elemeztünk, például *A mester és Margaritát*, Adytól „Az ős kaján"-t, József Attila „Eszmélet"-ét. Az „Eszmélet"-vita különösen emlékezetes, hárman is

cikket kerekítettek a hozzászólásaikból, Géza, Pór Péter, Szabolcs – ezek együtt jelentek meg az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben. Karátson Gábor Vajda Lajosról tartott nagyszerű előadást. A Donáth Péteréknél működő vitakör egyértelműen politikai természetű volt; olyan kérdéseket vett napirendre, mint a forradalmi terror erkölcsi problémái (ekkoriban választották a kimerülőben lévő új baloldal kisebbségi csoportjai az illegalitást és a politikai merényletek stratégiáját), a diktatórikus rendszerek társadalmi alapjai, a nacionalizmus mibenléte és gyökerei. A résztvevők legnagyobb csoportja a mi régi köreinkből került ki, de a házigazdáinknak több közük volt a képzőművészeti és színházi avantgardhoz, mint a lukácsizmushoz (az előbbihez sok, az utóbbihoz semmi), és rendszeresen eljárt az összejöveteleinkre Beke László, aki akkor már úton volt afelé, hogy a magyar avantgard vezető teoretikusa legyen. Ott volt Kőszeg Feri, akit csak nemrég ismertünk meg Kenedi Jancsi révén, és akinek a velünk való találkozása előtt nem volt dolga marxistákkal. Vagy Endreffy Zoli. Bertalan Laci, aki velünk indult, de ekkoriban már megvált a Lukács-iskolától; aztán Pór György, Dalos Gyuri.

Pedig ők nagyon messze balra álltak politikailag attól, amit ti képviseltetek.

Valószínűleg még mindig balra álltak tőlünk, de már nem volt köztünk áthidalhatatlan szakadék. Ők levetkőzték a sztálinizmusukat, mi pedig megszabadultunk a rendszer demokratizálhatóságával kapcsolatos illúzióinktól. De, mint mondtam, egyébként is az volt a célunk, hogy ez egy minél sokszínűbb társaság legyen; érdemes volna szisztematikusan feldolgozni a résztvevők névsorát, amíg rekonstruálható. Donáthéknak, Beke Lacinak vagy Kenedi Jancsinak soha semmi köze nem volt a marxizmushoz; Kőszeg Ferinek sem volt dolga marxistákkal a velünk való találkozása előtt; Szabó Miki nem volt marxista, Endreffy Zoli ekkoriban a zöld eszmék felé tájékozódott, és sorolhatnám tovább.

Kőszeg írta meg pár éve a Bencéről szóló nekrológjában, hogy milyen nagy jelentősége volt a Donáth-féle vitakörnek a későbbi demokratikus ellenzék előkészítésében.

Valóban, összehozott egy laza, de egyre bővülő szubkultúrát, ahonnét az ellenzék tagjai kezdetben verbuválódtak, és amelyre az ellenzékhez csatlakozók támaszkodhattak. Persze nem egyedül ez a vitakör játszott

szerepet a proto-ellenzéki szubkultúra létrehozásában; Fodor Géza esztétikai szemináriuma is betöltött ilyen szerepet, és még sok más fórum, talán az a Keynes olvasószeminárium is, melyet nem csekély merészséggel én indítottam el, és amelyik a Kenedi Jancsiék lakásán működött egy éven át. Sejthető volt, hogy a hatóságok érdeklődését is felkeltik ezek az összejövetelek, mindenekelőtt – gondolom – a Donáth-féle kedd esték; egyszer, valamikor '71-ben vagy '72-ben Szépe György, aki Pap Mari főnöke volt a Nyelvtudományi Intézetben, félrehívta Marit, és közölte vele, hogy meg nem nevezhető hivatalos helyről üzenik: hagyjuk abba az összejárást, mert még bajunk lesz belőle. Mari visszaüzente, hogy megható ez a jóindulatú gondoskodás; nem tudom, Szépe ebben az irányban is továbbította-e az üzenetet. Az összejöveteleket persze nem szüntettük meg, és aztán nem történt semmi.

Hetedik beszélgetés

Helsinki – Az emberi jogok gyakorlása mint erkölcsi gesztus és mint politika – Az „új evolucionizmus" – Varsói látogatás

A múltkor arról beszéltünk, hogy a kirúgatás hogyan vezetett el titeket a Rakovski-korszakotokhoz, a Rakovski-könyv gondolatai pedig hogyan vezettek túl önmagukon, a szamizdat-korszakotok indulásához. Futólag említetted, hogy a helyzet változása is szerepet játszott az új szakasz előkészítésében, erről azonban még nem esett szó. Milyen változásokra gondolsz?

Először is, Sztálin halála után fokozatosan leállt a totalitárius terror és mozgósítás. A normalizálódás fő motorja és biztosítéka az apparátusok biztonságigénye volt, mert a sztálinista gyakorlat a végrehajtókat, sőt, a legfelső szintű vezetőket is állandó egzisztenciális fenyegetettségben tartotta, és ettől szabadulni akartak. A terror és mozgósítás visszafogása után azonban a lakosságnak is engedményeket kellett tenni. A belső normalizálódás lehetővé tette a normalizálódást a két világrendszer viszonyában is. Beindult egy visszaesésekkel tarkított, de mégis előre haladó folyamat, amit enyhülésnek neveztek. A hidegháborúnak nem vetett ugyan véget, de kiszámíthatóbbá tette, és elindította a két tömb országai közti gazdasági és kereskedelmi, sőt, valamennyire a kulturális kapcsolatok rendeződését, ami átmeneti csúcspontját az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletben érte el. Az Értekezlet emlékezetes módon a Helsinki Záróokmány elfogadásával zárult 1975-ben.[108] Ebben a dokumentumban a nyugati hatalmak elismerték a status quo-t, a Szovjetunió és a neki alávetett kelet-európai államok pedig elismerték, hogy az európai biztonság és együttműködés az emberi jogok tiszteletben tartásán alapul. Jóindulatú

[108] 1975. augusztus 1-jén – hosszú évek tárgyalássorozata után – a Varsói Szerződés tagállamai és a nyugat-európai demokráciák, valamint az Egyesült Államok és Kanada képviselői Helsinkiben aláírják *Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmányát*, amely több fejezetben taglalja a két tömb közötti együttműködés nemzetközi jogi alapelveit, köztük az emberi jogi alapelveket.

olvasatában a Helsinki formula azt jelentette, hogy az európai status quo elfogadása feltételezi, hogy az Elbától keletre tiszteletben tartják az emberi jogokat, a nyugati hatalmak tehát jogot szereztek arra, hogy megállapítsák és szankcionálják keleti partnereik jogsértéseit.

Miért fogalmazol úgy, hogy „jóindulatú olvasatában"?

Azért, mert a Helsinki formula álságos volt. Az emberi jogi fejezet nem tartalmazott rendelkezéseket monitorozásról és szankcionálásról, közvetlenül elé pedig bepakoltak egy fejezetet a be nem avatkozás elvéről, amit nehéz volt másképpen érteni, mint hogy az emberi jogok tiszteletben tartását a Nyugat nem fogja számonkérni a Szovjetunión és a tőle függő államokon. Úgyhogy ez egy eléggé rosszhiszemű alku volt, de mégis rejlett benne politikai lehetőség, amit „másként gondolkodóknak", „disszidenseknek" nevezett kelet-európai polgárok felismertek, és általános meglepetésre ki is aknáztak. Az emberi jogi mozgalom a birodalom szívéből indult ki 1976-ban, amikor Jurij Orlov és társai létrehozták a moszkvai Helsinki Csoportot[109], hogy a nyilvánosság segítségével ellenőrizzék az emberi jogi elvek betartását. Ezután Ukrajnában, Grúziában és Litvániában is alakult Helsinki Csoport, és bár a szovjet hatóságok valamennyit könyörtelenül eltiporták, addigra létrejött New York-i székhellyel egy nemzetközi szervezet, a Helsinki Watch, magyarul Helsinki Jogőr, és ezzel elindult egy folyamat, amit többé már nem lehetett feltartóztatni. A nyugati jogvédők és a demokratikus sajtó mozgósították országaik közvéleményét, a közvélemény nyomása alá került kormányok pedig kénytelenek voltak komolyan venni az általuk kötött megállapodást, és így „Helsinki szelleme" világpolitikai tényezővé vált. Amire két pártállami vezetés, a lengyel és a magyar, különösen érzékenynek bizonyult. Ez volt a nemzetközi háttér, ami előtt elindulhatott az új ellenzék építkezése.

Mint a marxizmus felől érkező filozófusnak nem okozott elméleti nehézséget neked az emberi jogokra alapozott politikai gyakorlat elfogadása?

[109] A csoport megalakulását 1976. május 12-én sajtótájékoztatón jelenti be Jurij Orlov; az eseményre Andrej Szaharov fizikus lakásán kerül sor. 1977 januárjában a csoport több tagját és aktivistáját letartóztatják, és az 1978 tavaszáig tartó büntetőeljárásokban súlyos (4–10 év) börtönbüntetésre vagy belső száműzetésre ítélik.

Nemrég a CEU-ban, egy disszertációterv vitáján alkalmam volt beszélgetni egy olasz eszmetörténésszel, aki azt mondta, hogy a hatvanas évek kritikai marxizmusa kedvező gondolati környezetet teremtett az emberi jogi eszme számára, mert ez humanista elmélet volt, központi szerep jutott benne az emberi méltóságnak, amin az emberi jogok eszméje alapul. Ez kétségkívül igaz, de azért bőven maradtak nehézségek. Egy kisebb súlyú nehézség abból adódott, hogy maga Marx úgy vélte: nem léteznek az intézményes jogrendet megelőző jogok, magát az intézményes jogot viszont az osztálytársadalom kísérő jelenségének tartotta, mely a kommunizmusban az állammal együtt el fog halni. Ami pedig a törvényben rögzített emberi jogokat illeti, ezekről azt állította, hogy az atomizálódott, egoista individuumokra épülő modern kapitalizmus velejárói. Egy olyan világban van szükség rájuk, ahol az egyik ember érdekei összecsapnak a másik ember érdekeivel, és meg is erősíti ezt a világrendet, mert a konfliktusokat a jogokkal védett különérdekek érvényesítése révén oldja meg.

Miért mondod, hogy ez a nehézség „kisebb súlyú"? Ezek a gondolatok Marx elméletének lényegéhez tartoznak.

Az *Überhaupt* megírásakor és a rá következő években úgy gondoltam – úgy gondoltuk –, hogy lehetséges olyan elmélet, amelyik jobban megfelel Marx eredeti filozófiai intencióinak, mint az ő saját elmélete; ez az elmélet megszabadítható a jogi és erkölcsi nihilizmustól. Komolyabb nehézséget okozott Marx néhány olyan felismerése, melyeket azt követően is érvényesnek tartottam és tartok, hogy már végképp elszakadtam a marxista hagyománytól. Az emberi jogok eszméje magában foglalja, hogy aki az ember bizonyos tulajdonságaival rendelkezik – racionalitással, belátással, önálló életvitelre való képességgel és így tovább –, pusztán ezen az alapon rendelkezik az emberi jogokkal is. Ebből nagyon vonzó következmények adódnak: az embernek nem kell kiérdemelnie alapvető jogait, nem kell hálásnak lennie, ha mások úgy bánnak vele, ahogy a jogai előírják, ellenkezőleg, megkövetelheti a jogtisztelő bánásmódot, és tiltakozhat a jogsértések ellen, továbbá külön engedély nélkül megteheti, amihez joga van. De ha emberi jogainkkal pusztán azért rendelkezünk, mert embernek születtünk, akkor történelmen kívüli jogokról van szó, melyek az egyént társadalmi viszonyaitól függetlenül, minden történelmi körülmények között megilletik, és ez számos fogós kérdést vet föl.

Ez nagyon elvont nehézségnek tűnik.

Egy másik, ennél konkrétabb nehézséget az okozott, hogy a marxizmus elhagyása után is meggyőződéses egalitárius maradtam. Nem eleve világos, hogyan hozható össze ez a meggyőződés a klasszikus emberi jogi doktrínával. A tulajdonhoz való jogot az alapvető emberi jogok között szokták számontartani. Amit egy ember mások jogainak megsértése nélkül szerzett magának, ahhoz joga van. Ez a joga védelmet élvez, függetlenül attól, hogy közben milyen típusú és mértékű egyenlőtlenségek keletkeznek közte és a társadalomban élő más emberek között. Időbe telett, míg ezekkel a nehézségekkel megbirkóztam; ennek a gondolati munkának a produktuma a *Vannak-e emberi jogaink?* című könyvem, mely először szamizdatban jelent meg Demszky Gábor jóvoltából, 1985-ben.[110]

Hogyan tudtad mégis a magadévá tenni az emberi jogok gondolatát már tíz évvel korábban?

Igazság szerint a legnagyobb segítséget a kirúgatásomtól kaptam. Amit velem '73-ban tettek, megajándékozott azzal az intuícióval, hogy jogaim vannak, melyeket a hatalom most megsértett, elvenni tőlem azonban nem tud. Tényleg ajándék volt ez: komolyan segített, hogy azzá legyek, aki vagyok. Minden idegszálam tiltakozott az ellen, ami történt: átéltem, hogy a jogaimban sértettek meg. Évekkel azelőtt, hogy az emberi jogi eszme térségünk ellenzéki politikájának vezéreszméjévé vált volna, évekkel azelőtt, hogy nekiláttam volna az emberi jogi eszme elméleti tanulmányozásának, megszereztem azt a tudást, hogy jogsérelmet szenvedtem el, tehát *vannak jogaim* – hiszen megsérteni csak olyan jogot lehet, amelyik létezik. Azt is könnyű volt felismerni, hogy a megsértett jogaim nem a törvénykódexekből származnak. A PB nem követett el törvénysértést, amikor elrendelte a kirúgásunkat, hiszen törvényen kívüli vagy inkább a törvény fölött álló instancia volt. Ezért azt, hogy a jogomat sértették meg, csak úgy érthettem, hogy vannak a törvénykódexen túli jogok, melyeket az államnak hatalmában áll megsérteni, de nem áll hatalmában semmissé tenni. Szóval, a döntő intuíció már ekkor adva volt, és ezért megengedhettem magamnak, hogy az elméleti nehézségeket átmenetileg zárójelbe tegyem mint egy hosszabb távon megoldandó feladatot. Ezt – mondjuk így – Kádáréknak köszönhetem.

Hogyan hatott a felismerés, mely szerint a jogaidban sértettek meg, a személyes magatartásodra?

Hatással volt arra, ahogy a kirúgatásom utáni lehetőségeimet láttam, mert kizárta, hogy olyasmit válasszak, ami magában foglalja, hogy a hatalom eldöntheti, hogyan szabad gondolkodnom, beszélnem, írnom és publikálnom. Abban is segített, hogy az esetemet kellő szerénységgel éljem át. A mi ügyünk cause célèbre[111] lett, ami könnyen vezethet oda, hogy az ember túldimenzionálja személyének és az általa elszenvedett sérelemnek a fontosságát. Az emberi jogi intuíció ettől az egészségtelen reakciótól is megóvott. Hiszen az, ami velem történt, nem azért minősült jogsértésnek, mert *velem*, a Kis János névre hallgató, szépreményű filozófussal nem szabad így bánni, hanem azért, mert így bánni *senkivel* nem szabad. Észre kellett vennem, hogy nem velünk kezdődik a politikai okokból munkanélkülivé vált magyarok sora: ott volt mindjárt Eörsi Pista barátom, akinek a börtönből való szabadulása óta soha semmilyen állása nem volt, ott volt egy sor egykori ötvenhatos társa, és ott volt – mint a KSH évkönyveiből és a *Bírósági Határozatok* című, periodikus kiadványból megtudhattam – az a többszáz névtelen, akiket minden évben kocsmai kommunistázás miatt zártak börtönbe izgatásért vagy vallási közösség vezetése miatt szervezkedésért. Megtanultam, hogy magamat a sok ismeretlen egyikének tekintsem, ne valami rendkívüli áldozatnak; ez arra késztetett, hogy új életformámat természetesnek fogadjam el, ne tragikus veszteségként éljem át.

Beszéljünk akkor az emberi jogi aktivizmusról. Mit jelentett az emberi jogok nevében cselekedni?

Valamikor a nyolcvanas évek elején azt írtam a demokratikus ellenzékről, hogy minket az emberi jogok kihívó gyakorlása különböztet meg

[110] Lásd Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Budapest: AB Független Kiadó, 1985. Második, átdolgozott kiadása a párizsi Magyar Füzetek Könyvei sorozatban jelenik meg 1987-ben. Új előszóval kiegészített harmadik kiadását a *Beszélő*t is kiadó Stencil Alapítvány teszi közzé 2002-ben. Megtalálható Kis János: *Mi a liberalizmus?* című kötetében is, Pozsony: Kalligram 2014.

[111] Cause célèbre (francia): híres ügy.

a rendszer más kritikusaitól. Az emberi jogok nyilvános gyakorlása egyszerre volt öncél és eszköz a számunkra. Öncél volt, mert aki így járt el, az nem alattvalóként élt, hanem öntudatos, független személyiségként, és az ilyen élet erkölcsi jóérzést ad, összhangba hozza az embert önmagával. Voltak, akik nem is mentek túl ezen. Náluk tulajdonképpen nem is a „kihívó" jelzőn volt a hangsúly, hanem azon, hogy amikor a tiltásokkal és az esetleges büntetéssel nem törődve gyakorolják a jogaikat, akkor a személyes integritásukat védik, mondjuk azzal, hogy cenzúrázatlanul publikálnak, megrendeznek egy avantgard performanszt, vagy szabadon élik meg a hitüket. Hányszor hallottam ezt a fordulatot: „Én nem politizálok, én független színházat csinálok"! (A tevékenység megnevezése szükség szerint behelyettesíthető.) Ebben volt egy szemernyi önámítás, amire minden ilyen beszélgetésben rá is mutattam, mert a pártállami rendszerben a hivatalos intézményekből való kilépésnek óhatatlanul politikai jelentése volt, és politikai megtorlást hívhatott ki maga ellen. De egy más megközelítésben mégis megállta a helyét. Ha valaki él a jogával, ezt nem az igazolja, hogy cselekvésmódja más, távolabbi célok megvalósítását mozdítja elő. Lehet ilyen instrumentális szerepe, de nem szükséges, hogy legyen. Azért szabad megtennie, amihez joga van, mert amihez joga van, arról senki más nem dönthet helyette. Egyszóval, a jogtudatos személlyé válás, a jogtudatos életvezetés minden körülmények között öncél. A mi számunkra azonban nemcsak öncél volt, hanem stratégiai eszköz is.

Mert ti nemcsak gyakoroltátok a jogaitokat, hanem kihívóan gyakoroltátok őket. Mi volt a kihívó joggyakorlás célja?

Kettős stratégiai célt szolgált. Először is azt, hogy döntésre kényszerítse a pártállami vezetést: vagy felszámolják az emberi jogokkal igazolt tevékenységeket, vagy megállnak a zaklatás és büntetés alacsonyabb szintjénél, ami – ha vállaljuk az ezzel járó áldozatokat – nem teszi lehetetlenné a tiltott tevékenységek folytatását. Független sajtót, oktatási fórumokat, érdekvédelmi csoportokat lehet létrehozni a hivatalos intézményeken kívül, és így megindulhat a civil társadalom leválása az államról. Ha ez sikerül – és ez volt a másik cél –, akkor változhat a társadalmi közgondolkodás is; az emberek tapasztalhatják, hogy már nem ugyanabban a világban élünk, mint az előző évtizedekben, bátrabban kísérletezhetnek az önálló egyéni és kollektív cselekvéssel. Normakerülés, a megengedett és a tiltott

dolgok közti szürke zónában való ügyeskedés eddig is volt, de mi egy másik mintát kívántunk teremteni, a jogtudatos magatartását. Az emberi jogok kihívó, nyilvános gyakorlása a számunkra elérhető közvéleménynek szólt: polgártársaink számára kívántuk demonstrálni, hogy a jogtudatos magatartás helyes – és ma már lehetséges is. Szóval létezett ez a különbség az emberi jogok gyakorlásának egyfelől tisztán erkölcsi, másfelől egyszerre erkölcsi és politikai felfogása között, de egészen a nyolcvanas évek elejéig, amikor már létezett a SZETA, a *Beszélő* és a többi periodika, és az ellenzéki tevékenység politikai tartalma is körvonalazódni kezdett, e kétféle magatartási mód nem vált el világosan egymástól. Egyikünk azt gondolhatta, hogy ő nem politizál, a másik azt gondolhatta, hogy amit csinál, színtiszta politika, miközben mindketten nagyjából ugyanazt csináltuk.

Hogyan született meg a kihívó, nyilvános engedetlenség stratégiája?

Az előbb pontatlanul fogalmaztam: ezt a stratégiát nem mi magunk fedeztük fel, hanem a lengyel ellenzéktől tanultuk. 1976 különlegesen fontos év volt a kelet-európai ellenzék történetében. Nemcsak a moszkvai Helsinki Csoport alakult meg ekkor, hanem a lengyel KOR, a Munkásvédelmi Bizottság is.[112] Lengyelországban 1970-ben és '76-ban a kormány drasztikus áremelésekre kényszerült, az áremelésekre pedig sztrájk- és tüntetési hullám volt a válasz. '70-ben a rendszerkritikus értelmiség bénult állapotban volt; még nem tért magához a csapásból, amit '68-ban mért rá a hatalom. '76-ra azonban visszanyerte a cselekvőképességét. A világ a KOR-t a marxizmustól a baloldali liberalizmus felé tartó értelmiségi csoporttal azonosítja, és joggal, hiszen aktivistái nagyobbrészt, vezetői pedig kizárólag ebből a körből kerültek ki. Olyan nevekre gondoljatok, mint Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Józef Lipski, Edward

[112] KOR (Komitet Obrony Robotników, Munkásvédelmi Bizottság) – lengyel jogvédő csoport. Az 1976-os radomi és ursusi munkásmegmozdulások leverése után, 1976 szeptemberében Jacek Kuroń vezetésével jött létre, Ludwik Dorn, Antoni Macierewicz és Piotr Naimski kezdeményezésére. Eredeti célja a bebörtönzött munkások jogvédelmének biztosítása, ám rövidesen országos méretű szolidaritási hálózattá nőtte ki magát. A munkások szabadon bocsájtásának kivívása után KSS/KOR (KSS: Komitet Samoobrony Społecznej, Társadalmi Önvédelmi Bizottság) néven folytatta tevékenységét egészen 1980 őszéig, a Szolidaritás megalakulásáig.

Lipiński, Jan Lityński. A történelmi igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a kezdeményezők között kiemelkedő szerepet játszott három ekkoriban radikális baloldali fiatalember, Antoni Macierewicz, Ludwik Dorn és Piotr Naimski, akik '90 után a jobboldalon kötöttek ki (Macierewicz harcos szélsőjobboldali lett). A KOR megalakulása után az alapítókat letartóztatták, de aztán a pártvezetés meghátrált, és szabadon bocsájtották őket. A titkosrendőrség mindent megtett, hogy ne juthassanak el a vád alá helyezett munkások tárgyalására, de a KOR aktivistái remekül konspiráltak, valakinek mindig sikerült kijátszania a rendőröket és tudósítani a per menetéről, így végül a hazai és nemzetközi tiltakozó kampány hatására a bebörtönzött munkásokat amnesztiában részesítették. Ez nem efemer győzelem volt: a KOR fellépése új perspektívát teremtett. Jacek adta ki a jelszót: „Nie palcie komitetów, zakład czie własne", ami magyarul körülbelül annyit tesz, hogy „Ne gyújtsd fel a pártbizottságot, alakíts saját bizottságot". Így indult el Lengyelországban az a szerveződési folyamat, ami aztán 1980-ban a Szolidaritás létrejöttéhez vezetett.

Ti is Kuroń gondolataiból merítettetek?

Tőle is sokat merítettünk. Volt egy esszéje, „Gondolatok a cselekvési programról", melyet Bence Gyuri és én jelentettünk meg egy szamizdat kiadványban, de ezzel csak akkor ismerkedtünk meg, amikor már olvastunk valamennyire lengyelül. Az első és egyben meghatározó impulzust Adam „Új evolucionizmus" című szövegétől kaptuk, mely eredetileg a lengyel és magyar '56 huszadik évfordulója alkalmából Párizsban rendezett konferencián hangzott el. A konferencia anyaga könyvalakban is megjelent Kende Péter és Krzysztof Pomian szerkesztésében, de csak a következő évben jutott el hozzánk, Adam előadásáról azonban a *Le Nouvel Observateur* azon frissiben beszámolt, részletesen és pontosan. Már a *Nouvel Obs* cikke óriási hatást tett ránk.[113]

[113] Az írás franciául a Pierre Kende–Krzysztof Pomian által szerkesztett, *Varsovie/Budapest 1956* című kötetben jelent meg (Paris: Seuil 1977). Magyarul először a párizsi *Irodalmi Újság* közölt belőle részleteket 1977. május-júniusi számában, majd 1978-ban bekerült a párizsi *Magyar Füzetek* 1. számába is. A tanulmány Tischler János új fordításában Adam Michnik: *Gondban a bohóc* című esszékötetében lelhető fel (Pozsony: Kalligram 1996).

Hogyan jutottatok hozzá a Nouvel Observateur*höz?*

Az Akadémiai Könyvtár eléggé különleges hely volt. A *Nouvel Obs* újabb számai ott voltak a folyóiratolvasó szabadpolcán.

Mit olvastatok ki „Az új evolucionizmus"-ból?

Adam abból indult ki, hogy a múltban kétféle kísérlet volt a demokrácia kivívására Kelet-Európában: az '56-os magyar forradalom, mely alulról döntötte meg a rendszert, és a '68-as csehszlovák reformmozgalom, mely felülről indult ki és a rendszer békés demokratizálásával próbálkozott. Mindkét kísérletnek külső fegyveres erőszak vetett véget, mindkét útról bebizonyosodott, hogy amíg a Szovjetunió megőrzi a fennhatóságát Kelet-Európa fölött, addig járhatatlan. Ez a kettős tapasztalat általános pesszimizmushoz és a demokrácia híveinek bénultságához vezetett. Adam azonban azt állította, hogy a pesszimizmus nem indokolt. Forradalomra spekulálni valóban reménytelen, és annak sincs értelme, hogy a demokraták a pártállami vezetést próbálják meggyőzni a reformok szükségességéről. Létezik azonban egy harmadik stratégia. Nem a vezetés meggyőzésével, de nem is a rendszer megdöntésével, hanem önszerveződéssel és szervezett nyomásgyakorlással kísérletezni. Ezt az önszerveződésre és a rendszeren kívüli építkezésre épülő stratégiát nevezte el Adam „új evolucionizmus"-nak. Azt írta, hogy az „új evolucionizmus" önkorlátozó stratégia: a hatalmi struktúrákat érintetlenül hagyja, a párt politikai monopóliumát nem vonja kétségbe, hanem a párt által kontrollált területen kívül építkezik. Ugyanakkor független szervezeti kereteket teremt a társadalmi önszerveződés számára, és ellenállást tud kifejteni a szétverésére tett kísérletekkel szemben. Az „Új evolucionizmus" revelációként hatott ránk. Megírtam már, hogy azóta mindazt, amit korábban tettem és ami korábban történt velem, életem Adam előtti korszakához sorolom.

Mikor kezdtetek lengyelül tanulni?

Még 1976 őszén. Fél év alatt kivégeztük a TIT lengyel nyelvkönyvét, de én előnyben voltam, mivel jól tudtam oroszul, ami sokat segített. Így '77-ben én már tényleg tudtam olvasni. A konyhanyelvet soha nem sajátítottam el, de a politikai tárgyú beszélt nyelvet megértettem valamennyire, újságot, politikát, még hozzám közelálló filozófiát is elolvasok, ha szükséges. '80 szeptemberétől rendszeres olvasója voltam a *Życzie Warszawy*nak (Varsói Élet), később pedig a *Tygodnik Solidarność*nak (Heti Szolidaritás) is.

A Szolidaritás lapjához is hozzá lehetett jutni Budapesten?

Igen, amíg létezett. A Lengyel Kultúrában elő lehetett fizetni rá, a posta pedig lelkiismeretesen kikézbesítette. A szükségállapot[114] bevezetése után ez az újság megszűnt, de ugyanakkor létrejött egy kiterjedt földalatti irodalom, és ebből is sok minden eljutott hozzánk. Persze, már nem a Lengyel Kultúra útján. Az Akadémiai Könyvtár folyóiratolvasójában, nemcsak a *Nouvel Obs* volt kint a szabad polcon, hanem – bármilyen meglepő – két lengyel emigráns folyóirat is: a *Kultura* és a *Zeszyty Historyczne* (Történelmi Füzetek). A *Kultura* rengeteg Lengyelországból származó politikai írást közölt. Az első szöveg, amit lengyelül olvastam – egy Andrej Amalrikkal készült interjú – történetesen a *Kultura*ban jelent meg. A földalatti sajtóból leginkább a *Tygodnik Mazowsze* (Heti Mazóvia) volt elérhető számomra, ez volt a mazóviai régió Szolidaritás-szervezetének az illegális lapja. Csak később tudtam meg, hogy csupa lány szerkesztette; a kilencvenes években megismerkedtem, össze is barátkoztam a főszerkesztővel, Helena Łuczywóval, aki a rendszerváltás után Adam jobbkeze lett a *Gazeta Wyborczá*nál.

Te és Bence ki is utaztatok Lengyelországba. Mikor is volt ez?

1979-ben. A pontos dátumra nem emlékeznék, de úgy adódott, hogy az érkezésünk estéjén ünnepelte Kuroń a születésnapját, ez pedig március 3-ára esik, tehát március 3-án kellett Varsóba érkeznünk. Nagyjából egy hetet töltöttünk ott, vagyis 10-én (plusz-mínusz egy nap) indultunk haza.

Hogyan jött létre az utatok?

Tadeusz Kowalik szervezte meg. Tadeusz egy végtelenül helyes és rendes ember volt, szakmájára nézve közgazdász, a revizionisták köréhez tartozott. Revizionistának a rendszerkritikus marxisták nevezték magukat Lengyelországban, és ő mindvégig az is maradt: a demokratikus és piaci szocializmus híve. Az első Szolidaritás-kormány programjával mélyen nem értett egyet, és a pártosodás idején nem a Demokratikus Unióhoz, Jacekék pártjához csatlakozott, hanem az antikapitalista szellemiségű Unia Pracyhoz, ennek a nevét Munkásszövetségnek fordítanám. A hetvenes-nyolcvanas években azonban együttműködött a KOR-ral, előadásokat tartott a Repülő Egyetemen, aztán a Szolidaritás szakértői bizottságának tagja lett, a szükségállapot kihirdetése után pedig a földalatti ellenállásban is szerepet vállalt. 1978-ban Budapesten járt a Közgazdaságtudományi Intézet vendégeként. Bauer Tamás hozott össze vele, de már kereste velünk a kapcsolatot, ugyanis Włodzimierz Brus, az egyik legismertebb lengyel piaci szocialista barátja volt, akihez egy évvel korábban szintén Tamás „közvetített ki" minket. Brus ekkor már Angliában élt, egyike volt annak a párezer lengyel értelmiséginek, akik a hatvannyolcas antiszemita kampány[115] következtében ellehetetlenültek és emigrációba vonultak. Bérlakása azonban számomra nem egészen érthető módon a nevén maradt, és távozásakor bejelentette oda a Kowalik-házaspárt. Egy szó, mint száz, Tadeusz a legapróbb részletekig megszervezte a varsói látogatásunkat, a szállásunkról is gondoskodott. Gyuri a feleségével, Kovács Marival jött, emlékeim szerint ők Tadeuszéknál, a Brus-lakásban szálltak meg. Engem pedig Ryszard Herczyński, egy neves fizikus vállalt, aki viszont Leszek Kołakowski lakásában élt, ugyancsak 1968 óta. Az első éjszakát azonban nem nála töltöttem, hanem Adamnál.

Ennek biztosan örültél.

Hát igen, egy életre szóló barátságot köszönhetek ennek az éjszakának, melyet végigbeszélgettünk. Minden szóba került, a gyerekkorunktól addig az éjszakáig. Hajnalban már úgy volt, mintha régi barátok lennénk. Már nem nagyon emlékszem, hogy az első éjszakát miért nála töltöttem. Egyébként Herczyńskit is rendkívül rokonszenves és okos embernek ismertem meg; fizikus létére meglepően tájékozott volt a magyar humán

[114] 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski hadseregtábornok, pártfőtitkár-miniszterelnök egy katonai tanács élén kihirdette a hadiállapotot. A Szolidaritást törvényen kívül helyezték, mintegy tízezer vezetőjét és aktivistáját internálták. A lengyel „hadiállapot" (stanwojenny) megnevezés a magyar hivatalos szóhasználatba és a köznyelvbe is mint „szükségállapot" ment át.

[115] Részben az 1967-es arab–izraeli háború, részben az 1968-as lengyelországi diákmegmozdulások ürügyén, Władisław Gomułka első titkár jeladására és Mieczysław Moczar belügyminiszter vezényletével „anticionista" kampány bontakozott ki, melynek során tömegével zártak ki diákokat az egyetemről, bocsájtottak el tanárokat és akadémiai kutatókat, nagygyűléseken ítélték el őket a cionizmus ügynökeiként, többeket bebörtönöztek. A kampány következtében tizenötezer értelmiségi kényszerült emigrálni.

értelmiségi szcénáról. Nem kell mondanom, hogy szintén aktív résztvevője volt a Szolidaritásnak, és a szükségállapot idején őt is internálták.

Hogyan utaztatok Varsóba?

Repülőgépen. Ferihegyen a kilépésnél semmi gyanúsat nem észleltünk, Varsóban azonban egész ott tartózkodásunk alatt hemzsegtek körülöttünk a titkosrendőrök. Már nem emlékszem, hogyan, de bezötyögtünk a városba; az első telefonfülkéből megpróbáltam fölhívni Adamot, de nem találtam otthon. Úgyhogy sétáltunk egyet az óvárosban, végig a Krakowskie Przedmieście – Krakkói Előváros – nevű úton, amelyik egy térbe torkollik, azon a téren áll egy palota. Abban az időben, azt hiszem, a városi tanács székhelye lehetett, mindenesetre éppen esküvő volt, jött ki az ifjú pár az épületből, nyomukban egy egész zenekar, megállás nélkül húzták, a vendégek aprópénzt szórtak a kövezetre, az ifjú pár pedig táncolt, és közben le-lehajlva szedték össze a garasokat. Nagyon mulatságos látvány volt. Innen újra hívtam Adamot, ezúttal fölvette a telefont. Recsegett a vonal, alig hallottuk egymást, úgyhogy én ordítottam: „Michnik? Michnik?" Gyuriék betegre nevették magukat. Mikor sikerült tisztázni, hogy ő az, kiváló lengyelemmel elmagyaráztam valahogy, hogy én viszont Kis János vagyok Budapestről. „Budapestről beszélsz?" – kérdezte ő. „Nem, Varsóban vagyunk." „Akkor gyertek ide, hozzám! A címem megvan?" „Igen, de hogyan jutunk oda?" „Hol vagytok?" Megmondtam. Abba a recsegő telefonba bemondta, hogy hol és milyen járműre kell szállnunk. Ment is a dolog egy darabig: megtaláltuk a trolibuszt, amit ajánlott, de nem volt világos, hogy hol kell leszállni, úgyhogy kérdezősködni kezdtem, de nagyon bizonytalan voltam benne, hogy jól értem-e a válaszokat. Egy kopasz, nagydarab férfi barátságosan megkérdezte, hogy beszélek-e oroszul. Megkönnyebbülve mondtam neki, hogy igen, mire ő orosz nyelven elmagyarázta, hogy melyik megállóban szálljunk le, és onnan hogyan jutunk el az Aleja Przyjaciół-ra. Adamnál nem töltöttünk túl sok időt, mert addigra ránk esteledett, ő pedig épp Jacek Kuroń születésnapjára volt hivatalos. Felajánlotta viszont, hogy menjünk vele, mindenki ott lesz, akit csak látni szeretnénk. Becsöngettünk a lakásba, és mit tesz isten, az a férfi nyitott ajtót, aki a trolibuszon eligazított. Ő volt Jacek.

A születésnapi partin tényleg mindenki ott volt, akivel érdemes volt megismerkednetek?

Nem mindenkiről tudnám megmondani, hogy innen datálódik-e az ismeretségünk, de két személy esetében biztos vagyok, mert őket többé nem láttam személyesen. Hosszasan beszélgettem Andrzej Gwiazdával, aki '80 őszén Szolidaritás alelnöke lett; jól tudott oroszul, mert a háború kitörésekor a szovjetek Kazahsztánba deportálták. Mérnökként dolgozott a gdański Lenin Hajógyárban, ekkoriban a Tengermelléki Szabad Szakszervezet egyik vezetője volt. 1980-ban felismertem a nevét a hírekben, később az arcmását is. Többen is ott voltak a független szakszervezeti mozgalom aktivistái közül, Adam sorban bemutatott nekik, de mi tagadás, a nevük nem maradt meg bennem. Csak évekkel később tudtam meg Adamtól, hogy az egyiküket Lech Wałęsának hívták. Sejtelmem sem volt róla, hogy ő lesz „a Wałęsa". De, hogy a kérdésedre viszatérjek: mindenkivel azért nem találkoztam ott. Hosszan sorolhatnám, hogy ki mindenkivel találkoztam másutt, más körülmények között; Karol Modzelewskivel Budapesten 1977-ben, Leszek Kołakowskival Washingtonban 1989-ben, aztán Oxfordban, Párizsban és Budapesten... Ezzel a névsorolvasással nem fárasztanálak, de egyvalakit mindenképpen meg kell említenem: Aleksander Smolart. Alikot 1968-ban az ellenzéki mozgalomban való részvétele miatt bebörtönözték; '71-ben emigrált. 1983-ban Párizsban találkoztam vele. Kende Péterrel osztozott egy irodán a Maison des Sciences de l'Homme-ban (A Humán Tudományok Házában). Megérkezésem napján bekopogtam Péterhez, de nem volt ott. Ott volt azonban a szobatársa, akinek a nevét már ismertem, sőt, olvastam egy szövegét is a szovjet típusú rendszerek politikai-gazdasági ciklusairól: ugyanazon a „Varsó/Budapest 1956" konferencián hangzott el, mint Adam „Új evolucionizmus"-a. „Kis János vagyok, Kende Pétert keresem." „Aháááá...", hangzott a válasz, melyet gunyoros és egyben cinkos mosoly kísért. Beszélgetni kezdtünk, aztán lementünk sétálni a Boulevard Raspail környékére, aztán Alik elvitt egy lengyel film vetítésére, aztán megint beszélgettünk, és amikor késő éjjel ágyba kerültem, azt hiszem, tudtam már, hogy a további életemben ő lesz az egyik legközelebbi barát. A rendszerváltás után hazatért; kezdetben Mazowiecki mellett dolgozott miniszterelnöki tanácsadóként, aztán Soros György támogatásával létrehozta a Batory Alapítványt, de még mielőtt Soros felszámolta volna kelet-európai alapítványi hálózatát, Alik más pénzügyi források után nézett; az ő alapítványa – egyedül az egykori kelet-európai hálózatból – ma is működik, és jelentős szerepet játszik

a lengyel politikában: ez az a fórum, ahol jobb- és baloldali értelmiségiek, sőt politikusok rendszeresen találkoznak és lefolytatják a vitáikat. Alik a Demokratikus Unió létrehozásában is szerepet játszott, később ő hozta tető alá a DU és a Liberális Demokrata Szövetség fúzióját, melyből a Szabadság Unió lett. Mindezeken túl ő az egyik legjobb (vagy talán a legjobb) lengyel politikai elemző. Megvan benne az a ritka képesség, hogy elkötelezett küzdő létére megértse a másik oldalon állók szempontjait.

Arra vissza tudsz emlékezni, hogy azon az estén miről beszélgettél a lengyel vendégekkel?

Jacek szóba hozta a Rakovski-könyvet; angliai kiadónk azt tervezte, hogy összeállít egy kötetet kelet-európai disszidensek velünk vitázó írásaiból; készítettek egy összefoglalót a főbb téziseinkből, melyet eljuttattak a remélt szerzőkhöz. Jacekot is felkérték, ő pedig – mint elmondta – arról készült írni, hogy nagyot tévedtünk azzal azt állításunkkal, mely szerint a szovjet típusú rendszerekben csak az értelmiség lehet képes politikai szerveződésre. Nézz körül, mondta nekem, és láthatod, hogy igenis létrejöhet politikai együttműködés az értelmiség és a munkásosztály között. A kötetből aztán sajnos nem lett semmi, mert az Allison and Busby időközben tönkrement.

*Kuroń*nyal is megmaradt a barátság?*

Igen, a haláláig. Valahányszor Varsóban jártam, mindig meglátogattam. Úgy adódott, hogy ott lehettem egy másik születésnapján is: '92 márciusában történetesen megint Varsóban voltam. Ehhez az eseményhez egy nagy sztori kapcsolódik, mely azzal kezdődött, hogy '89 május 1-jén együtt vettünk részt egy washingtoni konferencián a demokratizálódás harmadik hullámáról. Este Leon Wieseltier, a *New Republic* irodalmi szerkesztője vacsorát adott a konferencia kelet-európai résztvevői számára; Jacekon kívül Kołakowski, Gyilasz meg én voltunk ott; amerikai részről Walter Laqueur szovjet szakértő, Moynihan szenátor, valamint néhány diplomata és újságíró. Vendéglátóink kórusban igyekeztek meggyőzni minket, hogy jobb lesz visszafogni magunkat, különben megbukik Gorbacsov és jön a szovjet katonai intervenció. Kołakowski, Gyilasz meg én felváltva magyaráztuk, hogy az aggodalmuk alaptalan. Jacek egész idő alatt rosszkedvűen hallgatott. Aztán, már a vacsora vége felé, egyszer csak közbeszólt: „Fogadok mindenkivel egy láda viszkiben, hogy öt év múlva

nem is lesz Szovjetunió." Az amerikaiak harsány hahotázásban törtek ki, kivétel nélkül tartották a fogadást. Vacsora után leültünk a szálloda halljában, beszélgettünk még egy kicsit. Megkérdeztem Jacekot, hogy mire alapozta a jóslatát. Azt felelte: „Semmire, de fogadást még soha nem vesztettem el."

Ezt sem veszítette el...

Várj, ez még nem a vége a történetnek. 1991 decemberében a már megszűnésre ítélt Szovjetunió budapesti követségének egyik munkatársával ebédeltem. Elpanaszolta, hogy nem is tudja, képvisel-e valakit ebben a pillanatban. Egyébként is távozni készült a posztjáról; búcsúzóul megajándékozott egy üveg skót viszkivel. Rögtön tudtam, hogy ez a viszki Jacekot illeti meg, noha én nem fogadtam vele. '92 márciusában sokkal kevesebben voltunk a születésnapi partiján, mint '79-ben; úgy alakult, hogy elsőként érkeztem meg. Átadtam a viszkit, elmeséltem a történetemet a szovjet diplomatával, és emlékeztettem Jacekot a fogadásra. Nagyot nevetett, és azt felelte, hogy az amerikaiak közül senki nem adta meg az adósságát. Az utánam érkezőknek újra és újra előadta az egész történetet, kezdve a washingtoni vacsorán és a szovjet diplomatával végezve. Láthatólag nagy élvezetet okozott neki.

Kit említenél még az első varsói utadon szerzett ismeretségeid közül?

Tadeusz elvitt Wiktor Woroszylskihoz. Woroszylskinak legendája volt Magyarországon, mert 1956-ban Budapesten járt, és rokonszenvező beszámolót írt a forradalomról, talán az egyetlen kelet-európai megfigyelőként, aki a felkelt nép oldalán állt. Amikor megismertük, a KOR belső köreihez tartozott, ő volt a *Zapis*,[116] a vezető undergound irodalmi folyóirat egyik szerkesztője. Számomra azonban a Szaltikov-Scsedrinről szóló kisregénye miatt volt igazán fontos;[117] akárcsak Okudzsavától a *Szegény Avroszimov* vagy a *Dilettánsok utazása*, ez a könyv is a cári Oroszországba helyezett történeten keresztül jelenítette meg a 20. századi szovjet elnyomást. Jártunk Jan Lityńskinél, akit nagyon megszerettem. Janek matematikusnak tanult, de 1968-ban a diákmegmozdulásokban játszott szerepe miatt kicsapták az egyetemről, és bebörtönözték. Nem is tudom, hogy

[116] Zapis (lengyel): írás, feljegyzés.
[117] Lásd Wiktor Woroszylski: *Mag hó alatt*. Budapest: Európa 1975.

a tanulmányait valaha befejezte-e. Látogatásunk idején a *Robotnik* (Munkás) című illegális újságot szerkesztette. Ő vezetett be a konspiráció elemi fogásaiba. Tőle tanultam például, hogy titkos információkat egy erre kiválasztott könyv belső margójára kell bejegyezni, csak persze az oldalszámot nem szabad elfelejteni. Egy alkalommal ki is volt állítva az OSA-ban *Az esztétikum sajátosságá*nak első kötete, a 100–101-ik oldalnál kinyitva, oda is beírtam bizonyos megjegyezni valókat.[118] Már nem tudom, kinek a révén találkoztunk Jan Józef Lipskivel – egy fal mellé állított asztalon ülve, lábát lelógatva látom magam előtt –, Lipski rendkívül megnyerő entellektüel volt, 1956-tól kezdve minden ellenzéki akcióban részt vett, a KOR-ban is vezető szerepet játszott. Vette a bátorságot, hogy kimondja, amit nemcsak a hatalmon lévők, de a velük szemben ellenséges tömegek sem hallottak szívesen: a nyugat-lengyelországi városokat az elűzött németek ősei építették, németek teremtették meg a kultúrájukat; a lengyel társadalom morális épsége megkívánná, hogy elismerje ezt a tényt, és ápolja a párizsi békével neki juttatott területek német hagyományait.

Ellenzéki rendezvényeken részt vettetek?

Igen, két alkalommal. Az egyik Tadeusz előadása volt a Repülő Egyetemen. Ez egy professzionális előadás volt a központosított tervgazdálkodásról, húsz–huszonöt fős közönséggel. Mindenki úgy viselkedett, mint egy „valódi" egyetemi előadáson; a hallgatók többsége jegyzetelt, a végén szakszerű kérdéseket tettek fel. Egy másik alkalommal egy sokkal nagyobb teremben, mely így is dugig megtelt, Jacek beszélt a KOR politikájáról. Ezt az eseményt Tadeusz Walendowski lakásán rendezték. Walendowski akkoriban a *Puls* nevű underground irodalmi folyóirat szerkesztője volt, a lakásán pedig értelmiségi szalont tartott fenn. Nem sokkal később hallottam, hogy kivándorolt az Egyesült Államokba.

Kuroń előadása milyen hatást tett rád?

Ez nem egyetemi előadás volt, mint Tadeuszé, hanem politikai beszéd, a maga műfajában lenyűgöző. Jacek magával ragadó előadó volt, erő volt a beszédében, sugárzott belőle a bizonyosság. Ide befutott Klaniczay Gábor és Barna Imre. A magyaroknak én tolmácsoltam. Életemben először és utoljára fordult elő velem, hogy egy lengyel nyelvű előadást tolmácsoljak. Amikor egyszer beszámoltam erről Alik Smolarnak, válaszul elmesélt egy történetet. A Komintern harmadik kongresszusán szót kért Pápua Új-Guinea Kommunista Pártjának delegátusa. A szervezők bajban voltak, mert az elvtárs csak valamelyik pápua nyelvet beszélte, pápua nyelveket beszélő hivatalos tolmács pedig ugye nem volt kéznél. Karl Radek, a Sztálin által később meggyilkoltatott bolsevik vezetők egyike azonban vállalkozott a tolmácsolásra. A pápua elvtárs szenvedélyesen beszélt, de Radeknak nem okozott nehézséget, hogy a szónoklat minden árnyalatát visszaadja. Barátai egyik ámulatból a másikba estek, mert híres volt a nyelvtudásáról, de azt nem tudták, hogy pápua nyelvekben is járatos. „Te Karl, te tudsz pápuául?", kérdezték tőle ámuldozó elvtársai, amikor lejött az emelvényről. „Én? Dehogy!", felelte. „De tudtam, hogy mit mondhat." Én valamivel többet értettem a lengyelből, de azért nekem is segítségemre volt, hogy ismertem Jacek gondolatvilágát.

A hallgatóságról milyen benyomást szereztél?

A legnagyobb – maradandó hatást – a házigazdával folytatott beszélgetés tette rám. Egy ponton Walendowski kijelentette: ő nem politizál, hanem kulturális tevékenységet folytat. Persze, persze, az undergroundban, mert nem kíván beállni a cenzúrának alávetett szerkesztők közé, de ez mégsem politika, hanem kultúra. Magyarországon is sokan mondtak magukról ilyesmit. Én nem támogatom és nem támadom a hatalmat: kívül állok rajta. Az ellenzéki politizálással is a hatalmi játszmákban vennék részt. Ilyenkor mindig vitatkoztam, próbáltam rámutatni, hogy a pártállami rendszerben a kívülállás sem lehet politikamentes, mert kihívást intéz a hatalom mindenre kiterjedő kontrolligénye ellen. Ezt mondtam Walendowskinak is. Neki azonban – szemben a hazai beszélgetőtársaimmal – jó válasza volt. Azt felelte, hogy ezt ő is tudja. De a KOR nem úgy működik, mint egy független folyóirat. El akar érni bizonyos politikai célokat, és ennek érdekében nyomást gyakorol a hatalomra. Ez az, amit ő nem csinál. Az ő célja maga a független kultúra. Nincsenek ezen túlmenő céljai. Ebből értettem meg, hogy köztünk és a lengyel ellenzék között nemcsak abban áll a különbség, hogy ők sokkal szervezettebbek, több politikai tapasztalattal rendelkeznek, és szélesebb társadalmi bázisuk van. Megértettem, hogy a „második nyilvánosság" létrehozása politikai

[118] A példány a Blinken OSA Archívum *Író géppel (Type-Writer)* című szamizdat-történeti kiállításán volt látható 2000 decembere és 2001 januárja között.

tett, de még nem politika: a politika majd ezután kezdődik, és elkezdtem gondolkodni azon, hogy mi itt Magyarországon hogyan fogunk politikai mozgalommá válni, és mit kellene tennünk, hogy azzá váljunk.

Ha jól értem, azt akartad ezzel mondani, hogy Lengyelországban azért volt lehetséges kultúrának nevezni a kultúrát, merthogy volt egy masszív, és már formálisan is a maga kereteit, intézményes kereteit is létrehozó politikai mozgalom.

Az intézményes keretek átfedték egymást; mint látod, Jacek a Walendowski-féle szalonban tartotta meg az előadását, és könnyen lehet, hogy a *Puls*-t ugyanabban a földalatti nyomdában nyomták, mint a *Robotnik*ot. Egyébként azonban igen, arra jöttem rá Varsóban, hogy nálunk azért nem lehet világos különbséget tenni független kultúra és ellenzéki politika között, mert az ellenzéki politikából még hiányzik az a dimenzió, amely túl van az írott és íratlan hivatalos szabályok tüntető negligálásán.

Lehet, hogy ez a felvetés '79-ben még túl korai volt. Nemcsak azért, mert Magyarországon nem volt széles körű társadalmi elégedetlenség, nem voltak tömeges tiltakozások, sztrájkok, hanem azért is, mert az ellenzék egyelőre olyan szűk körű volt, hogy a politizálásba kezdő csoport elkülönülése szétverte volna.

Igazad van, az ellenzéket az egyik oldalról az a veszély fenyegette, hogy benne ragad a szubkulturális létezésmódban, nem válik politikaivá, a másik oldalon pedig az, hogy politizálódik ugyan, de ezzel mindjárt el is szigeteli magát. Még a gépiratos szamizdat korszakában voltunk. Még nem jött létre a SZETA, nem léteztek sokszorosított kiadványok, politikai folyóiratok, nem szereztük meg a Szolidaritás lelkesítő élményét, és nem kellett szembenéznünk azzal a kérdéssel, hogy mihez kezdhetünk a Szolidaritás betiltása után.

Mi történt még a lengyel úton?

Szóba hoztuk Adamnak, hogy küldenénk valakit Varsóba a sokszorosítási technikák elsajátítására. „Honnan fogom tudni, hogy az illető tőletek jön, és nem provokátor?" – kérdezte Adam. Erre Gyuri elővett egy tízforintost – akkor a tízes még papírpénz volt –, ketté tépte, az egyik felét odaadta Adamnak, a másikat eltette. „A mi emberünk a fél tízforintossal fogja igazolja magát." Gyuri aztán Rajk Lacit nyerte meg erre az útra.

Ez Walendowski lakásán volt?

Dehogy is, az ilyesmit nem ekkora társaság kellős közepén szokás megbeszélni. Adam egyébként is csak rövid időre jelent meg ott az előadás kezdete előtt, valójában csak azért, hogy a titkosrendőrséget félrevezesse. Váltottunk pár szót, aztán egyszer csak eltűnt. Janek Lityński mondta az este végén, hogy konspirált látogatást tett Wyszyński bíborosnál, valahol a városon kívül. Hát igen, az ő helyzetük és a mi helyzetünk között nemcsak az volt a különbség, hogy mögöttük ott volt egy formálódó tömegmozgalom, hanem az is, hogy az ő első számú egyházi partnerük a bíboros prímás volt, a mi partnereink pedig a katolikus és protestáns másként gondolkodók, saját egyházuk üldözöttjei voltak, meg üldözött kisegyházak, vallási közösségek.

Nyolcadik beszélgetés

1977 január: az első szolidaritási nyilatkozat a Chartával – A gépiratos szamizdat korszaka – 1979 október: a második szolidaritási nyilatkozat – A demokratikus ellenzék szintváltása – Prága

A lengyel ellenzék fellépése volt döntő hatással rátok. A magyar demokratikus ellenzék jelképes születésnapja azonban nem a lengyel ellenzékhez, hanem a csehszlovákiai Charta '77-hez kapcsolódik...

Valóban. 1977 januárjában lépett a nyilvánosság elé a Charta '77 mozgalom egy deklarációval, melyet eredetileg 242 cseh és szlovák állampolgár írt alá. A szovjet Helsinki Csoportokhoz hasonlóan a Charta is azzal az igénnyel lépett fel, hogy a Záróokmányban[119] rögzített emberi jogi elvek betartása fölött őrködik. A rendőrség azonnal letartóztatott több aláírót, köztük Václav Havelt, és a pártállam agresszív ellenkampányba kezdett. Erre válaszul született Budapesten egy mindössze két mondatból álló szolidaritási nyilatkozat. Egy: „Szolidárisak vagyunk a Charta '77 aláíróival és bebörtönzött tagjaival, és elítéljük az ellenük alkalmazott represszió." Kettő: „Meggyőződésünk, hogy az emberi jogok védelme egész Kelet-Európa közös ügye". Ez a két mondat lett aztán a magyar demokratikus ellenzék alapító nyilatkozata. Megjelent a *Le Monde*-ban, majd elhangzott a Szabad Európa Rádióban, és ezzel köztudottá tette, hogy Magyarországon is vannak polgárok, akik az emberi jogok nevében lépnek fel, tudatosan figyelmen kívül hagyva a pártállam által kikényszerített tilalmakat. A Charta kibocsájtói nagyobbrészt „régi motorosok" voltak: '68-ban szerepet játszottak a Prágai Tavaszban, aztán a megszállást követő utóvédharcokban, és ezért soha nem engedték vissza őket a „normális" életbe. Így ők 1976-ban már komoly politikai múlttal rendelkeztek. A magyar demokratikus ellenzék „kemény magját" is főleg a hatvannyolcas nemzedék adta, de mi '68-ban és a rá következő években még semmilyen politikai szerepet nem játszottunk. Kezdők voltunk az ellenzéki politikában.

[119] A Charta '77 polgárjogi mozgalom 1976 második felében alakult Prágában. Tagjai között voltak korábbi pártpolitikusok (Jiří Hájek, František Kriegel, Zdeněk Mlynář), írók (Pavel Kohout, Václav Havel, Ludvík Vaculík), filozófusok (Jan Patočka), újságírók (Jiří Dienstbier) és mások. A Charta első nyilatkozata a Csehszlovákiában 1976 őszén becikkelyezett emberi jogi egyezményeket szembesítette a valósággal. A Charta szóvivői úton voltak a pártközpontba, hogy átadják nyilatkozatukat, amikor 1977. január 6-án a hatóságok letartóztatták őket.

Hogyan született a szolidaritási nyilatkozat?

A Charta szövege január első hetében került nyilvánosságra. Kenedi János nem sokkal ezután ránk telefonált – hol másutt talált volna meg minket, Bencét és engem, mint az Akadémiai Könyvtárban –, hogy sürgősen menjünk fel hozzájuk. Ez talán akkor volt, amikor a filozófus Jan Patočka kihallgatás közben szívrohamot kapott és kórházba került, vagy amikor a halálhírét bemondta a Szabad Európa. Bennem mindenesetre összekapcsolódik a mi nyilatkozatunk története az ő nevével; sokáig úgy emlékeztem – tévesen –, hogy egyike volt azoknak, akik a Chartát megpróbálták eljuttatni a pártközpontba, és akiket mindjárt az utcán letartóztattak. János és felesége, Pap Mari azzal fogadtak, hogy szolidaritási nyilatkozatot kellene kibocsájtanunk, amiben mi azonnal benne voltunk. Négyesben fogalmaztuk meg azt a bizonyos két mondatot, másnap reggel pedig nekiláttunk az aláírások gyűjtésének. Négyen kezdtük, később Eörsi Pista és Mészöly Miklós is csatlakozott hozzánk. Mészöllyel innen datálódott a barátságunk. Ő kezdeményezte, hogy találkozzunk, és ez a kapcsolat aztán ki is tartott. Számtalan közös akcióban vettünk részt, de gyakorlati cél nélkül is találkozgattunk. Feljártam hozzá, ő is volt nálunk; Kisorosziban is meglátogattuk Judittal. Egyébként neki köszönhetem, hogy *A tiszta ész kritikáját* le tudtam fordítani.

Ez meg hogyan lehetséges?

Úgy, hogy Miklós benne volt a Soros Alapítvány első kuratóriumában – akkor még MTA-Soros Alapítványnak hívták, az Akadémia részvétele hárította el a hivatalos bejegyzés útjában álló jogi akadályt, és egyben biztosította, hogy a pártközpont rajta tartsa a szemét a támogatásokon –, szóval Miklós benne volt a kuratóriumban, és egy szép napon felhívott, mondván: nem tetszik neki, hogy ellenzéki aktivisták nem részesülnek ösztöndíjban, ezen változtatni akar, úgyhogy adjak be pályázatot, mindent meg fog tenni, hogy oda is ítéljék a támogatást. Az ajánlat a legjobb-

kor jött, mert én akkor már nyakig voltam a Kant-fordítás előkészületeiben, ez pedig hosszú időt igénylő, kemény munka volt, a kiadó viszont csak a kézirat leadásakor szokott fizetni. Igazság szerint csak azt tudtam, hogy ezt a fordítást mindenképpen meg akarom csinálni, de hogy ez hogyan lesz lehetséges, arról sejtelmem sem volt, mert menetközben felkopott volna az állunk. Miklós ajánlata tehát jobbkor nem is jöhetett volna. Két évre kaptam meg a támogatást; előtte már dolgoztam egy évet a könyvön, azt valahogy korábbi tartalékokból sikerült kihúzni.

Az aláírásgyűjtésre visszatérve: van emléked arról, hogy Mészöly kinek az aláírását szerezte meg?

Határozott emlékem csak arról van, hogy kinek az aláírását nem sikerült megszereznie. Pista autóján elhajtottunk Weöres Sándorhoz; Miklós bement a házba, mi pedig kint vártunk. Egyszer kiugrott azzal, hogy csak Károlyi Amyig, Weöres feleségéig jutott, aki azt mondta neki, hogy Sanyi rosszul érzi magát, ágyban fekszik, de várjon, majd szól, ha jobban lesz. Ezt elmondta, majd visszament. Nem emlékszem, mennyi idő telt el – nekem nagyon soknak tűnt –, mire Miklós újra előkerült. Weöres nem lett jobban, a felesége pedig azt tanácsolta, hogy esetleg jöjjünk vissza délután. Késő délután visszamentünk, és Károlyi Amy ezúttal egy kicsit többet mondott: Sanyi még mindig nincs jól, ebben az állapotában inkább ne terheljük ezzel az üggyel, mert csak felzaklatnánk.

Illyés sem írta alá a nyilatkozatot...

Hozzá nem is mentünk, Csoóri lebeszélt róla, és igaza volt. Valóban nem írta volna alá.

Emlékszel másra is, akit tudatosan nem kerestetek, vagy akit kerestetek, de elutasított titeket?

Déry, Vas István szóba se jött. Weöres – hát ő a szó szoros értelmében nem utasított el, be se lehetett jutni hozzá. Mai napig nem tudom, hogy Károlyi Amy az ő instrukciói alapján tartotta távol tőle Miklóst, vagy olyan gondosan óvta a férjét, hogy elhallgatta előle, hogy látogatója van. Én senki másnál nem jártam, aki nemet mondott volna; Kenedi Jancsitól tudom, hogy ő kudarcot vallott Rajk Júliával, aki – miután ránézett az ívre – kijelentette, hogy nem írja alá.

Milyen indokkal?

Meglátta Hegedűs András nevét az aláírók között. Júlia számára ő a szovjet csapatokat behívó miniszterelnök volt, és nem kívánt vele egy névsorban szerepelni. '56 nagyon éles vízválasztó volt a résztvevők szemében; életre szóló harag forrása lehetett, ha valaki a rossz oldalon állt. Donáth Feri sem tudott megbocsájtani Hegedűsnek, pedig ő a legkevésbé sem volt indulatos személyiség.

Hány aláírást akartatok összegyűjteni?

Nem volt célszám. Azt szerettük volna, hogy legyen annyi aláíró – és köztük ismert nevek is, mert mi négyen akkor még nem voltunk különösebben ismertek –, hogy ennek a nyilatkozatnak súlya legyen. Ezt el is értük, bár a lista eléggé esetlegesre sikeredett. Az első perctől kezdve sarkunkban voltak a titkosrendőrök, mi pedig – tapasztalatlanok lévén – attól tartottunk, hogy ha soká húzzuk az időt, akkor lefognak, elkobozzák az íveket, és az egész vállalkozás hamvába hull. Ezért még aznap este lezártuk a gyűjtést, és kijuttattuk a szöveget a *Le Monde*-hoz az aláírók névsorával együtt. Így lett ennek a nyilatkozatnak 34 aláírója: ennyi jött össze egy nap alatt.

Milyen hatást tett a harmincnégyek fellépése?

A nyilatkozat politikai súlyát jól mutatja, hogy a híre pillanatok alatt elterjedt, és értelmiségi körökben hetekig szenvedélyesen vitatták. Tény, hogy a Szabad Európa Rádió révén bárki tudomást szerezhetett róla, de nem minden vált a közbeszéd részévé, amiről a Szabad Európa tudósított. Az is tény, hogy a fogadtatás egyáltalán nem volt egyértelműen pozitív: mélyen megosztotta a magyar értelmiséget. Pontosan ennek köszönhette a hatását. Az a 34 aláíró jó nagy követ dobott az állóvízbe, szembesítette az értelmiségi közvéleményt a kisebb-nagyobb megalkuvásaival és egy addig elképzelhetetlennek hitt stratégia lehetőségével.

Illyés naplója szerint a nyilatkozat őt is erősen foglalkoztatta...

Ő a magyarság szellemi vezetőjének és ily módon a politikai vezetés egyenrangú partnerének látta magát, és abban reménykedett, hogy ebből a pozícióból becsületes alkut köthet a hatalom birtokosaival általa alapvetőnek tekintett nemzeti ügyekben. Akár le is pöckölhette volna magáról ezt a két mondatot a zsarnokság elleni kiállásról, de mégse tette.

Zavarta a Charta, zavarta a 34 magyar szolidaritási akciója, nehezen szabadult tőle. Déry Tibor könnyebben megoldotta a problémát a maga számára; azt nyilatkozta egy nyugatnémet tv-nek, hogy a mi nyilatkozatunk a cseheken nem segít, a magyaroknak viszont árthat. Ennek a kijelentésnek – mondjuk így – kedvezőtlen volt a visszhangja, de öncsalás lett volna nem észrevenni, hogy sokak félelmeinek adott hangot. A kádári konszolidációt az értelmiség derékhada törékenynek sejtette, szüntelenül terjedtek a pletykák Kádár leváltásáról, a mumust hol Biszku Bélának, hol Gáspár Sándornak, hol Németh Károlynak hívták, és kézenfekvő volt úgy értelmezni a Charta melletti kiállásunkat, hogy felelőtlen alakok vagyunk, az aktuális mumus kezére játszunk. Nem tudnám megmondani, mik voltak az arányok, de nagyon sokan gondolkodtak így. Réz Pál, aki a Szépirodalmi Kiadónál volt szerkesztő és aláírt, a Parti Nagy-féle interjúkötetben elmeséli, hogy a Kiadó igazgatója, Illés Endre irgalmatlanul leteremtette, amiért veszélyezteti Aczél kultúrpolitikáját. Palinak nem volt kedve vitába bocsátkozni Illéssel, úgyhogy azt felelte neki: Bandi, neked teljesen igazad van, csak tudod, egy nagyon csinos lány keresett meg az aláíróívvel, és imponálni akartam neki. Amit Parti Nagynak úgy kommentált azután, hogy szó, ami szó, Kis Jancsi nem egy kimondottan csinos lány...[120]

Te mit gondoltál az ilyen típusú visszhangról?

Nem volt egyszerű ügy. Az efféle beszéd általában az önfelmentést szolgálta, erről nem volt jó véleményem. De ha ettől eltekintünk, akkor marad egy morális probléma, amely végigkísért az ellenzéki időkön, egészen addig, amíg a rezsim válsága nyílttá nem vált. A '77-es akciónak nem volt olyan hatása, amitől a Déry-félék tartottak, de mindig a levegőben volt, hogy a fellépésünk kiprovokálhat válaszlépéseket, amelyeknek nem egyedül mi fogjuk viselni a költségeit. Ennek a problémának a kezelésére nem volt általános recept, de azért néhány hüvelykujjszabályt kialakíthattunk a magunk számára. Például Bencével eldöntöttük, hogy egyetemistát nem kérünk fel petíciók, nyilatkozatok aláírására, mert ők aránytalanul nagy kockázatot vállalnának ezzel. Elfogadtuk az aláírásukat, ha ők jelentkeztek, de mi nem kerestük őket.

[120] Lásd Réz Pál: *Bokáig pezsgőben.* Budapest: Magvető 2018, 270.

Ha a nyilatkozat, mint mondod, mélyen megosztotta a magyar értelmiséget, akkor bőven lenniük kellett másféle reakcióknak is.

Ó, igen, nagyon sok pozitív visszajelzést kaptunk. Egyetlen példa: pár nappal a nyilatkozat közlése után összetalálkoztam Litván Györggyel az Akadémia előcsarnokában, aki azt mondta nekem: megmentettétek a haza becsületét. Ennyire emelkedett hangulatban azért nem voltam, de érthető módon engem inkább a jó visszhangok értek el, úgyhogy igazán jól éreztem magam a bőrömben. Az a gyanúm egyébként, hogy az értelmiségnél szélesebb körökben a nyilatkozat egyértelműen kedvező visszhangot váltott ki. Azoknak a nem értelmiségieknek, akik a Szabad Európát hallgatták, valószínűleg egyszerűbb viszonyuk volt a rendszerhez, mint az értelmiségnek, ami nem jelenti, hogy könnyebben mozgósíthatók lettek volna – a következő évtizedben tapasztalnunk kellett, hogy a magyar társadalom mennyire hajlamos bezárkózni a legszűkebb magánszférába –, csak annyit jelent, hogy komplikált mellékgondolatoktól mentesen értékelték a személyes kiállást. Nekünk azonban azzal kellett számolnunk, hogy az elsődleges partnerünk az értelmiség lesz, a mi számunkra az értelmiségi reakciók voltak meghatározók, és azzal, hogy az értelmiséget sikerült megosztanunk, a legtöbbet értük el, amit akkor elérhettünk. Illetve volt az akciónak még egy járulékos hozadéka: megismertettük magunkat a cseh és lengyel ellenzékiekkel, és valamennyire a világsajtó is felfigyelt ránk.

A pártvezetés hogyan reagált?

Arra jutottak, hogy a legjobb lesz úgy tenni, mintha a mi jelentéktelen erőlködésünk meg se érintené őket, így aztán megtartóztatták magukat a retorzióktól.[121] Senkit nem rúgtak ki az állásából, Csalog Zsoltnak könyve jelenhetett meg, Kocsis Zoltán Kossuth-díjat kapott, Bencének felajánlották, hogy megvédheti a '72 óta elfektetett disszertációját (nemet mondott), Kenedinek és Pap Marinak sokévi elutasítás után megadták a nyugatra szóló, „kék" útlevelet. Aczél azzal haknizta végig az összes ideológiai és kulturális fórumot, hogy mi földszinti Dugonics Tituszok

[121] Az MSZMP Politikai Bizottságának 1977. január 25-én tartott ülésén foglalkoztak a magyar szolidaritási nyilatkozattal, de nem tartották szükségesnek, hogy komolyabb ellenlépéseket tegyenek.

vagyunk (úgy látszik, senki nem merte megmondani neki, hogy Tituszt, a végvári vitézt, Dugovicsnak hívták).[122]

Mi következett a szolidaritási nyilatkozat után?

Nekiláttunk az építkezési programnak, amire a lengyel ellenzék adott mintát, persze sokkal alacsonyabb szinten, mint ők. Elvben már el tudtuk képzelni, hogy a jövőben Magyarországon is létrejöhet cselekvő kapcsolat az értelmiségi ellenzék és a munkásság között, de a jelenben erre nem volt esély. Ami rövid távon ennél is fontosabb volt: sajátmagunknak sem volt tapasztalatunk szervezett politikai cselekvésből; az előző évtizedben különféle, egymást átfedő társaságok laza hálózata, szubkultúrája alakult ki, kezdetben erre hagyatkozhattunk. Az 1977 eleje és '79 vége közti három évet lényegében a szamizdat, a „második nyilvánosság" létrehozása töltötte ki. Akkori helyzetünkben még arra sem gondolhattunk, hogy stencilgépen sokszorosított, vagy pláne nyomtatott kiadványokkal jelenjünk meg. Ezekhez az eszközökhöz legális úton nem lehetet hozzáférni, és használni sem lehetett őket legálisan: megszerzésük és működtetésük gyakorlottságot és szervezettséget feltételezett. Írógép viszont minden értelmiségi háztartásban volt, géppapírt, átütő papírt és indigót korlátozás nélkül, szabadon lehetett vásárolni. Ezért hát nagyon alacsony szinten kellett kezdenünk, kis példányszámú kiadványokkal. De a gépiratos szamizdatnak minden gyengéjével együtt volt egy hatalmas előnye: a másolatok hólabdaszerűen terjedhettek, bárki bekapcsolódhatott a sokszorosításba és terjesztésbe, bárki útjára indíthatott egy szöveget, mindenki maga dönthette el, hogy mit ad tovább, miből készít másolatot, mit ad hozzá maga a kéziratok forgalmához.

Kenedi úgy emlékszik, hogy a szamizdat spontán előállítása és terjesztése hiú remény volt...

A gépiratos szamizdat működése sokkal kisebb szervezettséget igényelt, mint később a sokszorosított szamizdaté. Nem volt szükség hozzá nyomdákra, kiadókra, testületként működő szerkesztőségekre. Sokkal

[122] Dugovics Titusz a legenda szerint Nándorfehérvár ostroma idején a bástyaoromra lófarkas zászlóval felkapaszkodó török harcost magával rántva a mélybe vetette magát. Dugonics András (1740–1818) piarista szerzetes, író, drámaíró, legismertebb műve az 1788-ban megjelent *Etelka* c. regénye.

nagyobb tere volt benne a spontán öntevékenységnek. Jánosnak ezzel együtt is igaza van: a spontán, minden szervezettség nélküli öntevékenység önmagában nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a „második nyilvánosság" több legyen fikciónál. Szükség volt legalább valamilyen alacsony szintű szervezettségre: szerkesztőkre, akik a kiadásra érdemes szövegeket összeválogatták és rendbe rakták, fordítókra, akik az idegennyelvű szövegeket magyarra ültették át, gépírókra, akik az előkészített szövegekről elkészítették az első néhány sorozatot, terjesztőkre, akik a kiadványokat célzottan juttatták el az olvasókhoz, és szervezőkre, akik mindezt kézben tartották. Pénzre is szükség volt, mert a papír meg az indigó nem volt ingyen, és a gépírók sem élhettek meg puszta lelkesedésből. Fordítói munkára számos önkéntes akadt, említettem már Betlen Jánost; úgy tudom, fordított Kovács András is, nagy szerencsénkre lengyelből többen is fordítottak: Kerényi Gráciára, Pályi Andrásra, Pálfalvi Lajosra emlékszem. Fogalmam sincs, hányan végeztek rendszeres gépírói munkát a szamizdat számára. Kezdetben ezt is önkéntesek csinálták, Fekete Éva és Karádi Éva utólérhetetlenek voltak a másolatok előállításában. Egy fénykép is maradt róluk, amint verik az írógépet. Később hivatásos gépírókat is be kellett vonni a munkába; köztük a legnagyobb sztár Vágner Anna, a legendás Nusika volt, aki nem is végzett gyors- és gépírói iskolát. Nusika egyszer még a BM-et is beperelte, mert egy házkutatás alkalmával lefoglalták egy legális megbízó számára készített leiratát, amivel anyagi kárt okoztak neki. Talán húsz éves sem volt még ekkor. Évtizedekkel később egyszer úgy döntött, hogy kipróbálja magát a tanult gyors- és gépírók országos versenyén, elindult és mindjárt győzött is. Az első években a szervezés szálai Csákó Mihály és felesége, Horváth Zsuzsa, valamint Matolay Magdi kezében futottak össze.

Úgy tudom, Csákóék lakása az elsők között volt, ahol a rendőrség házkutatást tartott...

Igen, 1982 decemberében, ugyanazon a napon, amikor Rajk Laci szamizdat-butikjában is házkutatás volt. Hatalmas készleteket foglaltak le Miskáéknál, őket pedig rendőrhatósági figyelmeztetésben részesítették. Miskát ezután elbocsájtották a Társadalomtudományi Intézetből, ahol oktatásszociológusként dolgozott, és egészen a rendszerváltásig nem térhetett vissza a szakmájához. Zárójel: Zsuzsával és Miskával igen jó vi-

szonyban voltunk azokban az években; nagyon szerették a társasjátékot, és elég sűrűn összejártunk, leginkább puzzle-t játszani. Zárójel bezárva.

Szóba hoztad a szamizdat-butikot; beszéljünk akkor arról is...

A butik 1981-ben létesült Rajk László Galamb utcai lakásán, ahol az érdeklődők megvásárolhatták a gépiratos kiadványokat, ha pedig az általuk keresett szöveg épp nem volt kéznél, megrendelést adhattak le, de ekkor már egy hajszálra voltunk a sokszorosított, majd nyomtatott szamizdat megjelenésétől. '83 januárjában a hatóság úgy vetett véget a butik működésének, hogy Lacit kilakoltatták. De még valamit a szervezésről: az egész apparátus mögött ott volt a fő szervező, Bence Gyuri, aki óriási energiákat fektetett a „második nyilvánosság" megteremtésébe. Döntő szerepe volt abban, hogy a mi korábban még alaktalan közösségünk, mely inkább szubkultúra volt, mint politikai szerveződés, hogy ez a közösség elindult a megszerveződés, a politikai cselekvés felé. Ha az 1977 és '79 közötti időszak valakinek a nevéhez köthető, az a valaki biztosan ő.

1977-ben jelent meg a Marx a negyedik évtizedben című gyűjtemény is, melyet Kovács András szerkesztett...[123]

András '77 tavaszán keresett meg harminc–harmincöt embert egy körkérdéssel, a beérkezett válaszokból lett ez a kiadvány. A cím arra utalt, hogy a megkérdezettek többsége – akárcsak a magyarországi kommunista rendszer – a harmincas éveiben jár. A kérdés valahogy úgy szólt, hogy marxisták voltunk-e a múltban, és ha igen, mit gondolunk a marxizmusról most, amikor a magát a marxizmus megvalósulásának deklaráló rendszerrel szemben már egyértelműen ellenzékben vagyunk. Mi is a válaszolók között voltunk; szövegünk később megjelent a *Socialist Register*

[123] Kovács András 1977 februárjában, a bolsevik forradalom 40. évfordulója közeledtével az alábbi körkérdést intézte barátaihoz, ismerőseihez: „Generációm legtöbb tagjának gondolkodását valamilyen formában a marxizmus határozta meg. Akik tudatosan marxistának tekintették magukat, vagy akik álláspontjukat tudatosan a marxizmussal szemben alakították ki, mind úgy vélték, hogy pontosan tudják, miben hisznek, mit vetnek el, és azt is, hogy miért. Mára a helyzet megváltozott. Ez indított arra, hogy feltegyem a kérdést: szerinted mi a marxizmus, és mi a viszonyod hozzá?" A beérkezett 21 válaszból összeállított 269 oldalas gépelt kéziratot Kovács *Marx a negyedik évtizedben* címen mintegy harminc példányban legépeltette.

című évkönyvben angolul, és a Rakovski-könyv magyar nyelvű kiadásába is betettük.[124]

Addigra már majdnem mindenki, aki ismert revizionista volt Kelet-Európában, antimarxistaként határozza meg magát. Ahogy ti ebben az írásban kigondolkodtátok magatokat a marxizmusból, az nem volt szakítás típusú.

Hát igen, feltűnő óvatossággal köröztünk Kovács kérdése körül. Válaszunk egy meta-kérdéssel indított: története során a marxizmus változott, és egy időszakon belül is egymással rivalizáló irányzatokra bomlott – beszélhetünk-e egyáltalán marxizmusról mint egyetlen, átfogó tradícióról? Innen azonban nem az érdemi kérdések felé mentünk tovább, hanem leszögeztük, hogy az 1968 utáni Kelet-Európában a marxista tradíció folytonossága megszakadt, és – legalábbis a belátható jövőben – nem is állítható helyre. Elismertük, hogy az egyetemeken és kutatóintézetekben működnek még magukat őszintén marxistának tekintő teoretikusok. Nem azért vontuk kétségbe, hogy az ő tevékenységük fenntartaná a marxista hagyomány folytonosságát, mert a térség vezető marxistái – Kołakowskira, Kosíkra hivatkoztunk – szakítottak a marxizmussal. Arra helyeztük a hangsúlyt, hogy a maradék marxisták már nem törekszenek arra, amire a marxizmus mindig is törekedett, hogy a társadalmi praxist alakító tényezők legyenek. Mi megőriztük a marxizmus igényét, hogy az elmélet egy politikai mozgalom szerves részévé váljon: kollektív cselekvésben folytatódjon, és onnan merítsen impulzusokat. De úgy találtuk, hogy aki a hetvenes évek Kelet-Közép-Európájában a politikai cselekvést választja, egyetlen ígéretes stratégiát követhet, ez pedig az „új evolucionizmus" (írásunkban – miért, miért nem – ezt „radikális reformizmussá" kereszteltük át). Ha azonban ezt a stratégiát választjuk, akkor hiába tekintjük magunkat marxistának, a marxizmus sajátos gondolataival az emberi jogi mozgalomnak nincs mit kezdenie. Nem mondtuk ki sem azt, hogy a marxizmus alapjaiban tarthatatlan, sem azt, hogy elvben megmenthető; arra szorítkoztunk, hogy a mi helyzetünkben nincs specifikus

[124] A Kovács András-féle körkérdésre írott tanulmány eredeti címe: Bence György–Kis János: „Marxistának lenni." Utolsó része a párizsi *Magyar Füzetek* 1980/2-es számában is megjelent „Az elszakadás után" címmel.

mondanivalója, ami megkülönböztetné a liberalizmustól vagy a konzervativizmustól. Nem írtuk le, hogy már nem vagyunk marxisták. Úgy jellemeztük magunkat, mint akik a marxista hagyományból indultak, és akiknek a gondolkodásában még ma is sok minden őrzi indulásuk nyomait, ám mindennek a politikai cselekvés szempontjából nincs relevanciája. Mások sokkal egyértelműbben foglaltak állást. Azok, akik soha nem voltak marxisták – Vidrányi Kati, Donáth Péter – ezt könnyen tehették. De a volt marxisták közül is többen megtették: Haraszti, Kovács példának okáért. Azt hiszem, Endreffy Zoli is.

Miért voltatok ennyire óvatosak?

Nem emlékszem rá, hogy ez így szóba került volna köztünk, ezért csak magamról beszélhetek. Azok közé tartozom, akiknek a számára a filozófia nem egyszerűen egy diszciplína, hanem a világhoz, a többi emberhez és önmagamhoz való viszonyom orientálására, igazolására és kritikájára szolgáló világnézet. Ezekben az években pedig világnézeti válságon mentem át: a marxizmustól már távolodóban voltam, de a liberalizmust, ami felé a helyzetem és a felismeréseim mozgattak, még nem tudtam magaménak tenni. Korábban jeleztem már, hogy fenntartásaim részben olyan, a marxista hagyományból merített megfontolásokon alapultak, melyeket ma is igaznak és fontosnak tartok. Akkoriban még nem láttam, hogy a liberalizmus hogyan tudja integrálni ezeket a megfontolásokat, ezért nem álltam készen arra, hogy minden további nélkül szakítsak a marxizmussal. Már a *Beszélő* szerkesztője voltam, amikor egy szerkesztőségi ülésen, a Kőszeg Feri lakásához tartozó fogorvosi váróban, Ottilia nem csekély kajánsággal azt mondta nekem, hogy csak marxisták fektethetnek annyi szellemi munkát abba, hogy rájöjjenek, amit minden házmesterné magától is tud, hogy a marxizmus egy nagy tévedés. Elismerem, volt ebben valami. Aki soha nem volt marxista, megspórolhatta magának ezt a szellemi munkát. De aki csak úgy levedlette a marxizmust, szerintem nem járt jól. Marx nem csupán nagy – és kétségkívül veszélyes – tévedéseket hagyott maga után, hanem a kapitalista piacgazdaság és a liberális demokrácia éleslátó kritikáját is, és aki a liberális gondolatot erkölcsileg és intellektuálisan védhető színvonalon kívánja képviselni, annak számot kell vetnie a Marx által kritikai analízis tárgyává tett jelenségekkel: az elidegenedéssel, az eldologiasodással, az ember és ember közti egyenlőtlenségek nem igazolható formáival, és azzal a marxi argumentummal, mely szerint mindeme jelenségeket a kapitalista piacgazdaság és a liberális demokrácia intézményei szükségszerűen termelik és reprodukálják. Csak az a társadalomfilozófia ér valamit, amelyiknek van válasza erre a kritikára. Amióta magamat liberálisnak tekintem, ezzel az ambícióval közelítek a liberalizmus által vizsgált problémákhoz. 1977-ben azonban nem tartottunk ott, hogy ezt így meg tudtuk volna fogalmazni.

Mégis, hogyan láttad ekkor, milyen világnézeti áramlatok mentén szerveződnek a különböző körök, csoportok?

Úgy láttam – vagy inkább láttuk –, hogy a részvétel, vagy az attól való tartózkodás nem igazán függ össze a világnézeti orientáció különbségeivel. A lehetséges politikai célok annyira korlátozottak, hogy ezekben bárki egyetérthet, aki a pártállam által engedélyezettnél nagyobb szabadságot akar, függetlenül attól, hogy egyébként miben hisz. Nem az számít, hogy mit tart az ember jó társadalomnak és jó életnek, hanem csakis az, hogy bármi legyen a világnézete, onnan el lehet-e jutni a rezsimmel való együttműködés felmondásához. Később, amikor Lengyelországban megalakult a Szolidaritás, majd pedig – már a Jaruzelski-puccs[125] után – nyilvánvalóvá vált a szovjet birodalom általános válsága, a perspektívák radikálisan módosultak. De ekkor még nem sok következett abból, hogy ki milyen világot képzelt *azutánra*. Ezért úgy véltük, hogy az elvi nézetkülönbségek feszegetése csak a különböző gondolkodású emberek közti együttműködés megzavarására jó. Elég a kölcsönös tolerancia: te hívő vagy, én ateista vagyok, te konzervatív vagy, én progresszív vagyok, a te számodra a nemzeti identitás a legfontosabb, az én számomra az egyén autonómiája, de ezeknek a nézetkülönbségeknek nem kell megosztaniuk minket, nem érintik közös célunkat, a szabadság kis szigeteinek a megteremtését. Ismeritek Rawls kései művét, a *Politikai liberalizmust*:[126] Rawls itt azt mondja, hogy ha az alkotmányos demokráciát igazoló politikai elveket valamilyen mélyebb világnézeti koncepcióból akarjuk levezetni,

[125] Jaruzelski-puccs: a lengyelországi szükségállapot bevezetése 1981. december 13-án. Lásd a 114. jegyzetet.

[126] John Rawls: *Political Liberalism* (Politikai liberalizmus). New York: Columbia University Press 1993.

akkor az eltérő világnézetű emberek között nem alakulhat ki egyetértés a rendszer politikai legitimitását illetően, mert ahhoz, hogy ebben egyetértésre jussanak, már a világnézeti alapokban is egyet kellene érteniük, amire gyakorlatilag nincs esély. De azok a világnézetek, melyekbe belefér, hogy vannak emberek, akik őszintén hisznek más világnézetekben, szóval a nem fundamentalista világnézetek a politikai elvek szintjén közelíthetnek egymáshoz: az alkotmányos demokrácia igazoló elveihez valamenynyiből el lehet jutni. Ezt nevezte Rawls „overlapping consensus"-nak.[127] Mi valami hasonló szerkezetű dolgot gondoltunk ekkor, csak sokkal alacsonyabb szinten. Elég egyetérteni abban, hogy a szabadság kis szigeteinek létrehozása jó dolog, ebben pedig nagyon sokan egyetérthetnek, bármit higgyenek egyébként nemcsak a mélyebb világnézeti kérdésekről, de akár a politikai ideálokról és alapelvekről is.

A marxizmus-körkérdésen kívül milyen kiadványokat tartasz még említésre érdemesnek?

Nem merném azt mondani, hogy az és csakis az említésre érdemes, amiről én tudtam, vagy amire emlékszem. Fontos egyedi kiadvány volt a Kenedi János szerkesztette *Profil*, és ekkor indult el Kornis Mihály ötlete nyomán a *Napló*. A *Profil* olyan írások antológiája volt, melyeket a könyvkiadók és folyóiratok azzal a sztereotip indoklással dobtak vissza, hogy „nem a mi profilunkba vág". Az állampárt nyilvános fogyasztásra szánt álláspontja szerint Magyarországon nem létezett cenzúra. Ez a vaskos gyűjtemény a szó szoros értelmében kézzelfoghatóan tanúsította, hogy igenis van. Itt jelent meg Tar Sándor irodalmi szociográfiája az NDK-ban dolgozó magyar vendégmunkásokról; ez a közlés egyrészt nagyot lendített Tar írói kibontakozásán, másrészt azt az ötletet adta a III/III-as ügyosztálynak, hogy beszervezzék őt és ráállítsák Jánosra, valamint Csalog Zsoltra, akik felkarolták őt, segítették az írói mesterség kitanulásában, ami végül Tar személyes tragédiájával végződött. Ami a *Napló*t illeti, ez kicsit rendhagyó vállalkozás volt: nem terjesztésre készült, hanem úgy működött, mint ma egy zártkörű facebook-csoport; három paksaméta

[127] Overlapping consensus – átfedésből adódó egyetértés. Rawls szerint az eltérő, de egyaránt észszerű világnézetekből közel azonos politikai elvek következnek, azaz *átfedések* vannak a politikai vonzataik között.

forgott a résztvevők között egy Sulyok Miklós által kidolgozott rend szerint; időről-időre minden résztvevő megkapta néhány napra az egyiket és három példányban hozzátette a saját szövegét. Én egyébként ebben a „proto-facebook csoportban" nem vettem részt.

Miért nem?

Ugyanazért, amiért nem is facebookozom. Nem vagyok gyorstüzelő fajta; minden írásommal sokáig bajmolódok. Mire a *Napló* újra visszajutott volna hozzám, még az előző körbe szánt bejegyzéssel sem készültem volna el. De azért elég rendszeresen hozzájutottam Kenedi Jancsi és Pap Mari révén, akikkel Judit meg én hetente legalább egyszer találkoztunk, vagy náluk, vagy minálunk. Nagyon jó volt velük négyesben, még arról is álmokat szövögettünk, hogy a lakásainkat egy nagyobbra cseréljük és összeköltözünk, amiből aztán persze semmi nem lett. Viszont az első kutyánkat Jánosnak köszönhettük.

Ő volt a híres-neves Rusztem?

Igen, ő volt a Rusztem. 1985 vége felé került hozzánk. Judit mindig is nagy híve volt a kutyáknak, és ezt a vonzalmát Dani is örökölte, így aztán '85-ben úgy döntöttünk, hogy karácsonyra veszünk neki egy magyarvizsla-kölyköt. Így került hozzánk Rusztem, noha minden volt, csak magyarvizsla nem. Jancsi ugyanis, aki világéletében rengeteg ember rengeteg ügyes-bajos dolgával volt elfoglalva, egy szép napon magára vállalta, hogy egy ismerőse ideiglenesen befogadott kuvaszkeverék kutyájának gazdát szerez. Ha ő segíteni akart, azt mindig nagyon akarta, és ha nagyon akart valamit, akkor a tettvágya, hát mondjuk így, nem ismert határokat. Úgyhogy felhívta Juditot, és azt mondta neki, hogy volna itt egy vizsla; teljesen olyan, mint a magyarvizsla, csak fehér, mert ez egy exkluzív vizslafajta, madagaszkári vizsla. Leningrádba szállították valami szovjet főkádernek, de a Ferihegyen átszállás közben megszökött. Kedves, szelíd kutya, biztosan nagyon jóba lesznek Danival. A megbeszélt időpontban Judit átsétált Jánoshoz, ahol ott várta az ideiglenes gazda a kutyával, aki az idegen láttán azonnal tombolni kezdett. Judit megsajnálta és hazahozta. A Rusztem nevet a harciasságának köszönhette. Hétvégeken, ha az időjárás engedte, kirándulni mentünk a Vértesbe vagy a Pilisbe; persze vittük Rusztemet is. Nagyon kellett vigyázni vele, mert mihelyt feltűnt egy idegen turistacsoport, rohant volna oda, hogy elzavarja őket.

Egyébként azonban szabálytartó kutya volt, sőt, az is tiltakozást váltott ki belőle, ha egy másik kutya szabályt sértett. A konyhaasztalon lévő ételhez akkor sem nyúlt, ha magára hagytuk. Tíz évvel Rusztem után egy másik kutyát is befogadtunk, a Mancit. Na hát a Manci minden volt, csak szabálytartó nem. Valahányszor kimentünk a konyhából, már fenn is volt az asztalon, és falta, amit ott talált. Rusztem nemhogy beszállt volna a csínytevésbe: dühödten ugatott Mancira. Szóval, azon túl, hogy ő maga tartotta a szabályokat, még a szabálysértést is kritikával illette, volt valami sejtése a normativitásról.

Még egy szót Kornisról. Azt írja egyik memoár jellegű szövegében erről a korai ellenzéki időszakról, hogy Kenedin keresztül fiatal íróként hozzátok csapódott, és amolyan nagy öregekként tekintett rátok. Aztán leírja, hogy milyen lelkiismeret-furdalása volt, amikor úgy alakult, hogy ő az ellenzéki lét helyett mégiscsak megpróbálja az írásait megjelentetni, és ezért megteszi az ehhez feltétlenül szükséges lépéseket, például, hogy az aktív ellenzékiséggel szakít. Leírása szerint még ti vigasztaltátok, hogy emiatt ne érezze olyan rosszul magát. Emlékszel erre?

Hát igen, Mityu hosszabb távon nehezen vállalta a szerepeket, melyeket egyébként ő maga talált ki a maga számára. Egy szép napon a *Naplót* is otthagyta bibliai átkozódások közepette; úgy érezte, hogy nem bírja tovább, felrobban. Elhangzottak nem éppen szép dolgok is, de ennek nincs jelentősége. Ő ilyen volt, ezt mindenki tudta; az ő éles kanyarai nem akadályoztak meg abban, hogy a kivonulása után is végig összejárjunk.

Kiléptek egy bejáratott politikai mechanizmusból, viszont mégiscsak megmaradnak a személyes kapcsolataitok, egyfajta szolidaritás egy viszonylag széles körrel. Sokan vannak, akik nem lépnek arra az útra, mint ti, hanem a fennálló kereteken belül maradnak. Mit gondoltatok ti erről, és mit gondoltak ők? Hiszen a ti kiállásotok mégiscsak morális kihívás kellett, hogy legyen sok ember számára...

A határ éles is volt, meg nem is. Az Új Zenei Stúdiótól[128] vagy

[128] Az Új Zenei Stúdió 1970 decemberében tartotta első bemutatkozó koncertjét, Simon Albert kezdeményezésére. Alapító tagja volt Vidovszky László, Jeney Zoltán, Eötvös Péter, Kocsis Zoltán és Sáry László.

a gleichschaltolás előtti *Mozgó Világ* szerkesztőitől[129] csak egy láthatatlan vonal választott el minket, köztük és a rendszerbe teljesen beilleszkedett társaik egy része között pedig szintén elhanyagolható volt a távolság. A hatalom a szamizdatban publikálókat sem helyezte egységesen tilalmi listára; nehezen áttekinthető játékot játszott az elkószált bárányokkal: volt, akit igyekezett visszaterelni az akolba, mások esetében eltűrte, hogy mindkét réten legelésszenek, megint másokat tiltás alatt tartott. Még arra is gondja volt, hogy szinte senki ne érezze a helyzetét véglegesnek. Viszonylag kevesen voltunk, akikről eleve lemondtak. Nem volt érthetetlen ez a stratégia, de nem tűnt teljesen racionálisnak sem – úgy értem, magának a hatalomnak a szempontjából –, mert nyitva hagyta az átjárást a szamizdatolók és a szamizdatban való részvételtől tartózkodók között. Bár az is igaz, hogy a rendszer kiszámíthatatlanul működött, senki sem tudhatta, hogy mekkora kockázatot vállal, ha a tilosba téved.

Utólag hogyan látod, mekkorák voltak a kockázatok?

Nem voltak csekélyek. Most nem arra gondolok, amit az ellenzék „kemény magja" szenvedett el: nem az állásvesztésre, az állandó rendőri megfigyelésre, a zaklatásokra, házkutatásokra, azokra a dolgokra, amik a nyolcvanas években rendszeresen megestek velünk. Nem is arra gondolok, hogy aki velünk kapcsolatba került, azzal könnyen megtörténhetett, hogy „elbeszélget" vele a munkahelyi főnöke, vagy behívják a rendőrségre, esetleg megpróbálják beszervezni. Hanem egyszerűen arra, hogy ha valaki a saját nevén publikált a „második nyilvánosságban", nem tudhatta, hogy nem fogják-e kitiltani az „elsőből". A hetvenes évek vége felé nem kellett vállalhatatlan kompromisszumokat kötnie annak, aki az „első nyilvánosságban" benn akart maradni. Ha viszont kizárták innen, ak-

[129] A *Mozgó Világ* a KISZ KB kiadásában megjelent irodalmi és társadalomelméleti folyóirat volt; 1971-ben indult. A hetvenes évek végétől a fiatal reformértelmiség egyik jelentős orgánumává vált. 1983 szeptemberében Aczél György utasítására leváltották a főszerkesztőt, Kulin Ferencet; tiltakozásul az egész szerkesztőség lemondott. A leváltás oka az volt, hogy a lap a korábbi években rendre közölt olyan közgazdasági, szociológiai és irodalmi írásokat, amelyek a cenzúra tűréshatárát feszegették. Az eset botrányt kavart az értelmiség és az egyetemi diákság körében. A lapot 1984 áprilisában új szerkesztőséggel újraindították, de számos jelentős értelmiségi és művész bojkottot hirdetett ellene.

kor erősen beszűkült az elérhető közönsége. Széles közönséghez eljutni csak az „első nyilvánosságban" lehetett, és csak az itt megjelent művek számíthattak széles körű megvitatásra. Ha valaki nagyobb tartalmi engedmény nélkül át tudott csúszni a cenzúrán, nem biztos, hogy nem érte meg a kompromisszum. Az *Überhaupt* a hetvenes évek elején biztosan nem jelenhetett meg, mert egyenesben bírálta Marxot. De Bauer Tamás monográfiája a szocialista gazdaság ciklikusságáról[130] vagy Kornai János elméleti munkája a hiány rendszerszerű újratermelődéséről[131] alig tíz évvel később megjelenhetett. Mi nem voltunk nagyobb hősök náluk – úgy jött ki a lépés, hogy olyan kérdések foglalkoztattak, amelyek nyilvános tárgyalását a rendszer nem tűrte. Nem volt kötelező mindenkinek ilyen kérdésekkel foglalkoznia.

Hogyan vethette meg mégis a lábát a szamizdat?

Nem könnyen. A gépiratos szamizdat éveiben különösen nagyok voltak a különbségek az „első" és a „második" nyilvánosság lehetőségei között. Nemcsak az elérhető olvasótábor volt összehasonlíthatatlanul kisebb. A forgalomba került szövegek terjedelmét is erősen korlátozták a szűkös gépírói kapacitások. A kezdetleges technika nem kedvezett valódi folyóiratok létrejöttének, nagyobb terjedelmű munkák megjelentetésének. A másik oldalon pedig Kádárék a konszolidáció évei óta következetesen arra törekedtek, hogy minél kevesebben érezzék úgy: esélyük sincs a hivatalos nyilvánosságban való megjelenésre. Az „első" nyilvánosságra rátelepedett, persze, a cenzúra és az öncenzúra. Voltak tiltott témák, bár idővel egyre szűkült a körük – Magyarország függése a Szovjetuniótól, a szovjet katonák viselt dolgai 1945-ben, az '56-os forradalom és leverése, a megtorlás és áldozatai és így tovább –, és voltak tiltott beszédmódok. Nem létezhettek irányzat szerint elkülönülő folyóiratok, a nyilvános vitákat nem lehetett tisztességesen lefolytatni. „Önök a mi cenzoraink", mondta állítólag Aczél György egy főszerkesztői értekezleten. A nem jól cenzorkodó főszerkesztőket egyik napról a másikra meneszthették. Az egész teljesen önkényesen működött, soha nem lehetett tudni, hogy mi

[130] Lásd Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1981.

[131] Lásd Kornai János: *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1980.

minősül majd szabálysértésnek. Mindez hihetetlenül demoralizáló volt, alaposan eltorzította a kultúra és a tudomány egészét, ami súlyos kollektív veszteség volt, de az egyéni alkotók és kutatók szempontjából általában nagyobb veszteséggel járt a rendszerből való kirekesztés, mint a bennmaradáshoz elengedhetetlen, kisebb-nagyobb megalkuvások.

Az előző beszélgetésben azt mondtad: a Rakovski-könyv azzal számolt, hogy ilyen körülmények között is szép számmal lesznek, akik nem tudnak és nem akarnak a hivatalos nyilvánosságba besorolni...

Igen, és ezért nem is az volt az igazi veszély, hogy a szamizdat létre sem tud jönni, hanem az, hogy kicsiny, elszigetelt zárvánnyá válik. Minek tagadni: az üggyel egyébként rokonszenvező emberek is hajlamosak voltak kételkedni a vállalkozás komolyságában. Kezdetben a legtöbben úgy látták, hogy égő szemű, fésületlen hajú fiatalok gyanús állagú paksamétákkal a hónuk alatt szaladgálnak fel-alá. Hogy jön ez az „igazi" sajtóhoz? Bizony, az első időkben nagy elszántság kellett ahhoz, hogy ezzel a lesajnáló ajkbiggyesztéssel nem törődve csináljuk a dolgunkat. Ez elkerülhetetlenné tette, hogy amint létrehoztuk a „második nyilvánosságot", próbáljunk szintet váltani. A gépiratos szamizdat éveiben a feltételek is megteremtődtek ehhez: bizalmi viszonyba kerültek egymással azok az emberek, akiknek az összefogásából létrejöhetett a valódi ellenzéki sajtó, tapasztalatokat szerezhettek az együttműködésből, és eljutottak arra a pontra, amikor felmerült az igény, hogy megismerkedjenek a sokszorosítási technikákkal, beszerezzék a szükséges eszközöket...

Ki tett lépéseket ennek érdekében?

Rajk Laci 1979-ben vagy '80-ban, Demszky Gábor 1981-ben azzal a céllal utazott ki Lengyelországba, hogy megtanulják azt az eljárást, amivel a lengyel underground sajtó készült a hetvenes évek vége felé, és amit ott ramkának neveztek; úgy tudom, ez a szitanyomás és a stencilezés valamilyen összepárosításában állt. Ne kövezzetek meg, ha marhaságot mondok. Bennem sem érzék, sem érdeklődés nem volt a technika iránt, viszont 1980 nyarán találkoztam Budapestre látogató fiatal francia szakszervezeti aktivistákkal – Forgács Pali hozott össze velük, aki tele volt ilyen kapcsolatokkal –, ők pedig megkérdezték, hogyan segíthetnének nekünk, és én egy stencilgépet kértem tőlük; ezt aztán a következő tavasszal sikeresen be is csempészték az országba. Az évtizedfordulón érzékelhe-

tő volt már, hogy érlelődik a helyzet a nyomtatott sajtóhoz való továbblépésre. '79 októberében aztán számszerűsíthető tapasztalatot szereztünk az ellenzék „merítési bázisának" drámai növekedéséből.

Ez volt a második Charta-akció...

1979 októberében Prágában súlyos börtönbüntetésre ítélték a mozgalom hat résztvevőjét, köztük Václav Havelt.[132] János, Gyuri és én úgy ítéltük meg, hogy nincs esély az előző tiltakozás sikeres megismétlésére, ezért hármasban írtunk nyílt levelet a chartásoknak. Megérzésünk totálisan tévesnek bizonyult. Mialatt mi vártuk, hogy levelünket a *Le Monde* leközölje, mások két petíciót is körözni kezdtek, az egyik Kádár Jánoshoz, a másik Losonczi Pálhoz, az Elnöki Tanácsnak nevezett testület elnökéhez fordult azzal, hogy kezdeményezzék az elítéltek szabadon engedését. Az elsőt Zsille Zoltán, Földvári Tamás és Göndör György indította el, a másodikat Radnóti Sándor, Dalos Gyuri és Gyuri felesége, Rimma. A magam részéről nem tartottam szerencsésnek a magyar pártállami vezetők közbenjárását kérni cseh emberi jogi aktivisták érdekében, mert ezeknek az embereknek a hatalma maga is egyetlen nagy jogsértés volt, de választani csak e két levél valamelyikének az aláírása vagy a nem aláírás között lehetett, ezért Judittal végül a Losonczinak címzett levelet írtuk alá, mert Kádárral végképp nem akaródzott leveleznünk. Nemrég meglepve láttam, hogy a Wikipédián a Kádárnak szóló levél aláírói között szerepelek, azzal a kiegészítéssel, hogy a Losonczi-féle levelet is aláírtam. A történeti hűség kedvéért leszögezném, hogy a Kádárhoz címzett levelet nem írtam alá. A címzettek rossz megválasztása persze jelentéktelen apróság volt ahhoz képest, hogy a két levelet összesen 254-en írták alá, hétszer-nyolcszor annyian, mint a '77-es nyilatkozatot. A mi hibás helyzetérzékelésünk egy kellemetlen mellékkövetkezménnyel járt: a *Le Monde* ugyanabban a lapszámban adta le a hármunk levelét, amelyikben a petíciókról tudósított, ami a szervezőkben azt a rossz érzést keltette, hogy mi kisajátítottuk az ő erőfeszítéseikből származó sikert; Dalos Gyuri ezt a szemünkre is vetette,

[132] 1979. október 24-én Prágában Petr Uhlt, Václav Bendát, Jiří Dienstbiert, Václav Havelt, Ota Bednárovát és Dana Němcovát ítélték börtönbüntetésre. A perről részletesen beszámolt a *Kelet-Európai Figyelő*, 1980. évi 4. száma.

talán meg is írta valahol. De aztán ez is kiment a nagymosással, ahogyan az is, hogy az én nevem a Kádár-levél aláírói közé került.

254 sem olyan nagy szám...

A mából visszapillantva, amikor az interneten egy nap alatt is összegyűlhet bármilyen szöveg alatt több ezer aláírás, ez nagyon kevésnek tűnhet, ahogy a gépiratos szamizdat jelentőségét is nehéz átéreznie annak, aki a facebook közegében nőtt fel, de akkoriban 254 nagyon sok volt. Nemcsak mi éreztük soknak, hanem az elvtársak is, mert tüstént felhagytak a „földszinti Dugonics Titusz"-taktikával, és elkezdték kirugdalni az aláírókat az állásukból. Egyik napról a másikra megcáfolódott az a hivatalos propagandaszöveg, mely szerint Magyarországon kockázat nélkül lehet „ellenzékieskedni". A 254 aláírás mindenekelőtt ennek ismeretében volt sok, nagyon-nagyon sok.

Szeretném, ha mondanál valamit a szintváltásról, amire az előbb utaltál.

A legfontosabb szintlépés közvetlenül a szolidaritási akció után a SZETA[133] létrehozása volt. '79 végén bocsátotta ki Solt Ottilia, Havas Gábor, Iványi Gábor, Pik Katalin, Matolay Magdi, Lengyel Gabriella, Nagy Bálint és Nagy W. András a Szegényeket Támogató Alap, a SZETA alapító nyilatkozatát. A nyolc alapító többsége szociológus volt, a szegénység- és cigányságkutató Kemény István tanítványai; csoportos fellépésük nemcsak új működési formát és terepet hozott a demokratikus ellenzékbe: szellemi és politikai arculatához is új vonásokat tett hozzá. A SZETA jelenítette meg, hogy az emberi jogok nem kizárólag védelmet jelentenek a szabadság önkényes korlátozása és az erőszak ellen, hanem egyben egyenlőséget és szolidaritást is. Az, hogy mindenkinek vannak emberi jogai, magában foglalja, hogy az emberi jogok alanyaiként egyenlők vagyunk, hogy mindenki élete számít, és mindenki élete egyformán számít, következésképp a társadalmi egyenlőtlenségekkel, az igazságtalansággal,

[133] A SZETA célja olyan rászoruló családok segítése volt adományokkal, pénzzel, jogi tanácsadással, akik kiszorultak az állami szociális hálóból. A hatóságok kezdettől akadályozták a működését, kezdeményezőit igyekeztek megfélemlíteni. Lásd *Beszélő*-beszélgetés a SZETA alapítóival. *Beszélő* 12 (1985/1). Lásd még: *A Huszadik Század Emlékezete* digitális archívumban: Lengyel Gabriella-gyűjtemény, SZETA-iratok. http://hsze.hu/da/szeta-iratok.

a nyomorúsággal nem lehet kibékülni. Mások is voltak, akik így gondolkodtak erről – közéjük tartoztam én is –, de az ellenzéki kultúra részévé a SZETA létrejöttével vált.

Miben állt a SZETA tevékenysége?

Csupa olyasmit csinált, ami nemhogy demokráciákban, de hagyományos autoriter rezsimekben is teljesen szokványos: azon túl, hogy roma családok ügyes-bajos dolgait intézte, használt ruhát gyűjtött, jótékony célú aukciót, hangversenyt szervezett (az utóbbit a hatóságok meghiúsították)[134], irodalmi antológiát hozott össze (a kötetet elkobozták).[135] Ezek az ismerős formák azonban a késő totalitárius Magyarországon radikális politikai újításnak bizonyultak, mert átlagos polgároktól vezető értelmiségiekig olyan emberek számára tették lehetővé, hogy ellenzéki tevékenységekbe kapcsolódjanak be, akik az ellenzéki létformától egyébként húzódoztak, a vele járó megterhelést és kockázatokat nem kívánták vállalni. Egy évvel később kezdtük meg a felkészülést az első igazi szamizdat folyóirat, a későbbi *Beszélő* létrehozására; eltelt még egy év, amíg innen eljutottunk az első szám megjelenéséig. Akkor azonban véget ért a szamizdat gépiratos korszaka; új korszak kezdődött, a sokszorosított, majd nyomtatott kiadványoké.

Miben hozott ez változást a technikán és a példányszámon túl?

A résztvevők oldalán a szervezettség növekedésében. Minden szerkesztőség és kiadó egy kis szervezet volt. Egyszer összeszámoltam: a *Beszélő* előállításában és terjesztésében legalább ötven barátunk vett részt. Barátokról beszélek, holott a többségüket személyesen nem is ismertem. Az olvasók oldalán több minden változott. Egy periodikusan megjelenő, sokszorosított, pláne nyomtatott kiadvány sokkal komolyabb dolog, mint

[134] A betiltott jótékonysági koncertet Kocsis Zoltán adta volna 1980. szeptember 11-én. Rajk László intézte el, hogy az Iparterv bocsássa rendelkezésre nagytermét a rendezvény számára, a hozzájárulást azonban az utolsó napon – a BM felszólítására – visszavonták. A mintegy kétszáz fős közönség a kapuban értesült róla, hogy a hangverseny elmarad.

[135] A Kőszeg Ferenc és Lengyel Gabriella szerkesztette *Feketében* irodalmi és művészeti antológia Apáti Miklós e kötetbe szánt versének címét kölcsönözte. A kiadványba számos költő, író és képzőművész adott verset, kisprózát, grafikát. A nyomtatott példányokat a rendőrség 1983 januárjában lefoglalta.

egy írógéppel teleírt paksaméta. Hamarabb veszik a tartalmát irányadónak. És magukat is kezdik másképp látni. Az olvasó nem egyszemélyes címzettnek képzeli magát, hanem egy olvasóközönség tagjának. Ha egy ezres nagyságrendben előállított folyóiratot tart a kezében, a maga elé képzelt közönség is sokszorosa a gépiratos kiadványok elképzelt közönségének.

Még egy utolsó kérdést. A lengyel ellenzékkel elég szoros kapcsolatban voltatok, te is jártál Varsóban. A Chartával nem vettétek fel a kapcsolatot?

De igen. Kőszeg Feri, Bence, Rajk Laci járt Prágában, Feri Havellal is találkozott. Gyuri Anna Šabatovát emlegette lelkesen. Amikor azonban ezekre az utakra sor került, engem már megfosztottak a Kelet-Európára szóló útlevéltől is. Így aztán a Chartásokkal csak '89 után ismerkedtem meg személyesen. Korábban többször jártam Prágában, és úgy volt, hogy '76 karácsonyán találkozom František Kriegellel, aki történetesen a Charta egyik kibocsájtója volt.

Ki volt Kriegel?

Civilben orvos volt, régi motoros a kommunista mozgalomban, részt vett a spanyol polgárháborúban, a háború után pedig nem túlságosan dicsteli szerepet játszott a kommunista hatalomátvételben. Az ötvenes években azonban félreállították, valószínűleg ekkor nyílt ki a szeme. 1968-ban megtették a Nemzeti Front (az ottani Hazafias Népfront) elnökének, és a kommunista párt elnökségének is tagja lett. '68 augusztusában ő volt az egyetlen a Moszkvába hurcolt csehszlovák vezetők között, aki nem írta alá Brezsnyevék diktátumát. Novemberben egyike volt annak a négy képviselőnek, aki a szovjet csapatok csehszlovákiai tartózkodásának korlátlan idejű meghosszabbítása ellen szavazott, ezért rövidesen minden tisztségéből eltávolították.

Husákék?

Nem, ez még jóval a Dubček-féle vezetés bukása előtt történt. Úgyhogy Kriegel legendás alak volt akkoriban.

Ki hozott volna össze vele?

Apámtól örököltem egy idősebb barátot, egy nagyszerű asszonyt, aki még Spanyolországban barátkozott össze Kriegellel. Alice Glásnerovának

hívták, vagyis Glasner Alíznak, mert magyarnak született a felvidéki Rózsahegyen. Amikor először találkoztunk – ez legkésőbb a hatvanas évek közepén lehetett –, Éva húgával élt Prágában. Éva törékeny, halk szavú, finom lény volt, Alice mindenben az ellentéte: robusztus, beszédes, jó humorú és bővérű anekdotázó. Mikor kiderült, hogy az Erdős László fia vagyok, azonnal a szívébe fogadott; az emigrációs időkben ugyanis ismerte és a barátai között tartotta számon apámat. Alice sorsa sem volt mindennapos. Spanyolországban összebarátkozott a kalandos életű Noel Fielddel, aki szovjet kém volt az Egyesült Államokban, majd a háború alatt a CIA elődszervezetének is dolgozott. Fieldet, mint tudjátok, '49-ben Prágában elrabolta az ÁVH, és Budapestre hurcolták, hogy koronatanúként vonultassák fel a Rajk-perben. Alice vesztét a Fielddel való barátsága okozta. Úgy mesélte, hogy Field egyenesen hozzá ment, amikor Prágába érkezett, majd a bőröndjét hátrahagyva sétálni indult, és nyom nélkül eltűnt. Alice bejelentést tett a rendőrségen, ahol hosszas telefonálgatás után letartóztatták. Elég sajátságos módon hozták a tudomására, hogy le van tartóztatva: felajánlotta ugyanis, hogy beviszi Field bőröndjét, mire azt felelték, hogy az elvtársnő ne fáradjon, majd mi érte küldünk. Majdnem egy évig óvták a fáradozástól, míg végül ítélet nélkül szabadlábra helyezték. Két év múlva újra becsukták; ezúttal 1954-ig raboskodott még mindig ítélet nélkül; végül '54-ben kémkedés vádjával elítélték, majd '55-ben rehabilitálták; a párttagságát is visszakapta. A Husák-időkben nem volt hajlandó hűségnyilatkozatot tenni a „normalizáló" vezetés mellett, ezért újra kizárták a pártból, amit ekkor már egyáltalán nem bánt.

Hogyan került szóba, hogy Kriegellel találkozz?

1975 ősze és '77 tavasza között egyedül éltem; Alice mindkét évben meghívott, hogy töltsek velük néhány napot karácsony és újév között. Nem tudom megállni, hogy ne hozzam szóba: innen datálódnak a legerősebb élményeim Prágáról. Mindkét alkalommal hatalmas hóesések voltak, fehér takaró borította a várost. Az emberek visszahúzódtak az otthonukba, néptelen utcákon gyalogoltam naphosszat. Emlékszem: az Óvárosban sietős léptekkel elhalad mellettem két nő; dallamos – egyszerre panaszos és ugyanakkor játékos, könnyed tónusú – cseh nyelvükön beszélgetnek. Halkan beszélnek, de a csend mégis felerősíti a hangjukat, betölti az utcát. Átmegyek a Malá Stranára, a Máltaiak terére; befut oda egy keskeny utca, ahol egy házban valaki zongorázik. A Malostránské náměstín át felkapaszkodom a dombra, ahol a Hradzsin és a Belvedere áll; kertek közé jutok, alattam a Moldva, rajta túl az Óváros, a fülemben pedig Beethoven f-dúr Razumovszkij kvartettje, egy percre nem hagy magamra. Na és még valami: '75-ben vagy '76-ban a két ünnep között elmentem a Szláv Könyvtárba is. Nagy gyűjteményük volt – vagyis van – 19. századi orosz folyóiratokból, én pedig el akartam olvasni egy Voroncov nevű narodnyik közgazdász cikkét az orosz fejlődés sajátos körülményeiről és irányáról. A Szláv Könyvtárra is úgy emlékszem, hogy egy könyvtárosnőn és rajtam kívül egy teremtett lélek sem volt ott.

Miért érdekelt ez a bizonyos Voroncov?

Látod, ez mostanáig eszembe sem jutott. Voroncov a korabeli orosz marxistákkal polemizált, akik szerint Oroszországnak ugyanazt az utat kell bejárnia a kapitalizmuson át a szocializmusig, amin Nyugat-Európa már előre haladt. Ez a vita nem igen érdekelhetett más okból, mint hogy még mindig foglalkoztatott a Márkussal közös terv, az egyvágányú evolucionizmus kritikája. Ezek szerint a marxista történetfilozófia nagy kérdései még a hetvenes évek második felében is velem voltak, amikor pedig már elindultam a liberalizmus felé.

Elkanyarodtunk Kriegeltől.

Ja igen, hogy hogyan találkoztam volna vele – és hogy végül miért nem találkoztunk. Akkor már én is proskribált figura voltam; Alice mesélt rólam Kriegelnek, aki azt mondta, szívesen megismerkedne velem. Az időpont is ki volt tűzve, de aztán Kriegel lemondta a találkozást, mondván, hogy rászállt a titkosrendőrség. Azokban a napokban zajlottak a Charta kibocsájtásának végső előkészületei, amiről nekem persze halvány sejtelmem sem volt, ez magyarázhatta a rendőri felhajtást. Így hát a Chartának köszönhettem, hogy a Chartásokkal '89 előtt nem kerültem személyes kapcsolatba. Duray Miklóst kivéve, aki szintén aláírta a Chartát.

És '89 után?

Többekkel is: hamarjában Jiří Dienstbier, Petr Uhl, Miroslav Kusý neve jut eszembe. Úgy adódott, hogy Havellal többször is alkalmam volt találkozni.

Kriegellel is összejött a találkozás?
Nem, ő még a hetvenes évek végén meghalt.

És Alice-szal?
Vele sem. Mivel 1979-ben bevonták a kelet-európai útlevelemet, többé nem tudtam meglátogatni. De minden karácsonykor felhívtam. '86-ban nem vette fel a telefont.

Kilencedik beszélgetés

A *Beszélő* indulása

Legutóbb a Beszélő *keletkezéséig jutottunk el. Természetesen ott voltál azon a híressé vált beszélgetésen, melyet Szilágyi Sándor hívott össze Kenediék lakására.*
Persze, hogy ott voltam.

Meg tudod mondani, hogy mikor került erre sor?
Napra pontosan: 1980. november 30-án.

Hát ez meg hogyan lehetséges?
Hogy ilyen pontosan emlékszem? Azokban az években szokásom volt, hogy minden megbeszélésről – még a politikai tartalmú személyes beszélgetésekről is – feljegyzéseket készítsek. Füzetekbe jegyzeteltem, a füzeteket gondosan beszámoztam és eltettem. Ma is megvannak. Nagyon szép, bükkfaszínű füzetek, a borítójukon a varsói óvárost ábrázoló képpel. Az első néhányat még '79-ben, az ottjártamkor vettem. Később a Lengyelországba utazó barátaimat kértem meg, hogy hozzanak utánpótlást, aztán már kérni se kellett, maguktól hozták. Kőszeg Feri sok-sok évvel később elárulta: sehogy nem tudott rájönni, hogy hogy a füzet sosem telik be…

Ki volt ott ezen a megbeszélésen?
Legalább húszan voltunk, de nem írtam össze, hogy ki mindenki, csak a hozzászólók neve szerepel a jegyzeteimben. Valószínűleg közülük sem mindenkié, mert a beszélgetés végtelenül hosszúra nyúlt, az én összefoglalómból ennél jóval kevesebb jön ki. Nemrég hallottam Sacitól [Szilágyi Sándortól], hogy Elek István is ott volt; őt akkor még, azt hiszem, nem is ismertem. Nagy Bálint nem szólalt meg, de emlékszem, hogy jelen volt, ahogy Iványi Gábor, és persze Pap Mari is.

A legenda szerint a jelenlévők többsége kifejezetten ellenezte a lapalapítást.
Mindenki így emlékszik, de a jegyzeteimből nem ez derül ki. Saci beszélt elsőnek, utána mindjárt Petri kért szót, mindketten mellette voltak,

az egész tőlük indult ki. Nálam Szabó Miklós a harmadik. Miki később úgy emlékezett, hogy ő is az ellenzők között volt. A jegyzeteim szerint ez nem állja meg a helyét. Nagyon is konstruktív volt, áttekintést adott a lehetséges folyóiratváltozatokról. Négy variánst vázolt fel, az egyiknek azt a nevet adta: „A folyó események krónikája" (ez a jogsértésekről számolt volna be),[136] a másodikat a „Pesti Műsor" címszóval jelölte meg (ez az ellenzéki tevékenység híreit foglalta volna össze), a harmadik a „Profil" volt (a Kenedi-féle vállalkozás nyomán, ami periodikaként folytatódott volna); az utolsó számára nem talált ki elnevezést, én így rögzítettem: politikai publicisztika. Nem mondott olyat, hogy egyik se volna megvalósítható, vagy hogy egyiknek se volna értelme; arra sem vállalkozott, hogy bármelyik mellett vagy ellen érveljen: a listát mutatta be, amelyből szerinte választani kellett.

Ezzel tulajdonképpen meg is szabta a vita irányát.

Igen, kijelölt néhány sarokpontot egy strukturált vitához. Nálam Petri és Krokovay Zsolt rövid közbevetése után Kőszeg Feri következik. Feri tartotta magát Szabó Miki kérdésfeltevéséhez. „A folyó események krónikája" és a „Pesti Műsor" jellegű variánsokkal egyáltalán nem foglalkozott, legalábbis az én jegyzeteim szerint, ő maga úgy emlékszik, hogy a „Pesti Műsor"-t jó ötletnek tartotta. A „Profil"-típusú vállalkozást kilátástalannak vélte: arról beszélt, hogy a szépirodalmi és szociológiai írások megjelenési esélyei aránylag jók, ezen a téren nem lehet versenyképes underground sajtót létrehozni. Viszont a politikai sajtóban komoly fantáziát látott. Ő tehát a vállalkozás mellett volt, és mindjárt választott is a Szabó Miki által felajánlott menüből. Megjegyezte ugyanakkor, hogy hiányzik a nyomdai infrastruktúra és a terjesztési hálózat. Ez azonban nem ellenvetés volt, hanem a megoldásra váró feladatok számbavétele. Egyszóval, Feri letette a maga obulusát a politikai folyóirat mellett.

Ki volt ellene?

Egyértelműen elutasító véleményt egyetlen résztvevőtől jegyeztem fel, ez pedig maga a házigazda volt. János többféle ellenérvet is előadott: az

[136] Hronyika tyekuscsih szobütyij: a hatvanas évek vége óta megjelenő szamizdat kiadvány az emberi jogok megsértésének Szovjetunióbeli eseteiről.

ellenzék hírei csak az ellenzékieket érdeklik, a folyóirat előállítása és terjesztése konspirációt igényel, ami retorzióknak tehet ki védtelen embereket, a nagyobb szervezettség veszélyeztetné a demokratikus ellenzék működésének spontaneitását, formális hierarchiák kialakulásához vezetne. Tény, hogy ő azzal a minimális szervezettséggel is nehezen békélt meg, ami – be kellett látnia – már a gépiratos szamizdathoz is elengedhetetlen volt, és a szerveződéssel kapcsolatos aggályainak minden bizonnyal hangot is adott, mert Konrád Gyuri megszólalása nem érthető másképpen, mint egy javaslat ezek kezelésére. Konrád ötlete úgy hangzott, hogy ne papíralapú kiadványokban gondolkodjunk, hanem a szerzők mondják magnóra a szövegeiket, készítsenek a felvételből másolatokat, és az így előállított hangszalagokat forgalmazzák. Ez semmiféle szervezetet nem igényelne, foglalta össze Gyuri a mondókáját, és mivel a szövegek nem nyomtatásban, hanem hangszalagra véve terjednének, annak sem volna akadálya, hogy szerencsés esetben később a hivatalos sajtóba is bekerüljenek. Valószínűleg ez a felvetés adta az ötletet Várady Szabolcsnak, hogy a szabadegyetemi előadások magnós rögzítését és terjesztését indítványozza.

A szóbeszéd Bencét is az ellenzők között emlegette...

Inkább úgy fogalmaznék: kitért az elől, hogy a lapalapítás mellett foglaljon állást. Azt mondta, hogy a dolog nem időszerű, inkább valamilyen átmeneti, köztes célt kellene kitűzni. Tett is egy javaslatot egy szamizdat-shop létrehozására, ahol a vevők megrendelhetnék az általuk keresett kéziratokat. A szamizdat-shop amúgy nem más volt, mint a következő év elején létrejött Rajk-butik. De a butik mégsem az az átmeneti vállalkozás lett, aminek Gyuri szánta: néhány hónappal a megnyitása után elindult a sokszorosított szamizdat, melynek a létrehozásában Laci is aktív részt vállalt.

Te mit képviseltél?

A részleteket nem tudom felidézni, mert a saját mondókámról nem készítettem emlékeztetőt, csak arra emlékszem, hogy a lap mellett voltam.

Ha alig volt a kezdeményezésnek ellenzője, miért emlékeztek a résztvevők úgy, hogy az ötletet elvetettétek?

Hiába volt a szerencsés indulás, a vita eléggé parttalanra sikeredett; egyre távolabb sodródtunk Miklós kérdésfeltevésétől, azok a megszólalások pedig, amelyek visszautaltak rá, tényleg csüggesztőek voltak, noha a lapalapítást nem ellenezték. Ottilia azt mondta például, hogy ő jónak tartja az ötletet, de ha a „Pesti Műsor"-változat valósulna meg, akkor abban a SZETA nem szeretne szerepelni a maga híreivel: ugyanis sokakat sikeresen mozgósított, akiknek „állatian fontos a legalitás" (vagy, tegyem hozzá, legalább a látszata), őket pedig elriasztaná, ha a tervezett bulletinben a SZETÁ-nak rovata lenne. Ottiliához mindjárt csatlakozott Csákó Miska, aki néhány barátjával létrehozott egy Munkaközvetítő Irodát (a MUKI-t), hogy a kirúgottak számára megkönnyítsék az alkalmi munkákhoz való hozzájutást. Miska a MUKI nevében mondott le a szereplésről, egyszerűen azért, mert – mint elmondta – csak egy elenyésző kisebbségen tudnak segíteni: jóval többen jelentkeznek náluk munkáért, mint amennyi munkalehetőséget sikerül felhajtaniuk. Egy szó, mint száz: késő este – vagy már éjszaka volt? – azzal oszlottunk szét, hogy nem jutottunk semmire, alighanem ez csapódott le a részt vevők memóriájában – az enyémben is – úgy, hogy a lapalapítás gondolatát *elvetettük*.

Hogyan folytatódott a dolog mégis a Beszélő *létrehozásával?*

Ez egy jól ismert történet, többen is elmondták már. Távozóban Saci elhaladt Nagy Bálint és Petri mellett, akik a lakószobát és a konyhául is szolgáló előteret elválasztó folyosón álldogáltak. Petri azt mondta neki: „Ezek lila faszságok. Meg kell csinálni." Amire Saci azt felelte, hogy rendben, megkérdez engem; ha benne vagyok, akkor összehívja egy újabb beszélgetésre azokat, akik a lapalapítás mellett voltak. Benne voltam. Nagy Bálint úgy emlékszik,[137] hogy Petri, ő meg én, és még valaki – ez csak Saci lehetett – lent az utcán mindjárt meg is állapodtunk. Nekem ez nem ugrik be, de könnyen lehet, hogy így történt. Saci azután elhívta még Iványi Gábort, Kőszeg Ferit és Haraszti Mikit. Hogy Szabó Miklóst miért nem, arról sejtelmem sincs. Talán hívta, de Miklós nemet mondott.

Ottilia nem volt ott?

Ottiliát akkor kerestük meg, amikor Haraszti egy évre külföldre utazott; ez nagyon hamar megtörtént, a második vagy a harmadik számnál tarthattunk. Az első – most már mondhatjuk így – szerkesztőségi ülésen Feri egy másik nevet hozott szóba, a Krassóét; Krassó bevonását azonban rajta kívül senki nem támogatta. Érzékeltük, hogy a politikai nézetei más irányba tartanak, mint amerre mi vittük a *Beszélőt* – vagy a *Beszélő* minket –, de nem ez volt a döntő. Krassó bozótharcos alkat volt; hiányzott belőle az a fegyelem, amivel az ember tudomásul veszi, ha kisebbségben maradt, így pedig kollektív szerkesztőséget működtetni nem lehet. Szóval, leszavaztuk Ferit.

Mikor került sor erre a megbeszélésre?

December elején, körülbelül egy héttel a balsikerű összejövetel után. Bálint kölcsönkérte egy nem politizáló építész barátja lakását, ott találkoztunk. Mindjárt az elején tisztáztuk, hogy a lap úgy fog működni, mintha legális lenne: a szerkesztők névvel-lakcímmel-telefonszámmal fognak szerepelni az impresszumon. Ezzel kifejezésre juttatjuk, hogy teljesen normális dolgot csinálunk, a jogainkat gyakoroljuk, nincs rejtegetni valónk. A szerkesztéstől ugyanakkor elválasztjuk a nyomdával és a terjesztéssel kapcsolatos tennivalókat, ezeket konspirálni fogjuk. Az elválasztást annyira komolyan gondoltuk, hogy a konspiráció részleteibe a szerkesztőség tagjai közül is csak az lett beavatva, akinek a technikai munkatársakkal való kapcsolattartásban szerepe volt. Haraszti Miki ezt először nehezen fogadta el, az egymás közti bizalom hiányát vélte felfedezni benne, nekem azonban az volt a véleményem, hogy ha az embernek nincs szüksége egy titkos információra, akkor legjobb, ha nem is rendelkezik vele, és ebbe végül ő is belenyugodott. Petri az egész konspirációs játékot gyermeteg dolognak tartotta, viszont épp ezért nem is zavarta, hogy kimarad belőle. Így aztán megállapodtunk, hogy az infrastruktúra létrehozását és karbantartását Nagy Bálint fogja végezni, velem egyeztetve.

Ezt a többi szamizdat-vállalkozásnál is így csinálták?

Természetesen ők is konspiráltak; a különbség az volt, hogy tudtommal csak a *Beszélő*nek volt valódi, heti rendszerességgel ülésező szerkesztősége. De azért van egy mulatságos emlékem, még azokból az időkből, amikor Rajk Laci a neve révén valamelyest védettséget élvezett. Egyszer, valamikor '82-ben felugrottam a Galamb utcai lakásba, ahol a szamiz-

[137] Lásd „Beszélőkénk 10 éve..." Nagy W. András interjúja Nagy Bálinttal és Miklóssy Endrével. *Beszélő*, 1991. december 21.

dat-butik is működött; már nem tudom, miért akartam beszélni Laci-val. Nem találtam otthon; a konyhaasztalon azonban egy stencilgép állt, Gyarmathy Kati és Vági Zsuzsa tekerték éppen. Kérdezték, hogy csinál-tam-e már ilyet; mondtam, hogy még nem. Erre Kati nagyon kedvesen felajánlotta, hogy én is kinyomtathatok pár oldalt. Ha nincs ez a közjáték, az egész szamizdat-időszakban soha nem lett volna működő stencilgép a kezemben.

Rajk nem csinált titkot belőle, hogy a neve védettséget biztosít, és ez az anyja haláláig így is volt, ezért engedhette meg magának, hogy ugyanott tartson fenn nyomdát, ahol a szamizdat-butik is működött.

Valóban, eszközként is használta a nevét, ugyanakkor nemcsak eszköz volt a számára, hanem teher és feladat is. Nemcsak Rajk volt, hanem egyenesen Rajk László, bár időbe tellett, míg ezt a nevet visszakapta. Az idősebb Rajk László egyszerre volt tettestársa és áldozata a sztálinista diktatúrának, és nemcsak a letartóztatása előtt volt tettestárs, hanem áldozati szerepében, a perében is. Rettenetes örökség ez. Lacit – kulturális vonzalmain túl – elementáris szabadságvágya vitte a művészeti avantgardba. Kézenfekvő, hogy ez hozta a demokratikus ellenzékbe is. De miért nem érte be azzal a szabadsággal, amit az avantgard szubkultúrája kínált neki? Nem volt politikus alkat, az ellenzékben jobbára nem is politikát csinált, hanem könyv- és címlapterveket, szitanyomást, mikor mire volt szükség. Az ellenzéket szerintem az a szenvedélye választtatta vele, hogy a Rajk László nevet rendbe tegye, és utólag valamiképpen az apja történetét is kiegyenesítse.

A szerkesztőségi ülésekhez visszatérve: itt tehát már nem kerültek terítékre titkolandó témák.

De igen, elvétve. Ilyenkor vagy papírfecnikre irkálva kommunikáltunk, vagy lementünk az utcára, esetleg valamilyen alkalmi helyen gyűltünk össze. Egyszer a Nemzeti Szálló éttermét választottuk, ez a József körút elején van, mindjárt a Blaha Lujza térnél; hát, mondhatom, remekül bevált, tele volt Kőszeg Feri irodalmár ismerőseivel, egyik a másik után jött oda az asztalunkhoz, hogy elcsevegjen velünk.

A „rendes" üléseket hol tartottátok?

Kezdetben a Kőszeg Feri lakásához tartozó fogorvosi rendelő váróterében; az első két-három évben minden héten egyszer itt jöttünk össze (a rendszerváltáskor, amikor a Belügy eltávolította a lakásainkból a lehallgató készülékeket, kiderült, hogy a várót nem hallgatták le). Aztán újabb két-három évre áttelepültünk a mi Kelenhegyi úti lakásunk konyhájába, majd Haraszti Mikiékhez a Fejér György utcába, végül pedig Szilágyi Saci Dankó utcai lakásába.

Milyen kérdések merültek fel induláskor?

Két dolgot eleve tudtunk: lapot akarunk csinálni, és a Kenedi Jancsinál felmerült variánsok közül a politikai lap mellett vagyunk. Abban is hamar megegyeztünk, hogy folyóiratunk háromhavonta fog megjelenni; erre éreztük képesnek magunkat. Ezt a ritmust nagyjából tartani is tudtuk; egyetlen alkalommal keletkezett hosszabb fennakadás egy ostoba lebukás miatt. Hosszasan rágódtunk viszont a lap nevén, struktúráján és a preferált írások műfaján. Ami a nevet illeti, rengeteg ötlet merült fel, ezek közül Haraszti Miki egyik javaslatára emlékszem: *A hír.* Miután ezt leszavaztuk, Miki azzal a viccel ütötte el a dolgot, hogy akkor legyen *Rossz hírek.* Vagy *Honború.* Aztán valaki bedobott egy sikerületlen nevet, amiről Iványi Gábornak beugrott az igazi, és rávágta, hogy *Beszélő.* A *Beszélő* telitalálat volt, több dologra is utalt egyszerre: arra a személyre, aki nem hallgat, és nem a hivatalos politikai lapok döglött nyelvezetén szólal meg, hanem az élőbeszéd hangján, ugyanakkor arra az alkalomra is, amikor a rab az övéivel találkozik a börtönben, vagyis arra, hogy aki veszi a bátorságot a megszólalásra, nem szabad, de mégis szabadon – az övéihez – beszél. Jut eszembe: a közgazdász Bródy Andrástól származik az a halhatatlan mondás, hogy „Fogjuk be a szánkat, különben nem beszélhetünk szabadon." A *Beszélő* név azt fejezte ki, hogy mi nem fogjuk be a szánkat, hanem szabadon beszélünk.

Mindenekelőtt a lap jellegéről és a belső szerkezetéről kellett döntenetek. Erről mit gondoltatok?

Elhatároztuk, hogy minden lapszámban lesz – Szabó Miklós szóhasználatával – „Pesti Műsor", mindig lesz valami '56-ról, a határon túli magyarok helyzetéről, az egyházakon belüli másként gondolkodókról és az üldözött vallási közösségekről, lesz kritikai rovat, de ami a törzsanyagot illeti: elsősorban a magyar társadalom sporadikus és tétova autonómiakísérleteiről kívántunk beszámolni. Már túl voltunk 1980 augusztusán,

amikor az újabb lengyelországi munkásmegmozdulások tárgyalásra és a független szakszervezet elismerésére kényszerítették a pártállami vezetést, és még távol voltunk '81 decemberétől, amikor Jaruzelski törvényen kívül helyezte a Szolidaritást, és ezrével internálta vezetőit és aktivistáit. Úgy láttuk, hogy az „új evolucionizmus" stratégiája látványosan beigazolódott, és ez reményt adott. Tisztában voltunk a két ország, a két társadalom közti különbségekkel. Tudtuk, hogy Magyarországon nem várhatók ahhoz hasonló munkásmegmozdulások, amelyek a lengyel kommunista rezsimet megrendítették. De azt is tapasztalatból tudtuk, hogy Magyarország sem olyan csendes és elégedett, amilyennek a hatalom kívánja láttatni, és amilyennek többnyire még azok is látják, akik maguk nagyon is elégedetlenek, és ha nem éreznék elszigeteltnek magukat, csendesek se lennének. Ezért tartottuk olyan fontosnak, hogy szembesítsük olvasóinkat az elégedetlenség és engedetlenség egyelőre ritka és felemás tényeivel. A *Beszélő* beköszöntőjében azt írtam, hogy a fő célunk nem az ellenzék tevékenységének dokumentálása, hanem az, hogy segítsünk tisztába jönni önmagával a halkan morajló többségnek, amelynek a feje fölött két törpe kisebbség fennhangon perel egymással. Kádár János a parlamentben az ellenzéket nevezte törpe kisebbségnek; mi ezt büszkén vállaltuk, és azzal vágtunk vissza, hogy ők a másik törpe kisebbség. Hamar kiderült, hogy az eredeti program nem elég egy politikai folyóirat koncepciójához. Az első szám igazság szerint nem lett valami jó. Aztán jött a Jaruselski-puccs és felgyorsította a politikai vonalunk kialakítását.

Kik voltak a szerzőitek?

Az első szám egyetlen cikket tartalmazott, amelyet teljes egészében külső szerző írt: ez Szabó Miklós recenziója volt a *Bibó Emlékkönyv*ről.[138] Miklós ragaszkodott hozzá, hogy az írása a neve alatt jelenjen meg, amiből aztán komoly baja lett; a pártközpont ki akarta rúgatni, csak intézeti kollegáinak szolidaritása és az Intézetet vezető Ránki György rendessége mentette meg.[139] Később inkább álnéven publikált. Én egyébként azt szerettem volna, hogy minden publikációnk névtelen legyen, mint az

[138] A *Bibó Emlékkönyv*ről lásd a 13. beszélgetést.

[139] A nyolcvanas évek elején Ránki György az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese volt, de ténylegesen ő irányította az Intézetet.

*Economist*ban, ami egyébként marhaság volt. Ez a szerencsétlen ötlet azonnal léket is kapott, mert nemcsak Miklós ragaszkodott a névvel való megjelenéshez, hanem Haraszti is. Egyébként ő írta az első szám legjobb cikkét Jakab Károly egykori parasztpárti politikusról, akit pszichiátriai intézetbe zártak annak a „téves eszmének" a hirdetése miatt, hogy mivel a pártja soha nem oszlatta fel magát, ezért még mindig létezik, ő pedig változatlanul a párt Nógrád megyei titkára.[140] Csak a vezércikkek jelentek meg következetesen névtelenül. Az impresszum pedig arról tájékoztatta a reménybeli szerzőket, hogy a *Beszélő*ben publikálhatnak névvel, álnéven vagy név nélkül, ahogy jónak látják. Az első szám legtöbb cikkét vagy a szerkesztők írták, vagy félkész anyagból gyúrtuk össze. Az egyikhez, mely az egyetemi mozgolódásokról szólt, Szent-Iványi István szállította a nyersanyagot, Saci és én szerkesztettünk belőle közölhető írást. Egy gyenge sztrájkpróbálkozás hírét Hann Banditól kaptuk; ő foglalta össze a tényeket, de szöveggé gyúrnia a szerkesztőségnek kellett. Vagyis úgy kezdődött, hogy a lap nagy részét magunk írtuk tele, de bíztunk benne, hogy ha a vállalkozásunknak sikerül megkapaszkodnia, akkor lesznek szerzők is. Ebben – mármint abban, hogy sikerül megkapaszkodnunk – egyáltalán nem voltunk biztosak. Nagy Bálinttal egyszer azon töprengtünk, hogy mit tekintenénk sikernek; abban egyeztünk meg, hogy ha három számot sikerül kihoznunk, az már siker. Aztán megkapaszkodtunk, és lettek szerzők is.

Normális esetben egy újság úgy működik, hogy a szerkesztők kitalálják, szerintük miről kellene szólnia lapnak, megkeresik a témához értőt szerzőt, és fölkérik, hogy írjon. Egy illegálisan működő újság esetében nem biztos, hogy ez mindig járható út. Ti hogyan jártatok el?

Ahogy a normális lapok. Úgy értem, az első egy-két év után, vagyis amikor már elismert tény volt, hogy a *Beszélő* létezik. Voltak cikkek, melyeket a szerző hozott. Bokros Lajos például, aki álnéven jelent meg. De megrendelésre is kaptunk cikket rendesen. Még arra is volt példa, hogy egy egész csapatot mozgósítottunk cikkírásra. Amikor 1984-ben bevezették a szabad szombatot, ezt úgy oldották meg, hogy a szombati munka-

[140] Lásd Haraszti Miklós: „Ilyesmi nálunk nem fordulhat elő – Politikai pszichiátria Magyarországon." *Beszélő* 1 (1981/1).

napot ledolgoztatták. Az újságokban viszont óriási szalagcímek hirdették: „Ajándék ez a nap!" Azt hiszem, Rév István vetette fel, hogy írni kellene erről. Összeálltunk öten (Istvánon és rajtam kívül Klaniczay Gábor, Hann Bandi és Pető Iván), hogy feldolgozzuk az ügy sajtóját. Nagy mulatság volt. Cikkünk „Ajándék ez a nap" címen jelent meg a *Beszélő* 4. számában.

Egy dologban mintha nem lett volna változás. A Beszélő *nagyon ritka kivételeket leszámítva nem vett át cikket a külföldi sajtóból, kizárólag „hazai anyagból" dolgoztatok.*

Igen, emellett végig kitartottunk. Többen – Tamás Gazsi, Kenedi Jancsi – ezt provincializmusnak tartották. Nem győztek meg, szerintem a *Beszélő* horizontja egyáltalán nem volt provinciális. János, látva, hogy nem engedek, nagyvonalú ajánlatot tett: elindít egy kiegészítő lapot *Máshonnan Beszélő* címen, amelyik a hiányzó külföldi anyagot tartalmazná. Egyetlen dologhoz ragaszkodott: hogy a lap a kettőnk neve alatt jelenjen meg. Ez nem volt túl nagy ár ekkora hozadékért, de leszögezném az utókor számára, hogy bár a nevem ott van az impresszumon, az én részem a *Máshonnan Beszélő* szerkesztésében elhanyagolható volt, a munka oroszlánrészét elejétől a végéig János végezte.[141]

Hogyan teremtettétek meg a lap előállításának technikai feltételeit?

A *Beszélő* szerencsés csillagzat alatt indult, ami arra vall, hogy megérett az idő a létrehozására. Mire a szerkesztői munka komolyra fordult, már bent volt az országban az első stencilgépünk, melyet még '80 nyarán kértem francia szakszervezeti aktivistáktól. Ez a feltétel tehát adva volt.

Hogyan lehetett behozni egy stencilgépet?

Ők nem sokat vacakoltak: egy autó csomagtartójában hozták be. A vámosok nem vizsgálták át a kocsijukat. '84-ben, amikor sürgősen szükségünk lett egy másik gépre, az megint Franciaországból érkezett, egy idegenvezető hozta, aki a csoportjával Bécsben hajóra szállt, én pedig a Vigadó téren átvettem tőle a küldeményt. Nem a legbiztonságosabb megoldás, mondjuk így, de az értesítés későn jött, és nem találtam mást, aki odament volna. Ezzel a francia lánnyal egy korábbi pesti útján már találkoztam, meg is szállt nálunk egy éjszakára, így nem okozott problémát, hogy felismerjük egymást. Voltak ennél szofisztikáltabb módszerek is: Nagy Bálinttól tudom, hogy nem egyszer alkatrészekre szedve érkeztek a gépek, melyeket aztán a mozgó szobrairól híres képzőművész, Harasztÿ István rakott össze.

A tiétek még nem elektromos meghajtású gép volt...

Tudomásom szerint nekünk ilyenünk soha nem volt, a mi nyomdászaink „tekerőlanttal" dolgoztak, ennek a dobját egy kar segítségével kellett forgatni.

Kik voltak a nyomdászaitok?

Az alapításkor Orosz István és felesége, Békés Erzsi. Ők nemcsak az elsők voltak: a dunabogdányi házukban berendezett nyomdánk működött a leghosszabb ideig. Egy újabb szerencsés egybeesésnek köszönhetően kerültünk kapcsolatba velük. Pista jóban volt Magyar Bálinttal, akihez Juditot és engem akkor már évek óta meghitt, családias barátság fűzött. Bálint egy szép napon szólt nekem, hogy volna valaki, aki úgy döntött, hogy kiszáll a hivatásos értelmiségi létezésből, és elmegy kertésznek; a munkaideje megengedi, hogy „másodállásban" szamizdat kiadványokat nyomtasson, amihez nagy kedvet érez magában. Mivel vidéken lakik, a nyomdát el tudná helyezni a házában. Ez a valaki nem kívánja felfedni a kilétét, nehogy a megbízói akarva-akaratlanul lebuktassák, ezért a nevét nem mondhatja meg, de amúgy jótáll érte. Megvittem a hírt Nagy Bálintnak, aki felvetette, hogy azért mégiscsak beszélnünk kellene az illetővel személyesen. Egy Damjanich utcai semleges lakásban találkoztunk, ahol mi bemutatkoztunk Pistának, ő pedig nem mutatkozott be nekünk. Megegyeztünk a kapcsolattartás módjáról, és persze arról is, hogy a stencilgépet hogyan kapja meg.

Ők nyomtatták az egyetlen számot megért Kisúgót *is.*

A beszélgetés vége felé Pista felvetette, hogy van egy másik társaság, akik szintén lapot akarnak csinálni, mit szólnánk hozzá, ha azt is ők nyomtatnák. Nem volt kifogásunk ellene, de ahhoz ragaszkodtunk, hogy a nyomda a *Beszélőé*, és ennek praktikus következményei vannak. Két feltételt szabtunk: a *Kisúgó* elszállításának és szétterítésének a mi hálóza-

[141] A *Máshonnan Beszélő* 1985-ben indult, 1988-ig összesen hét száma jelent meg. A címlapon a *Beszélő* ismert, rácsos fejléce volt látható, fölötte a bal sarokban volt elhelyezve a „Máshonnan" szó.

tunkon keresztül kell bonyolódnia, és a *Beszélő* jöjjön ki előbb, a *Kisúgó* csak utána, aminek Pista lelkiismeretesen eleget is tett. A *Kisúgó* első és egyetlen száma névtelen szerzők publicisztikáit tartalmazta. Egyik-másik cikk szerzőjéről sejtettem, hogy ki lehet, de csak jóval később tudtam meg, hogy a kezdeményezés Vági Gábortól és Lányi Andrástól indult ki. A *Kisúgó* komoly intellektuális erőt képviselt, sajnálatos, hogy nem lett folytatása; az esete ugyanakkor azt is megmutatta, hogy szamizdat folyóiratot hosszabb távon működtetni csak olyan közösség tud, amelyiknek a számára a „második nyilvánosság" nem egy a lehetséges közlési csatornák közül, hanem az életeleme. Szerzőinek többsége később feltűnt a *Beszélő* publicistái között. Nekem is volt egy extra kérésem Pistához. Pár hónappal korábban összeismerkedtem Bába Ivánnal, aki *Magyar Figyelő* címen egy gépiratos periodikát jelentetett meg; néhány hónap alatt négy vagy öt lapszámot hozott ki. Én ajánlottam fel, hogy ha a következő számot sokszorosított formában szeretné kiadni, megpróbálhatok segíteni, amit ő örömmel fogadott; azt kértem Pistától, hogy a *Magyar Figyelő*t is nyomtassa ki, ugyanazokkal a feltételekkel, mint a *Kisúgó*t, amit ő elvállalt. Így nem sokkal a *Beszélő* után ez a kiadvány is forgalomba került, de végül a *Kisúgó* sorsára jutott, további számai már nem voltak.

Ki látta el a nyomdát festékkel és stenciles sokszorosításra alkalmas iratpapírral?

Pistáék nemcsak a nyomdát működtették; az anyagbeszerzést is magukra vállalták. Ilyen dolgokat akkoriban csak hivatalos megrendelővel lehetett vásárolni; Pista a gödöllői Agrártudományi Főiskola KISZ-bizottságán szerzett fejléces papírt, arra gépelte a megrendelést, aztán leautózott Dunaújvárosba, ahol a papírgyárnak volt egy nagykereskedelmi boltja, ott vásárolt be.

A borítót is ők állították elő?

Nem, arról Nagy Bálint külön gondoskodott. Úgy emlékszem, hogy maga csinálta, időnként Rajk Laci segítségével. A címlapterv elkészítésére Haraszti Miki a képzőművész Nyári Istvánt kérte fel; Nyári több változatot is tervezett: az egyiken a BESZÉLŐ rács mögött jelent meg, egy másikon rács nélkül; a szerkesztőség szavazással döntött a rácsos változat mellett. Ez még nem pontosan az volt, ami később, a lap felfutása után

ismertté vált, mert Laci némileg áttervezte. Nyári tervén a rács finomabb volt, távolabbról utalt a börtönvilágra.

Mikor tudtad meg, hogy a nyomdászotokat Orosz Istvánnak hívják?

Amikor legközelebb találkoztunk – lehet, hogy megint a Damjanich utcában, erre nem emlékszem –, már túl voltunk a 3. számon, melyben a „Gondolatok a közeljövőről" című cikkem megjelent. Ennek a cikknek nagy szerepe volt a politikai kilátásokról és teendőkről való elképzeléseim alakulásában; a lap irányvonalának körvonalazódásához is hozzájárult, mindenekelőtt azzal, hogy vitát kavart, mely több számon átgyűrűzött; válaszom a 9. számba került be. Második találkozónkon Pista kezembe nyomott egy hozzászólást, melyet természetesen álnéven kívánt megjelentetni: Kívül-Állóként jegyezte. Nem volt nehéz rájönnöm, hogy Kívül-Álló azonos a *Mozgó Világ*ban publikáló Orosz Istvánnal, akiről még a hetvenes évek elején az egyetemi KISZ-bizottság autonómia-törekvései meg a Studium Generale kapcsán hallottam. Mivel komoly személyes kockázatot vállalt abban a hitben, hogy nem tudjuk kicsoda, ezért úgy ítéltem meg, hogy nem tarthatom titokban előtte a felismerésemet, és Magyar Bálint útján megüzentem neki, hogy akaratlanul is megfejtettem a kilétét. Ekkor már bizalmi viszony volt köztünk, úgyhogy nem bánta.

És akkor már a többi szerkesztő is tudhatott a kilétéről?

Nem, ez „a kettőnk titka" maradt. Talán Nagy Bálintot felvilágosítottam, a többieket biztosan nem. Történt valamikor 1982-ben vagy 1983-ban, hogy Saci és Pista együtt ment Szegedre valamilyen egyetemi beszélgetésre, és az autóút unalmában Saci elmesélte, hogy a *Beszélő* annyira konspiratív módon működik, hogy még ő sem tudja, ki a nyomdászunk. Pista később elmondta nekem, hogy ezt hallva győződött meg róla, hogy tényleg rendesen konspirálunk.

Mert ott ült mellette a kocsiban?

Így van, ott ült, mialatt Saci elmesélte, hogy nincs mit elmesélnie. Később jól is jött, hogy tudtam, ki ő, mert egyszer lebukott a budakalászi átmenő raktárunk, a következő szám nyomtatása pedig befejezés előtt állt; attól lehetett tartani, hogy Pista beleszalad a titkosrendőrökbe. Fogtuk magunkat Judittal és Danival, és elmentünk kirándulni a Pilisbe. Az

erdőben egy lélek se volt; látva, hogy senki nem követ, leereszkedtünk Dunabogdány felé. Megkerestük Pistáék házát, és riasztottuk őket.

Voltak más vészhelyzetek is?

Adódott ennél forróbb helyzet is. Egy szép napon megszólalt a csengő Pistáéknál; kilestek az utcára, és látták, hogy rendőrök állnak a kapuban. Pista az alkony leple alatt átvitte a stencilgépet és a nyomda többi kellékét a szomszéd hátsó udvarába. Mivel senki nem nyitott ajtót, a rendőrök elmentek. Amikor visszatértek, kiderült, hogy nem a nyomda miatt jöttek: tanúkihallgatásra idézték be Pistát egy ismerőse ügyében, aminek a *Beszélő*höz semmi köze nem volt. Pista és Erzsi ekkor átmenetileg felfüggesztették a nyomda működését, egy második kaland után pedig végleg abbahagyták: belefáradtak.

Mikor szakadt meg a kooperációjuk a Beszélővel*?*

Először valamikor '83 tavaszán. Ebből aztán baj lett. Júniusban volt esedékes a Nagy Imre-per 25. évfordulójának szentelt 8. szám megjelenése, sürgősen keresnünk kellett egy alternatív lehetőséget. Haraszti francia trockisták révén kapcsolatba került egy nálunk valamivel fiatalabb férfival, aki az ő magyarországi kapcsolatuk volt. Ez a férfi jelezte, hogy elvbarátaival illegális nyomdát szeretnének indítani, Miki hozzám irányította. Egész *Beszélő*-korszakom legnagyobb konspirációs hibáját követtem el ekkor. Judittal van egy privátnyelvi fordulatunk: „pele-effektus". Közös életünk első éveiben a Széchenyi-hegyen laktunk, egy Ordas úti lerobbant villa padlástéri lakásában. A villa eredetileg Hatvany Bertalané volt, hatalmas őspark tartozott hozzá. Ablakunk előtt óriási fák álltak, és egy napon az egyiken megpillantottunk egy prémes kisállatot, amint kitartóan figyel minket. Helyes kis mókusnak néztük, bár a színe szürkés volt, a magyarországi mókusok pedig vörösesbarnák, a farka pedig mintha nem kunkorodott volna fölfelé, és ami a legfőbb: a figyelő tekintetében volt valami furcsa vagy – jobban belegondolva – inkább riasztó. Éjszaka ez a helyes kis mókus már a konyhaszekrényünkben randalírozott; kiderült, hogy valójában pele. Ezt neveztük el „pele-effektusnak": valami vagy valaki mintha egész rokonszenves volna; érzed ugyan, hogy valami nem stimmel vele, de ezt az érzést nem engeded tudatosulni, utólag azonban bebizonyosodik, hogy mégiscsak jól érezted, valami *nagyon* nem stimmel. Nohát ezzel a trockista férfiúval való találkozás a „pele-effektus"

klasszikus esete volt. Éreztem, hogy valami nem stimmel, de az idő szorított, és nagyon-nagyon szerettem volna, hogy a 8. szám az évfordulóra „utcán legyen", és mért ne vezethetné a nyomdánkat egy trockista? Az, hogy nekünk a trockizmushoz semmi közünk, ugye nem akadály. A személyes benyomásaimat pedig gondosan elfojtottam.

Átadtátok a stencilgépeteket...

...meg a stencilbe írt szöveget és az Inconnu csoport[142] által készített szitanyomatokat, pénzt adtunk a papír- és festékvásárlásra. Innentől kezdve egy fél évig nem történt semmi, mindig volt valami magyarázat a késlekedésre. Amikor már nem lehetett tovább húzni az időt, ez az ember azzal a mesével állt elő, hogy az egyik társa egy katonatiszt fia, a szülőknek van egy nyaralójuk, ott rendezték be a nyomdát, de az apa váratlanul betoppant, óriási patáliát rendezett, a kinyomtatott lapokat elégette a cserépkályhában, a stencilgépet pedig szétverte. Ebből a meséből persze egy szót sem hittünk el, de már későn voltunk okosok. Vagyis hát én voltam későn okos, mert én bíztam rá a nyomdánkat. Demszky Gábor segített ki minket: ramka eljárással kihozta a 8. számot. Közben úgy adódott, hogy megérkezett a pótlás, az a bizonyos stencilgép, amelyet a Vigadó téren egy francia idegenvezető lány adott át nekem, Pistáék pedig vállalkoztak az újrakezdésre; így a 9. szám egy időben jött ki a nyolcadikkal, és megint egyenesben voltunk.

A provokátor bizonyára nem a saját nevén mutatkozott be neked. Soha nem tudtad meg, hogy ki volt ő?

De igen, a rendszerváltás után váratlanul viszontláttam. 1990-ben egy

[142] Az Inconnu független művészcsoport 1978-ban jött létre Szolnokon. Alapítói Bokros Péter, Csécsey Mihály, Molnár Tamás, Mészáros Bánk és Sipos Mihály. Később csatlakozott hozzájuk [Kopács] Kovács Miklós, Morva Ibolya, Pálinkás Szűcs Róbert, Philipp Tibor és Serfőző Magdolna, Krassó György pedig a csoport tiszteletbeli tagja lett. Nevük eredete: a hivatalos, francia nyelvű postai zsargonban *Inconnu* bélyegzővel jelzik, ha a címzett ismeretlen, a küldeményt pedig a feladónak kell visszajuttatni. A csoport tagjai a levelezés során hamis címet adtak meg, a valódi címzettet pedig a feladóhoz írták, hogy így játsszák ki az állambiztonság levélellenőrzését. A csoport számos akciót kezdeményezett, aktív tagja volt az ellenzéknek és a szamizdatkészítésnek. Ők állítottak kopjafákat az Új Köztemető 301-es parcellájában 1989 tavaszán.

neonáci társaság meggyalázta Raoul Wallenberg Szilágyi Erzsébet fasorban álló szobrát. A Wallenberg Egyesület[143] minden politikai tényezőt felszólított, hogy tiltakozásul közösen koszorúzzák meg az emlékművet. Én voltam ott az SZDSZ képviseletében. A pártok és más szervezetek egymás után helyezték el a koszorújukat, ahogy az Egyesület titkára, egy bizonyos Sebes József szólította őket. Mit tesz isten, ez a Sebes József azonos volt az én pelémmel. Volt ott néhány fiatal ismerősöm a Wallenberg Egyesületből, tőlük tudtam meg, hogy Sebes osztályvezető a Művelődési és Oktatási Minisztériumban, ők pedig tőlem, hogy III/III-as hálózati személy, vagy ami még valószínűbb, SZT-tiszt. Ez a Sebes a mai napig elnöke a Wallenberg Egyesületnek, és – ha nem tévedek – még a svéd király is kitüntetésben részesítette.

Ki vette át a nyomdát, amikor Pistáék abbahagyták?

Ez a 12. szám nyomtatása közben történt; a második fele Márczi Kitti érdi műhelyében készült el, tudtommal Modor Ádám, Nagy Zsolt és Márczi Kitti nyomták. Modor Ádámot Pista ajánlotta nekünk: ő és Illés Zoltán már Dunabogdányban bekapcsolódtak a nyomdai munkába. A 13–14. számot Jávor Károly biatorbágyi házában nyomta Modor Ádám néhány társával (Jávor '90 és '94 között az MDF színeiben volt országgyűlési képviselő), a 15. számot ismét Márczi Kittinél csinálták meg. Ekkor azonban véletlenül kiderült, hogy Ádámék másnak is dolgoznak, amiről minket nem tájékoztattak. Ez konspirációs inkorrektség volt, ezért nyomban megszüntettük velük a kapcsolatot, és megint Demszky Gáborhoz fordultunk, aki addigra már bejáratott kapcsolatban állt fekete munkát vállaló nyomdai dolgozókkal. Annyira fellazult már a kontroll, hogy ezek a nyomdászok nem féltek vállalni az ellenzéki kiadványok nyomtatásával járó rizikót, noha tudtommal kizárólag az anyagi haszon motiválta őket. Innentől fogva – a *Társadalmi szerződés* címet viselő különszámunkat kivéve, mely valamiért megint stencillel készült – a *Beszélő*t is ofszet-technikával nyomtatták.

A terjesztésről még nem beszéltünk. Egyáltalán: körülbelül hány olvasóhoz jutott el a Beszélő*?*

[143] A Raoul Wallenberg Egyesület elnevezésű antirasszista szervezet 1988 decemberében alakult meg Budapesten.

Az utolsó két számot leszámítva, melyek tízezres vagy még nagyobb példányszámban jelentek meg, kétezer volt a maximális elérhető példányszám, ugye ez volt a stencilhatár. Ezzel messze elmaradtunk az engedélyezett és államilag támogatott országos folyóiratoktól, a befolyásosabb vidéki irodalmi folyóiratokkal viszont felvettük a versenyt. A különszámként kiadott *Társadalmi szerződés*t utánnyomásban is meg kellett csinálni, de ez már 1987-ben volt.

Az elosztási rendszer hogyan működött?

A kész lapszámok először egy átmeneti raktárba kerültek. Innen két részben mentek tovább. Felerészben a Rajk-butikba (amíg élt a butik) meg azokhoz a szerkesztőkhöz, akik vállalni tudták, hogy a lakásukon árusítják a *Beszélő*t. Hozzánk is rendszeresen került egy nagy adag. Amikor a Szabad Európa bemondta, hogy megjelent a *Beszélő* következő száma, és az impresszum alapján megadta a szerkesztők nevét, lakcímét és telefonszámát, akkor elkezdtek hívni minket. „Jó estét kívánok, nem tudom, hogy jó helyen járok-e. A rádióban hallottam ezt a telefonszámot, tudja, nem a Kossuth Rádióban, hanem abban a bizonyosban..." Volt, aki nem is a lap miatt telefonált. A Jaruzelski-puccs utáni napokban például felhívott egy dúlt lelkiállapotú férfi, aki csak el akarta mondani valakinek, hogy teljesen kiborult a szövegen, amivel Hajdú János *A hét* című műsor elején felvezette a témát („Jó hírem van, kedves nézőink"), dühében fogta a tévékészülékét, és kihajította az ablakon. Nem tudtam, hova tegyem ezt a hívást, '89-ben azonban Kőszeg Ferihez egy nagygyűlésen odament egy ember, és elmesélte neki, hogy felhívott engem '81 decemberében, mert el akarta mondani, hogy dühében kidobta a tévékészülékét az ablakon, szóval valóban az történt, hogy ki akarta önteni a lelkét valakinek, akiről biztosan tudta, hogy rokonszenvvel fogadja a közlendőjét.

Ilyenkor biztos jöttek a vevők minden napszakban.

Bizony, minden napszakban jöttek. Ha nem voltam otthon, ami gyakran megesett, Judit fogadta őket. Volt, aki lebonyolította az üzletet és már ment is, másokkal hosszasan el kellett beszélgetni. Ebben Judit nagyon jó volt; sok empátia van benne, és ezt az emberek megérzik, könnyen nyílnak meg előtte. A beszélgetések hasznunkra voltak, ablakot nyitottak a világra, egyik-másikból tartósabb kapcsolat született. Járt például hozzánk egy Tóth Imre nevű vidéki tanár, aki egy Vác környéki településen taní-

tott, ő mindjárt elvitt 10-15 példányt terjesztésre. Egyszer úgy adódott, hogy Judit, Dani meg én Vácon át vonatoztunk a Börzsöny felé, és előre megállapodtunk Imrével, hogy kijön az állomásra, ahol átadunk neki egy köteg *Beszélő*t. Csakhogy Imre késett, a vonat már indult, amikor lihegve feltűnt a peronon. Fogtam a csomagot, kidobtam az ablakon, de nem volt jól összekötözve, és a lap példányai szanaszét repültek a levegőben. Még láttuk Imrét, ahogy kétségbeesetten szedegeti össze őket. Senki nem jelentette föl, pedig a peronon elég sokan jöttek-mentek, és látniuk kellett, hogy valami nem szabályos dolgot kapott, nem éppen szabályos módon.

Nemcsak vevők jártak ki-be a lakásotokban.

Nem, az ellenzék belső köreihez tartozó barátok is: sűrűn előfordult, hogy valaki csak úgy becsöngetett, anélkül, hogy telefonon jelentkezett volna. Ha olyan közölnivalója volt, amiről a rendőrségnek jobb volt nem tudnia, akkor ez természetes volt, és aztán ettől függetlenül is szokásba jött. Kenedi Jancsiék már az ellenzéki idők előtt is erre rendezkedtek be; nem is zárták az ajtajukat; így, ha egy vendég a távollétükben érkezett, leülhetett és megvárhatta őket. Mi ennyire nem voltunk lazák, de az ellenzéki időkben nekünk is hozzá kellett szoknunk, hogy a lakásunk átjáróház. Nagy házat vittünk. Voltak örömteli oldalai annak, hogy ilyen intenzív közösségi életet éltünk, mert úgy éltünk, mint egy kiterjedt nagycsalád. Amikor Dani megszületett, dőltek hozzánk a csecsemőholmik; Kemény Máté (Ottilia fia) és Haraszti Nana lettek a legjobb barátai. Később Hodosán Rozika a barátnőivel Tornyiszentmiklóson táboroztatta őket más ellenzéki szülők gyerekeivel, Demszky – akkor Rozika férje – leutazott hozzájuk, megtanította őket rámkázni, maguk írták és nyomtatták újságjukat, a *Tornyi Times*-t. Szóval, ez az életforma nagyon sokat adott nekünk. De azért, mi tagadás, az állandó jövés-menés megterhelő is volt.

A példányok egyik fele tehát a Rajk-butikba és a szerkesztőkhöz került. Mi történt a másik felével?

Ezek szétterítésére Bálint egy építész kollegáját, Miklóssy Bandit kérte fel. Bandi halk szavú, higgadt, megnyerő ember volt; nem tartozott a társaságunkhoz: ekkoriban egyáltalán nem politizált, a rendszerváltás idején pedig az MDF-ben vállalt szerepet. Mégis elvállalta a terjesztés megszervezését és karbantartását, amire éppen a tőlünk való távolsága tette alkalmassá. Egy adagban megkapott körülbelül ezer példányt, amit hathét elosztóhoz továbbított, százötvenes adagokban. Ők aztán 25–30-as adagokra bontva továbbadták öt-hat terjesztőnek, a végén mindenkinél 5 példány landolt. Egy Bálinttal közös interjújában Bandi elmondta, hogy lényeges volt a gyorsaság, mert minél nagyobb mennyiség maradt együtt, annál nagyobb volt az esetleges lebukás okozta veszteség.

Kik voltak a szállítók?

Bálint egy Miklóssy Bandival közös interjújában[144] Nagy Elemért és Gyarmathy Katit említi, két végtelenül kedves embert, valamint a szociológus Kozák Gyulát, aki később az 1956-os Intézet alapítói között volt. Alkalmilag Hann Bandi is besegített, azonkívül Iványi Gábor is. Volt egy barátunk, Szirmai Gábor, aki a nyolcvanas években magánóvodát létesített autista gyerekeknek; az óvoda számára beszerzett egy lestrapált Volkswagen mikrobuszt, hozzá is bármikor lehetett fordulni. Iványi Gábor egyszer hazafelé tartott, csomagtartójában három vagy négy papírzsák *Beszélő*vel, ami 150–200 példányt jelentett – úgy emlékszem, hogy ez a 7. szám volt –, és a házukhoz közeledve észrevette, hogy a kapunál smasszerek parkolnak. A békásmegyeri lakótelepen lakott, gyorsan elkanyarodott a Pilis felé, behajtott az erdőbe, és egy félreeső helyen megszabadult a rakományától. Utána feljött hozzám, leballagtunk az utcára, ahol elmondta, hogy mi történt, és elmagyarázta, hogyan találhatom meg a zsákokat. Nekünk nem volt autónk, másnap reggel elgyalogoltam Pető Ivánhoz, és megkértem, hogy vigyen ki a Pilisbe. Szombat volt, Iván éppen a családjával reggelizett, fogalmam sincs, hogy mit tervezett aznapra; egy szó nélkül összeszedelőzködött, és elhajtottunk. Láss csodát: megtaláltuk a zsákokat sértetlen állapotban. Az ösvényen kirándulók sétáltak, a zsákok pedig hát bizony kilátszottak a bokrok közül, de a jelek szerint senki nem nézett se jobbra, se balra. Aki ismer engem, leginkább azon lepődik meg, hogy Gábor elmondása alapján egyáltalán oda tudtam vezetni Iványt a helyszínre.

Egy kényes kérdés: miből finanszíroztátok a lapot?

A nyomdászok munkáját és az anyagköltségeket kellett fedezni, és ha úgy adódott, a bírságokat. Azt hiszem, a szállítók többnyire a saját pénzük-

[144] Lásd a 137. jegyzetet.

ből vásárolták a benzint. Mi, a szerkesztők sem húztunk fizetést. Ez nem mindenütt volt így: Demszky, Nagy Jenő és mások szerény jövedelmet húztak a szamizdatból, ami teljesen rendben volt, hiszen az egész életüket feltették erre, mi azonban másképp döntöttünk. Ami engem illet, a *Beszélő* éveiben is fordítottam. Fontos volt a számomra, hogy ne függjek anyagilag a laptól. Attól tartottam, hogy az anyagi függés olyan „üzleti" szempontú döntésekbe vihetne bele, amelyeket egyébként nem helyeselnék.

Milyen áron kínáltátok a Beszélőt?

„Hivatalosan" nem lehetett ára, mert akkor a kiadása engedély nélküli gazdasági tevékenységnek minősült volna, amit büntettek. Így is elég sűrűn előfordult, hogy ezen a címen indítottak szabálysértési eljárást ellenünk. Úgyhogy az impresszumra azt írtuk, hogy a *Beszélő* előállításának önköltsége példányonként negyven forint (később ezt az összeget az infláció, majd az ofszetre való áttérés miatt emelni kellett). Az önköltségként megjelölt összeget a terjesztők beszedték, és a hálózaton át visszajuttatták hozzánk. Ha nem jött közbe elkobzás vagy más váratlan baleset, akkor a visszaáramló pénz nagyjából fedezte a következő szám költségeit. De mivel valami szinte mindig közbejött, szükségünk volt más forrásokra is.

Honnan jött össze a hiányzó többlet? Ezt azért is kérdezem, mert a szamizdat kiadók között volt egy olyan hangulat, hogy ti adományokban részesültök, és ezt „árdömpingre" használjátok ki, ami nem tisztességes piaci viselkedés.

Valóban kaptunk önkéntes adományokat a vevőink egy részétől, akik az önköltségi árnál többet voltak hajlandók fizetni. Tardos Marci rendszeresen ötszáz forintot adott, ez akkor messze kiemelkedett az átlagból. Jellemzőbb példa a szomszédunkban lakó idős úriemberé, Vietorisz Gyula bácsié, ő önköltségen megvette a lapot, elolvasta A-tól Z-ig, aztán visszaadta, hogy újra eladhassuk. Az én kezembe nagyobb összeg két időszakban került: 1977-ben Duczyńska Ilona adott 30 000 forintot; ez a pénz a gépiratos szamizdat elindulására ment. 1987-ben pedig megkeresett egy gmk-s vállalkozó, akitől a következő évben néhány alkalommal húsz–harmincezer forintot kaptam a *Beszélő* számára, ez akkor tényleg nagy segítség volt. A versenyhelyzetünket azonban nem befolyásolhatta lényegesen, mert ekkor már a szamizdat-korszak vége felé jártunk. Ha a kritikus időszakban az adományok tették lehetővé, hogy olcsóbbak legyünk másoknál, akkor ez az olvasóink nagyobb áldozatkészségét tükrözi, ami – ha már piaci versenyről beszélünk – szintén a kereslet fogalma alá tartozik. A másik tényező az, hogy kevésbé igényes technikát alkalmaztunk, és a szerkesztők nem az újságból éltek, vagyis – ingyen munkájukkal – maguk finanszírozták a lapot. Szóval, ha volt ilyen hangulat, az nem volt megalapozott. De érzékelteti, hogy mennyi rossz érzéssel kellett az ellenzéknek megküzdenie, hogy a közös ellenséggel szemben meg tudja őrizni a belső szolidaritását. Mert mégiscsak megőriztük.

Milyen munkamegosztás alakult ki a szerkesztőségen belül? Hogyan alakult ki a szerkesztőség üzemszerű működése?

Nem emlékszem rá, hogy feladatköröket osztottunk volna el egymás között; az osztozkodás inkább esetről esetre alakult. Ami engem illet: a szerkesztőségi cikkeket egy-két kivételtől eltekintve én írtam, de általában közösen döntöttük el, hogy miről szóljanak, és a szöveget utóbb részletesen megvitattuk. A közveszélyes munkakerülésről szóló szerkesztőségi cikk például Ottilia és Havas Gábor észrevételei nyomán változott sokat, a 2. szám szerkesztőségi cikkébe, mely a Jaruzelski-puccsra reagált, Feri javaslatára került bele az a profetikus mondat, hogy „a varsói államcsíny nem a lengyelországi válság vége, hanem az általános kelet-európai válság kezdete".

Hogyan döntöttetek a vitás kérdésekről?

Rendszerint konszenzussal, szavazásra ritkán került sor, ha pedig sehogy nem sikerült döntésre jutnunk, akkor én mondtam ki a végső szót. Az *imprimatur*t is én ütöttem rá a kéziratra, vagyis ténylegesen én voltam a főszerkesztő. De hiába tudtam, Kenedi Jancsival ellentétben, hogy a szerveződés elkerülhetetlen, a szervezettség pedig hierarchiával jár: mint afféle hatvannyolcas gyerekben, bennem is erős hierarchiaellenes ösztönök dolgoztak, ezért szemérmesen kerültem a főszerkesztői helyzetem formalizálását. A *Beszélő*ben semmi sem volt formalizálva, ami azonban nem okozott nagyobb működési zavarokat, mert elég mély egyetértés volt közöttünk ahhoz, hogy általában keresztülbeszélhessük magunkat a közös döntésig, és hogy az informális szerepviszonyokat formális pozícióteremtés nélkül is mindenki elfogadja. Az is segített, hogy nagy külső nyomás alatt, erős egymásrautaltságban csináltuk a lapot. Nem tudtunk volna működni, ha nem számíthattunk volna egymásra minden körül-

mények között, feltétlenül. Nemcsak a lap ügyeiben, hanem magánéleti gondokban is.

A szöveggondozásért se volt senki külön felelős, mindenki hozta a saját szövegeit, és ennyi?

Mindenki felelős volt az általa hozott szövegek gondozásáért, de elvben az egész szerkesztőség olvasta az összes kéziratot, és aki akart, javítgatott is a szövegen. Petri ezt a munkát különösen kedvelte. Szilágyi Saci a teljes paksaméta leadása előtt még egyszer végigment az egészen, ezt általában kettesben csináltuk. Szóval a munkamegosztás, már amennyire volt, spontánul alakult ki; viszont nagy gonddal kidolgoztunk szabályokat arra vonatkozóan, hogy hogyan kezeljük a kezünkbe került kéziratokat, hanganyagokat, információkat.

Mi szükség volt erre?

Úgy gondoltuk, hogy a speciális helyzetünk nem jogosít fel mások szerzői és személyiségi jogainak hanyag kezelésére; ellenkezőleg, kettőzött figyelemmel kell lennünk az érintettek akaratára és az érzékenységükre. Még annál is skrupulózusabban kell eljárnunk, mint ha legálisan működő lap lennénk, mert az érintettre nézve kockázatot jelent, hogy a neve a mi logónk alatt jelenik meg. Ha kezünkbe kerül egy magnófelvétel vagy egy írott szöveg, elmegyünk a forráshoz és a beleegyezését kérjük. Ha akarja, képviselheti azt, hogy ő nem tudott a közlésről, nem fogjuk meghazudtolni, de mi csak akkor közöljük, ha tud róla és jóváhagyja. A hírek kezelésével is így voltunk. Ha valakinél teszem azt házkutatást tartottak, vagy behívták a rendőrségre, vagy elvették az útlevelét, vagy valami más retorzióval sújtották, akkor erről csak abban az esetben adtunk hírt, ha ő maga hozzájárult, megint csak függetlenül attól, hogy a hozzájárulását vállalni kívánta-e a nyilvánosság előtt, vagy sem.

Az első szám 1981. októberére van keltezve, de csak december elején „került a standokra", alig néhány nappal a Jaruzelski-puccs előtt. Hogyan érintett titeket a Szolidaritás betiltása, a katonai diktatúra bevezetése?

Említettem már a Kőszegtől származó, profetikus mondatot. A teljes képhez azonban hozzá kell tennem, hogy nekem ez abban a pillanatban sötétben fütyörészésnek tűnt, és ezért elé biggyesztettem, hogy „Ha kedvelnénk a Komintern lózungjait, most azt mondanánk, hogy...". A cikket

pedig azzal fejeztem be, hogy nekünk, akik ezt a lapot 1981 decemberében elindítottuk, van miről elgondolkodnunk. És valóban: sem Feri, sem más nem tudta volna megmondani azokban a napokban és hetekben, hogy a varsói államcsíny miért nem vet véget a lengyelországi válságnak, és miért jelenti az általános kelet-európai válság kezdetét. Abban is teljes volt a tanácstalanság, hogy mi várható, és mi a teendő. Soha nem felejtem el, Bauer Tamás azt felelte a kérdésemre, hogy eddig tizenkét évente mindig másutt tört ki a válság, '56-ban Magyarországon, '68-ban Csehszlovákiában, '80-ban Lengyelországban; '92-ben talán Bulgária jön. Pető Iván annyit mondott, hogy ez valami egészen más lesz, mint ami eddig volt. Lengyel barátaink sem láttak tisztábban. Jacek az internáló táborból kicsempészett egy szöveget, amelyik megjelent a Szolidaritás egyik földalatti kiadványában:[145] azt írta, hogy az eddig követett stratégiának vége, a hatalom mostanáig presszionáltható volt, mert mindenáron kerülni akarta az erőszakot, de mostantól erre már nem lehet számítani, ezért nincs más hátra, a mozgalomnak is az erőszakos ellenállásra kell készülnie. Ez a szöveg nagy vitát kavart, a Szolidaritás szabadlábon maradt, bujkáló vezetői mind elvetették Jacek elgondolását, de meggyőző alternatívát senki nem tudott javasolni akkor. Érdekes módon a 2. szám szerkesztőségi cikkének fogadtatása mutatta meg, hogy a *Beszélő*re nemcsak az elsődleges címzettjeink figyelnek, hanem az elvtársak is, de nagyon. Nem sokkal a megjelenés után egyre-másra jöttek a hírek, hogy belső párttájékoztatókon hivatkoznak a cikkre, azzal a konklúzióval, hogy bejelentettük a lap felszámolását.

Ami persze nem volt igaz.

A félreolvasás árulkodó volt. Az elvtársak megkönnyebbültek volna, ha elvégezzük helyettük a piszkos munkát. Nekünk azonban eszünk ágában sem volt abbahagyni. Ami engem illet, ezekben a hetekben-hónapokban sejtelmem sem volt róla, hogy a *Beszélő*nek van-e jövője a puccs után. De abban biztos voltam, hogy az önkéntes lapbezárás nem vállalható. Nem volt kötelező lapot indítani. De ha már elindítottuk, nem hagyhatjuk abba anélkül, hogy visszamenőleg meg ne kérdőjeleznénk az eredeti döntésünk

[145] Jacek Kuroń: „Tezy o wyjściu z sytuacji bez wyjśia." (Tézisek a kiúttalan helyzetből való kiútról.) *Tygodnik Mazowsze* 8 (1982. március 31.).

komolyságát. El tudtam képzelni mentőkörülményeket a kivonulásra, de ezek egyike sem állt fenn. Emelt fővel visszaléphettem volna, ha a társaim nagy része tőlem függetlenül ugyanezt teszi, mert akkor nem lett volna kivel folytatni. De sem a szerkesztők, sem a technikai munkatársak közül nem lépett vissza senki. Az is jó ok lett volna a lap beszüntetésére, ha megbizonyosodunk róla, hogy az új helyzetben a folytatás többet árt, mint használ az országnak. Erre azonban semmi nem utalt. Mentség lett volna, ha súlyos kockázatok merülnek fel, melyekkel az eredeti döntés idején nem lehetett számolni. Csakhogy nem merültek fel ilyen kockázatok. A lehetséges veszélyek ugyanazok maradtak, legfeljebb a valószínűségük nőtt meg.

Azért az a Politikai Bizottság hanganyagaiból kiderül, hogy Kádár rendkívül ideges és ingerült volt az ellenzék miatt. Olykor az asztalt csapkodva kérte számon az állambiztonságot felügyelő kollégáitól, hogy miért nem lehet hatékonyabban fellépni, miért nem lehet tudni pontosan, hogy ezek kicsodák, kikkel vannak kapcsolatban. Miért van ezeknek állásuk? Miért nem lehet elvenni tőlük a telefont? Miért nem lehet egy kicsit jobban megnehezíteni az életüket?

Igen, ezek a dolgok sűrűsödtek '81 decembere után, az utcai igazoltatások, előállítások, házkutatások, szabálysértési eljárások, a szabadúszó kenyérkereset megnehezítése. Demszky egy alkalommal ellenállt az autóját átkutató rendőröknek, amikor azok jogtalanul elkobozták a személyes leveleit; a rendőrök összeverték, majd feljelentették hatóság elleni erőszak címén, per is zajlott ellene, amit sajtóhecc kísért. Júniusban titkosszolgálati emberek addig példa nélkül álló, durva akciósorozatba kezdtek ellenünk. A dolog úgy kezdődött, hogy üzemi rendészek néhány kisebb – legálisan működő – nyomdában vizsgálatot végeztek, és lefoglalták az AB kiadó nyomtatás alatt álló (vagy már kinyomtatott?) kiadványait, valamint a *Feketében* című antológia nyomdai szedését. Másnap elkezdődött egy három héten át tartó, testközeli követéssorozat: több luxusautó és hat-nyolc civilruhás titkosszolgálati alak állt rá a „célszemélyre" – először Demszky Gáborra, aztán Nagy Jenőre, Kőszegre, Nagy W. Andrásra, majd énrám, és végül még egyszer Demszkyre.

Ez az úgynevezett szoros személyi követés időszaka volt, amikor az utcán nyíltan zaklatták a megfigyelés alatt álló „célszemélyeket", összerúgták a bokájukat – ez talán éppen veled történt egy villamosmegállóban –, fenyegető szavakat sugdostak a fülükbe, satöbbi. Ekkor készül a nevezetes fotósorozat arról, amint Kőszeg futni kezd a Tűzoltó utca és a Liliom utca sarkán, mire az őt az utcán körülvevő kompánia a nyomába ered, a jelenetet pedig Demszky és Rajk egy ott parkoló kocsiból fényképezik.

Így van. Ez egy nagyon híres fényképsorozat. Erre fűztem fel azt a köszöntőt, melyet Feri hatvanadik születésnapja alkalmából írtam. Ahogy a képeket elnézem, látom a különbséget a kettőnk alkata között. Feri imádta a kalandot, szívesen provokálta a rendőrséget. Belőlem hiányzott ez a fajta vagányság, ami különben Demszkyben, Rajk Laciban, Haraszti Mikiben is megvolt. Ha helyzetbe kerültem, bekeményítettem, de nem kerestem a konfrontációt. De vissza a szoros testi követéshez, amit egyébként Demszky – találóan – mozgó háziőrizetnek nevezett el. Ha otthon tartózkodtunk, éjjel-nappal a házunk kapujában parkoltak, ha kiléptünk az utcára, szorosan közrefogtak, lökdöstek, engem elgáncsoltak és azzal ijesztgettek, hogy autóval elütnek, durva megjegyzéseket tettek, az antiszemita viccelődés sem maradt el. Ez egy bőven dokumentált történet. Ami velünk történt, annak nyoma van a legendáriumban. Kimaradtak azonban belőle a „másodlagos áldozatok", hogy mást ne mondjak, a négyéves Dani fiúnk. Ő azokban a napokban beteg volt, ki se mozdult a lakásból; azt hittük, hogy az egészből semmit nem észlelt. Nem sokkal később azonban Judit a pszichológus Virág Teréznél járt vele egy kórházi tartózkodás utóhatásai miatt. Volt ott egy csomó játék, Dani kiválaszthatta, amivel játszani akart. Egy idő után Virág Teréz behívta Juditot, hogy nézze meg, mit csinál Dani. Épített egy házat, és körberakta rendőrautókkal. Óhatatlanul felmerült a kérdés, hogy ez micsoda. Judit elmondta, Virág Teréznek pedig könnyek szöktek a szemébe. A rendszerváltás után egy cikkében, mely talán a *Kritikában* jelent meg, be is számolt erről az esetről.

Ezekben az években mintha egy politikai per felé tartottak volna a dolgok...

Igen, '84–'85-ig így lehetett érzeni; ma már tudható is – levéltári bizonyítékok vannak rá –, hogy a PB megbízást adott a Belügynek egy szamizdatper koncepciójának a kidolgozására, végül azonban ejtették a tervet. De, ami ezekben az években történt vagy történhetett volna, annak

a lehetőségével kezdettől fogva számolni kellett. Szóval, sem bennem, sem a szerkesztőtársaimban nem merült fel, hogy abbahagyjuk.

Akkor mire utalt az a kijelentés, hogy van min elgondolkodnotok?

Arra, hogy újra kell értékelnünk a politikai helyzetet, amelyben folytatni fogjuk. Ami engem illet, elolvastam, amit a szovjet birodalom és azon belül Magyarország állapotáról el lehetett olvasni, törtem a fejemet, és arra jutottam, hogy Feri formulája tökéletesen helytálló, ennél kell lecövekelni. Ebből lett a „Gondolatok a közeljövőről" címen megjelent cikkem és a körülötte kialakult vita, ami aztán meghatározta a *Beszélő* politikai vonalát.

Tizedik beszélgetés

„Gondolatok a közeljövőről" – A közeljövő-vita – Politikai irányok a demokratikus ellenzékben – Krassó György – Szervezeti dilemmák – Ki tartozott az ellenzékhez?

Kezdjük a mai beszélgetést a „Gondolatok a közeljövőről" című cikkeddel. Mikor jelent ez meg pontosan?

A *Beszélő* 3. számában, 1982. májusában. A kéziratot valamikor március második felében zárhattam le. Eredetileg azt terveztük, hogy csinálunk egy kerekasztal-beszélgetést a varsói puccs utáni helyzetről és a kilátásokról; én ezzel párhuzamosan dolgoztam a cikkemen, abban a reményben, hogy a kettő együtt fog megjelenni. A kerekasztalra két menetben sort is kerítettünk Matolay Magdi Tűzoltó utcai lakásán, Hegedűs András, Konrád György, Vajda Misu, Kenedi, Bence és én voltunk a résztvevők, Kőszeg Feri moderálta a vitát. A szöveg megszerkesztéséig azonban már nem jutottunk el, és így meg sem jelenhetett.

Miért?

Bence Gyuri azzal a feltétellel vállalta a részvételt, hogy a leirat ismeretében letilthatja a szerepeltetését. Mi ebbe belementünk, ő pedig a tiltást választotta. Kerekasztalvitát azonban nem lehet úgy értelmesen megszerkeszteni, hogy az egyik résztvevő kimarad. Úgyhogy ejtettük a tervet, és a „Gondolatok a közeljövőről" egyedül jelent meg.

A múltkor azt mondtad, hogy sokat olvastál hozzá. Milyen olvasmányok hatottak rád?

Leginkább két olyan írás, melyek akkor még nem jelentek meg. Eredetileg „belső vitaanyagnak" készültek. Az egyiket Bauer Tamás írta, ezt később közölte a *Mozgó Világ*, nem kis botrányt okozva.[146] A másik Tardos

[146] Lásd Bauer Tamás: „A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok." *Mozgó Világ*, 1982/11.

Márton szövege volt; ez is megjelent később a *Közgazdasági Szemlében*.[147] A szovjet gazdaság állapotáról és a szovjet-magyar kereskedelemről Köves Andrástól és talán Csaba Lászlótól olvastam. Nem tartoznak szorosan ide azok az olvasmányaim, melyek a reform utáni magyar gazdaság rendszerszerű működéséről szóltak, nagyon röviden arról, hogy a tervalku helyébe a szabályozóalku lépett, vagyis hiába számolták fel a tervutasításos rendszert, a piac „horizontális" jelzéseit változatlanul felülírta a „vertikális" alkudozás. Sok szó esett erről akkoriban – a „szabályozóalku" kifejezés a közgazdasági szakirodalom kulcsszavai közé került –, rám ez ügyben Antal László írásai[148] tették a legnagyobb hatást.

Arra jutottál, hogy a lengyel katonai puccs az első eset, amikor egy kelet-európai kommunista rezsim a demokratikus mozgalom leverése után nem lesz képes teljesen konszolidálni a helyzetet, nem tudja teljesen fölszámolni az ellenállást, folyamatos válságban marad. Vagyis új helyzet van.

Igen, úgy éreztem, hogy jó okunk van Kőszeg Feri formulájának fenntartások nélküli elfogadására. A fő indokot a Szovjetunió gazdasági potenciáljának kimerülésében véltem megtalálni. '56-ban és '68-ban a katonai beavatkozást a régi rend restaurálása követte a megszállt országban, és általános reakció a térség egészében. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy a Szovjetunió látszólag kimeríthetetlen nyersanyag- és energiahordozó-forrásokkal rendelkezett, és ezeket olcsón és korlátlan mennyiségben szállította a tőle függő országokba, ugyanakkor jó áron vásárolt tőlük késztermékeket. Így fenn lehetett tartani egy irracionálisan működő gazdaságot, és a lakosság számára is elviselhető fogyasztási színvonalat lehetett biztosítani, ami országonként változott, de mindenütt messze fölötte állt a sztálini korszak nyomorúságának. Ezen alapult a térség stabilitása. Cikkemben – olvasmányaim alapján – azt az állítást tettem, hogy egy: a Szovjetunió olcsón kiaknázható természeti kincsei fogyatkozóban vannak, kettő: a Szovjetunió a fegyverkezési versennyel és a hatalmi terjeszkedéssel erején felüli terheket vállalt magára; mindez együtt lehetetlenné teszi, hogy térségünkben fenntartsa a stabilitást. Vége a Sztálin utáni korszaknak Kelet-Európában. Helyesen írtuk a *Beszélő* 2. számában: a varsói puccs nem a lengyelországi válság vége, hanem az általános kelet-európai válság kezdete.

Mi volt az elgondolásod, hova fog ez kifutni? Milyen jövőt képzeltél el?

A közeljövő-vitát lezáró cikkemben megpendítettem azt a lehetőséget is, hogy az elaggott szovjet vezetést egy olyan garnitúra váltja fel, amelyik átfogó gazdasági és politikai reformokba kezd, újratárgyalja a Szovjetunió és a nyugati hatalmak viszonyát, és a kelet-európai jelenlétét is új alapokra helyezi. De ezzel a lehetőséggel érdemben nem foglalkoztam, talán a fantáziám hiányzott hozzá. Gorbacsovot is csak akkor kezdtem komolyan venni, amikor visszahozta Szaharovot a száműzetésből.[149] '82–'84 körül abból a hallgatólagos feltételezésből indultam ki, hogy a Szovjetunió nem változik, és mivel a Sztálin utáni kompromisszum költségeit már nem tudja állni, válságba taszítja a tőle függő országokat. A korábbi állapotok tarthatatlanná válnak; Kelet-Európa országainak csak két lehetőségük lesz. Vagy oda süllyednek, ahol Ceauşescu Romániája máris tartott: szocializmus = nyomor + Securitate,[150] vagy radikálisan megreformálják a gazdasági rendszerüket, ami viszont nem lehetséges a politikai rendszer átfogó reformja nélkül. Úgy láttam, hogy a jobbik alternatíva megvalósulása Magyarország esetében sem garantált, de az esélyei kedvezőbbek, mint a térség többi országában. Próbáltam összefoglalni, hogy mi szól az esély mellett, és mi szól ellene. És azt állítottam, hogy amikor az ország ennyire súlyos politikai alternatíva előtt áll, akkor az ellenzék eddigi gyakorlata – a „második nyilvánosság" terepén való építkezés – már nem elég: irrelevánssá válunk, ha nem lesz politikai mondanivalónk.

[147] Lásd Tardos Márton: „Program a gazdaságirányítás és a szervezeti rendszer fejlesztésére." *Közgazdasági Szemle*, 1982/6.

[148] Antal László a *Gazdaságirányítási rendszerünk a reform útján* című kötetben foglalta össze a nézeteit. Lásd Budapest: Közgazdasági és Jogi könyvkiadó 1985.

[149] Andrej Szaharov fizikust és emberi jogi aktivistát még 1980-ban száműzték Moszkvából Gorkij (ma Nyizsnij Novgorod) városába, mert nyilvánosan tiltakozott az afganisztáni szovjet beavatkozás ellen. Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár 1986 végén engedélyezte, hogy feleségével, az emberi jogi aktivista Jelena Bonnerrel együtt visszatérjen Moszkvába. Szaharovot 1989 márciusában parlamenti képviselővé választották.

[150] Securitate: a romániai kommunista rezsim hírhedt állambiztonsági szervezete.

Amit javasoltál, Michnik és Kuroń eredeti programjának a továbbgondolása volt, vagy a Jaruzelski-puccs teljesen megváltoztatta a képletet számodra?

Tulajdonképpen nem az ő programjuk továbbgondolását javasoltam, hanem annak a továbbgondolását, ahogyan mi a magyar viszonyokra alkalmaztuk a lengyel programot. A „Közeljövő"-cikk megállapította, hogy 1977 és '82 között a demokratikus ellenzék politikai mondanivalója a cselekvésmódjában állt, azon túlmenő tartalma nem volt. Létrehoztuk a nyilvánosság független fórumait, és deklaráltuk, hogy ezzel sérthetetlen emberi jogainkat gyakoroljuk. Fellépésünknek súlyos politikai tartalma volt, hiszen világossá tette, hogy a pártállamnak nincs joga totális hatalmat gyakorolni az alattvalói fölött, és bizonyította, hogy erre már nem is képes. De most egy nagy válság kellős közepén voltunk, amiről a többség még nem is vett tudomást, és én úgy ítéltem meg, hogy ebben a helyzetben az ellenzéki politika nem korlátozódhat arra, hogy létrehozza a pártállami rendszeren kívül a független önszerveződés beékelődéseit – Bibó kifejezésével élve „a szabadság kis köreit". Kétségtelen, eközben az én elképzeléseim az „új evolucionizmus"-ról is módosultak valamennyire, de amennyire vissza tudok emlékezni, ezt akkor én még nem gondoltam végig.

Miben állt ez a módosulás?

Adam és Jacek egy történelmi kompromisszumot vázoltak fel, mely a politikai döntéseket a pártállami vezetésnél hagyta volna, az önszerveződő társadalmi csoportok dolgát pedig abban határozta meg, hogy az önkényes és káros hatalmi döntések elleni társadalmi védekezést szervezzék. Ebből a formulából következett, hogy a KOR a reformok kérdéseit elhárította magától és csak a következmények elleni társadalmi önvédelmet tartotta a feladatának. Mizsei Kálmán barátom valamikor '82 első hónapjaiban Varsóban járt – ekkoriban a Világgazdasági Kutatóintézetben volt segédmunkatárs, így juthatott ki Lengyelországba –, ahol sokakkal beszélt, köztük Tadeusz Kowalikkal, aki '79-ben a varsói utunkat szervezte. Tadeusz azt mondta Kálmánnak, hogy a puccshoz vezető polarizálódásban a Szolidaritás stratégiája is szerepet játszott, ami a KOR stratégiájának meghosszabbítása volt: a gazdaság rendbe tételének módjáról nem tárgyalunk, mi csak tiltakozunk az intézkedések hátrányos következményei ellen. Elsősorban nem emiatt vált a helyzet kezelhetetlenné, de

Tadeusz szerint ez is hozzájárult a tragikus végkifejlethez. A Szolidaritás elvárta a kormánytól a gazdaság rendbetételét, de a vele járó fájdalmas intézkedéseket meghiúsította. Én – anélkül, hogy mindjárt felismertem volna a különbséget Adamék elgondolása és a saját javaslatom között – abból indultam ki, hogy a magyar ellenzék politikai üzenetének a reform ügyéhez kell kapcsolódnia.

'68 ráébresztette a nemzedékedet, hogy a rendszer megreformálhatatlan. Megváltozott a véleményed?

Nem, csak pontosabbá vált. Abban a formulában, mely szerint a rendszer megreformálhatatlan, két különböző állítás keveredett tisztázatlanul. Az egyik úgy szólt, hogy amíg Kelet-Európa a szovjet érdekszféra része marad, addig a Szovjetunió minden átfogó reformot megakadályoz itt, végső soron fegyveres erővel. A másik az, hogy a rendszer gyökeres megváltoztatása nélkül nem lehetséges sem működő piacgazdaság, sem működő demokrácia. Ezt a két feltételezést nem nagyon különítettük el egymástól, holott külön-külön kellett volna átgondolni őket. A Szovjetunió gazdasági hanyatlásából nemcsak az következett, hogy Kelet-Európára válságos idők várnak, hanem az elnyomás lehetőségeinek beszűkülése is. Adam már 1976-os párizsi előadásában azt állította, hogy lehetséges önkorlátozó társadalmi mozgalom, melyet többe kerül eltiporni, mint megtűrni. Az első kísérlet '80–'81-ben kudarcot vallott, de ez nem bizonyítja, hogy nem is volt esélye a sikerre, vagy hogy a jövőben nem sikerülhet. Mire a közeljövő-vita lezárult, már tudni lehetett, hogy 1981. december elején Brezsnyevék eldöntötték: nem fogják megszállni Lengyelországot. Balgaság lett volna a varsói puccs árnyékában arról értekezni, hogy az erőszakos leszámolás veszélye többé nem áll fenn. De az sem volt igaz, hogy elkerülhetetlen. Ami a rendszer reformálhatatlanságát illeti: változatlanul úgy gondoltam, hogy a működő piacgazdaság és a működő demokrácia létrehozása egyet jelent a rendszer felszámolásával. Ebből azonban nem következett, hogy ne volnának lehetségesek reformok, melyek elindítják a mozgást a rendszer felszámolása felé. Folyamatban gondolkodtam, nem egyetlen nagy lépésben. Alaposan megszűkített jogokat teremtenek, a korlátozásokat pedig előre meghatározott időközönként felülvizsgálják.

Mi volt ennek a folyamatnak az időhorizontja? Milyen távon remélted az átmenet megvalósulását?

Nem ismerek senkit, aki 1982-ben már sejtette volna, hogy a rendszer az évtized végére összeomlik, én sem sejtettem. Egy elhúzódó folyamatot láttam magam előtt, mely a kései totalitarizmusból nem közvetlenül a liberális demokráciához vezet, hanem egy fokozatosan pluralizálódó autoriter rezsim felé. A Franco-rezsim utolsó két évtizede lebegett a szemem előtt, így fedeztem fel Juan Linz munkáit; a latin-amerikai autoriter rezsimekről szóló irodalomra is így találtam rá, Guillermo O'Donnell, Alfred Stepan, Philippe Schmitter és mások könyveire, tanulmányaira. Szóval, úgy láttam, hogy a szovjet vezetés számára a demokráciába való átmenet elfogadhatatlan, de arra van esély, hogy egy fokról fokra pluralizálódó autoriter rezsimre való átmenetet – most, hogy a gazdasági hatalmuk apadóban van – kényszerűségből elfogadjanak. Egyébként vicces módon a szükségállapot feloldása és az amnesztia után Jaruzelski is valami ilyesmivel próbálkozott. Más kérdés, hogy ezt a földalatti Szolidaritás kizárásával próbálta megcsinálni, ami eleve kudarcra ítélte a kísérletét.

Akkor most beszéljünk az autoriter rezsimre való átmenetről. Mi lett volna ebben az ellenzék szerepe?

Arról, hogy a kívánatos ellenzéki politika miben is állna, és hol lenne a helye a reform körüli politikai játszmákban, a „Közeljövő"-cikk igazság szerint nem tartalmazott semmi érdemlegeset. Utolsó része, ahol ígéretem szerint erről adtam volna számot, nagyot zuhan a korábbiakhoz képest. A legfontosabbakról csak „Másfél év után ugyanarról" című vitazárómnak volt értékelhető mondanivalója.[151] Itt négy olyan gondolatot fogalmaztam meg, ami később is szerepet játszott a *Beszélő* politikai üzeneteiben.

Mik voltak ezek?

Az egyiknek így utólag talán azt a nevet adnám: paradigmaváltás a rezsimmel való kompromisszumban. A forradalom leverését követő évtizedekben a hatalom és a társadalom közti minden kompromisszum informális maradt. Vagy az történt, mint a szürke gazdaság esetében, hogy az emberek kijátszották a szabályokat, a hatalom pedig szemet hunyt efölött, vagy az történt, hogy engedélyeztek ilyen-olyan tevékenységeket, fenntartva a lehetőséget, hogy bármikor önkényesen visszavonják az engedélyt.

[151] Kis János: „Másfél év után, ugyanarról." *Beszélő* 9 (1984/1).

Az idő múlásával az informális engedmények szokássá váltak, így az élet minősége javult, miközben a hatalmon lévők is biztonságban érezhették magukat, hiszen a szokásba mégiscsak tetszés szerint beavatkozhattak, ha úgy látták jónak. Vitazáróm amellett érvelt, hogy az idő túllépett ezen a paradigmán. Nem arról van szó, hogy az ügyeskedés, kijárás és összekacsintás gyakorlata erkölcsileg kétessé vált: mindig is az volt. A társadalom '56 után valójában nem kompromisszumot kötött a hatalommal, hanem kapitulált. Ennek a kapitulációnak aztán mégis lett pozitív hozadéka, bár a demoralizáló hatását a pozitívumok nem törölték el. Én azonban arra gondoltam, hogy az erkölcsi árat egyre kevésbé érdemes megfizetni, mert ma már olyan célok vannak napirenden, melyek megvalósításához jogokra van szükség. Önkényesen el nem vonható, bírói úton kikényszeríthető jogokra van szükség minden kollektív vállalkozáshoz a gazdasági munkaközösségektől a civil egyesülésen át a lapalapításig. Tehát nem azt kell puhatolgatni, hogy hol vannak rések a falon, hanem jogokat kell követelni. Mivel megszállt ország voltunk, és a Szovjetunió a rendszer beomlasztását nem tűrte volna el, ezért fel kellett tennem a kérdést, hogy a jogok paradigmája is összeegyeztethető-e a stabilitás megőrzésével. Azt állítottam, hogy igen: a jogkiterjesztést fokozatosan lehetne megvalósítani – kezdetben viszonylag szűkre szabnák a kikényszeríthető jogokat, meghatározva egy nem túl távoli felülvizsgálati időpontot, és így fokozatosan tágulnának a szabadság terei.

Ez az elgondolás később bekerült a monori tanácskozás számára készült referátumodba...[152]

Igen, ez volt az egyik központi gondolata. A vitazáró cikk második stratégiai javaslata arra vonatkozott, hogy milyen eljárásban kerülhetne sor a jogok elismerésére és kiterjesztésére. Jogokat nem fogunk ajándékba kapni. Tárgyalásra kell kényszeríteni a hatalmon lévőket. A „gdański modell"-t nem érvénytelenítette a Szolidaritás és a pártállam közti együttélési kísérlet kudarca. Ha békés változást akarunk, akkor tárgyalásos, megegyezéses változásban kell gondolkodnunk, a hatalom pedig nem ül le

[152] Lásd Kis János: „Korlátainkról és lehetőségeinkről." *A monori tanácskozás*. Budapest: 1956-os Intézet 2005. Fakszimile kiadás. A monori tanácskozásról lásd a 16. beszélgetést.

önszántából a tárgyalóasztalhoz, csak nyomás alatt lesz hajlandó tárgyalni, innen a „tárgyalásra kényszerítés" formulája, amit egyébként Magyar Bálint hozzászólásából kölcsönöztem.[153] Ez a formula vetette föl a harmadik kérdést: ki fogja a pártállami vezetést tárgyalásra kényszeríteni. A „gdański modell" ezen a ponton nem látszott követhetőnek: a magyar demokratikus ellenzék nem számíthatott arra, hogy a belátható jövőben tömegek fognak felsorakozni mögötte. De ez nem teszi kilátástalanná a tárgyalásra kényszerítés stratégiáját, érveltem vitazáró cikkemben, mert ha az ellenzék *mögé* nem állnak is be, az ellenzék és a hatalom *között* mozgásba jöhetnek jelentős társadalmi erők.

Mit értettél ezen?

Azt, hogy ha nekünk sikerül megvetni a lábunkat a rendszer intézményein kívül, akkor mások számára megnő az önálló cselekvés és nyomásgyakorlás mozgástere az intézményeken belül vagy az intézményi rend peremén, a határzónában. Azokat kell megszólítanunk, akik máris törekszenek a nagyobb autonómiára, és akik talán még nem törekszenek rá, de érdekeltek benne, és viszonylag könnyen meg is mozdulhatnak. Őket kell megnyerni az „engedmények helyett jogokat" követelésének és a tárgyalásra kényszerítés stratégiájának. Ebből egy további stratégiai feladat adódott. Minket az a veszély fenyegetett, hogy politikai gettóba zárnak. Mindent meg kellett tennünk azért, hogy ez ne sikerülhessen, miközben óriási volt a csábítás, hogy mi magunk izoláljuk magunkat, és én az egyik fő feladatomnak láttam, hogy fellépjek e csábítás ellen. Erről szólt a vitám Orosz Pistával.

A Kívül-Álló álnéven jegyzett cikkel, melyet a múltkor említettél...[154]

Igen, azzal. Ez a cikk az egész addigi ellenzék radikális kritikáját fogalmazta meg. Valóban kívül állt. De közben olyan indulatoknak adott hangot, melyek nagyon is jelen voltak az ellenzéken belül. Az értelmiségről en bloc megsemmisítő véleménye volt, amiben volt jogos elem, hiszen a hatalommal kötött íratlan alku legnagyobb haszonélvezője az értelmiség volt, de durva túlzás is volt benne, mert az alku vert helyzetben, kilátástalan helyzetben köttetett, sokan nem is vettek részt benne, inkább belső emigrációba vonultak, mások megálltak egy ponton, ahol még nem kellett vállalhatatlan gesztusokat tenniük. Pista ráadásul az állásuktól megfosztott ellenzékieket is azzal vádolta, hogy részesei az alkunak, hiszen elfogadják az alkalmi munkákat, melyek által a hatalom életben tartja őket. A cikk ezzel az egységesen megalkuvó értelmiséggel állította szembe a népet, a munkásságot mindenekelőtt, amelyet soha nem csábított el a kommunizmus, és amely soha nem árulta el '56 örökségét. Ebből az elemzésből villámgyorsan következett a gyakorlati konklúzió: ha nemcsak a nevünkben akarunk ellenzék lenni, hanem a valóságban is, akkor ki kell lépnünk az állítólagos alkuból, és nem annak résztvevőihez – a többi értelmiségihez –, hanem a néphez kell szólnunk. Pista okfejtése természetesen árnyaltabb volt ennél a rövid összefoglalónál, és kritikájának mindenképpen volt személyes fedezete, hiszen ő vállalta a kivonulást, amit rajtunk számonkért, de ettől még nem volt igaza.

Lányi András is polemizált vele.

Igen, egy éles hangú publicisztikában; választott álneve (Lehrstück Mária) közvetlenül utal a Kívül-Álló cikkre, melynek a mottója Petri „Lehrstück" című verse volt.[155] A magam részéről elhibázottnak találtam Pista álláspontját, de nem triviálisan hamisnak: úgy gondoltam, hogy megérdemli az elemző-érvelő választ. Igyekeztem megmutatni, hogy a leegyszerűsítő szembeállítás „értelmiség" és „nép" között szociológiailag nem állja meg a helyét. De politikailag is elhibázottnak tartottam. Akkor még nem láttam, hogy a rendszerváltás meghatározó nyomásgyakorló csoportja a széles értelemben vett értelmiség lesz, de azt igen, hogy a közeljövőben elsősorban értelmiségi körökből fognak kikerülni az ellenzék lehetséges partnerei. Azt a bizonyos köztes zónát a hatalom és az ellenzék között értelmiségiek fogják élettel megtölteni. És az ellenzék reménytelenül marginalizálódik, ha a lehetséges partnereitől eleve elszigeteli magát.

[153] Lásd Magyar Bálint [Kürthy Emil]: „Polgárrá válni." *Beszélő* 4 (1982/3).

[154] Lásd Orosz István [Kívül-Álló]: „A Hivatal-védte ellenzékiség." *Beszélő* 4 (1982/3).

[155] Lányi András [Lehrstück Mária]: „A magyar ellenzék programja." *Beszélő* 5-6 (1982/4-1983/1). Petri *Lehrstück* című verse nem jelent meg életében nyomtatásban, de az 1980-as évek legelején született vers Vallai Péter szívművész *Ópetri* címen futó underground szavalóestjén szerepelhetett a programban, onnan volt ismerhető. Lásd még: Petri György: *Összegyűjtött versek*. Budapest: Magvető Kiadó 2003, 491.

Orosz viszonya a Beszélőhöz *nem lehetett egyszerű, ha éveken át a nyomdásza volt, miközben mélyen nem értett egyet a politikai elgondolásaitokkal és a magatartásotokat is kifogásolta.*

Mégis baráti viszony alakult ki közöttünk. Visszavonulása után elég gyakran találkoztunk, amíg Angliába nem emigrált. 1994-ben én mutattam be politikai esszékötetét, *A Westminster-modell*t, recenziót is írtam róla a *Népszabadság*ba.[156]

A „Gondolatok a közeljövőről" talán a legjelentősebb politikai vitát váltotta ki a Beszélő *és az ellenzék történetében, sőt, talán az 1956 utáni magyar történelemben. Az írást eleve vitaindítónak szántad?*

Hát, lehet, hogy a kesudió-vitához[157] többen szóltak hozzá, mint a közeljövő-vitához, de valóban ez volt az első nyilvános vita a politikai helyzetről és a politikai cselekvés alternatíváiról. Nem tudnám megmondani, hogy cikkemet eleve vitaindítónak szántam-e. Most úgy rémlik, Kőszeg Feri ötlete volt, hogy kezdeményezzünk róla vitát. Vagy Feri javaslata találkozott az én szándékaimmal, már nem emlékszem. A 3. szám tartalomáttekintője mindenesetre már vitaindítóként vezette fel.

Számítottál ekkora vitára?

Nem, egyáltalán nem. Négy számon át jöttek a hozzászólások, és milyen színvonalú szerzőktől! Eörsi Pista, Magyar Bálint, Oltványi Ambrus, Lányi András, Orosz Pista, Szalai Pali és Szalai Erzsi, Könczöl Csaba, Krasznai Zoltán, Szabó Miklós, Vajda Misu, Konrád György, Krokovay Zsolt, Tamás Gazsi... Volt a beérkezett írások között egy kakukktojás is; egy Vas János álnéven jelentkező szerzőtől.[158] Gyenge szöveg volt, de szerencsére rövid, és végül úgy döntöttünk, hogy közöljük; miért lenne

[156] Lásd Orosz István: *A Westminster-modell*. Budapest: Katalizátor Iroda 1993, valamint Kis János: „Egy szabadelvű plebejus." *Népszabadság*, 1994. február 5.

[157] A Kesudió-vita: 1976. február végén az *Élet és Irodalom*ban Bertha Bulcsú író „Kell-e nekünk kesudió?" című vitacikkével kezdődött, és az 1970-es évek jellegzetes „életmód"-vitáinak sorába tartozott. Bertha Bulcsú írása és számos hozzászólás jól illeszkedett az 1968-as gazdasági reformmal szembeni pártirányvonalba, a piacgazdaság, az azzal azonosnak tekintett nyugati fogyasztói modell elutasításába.

[158] Eörsi István vitacikke: *Beszélő* 4 (1982/3). Oltványi Ambrus: *Beszélő* 5-6 (1982/4-1983/1). Krasznai Zoltán [Szabadgondolkodó], Szabó Miklós [Kun Ágota], Szalai

minden hozzászólás igazán jó. A Vas János álnevű szerző Haraszti Mikin keresztül jelentkezett; nem más volt, mint a provokátor Sebes József. Ez volt a belépője.

Volt elképzelésetek arról, hogy hova kéne a vitának vezetnie?

A jó vita olyan kérdések körül forog, amelyek szorosan kötődnek a vitaindító felütéséhez. A „Közeljövő"-vitában ritka volt az olyan hozzászólás, mely a vitaindító cikket csupán ürügynek használta volna egészen más természetű mondandók előadásához. Ráadásul a válaszok nemcsak releváns kérdéseket jártak körül, de még abban is a segítségemre voltak, hogy a döntő ponton tartalmasabbá tegyem az elgondolásomat. Egyszóval, nagy szerencsém volt a vitapartnereimmel. Már említettem, hogy a „tárgyalásra kényszerítés" formulája Magyar Bálinttól származott (Bálint a Kürthy Emil álnevet használta, a dualizmuskori újságíró Kürthy Emil után, aki a dédapja volt). Bauer Tamás „Magyarország illírizálása" című írásában[159] a reálisan elgondolható perspektíváról elmélkedett, és azt javasolta, hogy első lépésben a jugoszláviai rezsimhez hasonló viszonyokat célozzunk meg. A javaslat annyiban anakronisztikus volt, hogy a célul kitűzött helyzet a nyolcvanas évek Jugoszláviájában már nem állt fenn, és egyébként sem biztos, hogy a megszorított pluralizmusnak pont erre a változatára volt érdemes törekednünk, mindamellett Tamás elgondolása inspirálóan hatott rám.

A vita irányáról még nem esett szó...

Néhányan (mindenekelőtt Oltványi Ambrus, Eörsi Pista) abbéli kételyüknek adtak hangot, hogy tényleg eltűntek volna a Sztálin utáni status quo alapjai. Ambrus alapos és rokonszenvező kritikájától különösen sokat kaptam. Volt mit tanulni az ellenvetéseiből, még akkor is, ha ezen a ponton történetesen az én intuíciómat igazolta az idő. Pistának még kéziratban megmutattam a cikkemet; elolvasta és – sose felejtem – homéri kacajjal fogadta. Erre a kezébe nyomtam Bauer Tamás és Tardos Marci írásait; el volt képedve, de kitartott amellett, hogy ez a rezsim időtlen időkig húz-

Erzsébet [Kovács Eszter] és Sebes József [Vas János]: *Beszélő* 7 (1983/2). Konrád György, Krokovay Zsolt, Tamás Gáspár Miklós és Vajda Mihály: *Beszélő* 8 (1983/3).

[159] Bauer Tamás [Csonka Dénes]: „Magyarország illirizálása." *Beszélő* 5-6 (1982/4-1983/1).

hatja „a tovazötyögéstől a tovavegetálásig". Ez a „tovazötyögéstől a tovavegetálásig" szállóigévé vált, rengeteget hivatkoztak rá. Mások (Konrád és Vajda, ha jól értettem, Könczöl is) azt vetették ellenem, hogy ha politikai ellenzékként definiáljuk magunkat, akkor szereptévesztésbe esünk. Misu nagyon egyértelműen fogalmazta meg az alternatívát: politikai ellenzék vagy kritikai nyilvánosság. Amellett érvelt, hogy akkor járunk el helyesen, ha megmaradunk a kritikai nyilvánosságnál.

Konrádék álláspontja min alapult?

Nem beszélnék „Konrádék" álláspontjáról, mert bár hasonló dolgokat képviseltek, de nagyon különböző alapokon. Vajda érvelése a helyzet elemzéséből indult ki: mi csak egy kicsiny értelmiségi csoport vagyunk, hiányzik mögülünk az a társadalmi erő, amit a valódi politikai ellenzék nem nélkülözhet. '89 után azt írta erről: akkoriban úgy vélte, hogy mi nem válhatunk politikai párttá, ami – most úgy látta – tévedés volt. Egyszóval, ő nem fordult szembe a szokásos értelemben vett politikával, csupán úgy ítélte meg, hogy mi gyengék vagyunk hozzá. Konrádnak viszont elvi fenntartásai voltak mindenféle politikával szemben, ha politikán azt a nyilvános tevékenységet értjük, mely a hatalom megszerzéséért és megtartásáért folytatott harcokon túl magában foglalja a befolyásolásáért, ellenőrzéséért, elszámoltatásáért, korlátok közé szorításáért vívott küzdelmet is. Az új ellenzéket nem a mindenkori hatalom ellenzékeként, hanem a hatalmi politika radikális elutasítójaként képzelte el. Ez lett volna az antipolitika, egyik esszékötetének címadó terminusa. Úgy vélte, nem az a dolgunk, hogy a hatalom természetén változtassunk, hanem az, hogy vonuljunk vissza a hatalom által ellenőrzött intézményi szférából a magánlakások világába, ahol autonóm személyekké és közösségekké válhatunk, és adjunk példát a tágabb környezetünknek az autonóm létezésből: *Az autonómia kísértése* volt másik nagy hatású esszékötetének a címe.[160] Gyuri tehát nem a helyzet megítélésében állt vitában velem, és nem is abban, hogy milyen politikát vigyünk, mert abban hitt, hogy az igazi ellentét nem a totalitárius politika és a demokratikus politika között húzódik, hanem a politika „mint olyan" és a politika tagadása között.

[160] Lásd Konrád György: *Az autonómia kísértése.* Párizs: Magyar Füzetek Könyvei 1980.

Te mit gondoltál az antipolitika programjáról?

Azt, hogy nehezen védhető. Volt benne valamelyes belső következetlenség is, mert Gyuri liberálisnak vallotta magát, a liberalizmus pedig nem utasítja el az államot, ellenkezőleg, az a sarkalatos meggyőződés vezérli, hogy nagy lélekszámú, modern társadalmakban sem az egyén jogainak védelmére, sem igazságos elosztási viszonyokhoz való közelítésre nincs lehetőség állam nélkül, az egyéni jogok és az igazságosság kérdése tehát szükségképpen politikai kérdés, méghozzá a szónak abban az értelmében, amelyben Gyuri szabadult volna a politikától, mert ahol az egyéni jogokért és az igazságosságért vívott harcot az állam útján kell megvívni, ott ez a harc elválaszthatatlan az állam fölötti hatalom megszerzéséért és megtartásáért, az államhatalom birtokosainak befolyásolásáért, elszámoltatásáért és a korlátozásukért vívott küzdelemtől.

Ezek szerint alaptalannak tartottad a nyugati demokráciák kritikáját, ami az Antipolitikában[161] *nagy hangsúlyt kapott?*

Nekem túl erősnek tűnt a totalitárius rezsimek és a demokráciák párhuzamba állítása, de a kritika nem volt teljesen alaptalan. Ma még világosabb, mint akkoriban, hogy nincs okunk a létező demokráciák állapotával való elégedettségre. A politika küzdelem a hatalom humanizálásáért – azért, hogy az érte folyó harcot és a gyakorlását minél keményebben korlátozza a joguralom és a társadalmi kontroll, hogy a hatalom tartsa tiszteletben és védje a neki alávetett emberek jogait és azokat szolgálja, akik fölött gyakorolják –, szóval ez a küzdelem soha nem fog nyugvópontra jutni. De nem spórolható meg, nem helyettesíthető antipolitikával.

Ebben az időben Michnik és Havel mellett Konrád volt a kelet-európai szellemi ellenállás egyik arca. Nem zavart, hogy éppen ő szimbolizálta a magyar ellenzéki értelmiséget, aki a politika radikális elvetését hirdette, miközben te azt szeretted volna, hogy az ellenzék politizálódjon?

Reprezentatív személyiséggé nem úgy vált valaki a hetvenes-nyolcvanas években, mint manapság celebbé. Gyuri Szelényi Ivánnal írt egy könyvet, amiért letartóztatták, és csak azon az áron kerülhették el az izgatási pert és a börtönbüntetést, hogy elhagyják az országot. Nyugaton szabad

[161] Lásd Konrád György: *Antipolitika.* AB Független Kiadó, 1986.

emberként írt és beszélt, majd közhírré tette, hogy hazatér. A hatóságok először úgy akarták távoltartani, hogy megfosztják az állampolgárságtól, aztán ettől visszariadván azt üzenték neki, hogy ha hazajön, lecsukják. Hazajött és leleplezte a blöfföt. Itthon is úgy viselkedett, mint külföldön: minden tilalmat látványosan megszegett. Ezt mások is megtették, de ő két világhíres könyvvel – *A látogató*[162] című regényével és az értelmiségről szóló szociológiai nagyesszével – a tarsolyában és egy híres üggyel a háta mögött tette ezt. Sok munkája is volt benne, mert ne képzeljük, hogy valaki reprezentatív személyiség lehet, ha nem dolgozik folyamatosan a nyilvános jelenlétén. És persze szükség volt Gyuri személyes tulajdonságaira is: rendíthetetlen, tűnődő nyugalmára, kíváncsi tekintetére, kellemes baritonjára, beszédének nyugodt dallamosságára... Ha ő nincs, a magyar demokratikus ellenzéknek nem lett volna reprezentatív megjelenítője. Márpedig az ő nevét nagyon sokan ismerték a világban, akik máskülönben nem tudtak volna róla, hogy a Kádár-rezsimnek van ellenzéke. – Hogy az antipolitikus tanai zavartak volna? Nem igazán. A személye volt reprezentatív, nem a nézetei. Ugyanakkor az antipolitikus beállítottság olyan intuíciókhoz is hozzásegítette, amelyekig a magamfajta, politikai realitásokban gondolkodó ember nem jutott el. 1984-ben, a Jaltai Konferencia negyvenedik évfordulóján Gyuri kijelentette, hogy ideje felbontani a jaltai megállapodást. Ez a nyilatkozat akkor teljesen valóságidegennek tűnt, de mégis erős üzenete volt, és öt év múlva a jaltai világrend tényleg összeomlott. Hozzáteszem: miközben Gyuri mindig a maga útját járta, és egyszemélyes intézményként működött, mégis közénk sorolta magát. Így aztán a rendszerváltáskor ő is belépett az SZDSZ-be, és a párt Országos Tanácsának tagja lett. Antipolitikai gondolatai pedig csendben aktualitásukat veszítették. Ezután is voltak nézetkülönbségek közöttünk, hogyne lettek volna, de ezek már a politikán belüli viták voltak, nem a politika és az antipolitika közti viták.

A közeljövő-vita segített pontosabban definiálni a stratégiai elképzeléseidet. Elfogadtatni is sikerült őket?

Nem mindenkivel, természetesen, de a vita mindenképpen megszerezte a *Beszélő*nek azt a súlyt, amivel a következő években a demokratikus ellenzéken belül rendelkezett. Mi lettünk az egyik orientációs pont, vagy talán a legfontosabb orientációs pont az ellenzéki csoportok sokféleségében. Szabó Miklós szájából hallottam először azt a kifejezést, hogy Beszélő-kör, ami azt jelentette, hogy mi nemcsak egy lap vagyunk, hanem egy politikai tábor is az ellenzéken belül. Ezt a közeljövő-vita hozta meg nekünk. És nemcsak a mi helyünket jelölte ki. Elindította azt a folyamatot, melynek során a rendszer intézményein kívüli építkezés átváltott a rendszer átalakítását célzó politizálásba. Öt évvel később Kőszeg Feri ki is adta a jelszót: „Ne csak építkezz... Politizálj!"[163] Ehhez időre volt szükség. Érdekes módon éppen Feri mondta '84-ben, egy lakásvitán Kenediéknél, hogy a közeljövő-vitából kirajzolódó stratégia nem működik: a társadalom nem gyakorol nyomást a hatalomra a politikai reformok érdekében, a hatalom pedig nem hajlandó ezeket megvalósítani. A *Beszélő* 5–6. számában közzétettünk egy javaslatcsomagot a nélkülözhetetlen politikai reformokról;[164] erről mondta Feri, hogy olyan, mintha egy politikai mozgalom programszövege volna, de ez a mozgalom nem létezik.

Nem látott meg valamit, vagy valóban hiányzott a programszöveg mögül a mozgalom?

Az is igaz, hogy nem volt még adva a politikai mozgalom, de érzésem szerint az is igaz, hogy Feri nem vett észre valamit. A politikai mozgalmak létrejöttét általában próbálkozások, kudarcok, szívós tanulási folyamatok előzik meg. Ez a javaslatcsomag az első kísérlet volt arra, hogy önmagunkat és a szűkebb-tágabb környezetünket az új gondolkodásmódhoz szoktassuk. Idő kellett hozzá, hogy amit elkezdtünk, beérjen, és amíg nem volt érzékelhető, hogy tényleg beérik, addig érthető módon nagyon sok volt a kétely.

Mert olyan feltételekre építettél, melyek csak fokozatosan jöttek létre?

Igen, méghozzá nem is egy ütemre, hanem egymáshoz képest időben eltolódva. Legkorábban a köztes zóna kezdett tágulni, aminek különösen látványos jele volt néhány mozgalom fellépése; ilyen volt a Dialógus Bé-

[162] Konrád György *A látogató* című regénye először 1969-ben jelent meg a Magvető Kiadó gondozásában.

[163] Lásd Kőszeg Ferenc: „Ne csak építkezz... Politizálj!" *Beszélő* 19 (1987/1)

[164] „Hogyan keressünk kiutat a válságból – A *Beszélő* javaslatai." *Beszélő* 5-6 (1982/4-1983/1).

kecsoport és a Duna Kör.[165] Megindult aztán a klubmozgalom; a klubok formailag ugyan nem voltak függetlenek – hol egy egyetemi KISZ-bizottság, hol a Népfront ernyője alatt működtek, mint a Polvax vagy a Rakpart Klub[166] (az utóbbit a motorbalesetben meghalt, nagyszerű Horváth Mihály vezette, aki később fontos szerepet játszott a Szabad Kezdeményezések Hálózatában, és minden bizonnyal az SZDSZ élvonalában lett volna, ha megéri a pártalapítást), viszont szemben a mozgalmárokkal, ők nyíltan politizáltak. Ugyanakkor a kisebb településeken zajlott a művelődési házak közügyek felé fordulása, ezek többnyire inkább a népi írók számára voltak elérhetők. Ez a „fellazulási" folyamat megállíthatatlanul haladt előre már a nyolcvanas évek első felében is. Csoóri Sándor egy 1984-es naplóbejegyzésében olvastam, hogy a demokratikus ellenzék nélkül nem lett volna az Írószövetség lázadása, a József Attila Kör[167] önállósulása, a *Mozgó Világ*-ügy, a vízlépcső elleni mozgalom és sok minden más sem.

[165] A Dialógus független békecsoport 1981 szeptemberében alakult meg az ELTE diákparlamentjében, majd több vidéki egyetemen is szerveződtek aktivista csoportok. Nemcsak a Nyugat, hanem a szovjet blokk fegyverkezése ellen is felléptek, és követelték az atomrakéták mindkét oldali kivonását az európai kontinensről, amivel kivívták a rendszer haragját. 1983 őszére a sorozatos rendőri és állambiztonsági zaklatások szétzilálták a mozgalmat. – A Duna Kör civil környezetvédő szervezet 1984. augusztus 1-jén alakult meg Budapesten. Célja a csehszlovák-magyar együttműködésben megépítendő Bős-Nagymarosi vízlépcsőrendszer létrejöttének megakadályozása volt. A vízlépcső ügye 1988-1989-ben a rendszerváltás egyik legfontosabb kérdésévé, az ellenzék egyik legfőbb ütőkártyájává vált.

[166] A Polvax klub már a hetvenes években jött létre a budapesti (akkor még Marx Károly nevét viselő) Közgazdaságtudományi Egyetem diákklubjaként. Lásd Szentirmay László: *POLVAX. Egy politikai klub a Kádár- és az Orbán-korszakban.* Budapest: Ir-Ma szamizdat kiadó 2019. – A Rakpart Klub a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat égisze alatt működő fórum és tanácskozóhely volt a budapesti Belgrád rakparton; 1982 őszén indult. 1986-ban egy 1956-ról szóló beszélgetés miatt bezárták, 1988 februárjában nyílt meg újra. Bővebben lásd Béki Gabriella: „In memoriam Horváth Mihály." *Beszélő* 25 (1988/3).

[167] József Attila Kör (JAK): a Magyar Írók Szövetsége kebelén belül az 1970-es évek elején jött létre a Fiatal Írók József Attila Köre (FIJAK). A JAK hosszas küzdelmek után 1981 júliusában önállósította magát. Megszületéséről az 1982-ben megjelent JAK-füzetek első kötete adott hírt: Dérczy Péter, szerk.: *FASÍRT – avagy viták a fiatal irodalomról.*

A jogok nyelvezete csak később, az évtized derekán kezdett átszivárogni a köztes zónába, de akkor mindjárt azon is túlra, amiben a jogászi szakma magára találása is szerepet játszott. A „tárgyalásra kényszerítés" pedig csak a harmadik lépcsőben, a rendszerváltás éveiben vált aktuálissá.

Talán mégis energiapocsékolás volt évekkel korábban beszélni róla.

Nem hinném, mert olyan gondolat volt ez, amire a tágabb politizáló közvéleménynek, de az ellenzéknek és azon belül magának a Beszélő-körnek is fel kellett készülnie. Kőszeg Feritől tudom, hogy amikor – 1989 elején – az SZDSZ ügyvivői testülete napirendre tűzte a kerekasztal-tárgyalások kérdését, Ottilia például szenvedélyesen érvelt az ellen, hogy mi ebbe beszálljunk. Amire Szabó Miklós olyasvalamit válaszolt, hogy részt kell venni, hogy aztán kivonulhassunk. Ez utólag profetikusnak vagy luciferinek tűnhet föl, attól függően, hogy aki hall róla, rokonszenvezik az akkori SZDSZ-szel, vagy ellenséges érzéseket táplál iránta. Csakhogy az aláírást nem előre elhatározott terv szerint tagadtuk meg: minden lehetőt megtettünk azért, hogy elkerüljük az ellenzéki oldal szakadását. Ha vállalható egyezség születik, boldogan aláírtuk volna. Erről beszélnünk kell majd a maga helyén. Miklós nem valami mestertervet adott elő: azért mondta, amit akkor mondott, mert lélektanilag elfogadhatóvá kívánta tenni, hogy a demokratikus ellenzék harcosai tárgyalóasztalhoz ülnek az állampárttal. Ez szükséges és kívánatos volt, de egyáltalán nem volt könnyen megemészthető. Fel kellett készülni rá.

Erről tényleg később kell majd részleteiben beszélni, de mégis megkérdezem, hogy mi történt volna, ha nem ültök le tárgyalni.

Az igazi nagy kérdés az, hogy az ország sorsa hogyan alakult volna kitárgyalt átmenet nélkül. De van ez a másik kérdés, hogy az SZDSZ sorsa hogyan alakult volna, ha nem kezdeményezzük a kerekasztal-tárgyalásokat, és nem ülünk le mi magunk is a tárgyalóasztalhoz. A margóra vagy a margón kívülre szorultunk volna, nem játszottunk volna érdemi szerepet a harmadik köztársaság létrehozásában. Szóval nekem úgy tűnik, hogy a közeljövő-vita végén összegzett gondolatokat igazolta az idő. De azért ide kívánkozik egy megszorítás. Igazság szerint a „tárgyalásra kényszerítés" dolgában óriási szerencsém volt. A közeljövő-vita idején egyáltalán nem számoltam az '56 utáni rezsim példátlan gyorsaságú eróziójával, ami végül bekövetkezett. Abból indultam ki, hogy a rezsim a régi módon

már nem fog tudni működni, de az alapjai intaktak maradnak. Ha így történik, akkor a „tárgyalásra kényszerítés" stratégiájából valószínűleg semmi nem lett volna. Az elgondolás csakis abban a helyzetben lehetett sikeres, amelyet én nem láttam előre. Mégis segített abban, hogy felkészüljünk erre az előre nem látott helyzetre.

Eddig kizárólag a Beszélő *létrejöttéről és politikai fejlődéséről volt szó. Pedig nem sokkal a* Beszélő *indulása után Demszky Gábor és Rajk László létrehozta az* AB Független Kiadót, *és ők is lapot alapítottak: előbb a rövidéletű* Tájékoztatót, *majd a* Hírmondót.

Igen, és innentől kezdve nem volt megállás. Nagy Jenő, aki először Gáborékhoz csatlakozott, később ABC néven saját kiadót alapított, majd havi rendszerességgel megjelenő folyóiratot is indított, a *Demokratát*, azzal az igénnyel, hogy a *Beszélőnél* és a *Hírmondónál* szélesebb közönséget szólítson meg, radikálisabb mondanivalóval és népszerűbb nyelven. És később még sok minden más is jött: például Krassó György Magyar Október Kiadója; Bartók Gyula, Diószegi Olga, Talata József és mások szerkesztésében az *Égtájak között* című anarcho-szocialista periodika,[168] mely a liberális demokráciát ugyanúgy elvetette, mint a pártállami rendszert, a Gadó György szerkesztette *Magyar Zsidó*...

A Demokrata *tényleg szélesebb közönséget ért el nálatok?*

Ezt nagyon nehéz megmondani. Az az érzésem, hogy nem, de nincsenek egzakt adataim. Személyes tapasztalatból tudom, hogy a *Beszélő* vásárlói messze nem csak értelmiségiek voltak, és a rendszerváltás idején, amikor hirtelen kinyílt körülöttünk a világ, én pedig az SZDSZ szónokaként jártam az országot, rengeteg emberrel találkoztam, jórészt nem értelmiségiekkel, szóval akkoriban az volt a boldogító tapasztalatom, hogy ha máshonnan nem, a Szabad Európából mind tudták, hogy kik vagyunk, és számontartották a *Beszélőt*. Gyanítom, hogy a nem értelmiségi közönség elsősorban a kiállást nézte, és ebben a *Beszélő* nem volt kevésbé radikális, mint a *Demokrata*. A tartalmi-politikai különbségekre pont az a közönség volt érzékenyebb, amelyiken a *Demokrata* túl akart lépni: vagyis az értelmiség.

[168] Az *Égtájak között* című szamizdat lap 1984 és 1989 között jelent meg.

Említetted, hogy a Demokrata *radikálisabb hangot ütött meg, mint a Beszélő. Krassó is a radikálisok közé sorolta magát. A sokszorosított szamizdat létrejöttével egy időben különböző irányba tartó politikai szárnyak jöttek létre az ellenzéken belül.*

Az ellenzék sokféle is sokféleképpen volt. Voltak köztünk világnézeti különbségek is bőven, aztán volt a különbség a politikát csinálni és a kritikai nyilvánosságnál megmaradni akarók között, amiről már beszéltünk, és valóban létrejött egy politikai választóvonal egyfelől a Beszélő-kör, másfelől a magukat radikálisként definiálók között. Ez volt a legnehezebben kezelhető különbség. A világnézeti nézeteltéréseket félre lehetett tenni: ott voltak közös alapnak az emberi jogok. A politikai célokat követők és a kritikai nyilvánosságnál megmaradók járhatták a maguk külön útjait. A Beszélő-kör és a radikálisok között azonban valóságos ellentét volt. Nem véletlen, hogy a Beszélő-kör a rendszerváltáskor az SZDSZ létrehozásában játszott meghatározó szerepet, míg a radikálisok a Magyar Október Pártot hozták létre, melynek Krassó volt a vezéralakja.

Mi volt a Krassóval való vitátok lényege?

Krassó intranzigens '56-os volt, és új '56-ra készült. Az egész ellenzékben ő tette a legtöbbet azért, hogy '56 politikai öröksége visszakerüljön a közbeszédbe. Nagy érdeme, hogy rehabilitálta a „szent suhancokat", akikről ő előtte a mi köreinkben sem esett sok szó. Az álláspontját azonban bár érzelmileg rokonszenvesnek, ugyanakkor politikailag terméketlennek tartottuk, amit Kőszeg Feri egy alkalommal meg is írt. Leközöltük Krassó egy szövegét, Feri ehhez – és Szilágyi Sacinak ugyanabban a számban közölt cikkéhez – fűzött kommentárt.[169] Mi is azonosságot vállaltunk a forradalom örökségével, és abból indultunk ki, hogy a Kádár-rezsim nem moshatja le magáról, hogy a forradalom vérbefojtásának mocskában született. Két dolgot láttunk nagyon másképpen, mint Krassóék. Egyrészt komolyan vettük, hogy '56 vége és a '80-as évek eleje között jelentős változások mentek végbe Magyarországon. Az is nagyon fontos volt a számunkra, hogy ezekért a változásokért súlyos erkölcsi árat

[169] Lásd Krassó György: „Két választás Magyarországon." *Beszélő* 19 (1987/1), Szilágyi Sándor: „Legyünk az emberi jogok őskeresztényei!" uo., valamint Kőszeg Ferenc: „Ne csak építkezz... Politizálj!" uo.

kellett fizetni – éppen azért szálltunk ki a hatalom és a társadalom közti kompromisszumból, mert a magunk részéről nem kívántuk ezt az árat megfizetni. Mondtam már, hogy a mi induló tapasztalatunk az volt, hogy a legvidámabb barakk is csak egy barakk – de nem becsültük le a tényt, hogy a magyar társadalom örülni akart a barakk relatív vidámságának. A forradalom lángját ébren tartani fontos dolog volt, csakhogy forradalomvárásra – úgy láttuk – nem lehet politikát építeni. Ehelyett azt akartuk megmutatni, hogy a régi módon már nem lehet a helyzeten tovább javítani. Most már nem elég a kiskapukat keresni, réseket tágítgatni, engedményeket kiügyeskedni: jogokat kell követelni. A megszokott módon ez sem ment. De nem kellett hozzá forradalom, annak összes kockázatával, amit a magyar társadalom – mi úgy ítéltük meg – nem kíván magára venni.

Egy korábbi beszélgetésben bozótharcosként jellemezted Krassót. Összefüggött valahogy az ő – szerinted – terméketlen radikalizmusa a bozótharcos alkatával?

Valószínűleg igen. A bozótharcosnak két megkülönböztető tulajdonsága van. Az egyik, hogy olyan helyzetekben állít csapdát az ellenségnek, amelyekben reguláris csapatok soha nem bocsátkoznának összecsapásba. Képes arra, amire reguláris csapatok nem volnának képesek. Ugyanakkor reguláris seregben soha nem tudna működni. Nem gondolnám, hogy általános érvényű hierarchiát lehetne felállítani a bozótharcosok és a reguláris egységek között, mert vannak helyzetek, amikor a bozótharcos sokkal többet ér, mint a reguláris katona és megfordítva. Alakulhatott volna a történelem úgy is, hogy a demokratikus ellenzék pillanatának Krassó legyen a mértékadó figurája.

Hogyan történhetett volna meg ez?

Képzeljétek el, hogy a nyolcvanas évek elején vagytok, és pontosan tízezer lehetséges szcenáriót tudtok felrajzolni a következő tíz évre, melyek közül egyetlen egy vezetne forradalomhoz. A forradalom esélye ilyen körülmények között egy a tízezerhez. Parányi esély, de egy picivel nagyobb a zérónál. Éppenséggel előfordulhatott volna, hogy Krassó, aki minden tétjét a forradalomra tette fel, megnyeri a fogadást.

Azt mondod, bizonyos értelemben adottság volt, hogy a társadalomból hiányzott a forradalmi potenciál, egyfajta közöny, politikai apátia uralkodott, ami a kádári konszolidáció sikerét is jelezte. Mit gondoltatok erről? Azt, hogy ez bizony nem jó, de nincs mit tenni, vagy azt, hogy voltaképpen jobb, hogy így van?

Nyilván arra célzol, hogy a forradalmak iszonyú erkölcsi áldozatokkal járnak – '56 sem kizárólag gyönyörű népfelkelés volt, hozzá tartoztak a lincselések is. És ezen kívül nagyon nagy kockázat is jár velük. A francia forradalomból végül szilárd köztársaság lett, de csak majdnem száz évvel később; az első tíz év tele volt borzalmakkal, terror, puccsok, ellenpuccsok, aztán jöttek a napóleoni háborúk, majd a restauráció és a periodikusan ismétlődő forradalmi megrázkódtatások. A bolsevik forradalom szörnyűséges rezsimet teremtett; húszmilliónál is több ember pusztult el békeidőben részint mesterségesen generált éhínség, részint meg a tömeges kivégzések, deportálások következtében, kényszermunkatáborokban. Ez a gondolat persze a levegőben volt, az antitotaliárius mozgalmaknak általában van valamelyes gandhista stichjük. Engem azonban nem ez motivált. Egyrészt, hogy megfordítsam az előbb mondottakat, úgy gondoltam, hogy a forradalmak nemcsak lincseléseket és hasonló borzalmakat jelentenek, hanem – Bibó gyönyörű szavaival – az emberi méltóság felkelését is, amikor az elnyomottak és kiszolgáltatottak megtapasztalják, hogy a hatalom az ő beleegyezésük jóvoltából létezik, és az is az ő beleegyezésüktől függ, hogy ki gyakorolja, mert a forradalom az az esemény, amikor a nép megdönti a hatalmat és elkergeti az urait. Ezt a tapasztalatot a békés átmenet jóval kevésbé adja meg, ugyanakkor annak is óriási előnyei vannak.

Akkor mégiscsak ezeket az előnyöket választottad a forradalom előnyeivel szemben.

Nem ezen az alapon választottam. A forradalmak spontán módon törnek ki, vagy bekövetkeznek, vagy nem; nem lehet mesterségesen sem előidézni, sem megakadályozni őket. Hiába készülünk a forradalomra, a készülődés nem fogja kiváltani, ahogy azt sem tudhatjuk, hogy amit netán a forradalom elkerüléséért teszünk, valójában nem a forradalom előkészítésének fog-e utólag bizonyulni. Ha forradalomba rohantunk volna, akkor örültem volna az előnyeinek, és azon törtem volna a fejemet, hogy a hátrányait hogyan lehet ellensúlyozni. Ugyanakkor tény, hogy a személyi adottságaim jobban megfelelnek a nem forradalmi átalakulás, mint a forradalom követelményeinek.

A Beszélő-kör és a „radikálisok" közti politikai ellentétek nem szakították ketté a demokratikus ellenzéket. Szerinted ez mivel magyarázható?

Hogy végül is miért tudtunk együtt élni? Részint azért, mert a köztünk zajló vita merőben elméleti volt. Végtelenül távolinak látszott az az idő, amikor majd eldől, hogy Magyarországon forradalom lesz vagy békés átmenet, és hogy az átmenet a „tárgyalásra kényszerítés" útján valósul-e meg, vagy a régi rend elsöprésével. A jelenben viszont ugyanaz volt a helyzetünk. Minden vitán, gyanakváson és ellenszenven túl közösséget teremtett köztünk, hogy ugyanazt a hatalmi gépezetet hívtuk ki magunk ellen, egymásra voltunk utalva, és működött köztünk a szolidaritás. Ha Rajknál házkutatást tartottak, mindenki szolidáris volt vele. Ha Krassót rendőri felügyelet alá helyezték, akkor vele volt mindenki szolidáris. Ez végül is minden mást felülírt.

Igen, de a politikai feszültségek a szolidaritást is szétfeszíthették volna. Hogyhogy végig kitartott?

A demokratikus ellenzék nem alkotott szervezetet. Nem voltak formális értelemben vett tagok, nem voltak vezetők. Valamikor '84-ben vagy '85-ben Tamás Gazsi egy négyszemközti beszélgetésben felvetette, hogy politikai szövetséggé kellene szerveződni. Élénken él bennem ez a beszélgetés; este volt, a Kelenhegyi úton sétáltunk fel-alá. A javaslat logikus volt, sok minden szólt mellette, leginkább talán az, hogy a politikai programoknak akkor van valódi súlyuk, ha szervezethez köthetők, melynek tagjai vannak, még ha kevesen is, és támogatói vannak, remélhetőleg sokan. Negatívan fogalmazva: amíg a demokratikus ellenzék nem tud szervezetként fellépni, a politikai hatása óhatatlanul korlátozott marad. Ez nagyon komoly érv, és én komolyan is vettem. Mégis az volt a véleményem, hogy Gazsi javaslata nem időszerű. A teljes demokratikus ellenzék nem hozható össze egy szervezetbe, abból csak összeveszés és szakadás jöhet ki. Akikkel viszont politikailag és világnézetileg együvé tartoznánk, ma még nem állnak készen a szervezkedésre. Attól tartottam, hogy a szervezetalapítással minden irányban elszigetelnénk magunkat. Gazsi ezt elfogadta; őszintén szólva nem emlékszem rá, hogy meggyőztem-e, vagy csak tudomásul vette az álláspontomat, mindenestre a szervezetalapítás kérdése '88-ig nem került elő.

Hogyan segítette a szervezetalapítás elmaradása az ellenzék egyben maradását?

A formális szervezet hiányának nyilvánvaló hátrányai mellett óriási előnyei is voltak. Nem kellett megegyezni olyan dolgokban, amelyekben nem is tudtunk volna egyetértésre jutni. Amikor össze tudtunk jönni közös akcióra, akkor összejöttünk, egyébként mindenki azt csinálta, amit jónak látott. A hátrányokról is érdemes azért említést tenni. Ahol nincsenek választott vezetők, ott is vannak informális tekintélyek, akiknek a szava többet nyom a latban, mint másoké, és ez feszültségeket okoz. A radikálisok érthető módon nehezteltek ránk a Beszélő-kör meghatározó szerepe miatt. Csak annyi történt, hogy mi is tettük, amit jónak láttunk, és ők is tették, amit ők láttak jónak. Mégis, annak, amit mi csináltunk, nagyobb hatása volt az ellenzék egészének arculatára, mint annak, amit ők csináltak, miközben nekünk semmiféle felhatalmazásunk nem volt arra, hogy mi határozzuk meg az ellenzék arculatát. Ezt a feszültséget csak közös szervezet létrehozásával lehetett volna feloldani, amire azonban nem láttam lehetőséget. Át kellett evickélni valahogy addig, amíg el nem jött a szervezetalakítás ideje.

Ezek szerint a demokratikus ellenzék működésmódja egyáltalán nem volt demokratikus? Ez a kritika utólag is sokszor elhangzott.

Ez a kritika rossz nyomon halad. Valódi probléma körül tapogatódzik, de rossz helyen keresi. Én először Krassónál találkoztam ilyen váddal, aki a *Beszélő* létrehozását minősítette leninista akciónak: a lapalapítás tervét a többség elvetette, a kisebbség pedig a többségi akarattal dacolva megcsinálta. Beszéltünk már róla, hogy azon a bizonyos összejövetelen a többség nem vetett el semmit. A vita egyszerűen szétesett. De Krassó vádja akkor sem állná meg a helyét, ha a többség valóban szavazott volna arról, hogy lapot márpedig nem alapítunk. Ez egy ad hoc társaság volt. A jelenlévők nem alkottak szervezetet, így persze döntési szabály sem létezett közöttük. Demokratikus döntéshez szükség van egy közösségre, amely elfogad bizonyos eljárási szabályokat arról, hogy ki jogosult a közös döntésben részt venni, hány jogosultnak kell együtt lennie ahhoz, hogy a döntés érvényes legyen, hogyan kell a döntésre váró kérdést előterjeszteni, mekkora többségre van szükség a döntés elfogadásához, és így tovább. A jelenlévők semmiféle szabályban nem állapodtak meg, és nem fejezték ki

a készségüket, hogy akkor is tartják magukat a közös döntéshez, ha személy szerint nem értenének egyet vele. Ha az este végén valaki mégis azzal a javaslattal állt volna elő, hogy na, akkor most szavazzunk, legyen lap vagy ne legyen, akkor ez a szavazás csak véleményfelmérés lett volna, nem kötelező erejű döntés. Hiába szavazott volna mindenki arra, hogy ne legyen lap, kivéve azt a hat embert, aki egy héttel később összeállt a *Beszélő* szerkesztőségévé, a többségi vélemény semmire nem kötelezte volna a hat fős kisebbséget. Ez természetesen nemcsak a *Beszélő* létrehozásáról volt elmondható, hanem Krassó Magyar Október Kiadójáról is, és egyáltalán mindenről, amit emberi jogi alapon bárki – egyén vagy csoport – csinált a hetvenes-nyolcvanas években. Ennek a helyzetnek kétségkívül komoly hátulütői voltak, de hát ezzel együtt kellett élni. Még mindig jobb volt esetről esetre kezelgetni a szervezet hiányának hátrányos következményeit, mint idő előtt létrehozni egy szervezetet, amely gyors szétrobbanásra lett volna ítélve.

Mondanál valami konkrétabbat a szervezet hiányának hátrányos következményeiről?

Jó, elmesélek egy esetet. 1982. augusztus vége felé az illegális Szolidaritás megkereste Demszky Gábort azzal a kéréssel, hogy augusztus 30-ára szervezzen tüntetést Budapesten.[170] Azért éppen őt, mert a szükségállapot első hónapjaiban Gábor volt az egyik kontaktus-személy, akin keresztül a lengyel földalatti mozgalom és a nyugati emigráció között jöttek-mentek az üzenetek és írásos anyagok. A küldeményt egy vasúti fülke egyezményes helyén rejtették el Varsóban, Gábor hajnalban kiment a Keletibe, a beérkezett, veszteglő vonatban megkereste azt a bizonyos fülkét, magához vette a csomagot és továbbította Nyugatra. A budapesti tüntetést azért 30-ára kérték, mert a Szolidaritás 31-ére hirdetett tömegdemonstrációt. Remélték, hogy ha a demonstráció előestéjén eljut

[170] 1980. augusztus 31-én született meg Gdańskban a megállapodás a lengyel kormány és a sztrájkoló munkások képviselői között, amely lehetővé tette a kommunista párttól független szakszervezetek létrehozását és garantálta a sztrájkjogot, valamint a sztrájkban résztvevők és azokat segítők sérthetetlenségét. Ezt a megállapodást rúgta fel a katonai puccs 1981. december 13-án. A Szolidaritás a megállapodás második évfordulója alkalmából tüntetésre szólította fel Európa lakosságát. Nyugat-Európában helyenként több tízezeres szimpátiatüntetésekre került sor.

a budapesti tüntetés híre Lengyelországba, akkor a lengyel munkások megérzik, hogy nincsenek egyedül, és ez arra fogja bátorítani őket, hogy a gyülekezési tilalommal és a várható rendőrattakkal dacolva kövessék a Szolidaritás felhívását és kimenjenek az utcára. Demszky, Haraszti, Nagy Bálint és Rajk Laci előállítottak egy röplapot, mely 30-án kora délutánra a Bem-szoborhoz hívta az embereket. Legfeljebb ötvenen lehettünk, egyenruhás és civilbe öltözött rendőr ennél jóval több volt a téren. A négy kezdeményezőt már előzetesen őrizetbe vették, így Demszky nem tudta megtartani a beszédét, Pákh Tibort a helyszínen vitték el, amikor szólásra emelkedett. Ott és akkor úgy tűnhetett, hogy a tüntetés kudarcba fulladt. Valójában tapasztalatot szereztünk abból, hogy a modern politikában nem az számít elsősorban, ami ténylegesen történik, hanem a belőle gyártható hír. A hír pedig, amit a Szabad Európa Rádió lengyel adása óránként bemondott, arról szólt, hogy Budapesten magyarok tüntettek a Szolidaritás mellett. Pont. Szóval, ez egy igazi, erőn felüli siker volt, örülhettünk neki.

Akkor mi volt a baj?

Többen is úgy érezték, hogy Demszkyék mindenféle felhatalmazás nélkül abba a helyzetbe hozták őket, hogy tisztességgel csak a részvételt választhatták. Eörsi Pista, aki különösen nehezményezte a dolgot, megbeszélést hívott össze a lakására; rajta és a négy kezdeményezőn kívül ott volt Donáth Ferenc, Szabó Miklós, Kenedi Jancsi, Konrád Gyuri, Vajda Misu, Nagy W. András – a felsorolás nem teljes. Pista azt szerette volna, hogy állapodjunk meg valamilyen „demokratikus procedúrában", melyhez a jövőben a közös akciók kezdeményezőinek tartaniuk kell magukat. A hosszú és szerteágazó, de cseppet sem érdektelen vita oda futott ki, hogy tetszik, nem tetszik, nem fogadhatunk el mindenkire nézve kötelező szabályokat; bárkinek szíve joga, hogy akciót kezdeményezzen; az esetleges kudarcok kockázatát be kell számítanunk a pillanatnyi helyzetünkbe. Én legalábbis ezt képviseltem, és a beszélgetés kimenetelét utólag úgy foglaltam össze a feljegyzéseimben, hogy a végén az én álláspontom kerekedett felül. – Egyszóval, a demokratikus ellenzék gyakorlatából abban az értelemben hiányzott a demokrácia, hogy a nyolcvanas évek vége előtt nem jutott a szervezettségnek arra a fokára, amikor értelmesen meg lehet kérdezni, hogy demokratikus módon működik-e. A rendszerváltás

pártjai közül nekünk volt a legtöbb politikai tapasztalatunk, de a politika procedurális oldalából nemigen volt módunk tapasztalatot szerezni.

Ha a demokratikus ellenzék nem alkotott szervezetet, honnan lehetett tudni, hogy ki tartozott oda? Hányan lehettetek a mozgalom csúcspontján?

Hát ezt nagyon nehéz megmondani. A Charta is lazán szervezett mozgalom volt, de ott létezett egy formális kritérium. Az tartozott oda, aki a Chartát aláírta. A magyar demokratikus ellenzék résztvevői nem tettek efféle „belépési nyilatkozatot". Az odatartozás részint önbesoroláson múlt, részint aktivitáson. De ki és mikor tekintette magát az ellenzék tagjának? Hány és milyen akcióban kellett részt vennie? Hány másik ellenzékinek kellett „közénk tartozónak" tekintenie ahhoz, hogy joggal sorolja oda magát? Ezekre a kérdésekre nincs egyértelmű válasz. – Az idő múlásával a bizonytalanság csak nőtt, pontosan azért, mert egyre többen és egyre bátrabban léptek akcióba az ellenzéki „kemény mag" és a hivatalos intézmények közti szürke zónában. Magyar Bálint 1986-ban megkérte Langmár Ferencet, hogy teremtsen kapcsolatot a dunakörösök és az ellenzék között. Langmár tett is egy kísérletet, de falba ütközött. 1988-ban ez a fal már nem létezett. Személyes emlékek: 1987-ben a Szociológiai Intézet vitát rendezett a sajtó állapotáról, ahová engem is meghívtak mint a *Beszélő* szerkesztőjét. A *Medvetánc*[171] című egyetemi folyóirat 1988-ban megjelentette az Eörsi Pista lakásán rendezett '56-os konferenciára készült tanulmányom teljes szövegét („Az 1956/57-es restauráció harminc év távlatából"[172]). 1987-ben a Rajk Kollégium négy estből álló vitasorozatot rendezett a *Társadalmi szerződés*ről, mely konspirált nyomdában készült, és azzal indított, hogy Kádárnak mennie kell. Az utolsó vitaesten ketten ültünk az előadói asztalnál Bihari Mihállyal.[173] Milyen rendezvény volt ez? Hova sorolnátok a szervezőket és a résztvevőket? Csak a jóisten a megmondhatója. Szóval, minél szabadabbá vált a nem nyíltan ellenzéki cselekvés, annál inkább elmosódtak a határok a kétféle magatartási mód között. A csúcsponton már alig voltak kivehetők. Ezért csak nagyon tág határok között tudnám megbecsülni az ellenzék létszámát. A nyolcvanas évek első felében valahol egy-kétszáz és egy-kétezer között lehetett, attól függően, hogy mennyire szigorú kritériumokat alkalmazunk.

Ez nem tűnik olyan soknak, ha figyelembe vesszük, hogy a kádári rezsimet a kritikusai már akkor is „puha diktatúrának" nevezték.

Ez igaz, de a diktatúra felpuhulása nemcsak a megtorló intézkedéseket tette aránylag szelídebbé, hanem a rendszerrel való együttélés erkölcsi költségeit is csökkentette, miközben növelte a vele járó előnyöket. Havel halhatatlan példáját idézve: nem kellett kitenni a „Világ proletárjai egyesüljetek!" feliratot a kirakatba ahhoz, hogy zöldséges boltot vezethessen az ember, vagy kiadják a verseit, vagy kutathasson, nemzetközi konferenciákra járhasson, vagy gmk-t alapíthasson, és így tovább.[174] Sokkal több volt az emberek vesztenivalója. És az sem igaz, hogy aki Magyarországon az ellenzéki létet választotta, annak nem kellett represszióval számolnia. Állásvesztés, utazási tilalom, utcai vegzálás, szabálysértési eljárások, házkutatás, lefoglalás, kihallgatás, tüntetés előtt őrizetbe vétel, tüntetésről elhurcolás – ezek a mindennapi életünk velejárói voltak még 1988-ban is.

[171] A *Medvetánc* című társadalomelméleti folyóirat 1981 és 1989 között jelent meg. Eredetileg az ELTE KISZ-bizottsága alapította, de 1986-ban az ELTE és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem közös kiadványaként függetlenedett a KISZ-től. Felelős szerkesztője Miklós Tamás volt, a szerkesztőség Bajomi Iványból, Bruszt Lászlóból, Magyar Bálint, Sasfi Csabából, Tallár Ferencből és Tengelyi Lászlóból állt.

[172] A tanulmányról lásd a 17. beszélgetést.

[173] A *Társadalmi szerződés*ről és a róla folytatott vitákról lásd a 18. beszélgetést.

[174] Utalás Václav Havel „A hatalom nélküliek hatalma" című, 1978-ban íródott esszéjére.

Tizenegyedik beszélgetés

Kapcsolatok vallási körökkel – Bulányi és a Bokor – Más katolikusok – Iványi Gábor és a kitaszított metodisták – A Hit Gyülekezete – Ötvenhatosok – Donáth Ferenc – Eörsi István – Kende Péter – A kolozsvári találkozás

Mostanáig a demokratikus ellenzék belső fejlődéséről és differenciálódásáról beszélgettünk. Szó volt a kelet-európai kapcsolataitokról is. A hazai kapcsolataitok még nem kerültek szóba. Azt javaslom, hogy ma ezeket vegyük sorra.

Mielőtt belevágnánk, vissza kell térnem oda, hogy a demokratikus ellenzék nem alkotott szervezetet. Ez azért fontos, mert így a kapcsolataink is személyes természetűek voltak. Én csak a saját kapcsolataimról tudok beszámolni. Voltak körök, melyekhez engem csak sporadikus kapcsolatok fűztek, mások pedig úgyszólván szimbiózisban éltek velük. Rajk Laci például benne élt a képzőművészeti avantgardban, előbb tartozott oda, mint hozzánk. Harasztinak az irodalmi avantgarddal voltak szoros kapcsolatai. Úgyhogy az a kép, amit tőlem kaptok, töredékes lesz. De ez bárkivel így volna, akit megkérdeztek.

Kezdhetnénk a vallási körökkel? A lengyelországi utatok kapcsán hoztad szóba, hogy a KOR első számú egyházi partnere Wyszyński bíboros prímás volt, a ti partnereitek pedig a katolikus és protestáns másként gondolkodók és üldözött kisegyházak, vallási közösségek. A katolikus egyházon belül kivel kerültél kapcsolatba?

Elsőként Bulányi György piarista pátert és a hozzá kötődő bázisközösségi mozgalmat, a Bokort említeném. Bulányival Légrády Péter barátunk hozott össze minket – Konrád Gyurit és engem –1981 decemberében, alig egy héttel a szükségállapot kihirdetése után. Légrády belgyógyász volt, erkölcsi habitusa és alapvető politikai meggyőződései az ellenzék közelébe hozták, többeknek közülünk – Konrádnak is – afféle önkéntes háziorvosa volt akkoriban. Ő maga nem tartozott a Bokorhoz, de a nővére igen, Péter így került ismeretségbe Bulányival. Egy Thököly úti lakásban találkoztunk; úgy rémlik, Péter nővérének a lakásán. A beszélgetés nehezen indult.

Mi okozta a nehézkességet? A kulturális vagy világnézeti távolság?

Konrád érthető módon azzal kezdte, hogy nehéz időket élünk. Bulányi hallgatott, még fejbólintással sem jelezte, hogy érti, mire gondol a vendég, és osztja a borúlátását. Tartózkodónak, gyanakvónak tűnt. Amikor már belejöttünk a beszélgetésbe, kiderült, hogy nem erről volt szó. Bulányi ragaszkodott hozzá, hogy a Bokornak semmi köze nem lehet a politikához, mégpedig nem a jólismert taktikázásból: az ő szemében a politika egyet jelentett a hatalmi játszmákkal, és több évtizedes küzdelme a katolikus egyház függetlenségéért arról győzte meg, hogy ha az egyház hatalmi játszmákba keveredik, akkor elveszíti a lelkét. Ahogy a hangulat oldódni kezdett, készséggel mesélt a Bokor történetéről és az ő személyes hitvallásáról.

Mi volt a Bokor, és mikor jött létre?

Bulányi úgy mesélte, hogy még 1945-ben fogott bele a szervezésébe egy holland (emlékeim szerint jezsuita) szerzetes tanácsára. Ez a szerzetes azt javasolta, hogy gyűjtsön maga köré öt hívőt, akik ugyanígy maguk köré gyűjtenek ötöt-ötöt; így létre fog jönni egy személyes kapcsolatok bokraként szerveződő mozgalom az egyházon belül, melyhez a világi hatalom nem fér hozzá. A közeljövőben nagy szükség lehet erre, magyarázta, mert a kommunista párt egyeduralomra tör, és maga alá fogja gyűrni az egyházi hierarchiát. A szervezkedést leleplezték, és Bulányi az ötvenes években hosszú időket töltött börtönben. A börtön és az üldöztetés azonban nem törte meg, mozgalmát a szabadulása után tovább szervezte. Közben a nézetei is fejlődtek, és ezzel együtt változott a Bokor is. Arra a felismerésre jutott ugyanis, hogy nem elég elválasztani az egyházi hierarchiát a kommunista hatalomtól: a hierarchia maga is hatalmi szervezet, mely – ha a körülmények engedik – világi hatalomra törekszik, aminek az lesz az eredménye, hogy eltorzul az evangélium valódi üzenete. Mint minden keresztény reformátor ő előtte, Bulányi is közvetlenül a krisztusi tanításhoz akart visszanyúlni. Szeretetet, szelídséget és erőszakmentességet hirdetett, és nem félt levonni a radikális következtetést, hogy aki Krisztust követi, annak meg kell tagadnia a fegyveres szolgálatot. Ezzel a hetvenes évek vége felé újra kihívta maga ellen a pártállam haragját. Kálváriája ta-

nulságos esete a kommunista állam és a katolikus egyházi hierarchia közti szent szövetségnek, amiben még a Vatikán is kompromittálta magát. Bulányit a püspöki kar 1982-ben eltiltotta a nyilvános misézéstől, a Hittani Kongregáció akkori prefektusa, Joseph Ratzinger pedig felszólította, hogy vesse el ártalmas eretnek tanait.

Mit gondoltatok Bulányi kompromisszumot nem ismerő pacifizmusáról?

Rokonszenveztünk vele, bár magunk nem tartoztunk azok közé, akik minden körülmények között elutasítják az erőszakot: Petri értő és együttérző bírálatot jelentetett meg a *Beszélő*ben a „radikális szelídségről".[175] Azt is el kell mondanom, hogy nekem Bulányi igazi szektaalapítónak tűnt: nem titkolta, hogy követőinek egy része a családalapítás után kezd kompromisszumokat keresni a tradicionális egyházi közeggel, neki pedig az ilyen „padban ülő kegyes testvérekké" váló hívekkel nincs mit kezdenie; az ember vagy feltétlen odaadással követi Krisztust, vagy sehogy. A mi mozgalmunk azonban emberi jogi mozgalom volt, az emberi jogok pedig egyetemesek. Nem a velünk egy nézetet vallók jogaiért küzdöttünk, hanem mindenki jogaiért. Bár a Bokor ethosza – beleértve a kategorikus fegyverelutasítást is – távol állt tőlünk, ugyanakkor az volt az álláspontunk, hogy az erkölcsi meggyőződésen alapuló fegyverelutasítás a lelkiismereti szabadság körébe tartozik, és lehetőségeinkhez mérten védelmünkbe vettük a börtönnel fenyegetett szolgálatmegtagadókat. Egy üldözött szolgálatmegtagadó lett afféle személyi kapocs is – ha szabad így neveznem – a Bokor és a mi köreink között: a matematikus Merza József, egy végtelenül rokonszenves, nagyon okos férfi, akit Haraszti „hadköteles fiataljaink doyenjé"-nek nevezett el egy cikkében.[176] Ez az ironikus fordulat Lékai bíboros szentbeszédére utal, mely azon méltatlankodik, hogy papi személyek a katonai szolgálat megtagadására buzdítanak „hadköteles fiatalokat". Merza már közel 50 éves volt, amikor egy társaságban elmondta, hogy ha őt behívnák, megtagadná a szolgálatot. A jelenlévők között besúgó is akadhatott, mert Merza rövidesen megkapta a behívóparancsot. Fél évig senyvedett börtönben, ahonnan elmegyógyintézetbe vitték át; szabadulása után elvesztette kutatói állását az MTA Matematikai Intézetében, ahol csak könyvtárosként dolgozhatott tovább.[177]

Magával Bulányival találkoztál máskor is?

Csak a rendszerváltás után. Amikor az SZDSZ elnöke voltam, meghívott egyszer Merza József útján a Városmajor utcai lakására. A hitoktatással és általában a vallással kapcsolatos politikánkról akart beszélgetni velem. Elégedetlen volt azzal, amit tőlem hallott, és ezt nem rejtette véka alá.

Katolikus körökből milyen más kapcsolataid voltak?

Egyszemélyes kapcsolataim; ezeket többnyire Endreffy Zolinak köszönhettem. Azt hiszem, ő hozott össze Máté-Tóth Andrással, a kiváló katolikus vallásszociológussal is, aki egyébként szintén a Bokorhoz tartozott. Andrástól sokat tanultam a magyar katolikus egyházról akkoriban is és később is, amikor már csak a publikációit és nyilatkozatait követtem. Ő most a szegedi egyetemen tanít teológiát és vallásszociológiát. Zoli révén ismertem meg Somogyi Győzőt is, aki pap volt és képzőművész, mindkét minőségében rendhagyó jelenség. A francia munkáspapokhoz hasonlóan gyári munkásként dolgozott, de mire én megismertem, már kilépett a papi rendből.[178] Képzőművészként barátságunk idején főként a magyar hadtörténet alakjairól készített grafikákat és nyomatokat a naiv művészek modorában. Úgy értettem ezeket a képeket, hogy egyszerre tisztelegnek a magyar történelem nagyjai előtt, és tartanak ironikus távolságot a kultuszuktól. Azóta nagyon eltávolodtunk egymástól, mai szemmel hihetetlennek tűnik, hogy még Salföldre is meghívott, ott élt egy parasztházban. Somorjai Ádámot is Zoli révén ismertem meg, ő akkoriban már felszentelt pap volt, és ugyanakkor teológiát tanult. Rendkívül kulturált és nagyon jó eszű fiatalembernek ismertem meg, korábban élt Lengyelországban, és a nyelvet is jól beszélte; egy volt azok közül, akikkel a lengyel politikáról beszélgethettem. Úgy emlékszem, hogy tőle kaptam

[175] Lásd Petri György: „A radikális szelídségről." *Beszélő* 5–6 (1982/4–1983/1).

[176] Lásd Haraszti Miklós: „Nem ütni és nem visszaütni. Pacifista mozgalom a magyar katolikus egyházban." *Beszélő* 2 (1982/1).

[177] Haraszti Miklós: „Rendőrségi eljárás a katolikus ajándékirodalom ellen." *Beszélő* 9 (1984/1). Lásd még: Merza József: *Életképek - harminchárom riport és beszámoló a Bokor közösség családjairól, csoportjairól.* Budapest: Család Alapítvány 1997.

[178] Ez 1975-ben történt.

kölcsön Bohdan Cywiński *Rodowody niepokornych* című esszékötetét a századforduló lengyel szellemi mozgalmairól, melynek címét magyarra talán így fordítanám: *Az engedetlenek elődei*.[179] A nyolcvanas évek közepén Rómába ment hosszabb tanulmányútra, és ezzel bánatomra megszakadt köztünk a kapcsolat. Jelenleg bencés szerzetes Pannonhalmán. Zoli „szerzeménye" volt a pécsi teológus, Wildmann János is. János a nyolcvanas éveken elment Magyarországról; Bécsben *Egyházfórum* címen elindított egy folyóiratot, melynek feltett a címlistájára, és mit tesz isten, a küldemény átment a postai cenzúrán, rendszeresen kaptam. Az *Egyházfórum* nemcsak az egyház és a hívők kommunista elnyomásának tényeivel ismertette meg az olvasókat, hanem a II. vatikáni zsinat szellemiségével és a nyugat-európai zsinati mozgalommal is, aminek a szele a magyar katolikus klérust mintha meg sem érintette volna. Wildmann hozta el hozzám a szintén pécsi Boros Jánost, aki ekkoriban szerzett vegyészmérnöki diplomát; Boros öt-tíz *Beszélő*t mindig magával vitt Pécsre, az egyik példányt Cserháti József megyéspüspöknek. Ezt el kell mondanom róla, mert 2010 után, amikor már filozófusként tevékenykedett, rövidéletű, de annál botrányosabb igazgatói működésével a Filozófiai Intézetben, majd a liberális értelmiség elleni, ostoba és gyűlölködő kirohanásaival nagyon rossz nevet szerzett magának. Hogy amit a rendszerváltás előtti tetteiről tanúsíthatok, elég lesz-e az üdvözüléshez, azt megrögzött ateistaként nem tisztem mérlegelni.

Protestáns ágon kivel kerültél kapcsolatba?

Elsőszámú kapcsolatom – több mint kapcsolatom, szívbéli jóbarátom – Iványi Gábor volt. A vele való megismerkedés az ellenzékben eltöltött évek egyik nagy ajándéka. Ma úgy ismeri őt az ország együttérzésre hajlamos fele, mint azt a lelkészt, aki mindenütt ott van, ahol elesett, kitaszított, megalázott és megszomorított emberek vannak. Akkoriban még teljesen ismeretlen fiatal pap volt, bár már akkor is bibliai szakállat viselt. Eredetileg a metodista egyházhoz tartozott, melynek apja, Iványi Tibor az egyik vezető lelkésze volt. Valamikor a hetvenes évek második felében elnökválasztásra került sor az egyházon belül, amibe a világi hatóságok – ahogy ez lenni szokott – beavatkoztak. Tibor tiltakozott, tiszta és külső

[179] A könyv Varsóban jelent meg 1971-ben, a Znak kiadásában.

befolyásolástól mentes választást követelt, az Állami Egyházügyi Hivatal pedig válaszul kierőszakolta az ő és a hozzá hű gyülekezetek kizárását az egyházból. Imaházaikat lezárták, őket magukat kilakoltatásokkal, felfüggesztett börtönbüntetésekkel és mindennapos rendőri zaklatással sújtották. A kitaszított metodisták azonban nem törtek meg: tovább folytatták hitéletüket a lezárt imaházak előtt az utcán. Haraszti Miklóssal, az ő Trabantján mentünk el Kispestre, ahol a Gábor gondjaira bízott gyülekezet imaháza állt. Istentisztelet idején mentünk; a járda mellett ott parkolt egy vagy két rendőrautó; ilyenkor mindig ott voltak. Pont ezért mentünk oda mi is valamikor '76 végén vagy '77 elején: az volt a célunk, hogy lefényképezzenek, azonosítsanak, és így megtudják, hogy Gáborék nincsenek egyedül – nekünk valamennyire már volt nevünk, tehát ez számíthatott. Legközelebb Bence is velünk jött, és egy ideig viszonylag gyakran megfordultunk ott. Aztán néhány év múlva az egyházügyi hivatal – ma sem tudom, miért – beadta a derekát, és belement az Iványi Tibor vezette közösség legalizálásába, bár a metodista nevet nem tarthatták meg, mondván, hogy két metodista egyház nem működhet Magyarországon. Ekkor mi már jó barátok voltunk Gáborral, ő pedig bekapcsolódott az ellenzék tevékenységébe; a *Beszélő* alapításában is részt vett. Nála segítőkészebb barátom nemigen volt; talán Bauer Tamás volt ebben hozzá hasonlítható. Tamás persze nem értett a szobafestéshez, Gábor viszont Tibor öccsével kimeszelte Ordas úti lakásunkat, míg Judit az újszülött Danival a kórházban tartózkodott; engem is megtanítottak az ecsetet kezelni, mérhetetlenül büszkévé tett, hogy *mi* meszeltük ki a lakást.

Iványi Gábornak tíz testvére volt. A többi Iványit is ismerted?

Mind a tízet biztosan nem, de ismertem két-három fivérét és a szüleit is. Melegszívű, segítőkész emberek voltak. 1983 szeptemberében egy tokaji kiránduláson az ötéves Dani agyrázkódást szenvedett; Nyíregyházára kellett szállítani a kórházba, ahol meghatározatlan időre benntartották. Nem tudtuk, mit tegyünk: haza nem mehettünk, szállodára pedig nem volt pénzünk. Egy ABC-áruház bejárata előtt álldogáltunk tanácstalanul, és akkor egyszer csak látjuk, hogy Gábor édesapja, Iványi Tibor jön ki a boltból két cekkerrel. Tibor Nyíregyházán élt, az ottani gyülekezet lelkésze volt. Megszólítottam, ismertük egymást valamennyire. Azonnal bepakolt minket az autójába és elvitt a házukba, ahol nemcsak koszt-

kvártélyt kaptunk nem is tudom, hány napig, de szerető gondoskodást is. Ekkor ismertem meg Magda nénit, Gábor édesanyját, aki csodálatos asszony volt. Tanítónő volt, azonkívül németből fordított, verset írt, és felnevelt tizenegy gyermeket. Már akkor is több tucat unokájuk volt, mégis valamennyiükről tudott mindent.

Protestáns ismeretségeidre Iványi Gábor révén tettél szert. Elmondanád, hogy kikkel hozott össze?

A református egyházból Czövek Olivér lelkésszel, és elvitt Németh Gézához is egy házi előadására, melyet Thököly úti lakásán református fiataloknak tartott Erdélyről. Németh Géza előadásának hangulatát a Nagy-Magyarország iránti nosztalgia lengte be, de akkor még olyan idők voltak, hogy az előadás után higgadt és barátságos beszélgetést folytattunk a nézetkülönbségeinkről. – Protestáns ismeretségeim közül ki kell emelnem Éliás Józsefet, természetesen vele is Gábor hozott össze. Józsi bácsi a debreceni nagyerdei gyülekezet lelkésze volt; az övék volt az egyetemi templom, és ez vezetett a kálváriájához. Bartha Tibor püspök ugyanis a gyülekezet tudta és beleegyezése nélkül eladta a templomot az államnak. Éliás tiltakozott, a zsinati bírósághoz fordult jogorvoslatért; erre meghurcolták, megfosztották lelkészi állásától, és a világi hatalmasságokkal is összeütközésbe került. Itt tartott az ügye, amikor Gábor társaságában meglátogatott. Küzdelmének híre külföldre is eljutott, és meghívták a hollandiai Vlissingenbe, De Ruyter admirális szülővárosába. De Ruyter az a 17. századi hadvezér, aki 32 gályarabságot szenvedett magyar református lelkészt kiszabadított a fogságból. Vlissingenben évente megemlékeztek róla, erre az alkalomra hívták meg Józsi bácsit, hogy legközelebb ő tartsa az emlékbeszédet. A magyar hatóságok – nem fogtok meglepődni – megtagadták tőle az útlevelet, így a beszédet a távollétében olvasták fel. Ideadta a szöveg magyar eredetijét: nagy retorikai teljesítmény volt; erőteljes, de nem túlzó párhuzamokat vont a 17. századi református gályarabok és az egyházuk integritásáért küzdő mai magyar reformátusok között; a vége felé, amikor eljutott a fohászig, hogy „Segíts rajtunk, admirális!", már nem is volt egészen világos, hogy a holland tengerésztisztről vagy Jézus Krisztus admirálisról van-e szó. Magunk között Admirálisnak neveztük el Józsi bácsit, nem minden irónia nélkül, de őszinte tisztelettel. Hozzájárult a Vlissingeni Beszéd szamizdatban való

terjesztéséhez, később írt a *Bibó Emlékkönyv*be,[180] majd pedig a *Beszélő*nek is interjút adott.[181]

Iványi üldözött kisegyházak vezetőivel is összehozott...

Általában arról volt szó, hogy miben segíthetnénk nekik. Nem mindig tudtunk segíteni, mert a mi egyetlen eszközünk a nyilvánosság volt, amitől Gábor pártfogoltjai gyakran visszariadtak. Németh Sándor azonban, a Hit Gyülekezetének vezető lelkésze nem félt a nyilvánosságtól. A Hit Gyülekezete karizmatikus vallási közösség volt; a hatóságok rossz szemmel nézték a tevékenységét, amikor pedig hivatalos elismerésért folyamodott, megtámadták a sajtóban, rendőri és közigazgatási zaklatásoknak tették ki őket, mi pedig rendre beszámoltunk az üldöztetésükről. Innen eredt a kapcsolat köztük és az SZDSZ között, melynek alakulásánál Németh Sándor is ott volt a híveivel. A Hit Gyülekezete morális kérdésekben kezdettől fogva erősen konzervatív nézeteket vallott, mi pedig liberálisok voltunk, hosszú ideig mégis elvi alapokon nyugvó szövetség állhatott fenn közöttünk. A pártállami rezsim alatt elszenvedett üldöztetés ugyanis arra a belátásra vezette őket, hogy csak az emberi jogokat biztosító, demokratikus jogállamban tevékenykedhetnek szabadon, mi pedig ezért küzdöttünk demokratikus ellenzékként, majd pedig politikai pártként. Mint tudjátok, a Gyülekezet és az SZDSZ között később megromlott a viszony; Németh Sándor előbb az MSZP, majd a Dávid Ibolya-féle MDF, végül a Fidesz környezetében kötött ki. Ha egy vallási vezető úgy véli, hogy egyházának biztonságos létezése egy befolyásos politikai erő támogatásán múlik, éppenséggel váltogathatja is a támaszait. Önmagában véve azt sem kifogásolnám, hogy a Hit Gyülekezete 2010 után kiegyezett a Fidesszel. Azt azonban nehezményezem, hogy rútul cserbenhagyták azokat a vallási közösségeket, amelyektől a Fidesz megtagadta az egyházi státust. Ez minden egyháznak felróható, amelyik a hivatalos elismerést és a vele járó elő-

[180] Lásd Éliás József: „Társadalmi hiánybetegség. Diagnózis és terápiajavaslat." *Bibó Emlékkönyv* I. Budapest–Bern: Századvég–Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem 1991, 262–276.

[181] Lásd „*Beszélő*-beszélgetés Éliás József nyugalmazott református lelkésszel." *Beszélő* 11 (1984/3).

nyöket elfogadta, de különösen nekik, akik maguk is átéltek üldöztetést és diszkriminációt, és akik éppen Iványi Gábornak oly sokat köszönhettek üldöztetésük idején, aki mellettük állt, mert bizony egy szavuk nem volt a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség jogaiból való kiforgatása ellen. Semmiféle mentséget nem találok arra sem, hogy 2015 óta átveszik az orbáni menekültellenes propaganda kliséit, és beállnak a földönfutóvá tett emberek elleni gyűlöletkeltésbe.

Ha áttérhetünk a világi kapcsolatokra, akkor azt javaslom, hogy kezdjük a volt ötvenhatosokon.

Ők akkoriban viszonylag szűk csoportot alkottak. Kezdetben a börtönviselt „veteránok" jártak össze, akik között erős volt a szolidaritás. Vagy inkább egy részük járt össze, mert a nem szűnő rendőrhatósági figyelem és vegzálás sokakat a volt börtöntársaiktól is távol tartott. A rendszerváltás közeledtével ez a kör bővült, de a növekedésének természetes határa volt: ugye, ötvenhatossá utólag már nem lehetett válni. Politikai szerepre egészen a demokratikus ellenzék színre lépéséig az összejáró ötvenhatosok sem törekedtek. Egyénenként többen is aktivizálódtak közülük a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején, mint csoport pedig a rendszerváltás éveiben váltak jelentős tényezővé. Ők voltak az élharcosai a megtorlás áldozatainak rehabilitálásáért indított küzdelemnek, mely Nagy Imréék újratemetésében érte el a tetőpontját: az egész folyamat, de különösen az újratemetés lényeges szerepet játszott a rendszer delegitimálásában.

Te kivel kerültél kapcsolatba közülük?

Köztünk is volt valaki – Kőszeg Feri –, aki még gimnazistaként röpcédulákkal tiltakozott a szovjet megszállás ellen és a börtönt is megjárta. De a társaságunkba idővel bekerültek ötvenhatosok: Dornbach Alajos például, aki a rendszerváltás utáni első parlamenti ciklusban az Országgyűlés alelnöke volt, vagy Krassó, akit Kőszeg házibulijairól ismertem, már a demokratikus ellenzék létrejötte előtt. Nem sokkal '68 után tettem szert két kiemelkedően fontos barátra az ötvenhatosok köréből; mindketten különleges szerepet játszottak az életemben. Közvetve mindkét barátságot Kenedi Jánosnak köszönhettem. Ő vitt fel minket Halda Alízhoz, aki Gimes Miklós társa volt Gimes életének utolsó időszakában. Alíz végtelenül melegszívű lény volt, minket is azonnal a szívébe fogadott. Nem sokkal a megismerkedésünk után összehozott Donáth Ferenccel. Meg voltam illetődve: egy élő legendával foghattam kezet. Megjárta Horthy, Rákosi és Kádár börtöneit. 1951-ben a Kádár-per másodrendű vádlottja volt, 1958-ban a Nagy Imre-perben volt másodrendű vádlott. Ő volt az, aki '56. november 3-án Éva nagynénémet a többi régi káderrel együtt hazaküldte a pártközpontból, ami miatt Éva nem neheztelt rá, Feri pedig elégedett volt Éva rendőrségi tanúvallomásával, melyet a perben nem lehetett felhasználni. Szabadulása után be-benézett Évához a Filharmónia igazgatói irodájába; később, amikor már barátok és küzdőtársak voltunk, rólam is beszélgetett vele; Éva szerint egyszer azt mondta neki, hogy a demokratikus ellenzékben nekem van a legtöbb érzékem a politikához.

Milyennek láttad Donáthot?

Alíznál kifogástalan öltözékben jelent meg: sötét öltöny, fehér ing, nyakkendő. Mi persze farmernadrágot viseltünk és színes inget. Kellemes tájszólásban beszélt, lassan, megfontoltan formálta a szavakat, és régies kifejezéseket kevert a beszédébe: nem azt mondta például, hogy „pedig", hanem azt, hogy „pediglen", a „mondta" igét pedig a mássalhangzótorlódást oldó „o" betoldásával és a „t" megkettőzésével ejtette, így: „mondotta". Az arcán gyakran ült ki valami ravaszkás mosoly. Ha erősen egyetértett valamivel, nagy nyomatékkal azt mondta: „Úgy van!"; a jobb karját vállból megemelve előre lendítette, a szeme felszikrázott. Nagy képesség volt benne arra, hogy egyszerre legyen szemérmesen tartózkodó és ugyanakkor bensőséges. Mindez egészen különleges aurát vont az alakja köré; mintha egy disztingvált és joviális, egyszerre fegyelmezett és ugyanakkor szenvedélyes vidéki úriember társaságában lettem volna; nagyon más volt, mint azok a kommunisták, akiket a családom révén megismertem. A nézetei is megkülönböztették tőlük: ők – mondjuk így – leninisták voltak, Feri azonban a nép közvetlen és alulról szerveződő önkormányzatába vetette a reményeit. Két nagy történelmi tapasztalatból merített inspirációt: egyfelől a II. világháború után spontán módon létrejött földosztó bizottságok tevékenységéből, másfelől az 56-os forradalom által életre hívott munkástanácsokból. (A forradalomról tervezett munka vázlatait első körben én dolgoztam fel, mielőtt szakember kezébe kerültek volna.)

Ez tőletek is megkülönböztette, mert nem a többpárti, képviseleti demokráciában látta a jövőt.

Igen, de ez nem ártott sem a barátságunknak, sem a köztünk kialakult

politikai együttműködésnek. A nép közvetlen részvételén alapuló demokrácia ideáljához életre szóló nosztalgia kötött engem is, noha nagyjából az *Überhaupt* keletkezésének idején határozott véleményemmé vált, hogy a spontán önigazgatás a forradalmi helyzetek kivételes ajándékai közé tartozik; intézményesülni nem tud, pontosabban intézményesítése megfosztja közvetlenségétől, és olyan berendezkedéshez vezet, mely a legkevésbé sem demokratikus. Ennek a nézetkülönbségnek akkor nem volt gyakorlati jelentősége, hiszen a rendszer összeomlása nagyon távolinak tűnt, így az sem okvetlenül vált vízválasztóvá, hogy az összeomlás utáni időkre milyen világot képzelünk el.

Mi volt az ő viszonya Kádárhoz? Elvégre együtt voltak az illegális kommunista mozgalomban, aztán ugyanabban a perben ítélték el őket, a végén pedig Kádár népbírósága ítélte el őt...

Tudomásom szerint Kádárral egyetlen alkalommal találkozott személyesen, közvetlenül 1968 előtt, nekem legalábbis egyetlen találkozásról mesélt. Kádár vette fel vele a kapcsolatot, méghozzá úgy – vicces, nem? –, hogy közben az egészet jól elkonspirálta. Nem a hivatalába hívta, és nem is a lakására, hanem egy vadászházba, ahová külön-külön érkeztek, előre eltervezett koreográfia szerint. Ajánlatot tett Ferinek: lépjen vissza az MSZMP-be, és legyen szakszervezeti vezető; arra már nem emlékszem pontosan, hogy a SZOT vagy valamelyik fajsúlyosabb tagszervezet főtitkára. Feri az ajánlatot elhárította, amit Kádár egy évvel később már bizonyára nem bánt. Tudomásom szerint többé nem látták egymást.

1992-ben megjelent egy tanulmánykötete,[182] melyhez te írtál előszót, és ebben az előszóban azt írod, hogy a Nagy Imre-per emlékét valószínűleg élete végéig nyitott sebként viselte. Előre bocsájtom, nem arra kérlek, hogy ítélkezz, a per körülményeinek ismeretében ez méltatlan lenne, hanem azt szeretném tudni, hogy mit mondott a perről neked.

Ez egy politikai per volt, bosszúvágy fűtötte, és a kádári ellenforradalom igazolását lett volna hivatott szolgálni. Vida vérbíró maga is a vádat képviselte, Visinszkij magyar reinkarnációjaként mennydörgött a pulpitusról. A vádlottak az életükért küzdöttek. Nagy Imre és Maléter Pál hősként viselkedett, semmilyen engedményt nem tettek a vádnak. A legnagyobb hős Szilágyi József volt, aki olyan fékezhetetlen hévvel támadta a per kiagyalóit, hogy az ügyét kénytelenek voltak leválasztani a főtárgyalásról; külön perben ítélték halálra és végezték ki, hónapokkal Nagy Imréék előtt. A többiek azt tették, amit mi, akik nem születtünk hősnek, hozzájuk hasonlóan tennénk minden valószínűség szerint, ha az életünk forogna kockán. Retorikai engedményeket tettek, miközben a legtöbbjük ügyelt arra, hogy másokra nézve terhelő vallomást ne tegyen. Feri is így volt ezzel.

A per huszonötödik évfordulójára cikket publikáltál „Kirakatper – zárt ajtók mögött" címmel a Beszélő *8. számában.*[183]

Akkor még nem is tudtam, hogy ez a cím mennyire pontosan fedte a valóságot. A tárgyalásról felvétel készült; ebből szerkesztettek egy propagandafilmet, szóval kirakatperben gondolkodtak. De még a célzatosan megszerkesztett film is a vádat és a vádlókat leplezte le, úgyhogy végül ebben a megvágott formában sem merték bemutatni. Ferire visszatérve: abban a bizonyos előszóban azt is megírtam: a tárgyalóteremből úgy jött ki, hogy később emelt fővel vállalhatott politikai szerepet a rezsim kritikusaként. Őt magát azonban a pere – az volt az érzésem – megviselte. Nem szeretett beszélni róla. Azt mondogatta, hogy a tárgyalást átaludta, gyakorlatilag semmire nem emlékszik. Eörsi László jóvoltából '89-ben megnézhettem az elsüllyesztett propagandafilmet, mely azt a benyomást kelti, hogy Ferit begyógyszerezték; ez magyarázhatja az emlékek szinte teljes hiányát.

Mi volt pontosan az ő viszonya a demokratikus ellenzékhez?

A ravatalánál azt mondtam: úgy élt közöttünk, mint a pátriárka szerteágazó családja körében, még a fiaink-lányaink gyermekbetegségeit is számontartotta. Ezt szó szerint értettem. Dani fiúnkat úgy szólította: „Dániel barátom", amitől a két-három éves kisgyerek végtelenül meg volt tisztelve. Mikor kiderült, hogy szeretjük az áfonyalekvárt, mindig hozott egy üveggel. Nagyon finom volt ez a lekvár, csak a konzervfedőt macerás volt leoperálni az üvegről, mert a Szovjetunióban – a Kárpátalján – készült, a Szovjetunióban pedig nemcsak a vasúti sínek voltak az európaitól

[182] Donáth Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* Szerkesztette Valuch Tibor. Budapest: MTA KTI–Századvég 1992.

[183] Kis János: *Kirakatper – zárt ajtók mögött.* Beszélő 8 (1983/3).

eltérő nyomtávúak, hanem a konzervfedő is más módon nyílt, különleges szovjet nyitó szolgált hozzá, ezt azonban Magyarországon nem forgalmazták. Komolyra fordítva a szót: az ötvenhatosok társaságából ő ismerte fel elsőként a demokratikus ellenzék jelentőségét. Magát a mozgalomhoz sorolta, belső vitákban többször is játszott nagy tekintélyű, bölcs emberként kiegyenlítő szerepet. A helyét azonban nem a mi köreinken belül jelölte ki. Ő volt az ötvenhatosok vitathatatlan vezéralakja; kutatóként jó viszonyt ápolt a rendszerkritikus társadalomtudósokkal; márciusi frontos múltjának köszönhetően a népi írókkal is. Az az integráló személyiség kívánt lenni – és lett is –, aki közös akciókra tudja egyesíteni e nagyon különböző hátterű közösségeket. A *Bibó Emlékkönyv* és a monori találkozó[184] egyaránt az ő nevéhez fűződik. Ő kezdeményezte az '56 harmincadik évfordulója alkalmából rendezett lakáskonferenciát is,[185] de azt már nem érte meg, '86 júliusában meghalt.

Ádám Györgyöt, Litván Gyurit és Eörsi Pistát leszámítva neki köszönhettem ötvenhatos ismeretségeimet. Ádámot a felesége révén ismertem meg, aki tanártársa volt Mari nővéremnek a Varga Katalin gimnáziumban. A neve feledésbe merült – érdemtelenül, mert részt vett a forradalomban és a megszállást követő ellenállásban, egyik szerkesztője volt az *Október huszonharmadika* című illegális lapnak, és együttműködött Gimes Miklóssal a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom létrehozására tett kísérletben. Kádárék tíz év börtönre taksálták a tevékenységét, ebből hetet le is ült. Igaz, velem nem nagyon beszélt ötvenhatos múltjáról; az akkoriban még eleven nyugati új szocialista irodalom volt a találkozási pont közöttünk, mindkettőnket foglalkoztatta az „új munkásosztály" tézise, és érdekeltek az alternatív baloldali stratégia körüli viták. Litván Gyurit nem kell bemutatnom nektek; még kezdő kutatóként ismertem meg, talán akkor, amikor a Magvető számára sorozatot készült szerkeszteni a századelő magyar progressziójának irodalmából, és összeverbuvált egy csapatot az egyes kötetek gondozására; én Szabó Ervint vállaltam, de a sorozatból végül nem lett semmi. Eörsi Pistával pedig – akárcsak Ferivel – Halda Alíznál találkoztam. Pista akkoriban még nem a Belgrád

[184] A monori találkozóról lásd a 16. beszélgetést.

[185] Az 1956-os konferenciáról lásd a 17. beszélgetést.

rakparti – mára teljesen lerobbant – Ybl-házban lakott, hanem Alíz szomszédságában a Mártonhegyi úton. De Mécs Imrével, Vásárhelyi Miklóssal, Rácz Sándorral, később Dénes Jánossal, talán Fónay Jenővel is Feri hozott össze.

Említetted, hogy beszéltél a ravatalánál. Hogyan történt ez?

Az ő kívánsága volt, hogy a ravatalnál hárman búcsúztassuk: Újhelyi Szilárd, Csoóri Sándor és én, a sírnál pedig Mécs Imre. Gondolom, Újhelyire azért esett a választása, mert a politikai régmúltját jelenítette meg, Mécs Imre 1956-ot szimbolizálta, Csoóri a népiekhez fűződő kapcsolatát, engem pedig a demokratikus ellenzékhez való kötődése miatt választott. Azt hiszem, ezekben az években négyünk közül én álltam a legközelebb hozzá. Fiúi érzelmeket tápláltam iránta, és úgy éreztem, hogy ő ezt viszonozza. Utolsó két kórházi tartózkodása között hetente kétszer látogattam. Volt egy idő, amikor úgy tűnt, hogy javul az állapota, és akkor kihagytam egy vagy két hetet. Mikor legközelebb elmentem hozzá, azzal a kérdéssel fogadott, hogy megbántott-e valamivel. Elszorult a szívem, borzasztóan elszégyelltem magam. Attól fogva megint hetente kétszer voltam nála, míg újra kórházba nem került. Itt is sűrűn látogattam, de egy nap felhívott Laci fia, hogy erős fájdalomcsillapítókat kap, nincs magánál. Majd szólnak, ha úgy lesz, hogy beszélni tudok vele. De már csak a halálhírét telefonálták meg. – Kaptam tőle még egy síron túli üzenetet. Augusztusban jelentkezett Levendel László. Elmondta, hogy a lakásán havonta egyszer politikai szalont tart. Az állandó meghívottak közé tartozik Vásárhelyi Miklós, Litván Gyuri, Csoóri Sándor, Csurka István – még néhány más nevet is említett. Feri az utolsó találkozásukkor arra kérte, hogy amikor ő már nem lehet ott, engem hívjon meg ő helyette.

Levendel László szalonjáról később jó lenne majd beszélni, de most még a „külső" kapcsolatépítésnél tartunk. Donáth Ferenc mellett Eörsi Istvánt említetted, mint a volt 56-osok egyikét, aki meghatározó kapcsolatod lett.

Pista 56-os volt, de Lukács-tanítvány is. Ezen az ágon is megismerhettem volna, de nem így történt. Halda Alíz Mártonhegyi úti lakása afféle tanyaközpont is volt, gyakran állított be hozzá egy-egy szomszéd. No hát, egy este Pista is betoppant, aztán ott ragadt. Legközelebb már úgy jöttünk Alízhoz, hogy ő is meg volt hívva, aztán ő hívott meg magához minket Alízzal együtt, egy idő után pedig már Alíz nélkül is találkoztunk, Pista

is kezdett eljárni hozzánk. Amikor a Belgrád rakparti tágas lakásba költözött, nagy házibulikat rendezett, Kőszeg mellett ő volt a legnagyobb házibuli-rendező a mi köreinkben. Persze a legjobb házibuli, amihez a lakását rendelkezésre bocsájtotta, az 56-os konferencia volt.

Hogyan találtatok ilyen jól egymásra? Hiszen a ti körötök számára '56 még nem volt alapvető jelentőségű...

A kérdés jogos, mert Pista az '56-hoz való viszonyt vízválasztónak tekintette. A börtönben is és a szabadulása után is mindvégig hű maradt a kivégzett forradalmárokhoz, és rettenetes csalódásként élte át, hogy mire ő kiszabadult, a magyar társadalom és benne az értelmiség megbékélt Kádárral, aki az ő szemében áruló volt és gyilkos. A mi számunkra '56 a múlthoz, a felnőttkorunkat megelőző történelemhez tartozott. Ez mégsem volt akadálya a közeledésünknek, mert Pista felismerte, hogy a kádári konszolidáció után a mi nemzedékünk az első, amelyik a rezsimmel szembefordult. Később azt írta, hogy amíg velünk meg nem ismerkedett, magányosnak érezte magát, és a velünk való találkozás hozta ki az elszigeteltségből.

Többesszámot használsz, a veletek való találkozásról beszélsz. Veled személy szerint hogyan került barátságba?

Valóban, a társaságunkhoz nagyon hamar közel került, és velem is hamar barátkozni kezdett, de a kettőnk közti barátság csak fokozatosan mélyült el. Sok minden szólt az ellen, hogy mi közeli barátok legyünk. Pista gargantuai alkat volt, imádta a sertéscsülköt meg a házi szilvapálinkát, és állandóan hódítania kellett. Félreértések elkerülése végett: tisztelte a nőket, a barátai között valószínűleg több volt a nő, mint a férfi, és egykori szerelmeivel később is ápolta a kapcsolatot. Beérte négy óra alvással, hihetetlenül gyorsan vágott az esze, polemikus helyzetekben visszakézből adott pontos és csípős választ a vitapartnerének. Mi tagadás, szerette önmagát, de ezzel másoknak is kedvet tudott csinálni hozzá, hogy szeressék. „Biológiai optimizmusa" elválaszthatatlan volt önszeretetétől és attól a képességétől, hogy minden körülmények között élvezze az életet. Ez nem arra predesztinálta, hogy pont velem kerüljön közeli barátságba.

Ő ráadásul mintha kevésbé távolodott volna el a marxizmus hagyományától, mint te. Egyik viszonylag kései írásában felidézi Lukács szellemét, aki megengedő félmosollyal szól le hozzá a felhők fölül: ebben a szocializmus–kapitalizmus témában még nem mondták ki az utolsó szót...

Talán ő sem tudta volna megmondani, hogy pontosan mi a viszonya a marxizmushoz, de az biztos, hogy a szocialista gyökereihez erősen kötődött. Rendíthetetlen híve volt a munkásönigazgatásra épülő gazdasági és politikai rendnek. Én a munkásönigazgatást vonzó, de korlátozott ideálnak tekintettem. Úgy véltem, hogy az állampolgárok közössége nem épülhet a munkahelyekre: a törvényhozásnak népképviseleti alapon kell működnie. Dolgozói önigazgatásról eleve csak a népképviseleti elv korlátai között beszélhetünk. Abban is biztos voltam, hogy a termelő közösségek spontán demokráciája kivételes pillanatokban történelmi szerepet játszhat ugyan, de hosszabb távon nem tartható fenn. Az ideál vonzó, nem szabad lemondani róla, hogy a lehetséges társadalmi berendezkedést hol itt, hol ott, apránként közelítsük hozzá. De a maradéktalan megvalósítása nemcsak lehetetlen – mindent egybevetve nem is kívánatos, mert a kísérletért elviselhetetlen árat kellene fizetni. Ez a szemlélet idegen volt Pistától, és sokszor előfordult, hogy a vitáink levezető szakaszában azt mondta: az a különbség közöttünk, hogy én filozófus vagyok, ő meg költő.

Érzelmi szocialista volt.

Bár nem volt sem filozófus, sem társadalomtudós, nagyon erős szemlélettel rendelkezett az emberről és a világról. Élete vége felé belátta, hogy – legalábbis most és a mi térségünkben – a kapitalizmusnak és a liberális demokráciának nincs alternatívája, szocialista ideáljainál kitartott, és ezek fényében kérlelhetetlen bírálatot gyakorolt a kapitalista demokrácia valósága fölött. Kritikáját nem mindig találtam helytállónak vagy pontosnak, de mindig lényeges kérdéseket vetett föl, akkor is elgondolkodtatott, amikor nem adtam neki igazat. Ráadásul valamiféle szellemi rokonság is volt közöttünk...

Mert Eörsi,bár végig balra állt is a liberalizmustól, a liberálisok között találta meg a politikai családját, te pedig a magyar liberalizmus balszárnyához tartoztál?

Igen, de nem csak erre gondolok, hanem arra is, amiről már szó volt, hogy valaha mindketten Lukács hatása alatt álltunk. Közös volt a kultú-

rális kiindulópontunk; a Lukács-iskola története is közösséget teremtett közöttünk. Akárhogy is, a nyolcvanas években a barátságunk különleges kapcsolattá mélyült, és ez aztán így maradt Pista haláláig. Minden írásomat olvasta még a megjelenésük előtt, és én is sok mindent olvastam tőle, mielőtt kiadta volna a kezéből. Mindketten következetesek voltunk önmagunkhoz, és ezt tudtuk is egymásról. Biztosak voltunk benne: lehet, hogy holnap felmerül egy kérdés, amiben mélyen nem fogunk egyetérteni, de ha már ma tudnánk, hogy mi lesz az, akkor azt is tudnánk, hogy a másiknak mi lesz az álláspontja. Mert egyikünk sem a divat vagy egy jó poén kedvéért képviseli azt, ami képvisel, hanem azért, mert ez következik alaposan átgondolt meggyőződéseiből.

Ő azért egy jó poéntól nemigen tudta megtartóztatni magát.

Ez igaz, és a poénjai gyakran voltak kegyetlenek. Máskor azonban úgy működtek, mint a vészcsengő: kibuktak belőle, amikor olyat tett volna, amit a lelke mélyén nem helyeselt. Írt egy börtöndarabot, a sztálinista terror abszurd szatíráját. Persze nem engedték bemutatni. Annyira szerette volna elérni a tiltás feloldását, hogy ellenkezését feladva találkozót kért Aczél Györgytől. Aczél arról győzködte, hogy a börtönparancsnok ne komikus figura legyen, hanem tragikus hős, mert nem lehet szatírát csinálni abból, ha kommunisták ölnek meg kommunistákat. Amikor őt heteken át vallatták az ÁVO-n, magyarázta, akkor neki két kihallgatás között mindig az járt a fejében, hogy mit kiáltson majd a kivégzőosztag előtt, amivel világossá teszi, hogy ő hithű kommunista, az ávós kiskatonákat mégsem rendíti meg a rezsimbe vetett hitükben. Ez tragikus dilemma volt, jelentette ki, nem volt benne semmi humoros. Mire Pista: „Én bizony ebben is felfedezni vélem a humor elemeit." Aczél nem méltányolta a poént, Pista nagy szerencséjére dérrel-dúrral véget vetett a beszélgetésnek. – A börtöndarab eszembe juttatja egy közös sztorinkat. Pistát én köszöntöttem az *ÉS*-ben a hetvenedik születésnapján. Volt a köszöntőmben egy mondat arról, hogy szinte minden műfajjal megpróbálkozott, a sok kísérletből mégis kiemelkedik három fő irány: a vers, a publicisztika és az esszé-próza. Felolvasta írásomat utolsó élettársának, Veronikának (pontosabban: úgy olvasta, hogy közben mindjárt fordította is németre, Veronika anyanyelvére). Amikor ennek a mondatnak a végére ért, felnézett az újságból és azt kérdezte: „Hát a drámák?" Aztán visszatért az *ÉS*-hez. A szöveg

valahogy így folytatódott: Látom, ahogy megcsóválja a fejét: „Hát a drámák?" Pista felkapta a telefont és azon melegében előadta nekem ezt a jelenetet. Ha tényleg így történt, meg vagyok hatva. Ha csak kitalálta, akkor is meg vagyok hatva, mert a kedvemért találta ki. Pista révén is szereztem ötvenhatos ismeretségeket, például ő hozott össze Gáli Józseffel, Obersovszky Gyulával is nála találkoztam, de mindenekelőtt egy legendát kaptam örökbe tőle, a kommünár lelkű Angyal Istvánét, aki a forradalom egyik legtisztább hőse volt. Utolsó üzenetét vécépapírra írva juttatta el Pistához, aki azt szóról szóra betanulta, mielőtt megsemmisítette volna, és szabadulása után lejegyezte. Közöltük a *Beszélő*ben, még a rendszerváltás előtt. Valahányszor a kezembe kerül, ugyanaz a megrendülés kerít hatalmába, amit első olvasásakor éreztem.

Két nagy barátságot említettél volt ötvenhatosokkal. Nem említettél egy harmadikat, mely Kende Péterhez fűzött. Pedig a fáma szerint legendás találkozásotok 1979-ben Kolozsváron döntő változást hozott a forradalomhoz való viszonyotokban. Maga Kende is így emlékszik.

Igen, Péter is ötvenhatos volt, és igen, hozzá is szoros barátság fűzött. Úgyhogy említhettem volna őt is Donáth Feri és Eörsi Pista mellett. De az én memóriám őt egy másik rekeszben tartja. Ő volt számunkra a „párizsi kapcsolat". '57 elején, amikor már javában zajlottak a letartóztatások, külföldre menekült. És éppen ezért került abba a helyzetbe, hogy az ellenzék első számú kapcsolata legyen a nyugathoz. Ő alapította és szerkesztette a Párizsban kiadott *Magyar Füzetek*et. Tudomásom szerint Péternek már a demokratikus ellenzék fellépése előtt javasolta egy magyarországi barátja – azt hiszem, Józsa Péter –, hogy indítson hazai közönségnek szánt folyóiratot, de ő ennek akkor még nem látta a realitását. Aztán jött a '77-es Charta szolidaritási nyilatkozat és a szamizdat elindulása. Közben Kenedi Jancsi és Pap Mari váratlanul megkapta az útlevelet; Párizsban felkeresték Pétert és feleségét, Hannát, így közvetlen információkkal is szolgálhattak. Úgy tudom, ennek hatására kezdte Péter úgy érezni, hogy eljött az ő ideje. Bonyolult utakon megszervezett egy telefonbeszélgetést. A kagyló Bencénél volt, ő közvetített Péter és köztem (vagy köztünk: mintha János is ott lett volna). Péter ismertette folyóiratalapítási tervét, és azt tudakolta, hogy együttműködnénk-e vele ebben. A válasz természetesen igen volt. 1978-ban el is indult a *Magyar Füzetek*, első számában a vitánkkal Hege-

düs Andrással a kelet-európai demokratikus mozgalom céljairól.[186] Szóval, már nagyjából két éve küzdőtársak voltunk, mire 1979 júniusában vagy júliusában összejött ez a kolozsvári találkozó.

Felidéznéd ezt a találkozást?

Az út maga is megér egy misét. Odafelé Gyuri és én Törzsök Erika autóján utaztunk – Erika fáradhatatlan aprómunkása volt a kisebbségi ügynek, ő volt a mi elsőszámú kapcsolatunk a romániai és a szlovákiai magyar értelmiségiekhez, rajta keresztül ismertem meg Öllős László, Németh Zsuzsa, Sándor Nóra, Tóth Károly felvidéki barátaimat, akikkel – különösen az általam igen nagyra tartott Öllős Lacival – 1989 után is folyamatosan kitartott a barátság. Molnár Gusztávval, Ara-Kovács Attilával, is Erika hozott össze, ha jól emlékszem, Szőcs Gézával is. De az is lehet, hogy Szőcsöt Bollobás Enikő révén ismertem meg. Első utunk Szalárdra vezetett, Molnár Gusztihoz; ott is szálltunk meg az édesanyja házában. Guszti este a sötétben kivitt minket a falu szélére, és megmutatta Debrecen fényeit. Látótávolságon belül volt a magyarországi város, csak éppen egy átjárhatatlan határ választotta el az ottlakókat tőle. Szívszorító látvány volt. – Másnap Gusztival együtt elindultunk Kolozsvárra. Nagyváradon megálltunk Ara-Kovács Attilánál; alaposan és meggyőzően elmagyarázta nekünk, hogy miért nem lehetséges semmiféle ellenállás Ceauşescu Romániájában, hogy aztán nem sokkal később Tóth Károly és felesége, valamint Szőcs Géza társaságában megcsinálja az *Ellenpontok* című szamizdat folyóiratot, előbb gépiratos formában, az utolsó két számot már stencilezve. 1982-ben letartóztatták őket, de perre végül nem került sor, ehelyett valamennyiüket emigrációba kényszerítették. Igaza volt Attilának, és mégis volt bátorsága az igaza ellenében cselekedni.

Az egész napot Nagyváradon töltöttétek?

Nem, egy reggeli séta után tovább indultunk Kolozsvárra, és még aznap találkoztunk Péterrel és a feleségével, Hannával. Péter erős benyomást tett rám. Tanáros hanghordozásával, ápolt kis szakállával, konzervatív öltözködésével a századeleji magyar progresszió élő megtestesülésének láttam.

[186] Lásd Hegedüs András: „Demokrácia és szocializmus Keleten és Nyugaton." Továbbá: Bence György–Kis János: „Megjegyzések Hegedüs András nyílt leveléhez." *Magyar Füzetek* 1 (1978) 68-91, 92-114.

Nem véletlenül: apja ott volt a Galilei Kör alapításánál, később pedig Jászi Oszkár pártjában, a Polgári Radikális Pártban vitt szerepet. A következő negyedszázadban meghitt baráti viszony fűzött Péterhez és Hannához, amibe Judit is bekapcsolódott. Péternek köszönhettem, hogy az École des Hautes Études Sociales[187] 1983-ban három hónapra meghívott ösztöndíjas kutatónak, ami az én számomra óriási dolog volt. Mindenben, a szó szoros értelmében mindenben segített: ha a francia sajtót kellett mozgósítani vagy ha egy pótalkatrészt szerezni a stencilgépünkhöz, azonnal és hatékonyan cselekedett. A rendszerváltás után távolodni kezdtünk egymástól, ami valamikor 2007-ben vagy 2008-ban manifesztté is vált egy Bibó-konferencia kapcsán, ahol az *Emlékkönyv* szerkesztői közül senki nem kapott szót, viszont felkérték előadónak Huszár Tibort, az *Emlékkönyv* cenzorát. Megírtam Péternek, hogy ezt nehezményezem, de – mondjuk így – nem jutottunk egyetértésre. Ez azonban egy későbbi história, semmit nem változtat azon a szerepen, amit Péter az én személyes életemben és a demokratikus ellenzék történetében játszott.

Végül is mi hangzott el köztetek '56-ról? Azért kérdezem ezt, mert más ötvenhatos barátságaid régebbi eredetűek. Kende ugyanakkor úgy emlékszik, hogy a kolozsvári találkozás hozott fordulatot a forradalomhoz való viszonyotokban. Miben hozott fordulatot?

Mi akkor már jó ideje tisztában voltunk azzal, hogy '56 öröksége megkerülhetetlen. Elengedhetetlennek tartottuk a történelmi igazság kimondását és az áldozatok rehabilitálását. Kétségtelen, a forradalom megismétlődésére nem számítottunk, és ezért egy tudatosan nem forradalmi stratégia mellett köteleztük el magunkat. De ebből nem következett '56 történelmi és politikai jelentőségének alábecsülése. Viszont következett egy kérdés: ha fontosnak tartjuk a forradalom örökségét, és ugyanakkor nem forradalmi politikában gondolkodunk, akkor mi lehet a politikai tartalma a forradalom örökségének? Ezt segíthetett tisztázni a kolozsvári találkozó. Egyetértettünk abban, hogy az ellenzéki politika számára kulcskérdés, hogy ki tudja-e kezdeni a kádári hatalom legitimitásigényét, Péter pedig valószínűleg arra mutatott rá, hogy ebben döntő jelentősége

[187] École des Hautes Études Sociales: Posztgraduális Társadalomtudományi Tanulmányok Iskolája.

lesz '56 emlékének, hiszen a Kádár-rezsim a forradalom leveréséből és a rá következő megtorlásból keletkezett. Ha – mint sejtem – ezt mondta, akkor ebben tökéletesen igaza lett.

Tizenkettedik beszélgetés

Rendszerkritikus társadalomtudósok – A rendszerre jellemző egyenlőtlenségek szociológus kritikusai – A gazdasági rendszer közgazdász kritikusai – Népi írók

Előző alkalommal azokról a csoportokról kezdtünk beszélgetni, melyek így vagy úgy konfliktusba kerültek a rendszerrel. Először vallási közösségekről volt szó, aztán áttértünk a világi csoportosulásokra. Az ötvenhatosokon kezdtük. Kik jöttek még számításba?

Én leginkább a rendszerkritikus társadalomtudósok köreivel voltam kapcsolatban. Két nagyobb körről van szó: a társadalmi egyenlőtlenségeket feltáró szociológusokról és a közgazdász reformerekről. A szociológusok a hatvanas évektől fogva játszottak szerepet a rendszer legitimitásigényének a kikezdésében, hiszen a pártállami rezsim a társadalmi egyenlőség megvalósulásaként legitimálta magát, ők pedig kimutatták, hogy újraelosztási mechanizmusai új típusú egyenlőtlenségeket termelnek. Nem véletlen, hogy a szociológiai kritika vezéralakjai, Kemény István és Szelényi Iván korán összeütközésbe kerültek a hatalommal; előbb Szelényi, majd Kemény is emigrációba kényszerült. Szelényivel jó viszonyban voltam, mielőtt hatósági nyomásra elhagyta volna az országot, Keményt azonban az emigrálása előtt csak felületesen ismertem. Korábban sűrűn összejártam Ferge Zsuzsával, de ő az ellenzékkel semmiféle kapcsolatot nem tartott, így fokozatosan eltávolodtunk egymástól. A fiatalabb nemzedékkel változó rendszerességű kontaktusban voltam, Hegedűs Józsefet, Vági Gábort, Szalai Julit említhetném. De ők igazándiból nem „külső" kapcsolatok voltak. Beszéltünk már róla, hogy a demokratikus ellenzékhez tartozásnak nem voltak egyértelmű, formális kritériumai. Ha nem annyira szigorú kritériumokat alkalmazunk, melyeknek csak a „kemény mag" felelhetett meg, akkor őket is az ellenzékhez kell sorolnunk. A Kemény-tanítványok – Ottilia, Havas Gábor, Lengyel Gabi – viszont egyenest a legbelső körbe léptek be, amikor

létrehozták a SZETÁ-t;[188] velük korábban semmilyen kapcsolatom nem volt, és most senki nem jut eszembe a szociológustársadalomból, akivel valamennyire rendszeres viszonyban lettem volna, és aki így vagy úgy ne lett volna az ellenzékhez sorolható. Említhetném még Csalog Zsoltot is, akivel közeli barátságba kerültem – őt is Kenedi Jánosnak köszönhetem –, de ő megint csak az ellenzékhez tartozott. Lehet, hogy ez azért alakult így, mert a rendszerkritikus szociológusok más értelmiségi csoportoknál jobban radikalizálódtak, de az is lehet, hogy az én tájékozódásom volt egysíkú.

Kire hatottak a rendszerkritikus szociológusok?

Érzésem szerint egy nagyon széles értelmiségi körre. Akkoriban a szociológia az értelmiség mindennapi kenyere volt, minden értelmiségi lakásban ott sorakoztak a könyvespolcon a *Magyarország felfedezése* kötetei (erről jut eszembe Berkovits György, a *Világváros határában* szerzője, akit szintén János révén ismertem meg). Így a szociológiai rendszerkritika az értelmiségi közegben erős hatást gyakorolt. Az viszont tény, hogy az apparátusokat nem bizonytalanította el. Amíg a rezsim „a munkásosztály fellegvárai" és általában a széles tömegek számára nyújtani tudta az életszínvonal szerény, de biztos emelkedését, addig az apparatcsikok a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséről szóló riportokat azzal intézték el, hogy legyintettek a hivatalos ideológia egalitarizmusára. Ez ideológiai űrt teremtett, ami hosszabb távon végzetesnek bizonyult, de a rendszer eszmei kiüresedése ekkoriban csak egy szűk körből váltott ki riadalmat, akik a párt- és kormányapparátusok köreiben meglehetősen elszigeteltek voltak: Rényi Péter, Pándi Pál, Király István jut az eszembe mint jellemző példák. Ők azonban nem felénk tájékozódtak, hanem a rendszerkritikus gondolkodással *szemben* szerették volna életre kelteni a rezsim ideológiai ösztöneit. A káderek többsége viszont egyszerűen cinikussá vált.

Azért hosszabb távon ez is számít...

Ó, persze, amikor már baj van a rezsim teljesítőképességével, a cinizmus nem elegendő az apparátus egyben tartásához. De ez tényleg a hosszabb táv. A reformer közgazdászok viszont már rövid távon is el tudták

[188] A SZETA alapításáról lásd a 8. beszélgetést.

bizonytalanítani az elvtársakat, mert ők arra mutattak rá, hogy a magyar gazdaság a stagnálás felé tart, a növekedést hitelből gerjesztő gazdaságpolitika pedig pénzügyi válságban fog végződni, és ezért „a munkásosztály fellegvárainak" a lojalitása is kérdésessé válhat. Ez olyan üzenet volt, ami az apparatcsikokban, sőt, a politikai vezetőkben is növekvő nyugtalanságot ébresztett.

A reformközgazdászok viszont csak „fölfelé" hatottak...

Egyáltalán nem. Szalai Páltól származik az a bon mot,[189] ha jól emlékszem, a *Libertarius*-esszéből, hogy Magyarország a 19. században a százezer jogász országa volt, a Kádár-korszakban viszont a tízmillió közgazdász országává vált.[190] A 19. században minden politikai kérdés közjogi kérdésként fogalmazódott meg, most pedig közgazdasági kérdéssé transzformálódik. Ő jó okkal tekintette mindkét jelenséget torzulásnak, mert normális körülmények között a politikai kérdéseket politikai kérdésekként vitatják. De az éremnek volt egy másik oldala is: a 68-as reform óta a közgazdasági kérdések politikai kérdésekké váltak. A reformerek gondolataira jóval szélesebb közönség figyelt azoknál, akiket a szűken vett szakkérdések foglalkoztattak.

Volna itt egy elméleti probléma. A szovjet típusú társadalom marxista szemmel *című könyvetekben valami olyasmit fejtegettetek, hogy a szovjet típusú gazdaságból nem lehet hatékonyan működő piacgazdaságot csinálni. Magyarul: a rendszer megreformálhatatlan. A reformközgazdászok pedig még egy jó évtizedig, az 1980-as évek közepéig azon fáradoztak, hogy ezt kitalálják. Mintha az ő köreikben még a nyolcvanas években is éltek volna illúziók a rendszer megreformálhatóságával kapcsolatban, amelyekkel ti már régen leszámoltatok. Hogyan tudtatok mégis együttműködni?*

A piaci szocializmus gondolata egészen a Sztálin halála utáni időkig nyúlik vissza Kelet-Európában és Magyarországon. Most az olyan előzményekről nem beszélek, mint Oskar Lange két világháború közti mun-

[189] Bon mot (francia): szellemes mondás.

[190] *Libertarius* [Szalai Pál] *Magyarország 1984?* című pamfletje teljes terjedelmében az ABC Független Kiadónál jelent meg 1984-ben. Egy rövidített változatát Kis János szerkesztette meg a gépiratos szamizdat számára 1978-ban.

kája, mely Hayekkel és Ludwig von Misesszel polemizálva megmutatta, hogy elvben elgondolható szocialista piacgazdaság, ahol a termelési eszközök köztulajdonban vannak, de az állam csak az árakat szabályozza, mégpedig a kereslet és kínálat mozgásához igazodva.[191] Mivel Hayek és Mises lényegében egyetlen szempont alapján bírálta a tervgazdálkodást,[192] nevezetesen azon az alapon, hogy a piac spontán módon hasznosítja a sok-sok szereplő között szétszórt információkat, a központi tervezéshez pedig ezeket az információkat össze kell gyűjteni, ami gyakorlatilag kivihetetlen, ezért Lange beérhette a piackövető állami árszabályozás lehetőségének kimutatásával. Az ötvenes-hatvanas évek reformerei azonban egy olyan kérdést állítottak a középpontba, amivel Langénak nem kellett foglalkoznia: a gazdasági „ösztönzők" kérdését. A többségük kezdetben hitt benne, hogy a piaci szocializmus szűken közgazdasági szempontból legalább olyan jól működhet, mint a kapitalista piacgazdaság, és ugyanakkor, ha nem is rövid távon, de legalább elvben – a szocialista rendszerben rejlő potenciálnak köszönhetően – igazságosabb társadalmi rendszerrel és demokratikusabb politikai rendszerrel párosulhat. Ez a hit a hetvenes évek végére elpárolgott.

Miért párolgott el?

Gondolom, elsősorban a 68-as reformmal szerzett tapasztalatok miatt. A reformerek észrevették, hogy ha a tulajdonviszonyokban nincs változás, akkor a termelők változatlanul nem a piac – végső soron a fogyasztók – jelzéseihez igazodnak, hanem a feljebbvalóik elvárásaihoz. A tervalku helyét a szabályozókról való alkudozás váltja fel, a termelés pedig nem válik hatékonyabbá. Amikor én '68 végén összebarátkoztam Tardos Mártonnal – akit egyébként Ferge Zsuzsa révén ismertem meg –, akkor Marci már tisztában volt ezzel; nem hitt a kapitalizmussal versenyképes piaci szocializmus lehetőségében. Úgy vélte azonban, hogy a gazdaság államosítása visszafordíthatatlan, mégpedig nem egyszerűen a Szovjetunió ellenállása miatt; a reprivatizáció végső, mozdíthatatlan és megkerülhetetlen korlátját abban látta, hogy a társadalom elutasítja a kapitalista magántulajdont. Ezt a következtetést 1956 tapasztalataiból vonta le; ő is ötvenhatos volt, bár őt szerencséjére börtönbüntetéssel nem sújtották, csak a tervhivatali állásából rúgták ki. Szóval az állami tulajdon dominanciáját fix sarokpontnak tekintette a hetvenes években és még a nyolcvanas évek első felében is. Mit tehet ilyen körülmények között egy közgazdász, aki azt tartja a hivatásának, hogy segítsen nagyobb jólétet biztosítani az emberek számára? Marci ekkoriban úgy gondolta, hogy olyan intézményi megoldásokat kell kigondolni, melyek aránylag jól szimulálják a kapitalista piacgazdaság működését. Azt hiszem, ez a megközelítés elég pontosan fedi a hetvenes-nyolcvanas évek reformereinek általános szemléletét.

...Kornai Jánosét is?

Kornai egyedülálló képviselője volt a közgazdasági rendszerkritikának, mert ő nem tartozott a reformerek közé: jóval szkeptikusabb volt a rendszer reformálhatóságát illetően; '68 után már nem látta értelmét az efféle kísérleteknek, és ezt alaposan meg is indokolta. Úgyhogy csodálkozni fogtok: minket mégis Marci ismertetett össze. Marci adta kezembe az *Anti-equilibrium* első, stencilezett változatát is.[193] Ez még nem a könyv volt, hanem egy terjedelmes esszé. Nagy hatást tett rám; szerintem önmagában is értékes és időtálló szöveg, és olyasmit is tartalmaz, ami a könyvből aztán kimaradt, jó volna, ha megjelenne. Megismerkedésünktől fogva barátságos, bár sokáig felszínes kapcsolat volt közöttünk; nem olyan régen János idézte fel egy utcai találkozásunkat, amikor hosszasan beszélgettünk *A hiány* kéziratáról, még a könyv megjelenése előtt (ezt viszont Bauer Tamástól kaptam kölcsön). Kornai volt az első szerző, aki a hivatalos nyilvánosságban hivatkozott szamizdatban – hol másutt? – megjelent munkámra. A rendszerváltás után egyszer felkértem, hogy vegyen részt az SZDSZ gazdasági tanácsadó testületében, ezt udvarias levélben hárította el, mondván, hogy nem kíván formálisan párthoz kötődni, de felajánlotta alkalmi segítségét, amit igénybe is vettünk.[194] Amikor aztán kezdtem

[191] Lásd Oskar R. Lange: „On the Economic Theory of Socialism I-II" (A szocializmus gazdasági elméletéről). *Review of Economic Studies* 4 (1936) 53–71, 123–142.

[192] Lásd Friedrich August von Hayek, szerk.: *Collectivist Economic Planning* (Kollektivista gazdasági tervezés). London: Routledge & Kegan Paul 1935.

[193] Kornai János *Anti-equilibrium* című könyve magyarul 1971-ben jelent meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál.

[194] Erről a levélváltásról Kornai János is említést tesz *A gondolat erejével* című könyvében. Budapest: Osiris 2005, 379. 1991-ben az SZDSZ új gazdasági programot ké-

rendszeresen New Yorkban tanítani, elintézte, hogy meghívjanak előadást tartani a Harvardra. Szóval ilyen kölcsönös megbecsülésen alapuló, laza kapcsolat volt közöttünk, míg tíz évvel ezelőtt egy hangverseny után hosszas beszélgetésbe nem bonyolódtunk a villamoson, amit nem tudtunk befejezni, így aztán János és felesége, Dániel Zsuzsa meghívtak Juditot és engem magukhoz, és ebből az együttlétből hihetetlen gyorsan meghitt, elmélyült családi barátság lett. Mióta fájdalmunkra Zsuzsa meghalt, hármasban tartjuk a kapcsolatot. – Visszatérve a tulajdonképpeni kérdéshez: nem úgy áll a dolog, hogy mi bölcsek lettünk volna, a reformerek pedig naivok. Nem kellett illúziókat táplálni a rendszer természetét és reformálhatóságának határait illetően ahhoz, hogy valaki a reformerséget válassza.

Utólag sokan azt sugalmazzák, hogy a reformközgazdász gondolkodásnak volt egy rejtett előfeltevése. Ha a rendszert itt-ott megpiszkáljuk, akkor a beinduló folyamatok idővel átformálják a rendszer egészét, és a létező szocializmusból átviszik a demokráciába és a piacgazdaságba. Valóban ez volt a reformerek „mesterterve"?

Ez a másik véglet, ami nekem szintén tévesnek tűnik. A rendszerváltás előkészítésének éveiben valóban egyre többen közülük kezdtek így gondolkodni; én korábban nem tapasztaltam, hogy ilyen megfontolások vezették volna őket. De más dolog, hogy mi volt az előzetes elképzelésük, és más dolog, hogy ténylegesen hová vezetett a folyamat, amelynek az elindulásában szerepet játszottak. Progresszív hatású szellemi mozgalmak gyakran nem úgy viszik előre a világot, hogy helyesen határozzák meg a céljaikat és azokat el is érik. A progresszív hatás lehet részben vagy egészében téves feltevéseken nyugvó törekvések nem tervezett következménye. A nyolcvanas évek elején én még nem ismertem senkit, aki előre látta volna a rendszer közeli összeomlását. Én sem erre számítottam, noha azt már felismertem, hogy nagy változások ideje közeleg. Ezzel együtt is igaz, hogy a reformerek – másokkal együtt – az összeomlást készítették elő; ők azzal, hogy olyan reformokba vitték bele a pártállamot, melyek a felbomlás felé taszították, akár tisztában voltak ezzel előzetesen, akár nem.

Hogyan tudtak ilyen hatást elérni?

szített, ennek tervezetéről mondott véleményt Kornai Greskovits Bélának, a programkészítő munka koordinátorának és Kis Jánosnak.

A Szovjetunió és a tőle függő kelet-európai államok között egészen a hetvenes évek végéig érvényben volt egy íratlan szerződés. Ennek az volt a lényege, hogy a függő államok elfogadják a Szovjetunió dominanciáját mind a belső ügyeikben, mind a külkapcsolataikban, a Szovjetunió pedig cserébe gyakorlatilag korlátlanul szállít nekik nyersanyagot és energiahordozókat, mégpedig a világpiacinál jóval alacsonyabb áron, és ugyanakkor jó áron átveszi a világpiacon nem értékesíthető ipari termékeiket. Így, bár a gazdaságuk pazarló és veszteséges, mégis növekedni tudnak, és garantálhatják a lakosságuk számára a szegényes, de mégis biztos megélhetést, sőt némi szerény javulást is. Ezt az íratlan szerződést a hetvenes évek végén a Szovjetunió felmondta. Minden évben, valamikor a nyár folyamán, amikor a Brezsnyev a Krímben üdült, odarendelték kelet-európai vazallusaikat eligazításra, és emlékeim szerint 1979-ben egy ilyen alkalommal Brezsnyev bejelentette, hogy nem tudják tovább folytatni a korábbi adakozást.

Akkor lehetett valóban, mert a Kádár-levelezésben van egy ilyen tartalmú levélváltás Brezsnyevvel 1979-ből...[195]

1982-re állt be az a helyzet, hogy a Szovjetunió kedvezményes áron már csak a korábbi mennyiséget volt képes és hajlandó szállítani. Ez különösen súlyosan érintette Magyarországot, mert egybeesett az 1973 óta egyre halmozódó külső államadósság tetőzésével. Kádárék már korábban is csak eladósodás árán tudták tartani az életszínvonal-politikájukat, ami az egész '56 utáni kurzus egyik sarokpontja volt. Brezsnyev bejelentése világossá tette a számukra, hogy a Szovjetunió nem fogja kisegíteni őket a bajból. Hogy a baj milyen nagy, és mennyire súlyos politikai veszélyekkel jár, azt egy évvel később megmutatta nekik a Lengyelországban kirobbant politikai válság. Mindebből két tanulságot vontak le: egyrészt, hogy be kell lépni az IMF-be és a Világbankba, mert a fenyegető pénzügyi válság másképp nem hárítható el. Az adósság növekedését néhány évig visszafogták, de a törlesztési terhek a nyakukon maradtak, és ebből következett a másik konzekvencia: vissza kell térni a reformkurzushoz. Ez a helyzet adott különleges súlyt a reformközgazdászok szavának. 1985

[195] Lásd Huszár Tibor: *Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből, 1954–1989*. Budapest: Osiris 2002.

után pedig tovább nőtt a befolyásuk. Ekkor tartotta az állampárt a XIII. kongresszusát, és Kádár kijelentette, hogy nem mehet üres kézzel a kongresszus elé, magyarán: nagyszabású ígéretekkel kell előállnia. Ez újra felpörgette a hitelfelvételi spirált, és innen már nyílegyenesen vezetett az út a pénzügyi válság felé. Így a nyolcvanas években a közgazdász reformerek nyomásgyakorló képessége egyre erősödött.

Már említetted Tardos Mártont és Bauer Tamást, mint akikkel jó barátságban voltál. Azt is elmondtad, hogy a kirúgatásod napján Tardos felajánlotta, hogy odavesz az osztályára. Voltak más barátaid is a reformközgazdászok között?

Bocsánat, Tamásról még szeretnék elmondani egyet-mást. Ő is a Radnótiban érettségizett, csak két évvel később, úgyhogy ismertük egymást, de felületesen. Nem tudnám megmondani, hogyan kerültünk közelebbi kapcsolatba, de ennek már akkor meg kellett történnie, amikor én még a Filozófiai Intézetben voltam, ő pedig már a Közgazdaságiban, mert látom magamat, ahogy átsétálok hozzá a munkahelyére (a mi intézetünk akkor még a Nádor utcában volt egy bérház harmadik emeletén, az övék pedig szintén a Nádor utcában, az Akadémia ottani épületében). Látom, ahogy belépek a szobájába, ahol Madarász Aladár egy széken ül, Soós Károly Attila pedig az ablakpárkányt támasztja – őket így ismertem meg. De hogy miért jártam ott, arról fogalmam sincs, csak azt tudom, hogy Tamáshoz mentem. Aztán a kirúgatásom után azon vettem észre magam, hogy egyre sűrűbben találkozunk; általában Tamás jön fel hozzám, olvasnivalókat hoz – „belső" intézeti kiadványokat, a kollégái kéziratait –, és autós ember lévén ügyes-bajos dolgaimban segít. Meséltem a múltkor, hogy '83 szeptemberében egy tokaji kirándulásunk során Dani balesetet szenvedett, és Nyíregyházára vittük kórházba. Amikor végül kihozhattuk, még nem volt olyan állapotban, hogy vonaton szállíthassuk haza; Tamást hívtam fel, hogy nem tudna-e értünk jönni: másnap délelőtt ott volt, ő hozott fel Budapestre minket. – A politikában kissé rendhagyó módon viselkedett. Egyrészt soha nem habozott ellenzéki vagy akként értékelt akciókban részt venni: 1973-ban aláírta az abortusz-szigorítás elleni petíciót, amiért kizárták a pártból; a nyolcvanas években publikált a *Beszélő*ben, ellenzéki megbeszéléseken, lakásszemináriumokon vett részt, tiltakozó nyilatkozatokat írt alá, egyik szervezője volt a monori tanácskozásnak,

ahol ő tartotta a gazdaságpolitikai referátumot. Másrészt minden felkínált hivatalos tisztséget elvállalt: 1985-ben Pozsgay Imre felkérésére tagja lett a Hazafias Népfront Országos Tanácsának. 1988-ban szinte egyszerre vett részt az SZDSZ és a Nyers Rezső bázisának kiszélesítésére létrehozott Új Márciusi Front létrehozásában (amihez egyébként bánatomra Tardos Marci és Vásárhelyi Miklós is csatlakozott). Az SZDSZ-ből 2007-ben kilépett; ekkoriban közel került Gyurcsányhoz. Ott volt a Demokratikus Koalíció alakulásánál; Gyurcsány először alelnökké tette, majd szépen kiszorította a vezetésből. Ezek az esetek azt sugallhatják, hogy Tamás politikai szerepvállalásaiban következetlen volt. Pedig egészen másról volt szó: ellenállhatatlan közéleti tettvágyról, mely nem engedte meg, hogy ha bárhol cselekvési teret lát maga előtt, azt ne töltse be. Ugyanakkor minden szerepében azt képviselte, amit helyesnek tartott, arról pedig, hogy mi helyes, mindig következetesen gondolkodott. Az eredmény egy rendhagyó politikai pályaív lett.

Akkor most újra felteszem a kérdést: voltak más barátaid is a reformközgazdászok között?

Már 1973 előtt barátságba kerültem Laki Misivel és első feleségével, a fiatalon meghalt Farkas Katival. Őket a filozófus – később szociológus, zsidóság- és antiszemitizmus-kutató – Kovács András révén ismertem meg; azt hiszem, osztálytársak voltak a Kölcseyben. Misi a közgazdaságtan és a szociológia határterületén mozgott, esettanulmányokat készített: akkoriban főleg szocialista kisvállalatokról. Kételkedésre hajló alkat volt, a határozott állásfoglalások és a nagy remények iránti bizalmatlanságának szkeptikus humorral adott kifejezést, ami felettébb szeretetreméltó emberré tette. Nem lehetetlen egyébként, hogy rosszul emlékszem, és Aladárral valójában ők ismertettek össze, mert a barátjuk volt. Szóval Marci, Tamás és Misiék voltak barátaim a közgazdász reformerek közül már 1973 előtt. Talán meglepőnek fogjátok tartani, hogy milyen sok új barátot szereztem ebből a körből éppen '73 után. Ekkor kerültem rendszeres kapcsolatba Antal Lászlóval, a mi nemzedékünk reformereinek vezéralakjával. Gyakori vendég lettem a Pénzügykutatási Intézetben, mely a Pénzügyminisztérium József nádor téri székházában működött, és mégis, szabadon be lehetett sétálni oda (nem hinném, hogy ez manapság lehetséges volna). Ott ismertem meg Bokros Lajost, Szalai Erzsit, Voszka

Évát, Surányi Györgyöt és Csillag Istvánt, többükkel baráti viszonyba keveredtem.

Kifelejtetted Lengyel Lászlót.

Róla külön kell beszélnem; ő volt az ebből a körből, akivel akkoriban a legközelebbi barátságban voltunk. Megható módon ambicionálta ezt a barátságot, rengeteg gesztust tett nemcsak azon a módon, hogy esti beszélgetéseket szervezett intézeti kollegáival, vagy összehozott olyan, más vizeken evező barátjával, mint Gombár Csaba, hanem a magánéletben is. Kirándulni jártunk; amikor részt vett egy füredi konferencián, magával vitte a Ladáján Juditot és Danit, hogy élvezzék a Balatont, amíg ő a konferenciateremben ücsörög. Lacinak már akkor is megvolt az a vonása, hogy a pártközponttól az ellenzékig minden lehetséges közegben házi tanácsadó szeretett volna lenni, de ez a tulajdonsága inkább csak megmosolyogtató volt. A rendszerváltás után azonban időnként visszás szerepekbe vitte. Még részt vett Szabad Kezdeményezések Hálózatának[196] létrehozásában, ha jól emlékszem, tisztséget is vállalt, és úgy tudom, hogy '88 őszén ott volt Magyar Bálint lakásán, amikor Bálint előadta, hogy a Hálózat eredeti formájában nem tartható, politikai szervezetté kell alakulni. Az SZDSZ-ből azonban kimaradt, ami rendben lett volna, ha visszavonulása nem párosul sértett indulattal. Még ez sem lett volna akkora baj, ha sértettségből táplálkozó véleményeit és jóslatait nem a sajtó, a rádió és a televízió útján terjeszti. Az első szabad választás előtt megjósolta, hogy az SZDSZ-ből nem lesz parlamenti párt, csak kávéházi asztaltársaság. Nem fog meglepni, hogy ekkori szereplésével egyáltalán nem rokonszenveztem, és megszakítottam vele a kapcsolatot. Később a szememre vetette, hogy ha rossz véleményem volt a szerepléséről, miért nem próbáltam beszélni a fejével. Ebben igazat kell adnom neki: korábbi viszonyunk alapján megérdemelte volna, hogy tegyek egy kísérletet.

Miből eredt a sértettsége?

Valószínűleg nem az SZDSZ-szel volt baja, hanem a versengő többpártrendszer létrejöttével.

[196] A Szabad Kezdeményezések Hálózatáról lásd a 18. beszélgetést.

Nem volt demokrata?

De igen, csak érzésem szerint rosszul viselte, hogy az új viszonyok között a késő Kádár-kori szerepe nem reprodukálható. El ne felejtsem: a *Beszélő*ben is publikált: először dr. Kovách Ádám, aztán Magyar László álnéven. Emlékeim szerint ő hozta össze azt a beszélgetést is, melyen 1987 elején reformközgazdászok és az ellenzék belső köreinek tagjai megvitatták a vihart kavart *Fordulat és reform* című programjavaslatot. Mások is sokat tettek azért, hogy élő kapcsolat legyen a reformerek és az ellenzék között – Bokros Lajos nemcsak publikált álnéven a *Beszélő*ben, arra is vállalkozott, hogy a szerkesztőket makroökonómiai fejtágításban részesítse –, de Lacinak ebben oroszlánrésze volt. Mint tudjátok, a vihar utolsó csapásaként Medgyessy Péter akkori pénzügyminiszter 1987-ben felszámolta a Pénzügykutatási Intézetet, az Intézet dolgozói pedig elhatározták, hogy részvénytársasági formában, független szakmai cégként működnek tovább. Érdekesség, hogy Laci engem kért meg: beszéljem rá Tardost, hogy vállalja el az elnök-vezérigazgató tisztségét a részvénytársaságként tovább élő Pénzügykutató élén, amit meg is tettem.

Elmondásod azt a benyomást kelti, hogy a nyolcvanas években a reformközgazdászok és a demokratikus ellenzék, pontosabban a Beszélő-kör folyamatosan közeledtek egymáshoz. Így volt?

Igen, így.

Hogyan történhetett ez meg, hiszen a reformereknek nem volt szükségük az ellenzékkel való együttműködésre ahhoz, hogy a pártállami vezetésre nyomást gyakoroljanak, az ellenzék pedig nem hitt a reformok sikerében?

Manapság közgazdász reformereken technokratákat szoktak érteni. A magyar reformerek nagy többsége a hatvanas–nyolcvanas években nem volt technokrata. Hogy ki a technokrata? Ismeritek Sárközy Tamás ironikus önmeghatározását: Én (mármint Sárközy) olyan vagyok, mint az úri szabó, megrendelésre dolgozom. Amilyen öltönyt rendelnek tőlem, olyat készítek. Marci gúnyosan idézgette ezt a mondást. Neki nemcsak szaktudása volt, hanem etikája is, és ez a többi reformközgazdász partnerünkről is elmondható. Elképzelésük volt arról, hogy milyen az a gazdaság, amely a társadalom számára jó, és azon törték a fejüket, hogyan lehet a magyar gazdaság valóságát ehhez az ideálhoz közelíteni. Intenzív párbeszédben

voltak a rendszerkritikus szociológusokkal. Értették, hogy az egyenlőtlenség alapesetben nem legitim, tehát külön igazolásra szorul, és egyáltalán nem mindig igazolható. Rendszerkritikájukban érvényesítették is ezt a szempontot. A fogyasztói ártámogatásokkal nemcsak az volt a bajuk, hogy rontják a gazdasági tevékenységek hatékonyságát, hanem az is, hogy növelik a jómódú vásárlók előnyeit a szerényebb anyagi helyzetű vásárlókkal szemben. Más kérdés, hogy nem okvetlenül volt egyetértés köztük és a szociológus rendszerkritikusok között – vagy közöttünk – abban, hogy mi teszi legitimmé az egyenlőtlenségeket, és hol vannak a legitim egyenlőtlenség határai. Ez később, már a rendszerváltás után, feszültségek forrása lett, de ekkor még a nézetkülönbségek aránylag kevéssé számítottak.

Az emberi jogokról hogyan gondolkodtak?

Nem volt nehéz kapcsolódási pontokat találni. Az általuk kívánatosnak tartott gazdasági modell is arra épült, hogy a piaci folyamatok szereplőinek jogaik vannak egymással és az állammal szemben. Minket a jogközpontúság ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy demokrácia csak ott lehetséges, ahol a többségi akarat alkotmányos korlátok között érvényesül, és az általuk helyeselt modell is magában foglalta az alkotmányosság – a gazdasági alkotmányosság – eszméjét. Egyszóval, a közeledést a két kör politikai világképének konvergenciája tette lehetővé és ösztönözte. A politikai magatartásmód különbségei is csökkenőben voltak. A kutatóhelyeknek is megvolt a saját „szamizdatjuk": kereskedelmi forgalomba nem kerülő, 50-100-200 példányban sokszorosított tanulmányok cirkuláltak az intézetek között, nagyban hozzájárulva egy közös nyelv kialakulásához, amely már semmiféle kapcsolatot nem tartott a hivatalos beszédmóddal. Ezekből a kiadványokból mi is annyit láttunk, amennyit akartunk, és ők is olvasták a „valódi" szamizdatot. A rendszer általános válságának közeledtével pedig a maradék különbségek is elvesztették a jelentőségüket. A reformerek kezdtek – akár a hivatalos tiltással és büntetéssel is dacolva – a szélesebb nyilvánossághoz fordulni, mi pedig kezdtünk megjelenni a hivatalos színtereken, ahonnan korábban ki voltunk rekesztve. A demokratikus ellenzéknek – remélem, nem túlzok – kitüntetett szerep jutott az új magyar liberalizmus létrejöttében, karakterének alakításában, de az új magyar liberalizmus nem a mi kizárólagos művünk volt: a köztünk és a rendszerkritikus társadalomkutatók közti találkozásból jött létre, és

kellett hozzá a közgazdász és szociológus rendszerkritikusok kölcsönös közeledése is. Ennek a találkozásnak volt köszönhető, hogy az SZDSZ-ből nem kávéházi asztaltársaság lett, hanem parlamenti párt, mely rajta hagyta a keze nyomát a rendszerváltáson.

Hátra van még a kemény dió: a népi írókkal való együttműködés története. Sokan mondták, hogy illúziókat kergettek. Ha a végeredményt nézzük, nem is alaptalanul...

A népiek szellemisége kétségkívül távol állt a miénktől. Mi modern Magyarországban gondolkodtunk, a népi írók kétlelkűen viszonyultak az ország modernizálódásához. Csoóri, Fekete Gyula, Für Lajos és a társaik közül sokan faluról származtak, de az ötvenes években városi értelmiségiek lettek; a faluból kiszakadtak, a város azonban – úgy érezték – nem igazán fogadta be őket. Akarták is a modern világot, de az idealizált paraszti múlt iránt is tele voltak nosztalgiával. Mi azt kívántuk, hogy a magyar társadalom az érdekek, világnézetek, életfelfogások sokféleségét elfogadó politikai közösséggé váljon, ők egy elképzelt homogén nemzeti kultúra és identitás helyreállítását tartották kívánatosnak. Mi az ország alapvető baját a szabadság és a demokrácia hiányában láttuk. Az egy rosszhiszemű mítosz, hogy közömbösek lettünk volna a határon túli magyar kisebbségek ügye iránt; nézzétek meg a *Beszélő*t, nem fogtok olyan számot találni, amelyik a kisebbségi kérdést ne tárgyalta volna. A mi számunkra azonban a kisebbségek ügye emberi jogi és kisebbségi jogi ügy volt; ők nemzeti sorskérdésekről beszéltek, és a mindent meghatározó, legfőbb nemzeti sorskérdésnek a nemzet puszta megmaradásának kérdését tekintették. Herder jóslatát, mely szerint a magyarság el fog tűnni az európai népek térképéről, aktuális veszélynek tekintették; a magyar etnikai nemzet eltűnését úgy képzeltek el, mint egy demográfiai katasztrófát: az ország határain belül a születésszám csökkenése miatt fogy el a magyar, a határokon kívül pedig az asszimilációs kényszer következtében. A születésszám hazai csökkenését a magyarság kollektív felelősségvállalási készségének elvesztésével, a nemzettudat megroppanásával magyarázták, amit viszont a „fridzsider-szocializmus" hódításával hoztak összefüggésbe. Ez is arra motiválta őket, hogy az idealizált hagyományos létformákban keressenek követendő mintát a jövő számára. Ahogy az MDF egyik szlogenje hirdette később: „A múltunk a jövőnk."

Az antiszemitizmus sem volt idegen tőlük...

A modernitással szembeni kétlelkűség vonzódik a megszemélyesítéshez, és – különösen Európának ezen a tájékán – könnyen találja meg a veszedelmet a zsidó alakjában. Tagadhatatlan, hogy a népi tábor nem volt mentes antiszemita előítéletektől, a mi mozgalmunkat pedig a legjobbjaik is zsidó gyerekek vállalkozásának tartották. De abban már egyáltalán nem voltak egységesek, hogy ebből mi következik. Némelyek hallani sem akartak a velünk való együttműködésről. Mások nyitottabbak voltak az irányunkban. A spektrum a vérantiszemita Bíró Zoltántól a kölcsönös megértésre és elfogadásra törekvő Csoóri Sándorig húzódott.

Ugyanakkor azt képviselték, hogy a pártvezetéssel az egyetértést kell keresni.

Ez valóban így volt, a népiek ugyanúgy a pártközpontnál szerették volna elérni saját helyzetük javulását és az általuk képviselt ügy sikerre vitelét, mint bármely más értelmiségi csoport. Illetve mégsem egészen ugyanúgy. Az értelmiség általában egyéni alkukat kötött, nem léptek fel a hatalommal szemben csoportos irányzatként. A népiek helyzete azonban egészen sajátos volt, és ők is annak látták. Irodalmi áramlatokat a pártállam a kádári konszolidáció óta többé-kevésbé megtűrt, társadalmi mondanivalójú szellemi mozgalmakat azonban csak akkor, ha be lehetett sorolni őket a marxizmus-leninizmus címszava alá. Csakhogy a népiek egyszerre voltak befolyásos irodalmi irányzat és ugyanakkor szellemi mozgalom. Lehetett éppen próbálkozni azzal, hogy megtűrjék őket mint irodalmi áramlatot, és ugyanakkor üldözzék mint szellemi mozgalmat, de ezt a taktikát következetesen alkalmazni nem lehetett. A hatalom elvárta tőlük, hogy a létező szocializmust elfogadják, amire – bizonyos fenntartásokkal – készen is álltak. Elvégre a saját felemelkedésüket a szocializmusnak köszönhették, és a népi írók harmadikutassága mindig is a szocializmus valamilyen, a paraszti hagyományhoz közelítő válfajának keresésében állt. Cserébe el tudták fogadtatni, hogy nem közönséges irodalmi irányzatként vannak jelen a nyilvánosságban, hanem egy sajátos szellemiség képviselőiként. Nézeteiket a pártvezetés gyanakvással kezelte, részint ideológiai okokból, mert a kádári garnitúra a nacionalizmus ellenfeleként definiálta magát, a népiekben pedig a nacionalizmus élő megtestesülését látta, részint azonban külpolitikai megfontolások alapján:

a kisebbségi kérdés napirenden tartása olyan elvárásokat ébresztett velük szemben, melyeknek a szovjet állam vazallusaiként, a „szocialista tábor" tagjaiként nem tudtak eleget tenni. Ha fellépnek a kutyaszorítóba került magyar kisebbségek védelmében, Moszkvával kerültek volna összeütközésbe, ha nem lépnek fel, tétlenségük a hazai legitimitásukat kezdte volna ki – egyébként jobbára az utóbbi történt. De gyanakvásuk és fenntartásaik ellenére kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a népiek szellemi irányzatot alkotnak, amellyel kezdeniük kell valamit.

De miért ingáztak a népiek az irodalom és a közélet között?

Egyáltalán nem taktikázásból. 19. századi mintákban gondolkodtak, szilárd meggyőződésük volt, hogy az írók hivatottak a nemzet szellemi vezetésére. Ők a nemzet lelkiismerete és világító fáklyája az éjszaka sötétjében. A párté a politikai hatalom, de övék a szellemi hatalom, a lelkek fölötti hatalom. Ha ők megszólalnak, a nemzet igazi hangja szólal meg. Csurka egyszer halálos komolysággal azt mondta nekem, hogy ők azért nem kezdenek szamizdatozásba, mert ha ők felmondják az egyezséget a hatalommal, akkor itt minden összedől, és jönnek megint a szovjet tankok. Szóval ők magukat egyenrangú tárgyalófélnek tekintették, és abban bíztak, hogy egy nagy nemzeti kiegyezésre juthatnak a pártvezetéssel.

Miben állt volna ez a kiegyezés?

Azt várták Kádáréktól, hogy tegyék magukévá az ő elgondolásukat a „nemzeti sorskérdésekről". Első lépésként zöld jelzést kértek két részleges céljuk megvalósításához: *Hitel* néven irodalmi és közéleti folyóiratot kívántak indítani, amihez lapengedélyt reméltek, továbbá hivatalos elismerést egy Bethlen Gábor Alapítvány nevű kezdeményezés számára, mely a határon túli magyarokat lett volna hivatott a kulturális megmaradásban segíteni. Ez a két cél uralta a magatartásukat a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek vége közti évtizedben. Álláspontjukat mély kétértelműség jellemezte. Egyfelől nagyon is korlátozott előjogokról kívántak a hatalommal alkudozni, és ennek érdekében vállalták a lojalitást a rendszer és vezetői iránt. Másfelől ugyanazt a hatalmat, melynek lojális partnerei szerettek volna lenni, egyszersmind nemzetietlennek és ezért alapvetően illegitimnek tekintették, és ha úgy adódott, hajlandók voltak a keményebb fellépésre is vele szemben.

Hol volt a ti helyetek ebben a játszmában?

Van egy számunkra nem különösebben hízelgő értelmezése az ő stratégiájuknak, mely – előre bocsájtom – nem teljesen légből kapott, de mégis messze jár a teljes igazságtól. E szerint valahányszor azt tapasztalták, hogy a pártvezetés nem veszi komolyan őket, közeledni kezdtek hozzánk, de csak azért, hogy megmutassák: velük nem lehet packázni, tudnak ők másképp is viselkedni. Amikor pedig az erőfitogtatás megtette a hatását, akkor szépen ejtettek minket. Azért mondom, hogy ez az értelmezés nem teljesen légből kapott, mert valóban volt egy ilyen pulzálás a hozzánk való viszonyukban. Hol közeledtek, hol távolodtak, és ez általában megfelelt annak, hogy a pártvezetéstől éppen reméltek valamit, vagy ellenkezőleg, csalatkoztak a reményeikben. A politikai kooperáció azonban nem lelki kérdés; szerintem részünkről akkor is értelme lett volna a velük való együttműködés keresésének, ha ők kizárólag taktikai eszközként akartak volna használni minket, mert mi ugyanígy taktikai előnyt húztunk a velük való játszmából: minél kevésbé tudta a hatalom izolálni a demokratikus ellenzéket, annál inkább válhatott az ellenzék megkerülhetetlen tényezővé. Ha tehát a népieknek érdekük fűződött ahhoz, hogy ne csapják be az ajtót előttünk, akkor nekünk is érdekünkben állt, hogy amikor a rés tágabbra nyílt, betegyük a lábunkat. Én mindenesetre így láttam, és ennek megfelelően jártam el.

Tehát ezt egy taktikai játszmának tekintetted...

Csak részben, mert ugyanakkor az volt a véleményem, hogy a tét jóval nagyobb. A harmincas évekre visszamenő népi-urbánus háborúság mérgező hatással volt a magyar szellemi és politikai közéletre. A magyar társadalom alapvető kollektív érdekének tartottam, hogy ez a háborúság egyszer lezáruljon végre. Akkor még nem láttam, hogy egy nagyobb háború újrakezdéséhez is elő van készítve a talaj, melynek a népi-urbánus konfliktus kiújulása csupán egy mellékes csatája. De ha felismertem volna ezt, akkor is az lett volna a véleményem, hogy *most* ezzel az ellentéttel van dolgunk, ennek az oldásával kell próbálkozni. Ma is úgy gondolom, hogy ha a legkisebb esély kínálkozott erre, azt az esélyt helyes volt megragadni.

A kritikusaid szerint erre semmi esély nem volt. Csurka „Ébresztő, magyarság"-ára,[197] Csoóri „Nappali hold"-jára hivatkoznak...

Beszéljünk először Csoóriról, ő a nagyobb formátumú, bonyolultabb és erkölcsileg is értékesebb – épp ezért igazán tragikus – személyiség kettejük közül. A *Nappali hold* című esszének traumatikus hatása volt a liberális értelmiségre, és jó okkal. Olyan riasztó állításokat tett, mint hogy a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak és a vészkorszak után „a magyarság és a zsidóság szellemi-lelki összefonódásának esélye megszűnt", és ma már „a szabadelvű magyar zsidóság" akarja magához asszimilálni a magyarságot. Ehhez „parlamenti dobbantót" is ácsolt magának: vagyis az SZDSZ zsidó párt, melynek a „fordított asszimiláció" a küldetése.[198] Valóságos lázálom volt ez; higgadt lelkiállapotban Csoóri pontosan tudhatta, hogy a liberalizmus nem „zsidó dolog", hanem a magyar nemzeti hagyományok egyik legértékesebb vonulata, és megérthette, hogy az SZDSZ nem a „zsidósághoz" kívánja asszimilálni a magyarságot, hanem – ha már ezzel a kifejezéssel akarunk élni – a magyar szabadelvű tradícióhoz.

Téged nem rendített meg ez a lázálom?

Dehogyis nem. A *Nappali hold* által kiváltott, indulatos vita kellős közepén kétségbeesve hívott fel Levendel László, és arra kért, hogy szólaljak meg Csoóri védelmében: „János, te tudod, hogy a Sándor nem antiszemita." El kellett hárítanom a kérést, mert az volt a véleményem, hogy Csoóri ugyan tényleg nem indult antiszemitának, sajnos azonban ez egy antiszemita írás. Egy tiszteletreméltó és rokonszenvre érdemes pálya tört meg a rendszerváltás körüli években.

Mi szól amellett, hogy Csoóri nem indult antiszemitának?

A hatvanas években volt egy asztaltársaság a Belvárosi Kávéházban: Jancsó, Orbán Ottó, Hernádi Gyula, Sükösd, Gyurkó mellett Csoóri is a tagja volt. Barátja volt Eörsi Pistának. Lehet, hogy ebben az időben

[197] Utalás Csurka István jegyzetére, amely a Kossuth rádió *Vasárnapi Újság* című műsorában hangzott el 1990. január 14-én. Lásd a 22. beszélgetést.

[198] Lásd Csoóri Sándor: „Nappali hold." *Hitel* 1990. szeptember 5. Az írás elleni tiltakozásul többen kiléptek az Írószövetségből (például Kertész Imre), illetve annak választmányából, (például Mészöly Miklós), Esterházy Péter pedig a *Hitel* szerkesztő bizottságából távozott.

is otthonosabban érezte magát a hozzá hasonlóan faluról elszármazott, első generációs értelmiségiek között, erről semmit nem tudok, de azt tudom, hogy a gondolkodása nagyon közel vitte polgári hátterű, urbánus írótársaihoz. Még egyetemista koromban olvastam *Iszapeső* című irodalmi riportját.[199] A történet egy tragikus sorsú tanyasi lányról szól, akit öngyilkos lesz, mert az apja eltiltja a szerelmétől, egy kubikus fiútól. Az apa korábban tehetős gazda volt, de az erőszakos téeszesítés során birtoka nagyobb részét be kellett adnia „a közösbe". Ő azonban konokul ragaszkodik a már elvesztett státusához, ezért ellenzi lánya rangon aluli kapcsolatát. Az *Iszapeső* elmarasztalja a téeszesítőket, de nem abban, hogy ki akarják húzni ezt a parasztembert a tradicionális életmódból, hanem abban, hogy elvadítják, ahelyett, hogy megértéssel és türelemmel segítenék át a modern világba. Nyoma sincs ebben az elbeszélésben múltba révedő nosztalgiázásnak; a szűkös tanyai életviszonyoktól Csoóri ugyanúgy távolságot tart, mint a modernizáló erőszaktól. A maga felszabadult, városias szerelmi életét állítja szembe a szerencsétlen parasztlány vergődésével, aki a szabadság hiányának esett áldozatul. Ez volt az ő világképe a hatvanas évek közepén, és ebből sok minden megmaradt a későbbiekben is. Valamikor a nyolcvanas évek második felében megrögzött városi embernek mondta magát, aki két-három nap vidéki tartózkodás után menekül vissza Budapestre.

De a ti stílusotok mégis távol állhatott tőle. Ő is úgy gondolta, hogy az országnak nem a politikai szembenállás kinyilvánítására van szüksége, hanem a társadalom szélesebb körei számára is elfogadható, türelmes építkezésre...

A népiek között ez valóban közhely volt, és Csoóri is úgy vélte, hogy az építkezés kedvéért a pártközponttal való lojális együttműködést is vállalni kell. De ki is lógott a sorból. 1968 augusztusában Eörsi István és Gyurkó László társaságában próbálta rávenni a magyar kultúra nagyjait, hogy közös nyilatkozatban tiltakozzanak Csehszlovákia megszállása ellen. Erről Pista is, ő is mesélt nekem. Csoóri Illyéshez vitte el az ívet, aki megtalálta a magyarázatot, hogy miért lenne nagyon rossz, ha éppen ő aláírná. Eörsi Déryhez és Lukácshoz ment; Déry kidobta, Lukács arra hivatkozva

[199] *Kortárs*, 1965/2. Kisregényként 1981-ben jelent meg a Magvető Kiadónál.

mondott nemet, hogy ő párttagként csak a KB-nak írhat levelet, nyilvánosan nem léphet fel a saját pártja ellen. Hogy Gyurkó kivel próbálkozott, nem tudom: mire én kibújtam a tojáshéjból, vele már nem volt miért keresnem a kapcsolatot. Most egyébként sem az alá-nem-írók névsora az érdekes, hanem az, hogy Csoóri a kezdeményezők között volt. Ez nem a lojalitás taktikája volt, hanem a nyílt kihívásé. – Már elmondtam, hogy 1971-ben kész volt aláírni a Dalos György és Haraszti Miklós internálása elleni tiltakozást. És köztudomású, hogy aláírt '77-ben és '79-ben; mindkét esetben olyan akcióról volt szó, melyet nem az ő köre indított útjára. '79-ben megpróbálta néhány barátját csatlakozásra bírni, de egyikük sem állt kötélnek. Meg is rótták őt, amit egyébként szóba hozott egy beszélgetésünkben. Mindkét aláírását évekkel később is büszkén vállalta.

Mikor kerültél vele közelebbi kapcsolatba?

A hetvenes évek vége felé. A nyolcvanas években sűrűn találkoztunk; megadta a titkos telefonos kódját is: három kicsengés után le kell tenni és újra tárcsázni, akkor tudja, hogy barát hívja, és felveszi. A *Nappali hold* természetesen nem jöhetett a semmiből, de ez nem jelenti, hogy az 1989 előtti évtizedek Csoórija minden további nélkül azonosítható volna az 1989 utáni évtizedek Csoórijával. Azt sem jelenti, hogy a korábbi Csoóritól meredek lejtő vezetett volna idáig, amelyen nem volt megállás.

Nem volt a demokrácia híve...

A rendszerváltás által megteremtett demokráciát valóban nem szerette. 1983-ban azonban, amikor előszót írt Duray Miklós *Kutyaszorítójához*,[200] még az volt az álláspontja, hogy a többpártrendszer a kisebbségek védőbástyája, mert a szavazatokért való verseny legalább egy pártot mindig arra bír, hogy felvállalja az ügyüket. Vagyis a kisebbségi probléma megoldásának kulcsát a demokráciában látta. Ugyanezt képviselte 1985-ben a monori tanácskozáson. Kenedi János korreferensként a szemére vetette, hogy számára a demokrácia nem önmagában cél, hanem csak eszköz egy

[200] Lásd Csoóri Sándor: „Kapaszkodás a megmaradásért." Előszó Duray Miklós *Kutyaszorító* című önéletírásához. *Beszélő* 8 (1983/3). Duray Miklós szlovákiai magyar geológus 1983 tavaszán jelentette meg önéletírását a New York-i Püski Kiadónál. A könyvhöz írt előszava miatt Csoóri Sándort publikálási tilalommal sújtották, nem utazhatott el a római Collegium Hungaricum Illyés-emlékműsorára sem.

fontosabbnak tekintett érték – a nemzeti megmaradás – szolgálatában. Szerintem azonban az, hogy Csoóri a nyolcvanas években a nemzeti kérdés megoldását összekötötte a demokrácia ügyével, üdvözlendő tény volt, egyike azoknak a pontoknak, ahol elvi alapon közeledhettünk egymáshoz. A mából visszatekintve látszik csak igazán, milyen nagy tett volt ez akkor Csoóri részéről.

A határon túli magyarok jogainak védelme tehát kapcsolódási pont volt...

Igen, így van. Az emberi jogi gondolat reneszánsza idején, a II. világháború után a kisebbségi jogoknak rossz hírük volt, mert a harmincas években a náci Németország Csehszlovákia belső rendjének felforgatására, majd az ország annektálására használta őket. Ezért a hetvenes-nyolcvanas években még szokás volt szembeállítani egymással az egyéni és a kisebbségi – kollektív – jogokat. Én azonban azon a nézeten vagyok, hogy a kisebbségi jogok eszméje nem mond ellent az egyéni jogok eszméjének, ellenkezőleg: azon alapul, belőle származik. A kilencvenes években írtam is erről, de már a hetvenes évek vége felé ez volt a véleményem.[201] Ezért jóhiszeműen gondolhattam – pontosabban: gondolhattunk, mert ekkor még együtt mozogtunk Bencével –, hogy a kisebbségi jogok elvi kiindulópontul szolgálhatnak a népiekkel való együttműködéshez. És ami Csoórit illeti, ebben nem is tévedtünk; ő maga is úgy emlékszik a *Nappali hold*ban (nem az azonos című esszében, hanem a később megjelent esszé- vagy naplókötet egy másik helyén),[202] hogy az 1977 utáni évtizedben az a remény vezérelte, „hogy az emberi és vele együtt a nemzeti, nemzetiségi jogokért indított küzdelemben 1956 és 1968 után ismét egymásra találhatunk".

Megkerestétek Csoórit egy ötletetekkel.

Nekem úgy tűnik, hogy ez a '77-es és a '79-es szolidaritási akció közötti időkre esett. Az elgondolás az volt, hogy szerkeszteni kellene egy petíciót, és ahhoz széles körben aláírásokat gyűjteni, mely az alkotmány

[201] Lásd Kis János: „Túl a nemzetállamon, I-II." *Beszélő* 1996/1. és 1996/2. Újraközölve: Kis János: *Az állam semlegessége.* Pozsony: Kalligram 2015.

[202] Lásd Csoóri Sándor: *Éji nap – nappali hold. (1955-1989) Naplójegyzetek, töredékek.* II. Szerk. Balogh Júlia és Pálfy G. István. Budapest: Erdélyi Szalon – IAT Kiadó 2018, 62.

kiegészítését indítványozná a következő cikkellyel: „A Magyar Népköztársaság felelősséget érez a határain túl élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását." Utóbb ráismertem ugyanerre a mondatra a köztársasági alkotmányban. Hogy a szövegezőknek honnan volt meg a tőlünk származó megfogalmazás, azt érdekes lenne tudni, de nem ehhez a történethez tartozik. A filmrendező Kósa Ferencnél jöttünk össze négy-öt alkalommal; ha jól emlékszem, a Keleti Károly utcában lakott. Rajta és Csoórin – meg, persze, Gyurin és rajtam – kívül Kodolányi Gyula, Kiss Gy. Csaba és Czakó Gábor volt jelen, valamint két mindannyiunknál fiatalabb ember, a népművelő Zelnik József, aki az ő köreikhez tartozott, és Fényi Tibor, aki mihozzánk. Tibornak volt valami szerepe a megbeszélések összehozásában, de már nem tudom felidézni, hogy mi.

Hogyan zajlottak a megbeszélések Kósánál? Mi történt azután, hogy ismertettétek az ötletet?

Az alkotmány-kiegészítés tartalmát illetően hamar egyetértésre jutottunk, és az akciót is mindenki helyeselte. Illetve ezt nem állíthatom szó szerint, mert ők valamennyien puha körvonalakban beszéltek; miközben a szavaik hangulata támogató volt, semmi olyat nem mondtak, amivel egyértelműen elkötelezték volna magukat. Így aztán sehogy nem lehetett eljutni arra a pontra, amikor a gyakorlati lépések következtek volna: ki fogalmazza meg a petíció szövegét, ki legyen a címzettje, kiknek az aláírását kellene mindenképpen megszerezni, és így tovább. Kicsit bizáncias volt az egész. Egy idő után az együttlétek kezdték az értelmüket veszteni, és végül elhaltak anélkül, hogy bárki szájából elhangzott volna a „nyet". Emlékeim szerint a vég azzal kezdődött, hogy Csoóri egyszer csak elmaradt. Érdekes módon, miközben a saját környezetében ő volt messze a legradikálisabb és erkölcsiekben a legérzékenyebb, ugyanakkor a személyes közlekedésben általában puha volt, kerülte a konfrontációt.

Ezeken a tárgyalásokon ők egyszerűen taktikáztak, vagy pedig érezhető volt egyfajta kulturális különbség köztetek, ami miatt gyanakvással viseltettek az irányotokban?

Nekik két megbeszélés között egy számunkra láthatatlan körrel kellett egyeztetniük, és amíg ott nem alakult ki egyetértés, itt sem foglalhattak állást egyértelműen. Azonkívül ők irodalmárok voltak, akiknek a számára

a politika elsősorban a közügyekről való beszédet, a mértékadó szavak kimondását jelentette. Gondoljatok bele: 1989 legnagyobb politikai eseménye a kerekasztaltárgyalás volt, és a népiek nem ismerték fel, hogy ott kell lenniük; kívülről jött emberekre – Sólyom Lászlóra, Szabad Györgyre és Antall Józsefre – delegálták az MDF képviseletét. Létrejött körülöttük az ország legnagyobb ellenzéki pártja, művelődési házak vezetőiből, a táncház-mozgalom lelkes szervezőiből, a helyi elitekből álló kiterjedt személyi hálózattal, mely az ő szavukat leste, és ez a párt néhány hónap alatt gyakorlatilag kicsúszott a kezükből. Hogy kulturális különbség vagy gyanakvás szerepet játszott-e a kezdeményezésünk a megfeneklésében? Ez is lehetséges. Nagyjából ebben az időben történt, bár nem a Keleti Károly utcai megbeszélésekkel kapcsolatban, hogy egy alkalommal az Akadémia előcsarnokában sétálgatva hármasban beszélgettünk, Csoóri, Bence és én. Csoóri mondott valamit, amit pontosan nem tudnék visszaidézni, de a lényege az volt: Vegyétek figyelembe, hogy a „mi" észjárásunk más, mint a „tiétek". Valószínűleg arról volt szó, hogy a barátai húzódoznak a „radikális" cselekvéstől. Amikor elvált tőlünk, Gyuri azt mondta: „Ez a Csoóri most lezsidózott minket." Nekem ez eszembe se jutott: arra gondoltam, hogy a két csoportosulás gondolkodási és cselekvési módja közti különbségekre utalt. Érthette persze úgy, hogy „mi, magyarok" mások vagyunk, mint „ti, zsidók", de nem szükségképpen kellett így értenie. Szóval, nem értettünk egyet.

Utólag mit gondolsz, melyikőtöknek volt igaza?

Azt hiszem, mindkettőnknek, illetve egyikünknek sem. Csoóri egy halála után publikált naplóbejegyzésében az áll, hogy „én lógok ki legjobban a magyarok sorából, én parolázok a zsidókkal". Ezt a hozzánk való viszonyáról írja, név szerint említ engem, Bencét és Hamburger Miskát. Azt írja, hogy a barátai – Fekete Gyulát, Für Lajost, Bíró Zoltánt nevezi meg – becsülnek minket a radikalizmusunkért, de hümmögnek is, hogy könnyű nekünk, mögöttünk ott a világ zsidósága, az egész nemzetközi sajtó.

Egyetértett Csoóri ezekkel az antiszemita véleményekkel?

A napló csak rögzíti, hogy a környezetében lévő emberek mit gondolnak rólunk, sem egyetértő, sem bíráló ítéletet nem fogalmaz meg. A felosztást azonban a maga nevében teszi meg: vannak ők, a „magyarok", és vagyunk mi, a „zsidók"; mi ezek szerint nem vagyunk „magyarok". Ez

Gyurit igazolja. De ugyanebben a naplóbejegyzésben azt is írja Csoóri, hogy „a barátaim régóta nézik fejcsóválva kézszorításomat a radikális fiúkkal", kilógok a sorból, mert „parolázok a zsidókkal". Kész volt velünk együtt kockázatokat vállalni, amiért nemcsak kicsinyes adminisztratív büntetéseket kellett elszenvednie, hanem a barátai rosszallását is. Igaz, ezt megengedhette magának, mert miközben kilógott a sorból, a tekintélye elvitathatatlan volt. Nem volt vezérfigura, inkább a békéltető, kiegyenlítő szerepében érezte otthon magát. Mégsem volt vitás, hogy a népi körökben ő a „number one". Egymásnak adták a kilincset nála a határon túlról érkező magyarok. A határon innenről is őt keresték a táncház-mozgalom résztvevői, vidéki magyartanárok, kultúrházigazgatók. Türelmesen meghallgatta mindenki panaszait. Szóval nem volt az ő helyzete bizonytalan akkoriban. A mi radikalizmusunkat „zsidós" dolognak tekintette, de méltányolta is, és több készséget mutatott arra, hogy osztozzon benne, mint a legtöbb „urbánus" értelmiségi. A jelek szerint egyetértett a barátaival abban, hogy a „magyar embernek" nyugodt építkezésre van szüksége, olyan kezdeményezésekre, melyek nem teszik túlzottan próbára a teherbíró képességét, de azt is őszintén és mélyen – alkatából, ösztöneiből eredően – hitte, hogy a mi „zsidó" radikalizmusunkra is szükség van; a kétféle fellépés valamiféle párosítását tartotta kívánatosnak. Kényes egyensúly volt ez, de hosszú ideig sikerült fenntartania. Ez az én megérzésemet támasztja alá, ha nem is pontosan úgy, ahogyan én akkor gondoltam.

A Nappali hold *nem cáfolja a megérzésedet?*

Az 1984-es naplójegyzetek Csoórijától távol állt az a páni félelem, ami a *Nappali hold* és a később azonos címen megjelentetett esszékötet Csoóriját hatalmába kerítette. Valami alapvetően megváltozott a két időpont között. A demokratikus ellenzék kicsiny csapat volt, melynek a „másságában" Csoóri nem látott veszélyt. Az igazság az, hogy a népi tábor sem volt nagyobb, de őket – magát Csoórit is – az a bizonyosság éltette, hogy ők a nemzet egészét képviselik, míg mi a zsidó kisebbséget. Egyik sem volt igaz, de ő a többiekhez hasonlóan így látta. Amíg nem voltak kétségei afelől, hogy mi mások vagyunk ugyan, mint a magyarok, de másságunkkal együtt megvan a kijelölt – kisebbségi – helyünk az ország térképén, addig baráti érzésekkel és megbecsüléssel közelített hozzánk, és nem egyszer részt vállalt az akcióinkban is, a társai neheztelését is vállalva. 1989-ben

azonban számára váratlanul kitörtünk arról a helyről, amelyet a természetes helyünknek vélt: létrehoztuk az ország második legnagyobb pártját; motorja voltunk egy sikeres népszavazási kezdeményezésnek, melyben ő semmi mást nem látott, mint hogy meghiúsítottuk barátjának államfői ambícióit, hónapokra defenzívába szorítottuk a Fórumot, és az országgyűlési választáson listán alig maradtunk le tőle. És mindez akkor történt, amikor maga Csoóri gyorsuló iramban szorult saját pártja és tágabb értelemben a demokratikus politika perifériájára, melyben a költő-váteszek elképzelt helye egyszerűen nem létezett. Összezavarodott és megrettent.

Csoóri még a költő-váteszek vezérszerepében hitt volna?

Ambivalens volt. A saját köreiben eléggé egyedülálló módon eléggé tisztán látta, hogy ha nálunk még létezik a költő-vátesz szerepe, annak az ország elmaradottsága az oka. Ugyanakkor a politikában nem korlátozott célokért küzdő vezetőkre vágyott, hanem messiásokra, akik a Kánaán felé vezetik a népüket. Ez arra vall, hogy a költő-vátesz szerepe mélyen meg volt alapozva a világszemléletében.

A zsidóbarát, demokrata Csoóri antiszemitaként és a demokrácia ellenfeleként végezte. Szomorú történet ez... Csurkáról viszont már korábban tudni lehetett, hogy nem áll távol tőle a kocsmai antiszemitizmus.

Ha másból nem, a szigligeti botrányából: valamikor a hetvenes évek elején az Irodalmi Alap alkotóházában részegen inzultált egy zsidó származású, idős férfit, amiről akkor „egész Pest" beszélt. Csakhogy a nyolcvanas években Csurka a népi írók társaságának Csoóri mellett a legnagyobb harci kedvű tagja lett, és ez – akár meglepő, akár nem – közelítette hozzánk. Néhány találkozásunk után azt mondta Donáth Ferinek – ezt talán említettem már –, hogy szégyelli magát, mert előítéletei voltak velem szemben, pedig látja, hogy derék fiú vagyok. Ahogy Csoóri hozzájárult, hogy a *Beszélő* leközölje a Duray-könyvhöz írott előszavát, ő is vállalta, hogy a szilencium alá helyezéséről az Írószövetség közgyűlésén felolvasott nyilatkozatát megjelentessük.[203] Más alkalommal is megjelent a *Beszélő*ben.[204] A monori tanácskozás ötletét az emlékezet Donáthnak tulajdonítja, holott az Csurkától eredt. Személyesen tanúsíthatom, jelen

[203] Lásd Csurka István: „Nyilatkozat." *Beszélő* 18 (1986/3).
[204] Lásd Csurka István: „Az első áldozat nevében." *Beszélő* 21 (1987/2).

voltam. Kiss Ferenc házából voltunk távozóban – úgy emlékszem, Duray második letartóztatása kapcsán jöttünk össze –, ahonnan egy bozótoson át vezető, keskeny ösvényen lehetett az aszfaltozott út mellett leparkolt autóinkhoz eljutni. Feri és Csurka előttem haladtak, én kissé lemaradva utánuk. Egy idő múlva Feri bevárt engem, hogy azon melegében ismertesse Csurka javaslatát: rendezni kéne egy új Szárszót, de nem a népi tábor külön akciójaként, hanem a népiek és a demokratikus ellenzék közös szervezésében. – Ezekben az években, hogy Csurka kifejezésével éljek, „barátinak mondható" kapcsolat volt közöttünk, minden könyvéből adott egy dedikált példányt... Tessék, itt van egy, a címe: *Mi újság Pesten?* És itt az ajánlás: „Kis Jancsinak, aki újságot csinál Pesten." Nem képzelem, hogy egy időre megszabadult volna antiszemita beidegződéseitől; de utólag is úgy gondolom, hogy igyekezett helyet találni előítéletekkel telepakolt mentális térképén az irántunk ekkoriban vitathatatlanul érzett megbecsülés és rokonszenv számára; ezen szerintem őszintén dolgozott ekkoriban. A maga sokkal faragatlanabb módján ő is igyekezett egyensúlyt tartani egyfelől a velünk szembeni előítéletek, másfelől a rokonszenv és együttműködési készség között. Tudni lehetett, hogy kényes egyensúly ez, de azt nem lehetett tudni, hogy felborul-e, s ha igen, mikor. Amúgy ugyanaz borította fel, mint Csoóriét, de nem ugyanúgy. Csoóriból az váltott ki pánikot, hogy mi politikai tényezővé váltunk. Csurkában az szabadította fel az ordas indulatokat, hogy ő maga vált politikai tényezővé.

Tizenharmadik beszélgetés

A Bibó Emlékkönyv

Szeretném, ha a mai beszélgetést a Bibó Emlékkönyv*nek szentelnénk. Ez volt a magyar értelmiség legimpozánsabb közös fellépése a rendszerváltás előtti évtizedben. Lenyűgöző a szerzők névsora. Szűcs Jenő és Niederhauser Emil; Bali Sándor, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács alelnöke, és Gáli József, az 1957-ben halálra ítélt író; Illyés Gyula és Weöres Sándor; Vas István és Mészöly Miklós; Bertalan László és Szalai Pál; Konrád György Fekete Gyula és Kiss Ferenc között; a határon túlról Duray Miklós, Molnár Gusztáv, Kántor Lajos, Szász János, összesen 73 szerző. Kezdjük azon, hogy mi tette lehetővé ezt a felsorakozást.*

Mindenekelőtt Bibó alakja. Bibó azt szerette volna, hogy a sírkövére ezt írják: „Élt 1945–1947 között". Az ő igazi ideje azonban a halála utáni évtized volt: ekkor vált a sokféle rendszerkritikus csoport, irányzat és áramlat számára közös vonatkoztatási ponttá, láthatatlan integráló személyiséggé. Nemcsak azért volt láthatatlan, mert 1979-ben meghalt, hanem azért is, mert 1956 óta távol tartotta magát a nyilvánosságtól. Ez is hozzátartozott a varázsához, mert azt sugározta, hogy soha nem alkudott meg az '56 utáni rezsimmel. De ennél sokkal többről volt szó. A háború utáni rövid koalíciós időszakban a Parasztpárt színeiben politizált és nagyobbrészt a *Válasz*ban[205] publikált; szociális kérdésekben radikális volt, és mélyen megérintette a Trianon-szindróma: ezért a népiek maguk közül valónak érezték. Ugyanakkor a magyarság ügyét a kelet-európai kisállamok nyomorúságának tágabb összefüggésében látta, ezért az értelmiség urbánus része is rokonszenvezett vele, akikből persze a szociális érzék sem hiányzott, és az előítéletekkel szemben egyáltalán nem voltak közömbösek a nemzeti kérdés iránt – elég, ha most csak Litván György nagyhatású

[205] A *Válasz* című irodalmi és társadalompolitikai folyóirat először 1934 és 1938 között jelent meg Debrecenben; szerkesztői Fülep Lajos, Sárközi György, Gulyás Pál és Németh László voltak. A lap 1946-ban újraindult Sárközi Márta (Sárközi György özvegye) és Illyés Gyula szerkesztésében; 1949-ben betiltották.

Magyar gondolat – szabad gondolat című könyvére emlékeztetek.[206] Bibó tehát radikális volt, sőt forradalmár, de forradalmi radikalizmusa a jogállam és a demokratikus procedúrák iránti feltétlen tisztelettel párosult; demokrata volt, aki a demokráciát a szabadság rendjeként ünnepelte, így a demokratikus ellenzék is az elődei között tarthatta számon. Kitüntetett jelentőséget tulajdonított a magántulajdon tiszteletének, de közben szocialista is volt, a szövetkezeti szocializmus híve, akihez a reformszocialisták is kapcsolódni tudtak. Ő volt a Nagy Imre-kormány egyedüli tagja, aki a helyén maradt egészen addig, amíg a bevonuló szovjet katonák ki nem ürítették a Parlamentet; ott írta legendás kiáltványát, mely a kormány utolsó hivatalos nyilatkozata lett; ezért '56 hagyományának is szimbolikus alakja volt. És még az ellenségei sem vonhatták kétségbe, hogy erkölcsi tisztaságával, megvesztegethetetlen jellemével toronymagasan kiemelkedett a korából. Az *Emlékkönyv* létrejötte azt demonstrálta, hogy a Bibóhoz való kötődés eltérő világnézetű csoportokat egymással is kapcsolatba hozhat. Ezt az elvtársak is megértették: vállalkozásunk hivatalos értékelésében külön hangsúlyozták úgymond „koalíciós" jellegét.

Donáth Ferenc volt az Emlékkönyv *szerkesztőbizottságának elnöke. Tőle jött az ötlet is?*

Igazad van, az *Emlékkönyv* létrejöttét nem egyedül Bibó integráló személyisége tette lehetővé; kellett hozzá Donáth is, aki szintén széles körben volt elvitathatatlan tekintély. A szerkesztőbizottságban félig tréfásan, félig azonban nagyon is komolyan elnök úrnak szólítottuk. Az ő elnöksége nélkül az *Emlékkönyv* talán meg sem született volna, de semmiképpen nem lett volna azzá a nagyszabású flottatüntetéssé, amivé lett. Az ötlet azonban nem tőle származott. Bibó halálának napján, az esti órákban kerestük fel Dániel utcai lakásán Kenedi, Bence meg én, hogy a tervvel megismertessük, és kikérjük a véleményét.

Azon a napon született az elgondolás hármótok között?

Nem, nem azon a napon, egy évvel korábban, a gépiratos szamizdat felfutásának idején. Kenedi Jancsi javasolta Bencének és nekem, hogy Bibó hetvenedik születésnapjára szerkesszünk egy ünneplő kötetet. Mivel

[206] Lásd Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon.* Budapest: Magvető 1978.

azonban a kerek évfordulótól még három év választott el, ezért úgy döntöttünk, hogy egyelőre nincs tennivalónk. János azért szóba hozta az ötletet Réz Palinak, aki nyomban igent mondott, és később nem egészen értette, hogy miért tartott olyan soká a második jelentkezésünk. Talán azért, mert János előbb kereste meg Palit a tervével, mint minket, amikor még nem dőlt el, hogy majd csak később vágunk bele a szervezésbe. – Bibó haláláról Pista fia az elsők között értesítette Jánost, aki azonnal összekapta magát, és bejött az Akadémiai Könyvtárba, hogy közölje velünk a hírt. Meg voltunk döbbenve – hallottuk, hogy néhány héttel korábban meghalt a felesége, és hogy ő már akkor is kórházban volt, de nem sejtettük, hogy már nincs sok ideje hátra –, János azonban, aki közel állt Bibóhoz, egészen kiborult…

…te nem találkoztál Bibóval?

Nem, illetve egyetlen alkalommal, ha ez találkozásnak nevezhető. 1978-ban Schiffer Pál az Uránia moziban meghívott vendégek előtt mutatta be nagyszerű filmjét, a *Cséplő Gyurit*.[207] A vetítés után Halda Alízzal beszélgettem a mozi előcsarnokában, amikor odalépett Alízhoz egy nagyon magas, idősebb férfi; a háta enyhén hajlott volt, mint azoknak az embereknek, akiknek le kell hajolniuk, hogy másokkal beszélgetni tudjanak. Félrehúzódtam, hogy ne zavarjam meg őket. Úgy alakult, hogy ez a férfi háttal állt nekem. Miután elbúcsúztak, Alíz megkérdezte, tudom-e, hogy kivel beszélgetett. Nem tudom, feleltem. Ő Bibó István, felelte Alíz. Utána néztem, még láttam, ahogy az ajtón át távozik. Szóval, ha a Bibó Istvánnal való egyetlen személyes találkozásomra gondolok, egy hátat látok magam előtt.

Térjünk vissza a könyvtári beszélgetésetekhez. Ott tartottunk, hogy Kenedi kiborult…

Átkozta magát, amiért annak idején nem ragaszkodott hozzá, hogy a tisztelgő kötetet azonnal csináljuk meg, ahelyett, hogy a távoli hetvenedik születésnapig várnánk. Amikor lecsillapodott, elkezdtünk a tennivalókról beszélni. Azonnal megállapodtunk, hogy ha már az élő Bibó előtti tisztelgés elmaradt, legalább Bibó emléke előtt tisztelegni kéne egy emlékkönyvvel. Abban is egyetértettünk, hogy a szerzőknek szélesebb körből kell kikerülniük, mint amit mi el tudunk érni. Ezért mi benne lehetünk a szerkesztőbizottságban, de nem játszhatunk benne vezető szerepet; kell egy elnök, aki nálunk jóval elfogadottabb, és evidens volt, hogy ez csakis Donáth Feri lehet. Nem emlékszem, hogy a többi szerkesztő személyéről beszéltünk-e ott helyben, valószínűleg igen. Mindenesetre felhívtuk Ferit, és elmentünk hozzá a Dániel útra. Felkértük, hogy vegyen részt a kötet szerkesztésében, és legyen a szerkesztőbizottság elnöke. Habozás nélkül igent mondott, úgyhogy mindjárt bele is vághattunk a szerkesztőbizottság összetételének megbeszélésébe. Ő javasolta Göncz Árpádot, aki Bibó perében a másodrendű vádlott volt, és akit én korábban csak felületesen ismertem; a Vörösmarty téri, Elizélt palotának csúfolt irodaházban futottunk össze párszor: én a kantinba jártam ebédelni az Akadémiai Könyvtárból, ő pedig fordítóként a kiadóját kereste fel.

Göncz Árpádot milyen embernek ismerted meg?

Nagyon kedves, nagyon vonzó embernek. Habitusában a vidéki magyar értelmiségi és a világpolgár keveredett. Derű sugárzott a lényéből, remek humora volt. Amikor köztársasági elnökként Bill Clintonnál járt, a fő ceremónia-mester előzetesen tájékoztatta a szertartás legapróbb részleteiről is; egyebek között elmondta neki, hogy húsz (vagy huszonegy?) ágyúlövéssel fogják köszönteni. Mire ő megkérdezte: „Miért, elsőre nem tudnak eltalálni?" Úgy látszik, a legjobb bemondásait az elnökség idejére tartogatta, mert ennyire átütő szellemességre nem emlékszem az *Emlékkönyv* tájékáról, ámbár viccelődő kedvű emberként jelenik meg előttem. Az igazat megvallva akkor, ott azt sem vettem észre, hogy államférfiúi formátum, és egyszer majd képes lesz közjogi tekintélyként megjeleníteni a harmadik köztársaság plebejus, egalitárius, emberközeli vonulatát. Van, akin minden körülmények között meglátszott, hogy birtokában van a politikai autoritáshoz szükséges képességeknek; Donáth Ferin például meglátszott, nem véletlenül szólítottuk elnök úrnak. Göncz Árpiról akkoriban nem sejtettem, hogy egyszer köztársasági elnök lehet. Persze ki gondolta

[207] Schiffer Pál 1978-ban bemutatott *Cséplő Gyuri* című dokumentum-játékfilmje a Balázs Béla Stúdió keretein belül készült, és a Zala megyei Németfaluból származó tehetséges, ambiciózus cigány fiatalember sorsát követi nyomon. Cséplő György a film bemutatása után néhány hónappal elhunyt.

akkor, hogy tíz év múlva köztársasági alkotmány alatt fogunk élni. Arra, hogy Árpiban államfői kvalitások rejlenek, a rendszerváltás idején, pár hónappal a választások előtt gondoltam először, amikor – az SZDSZ megbízott elnökeként – megkerestem, hogy ha úgy adódik, elvállalná-e a köztársasági elnöki tisztséget. Antall József nagyjából ugyanekkor tehette fel neki nagyjából ugyanezt a kérdést.

Göncz Árpád elnökségéről még biztosan szó lesz a maga idején. Most térjünk vissza a szerkesztőbizottság összeállításához.

Érdekes módon a saját szűkebb köréből Feri senkit nem említett; Vásárhelyi Miklós neve szóba került ugyan, de Feri elhárította az ötletet – ha jól emlékszem, azzal az indokkal, hogy Miklósnak szívpanaszai vannak, nem lenne helyes egy ilyen kockázatos ügybe bevonni. Csoóri Sándor neve magától kínálkozott. Réz Pál, Szűcs Jenő nevét János dobta be. Bence javasolta Tordai Zádort, Halda Alízt talán én, de őrá bármelyikünk gondolhatott.

Hol és mikor ült össze a szerkesztőbizottság?

Alíz lakásán. A pontos dátumra nem emlékszem, de úgy tűnik, hogy a temetés után. Bibó búcsúztatása volt az első temetés az életemben, amelyik politikai demonstrációvá vált. Többszáz ember gyűlt össze az óbudai temető ravatalozója körül, én a ravatalozótól elég távol toporogtam. Egyszer csak látom, hogy gyors léptekkel három férfi vonul el mellettünk: középen Bibó Pista, egyik oldalán Illyés Gyula, a másikon János. Méltatlankodó dörmögést hallok a hátam mögül: „Ki ez a taknyos?" Egy jól értesült ismerős megadta a választ: „Kenedinek hívják. Ő is beszélni fog." „Ez? Hogy jön ez ahhoz, hogy egy Illyés Gyula mellett beszéljen?"

Tényleg, hogy jött hozzá?

Úgy tudom, Pista, „a kis Bibó" kérte fel. Illyés szövege amúgy tele volt pakolva stílbravúrokkal – Kosztolányi óta senki nem bánt olyan elegánsan a magyar prózai nyelvvel, mint ő –, Bibó történelmi szerepéről azonban szinte semmi nem derült ki belőle. János nem egy stiliszta, az ő beszéde Illyés után döcögősnek hatott, de arról szólt, amiről a legnagyobb magyar demokrata búcsúztatásakor beszélni kellett. Kimondta, hogy Bibó a magyar demokráciáért küzdött, és a demokrácia még mindig megvalósításra vár. A beszéd egy erőteljes képpel zárult: Bibó legendás írógépével,

melyen a Parlament épületében november 4-én lekopogta a nyilatkozatát. Az az írógép azóta is kopog, számtalan kéz üti le a billentyűit, mondta János, félreérthetetlenül utalva az akkoriban még a gépiratos korszakát élő szamizdatra.

Milyen érzés volt a szerkesztőbizottságban dolgozni?

Felemelő. Derűs és – hogyan is mondjam – szolidáris hangulatban zajlottak az üléseink. Ez még Szűcs Jenőről is elmondható, pedig ő módfelett rátarti ember volt, nehezére esett úgy beszélni másokkal, mint akiket magával egyenlőnek tekint. Ha az ember ismerte – én összejöttem vele két-három alkalommal –, felfedezhette azokat a vonásait is, amelyek nem leplezett gőgjével együtt kedvelhetővé tették, de tény, hogy nem volt könnyű személyiség.

Lenne egy kérdésem, ami nem egészen ide tartozik. Szűcs Jenő néhány évvel később öngyilkos lett, és nem teljesen világos, hogy mi sodorhatta ideáig. Fölmerült, hogy az öngyilkossága esetleg összefügghet utólagos vegzálásokkal, melyek a Bibó Emlékkönyv*ben játszott szerepével is összefügghettek.*

Kizártnak tartom, hogy hatósági vegzálásoknak lett volna kitéve. Nemzetközileg is elismert történész volt, akit a hatalom inkább leválasztani szeretett volna az ellenzék köreiről, nem közénk taszítani. Állami díjjal is kidekorálták. Én nem találkoztam ezzel a szóbeszéddel, és csak annyit mondhatok, hogy szerintem teljesen légből kapott. Szűcs 1988 végén lett öngyilkos, amikor már javában zajlott a régi rend szétesése. A kilátásokat illetően kétségtelenül pesszimistább volt a demokratikus érzelmű értelmiség átlagánál; néhány héttel a halála előtt, az Új Márciusi Front vitanapján hangot is adott a kételyeinek. Szkepszisét elsősorban arra alapozta, hogy a mi régiónkban nincs tudás a civil társadalomról.[208] Arra sem gondolnék azonban, hogy a politikai borúlátása magyarázná az öngyilkossághoz vezető depresszióját. Hogy mi okozhatta, arról semmit sem tudok, találgatásokba bocsátkoznunk pedig nem illenék, meg nem is erre kértél: a te

[208] Szűcs Jenő felszólalása hozzáférhető itt: „Szűcs Jenő és a magyar demokrácia." *Átlátszó* 2018. június 6. https://szakirodalom.atlatszo.hu/2018/06/06/szucs-jeno-es-a-magyar-demokracia/

kérdésed csak arra vonatkozott, hogy okozhatta-e hatósági vegzálás. Erre tudni vélem a választ: nem.

Mennyire volt világos, hogy ez egy illegálisan készülő kötet lesz? Mit gondolt a szerkesztőbizottság arról, hogy a várható hivatalos rosszallás hogyan fogja befolyásolni azokat a potenciális szerzőket, akiknek az „első nyilvánosság" volt a természetes közegük?

Abban biztosak voltunk, hogy az *Emlékkönyv* az „első nyilvánosságban" nem jelenhet meg. Ennek ellenére úgy döntöttünk, hogy be fogjuk nyújtani valamelyik nagy kiadónak, ezzel is megnyugtatva az általad megjelölt szerzői kört, hogy nem szamizdatolásra készülünk. Ez nemcsak azért volt fontos, mert a szamizdatot az illegalitás légköre övezte – aki a „második nyilvánosságba" belépett, annak számolnia kellett a lehetőséggel, hogy kizárja magát az „elsőből" –, hanem azért is, mert a szamizdat vállalásával a szerzők a demokratikus ellenzék közösségével való azonosulást is vállalták volna, ettől pedig sokan ódzkodtak volna, akik Bibó előtt szívesen rótták le a tiszteletüket egy nem hivatalos antológiában. Ezért határoztuk el, hogy a legalitás és az illegalitás közti szürke zónát vesszük célba. Megállapodtunk, hogy nem fogjuk sokszorosítani az *Emlékkönyv*et, hanem minden szerző kap egy bekötött példányt, melynek a költségeit ő maga állja, egy példányt pedig a Széchényi-könyvtárban letétbe helyezünk (erre a mindenhová, mindenkihez bejáratos Kenedi Jancsi vállalkozott). Azt természetesen nem garantálhattuk, hogy senki nem adja kölcsön a saját példányát egy barátjának vagy ismerősének, aki – a megkérdezésével vagy a megkérdezése nélkül – gépelt másolatokat készít a kötetből vagy annak egyes darabjaiból, de azt igen, hogy a szervezett szamizdat forgalmába az *Emlékkönyv* nem kerül be. Megegyeztünk, hogy a felkért szerzőket ebben a szellemben tájékoztatjuk, világossá téve, hogy nem egy szamizdat vállalkozásban vesznek részt, ugyanakkor nem elhallgatva, hogy a kötet egészéről vagy egyes darabjairól másolatok készülhetnek.[209] Úgy véltük,

[209] A kötet kéziratát Donáth Ferenc azzal a kikötéssel adta le a Gondolat Kiadónak, hogy azon egy betűt sem változtathatnak. Ez eleve kizárta az amúgysem valószínű közlést. Az *Emlékkönyv* a rendszerváltás után, 1991-ben jelent meg, a Századvég Kiadó és a berni székhelyű Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem közös kiadásában.

hogy a Bibó alakja és eszméi melletti közös kiállás kockázatához képest ez a további kockázat már elhanyagolható: aki a közös kiállást vállalja, az nyugodt szívvel vállalhatja a nem tervezett másolatokat is.

Volt olyan potenciális szerző, aki ilyen körülmények között sem vállalta?

Feltételeztük, hogy lesznek néhányan, és voltak is; Csoóri például megpróbálkozott Czine Mihállyal, aki nemet mondott; valószínűleg Hanák Péter és Lackó Miklós is kapott felkérést – az ő részvételük kézenfekvő lett volna –, mégsem szerepelnek a szerzők között. Nekem ilyen személyes tapasztalatom nem volt; igaz, én jobbára olyanokat kerestem meg, akiknek a csatlakozása nem volt kétséges: Haraszti Miklóst, Szalai Pált, Dalos Györgyöt, Zsille Zoltánt, Éliás Józsefet…

…merthogy aláírásgyűjtéseknél néha előfordult, hogy utólag valaki visszavonta a szignóját, vagy tiltakozott amiatt, hogy a Szabad Európában is beolvasták a nevét.

A visszalépés azért más, mint a felkérés elhárítása. Ilyesmire nem került sor. A szerzőink becsületbeli ügynek tekintették, hogy leróják a tiszteletüket Bibó István előtt. De azért volt, aki bár úgy érezte, hogy nem maradhat ki, ugyanakkor benne lenni sem akart egyértelműen. Illyés Gyula nagy művésze volt az ilyen „kinn is vagyok – benn is vagyok" megoldásoknak, és most is megtalálta a mesterfogást: a végsőkig halogatta a kéziratának leadását, az utolsó pillanatban pedig új írásmű helyett a sírbeszédét adta oda, amely ráadásul – ha nem tévedek – addigra már meg is jelent valamelyik vidéki irodalmi folyóiratban, talán a *Forrás*ban. Weöres Sándor pedig egy disztichont adott az ókori sírfeliratok modorában: „Elhunyt rettenetes kórságba zuhanva Boriska. / Három hét múlva Pista követte nejét." Nagy képzelőerő kellett hozzá, hogy ebből a kétsorosból kiolvassuk a főhajtást Bibó emberi és politikai nagysága előtt.

Föl tudnád idézni, milyen szempontok alapján döntöttétek el, hogy kit kértek föl? Voltak ezzel kapcsolatban viták?

Azzal kezdtük, hogy mindenki sorolta a szerinte számba jövő neveket, és így összejött egy máris elég hosszú lista a lehetséges szerzőkből. Ezt az előzetes listát aztán megszűrtük, és kiosztottuk egymás között, hogy ki kit kér fel. Ha a megkeresett elfogadta a felkérést, akkor megkérdeztük, hogy van-e további ötlete, így a névsor hólabdaszerűen bővült. A felké-

rés feladatát természetesen nem lehetett átruházni; miután egy új névre a szerkesztőbizottság rábólintott, valamelyik tagjának kellett az illetőt megkeresnie, többnyire annak, akinek a közvetítésével a javaslat beérkezett. Így történt, hogy – miután Csalog Zsoltnak én adtam át a meghívást az *Emlékkönyv* szerzőgárdájába – Andrásfalvy Bertalannal is én vettem fel a kapcsolatot, noha, őszintén szólva, korábban a létezéséről sem tudtam, ugyanis őt Csalog javasolta. Andrásfalvy néprajzkutató volt, ebben az időben Pécsett dolgozott muzeológusként. Édesapja azonban Budapesten lakott az Orlay utcában, ő pedig elég rendszeresen látogatta, így nem volt nehéz találkoznom vele. Mindjárt az első alkalommal tapasztalatot szerezhettem a köztünk lévő társadalmi távolságról, mert a papa – kissé nagyothalló és a környező világtól már meglehetősen elrugaszkodott férfiú – bent ült a szobában, amikor az *Emlékkönyv*ről beszélgettünk, és az idős emberek önfeledtségével közbekérdezett: „Kiről van szó? A Bibó Dinciről?" Amire Andrásfalvy felemelte a hangját: „Dehogy is, apa! A Bibó Dinci kompromittálta magát az ellenforradalomban." Nem 1956-ról beszélt, persze, hanem 1919–20-ról, azzal a magától értetődő természetességgel, amellyel Horthy és társai ellenforradalmárnak nevezték magukat.[210] „Bibó Istvánról van szó, a szegedi Bibó István fiáról." Tagadhatatlanul volt valami mulatságos ebben az anakronisztikus mellék-dialógusban, de nem ezért idézem fel, hanem, hogy érzékeltessem: a mából visszatekintve milyen kivételesen jó idők voltak ezek, hiszen minden megértési nehézség és kulturális distancia ellenére barátságos, jó hangulatban, megbízhatóan együtt tudott működni egy jobboldali kötődésű néprajzkutató és egy baloldali érzelmű filozófus.

De miben működtetek együtt? Te felkérted őt, ő elfogadta a felkérést...

Ennél többről volt szó. A szerkesztőbizottságon belüli munkamegosztás úgy festett, hogy első lépésben minden írást az szerkesztett meg, aki a felkérést vállalta. A szerkesztőnek pedig természetesen meg kellett beszélnie változtatási javaslatait a szerzővel. Andrásfalvy egy néprajzi írást nyújtott be, melyhez nekem néhány stiláris észrevételen kívül nem sok

[210] Bibó Dénes a Horthy-féle Nemzeti Hadsereg tisztje, a Prónay-különítmény tagja, az 1919–1920-as fehérterror egyik kegyetlenségéről híres résztvevője volt, több embert saját kezűleg kínzott meg, illetve akasztott fel.

hozzáfűznivalóm lehetett, de volt a szövegében egy helyesírási furcsaság: az Ormánságot következetesen Ormányságnak írta. Megkérdeztem, hogy nem követhetnénk-e a megszokott helyesírást. Válaszából kiderült, hogy a kétféle írásmód szerinte a magyarság eredetének kétféle felfogása közti állásfoglalást is magában hordozza: most már nem tudnám megmondani, hogy a maga részéről a türk vagy a finnugor rokonság megalkuvást nem ismerő híveként ragaszkodott-e az Ormánysághoz. A mi kettőnk közös ügye szempontjából ez mindegy is volt: mivel az atipikus írásmódnak érdemi jelentőséget tulajdonított, el kellett fogadnom, hogy marad az Ormányság.

Visszatérnék arra a kérdésre, hogy voltak-e viták a lehetséges szerzők személyéről.

Hogyne lettek volna, de mint tudod, a szerkesztőségek általában úgy működnek, hogy igyekeznek addig folytatni a vitát egy-egy ügy fölött, amíg ki nem alakul valamifajta konszenzus, szavazásra nagyon ritkán kerítenek sort. Ebből a szempontból mi is olyanok voltunk, mint egy szabályos szerkesztőség, a legtöbb vitás kérdés úgy dőlt el, hogy valamelyik fél visszakozott. Huszár Tibor nevét például szóba hozta valaki, de végül az lett a közmegegyezés, hogy őt nem kérjük fel. Jó érzékkel vetettük el az ötletet, hiszen utóbb ő lett a kötet titkos cenzora. Egyetlen személyi ügyre emlékszem, amikor a többség döntött, ez a Krassó Gyurié volt. Bence, Kenedi és én azt képviseltük, hogy Krassó rabtársa volt Bibónak, rendületlenül kitartott a forradalom hagyománya mellett, helye van ebben a vállalkozásban. Két dolog szólhatott ellene: az egyik az, hogy kétségkívül nehéz ember, nem az együttműködési készségéről híres. Ennek azonban nem volt jelentősége, mert nem a szerkesztőbizottságba hívtuk volna meg, hanem a szerzők közé. A másik elképzelhető ellenvetés az lehetett, hogy ő nyughatatlan ellenálló volt, aki folyton felhívta magára a rendőrség figyelmét valamivel. A mi véleményünk szerint ez sem volt elfogadható indok az elutasításhoz. Aki az *Emlékkönyv*ben való részvételre vállalkozott, annak azt is vállalnia kellett, hogy olyan emberek is lehetnek a szerzőtársai között, akik felhívják magukra a rendőrség figyelmét. Mi is ilyenek voltunk. Szóval, mi hárman Krassó mellett érveltünk, a többiek – talán az egy Alíz kivételével – nem támogatták, vagy vehemensen ellenez-

ték Krassó meghívását. A többség döntött, a többségi döntést pedig rossz szájízzel ugyan, de el kellett fogadnunk.

Krassó kizárásának főleg taktikai oka volt? Nem akartak elriasztani más embereket, akiknek a részvételét szellemi vagy intellektuális értelemben fontosabbnak gondolták, mint a Krassóét, vagy pedig politikai ellenszenv is volt a Krassó-féle radikalizmus iránt?

Gondolom, ez is, az is. Krassó habitusa sokak ízlését sértette, és akit annyira irritált, hogy a meghívása ellen foglaljon állást, az nyilván taktikai megfontolásból is ellene volt, mert feltételezte, hogy másokat is irritálni fog.

Mi történt a benyújtott kéziratokkal?

Minden szerkesztő minden kéziratot elolvashatott és véleményezhetett. Általában kisebb szerkesztési kérdésekről folyt a vita; egyetlen esetre emlékszem, amikor a szerkesztőbizottság többsége egy dolgozatot kiszavazott a kötetből. Ez Zsille Zoltán írása volt, mely vagy azonos a „Tanulmány vörösben és feketében" című szociológiai szatírájával, vagy annak a közeli rokona. Volt ellene egy formai kifogás: felkéréskor kikötöttük, hogy a kézirat nem lehet hosszabb egy szerzői ívnél, Zoli pedig kétszer–háromszor terjedelmesebb szöveget adott le. Kétségtelen, Szűcs Jenő tanulmánya, a később nemzetközi hírnévre szert tett „Vázlat Európa három történeti régiójáról" is messze túllépte a terjedelmi korlátokat, de ennek az értékét minden szerkesztő felismerte – én is nagyra tartottam, bár a szemléletét illetően voltak kételyeim –, szóval ezt valamennyien nagyon értékes hozzájárulásnak tartottuk, miközben belátható volt, hogy gyakorlatilag lehetetlen megrövidíteni, tehát aközött kellett választani, hogy lehozzuk így, ahogy van, vagy Szűcs visszavonja. Így hát föl sem merült, hogy kötözködni kezdjünk a terjedelmén. Szűcs tanulmánya egyébként néhány éven belül megjelent önálló kötetként, ha jól emlékszem, a Magvető Kiadónál.[211]

Milyen kételyeid voltak a szemléletét illetően?

Talán nem kételyeket kellett volna mondanom, inkább bizonytalanságot. Nem volt egészen világos, hogy a régiók szétfejlődését örök időkre

[211] Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest: Magvető 1983.

szóló végzetnek tekinti-e vagy meghaladható történelmi állapotnak; az Új Márciusi Front ülésén elhangzott beszéde inkább végzetszerűséget sejtet, én viszont abban gondolkodtam, hogy a felzárkózás nehéz, elhúzódó, visszaesésekkel és kanyarokkal terhelt folyamat – a szovjet típusú rendszerben is egy ilyen kanyart láttam –, de mégiscsak lehetőség, amiért érdemes megküzdeni. Mindenesetre, a „Három történelmi régió"-tól eltérően, Zsille írása rövidíthető volt, csakhogy a szerkesztők egy részének nem csupán terjedelmi kifogásai voltak vele szemben: az ő személyes és ekkor már erősen szatirizáló közelítése a „létező szocializmus" valóságához eleve nem illett bele a szociológiáról alkotott közkeletű felfogásba, és mi tagadás, tényleg bővelkedett a túlhabzásokban. De mégis: Zoli értékes ember volt, és azok közé tartozott, akik keresték a kapcsolatot Bibóval, látogatták őt, oldották az elszigeteltségét. Méltánytalannak tartottam volna, ha kimarad az *Emlékkönyv*ből. Ezért fölvetettem, hogy mi lenne, ha tennék neki egy rövidítési javaslatot, és közben megpróbálnék a túlhabzásokon is szelídíteni. Ebben maradtunk. Így hát megkerestem Zolit, elmondtam, hogy mit kér a szerkesztőbizottság, és hogy én szívesen megszerkeszteném a szöveget úgy, hogy az remélhetőleg az ő és a szerkesztők számára is elfogadható lesz. Nem volt könnyű ember, de meglepetésemre készségesen ráállt az ajánlatra, én pedig elvégeztem a munkát.

Mit szólt hozzá?

Ez volt a második meglepetés: úgy, ahogy volt, jóváhagyta. Akkor visszamentem vele a szerkesztőbizottság következő ülésére. Szűcs a kezébe vette, mindjárt az első oldalon kiszúrt egy mondatot, tett rá egy gúnyos megjegyzést, aztán továbblapozott, és még két-három ilyen kommentárral lesöpörte az írást. Én ezt méltánytalannak találtam, de már nem emlékszem, hogy teljesen magamra maradtam-e a különvéleményemmel, vagy Bence és Kenedi mellém állt. Bizonyára igen. Mindenesetre a többség szava megint döntött. Ez nagyon nehéz helyzetbe hozott, mert vissza kellett mennem Zsilléhez, hogy elmondjam neki: hiába tanúsított példás rugalmasságot, a szerkesztőbizottság így is visszadobta a kéziratát. Később, már a nyomtatott szamizdat idején Krassó kalózkiadásként megjelentetett egy válogatást a *Bibó Emlékkönyv* szövegeiből, és nekem úgy rémlik, hogy ebbe a kötetbe Zsille írását is beletette; talán valamit saját magától is. Ez a kiadvány azonban feledésbe merült.

Azt beszélik, hogy az Emlékkönyv*ből való kihagyása is hozzájárult Zsille emigrálásához.*

Egész biztosan sérelemként élte meg, egy nála kiegyensúlyozottabb személyiséget is megrázott volna. Tovább lökte egy pályán, amely akkor már sajnos amúgy is erősen lejtett. Zoli nagyon jó szociológusnak indult, az elsők között figyelt fel az egyre terjeszkedő „második gazdaság"[212] jelenségére, üzemszociológiai munkái a nagy, központosított szervezet visszásságait, kontraproduktív és kontraszelekciós mechanizmusait tárták fel. A sztenderd empirikus szociológiáról rossz véleménye volt: egyszer azt mondta nekem, hogy az empirikus szociológia óriási apparátus mozgósításával cáfolhatatlanul bebizonyítja, hogy az emberek 90 százaléka akkor vesz magához esernyőt, ha azt gondolja, hogy esni fog az eső. A rendszerkritikus indulatok és a szisztematikus kutatással szembeni ellenszenv jól megtalálták egymást; ez vitte a maga nem szokványos, szubjektív szociológiájának műveléséhez, amiben nagy lehetőségek is rejlettek, meg nagy veszélyek is.

Milyen veszélyek?

Az egyik, a közvetlen veszély a hetvenes évek Magyarországán abban állt, hogy egyszerre kerül szembe a nyílt kritikát nem tűrő hatalommal és a konvencióihoz ragaszkodó tudományos világgal. Nem sokkal utánunk Zolit is kizárták az MSZMP-ből, és őt is kitették az állásából.

És a távolabbi veszély?

Aki a társadalomtudományt annak megszokott módszertani fegyelmező eszközeit félretolva műveli, annak nagyon nagy belső fegyelemmel kell rendelkeznie. A baj az, hogy erre a terepre leginkább olyan kutatók merészkednek, akikből a belső fegyelem eleve hiányzik. Ezért a ragyogó kezdetek könnyen végződhetnek szétesésben, és ha valakit – mint Zolit – az az igazságtalanság ér, hogy marginális létre kényszerítik, amelyből még a külső körülmények rendezettsége is hiányzik – nincs hivatalos munkarendje, nem kap havonta mindig ugyanazon a napon fizetést és így

[212] „Második gazdaság": így nevezték a hetvenes-nyolcvanas években a legális és az illegális szféra közti gazdasági tevékenységek körét. A „második gazdaság" a hivatalos szabályok réseiben működött.

tovább –, akkor a szétesés szinte garantált. És hát én úgy láttam, hogy Zoli egyre rosszabb körökbe sodródik.

Barátok voltatok?

Évfolyamtársam volt, ő is magyar–filozófia szakra járt, és az első évben barátkoztunk, igen. Amikor azonban én Márkus környezetébe és az egyetemi lukácsisták közé kerültem, eltávolodtunk egymástól, mert Zolinak a marxizmus minden válfajáról nagyon rossz véleménye volt. Találkoztunk azért néhányszor az egyetem elvégzése után is; amikor a Rakovski-könyv tervezett folytatásán dolgoztam Bence Gyurival, Zolit is megkerestem szociológiai információkért. Aztán a hetvenes évek vége felé újra keresztezték egymást az útjaink, mert Zoli is bekapcsolódott a demokratikus ellenzékbe – ő volt a Charta melletti 1979-es kiállás egyik fő szervezője –, de nem ugyanazokban a körökben mozogtunk: nem fog meglepni, hogy Zoli a magát radikálisként definiáló társaság tagja lett, és köztük is azoknak egyike volt, akik sértett indulatokat tápláltak az általuk megalkuvónak tartott körrel – ez voltunk mi –, szóval a mi körünkkel szemben. Egyre ellenségesebb hangon nyilatkozott meg rólunk, akkor is, amikor – emigrálása után – a Szabad Európa munkatársa lett. Hazatérése után egyszer összefutottunk az SZDSZ Mérleg utcai székházának földszintjén működő étteremben, melyet a régi ellenzéki motoros, Sulyok Miklós vitt akkoriban. Rossz hangulatú találkozás volt.

A szerkesztőbizottság működésére visszatérve: emlékszel más esetre is, amikor többségi döntés született?

Igen, én ebben az ügyben is a kisebbséggel voltam. Talán olyan eset is volt, amikor egyetértettem a többséggel, az ilyen esetek kevésbé hagynak nyomot az ember emlékezetében. Molnár Gusztáv azt a címet adta az esszéjének: *Felkészülni azutánra.* Ezt a többség vállalhatatlannak tartotta, és végül Göncz Árpi szándékosan semleges címjavaslatát fogadták el: *A felkészülés kötelessége.* Nekem az eredeti cím miatti aggodalmak túlzottnak tűntek, és egyébként is: Guszti ekkor még Bukarestben élt, a kommunikáció nagyon körülményesen zajlott közöttünk, a hozzájárulását se lehetett kérni a címváltoztatáshoz, úgyhogy a dolog a szerkesztői etika szempontjából is – hát, mondjuk így – határeset volt. Ha belegondolok, a *Bibó Emlékkönyv* szerkesztésében való részvétel jó tanulási alkalom is volt: tapasztalatot adott abból, hogy demokratikusan működő testületben

a vitás kérdések végső soron többségi szavazással dőlnek el, a kisebbség pedig tudomásul veszi a többségi döntést akkor is, ha nem ért egyet vele. Természetesen vannak határok: előfordulhat, hogy az ember lemond vagy kilép, ha a többségi döntés vállalhatatlan. Én ebben a három esetben nem értettem egyet a többséggel, de úgy ítéltem meg, hogy mindent egybevetve nincs kellő indokom a szerkesztőbizottság elhagyására, ezért természetesen mind a három döntésért felelős vagyok én is.

Zsille szövegének visszautasításáért is?

Igen, azért is.

Ezektől az esetektől eltekintve zökkenőmentes volt az együttműködés?

Igen, mint mondtam, a szerkesztőbizottság munkájában részt venni felemelő érzés volt. Az is felelemelő volt, ahogy a társaság viselkedett, amikor közbeszólt a történelem. 1979 decemberének utolsó napjaiban a szovjet hadsereg bevonult Afganisztánba.[213] Sokan gondolták akkoriban, hogy ez drámai hatással lesz a magyar belpolitikára is, visszatérhet a nyílt, kemény elnyomás. A szerkesztőbizottságban is akadt, aki felvetette, hogy talán helyesebb volna lefújni vagy felfüggeszteni a vállalkozásunkat, de egy hosszas beszélgetés végére felülkerekedett az az álláspont, hogy a reménybeli szerzők már fel vannak kérve, nem visszakozhatunk. Annyi történt, hogy Csoóri elmaradt az üléseinkről, azonban delegált valakit maga helyett: ettől fogva Tornai József járt el a képviseletében. Csoóri soha nem indokolta meg a hátrébb húzódását, tehát elvben lehetséges, hogy a személycsere nem is Afganisztán feltételezett következményeivel függött össze, de bármi volt is az ok, ez a lépése nem volt egyértelmű kivonulás, inkább afféle illyési gesztus: benne is maradt a szerkesztőbizottságban, meg nem is. Egyébként a folytatásról hozott megállapodást Csoóri is elfogadta.

[213] A szovjet hadsereg 1979. december 24-én vonult be Afganisztánba, hogy hatalomra segítse a helyi kommunista párt mérsékeltebb szárnyához tartozó Babrak Karmalt Hafizullah Amin ellenében, akinek a regnálása ellen szerte az országban fegyveres felkeléseket indultak, az összeomlás szélére sodorva a kommunista uralmat. A szovjet haderő azonban képtelen volt leverni az ellenállást. 1989. február 15-én, majd tíz éves kegyetlen háborúskodás után a szovjet csapatok végleg kivonultak az országból. Az afganisztáni háborúban a szovjet hadsereg 35 000 katonája veszett oda, az afgán felkelők és polgári lakosság áldozatainak számát 1,5-2 millió közé teszik, legalább 5 millióan pedig elmenekültek az országból.

Jól döntöttetek.

Szerintem is. Nemcsak azért örültem a kialakult konszenzusnak, mert az *Emlékkönyv* szerkesztői kiállták a próbát: meg tudtak egyezni abban, hogy lesz, ami lesz, a visszatáncolás erkölcsi csőd volna. Politikai értelemben is jól döntöttünk, mert a Szovjetunió afganisztáni kalandjának ugyan rendkívül súlyos következményei lettek,[214] de az *Emlékkönyv* szerkesztőinek és szerzőinek üldözése nem tartozott ezek közé.

Van tudomásod arról, hogy egyesekkel mégis elbeszélgettek, ahogy az akkoriban szokás volt?

Igen, a pártközpontnak az volt a stratégiája, hogy megpróbálja leválasztani az ellenzéki „kemény magról" azokat a szerzőket, akikről feltételezték, hogy távol állnak tőlünk és nem voltak politikai szándékaik a Bibó előtti tisztelgéssel. Niederhauser Emillel, Szűcs Jenővel próbálkoztak. Bertalan Lászlót, Bojtár Endrét azért hívták be, mert ők párttagok voltak; tőlük a kizárás terhe mellett egyértelmű elhatárolódást követeltek.

Honnan lehetett tudni erről?

Már nem tudom elválasztani egymástól azokat az információkat, amelyek talán már akkor eljutottak hozzám, azoktól, amelyeket évtizedekkel később olvastam, amikor az úgynevezett Knopp–Kornidesz-jelentés teljes szövege nyilvánosságra került. Ezt a jelentést a pártközpont Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya készítette a felsőbb vezetés számára, és a hírhedt Knopp András, valamint az osztályvezető Kornidesz Mihály jegyezte.

A tartalma már akkor ismeretes volt...

Igen, egy másolatát elhelyezték a Társadalomtudományi Intézet könyvtárában, ahol a mi tágabb köreinkhez tartozó kutató sietősen kivonatokat készített belőle. Ez a nyers összefoglaló forgott azután, még a párizsi *Irodalmi Újság* is közölte. Tudomásom szerint a belügy nyomozott a kiszivárogtató után, de csak annyit sikerült Sherlock Holmes-i éleslátással

[214] A háború gazdaságilag és politikailag is súlyosan megterhelte a Szovjetuniót, felgyorsította a rendszer és az államszövetség 1991-es bukásához vezető folyamatot.

megállapítaniuk, hogy a kivonat készítője hozzáférhetett a jelentéshez, pedig ennél messzebb is juthattak volna, mivel a dokumentumból nem túl sok helyen tettek le másolatot, a kivonatoló pedig sietségében Szilágyi Sándor barátunk teljes neve helyett „Sacit" írt, ez aztán mindenütt így jelent meg, elárulva, hogy a szivárogtató Szilágyi köreiben mozoghatott. Csak az érdekesség kedvéért mondom, hogy a kivonat Réz Pali neve mellé a „neofita túlbuzgó" epitheton ornanst[215] biggyesztette, amiről szent meggyőződésem volt, hogy szintén a whistleblowertől[216] származó fordulat, ekkora ökörség nem szerepelhetett az eredetiben, pedig de bizony, hogy onnan lett kimásolva.

Mi volt a véleményed a dokumentumról?

Annak alapján, amit a kapkodva készült összefoglalóból kivettem belőle? Ezt most már nem tudnám megmondani, az akkori benyomásokat elnyomta az eredeti szöveggel való megismerkedés. Maradjunk annál, hogy utólag sem érdektelen: betekintést ad abba, hogyan gondolkoztak az elvtársak az ellenzékről, és hogyan próbálták az általunk teremtett helyzeteket kezelni. Észrevették, hogy sok olyan embert sikerült megnyernünk, akiket a gondolkodásmódjuk és az életstratégiájuk korábban távol tartott az ellenzéktől: az *Emlékkönyv*et „koalíciós" vállalkozásként jellemezték, ami nyugtalanította őket. Persze azt, hogy széles „népfrontot" sikerült létrehoznunk – ez a kifejezés is tőlük származik – még önmaguknak is csakis úgy tudták megmagyarázni, hogy a résztvevők többségét félrevezettük, eltitkoltuk előlük a valódi céljainkat. Azt állították, hogy a kötet ellenzékinek minősített írásai előzetesen össze lettek hangolva, amiről a megtévesztett útitársaknak persze sejtelmük sem volt. Hogy ennyire rosszul ismerték az értelmiségiek viszonyát a szellemi termékeikhez, vagy csak úgy tettek, mintha tényleg azt hinnék, hogy valamennyien ugyanazt az előre egyeztetett nótát fújjuk, erre a kérdésre nincs válaszom. Szóval a „koalíciós" jellegben látták az *Emlékkönyv* egyik újdonságát, a másikat pedig abban, hogy masszívan megjelent benne nemcsak úgy általában a szovjet típusú szocializmus

[215] Epitheton ornans (görög): díszítő jelző.

[216] Whistleblower (angol): állam- vagy szolgálati titokként kezelt iratok, illetve információk nyilvánosságra hozója.

elutasítása, hanem az '56 utáni magyarországi rezsim – az ő rezsimjük – legitimitásának kétségbe vonása is. Hangsúlyozták, hogy ez nem minden írásról volt elmondható, de arról értekeztek, hogy az összehangolt ellenzéki szövegek közé beágyazva a politikailag semleges, szaktudományos írások is rendszerkritikus felhangot kaptak. A szerzőket egy skálán igyekeztek elhelyezni a megveszekedett ellenzékiektől a Bibót tisztelő, de a rendszerrel szemben nem illojális szerzőkig; azt javasolták, hogy a kultúrpolitika integrálja vissza az utóbbiakat, minket pedig szigeteljen el. Ennek érdekében kezdeményezték, hogy a politikailag közömbös szakmunkákat jelentessék meg állami kiadóknál, és Bibó munkássága számára is teremtsenek nyilvánosságot. Eközben vicces ötletekkel is előálltak: mivel Szűcsöt első helyre sorolták a publikálandó szerzők között, ezért fontosnak tartották külön megjegyezni, hogy tagja volt ugyan a szerkesztőbizottságnak, de a kötet politikai vonalának kidolgozásában nem játszott szerepet. Szóval a kötetnek előre meghatározott politikai vonala volt, melyet a szerkesztőbizottság határozott meg, csak ez a megtévesztett szaktudós Szűcs Jenő elől ez el lett konspirálva. Hahaha.

Szankciókra is javaslatot tettek.

Igen, felvetették, hogy Tamás Gazsit el kellene távolítani az egyetemről – a Filozófiatörténet Tanszéken volt oktatói állása –, Réz Palit pedig a Szépirodalmi Kiadótól, továbbá azt, hogy meg kellene fontolni, maradhat-e Alíz egy lánykollégium igazgatója. Gazsit aztán valóban kirúgták, Palihoz, Alízhoz azonban nem nyúltak. Viszont tény, hogy ettől fogva fokozták a Bibó integrálására tett erőfeszítéseiket, aminek köszönhetően pár év múlva megjelent egy csaknem reprezentatívnak mondható válogatás Bibó munkáiból – ezt az *Emlékkönyv* járulékos hozadékaként tartom számon.

Tudtatok róla, hogy a Knopp–Kornidesz-jelentés ugyanannak a Huszár Tibornak a cenzori jelentésén alapult, aki ebben az időben hosszasan interjúvolta Bibót, és aki a három kötetes Bibó-válogatás szerkesztője lett?

Dehogy tudtunk. Én erről csak 2005-ben értesültem, amikor az *Élet és Irodalom* Murányi Gábor bevezetőjével leközölte a Huszár-jelentés szövegét.

A Huszár-jelentésről mit gondolsz?

Nézd, Huszár az *Emlékkönyv* idején már javában dolgozott azon, hogy Bibót visszahozza a nyilvánosságba. Ahogy mondod, interjúzott vele, és foglalkoztatta műveinek megjelentetése. Ezt akkoriban csak kompromisszumok árán lehetett elérni, amit belátok, és nem tartom – akkor sem tartottam – az ördögtől valónak, ha valaki jó célok érdekében kompromisszumokat köt. De, hogy egy Avishai Margalit nevű kortárs izraeli filozófust idézzek, vannak tisztes kompromisszumok, és vannak mocskos kompromisszumok.[217] Az 56-os írások elhagyása a Huszár szerkesztette háromkötetes válogatásból szerintem a vállalható kompromisszumok közé tartozott.[218] A *Bibó Emlékkönyv*ről cenzori jelentést írni, a kézirat közlése ellen állást foglalni és a szerzők megosztását indítványozni, cserébe pedig elérni, hogy a Bibó-kiadás megjelenhessen: ez mocskos kompromisszum volt. Murányi szerint Huszár egy telefonbeszélgetésben azt mondta neki: meglepte, hogy a pártközpont kíváncsi az ő „tudósi véleményére". Olyan nagyon azért nem lephette meg, mert már '72-ben, a filozófusper előkészítése során is kikérték a „tudósi véleményét".

A Knopp–Kornidesz-jelentés számos vonatkozásban túlmegy Huszár megállapításain.

Fő vonalaiban a Huszár által kijelölt irányt követi: az *Emlékkönyv* nem jelenhet meg (mire Knoppék elkészültek a maguk szövegével, ez már befejezett tény volt, a Gondolat igazgatója visszaadta a kéziratot Donáth Ferencnek); a politikailag el nem kötelezett szakmunkákat publikálni kellene, és kellő kritikával vissza kellene hozni a hivatalos nyilvánosságba Bibó István munkásságának publikálható – nagyobbik – részét.

A Huszár-jelentés ugyanakkor jóval terjedelmesebb.

Huszár részletes tartalmi ismertetést ad az *Emlékkönyv* fontosabb tanulmányairól, a politikaiakról is; ebből Knoppék gyakorlatilag semmit nem vettek át; őket csak az ideológiai minősítés foglalkoztatta. Bencét és engem például felsorolnak az ellenzéki álláspontot képviselő szerzők között, de a tanulmányunkat meg sem említik; Huszár ellenben bőséges teret szentel az ismertetésének és a szapulásának. Érdekes módon mi vagyunk az egyedüliek a szerzők közül, akikről személyes indulattal ír. Azt mondja rólunk, hogy a felkészültségünk és elemzőkészségünk vitathatatlan ugyan, másrészt azonban „fejedelmi" fölénnyel ítélkezünk élők és holtak fölött; bizonyos szerzőket lefokozunk vagy „klasszikussá" avatunk, egyenrangú vitapartnernek pedig csak azt fogadjuk el, aki magáévá teszi ezeket az ítéleteinket. Figyelemre méltó, hogy milyen nagyon kikívánkozott Huszárból ez a közlendője, mert közben azt is írja, hogy az élők és holtak fölötti ítélkezésre való hajlamunk az *Emlékkönyv*ben közölt tanulmányt „kevésbé jellemzi" (bár azért szerinte Bibó is megkapta tőlünk a magáét).

Miről szólt a tanulmányotok?

Az volt a címe: *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás.* Nem valami akadémikus produktumnak szántuk (bár szerintem Bibó-interpretációként is eredeti, és talán nem is érdektelen). Nem is pusztán az volt a célunk vele, hogy lerójuk a tiszteletünket a legnagyobb 20. századi magyar demokrata gondolkodó előtt. Cselekvési programot kívántunk meríteni Bibóból az egyközpontú, pártállami rendszer lehetséges – az adott körülmények között lehetséges – meghaladása számára. Abból indultunk ki, hogy Bibóra úgy szokás tekinteni, mint kivételesen tiszta jellemre, aki azonban a politikában naiv moralistának bizonyult. Ahogy Szabó Zoltán fogalmazott róla a *Harmadik út* című, nyugaton megjelent kötethez írott előszavában: politikai ítéleteit „megátalkodott jóhiszeműség" jellemezte. Vitába szálltunk ezzel a felfogással; megmutattuk, hogy Bibó alapjában véve realista volt; megvalósítható kompromisszumokat keresett a Szovjetunió méltányolható biztonsági érdekei és a magyar demokratikus fejlődés érdeke, a forradalmi radikalizmus és a törvények uralmán alapuló konszolidáció, a reakció elleni harc és az egyéni jogok tiszteletben tartása között. Elemeztük a kompromisszum általa javasolt formuláját, mely – mint rámutattunk – szokatlan, de termékeny és ígéretes formula volt: a demokráciát egyfelől átmenetileg

[217] Lásd Avishai Margalit: *On Compromise and Rotten Compromises* (Kompromisszumról és mocskos kompromisszumokról). Princeton, NJ: Princeton University Press 2013.

[218] Lásd Bibó István: *Válogatott tanulmányok* I-III. Szerk: Huszár Tibor, Vida István. Budapest: Magvető Kiadó 1986. (A kötetekbe számos politikailag kényes írás nem került bele, kimaradtak többek között Bibó 1956-ban írott javaslatai, memorandumai; ezek egy pótkötetben jelentek meg 1990-ben.)

korlátok közé kell szorítani, amit nemcsak a Szovjetunió biztonsági érdekei kívánnak meg, hanem az úri osztály politikai túlerejének megtöréséhez fűződő érdekek is, ám másfelől az elkerülhetetlen megszorításokat törvényben kell rögzíteni és időhatárhoz kell kötni, ami azt is jelenti, hogy a demokrácia számára fenntartott terület ugyan a kívánatosnál korlátozottabb, de egyszersmind védett határai vannak, és idővel egyre tágítható. Egyszóval, élesen el kell választani a demokrácia szabad működése számára fenntartott területet a demokratikus gyakorlat hatásköréből kivont területektől. Ugyanígy szigorúan el kell választani a forradalmi átalakulás területét a konszolidáció számára fenntartott területtől, és így tovább.

Ez a formula valóban érdekes, de tényleg úgy gondoltátok, hogy 1945 és '47 között volt realitása?

Ha nem így láttuk volna, megtehettük volna, hogy leválasztjuk a formulát az eredeti kontextusáról, és azt mondjuk: Bibó részéről naivitás volt feltételezni, hogy az elgondolása az akkori magyarországi és nemzetközi helyzetben működhet, de a mai helyzet más... A két szituáció különbségei egyébként szerepet játszottak a gondolatmenetünkben, de nekünk tényleg az volt a véleményünk, hogy – legalábbis kezdetben – Bibó feltételezései nem voltak légből kapottak, és emellett tényeket is igyekeztünk felsorakoztatni. Amennyire egyetlen cikk keretei között ez lehetséges, legalább érzékeltettük, hogy a Bibó által körvonalazott, sajátos szerkezetű kompromisszum megvalósulása kezdetben nem volt teljesen esélytelen: nem igaz, hogy a szovjet befolyási övezet országainak szovjetesítése már Jaltában végleg eldőlt volna. Ugyanakkor azt is megmutattuk, hogy a helyzet dinamikája egyre szűkítette a még elgondolható kompromisszumok mozgásterét, aminek következtében Bibó is folyamatosan hátrálni kényszerült, míg végül egyre odébb tolódó kompromisszumos javaslataiban teljesen elfogyott a demokrácia számára fenntartott mozgástér. Erre a megállapításunkra utalhatott Huszár, amikor nem csekély rosszhiszeműséggel kijelentette, hogy a tisztelgés álcája mögött valójában leértékeljük Bibót. A mi elemzésünk azonban nem Bibó megközelítését értékelte le, hanem a háború utáni helyzet dinamikájának tragikus következményeire mutatott rá. Ezt a dinamikát nemcsak a történelmi hűség kedvéért tartottuk fontosnak feltárni, hanem azért is, mert azzal számoltunk, hogy a nyolcvanas éveket fordított dinamika fogja jellemezni: olyan helyzet

fog kialakulni, melyben a demokrácia híveinek ismét a Bibó által vázolt kompromisszumokban lesz érdemes gondolkodniuk, miközben a mozgástér ezúttal nem szűkülni, hanem folyamatosan tágulni fog; nem a demokratáknak kell majd hátrálniuk, hanem az egypárti diktatúra erőinek. Érdekes módon ennek a konklúziónak Huszár összefoglalásában, mely, bár jóindulatúnak nem nevezhető, de kétségkívül alapos és intelligens, szóval ennek a konklúziónak Huszár összefoglalásában nyoma sincs.

Hogyan viszonyulsz ehhez a tanulmányhoz annyi év után?

Minek titkoljam, szeretem. Nemcsak azért, mert szerintem elég figyelemreméltó értelmezést ad Bibó kompromisszumos formulájáról, és nem is csak azért, mert a következő évek igazolták a sejtésünket, mely szerint a bibói típusú kompromisszumoknak a nyolcvanas években jön el az idejük. Hanem egyszerűen azért, mert ez volt a mi kettőnk utolsó közös munkája.

Mikor készült el a kötet?

Donáth Feri '80 október végén adta át Siklós Margitnak, a Gondolat Kiadó igazgatójának, azzal, hogy vagy változtatás nélkül jelenik meg, vagy sehogy. Az ezernél is jóval több oldal legépelése heteket vehetett igénybe, tehát nagyjából szeptember végét lőhetjük be a munka lezárulásának időpontjaként. A kéziratok begyűjtése, megvitatása és megszerkesztése után már csak két feladat maradt: ki kellett alakítani az *Emlékkönyv* struktúráját, és el kellett végezni a szövegek kontrollszerkesztését, nyelvi átfésülésüket, helyesírásuk egységesítését, az esetleges pontatlanságok végső kiszűrését. A struktúrát a teljes szerkesztőbizottság ülésén alakítottuk ki, bár az elgondolás Réz Palitól származott, akinek a sorba rendezésben is oroszlánrésze volt. Pali azt javasolta, hogy ne műfajok vagy témák szerint csoportosítsuk az írásokat, hanem folyondárszerű kapcsolódásokat keressünk közöttük: minden írásnak legyen valami köze az előtte lévőhöz és – esetleg egészen más alapon – a rá következőhöz is. A kontrollszerkesztés munkáját azonban már csak hárman végeztük: Gyuri, János és én. Alíz fotói megörökítették, ahogy Gyurival egymás mellett ülünk, és a beérkezett kéziratokat szerkesztjük. Két képen csak mi ketten vagyunk láthatók, két másikon János a háttérben a telefonkönyvet tanulmányozza. A szemlélő nem okvetlenül veszi észre, hogy János kezében telefonkönyv van, ha pedig észreveszi, nem okvetlenül teszi fel magának a kérdést, hogy mi a csu-

dának vacakol vele. Elárulom. Alíz szövegében találtuk azt a Király Istvánnak tulajdonított mondatot, mely szerint a szem nem csupán eszköze, hanem akadálya is a látásnak. Ezen jót röhögtünk, de úgy véltük, hogy a Királynak tulajdonított bölcsesség csak akkor jelenhet meg, ha valóban mondott ilyet, és ha az idézet pontos. János felpattant a helyéről, kikereste Király telefonszámát; tárcsázás, kicsengés, tanár úr, Kenedi János vagyok, feltehetek egy kérdést? Azt szeretném kérdezni, hogy írta-e a tanár úr, stb. Király készségesen válaszolt: igen, pontosan ezt írta. Köszönöm szépen, viszonthallásra. Maradt a mondat, ahogy volt. Az *Emlékkönyv* pedig rövidesen levált a szerzőkről és a szerkesztőkről, és megkezdte a maga saját, kalandos életét.

Tizennegyedik beszélgetés

Egy rendkívüli barátság vége

Legutóbb szóba került, hogy a Bibó Emlékkönyv*be írt tanulmány volt az utolsó közös munkátok Bencével. Mikor fejeztétek be ezt?*

1980 tavaszán vagy nyarán.

Azt mondtad, hogy ő volt az egyik fő kezdeményezője a szamizdat létrehozásának, és hogy az első szamizdatok részben az ő inspirációjára születtek meg.

Nem az *egyik* fő kezdeményezője volt. A gépiratos szamizdat időszakában ő volt a formálódó ellenzék elismert vezéralakja, tele ötletekkel, energiával és szervezőkészséggel.

A kettőtök közti viszony hogyan alakult ebben az időben?

Tizenöt éven át elválaszthatatlanok voltunk. Mindenekelőtt nagyon mélyen megalapozott világnézeti közösség volt közöttünk. Politikailag mások is közel állhattak bármelyikünkhöz, de a filozófiai kultúránk és meggyőződéseink olyan szorosan kötöttek minket egymáshoz, mint senki máshoz. Ahogy mondani szokták, félszavakból értettük egymást, és a lényegi kérdésekben szinte mindig egyetértettünk. Nemhiába voltunk mindketten Márkus tanítványai és három éven át a munkatársai.

Szerencsés szerzőpáros voltatok.

Szerintem is. Termékenyítően hatottunk egymás gondolkodására, és jó kontrollt gyakoroltunk egymás gondolatai fölött. Gyuri gyorsabb volt, hamarabb szerzett áttekintést új olvasmányok fölött, könnyebben teremtett kapcsolatot távoli tudásterületek között, és gyakrabban állt elő érdekes új elgondolásokkal. Én lassabban, de talán módszeresebben jártam körül a felmerült ötleteket, melyek így sűrűbben jöttek tőle, mint tőlem; egy részüket a javaslatomra kirostáltuk, másokon módosítottunk itt-ott, aztán tovább dolgoztunk rajtuk. Fordítva is történt, persze, de az esetek, mondjuk, kétharmadában így alakult. Amikor a megírás szakaszába érkeztünk, már gyakorlatilag minden rész koncepciója ki volt gondolva. Az

írás feladatát természetesen felosztottuk egymás között, de amikor az első változat elkészült, mindketten végigmentünk az egész szövegen, és többnyire alaposan átdolgoztuk, néha többször is. Így, noha nagyjából meg tudom mondani, hogy egy-egy közös munka melyik részét eredetileg ki szövegezte meg, ennek nem tulajdonítanék különösebb jelentőséget: minden írásunk a legutolsó részletig közös volt. És valahogy így mozogtunk együtt a politikában is.

A magánéletben is?

Nem, de mégis. Alkatilag erősen különböztünk, a szellemi munkán és a politikán kívüli életben nem igazán jól egészítettük ki egymást. Gyuri lubickolt a nagy társaságokban, melyeknek általában ő volt a középpontja, élvezettel szivarozott – bár annak idején csak Csongorra futotta neki –, és az alkoholt sem vetette meg; időről időre kedve szottyant görbe napot tartani, vagy azért, mert éppen fel volt dobva, vagy azért, mert – ellenkezőleg – borongós kedvében volt (ilyenkor azt mondta: „depizek", vagyis depressziós hangulatban vagyok). Én jobban éreztem magam három-négy fős esti beszélgetésekben, minden inkább voltam, mint csillogó, nem dohányoztam, keveset és különösebb ízlés nélkül ittam, rosszul éreztem magam, ha munkaidőben nem a könyvtárban vagy otthon az íróasztalom mellett ültem, és nem volt bennem hajlam a „depizésre". Bár a társaságunk közös volt, és így óhatatlanul sokat voltunk együtt a szabadidőnkben is – csak a példa kedvéért: évekig hetente egyszer feljártunk Donáth Péterékhez scrabble-t játszani –, nem mi voltunk a legjobb szabadidős társ egymás számára. Ennyiben tehát azt mondanám, hogy a magánéletben nem voltunk igazán együtt. De ez csak a társas együttlétek időmérlegére, barátságunk – mondjuk így – mennyiségi oldalára nézve igaz. Ha azt kérdezed, hogy mennyire volt mély a köztünk lévő személyes kapcsolat, akkor azt felelem, hogy ez a magánéleti válságok idején mutatkozik meg igazán, és ezek arról tanúskodnak, hogy akkoriban egyikünknek sem volt a másiknál bizalmasabb barátja. Talán Kenedi Jancsi és Pap Mari – aki egyébként Gyuri első felesége volt – állt mindkettőnkhöz ennyire közel. Gyurinak ott volt még Hamburger Miska, akit hozzám is szeretetteljes viszony fűzött, az ő viszonyuknak azonban sajátos színezetet adott, hogy Miska úgy csüngött Gyurin, mint egy apafigurán. Nagyon sok szeretetet

adott neki, azt a támaszt azonban, amit egy egyenrangú barát jelenthet, nem tudta nyújtani.

Mikor és miért távolodtatok el egymástól Bencével?

Akik írtak erről, általában egy konkrét időponthoz kötik az elszakadásunkat, 1981. december 13-ához.[219] Elmondásuk szerint Gyurinak az volt a sejtése, hogy az új helyzetben az ellenzéki mozgalom izolálódni fog, az értelmiség visszahúzódik tőlünk, aminek lumpenizálódás és szektásodás lesz a következménye. Attól is tartott, hogy kemény represszió jöhet, és nálunk fiatalabb, minden elismertséget nélkülöző emberek mehetnek tönkre egész életükre – lényegében a semmiért. Ez így volt. Rólam pedig azt szokták mondani, hogy én Gyurival szemben felismertem: nem fog megismétlődni az '56-os és a '68-as minta, hanem a szovjet birodalom általános válsága következik, és ezért az ellenzék mozgástere nem szűkülni, hanem tágulni fog. Ez is igaz, bár eddig a felismerésig csak valamivel később, '82 kora tavaszán jutottam el.[220] A december 13-át követő hetekben egyszerűen úgy gondoltam, hogy ha a *Beszélő* még nem létezne, nem most kellene elindítani. De mivel már létezik, nem a mi dolgunk, hogy megszüntessük. Ha a hatóságok fel akarják számolni, ám tegyék. Ezt mondtam Gyurinak, amikor december végén vagy január elején megkeresett, hogy rávegyen a *Beszélő* felszámolására. Másokkal is hasonló értelemben beszélt: Ottiliával, Petri Gyurival, Kőszeggel biztosan. A rendezett visszavonulást javasolta a katasztrofális vereség elkerülésére. Nekem erre abban a pillanatban még nem volt politikai válaszom, csak morális válaszom volt. Ez azonban részletkérdés, '82 márciusa tájékán már valóban markáns különbség volt a helyzetmegítélésünkben. Csakhogy a helyzetmegítélés különbségeinek, bármilyen taktikai következményeik voltak is, nem kellett volna szembefordítaniuk minket egymással.

Miért nem? Amikor az utak elválnak, gyakran következik be személyes szakítás is.

De nem mindig, és nem szükségszerűen. Ha az elszakadásunkat taktikai nézetkülönbségek magyarázzák, a dolgok soha nem jutottak volna

[219] Ezen a napon hirdették ki a szükségállapotot Lengyelországban. Lásd a 114. jegyzetet.

[220] Lásd Kis János: „Gondolatok a közeljövőről." *Beszélő* 3 (1982/2).

oda, ahova jutottak. Ennél azonban sokkal többről, egész identitásunkról volt szó. Úgy értem: Gyuri meghasonlott az addigi identitásával, és ez okozta az elszakadásunkat. Az ő identitásválsága pedig nem egy pillanat műve volt, hanem évekkel a Jaruzelski-puccs előtt kezdődött, így a mi kölcsönös távolodásunk is jóval korábban vette kezdetét, és a szerzőtársi együttműködést Gyuri már a politikai véleménykülönbségek felszínre kerülése előtt felmondta. Összeveszésre viszont csak bő két évvel később, 1984 első hónapjaiban került sor. Szóval itt egy hosszú folyamat zajlott, mely jóval a Jaruzelski-puccs előtt kezdődött, és hosszú idővel utána zárult le.

Mikor kezdődött? És pontosan mi volt az oka?

Az első jelek a szerzőtársi együttműködésben mutatkoztak meg. Amikor 1975-ben lezártuk a Rakovski-könyv kéziratát, egyetértettünk a folytatásban. *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* esszékötet volt, nem törekedett a benne foglalt tanulmányok közös elméleti alapvetéseinek rendszeres kifejtésére. Úgy terveztük, hogy a következő lépésben megírunk egy szigorúan felépített monográfiát, azzal a céllal, hogy szisztematikus modellben foglaljuk össze az esszékből kirajzolódó koncepciót. Ez csak valami provinciális vállalkozás lett volna, ha nem dolgozzuk fel teljes szélességében a szovjetológiai szakirodalmat, amit ekkor még csak hozzávetőlegesen ismertünk, nemcsak a politikatudományit, hanem a gazdaságtanit is – tehát, mint rendesen, az olvasáson kezdtük. Később, elsősorban a lengyel fejlemények hatására azon is elgondolkodtunk, hogy az eredeti koncepció némi módosításra szorul, hiszen abból az következett, hogy a szovjet típusú rendszerben kizárólag az értelmiségnek van módja politikai kommunikációra és koordinált cselekvésre, a lengyel példa pedig megmutatta, hogy bizonyos körülmények között erre munkások és más társadalmi csoportok is képesek lehetnek. Azt kérdeztük magunktól, hogy hol csúszott hiba az elgondolásba, és oda jutottunk, hogy a mi leírásunk a formális alapstruktúrára korlátozódott, miközben szociológiai közhely, hogy a formális intézmények soha nem önmagukban határozzák meg egy rendszer viselkedését: informális gyakorlatok és szokások egészítik ki őket, módosítva a hatásukat. Különösképpen így kell lennie ennek a szovjet típusú rezsimek esetében, ahol a legalapvetőbb intézményi viszonyok sincsenek jogilag formalizálva: a párt „vezető szerepét", a vele járó jogköröket és azok gyakorlásának módját például semmilyen törvény nem szabályozza. A kiváló közgazdász, Jánossy Ferenc egyszer azt mondta: ha a tervutasításos rendszer elméleti modellje alapján akarná prognosztizálni, hogy mi történik, mondjuk, a tömegközlekedéssel, akkor arra a következtetésre jutna, hogy a villamosok nem járnak. Kinéz az ablakon, és látja, hogy járnak. Valaminek még lennie kell, amit az elméleti modell nem vesz számításba.

Mi volt ez a hiányzó valami?

Azt feltételeztük, hogy az informális gyakorlatok és szokások szövedéke. Ez nem volt *új felismerés*; a magyar közgazdasági szakirodalomban sok szó esett ezekről a gyakorlatokról és szokásokról, de csak az alacsonyabb szintű vezetők és feletteseik viszonyában: a vállalatvezetők, helyismereti előnyüket kihasználva, informális alkudozásba bocsátkoznak a központi tervezőkkel, és a tervutasítás végleges tartalmát ez az alku határozza meg: ezt nevezték a magyar közgazdászok tervalkunak; később pedig kimutatták, hogy 1968 után, amikor a tervutasításos rendszert eltörölték, a tervalku helyébe a szabályozókról való alkudozás lépett. Mi azonban megkockáztattuk, hogy informális folyamatok nemcsak a felettes és az alárendelt közti vertikális viszonyban működhetnek, hanem az alárendeltek közti horizontális viszonyban is.

Ez a ti eredeti ötletetek volt?

Nem, Joseph Berliner *Üzem és vállalatvezetés a Szovjetunióban* című, klasszikus munkájából vettük.[221] A Berliner által leírt tervgazdálkodási mechanizmusban a központi tervezők nemcsak a termelési feladatokról és az árakról döntöttek, hanem az erőforrásokat is ők osztották el a vállalatok között. Ennek az lett a következménye, hogy az egyik helyen feleslegek gyűltek fel csavarból, miközben nem volt elég golyóscsapágyuk, a másikon golyóscsapágyból volt többlet, csavarból viszont hiány. Berliner részletesen leírja, hogyan működött a hivatalos utat kikerülő forgalom a vállalatvezetők között. Ebből kiindulva felállítottunk egy munkahipotézist, mely szerint ilyen horizontális együttműködési gyakorlatok és szokások nemcsak a vállalatvezetők között működhetnek, hanem át- meg

[221] Joseph S. Berliner: *Factory and Manager in the USSR*. Cambridge, Mass.: Harvard Univesity Press 1957.

átszőhetik az egész rendszert, és ez a szövedék szolgáltathatja az „altalajt" a koordinált politikai cselekvés elindulásához. Az amerikai munka- és üzemszociológiai irodalomban is találtunk fogódzókat, és ezzel a szemmel kezdtük olvasni a magyar leíró közgazdasági és szociológiai szakirodalmat is, többeket meg is interjúvoltunk; köztük volt hajdani évfolyamtársam, a filozófusból agrárközgazdásszá lett Juhász Pali, közeli barátom, Laki Misi, az általa ajánlott munkaügyi közgazdász Laky Teréz, a közigazgatási szociológus Vági Gábor; Zsille Zoltánt a múltkor említettem, és voltak még jó páran mások, akiknek a neve most – szégyellem – nem jut eszembe.

Ekkor még minden rendben ment köztetek?

Látszólag. Egy darabig a feldolgozandó irodalom hatalmas tömege elfedte, hogy bajok vannak a munka körül. De egy idő után lehetetlen volt nem észrevenni. Megvolt a koreográfiája annak, ahogyan együtt dolgozunk, amikor éppen nem írtunk. Felosztottuk az olvasnivalókat; ha egyikünk talált valamit, ami megragadta az érdeklődését, akkor odament a másikhoz, és kihívta a dohányzóba vagy az előtérbe, elmondta, hogy mit talált figyelemre méltónak, vagy milyen gondolata támadt; ilyenkor vagy a másikunk is legalább belefutott az érdekesnek talált szövegbe, vagy más módon rögzítettük, hogy mire jutottunk. Ez a gyakorlat mind egyoldalúbbá vált; az anyag is kezdett túlérlelődni, már rég eljött az ideje, hogy megállapodjunk a megírandó munka hozzávetőleges struktúrájában, és elosszuk a vázlatkészítési feladatokat, de Gyuri egyre csak halogatta ezt. Végül saját kezdeményezésre felskicceltem néhány vázlatot, és mivel Gyuri részéről nem történt semmi, ezeket a vázlatokat kezdtem monomániásan átírni, újra és újra.

Miért akadt el ő a munkájával?

Ez csak később derült ki a számomra. Közben azonban még több fontos dolog történt. 1978 őszén Kovács Mari (Bence felesége), Örkény Antal és Szilágyi Sándor a lengyel Repülő Egyetem mintájára elindították a Hétfői Szabadegyetemet, mely aztán változó intenzitással a nyolcvanas évek közepéig működött.[222] Szabó Miklós – ki más? – volt az első előadó; a szovjet és a magyar kommunista párt történetéről szóló kurzusa, melyet nemcsak itt tartott meg, hanem másutt, még Szegeden is,[223] szóval ez a kurzus tömegeket vonzott, de néhány alkalom után a BM vagy a pártközpont vagy mind a kettő leszólt a Történettudományi Intézetbe, hogy Miklóst el kell bocsájtani. Erre néhány kollegája, Hanák Péter, Hajdú Tibor, Lackó Miklós, Litván Gyuri elvállalt fejenként egy-két előadást, ennyi vezető történészt mégsem lehetett ukmukfukk az utcára tenni, így Miki is megúszta. Sokan mások is szerepeltek a Hétfői Szabadegyetemen: Szalai Pali például; Vajda Misu két-három alkalommal a demokráciáról beszélt, és így tovább. '80-ban Saci megkérdezte, hogy nincs-e kedvem nekem is előadni. Kapva kaptam az ajánlaton, mert ott volt a tarsolyomban a feldolgozott szovjetológiai szakirodalom – volt miről beszélnem, és azt reméltem, hogy felkészülés közben magam is rendszeresebb áttekintést szerzek az olvasmányaim fölött. Elmondtam Gyurinak, hogy van ez a felkérés, és megkérdeztem, hogy mit szól hozzá. Nem kívánt csatlakozni, de az ellen nem volt ellenvetése, hogy én egyedül belevágjak; így hát 1980 őszén *Bevezetés a szovjetológiába* címen kurzust hirdettem, mely aztán két teljes tanéven át tartott, minden második hétfőn (a köztes hétfőket alkalmi előadások töltötték ki). Ez volt az első eset, hogy valamelyikünk az együtt felhalmozott tudásanyagot egyedül hasznosította.

Utólag hogyan látod a kurzusodat?

Szerintem nem lett igazán jó, mert engem másfajta érdeklődés mozgatott, mint a hallgatóságot. Én arról szerettem volna áttekintést szerezni és továbbadni, hogy milyen elméleti eszközökkel szokás a szovjet típusú rezsimekhez közelíteni, ezek mire használhatók, milyen irányzatok, alternatív fogalmi apparátusok vannak, a versengő irányzatok milyen kérdéseket állítanak a középpontba, és azokat hogyan fogalmazzák meg, effélékről. Szóval, abból indultam ki, hogy a szabadegyetem olyan, mint a valódi egyetem, csak éppen a cenzúrától és öncenzúrától szabad; a résztvevők azonban nem a különböző elméleti megközelítések erényeiről és gyengéiről akartak hallani, hanem erős rendszerkritikus szavakra és izgalmas politikai történetekre vágytak.

[222] A Hétfői Szabadegyetem történetéről lásd Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III.* Budapest: Új Mandátum Kiadó 1999.

[223] Vö. Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal.* Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Jankó Attila. Szeged: Egyetemi Kiadó 2013.

Szabó Miklós anekdotazuhatagára...

Miklósnál nemcsak anekdotazuhatag volt, szemléletet is adott; mindenesetre tagadhatatlan, hogy én kevésbé voltam szórakoztató. Ráadásul, noha ma már imádok tanítani, nem tartozom a született tanáremberek közé, és akkor még előadói gyakorlatom sem volt semennyi sem; úgyhogy, bár végig volt közönség, a nagysága azért lassan megcsappant. A vége felé talán egy nagyobbacska PhD-szeminárium létszámára olvadt a hallgatóság. Nekem azonban hasznomra volt ez a kísérlet, sokat tanultam belőle, és az eredménye nem szállt el: az előadásokat magnóra vették, Karádi Éva pedig hiánytalanul lemásolta őket, ma is megvan az általa készített leirat. Ebben az állapotában nem publikálható, de foglalkoztat a gondolat, hogy egyszer jó lenne szerkeszteni belőle egy olvasható változatot. Egyelőre azonban más témák kötnek le.

Visszatérve a köztetek lévő viszony alakulásához: ott tartunk, hogy a szabadegyetemi előadássorozat volt az első alkalom, amikor külön utakon jártatok.

Igen. Szóval érzékeltem, hogy valami nincs rendben, de sejtelmem sem volt róla, hogy Gyuri valójában az egész személyiségét érintő, mély kételyekkel viaskodik – míg egy váratlan elszólása be nem világított a sötétbe. 1979-ben, Kolozsváron történt, amikor Kende Péterrel és feleségével, Hannával találkoztunk; erről a találkozásról korábban beszélgettünk már. Együttlétünk utolsó estéjén elmentünk Péterékkel egy étterembe vacsorázni. Sok minden más mellett szóba került a KOR is. Gyuri meg én csak néhány hónappal korábban jártunk Varsóban, és a tapasztalatainkról meséltünk Péternek. Kiderült, hogy neki is voltak lengyelországi élményei, ő is találkozott Jacekkel és Adammal (akit különben ismert már Párizsból, ahol Adam eltöltött egy évet, és épp a Péter társszervezésében rendezett „Varsó/Budapest: 1956" konferencián tartotta meg történelmi jelentőségű előadását az új evolucionizmusról). Péter olyasvalamit mondott, hogy ezek remek emberek, de nem lesznek Lengyelország nemzeti vezetői. Említenem kellett volna, hogy Kolozsváron Kenedi Jancsi is csatlakozott hozzánk, vele együtt vettünk ki egy háromágyas szállodai szobát. Késő este volt, holtfáradtan ágyba bújtunk, eloltottuk a villanyt. Szótlanul feküdtünk a sötétben, már azt hittem, hogy a többiek el is aludtak, amikor Gyuri egyszer csak síri hangon megszólalt: „Mi sem leszünk Magyarország nemzeti vezetői." „Klein, aber mein",[224] feleltem visszakézből, magyarán: hát aztán!

Elviccelted a dolgot...

Ismeritek a lámpaoltás utáni hangulatot az iskolai táborokból: ilyenkor minden bemondás hihetetlenül viccesnek tűnik, a leggyengébb is óriási sikert arat. Jancsi hangos vihogásban tört ki. Gyuri azonban éktelen haragra gerjedt; a vaksötétben is látni véltem, hogy elvörösödik a feje, úgy ordította, hogy én egy reménytelenül komolytalan, sekélyes ember vagyok. Tudta ő jól, hogy az elviccelt válasz nagyon is komoly dologról szól; a rossz vicc a mondanivalóm elviselhetetlen pátoszát volt hivatva tompítani. Nem is a viccelődéssel volt baja, hanem azzal, amit mögötte rejtőzött: hogy nem kételkedem az életünket meghatározó döntés helyességében. Ez volt az első alkalom, amikor felvillant előttem, hogy Gyuri kezd meghasonulni mindazzal, amit közösen csináltunk, nemcsak a kirúgatásunk óta, hanem attól fogva, hogy Márkus tanítványaiként meghatároztuk a viszonyunkat a Lukács-iskolához. Súlyos kétségek gyötörték, és én nem osztottam a kétségbeesését. Kierkegaard szerint aki nem tud kétségbeesni, az nem ismerheti meg az élet jelentőségét; az ilyen ember életében nincs mélység, akkor is sekélyes marad, ha derekas polgár lesz belőle, hivatalt vállal, megnősül, gyerekeket nevel, minden rendben van vele. Nem tudok róla, hogy Gyurira valaha is komolyan hatott volna Kierkegaard, de ott, abban az éjszakai kifakadásban valami ahhoz hasonlót zúdított rám, mint amiből Kierkegaard filozófiát csinált.

Tulajdonképpen mit értett ő azon, hogy „mi sem leszünk Magyarország nemzeti vezetői"? Azt, hogy a rendszer még nagyon hosszú ideig fennmarad?

Ezt akkor még valószínűnek tartottuk, de szerintem nem erre gondolt.

Akkor talán azt értette rajta, hogy hiába vagyunk mi azok, akik teszünk a rendszer ellen valamit, amikor majd újraosztják a hatalmi pozíciókat, nekünk mégsem osztanak lapot?

Nem hiszem. Szerintem az járt a fejében, amire Kende Adamék kapcsán utalt, hogy nem válhatunk integráló nemzeti tekintélyekké. Talán

[224] Klein aber mein (német): Kicsi, de az enyém.

felmerült benne, hogy a zsidó származásunk miatt sem, de arra mindenképpen gondolnia kellett, hogy azért nem, mert az életutunk és a habitusunk nagyon szokatlan: minket legfeljebb egy rész fogadhat el a vezetőjének. Én erre válaszoltam, hogy na és aztán, nem kell nemzeti vezetővé válni ahhoz, hogy annak, amit csinálunk, értelme legyen. Valószínűleg jobb lett volna, ha inkább megkérdezem tőle, hogy miért baj, ha nem leszünk a nemzet vezetői, és kialakul köztünk egy beszélgetés erről. Ennyi év után rálátva erre az epizódra úgy tűnik, neki akkor arra lett volna szüksége, hogy beszélni tudjon a kínzó kételyeiről, és könnyen lehet, hogy az én reakciómat cserbenhagyásként élte meg. Arra gondolhatott, hogy nem érzem át a kínlódását. Nem tudhatom, mi alakult volna másképpen, ha én akkor több beleérzéssel reagálok az elszólására; attól tartok, hogy végső soron nem sok, de ezen nincs mit spekulálni. Távolodni kezdett tőlem – vagy pontosabban a közös álláspontunktól –, és ez a folyamat nem volt megfordítható, mert nem a politikai kilátásokkal kapcsolatos vélekedések hajtották előre, hanem nagyon mélyen működő személyes mozgatórugók. Erre céloztam, amikor azt mondtam, hogy az identitásunk forgott kockán.

Már ez az epizód megmutatta neked, hogy merre vezet a benne zajló dráma, vagy ez inkább csak később, retrospektíve derült ki a számodra?

Ezt a kolozsvári lávakitörést nem lehetett nem észrevenni, de hogy minek a jele, azt aligha tudhattam akkor; lehet, hogy Gyuri sem tudta. Úgy értem: mindig is voltak nagyon rossz napjai, amikor a lehető legsötétebb színekben látta a világot és benne a saját helyét, és '79 júniusában aligha dönthettem el, hogy a jól ismert epizódok egyikével van-e dolgom, vagy egy lejtőre csúszás korai tünetével. Alighanem a kérdés sem fogalmazódott meg bennem. Éppen ekkor indult az egyik nagy vállalkozásunk, a *Bibó Emlékkönyv*, mely mindkettőnket lelkesített, kezdeményezésében mindketten részt vettünk, szerkesztőbizottságának mindketten a tagjai voltunk, az *Emlékkönyv* számára írott közös tanulmányunk fontos politikai gondolatokat fogalmazott meg. Aztán jött 1980. augusztus 31-e, a gdański megállapodás. A Szolidaritás születése valamennyiünket fellelkesített, Gyurit is. „Láttam a pofájukat, amikor alá kellett írniuk a megállapodást, és ezt már nem vehetik el tőlem", mondogatta.[225] Meg is próbált kiutazni Lengyelországba, de a repülőtéren lekapcsolták, elvették az útlevelét.

Te nem voltál vele?

Nem, nekem akkor már Kelet-Európára szóló, „piros" útlevelem sem volt. A kolozsvári utazással elhasználtam az ötödik „ablakomat". Az érvényes útlevél önmagában nem jogosított fel a kiutazásra, csak a belé pecsételt kiutazási vízummal együtt, ezt hívták ablaknak; egyszerre maximum öt ablakot lehetett kapni. Amikor új ablakokat igényeltem, behívtak a kerületi rendőrkapitányságra; várakoztattak, míg meg nem érkezett három civil ruhás figura, nyilvánvalóan a BM ellenzékelhárító részlegétől, ők akartak elbeszélgetni velem. A középen ülő, főnökként viselkedő férfi azzal kezdte, hogy elutasítják a kérelmemet, ugye tudom, miért. Nem válaszoltam, csak néztem rá, mire folytatta: „Hát azért, mert maga Lengyelországban a barátaival találkozott." Elnevettem magam, ő meg zavartan magyarázni kezdte, hogy barátokat meglátogatni nem bűn, de ezek nekem *olyan* barátaim, magyarán a rendszerellenességben vagyunk barátok... Ezt olyan viccesnek találtam, hogy megtörtem a hallgatást. „Gondolom, ezt az indoklást írásban is meg fogom kapni." „Hogyne", felelte a főnök külsejű. „Akkor nem érdemes folytatni; majd én is írásban válaszolok", mondtam én, felálltam, elköszöntem és kimentem a szobából. Nemsokára meg is érkezett az írásbeli elutasítás, nem kell mondanom, hogy az elhangzottak nem szerepeltek benne; a szabvány formulát tartalmazta: „Útlevélkérelmét elutasítom. Indokolás: Így határoztam, mert kiutazása közérdeket sért." Ennek megfelelően válaszoltam én is: „Az elutasítás ellen fellebbezéssel élek. Indokolás: Így határoztam, mert kiutazásom nem sért közérdeket." A fellebbezést már nem a BM-es figurák vették át, hanem egy egyenruhás rendőr a kerületi kapitányságról. Elolvasta, megcsóválta a fejét, és azt mondta: „Hát, maga tudja..." Harminc nap elteltével menetrendszerűen megérkezett az újabb elutasítás.

[225] Ez a fordulat szelídebb megfogalmazásban bekerült egy interjúba, melyet Bence Haraszti Miklósnak adott: „[E]zt az örömöt az sem veheti el tőlem, ha rosszra fordulnak a dolgok." Lásd „Magyar hangok a lengyel eseményekről." *Magyar Füzetek* 7. Párizs 1980, 115.

Térjünk vissza Bencéhez...

Igen. A kolozsvári epizód utáni két és fél évben Gyuri külső viselkedése nem mutatott egyértelműen semmilyen irányba. Közben azonban mélységes elbizonytalanodásnak kellett zajlania benne, aminek a bugyraiba csak 1981 végén láthattam bele valamennyire. Akkor már nagyon közel volt a Jaruzelski-puccs, ami után Gyuri a rendezett visszavonulást javasolta a demokratikus ellenzéknek. A többiek azt gondolhatták, hogy rossz helyzetértékelés magyarázza a viselkedését. Én azonban tudtam, hogy sokkal mélyebben fekvő okokról van szó, és azt is tudtam, hogy ezeknek a hatása nem a Jaruzelski-puccs után kulminált. Gyuri ugyanis még a puccs előtt, egész pontosan 1981. december 7-én deklarálta, hogy letért a másfél évtizede követett pályájáról..

Mi történt 1981. december 7-én?

Általában én érkeztem meg előbb a könyvtárba, ez most is így volt. Amikor Gyuri megjött, odalépett hozzám, és kihívott a dohányzóba. Nagy lélegzettel kezdte, látszott, hogy minden mondatot alaposan végiggondolt. A szavait nem tudom felidézni, de a mondanivalójáról megbízható összefoglalást adhatok. Bizonyára észrevettem, mondta körülbelül, hogy már hosszabb ideje kételyei vannak a Rakovski-könyv folytatásának tervét illetően. Mostanra határozott véleménye, hogy ez a terv nem visz sehova. Ezért úgy döntött, hogy kiszáll belőle. A következőkben eszmetörténettel kíván foglalkozni, mégpedig a 19. századi magyar politikai gondolkodással. Ennyi volt az érdemi tartalma annak, ami elhangzott. Benne rejlett egy további fontos közlés is, ami nem lett kimondva. Azáltal volt benne, hogy nem lett kimondva, noha el kellett volna hangoznia. Ahogy Saussure-től tudjuk, a jel hiánya is jel lehet. Gyuri nem kérdezte meg, hogy van-e kedvem együtt dolgozni vele a választott témáján. Egyes szám első személyben közölte, hogy a Rakovski-tervből kiszáll, a jövőben magyar eszmetörténettel foglalkozik.

Miért szakította meg veled az együttműködést?

Azt hiszem, a témaváltás és az együttműködés megszakítása ugyanannak az éremnek a két oldala volt. Mindeddig töretlen gondolati pályán haladtunk: a strukturalizmuskritika egyenesági folytatása volt a mindennapi élet tanulmánynak, az *Überhaupt* pedig annak a szélesebb szellemi mozgalomnak, melyet Lukács „a marxizmus reneszánsza" néven emlegetett, míg a Rakovski-könyv az *Überhaupt*on végzett munkából nőtt ki. Közben módosultak a nézeteink, de ez szerves fejlődés volt, minden újabb szakaszában azokból a kérdésekből következett, melyeket az előző szakasz nyitva hagyott, vagy amelyekkel újabb felismeréseink szembesítették az előző szakaszban elfoglalt álláspontunkat. A '77-es *Marxistának lenni* esszé regisztrálta, hogy immár kívül vagyunk a marxista tradíción; azt is rögzítette, hogy a gyakorlat, melynek részesei vagyunk, emberi jogi elveken nyugszik, de nem tisztázta, hogy milyen filozófiai bázison igénylünk emberi jogokat magunknak, és hogy az emberi jogi gondolkodás alapjai hogyan viszonyulnak az *Überhaupt* idején magunkénak vallott filozófiai koncepcióhoz, holott a viszony nagyon is problematikus volt, erről már beszéltünk röviden. Nagyon is itt volt az ideje ennek a tisztázásnak, látszólag csak a Rakovski-témán való rágódás miatt halogatódott évről évre. Ha Gyuri ezt a rágódást nem akarta folytatni, akkor kézenfekvő lett volna, hogy azt javasolja: térjünk vissza a középszintű társadalomtudományi elméletalkotástól a filozófiához, a nyitva maradt világnézeti kérdésekhez. Az, hogy ehelyett az eszmetörténetet választotta, és azon belül is egy elméletileg kevéssé érdekes témát, hiszen a 19. századi magyar politikai gondolkodás mégiscsak átvételek és adaptációk sorozata volt, szóval ez a választás nyilvánvalóvá tette, hogy Gyuri az egész addigi gondolati pályájával meghasonlásban van, vagyis mindazzal, amit azóta csinált, hogy az egyetemen Márkus tanítványa lett.

Mi okozta ezt meghasonlását szerinted?

Erről csak spekulálni tudok. Én csak azt látom, hogy a mi életutunk szerves egységben haladt korai, kritikai marxizmusunktól az emberi jogi alapú politikáig; Gyuri meghasonlott a politikai énjével, és ez visszafelé haladva a meghasonlásba vitte a gondolkodói énjével is, mely a politikai cselekvés felé fordította. Napnál világosabb volt, hogy ezek után nem folytathatja velem, mert én sem a politikai döntéseimmel, sem az addigi szellemi fejlődésemmel nem kerültem meghasonlásba.

Hogyan fogadtad a bejelentését?

Szomorú voltam, mert egy hosszú és gyümölcsöző kapcsolat szakadt meg ezzel, és biztos voltam benne, hogy soha többet nem lesz az életemben senki, aki hozzá foghatóan egyszerre lenne szellemi társam, politikai szövetségesem és személyes barátom. Így is lett. De az elválás akkor már

hosszú ideje érlelődött, és visszatekintve tisztán látom, hogy a kolozsvári kifakadás óta eltelt időkben már én is elkezdtem keresni a magam egyszemélyes helyét a világban. Reagálásképpen, de elkezdtem. Megcsináltam a szovjetológia kurzust a Hétfői Szabadegyetemen, részt vettem a *Beszélő* létrehozásában. Nem került még szóba, de arra is készen álltam, hogy belevágjak a munkába, ami a *Vannak-e emberi jogaink?* című, először szamizdatban megjelent kisértekezésemhez vezetett.[226] Azt pedig őszintén szólva nem éreztem különösebb veszteségnek, hogy Gyuri eszmetörténeti elkalandozásából kimaradok: az volt az érzésem, hogy ez a program nem méltó az ő formátumához, az én terveim között pedig nem volt helye.

Tehát nem úgy éreztél, mint amikor 1971 tavaszán hirtelen elidegenedett tőled...

...mert a Lukács-iskolával való szakítás felvetésére azt feleltem, hogy nem vagyok felkészülve a Márkustól való elszakadásra. Nem, nem úgy éreztem. Akkor kétségbe voltam esve, és sokért nem adtam volna, ha helyreáll a kettőnk közössége – helyre is állt, még megvoltak az alapjai. Ezúttal csak szomorú voltam, de nem kétségbeesett; tudomásul vettem, hogy a mi páros létezésünk ideje lejárt, és már csak arra koncentráltam, hogy amennyire lehet, az elválás ne vezessen összeveszéshez. Részint személyes okokból: túlságosan értékes volt ez a barátság ahhoz, hogy az ember ne akarta volna elkerülni a csúnya véget. De azért is, mert ha köztünk háborúskodás tör ki, azt az ellenzék egésze sínylette volna meg. A rendezett viszony fenntartására Gyuri is törekedett, bár a történethez hozzátartozik, hogy közös barátainktól azért visszahallottam, hogy lépten-nyomon rossz hangulatú megjegyzéseket tesz rólam, ami dühített, de hát ő mindig is ilyen volt; ha nem akartam látványos drámát, ezt le kellett nyelni.

Azt mondtad, hogy erre a beszélgetésre napra pontosan december 7-én került sor. Miért vagy ebben ennyire biztos?

Megjegyeztem, mert másnap volt Gyuri negyvenedik születésnapja. Akkor nem jutott eszembe, hogy az időzítés nem lehetett véletlen, pedig majd' kiszúrta a szememet. Minden bizonnyal szimbolikus jelentősége volt a számára, hogy életének ötödik évtizedét már nélkülem kezdje. Ennek a beszélgetésnek réges rég eljött az ideje; valószínűleg soká halogatta, és úgy érezte, hogy egy nappal sem halogathatja tovább. Ami azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy nem az együttműködés átmeneti felfüggesztésére készült, hanem a végleges lezárására. Tíz évvel korábban a harmincadik születésnapját együtt ünnepeltük meg (később az enyémet is); ott volt Kenedi Jancsi és Pap Mari, Fodor Gézáék, Petri Gyuriék, Várady Szabolcsék, Lakatos Andris és talán mások is, akikre nem emlékszem. Kapott a társaságunktól egy közös ajándékot; én külön ajándékként Villon *Nagy Testamentumát* adtam neki; akkor jelent meg Vas István fordításában, Szántó Piroska illusztrációival; amikor átadtam, arra kértem Gyurit, hogy olvassa fel az első strófát. Ma is fejből tudom idézni: „Én már harmincéves koromban / Kiittam mindazt, ami szégyen. / Egész bölcs nem vagyok, azonban / Nem vagyok bolond sem egészen. / Legtöbb kitartó szenvedésem / Thibault d'Aussignytől ered, / Ám várja őt az utca térden, / Az én püspököm nem lehet." Gyuri kapásból így olvasta: „Legtöbb kitartó szenvedésem / Aczél elvtárstól ered..." A prozódia döcögött, de az olvasat pontosan megfelelt annak, ami miatt az ajándékot megválasztottam. Ám kilincseljen az értelmiség színe-java Aczél elvtársnál, a mi püspökünk nem lehet. – Bár '81-ben már a megszokottnál ritkábban jártunk össze, mégis arra számítottam, hogy a negyvenedik születésnapjára azért meghív. De múltak a napok és a hetek, és csak nem hívott. A beszélgetésünk után világos volt, hogy most már nem is fog. Némi töprengés után úgy döntöttem, hogy másnap a könyvtárban köszöntöm fel valamivel, aminek örül, aminek azonban nincs személyes jelentése. Vettem egy üveg Fehér Gólya nevű szovjet konyakot...

Nekem még csak nem is rémlik...

Akkoriban kétféle tűrhető konyak volt kapható Magyarországon, amit a magunkfajta értelmiségi szegénylegény meg tudott fizetni: A Fehér Gólya és az Ararat (a pesti köznyelv Arafatnak hívta). Mindkettőt a Szovjetunióban gyártották, az Araratot, mint a neve is mutatja, Örményországban, a Fehér Gólyát Moldovában. A Szovjetunió összeomlása után egy észt magáncég megvásárolta a licencét, és néhány évig még forgalmazták Magyarországon, már észt termékként, és a címkéjén nem Belij Aiszt, hanem White Stork szerepelt. Szóval, vettem egy üveg Fehér Gólyát, és más-

[226] Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Először 1985-ban jelent meg szamizdatban, az AB Független Kiadó gondozásában. Újabb kiadását lásd Budapest: Stencil Kulturális Alapítvány 2003.

nap a könyvtár dohányzójában felköszöntöttem Gyurit. A dolog részben jól sült el, részben rosszul. Gyuri meglepődött, elérzékenyült, de zavarba is jött. Valószínűleg rájött, hogy rossz ötlet volt lehagyni minket – Juditot és engem – a születésnapi bulijáról, és zavarában pótolta a mulasztást. Meghívott 8-án reggel 8-án estére, és ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy szerveződik egy baráti összejövetel, ahol nekem nem szánt helyet. Úgy éreztem, hogy ezt nem fogadhatom el, de nem akartam sértéssel válaszolni a sértésre, ezért megköszöntem az invitálást, és hozzátettem: majd szólok, hogy sikerült-e felhajtani egy bébiszittert Dani mellé, aki hároméves volt akkor, soha nem hagytuk egyedül. Mondjuk úgy, hogy nem sikerült…

Egy köznapi kérdés: ezután ugyanúgy találkoztatok az Akadémiai Könyvtárban minden munkanapon, és ültetek egymás mellett, és olvastatok, csak már nem közös projekteken dolgoztatok?

Nem egymás mellett ültünk. Ő a 11-es számú olvasóhelyen, én pedig a 15-ösön, vagyis volt közöttünk egy asztal, mert minden asztalhoz két olvasóhely tartozott. Megmaradt egy fotó, amit az olvasóteremről készítettek, én is rajta vagyok, ezért a könyvtárosok megajándékoztak vele. Az utolsó ablaknál ülök, ott volt a 15-ös, pompás kilátással a Nap-hegyre meg a Gellért-hegyre, a Lánchídra, Erzsébet hídra. Szóval igen, láttuk ugyan, hogy ki mit olvas, de nem beszéltünk róla, nem is volt mit beszélnünk, más-más réteken legelésztünk.

De azt mondtad, hogy a barátságos beszélőviszony még körülbelül két évig fennmaradt köztetek.

Igen, mindketten gondot fordítottunk rá, hogy fennmaradjon köztünk a kommunikáció. A *Beszélő* következő számait – amíg itthon volt – odaadtam neki, megbeszéltük.

Megjelenés előtt?

Általában utólag, de a *Közeljövő*-cikket történetesen még a megjelenése előtt; hosszasan vitattuk az Akadémiai Könyvtár dohányzójában. Ő is tett gesztusokat. '82 júniusában került sor arra a szoros személyi követési akciósorozatra, amiről már beszéltünk korábban. Az eset igazolta Gyuri sejtésének egyik felét: december 13-a után a magyar pártállami hatalom is megmutatta, hogy – Rényi Péter szavaival – „nem babra megy a játék". A sejtés másik fele viszont nem igazán vált be. Kétségtelen: a Jaruzelski-puccsot követő időkben elvékonyodott a demokratikus ellenzék holdudvara. De a hátrébb húzódó fiatalok közül sokan nem a teljes passzivitást választották, hanem az egyértelmű ellenzékiség és az egyértelmű beilleszkedés közötti szürke zónában kezdtek kollektív cselekvéssel kísérletezni: ekkor indult a Dialógus Békecsoport, a bős-nagymarosi vízlépcső elleni protesztmozgalom, a klubmozgalom és még sok minden más, erről is beszéltünk már. A demokratikus ellenzék környezete nem veszett el, csak átalakult, és ahogy nekünk szükségünk volt a köztünk és a hatalom közti térben keletkező mozgalmakra, nekik is szükségük volt ránk, mert a mi ellenállásunk feszítette ki a szürke zónát, amelyben mozoghattak; minél messzebbre tudtunk menni mi, annál tágasabb lett az ő mozgásterük. És épp a szoros személyi követésnek nevezett incidens mutatta meg, hogy a represszió eldurvulása vissza is üt: nemhogy izolálna minket, inkább a szolidaritást mozgósítja körülöttünk. Az incidensre válaszul olyan vezető értelmiségiek emelték fel a szavukat, mint Illyés Gyula, aki 1979-ben elzárkózott a Charta-per elleni tiltakozás aláírásától, vagy Gobbi Hilda, Major Máté, Barcsay Jenő, Major Tamás, Kadosa Pál, Vilt Tibor – a névsor messze nem teljes, csak azokat említem, akiknek a csatlakozása meglepő lehet.[227] De nem ezért hozom szóba ezt az esetet, hanem annak alátámasztására, hogy Gyuri és köztem ekkor még rendezett volt a viszony: eljött hozzám a Kelenhegyi útra – a ház mögötti kertben állt egy pad, azon üldögéltünk –, voltaképpen csak azért, hogy a szolidaritását kifejezze. Még annyit ennek a históriának a kapcsán, hogy a kulturális nagyságok tiltakozó levele mellett volt egy másik is, melyet mi, az érintettek küldtük néhány barátunkkal Horváth István belügyminiszternek; ezt azért tartom fontosnak említeni most, mert Gyuri is aláírta.[228]

[227] Az 1982. június 22-ére keltezett és a legfőbb ügyésznek címzett levelet Kenedi János fogalmazta és ő gyűjtötte hozzá az aláírásokat. Lásd [Kőszeg Ferenc]: „Követéskrónika." *Beszélő* 4 (1982/3).

[228] A levél, amelyhez bizonyítékként mellékelték azt a fotósorozatot, amelyet Demszky Gábor és Rajk László készítettek az állambiztonság Kőszeg Ferencet zaklató ügynökeiről, 1982. június 23-ai keltezésű. Erről is a *Beszélő* 4. számában megjelent Követéskrónika adott hírt.

Nem sokkal később Soros-ösztöndíjjal egy évre az Egyesült Államokba utazott.

Mondanom kell valamit ezzel kapcsolatban. Mi a kirúgatásunktól fogva meg voltunk fosztva a nyugatra szóló, „kék" útlevéltől. 1981 vége felé azonban Magyarország kérte a felvételét az IMF-be, és a Washingtonban tárgyaló Fekete János MNB-alelnökhöz egy fogadáson odalépett a Helsinki Watch egyik vezetője, talán Jeri Laber, és átadott neki egy listát magyar állampolgárokról, akiktől a hatóságok rendszeresen megtagadják az útlevelet. A listán mi is rajta voltunk. Fekete átvette a papirost, és azt mondta: meglátja, hogy mit tehet. Úgy látszik, tehetett valamit, mert a következő évben valamennyiünk útlevélkérelmét kedvezően bírálták el.

Bence amerikai tartózkodása idején kapcsolatban voltatok?

Igen, küldött onnan egy-két kedves levelet, amikor pedig '83-ban mi is kitehettük a lábunkat az országból, és három hónapot CNRS-ösztöndíjjal Párizsban tölthettünk, akkor Gyuri felhívott Kende Péternél – Péter és Hanna fogadtak be minket, amíg nem sikerült lakást bérelnünk –, és felvetette, hogy látogassuk meg őket Amerikában, nagy lakást bérelnek, elférnénk benne. Ebből nem lett semmi, már csak azért sem, mert amerikai beutazási vízumot csak Budapesten szerezhettünk volna. Arra számítottam, hogy a barátságos érintkezés fennmarad otthon is. De másképp alakult.

Hogyan alakult?

Amikor Judit, Dani meg én hazatértünk, visszaálltam a megszokott rutinra, aminek része volt a mindennapos könyvtárba járás. Gyuri azonban hosszú ideig nem tűnt fel, pedig már ő is itthon volt. Amikor pedig hónapokkal később megjelent, érthetetlenül tartózkodó volt, épphogy csak köszönt, és a testbeszéde egyértelműen azt kommunikálta, hogy nem kíván érintkezésbe lépni velem. Váratlan és teljes elzárkózásának valószínű magyarázatát csak később kaptam meg. 1984 elején – február lehetett – Hamburger Miska elvitt valahová a Wartburgján. Valahol a Vérmező oldalában leparkolt, mert hosszabb mondanivalója volt. Nagyon sajnálja, hogy Gyuri és köztem megszakadt a kapcsolat; mit szólnék, ha összehozna egy tisztázó beszélgetést. Biztosra vettem, hogy amit ő szeretne – hogy legyen minden úgy, mint évekkel ezelőtt –, az nem lehetséges, de a beszélőviszony helyreállítását lehetségesnek és kívánatosnak tartottam,

ezért azt feleltem, hogy persze, benne vagyok. Igen, folytatta Miska, de van itt valami, amiről tudnom kell. Huszár Tibor útján a pártközpont – név szerint Knopp András – üzent Gyurinak. Az üzenet úgy szólt: tudomásuk van róla, hogy már nem tartozik az ellenzékhez, és ezért rendezni lehetne a helyzetét; mondja el, hogy mit tekintene a maga részéről megoldásnak, és meglátják, hogy ebből mit tudnak teljesíteni. Nekem az igazat megvallva ez a beszámoló a kapcsolatfelvétel módjáról nem tűnt teljesen valószerűnek. Nem jött össze azzal, hogy Gyuri már hónapokkal korábban, a hazatérése óta, feltűnően került engem. Ha úgy rekonstruálom a történteket, hogy ő kereste a kapcsolatot Knopp-pal, akkor ez a részlet is a helyére kerül. Miskán kívül azonban nem volt más információforrásom, ezért abból kell kiindulnom, amit ő mondott nekem, ő pedig azt mondta, hogy Knopp volt a kezdeményező fél. Semmi kétség, így is történhetett: ellenzéki éveim alatt előfordult néhányszor, hogy Aczél megpróbált találkozni velem; miért ne indulhatott volna a kezdeményezés ezúttal is a pártközponttól.

Volt ilyen találkozás?

Mármint Aczél és köztem? Nem.

Hány menetben zajlott a tárgyalás Knopp-pal?

Ezt nem tudnám megmondani, talán akkor sem tudtam, de nem is olyan fontos. Miska elmondása szerint Gyurinak három kérése volt: ne akadályozzák meg, hogy a feleségét (Kovács Marit) felvegyék a Történettudományi Intézetbe, amire esélye volna; a maga számára állást nem kér, de azt igen, hogy az eszmetörténeti kutatásaihoz periodikusan ismétlődő megbízási szerződéseket kaphasson, végül pedig hagyják megvédeni a több mint tíz éve leadott disszertációját. Mari állásügyének rendezésére Knopp ígéretet tett; a megbízási szerződéseket is lehetségesnek mondta; a védésről viszont – alighanem kéjes elégtétellel – kijelentette, hogy azt már egyszer felajánlották 1977-ben, úgyhogy erről szó sem lehet. Eddig tartott az elbeszélés.

Hogyan fogadtad Hamburger beszámolóját?

Nézd, mindhárom kívánság rendben volt: elemi követelmény, hogy a feleséget ne büntessék a férj tevékenységéért, hogy a nyilvánosan képviselt ellenzéki nézeteiért egy tudósembert ne fosszanak meg a kutatás

lehetőségétől, és hogy a benyújtott disszertációját bírálják el, függetlenül attól, hogy állampolgárként mit képvisel és cselekszik. Még attól is óvakodtam volna, hogy elhamarkodottan ítéljek valakiről, aki attól a hatalomtól kéri a sorsa rendezését, melynek az önkényét elszenvedi. Nehéz helyzet a kiszolgáltatott alattvalóé, ítélkezni pedig könnyű, de épp ezért veszélyes. Gyuri azonban nem egy volt a rezsim alattvalói közül. Mi arra tettük fel az életünket, hogy nem alattvalóként, hanem öntudatos polgárként fogunk létezni, és ebből mintát is adunk. „Ám várja őt az utca térden..." Lehetségesnek tartottam, hogy az ember beleláradjon az ellenzéki létbe, és átmenetileg vagy végleg hátrébb húzódjon, de ez valami más volt: feladása annak az alapvető erkölcsi gesztusnak, amellyel a mi pályafutásunk kezdődött, és amit addig mindketten követtünk. Gimnazista korom óta foglalkoztattak a tragikus élethelyzetek, amikor csak az önmagunkhoz való hűség feladása és valami ennél is nagyobb rossz között lehet választani, de az én megítélésem szerint ez nem ilyen helyzet volt. El nem tudtam képzelni, hogy Gyuri hogyan néz szembe önmagával ezek után. Nyilvánvaló volt, hogy a Miska által óhajtott tisztázó beszélgetésbe nem fog belemenni; nem is ment bele.

De miért vezetett a Knopp-pal való találkozás ahhoz a személyes szakításhoz, ami köztetek lezajlott? Ott van Kornis Mityu, akiről már volt szó; ő is odajutott, hogy nem bírja tovább elviselni, hogy az asztalfióknak írjon, vissza kíván térni az „első nyilvánosságba". Ezek érthető dilemmák és megingások egy ember életében.

Max Weber ír arról – különben a fiatal Lukács is –, hogy a hétköznapi emberek élete zavaros kompromisszumok sorozata; az igazi jelentős élet feltétele, hogy az egyén képes legyen tisztázni, milyen értékek között választhat, a belső démonára hallgatva kiválasztani azt az értéket, amelyet követni fog, és ehhez aztán tűzön-vízen át következetesen ragaszkodni. Ennek azonban ára van, írja Weber, és a sokféle lehetséges ár közül, amit a jelentős életért meg kell fizetni, egy olyat említenék, amivel Weber amúgy nem foglalkozott. Ahogy mondod, mindenkinek lehetnek megingásai, a jelentős életre hivatott személyiségnek ugyanúgy, mint a hétköznapi embereknek. Bence jelentős életre hivatott személyiség volt. Alapvető döntéseiben nagyon mély meggyőződések vezették, és az átlagnál sokkal kényesebb volt az erkölcsi tartására. Egy nála felszínesebb karakter el van

a kisebb-nagyobb megalkuvásaival, túlteszi magát rajtuk, és aztán rendes emberként él tovább. Ő túlságosan igényes volt önmagával szemben, semhogy átlibbenjen a történeten, melyben kockára tette az integritását.

Emésztette magát?

Erről csak sejtéseim lehetnek, de azt hiszem, hogy igen. Két dolgot tehetett. Vagy kibogozza magát a gubancból, melybe a Knopp-féle históriával bonyolította bele magát. Vagy bebizonyítja magának, hogy nem is bonyolódott morális gubancba – ami által csak még jobban belebonyolódik. Nem tudom, hogy én hasonló helyzetben képes lettem volna-e beismerni, hogy szembekerültem azzal, aki ifjúkorom óta lenni akartam. Gyurinak mindenesetre – nekem úgy tűnt – nem sikerült. Maradt a másik lehetőség, az önigazolás. Mindkettőnk balszerencséjére az én példámmal szemben kellett igazolnia magát, mert azok között, akikről tudható volt, hogy nem keveredhetnek abba a helyzetbe, amibe ő a Knopp-féle históriával sodorta magát, én voltam tizenöt éven át az alteregója. Közösen hoztuk meg az eredeti döntésünket, közösen csináltuk végig a közbeeső éveket, a személyes helyzetünkben sem volt szembeszökő különbség. Ezen a ponton vált igazán tehertétellé, hogy Gyuri nagy formátumú, önmagával szemben rendkívül igényes személyiség volt. Ha olyan lett volna, mint az értelmiségi átlag, akkor elegendő lett volna annál maradnia, hogy én egy merev pasas vagyok, nem fogom fel, hogy néha kivételt kell tenni a szabály alól. Neki azonban ez a sekélyes megoldás nem állt a rendelkezésére. Neki arra volt szüksége, hogy meggyőzze a világot, de mindenekelőtt saját magát, hogy az én viselkedésem hátterében nem egyszerű merevség van, hanem valami súlyosan kifogásolható dolog.

Valami súlyosan kifogásolható dolog? Mi lett volna az?

Tegyük fel, hogy a hajthatatlanság a hatalommal szembeni magatartásban elválaszthatatlan valamiféle általános bolsevik mentalitástól. Aki hajthatatlan abban, hogy a hatalomtól nem kér és nem fogad el semmit, az a társaival szemben is intoleráns, elítél, kizár, stigmatizál. És akkor azt lehet mondani, hogy mindent egybevetve jobb a megalkuvásokkal is járó emberiesség, mint a megalkuvásmentes, de embertelen merevség. Hogy Gyuri valami ilyesfélét gondolt rólam ekkoriban, az természetesen nem több sejtésnél, de olyan sejtés, ami összhangban van a történtekkel. Ez volt az üzenete az összeveszési drámának, ami – nem véletlenül – nem

1981 végén, hanem '84 elején, nem a Jaruzelski-puccs, hanem a Knopp-pal való egyezkedés nyomán robbant ki.

Tulajdonképpen mi történt?

Kenedi Jancsi '84 elején írt egy dolgozatot „A magyar demokratikus ellenzék válsága" címen. Összehívott egy társaságot, akik előtt az írását felolvasta; Gyurit nem hívta el. Tudni kell, hogy a '82–'83-as tanévet János is Amerikában töltötte, ahol ők ketten csúnyán összevesztek; szóba se álltak egymással. Akár szerencsés volt kihagynia Gyurit a meghívottak közül, akár nem, ez az esemény János egyszemélyes ügye volt, ő döntötte el, hogy kit hív meg, és kit nem: a saját dolgozatát olvasta fel annak a közönségnek, amelynek a véleményére kíváncsi volt. Mások más alkalommal más társaságokat hívtak össze ugyanígy. Nekem nem is lett volna szabad ott lennem, mert pár nappal korábban orrsövényműtéten estem át, és amikor az orvos elbocsájtott a kórházból, figyelmeztetett, hogy két vagy három hétig nem mehetek olyan helyre, ahol dohányoznak. Én azonban nem akartam megtenni Jánossal, hogy távol maradok, főként azért, mert az írás, melyet már korábban olvastam, nem tetszett, és ezt ő tudta. El is eredt az orrom vére, és visszakerültem a kórházba. Gyuri azonban úgy dolgozta fel a történteket, hogy a „központi bizottság" – értsd: Kis János és Kenedi János – kizárta őt a demokratikus ellenzékből. Hogy én nem voltam ennek az eseménynek a társrendezője, nem számított. Hogy a demokratikus ellenzék nem alkotott szervezetet, és így „központi bizottsága" sem lehetett, az sem számított. Gyuri széltében-hosszában terjesztette ezt a „központi bizottság"-sztorit. Miután kikerültem a kórházból, hetek teltek azzal, hogy egyik barátomnak a másik után magyarázhattam, mi történt valójában.

A Knopp-afférról is beszéltél?

Nem. Azt Miska bizalmasan mondta el nekem. Akárhogy is, amikor végül lecsillapodtak a kedélyek, kiderült, hogy a Beszélő-kör egyben maradt, és az is egyértelművé vált, hogy ebben a körben az én szavamnak van a legnagyobb súlya.

A demokratikus ellenzékből kivált, de továbbra is aktív ellenzékiként viselkedett számos terepen és alkalommal; a politikai rendőrség látóköréből sem került ki. Bizottságot alapított Duray Miklós védelmére,

fontos szerepe volt az 1985-ös Budapesti Kulturális Ellenfórum[229] megszervezésében, egyik motorja volt a Magyar Helsinki Bizottság létrejöttének...

Ahogy mondod, voltak ilyen alkalmak. Nem sorolt vissza az értelmiség rendszerkonform részébe, és nem csak azért, mert nem volt lehetősége erre. Mégsem került újra egyenesbe. Amennyire láttam, a rá jellemző energiával vetette bele magát minden ilyen akcióba, de ezekből nem lett építkezés, nem jött létre körülötte saját politikai tábor. Vissza kellett volna térnie oda, ahonnan kivált, ez azonban emberfeletti lelki erőfeszítést kívánt volna tőle. A Kulturális Ellenfórum létrehozásában valóban oroszlánrésze volt, de a határt akkor is egyértelműen meghúzta: a demokratikus ellenzék valamennyi árnyalatához tartozó aktivisták kibocsájtottak egy nyilatkozatot – egy felhívást a Kulturális Fórum résztvevőihez –, melyet ő nem írt alá.[230] Ez csak egy példa, más példákat is hozhatnék. Így aztán a rendszerváltás politikai család nélkül találta. A pártok körüli mozgásáról én már csak messziről, nyilvános megszólalásaiból értesültem. Metszően okos észrevételei voltak, az összkép mégis azt a benyomást keltette, hogy elvesztette az iránytűjét. Először a szociáldemokratáknál próbálkozott, aztán a Fidesznél; amikor Orbán megkezdte átvonulását a jobboldalra, szakított vele, de a mozgását mégis követte: utolsó éveiben konzervatívként határozta meg magát, és gúnyos megjegyzésekkel intézte el az általa „haladó értelmiség"-ként aposztrofált szellemi közeget, melyhez pedig végső soron tartozott.

Szerinted mi lehetett ennek az oka?

Annak idején Réz Pali mondta nekem, hogy pesti értelmiségi körökben olyanok ítélkeztek nagy élvezettel Gyuri fölött, akiknek erre semmiféle erkölcsi jogalapjuk nem volt. Ez maradandó sebet ejthetett rajta. De a döntő tényező érzésem szerint nem a tágabb környezetéhez, hanem az

[229] Az 1985. október 15-25. között Budapesten rendezett Európai Kulturális Fórum az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) hivatalos utókonferenciája volt. Erre az alkalomra a magyar ellenzék a Nemzetközi Helsinki Szövetséggel karöltve „ellenfórumot" rendezett, hogy felhívják a figyelmet a Helsinkiben elfogadott emberi jogi elvek folyamatos megsértésére a szovjet blokkban.

[230] „A magyar demokratikus ellenzék felhívása az európai kulturális fórumhoz, 1985. október 14." Megjelent a *Beszélő* 15. számában (1985/3).

önmagához való viszonya lehetett. Azt hiszem, hogy tekervényes módon, de az egész későbbi történet abból a traumából indul ki, amit Gyuri 1984-ben mért magára, és amit – nekem úgy tűnik – soha nem sikerült feldolgoznia.

Tizenötödik beszélgetés

Filozófiai válság az *Überhaupt* után – Emberi jogok és egalitárius közpolitikák – Az új amerikai liberalizmus felfedezése – Tanulási feladatok – *Vannak-e emberi jogaink?* – A *Vannak-e emberi jogaink?*-tól a „Mi a liberalizmus?"-ig

Legutóbb azt mondtad, hogy amikor megszakadt a munkakapcsolat Bence György és közötted, akkor te már készen álltál arra, hogy belekezdj a munkába, amelynek az eredménye a Vannak-e emberi jogaink? *lett. Tehát készen álltál arra, hogy visszatérj a szovjet típusú rendszerek vizsgálatától a filozófiai alapkérdésekhez. Korábban már több alkalommal beszéltél a téged foglalkoztató és nyitva maradt kérdésekről. Kezdjük ma ezeknek a kérdéseknek az összefoglalásával.*

Rendben van, de akkor vissza kell mennünk egészen az *Überhaupt*ig. Az *Überhaupt* két kérdés felé nyitotta meg az utat. Az egyik: hogyan érdemes Marx-kritikánk fényében arról a rendszerről gondolkodnunk, amelyben éltünk, és amely nem írható le a kapitalista demokráciák alesetéként, de a szocializmus ideáljának sem felel meg. Sem a Marxból kiolvasható elgondolásnak, sem annak az alternatívának, amelyet a mi könyvünk próbált – igen vázlatosan – körvonalazni. Ez volt a Rakovski-könyv tárgya. A másik kérdés: milyen filozófiai álláspont felé vezet az *Überhaupt* Marx-kritikája? Ez a második kérdés akkor merül fel, ha észrevesszük, hogy az *Überhaupt* filozófiai álláspontja átmeneti, instabil. Szó volt már róla, hogy ezt nem ismertük fel azonnal, ezért a második kérdés kezdetben nem is különösebben foglalkoztatott; az *Überhaupt* befejezése után a szovjet típusú rendszerek vizsgálatára vetettük rá magunkat. Olyan fogalmi apparátust szerettünk volna kidolgozni, mely számot vet ugyan az akadémiai kutatások belátásaival és a kutatók közti vitákkal, de elsődleges célközönségét a marxista hagyomány folytatói adják. Időközben azonban észre kellett vennünk, hogy a filozófiai felfogásunk is átgondolásra szorul.

Mert az emberi jogokra hivatkozó mozgalom résztvevőivé váltatok...

Igen. Megkérdezhetnéd, hogy ezt miért nem tekintettük taktikai en-

gedménynek. A marxizmusra hivatkozó mozgalmak történetében nem ritka az a fajta magatartás, hogy mivel a kommunizmus megvalósítása éppen nincs napirenden, ezért támogassuk azt, ami a jelenben progresszívnek számít, vagy egyszerűen csak a kisebbik rossz. Így álltak a német szociáldemokraták a 19. század vége felé a parlamentarizmus mellé, noha a többségük forradalmi marxistának tekintette magát. Kevésbé jóhiszeműen, de így kezdeményezte a Komintern 1935-ben az antifasiszta pártok összefogását,[231] és így támogatták az európai kommunista pártok a „burzsoá" pártokkal való kormány-koalíciót közvetlenül a II. világháború után. A parlamentarizmus elfogadása eredetileg a szociáldemokraták részéről sem volt több taktikai engedménynél, noha a parlamentáris szabályokhoz jóhiszeműen tartották magukat: álmukban sem jutott eszükbe, hogy kisebbségből próbáljanak teljhatalmat szerezni, amit a bolsevikok csináltak Oroszországban, a mi térségünkben pedig a kommunisták a szovjet hadsereggel a hátuk mögött. Az emberi jogi politikát azonban csak rosszhiszeműen lehetett volna taktikai kompromisszumként választani. Az emberi jogok ugyanis nem játékszabályok, hanem morális elvek. Játékszabályokat be lehet tartani jóhiszeműen akkor is, ha az a véleményünk, hogy nem jók: azt lehet mondani, hogy ezek az intézmények elhibázottak, de ki lehet használni a bennük rejlő lehetőséget egy jobb társadalmi berendezkedés megvalósítása vagy a még rosszabb elkerülése céljából. Morális elvekre azonban nem lehet jóhiszeműen hivatkozni, ha nem hiszünk bennük. Nem mondhatom, hogy az emberi jogok a burzsoázia érdekeit szolgáló fikciók, de tiszteletben kell tartani őket, mert részei az ember erkölcsi státusának. Vagy-vagy. Azért kapcsolódtunk be a kelet-európai emberi jogi mozgalomba, mert meggyőzőnek találtuk az emberi jogok mögöttes elveit. Hogy erre a meggyőződésre hogyan jutottunk, az személyes, biográfiai kérdés, meséltem már róla, hogy az én esetemben

[231] A Komintern (Kommunista Internacionálé) VII. Kongresszusának (1935) határozatáról van szó, amely szakított a VI. Kongresszuson 1928-ban elfogadott koncepcióval. Ez utóbbi a szociáldemokratákat (és az ún. „burzsoá" pártokat) a fasiszták szekértolójának minősítette, és nem a fasiszta, illetve náci erők ellen hirdetett politikai és ideológiai harcot, hanem ellenük. A VII. kongresszus ehelyett széleskörű népfrontpolitikát kezdeményezett a fasizmus megállítására.

a kirúgatásom története hogyan hozta meg az intuíciót, hogy jogaim vannak, melyeket most megsértettek, de nem vehettek el.

De nemcsak erkölcsi elvekre lehetett hivatkozni! Létezett az ENSZ emberi jogi deklarációja, léteztek az európai emberi jogi egyezmények, melyeket Helsinki után a kelet-európai államok is becikkelyeztek.

Igaz, ezek elvben a belső jog részévé váltak. De ha összehasonlítod a nyugati demokráciákat a kelet-európai rezsimekkel, szembeszökő lesz a különbség. A nyugati államok működő jogszabályai és intézményi eljárásai sincsenek tökéletes összhangban az emberi jogi egyezmények magasztos elveivel: az Emberi Jogok Európai Bírósága számtalan elmarasztaló ítéletet hozott brit, francia, olasz állampolgárok saját államuk elleni panasza ügyében. De azért elmondható, és a hetvenes években is elmondható volt, hogy nincs szakadék az emberi jogi egyezmények és a nyugati államok működő jogszabályai között. A szovjet rendszerű országokban azonban szakadék volt; a működő jogszabályok köszönőviszonyban sem voltak a nemzetközi egyezmények rendelkezéseivel; ezért az érvelés nagyon gyorsan továbbvezetett a végső hivatkozási alaphoz: a pozitív jogon túli emberi jogokhoz. Ezekkel pedig nem lehet jóhiszeműen taktikázni. Vagy azt gondolod, hogy az emberi jogok valóban hozzátartoznak az emberek erkölcsi státusához, és akkor jóhiszeműen hivatkozhatsz rájuk, vagy azt gondolod, hogy az emberi jogi eszme egy nagy tévedés, és akkor a hivatkozás rosszhiszemű. Innen eredtek a mi nehézségeink az *Überhaupt* álláspontjával. Úgyhogy mi egy dilemma elé kerültünk. Marx olyan filozófiai és társadalomtudományi elméletben gondolkodott, melynek legmélyebb belátásai egy gyakorlati, politikai mozgalomban folytatódnak, és azzal párbeszédben fejlődnek tovább. A hetvenes évek Kelet-Európájában az emberi jogi mozgalom volt napirenden. Ha marxisták vagyunk, nem lehetünk e mozgalom tétlen szemlélői. Ha részt veszünk benne, nem biztos, hogy megmaradhatunk marxistának.

Mert Marx szerint az emberi jogok a burzsoázia osztályuralmának eszközei?

Valahogy úgy. Ez természetesen feladatot adott, mert tisztázni kellett, hogy miben áll az emberi jogok morális értéke, amit Marx tagadott. Az igazi nehézséget azonban nem az okozta, hogy Marx hajlott az erkölcsi és

jogi nihilizmusra; ezt már az *Überhaupt* idején is mélyen problematikusnak tartottuk, és könnyű szívvel léptünk túl rajta. Csakhogy az emberi jogok igenlése első ránézésre nem volt összhangban a marxizmustól örökbe kapott világképünk más elemeivel, melyekhez viszont ragaszkodtunk, ragaszkodtam. Az egyik ilyen komponens a történetiség.

Miért okozott ez nehézséget?

Ma már nem tudnám ugyanazokkal a szavakkal elmondani, ahogyan akkoriban fogalmaztam volna meg, mert időközben nagyon sokat gondolkoztam róla, változó fogalmak segítségével, változó tudáskészlet birtokában. De azért nagyjából ugyanarról fogok beszélni. A nehézség abban gyökerezik, hogy a történelem során sokféle kulturális formáció jön létre, részint az időben egymás után, részint egyidejűleg. Kézenfekvő a feltételezés, hogy az emberi jogok nem minden kulturális formában találják meg a helyüket. Sokan vélik úgy, hogy csak a nyugati kultúrában, és ott is csak átmenetileg: abban a korszakban, melynek talán már a vége felé közeledünk. Bevallom, én ezt nem tartom igazán súlyos ellenvetésnek. Nem hiszem, hogy a nyugati kultúra ideje lejárt volna, és azt sem hiszem, hogy az emberi jogokat ne lehetne lefordítani a keleti kultúrák nyelvére. Amartya Sen, az indiai származású közgazdász és filozófus egy időben sokat írt arról, hogy a szabadság és egyenlőség elvei, melyek állítólag idegenek az „ázsiai értékek" világától, az indiai hagyományban is fellelhetők. De fogadjuk el, hogy vannak olyan kulturális formák, melyeknek a keretei között az emberi jogokat nem lehet elgondolni, és tegyük fel, hogy a jövőben egy ilyen kultúra fogja kiszorítani az újkori nyugati kultúrát. Ebből egyáltalán nem következik, hogy az emberi jogi eszme nem univerzális érvényű. Ha nem szólnak jó érvek amellett, hogy az emberi jogi eszme téves, akkor abból, hogy az uralomra jutó kulturális forma összeférhetetlen vele; inkább arra kell következtetni, hogy ez a kulturális forma erkölcsileg elfogadhatatlan. Nem minden helyeselhető, ami elkerülhetetlenül bekövetkezik. Mondom most. De ahhoz, hogy erre a következtetésre jussak, át kellett gondolnom, hogy min alapul az emberi jogok egyetemességére támasztott igény; ez volt a második feladat.

Amikor az emberi jogi politika indulásáról beszélgettünk, egy harmadik nehézséget is említettél: hogyan egyeztethető össze az emberi jogok tiszteletben tartása a társadalmi egyenlőséggel.

Számomra ez okozta az igaz erkölcsi és gondolati nehézséget. A hetvenes–nyolcvanas évek Nyugaton az újkonzervatív ellenforradalom periódusa voltak. Amikor mi a hazai emberi jogi mozgalom létrehozásán kezdtünk buzgólkodni, már érezni lehetett a Reagan–Thatcher-éra előszelét: a csapból is az állam fojtogató túlhatalma és a szabadpiac elsorvasztása fölötti lamentálás folyt, no meg a jóléti szolgáltatások visszavágásának sürgetése. A jóléti állam kritikája nem puszta ideológia volt, valódi bajokra és nehézségekre is rámutatott – de volt benne ideológia is jócskán: laissez–faire-kultusz, mindenféle állami piacszabályozás elutasítása, a szabadság és egyenlőség szembeállításán alapuló antiegalitarizmus. Ez az ideológiai fordulat – melyet „neoliberális"-ként szoktak emlegetni, noha valójában a konzervatív hagyomány szabadpiacpárti továbbvitelében állt –, szóval ez a fordulat nem maradt hatás nélkül a kelet-európai disszidensekre. Azok, akik tősgyökeres szocialisták maradtak, mint a történész Medvegyev, vagy akik az államban a hagyományos nemzeti értékek megtestesítőjét látták, mint Szolzsenyicin, hajlamosak voltak mindenestül elutasítani a nyugati szabadságelvű gondolkodást. Azok viszont, akik – hozzánk hasonlóan – a liberalizmus felé közeledtek, könnyen hihették, hogy a szabadelvűség az újkonzervativizmussal azonos. Ez egyáltalán nem érthetetlen, hiszen az az állam, amellyel mi felvettük a küzdelmet, valóságos Leviatán volt, nekünk óhatatlanul az állam leépítésében, az egyének és közösségeik felszabadításában kellett gondolkodnunk. Ráadásul egy hamis egalitarizmust hirdető állammal álltunk szemben, így aztán önként kínálta magát az újkonzervatív séma – egalitarizmus = a szabadság megölése = állami túlhatalom, versus minimális méretre vágott állam = szabadság = az egyenlőtlen érdemek egyenlőtlen jutalmazása. Hayek és Friedman voltak a divatos szerzők errefelé.

Magyarországon is?

Magyarországon valamivel kevésbé; nálunk a liberalizmus felé tájékozódó közgazdasági és szociológiai kultúra nem volt olyan egyértelműen laissez–faire-barát, és erős gyökerei voltak annak a nézetnek, mely szerint a társadalmi egyenlőtlenségeket személytelen mechanizmusok hozzák létre és termelik újra, nem érdemek szerint oszlanak meg. De azért Hayek, Friedman és társaik nálunk is hatottak. Én viszont a marxizmustól távolodva is egalitárius maradtam, számomra az újkonzervatív fordulat

emészthetetlen volt. Ma is szilárd meggyőződésem, hogy az emberek egyenlő erkölcsi státusa kizár bizonyos típusú és mértékű anyagi, szociális és kulturális egyenlőtlenségeket. Az újkonzervatív fordulat annyiban rám is hatott, hogy az volt a benyomásom, noha ezt nem tudtam kellő élességgel megfogalmazni a magam számára, hogy az egalitárius szemlélet konfliktusban van a klasszikus emberi jogi doktrínával. Csak évekkel később jutottam el oda, hogy az engem zavaró nehézséggel egyáltalán tisztába jöjjek, amikor – a hetvenes évek második felében – kezembe került Robert Nozick *Anarchia, állam és utópia* című könyve.[232] De akkor már a megoldás körvonalai is derengeni kezdtek előttem.

Miben volt a segítségedre Nozick?

Nozick abból indult ki, hogy minden embernek sérthetetlen jogai vannak. Minden cselekedet tilos, mely sérti az élethez, a testi épséghez, a tulajdonszerzéshez való jogot, és minden cselekedet megengedett, ha nem sérti meg e jogokat. És itt kezdődik a nehézség. A tulajdonszerzéshez való jog ugyanis azt jelenti, hogy mindenki jogosan birtokolja azt, amit megszerzett, ha mások jogainak megsértése nélkül szerezte meg. Minden elosztás igazságos, ha csupa jogtisztelő lépésben hozták létre. Nozick nem állította, hogy a kapitalista piacgazdaság eleget tesz ennek a feltételnek. Tisztában volt vele, hogy a tényleges elosztás jogsértések sorozatában keletkezett, amiből arra következtetett, hogy a jogsértések következményeit korrigálni kell. De nem azért, mert az eredmény az egyenlőtlenség növekedése. Az egyenlőtlenség önmagában nem számít. Csakis a múltbeli jogsértések számítanak, azok kiáltanak korrekcióért. Ha a korrekció az egyenlőtlenség növekedését eredményezné, azt sem volna okunk kifogásolni. Ez egy leegyszerűsítő összefoglalás, de érzékelteti, hogy milyen nehézség körül tapogatództam, amikor magamévá tettem az emberi jogi gondolatot. Röviden: attól tartottam, hogy az emberi jogok nem hagynak teret a társadalmi egyenlőtlenség csökkentését szolgáló közpolitikák számára. Vagy az emberi jogokat tartja tiszteletben egy társadalom, vagy az elfogadhatatlan egyenlőtlenségek felszámolására törekszik: a két ideál egyidejű megvalósítása logikailag kizárt.

[232] Robert Nozick: *Anarchy, State and Utopia* (Anarchia, állam és utópia). New York: Basic Books 1974.

A marxizmustól a liberalizmus felé mozdultál, de nem tudtad a határátlépést vállalni.

Pontosan.

Vannak-e emberi jogaink? *című könyved 2003-as kiadásának előszavában megírtad, hogy egy véletlen segített át a holtponton.*

Az ilyen véletlenek azt találják meg, aki keresi őket, én pedig kerestem. A hetvenes években Kenedi Jancsi és Pap Mari nyitott házat vittek a Villányi úti lakásukban. Vasárnap délelőtt bárki beállíthatott hozzájuk. Általában nagy társaság gyűlt össze, szinte mindenki ott volt, aki a demokratikus ellenzék létrehozásában részt vett, és sokan mások is. Én is gyakori vendég voltam. Egy alkalommal kicsit későn érkeztem, a belső szobából zajos vita hangjai szűrődtek ki. Én azonban megálltam a konyhaként is szolgáló előtérben, ahol az asztalon a *New York Review of Books* néhány viszonylag friss száma hevert. Utánanéztem: az a szám, amely felkeltette az érdeklődésemet, 1976. február 5-ére volt datálva, tehát az eset nem lehetett ennél korábbi; valószínűleg néhány hónappal később történt, mert János másodkézből, egy barátjától kapta a *Review* példányait. Úgy emlékeztem, hogy a címlap fekete és fehér sávokra volt tagolva, és a középső – fekete – sávból hatalmas fehér betűkkel ordított ki a cím, mely felhívta magára a figyelmemet: Ronald Dworkin: „A DeFunis-ügy".[233] Ez az emlékkép téves volt; bizonyára a Dworkin-cikk életre szóló hatásának tudható be. A brutális hatású, fekete-fehér sávos címlapú szám az 1975. október 2-ai lehetett, amely valószínűleg szintén ott volt az asztalon. A '76. február 5-ei szám címlapja osztatlan világoskék színű, és – most figyeljetek! – a Dworkin-cikket nem is tünteti föl. Meg kellett dolgoznom a szerencsémért. Rálapoztam a tartalomjegyzékre. Dworkin nevével korábban nem találkoztam, a DeFunis-ügy semmit nem mondott nekem. Mégis, ott helyben belevágtam az olvasásba, arra se vettem a fáradságot, hogy leüljek. Olvashattam vagy húsz percet, aztán kölcsönkértem Jánostól a lapot, vettem a kabátomat, és elhagytam a lakást, a belső terembe be se köszöntem.

[233] Lásd Ronald Dworkin: „The DeFunis Case: The Right to Go to Law School" (A DeFunis-ügy: A felvételhez való jog a jogi szakon) *New York Review of Books*, 1976. február 5.

Miről szólt ez a cikk?

DeFunis fehér diák volt, a Washingtoni Egyetem jogi karára jelentkezett. A hatvanas évek vége óta az amerikai állami egyetemek kvótával segítették a színes bőrű diákok felvételét: bizonyos számú színes bőrű jelentkező alacsonyabb pontszámmal bekerülhetett, mint a fehér versenytársak. DeFunis megugrotta a kvótaspecifikus küszöböt, de nem vették fel, mert az általános küszöböt nem érte el, amit sérelmezett, és beperelte az egyetemet faji diszkrimináció címén. Dworkin két menetben futott neki a kérdésnek, hogy valóban sérelmezhető diszkriminációról volt-e szó; amit a cikk első részében írt, annak a megértése nem okozott különösebb nehézséget, de a második rész mélyebb filozófiai érvelését jó párszor el kellett olvasnom, míg a lényegét nagyjából felfogtam.

Annyira bonyolult volt?

Fogalmam sincs, hogy az átlagos amerikai *Review*-olvasó mennyit volt képes feldolgozni belőle; nekem azért voltak megértési nehézségeim, mert mind a jogi, mind a filozófiai háttérapparátusa teljesen ismeretlen volt számomra. A lényeget azonban megértettem: nem minden megkülönböztetés minősül kifogásolható diszkriminációnak; ha egy előítélet sújtotta, sérülékeny csoport tagjait sújtja, akkor annak minősül, de ha a hátrány csökkentését szolgálja, anélkül, hogy egy másik csoporttal szembeni előítélet kifejezése volna, akkor nem minősül annak. Az állam célja a felsőoktatással nem pusztán a tudás terjesztése; célja lehet a társadalmi egyenlőtlenség csökkentése is, és ha ez legitim cél, akkor DeFunisnak nincs olyan joga, amit a kisebbségi kvóta előírása megsértett volna. Ez rendkívül vonzónak tűnt; az első jelzés volt a számomra, hogy az emberi jogok tiszteletben tartása és az egalitárius közpolitikák nem szükségképpen összeegyeztethetetlenek. Úgy éreztem magamat, mint aki rátalált a nyomvonalra, melyen haladni szeretne. De az is mindjárt világos lett a számomra, hogy ha tényleg errefelé kívánok tájékozódni, akkor most egy tanulási időszak kezdődik, ugyanis azt a nyelvet, amelyen „A DeFunis-ügy" íródott, én nem beszélem, és alig-alig értem.

És akkor belevetetted magad a tanulásba.

Ez így túlzás, mert akkor még nyakig voltam egy másik vállalkozásban egy egészen más területen; akkoriban még javában készülődtünk Gyurival a Rakovski-könyv szisztematikus alapjainak a kifejtésére, és ehhez is rengeteget kellett olvasni. De azért igyekeztem nem elveszteni „A DeFunis-ügy" révén megtalált fonalat. 1977-ben megjelent Dworkin első kötete, a *Vegyük komolyan a jogokat*, ezt egy éven belül megszereztem.[234]

Hogyan tudtál ilyen hamar hozzájutni?

Két forrással is próbálkoztam. Karádi Éva a jogi kar filozófia tanszékén dolgozott; azt hiszem, említettem már, hogy ő sokat segített nekünk, mert a tanszéki könyvtár számára könyveket rendelhetett, és amit kértünk tőle, azt meg is szerezte. A másik forrás egy párizsi székhelyű kis alapítvány volt, a Fondation pour une entraide intellectuelle européenne,[235] melynek az egyik – vagy talán a fő – célja nehéz helyzetben lévő kelet-európai értelmiségiek támogatása volt. Egy szép napon levelet kaptam tőlük: kérjek könyveket, beszerzik és eljuttatják a címemre. Ma is a polcomon van a Dworkin-könyv, melyet tőlük kaptam. Emlékeim szerint ők küldték meg Rawls összefoglaló értekezését az igazságosság elméletéről, Nozick már említett művét, egy válogatást a Rawls-kritikákból és egyet a Nozick-kritikákból, és egy csomó minden mást. Érdekes módon, miközben az ilyen könyveket a határon elkobozták a magyar turistáktól, ezek a postai küldemények hiánytalanul megérkeztek. Szóval elkezdtem olvasni a Rawls-szal kezdődő új politikai filozófiát, de egyelőre csak „magánszorgalomból", mintha a szabadidőmben szépirodalmat olvasnék. Már csak ezért is elég lassan haladtam, de amiatt is, hogy egyetlen tankönyvszerű munka került a kezembe, Joel Feinbergtől a *Társadalomfilozófia*.[236] Ez egy remek kis könyv; sokat segített, és arra késztetett, hogy

[234] Lásd Ronald Dworkin: *Taking Rights Seriously*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1977.

[235] Fondation pour une entraide intellectuelle européenne (Alapítvány az európai értelmiségiek kölcsönös segítségének előmozdítására): Párizsi székhelyű nemzetközi szervezet, amely 1967 és 1991 között működött, és többek között könyvek, folyóiratok ingyenes terjesztésével segítette a szovjet blokk független értelmiségét. A hátterében a Ford Alapítvány által 1967-ben létrehozott és támogatott International Association for Cultural Freedom (IACF, Nemzetközi Szövetség a Kultúra Szabadságáért) állt, amelynek elődszervezete a CIA által 1950-ben létrehozott és 1966-ig finanszírozott fedőszervezet, a Congress for Cultural Freedom (CCF, Tömörülés a Kultúra Szabadságáért) volt.

[236] Joel Feinberg: *Social Philosophy* (Társadalomfilozófia). Upper Saddle River, NJ: Pearson 1973.

Feinberg más munkáit is igyekezzem megszerezni. Tőle is rengeteget tanultam, mindenekelőtt a jogok normatív szerkezetéről, majd a büntetőjog erkölcsi korlátairól. De mindenki mást úgy kellett olvasnom, hogy magam próbálom rekonstruálni azokat a háttérfeltevéseket, melyek a szerzők és a célközönségük számára kézenfekvően adva voltak, és ez pokolian nehéz. Néha mellélősz, máskor észre sem veszed, hogy hiányzik valami, amire rá kellene találnod.

Azok a művek, amelyeket olvasni kezdtél, nem a kontinentális, hanem az analitikus filozófiai hagyományhoz tartoztak. Ez okozta a nehézséget?

Nem. Beszéltünk róla, hogy Márkus mellett az analitikus filozófia alapjait el lehetett sajátítani. Annyi mindent köszönhetek Márkusnak, egyebek között ezt is, mert az analitikus szerzőkre jellemző elemzési és érvelési technikával nem volt különösebb gondom. Inkább a tartalom követése volt nehéz. A Rawls előtti angolszász politikai és morálfilozófia uralkodó elméleti paradigmája az utilitarizmus volt. Rawls, Dworkin és a többiek az utilitarizmus kritikáján keresztül fejtették ki elméleti álláspontjukat, és én az utilitarizmusban teljesen járatlan voltam, nemhogy az utilitarizmus kritikájában. Ráadásul Rawls a szerződéselmélet egy modernizált változatára építette a maga teóriáját, ez is többé-kevésbé ismeretlen volt előttem. *Az igazságosság elmélete* körüli viták az első néhány évtizedben a szerződéselméleti apparátusra összpontosítottak: mi az „eredeti helyzet", mit jelent az, hogy a megállapodás résztvevői „a tudatlanság fátyla mögött" választják ki az igazságosság elveit, miért fontosak ezek a feltételezések, következnek-e a modellből a Rawls által megfogalmazott elvek, és így tovább. Ha egy speciális terület szabályozó elveiről indult vita – mondjuk arról, hogy milyen elvek alapján kell a szűkös egészségügyi erőforrásokat elosztani a betegek között –, akkor a résztvevők azt vizsgálták, hogy a javasolt elvek közül melyiket választanák „a tudatlanság fátyla mögött" megállapodásra lépő felek. Később a szerződéselméleti modell vonzereje elhalványult, de akkoriban ez megkerülhetetlen volt, bele kellett tanulni, noha én ösztönösen idegenkedtem tőle.

Miért volt ez gond? Mármint a szerződéselmélettől való idegenkedés.

Azért, mert ez egy lehetséges megoldást kínált arra az absztrakt filozófiai problémára, amiről már szó volt: hogyan gondolhatunk el minden

embert a társadalmi környezetétől függetlenül megillető emberi jogokat, ha nem hisszük azt, hogy ezeket Isten vagy a Természet deklarálta. Maga a probléma pedig akkor is megoldást kíván, ha a szerződéselméleti megoldást nem érzem ígéretesnek, és ez is tanulási feladatot adott. Ehhez jött, hogy az általam megcélzott filozófiai közösség az emberi jogokról nemcsak ezen az egészen absztrakt szinten beszélt, hanem eggyel alacsonyabb szinten is, mint alkotmányos alapjogokról. Ez egyszerűen azért alakult így, mert államuk alkotmánya tartalmazott egy alapjogi katalógust, aminek a bíróságok a törvényhozással szemben is érvényt szerezhettek. Az alapjogi bíráskodás lényegbevágó filozófiai kérdéseket vetett fel, méghozzá pontosan azokat, amelyek az új amerikai liberalizmus középpontjában álltak. Ezért a számomra fontos filozófiai irodalom szerves kapcsolatban állt a korabeli alkotmánybíráskodással, ami újabb kérdésekkel szembesített, melyekkel korábban nem találkoztam.

Milyen kérdésekkel?

Egy egész csomó, különböző szintű kérdéssel. Hogyan néz ki egy modern demokrácia, ahol a politikai döntéshozókat többségi szavazattal választják, az alapvető jogokat azonban bíróságok védik, akár a többségi akarattal szemben is. Összeegyeztethető-e a bírói alkotmányvédelem a képviseleti demokráciával? Ha nem, mi lesz demokráciában az emberi jogokkal? Ha igen, mit gondoljunk a többségi elvről, amit a demokrácia lényegének szoktak tekinteni? Meddig mehetnek el a bírák az alkotmány értelmezése során? Csak arra hivatkozva helyezhetnek hatályon kívül egy törvényhozói döntést, amit az alkotmány szövegszerűen kimond? Vagy az alkotmányozók eredeti szándékához kell tartaniuk magukat? Vagy a szövegnek értelmet adó morális háttérelveket is bevonhatják az értelmezésbe? Újabb tanulási feladat. A bírói alkotmányértelmezés körüli vita általános jogelméleti kérdésekhez is tovább vezetett, melyek éppen Dworkin gondolkodásában játszottak központi szerepet. Dworkin már az első könyvében meghirdette, hogy túl kell lépni a jogi pozitivizmuson, de én korábban még a jogi pozitivizmusról sem hallottam, nemhogy arról, hogy baj volna vele. Hatalmas, szerteágazó tudásanyag volt ez, aminek a töredékével sem rendelkeztem, amikor „A DeFunis-ügy" a kezembe került.

Mégis azt mondtad az előbb, hogy „A DeFunis-ügy" elolvasásakor úgy érezted magad, mint aki rátalált a nyomvonalra, amelyen haladni szeretne. Hogyan határoztad meg ezt a nyomvonalat a magad számára?

Nem emlékszem rá, hogy éles kontúrokkal meghatároztam volna. Láthattátok, hogy a *Marxistának lenni* című esszében nincs nyoma, hogy az új olvasmányaimat összehoztam volna a marxizmushoz való viszonyommal. És hát emlékeztek: Dworkin felfedezésével nagyjából egy időben Prágában elzarándokoltam a Szláv Könyvtárba, hogy elolvassam Voroncov tanulmányát, mely felé csakis az fordíthatott, hogy még mindig foglalkoztatott valamennyire a Márkussal közös kutatási program. Még egy 1980-as jegyzetfüzetemben is találtam két bejegyzést, melyek a marxista tradíció mibenlétéről próbáltak tovább elmélkedni. Szóval, a váltás nem egy csapásra ment végbe. Évekbe telt, mire felismertem, hogy megváltozott a filozófiai otthonom. De egy csomó dolog vonzott Dworkinban és a társaiban. A legfontosabbat már említettem: „A DeFunis-ügy" beláthatóvá tette, hogy az emberi jogi álláspont nem zárja ki az egalitárius közpolitikák lehetőségét. Később, amikor megjelent Dworkin két nagy tanulmánya az egyenlőségről,[237] azt is felismertem, hogy ennél többről van szó: Dworkin szerint az egyenlő emberi jogok és a társadalmi egyenlőség eszméi nem egyszerűen összeegyeztethetők, hanem kölcsönösen vonzzák és támogatják egymást.

Ha olyan nehezen értetted meg a DeFunis-cikk mondanivalóját, hogyan foghatott meg azonnal?

Valószínűleg nem önmagában a tartalma gyakorolt rám elementáris hatást mindjárt az első pillanatban – bár éreztem, hogy valami számomra nagyon fontos írás került a kezembe –, hanem a habitusa. Itt van egy filozófus, aki a rendelkezésére álló gondolati apparátust nagy erkölcsi és intellektuális komolysággal alkalmazza egy közvetlen politikai problémára, és akinek a számára a jogok és az egyenlőség alapvető értékek. Elég

[237] Lásd Ronald Dworkin: „What Is Equality? Part I – Equality of Welfare" (Mi az egyenlőség? I. rész: A jólét egyenlősége). *Philosophy and Public Affairs*, 10 (1981) 185–240., valamint Dworkin: „What Is Equality? Part II – Equality of Resources" (Mi az egyenlőség? II: Az erőforrások egyenlősége). *Philosophy and Public Affairs*, 10 (1981) 283–345.

hamar világossá vált előttem az is, hogy Dworkin egy filozófiai körhöz tartozik, melyet az övéhez hasonló meggyőződések és habitusok jellemeznek. Ez a kör a polgárjogi mozgalom, a vietnami háború elleni tiltakozás és a szegénység elleni küzdelem filozófiai megfelelője volt; tagjai nem érezték szellemi rangjukhoz képest alantas dolognak, hogy nyilvánosan állást foglaljanak a kor politikai harcai által felvetett morális kérdésekben. Folyóiratot is alapítottak; szimbolikus jelentőségű tény, hogy a *Philosophy and Public Affairs* (Filozófia és Közügyek) címet adták neki. Azt is nagyon vonzónak találtam, hogy miközben a kisebbségi kvóták vagy a polgári engedetlenség igazolásától a korai abortuszhoz való jog védelméig minden hétköznapi politikai ügy morális összefüggéseivel kapcsolatban állást foglaltak, nem ragadtak le a filozófiai publicisztika szintjén: általános elmélet alkotására törekedtek, és oda-vissza mozogtak a gyakorlati konklúziók és az elméleti alapvetések között.

Elméleti alapvetéseken az alapvető jogok és a társadalmi egyenlőség elveinek összegzését érted?

Mélyebben fekvő kérdésekről is szó volt. A logikai pozitivizmus fellépését követő közel fél évszázadon át az angolszász filozófiában uralkodóvá vált a szkepticizmus mindenfajta értékítélet értelmességét illetően. Az erkölcsi normákat személyes érzések, attitűdök kifejeződésének tekintették, kétségbe vonták, hogy objektív tartalmuk volna: amellett érveltek, hogy objektív tartalmuk csak ténymegállapításoknak, tudományos törvényeknek és matematikai teorémáknak lehet: ezek igazolhatók vagy cáfolhatók, az erkölcs normatív elvei és ítéletei nem. Rawls és követői elvetették ezt a szubjektivista álláspontot – igaz, ebben nem álltak egyedül: az erkölcs státusának megítélésében olyan kortársaik is hozzájuk hasonlóan gondolkodtak, akik a tartalmi, politikai kérdésekben nem mozogtak együtt velük. Nozick könyvének 2013-as kiadásához írott előszavában Thomas Nagel beszámol róla, hogy Nozick és ő 1967-ben havi rendszerességgel ülésező vitakört szerveztek SELF (Society for Ethical and Legal Philosophy)[238] néven; a SELF tagjai egyetértettek az etikai szubjektivizmus és az utilitarizmus elvetésében, egyébként azonban változatos irányokban

[238] Society for Ethical and Legal Philosophy: Erkölcs- és Jogfilozófiai Társaság. A kezdőbetűkből összeállított mozaikszó ugyanakkor Én-t, személyiséget jelent.

gondolkodtak. A SELF létezéséről a hetvenes-nyolcvanas években mit se tudtam, de érdekes módon majdnem minden tagjának a munkáira rábukkantam, akiket Nagel név szerint megemlít. Egy szó, mint száz, az új, egalitárius liberalizmus születése egybeesett a morálfilozófia és a politikai filozófia újjászületésével, és nekem ezt a roppant sokrétű és szerteágazó tudásanyagot kellett elsajátítanom.

1976 körül még együtt mozogtatok Bencével. A te újabb olvasmányaid szóba kerültek közöttetek?

A DeFunis-cikket továbbadtam neki, a *Taking Rights Seriously* című könyvre is felhívtam a figyelmét. A Karádi Éva által megrendelt példány az ő könyvespolcán landolt. Mindenről beszélgettünk, ami foglalkoztatott minket, ezekről az olvasmányokról is, azonban nem igazán elmélyülten, mivel kívül estek az akkori kutatási programunkon. – De, hogy befejezzem: mint látod, a Dworkinnal és aztán – nevezzük így – a *Philosophy and Public Affairs* körével való találkozás nem hozott azonnali fordulatot a gondolkodásomban, mégis előkészítette a kilábalást a gondolati válságból, amelybe az *Überhaupt* után kerültem. Nagy munkát kellett még elvégezni, sokat kellett tanulni, és törni a fejemet, de már abban a szellemi állapotban voltam, hogy belevághassak. Ezt értettem azon, hogy készen álltam a filozófiához való visszatérésre.

Ez mindjárt '82-ben bekövetkezett?

Nem. A '81–'82-es tanévben még ment a *Bevezetés a szovjetológiába* kurzusom, ez a régi témánál tartotta a figyelmemet. Sőt, még ezután is foglalkoztatott egy ideig a szovjet típusú rendszer irodalma. De 1983-ban egyre több filozófiát olvastam, és megszületett a *Vannak-e emberi jogaink?* terve. '84-ben már a filozófiai olvasmányok dominálják a jegyzeteimet. '85-ben készültem el a könyv első változatával, melyet az AB Független Kiadó jelentetett meg szamizdatban. '86-ban megvolt a második, végleges változat.

Ezt adta ki Kende Péter A Magyar Füzetek Könyvei sorozatban...

Igen, ezt, és aztán ez jelent meg a *Beszélő*t gondozó Stencil Alapítvány kiadásában. Ne maradjon említés nélkül, hogy ezt a 2003-es kiadást te szerkesztetted, András.

Hogyan határoztad el, hogy könyvet írsz az emberi jogokról?

1983-ban két kerek évfordulóhoz érkeztem. Negyvenéves lettem, és tíz éve éltem „szabadlábon". Noha ebben a tíz évben filozófiával foglalkoztam a legkevesebbet, még mindig szabadságolt filozófusnak tekintettem magamat. Életvitelemet az emberi jogok gyakorlásával igazoltam, az emberi jogok eszméje pedig filozófiai eszme. Mások beérhették azzal, hogy evidenciákat szögeznek le – az amerikai *Függetlenségi nyilatkozat* is így kezdődik: „magától értetődő evidenciának tekintjük, hogy minden ember egyenlőnek teremtetett, és teremtője elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel" –, aki azonban filozófus, annak tudnia kell, hogy az emberi jogi eszme nem magától értetődő, értelmezésre és érvelő védelemre szorul. Emlékeim szerint a kerek évfordulók késztettek arra, hogy megpróbáljak számot adni arról, amit csinálok. És hát egyébként is visszafelé gravitáltam már a filozófia felé, vagy inkább előre, hiszen az a filozófiai diszciplína, amely világnézeti fejlődésem során a középpontba került, szóval a politikai filozófia a morálfilozófia része vagy közeli leszármazottja: olyasmi, ami korábban nem különösebben foglalkoztatott.

*Az Überhaupt*ot *Bencével és Márkussal hármasban írtátok. A Rakovski-könyvet ketten írtátok Bencével. Harmadik könyvedet egyedül írtad. Milyen érzés volt először egyedül könyvet írni?*

Hát bizony nehéz. Másokkal együtt dolgozni nem csak jó mulatság és termékeny vállalkozás. A közös munka kölcsönös kontrollal jár, ami biztonságot ad. Ez elveszett, miközben olyan talajon mozogtam, ami új volt nekem, és a környezetemben akkor senki nem akadt, akihez a magaménál kompetensebb véleményért fordulhattam volna. Szóval, nagy volt bennem a bizonytalanság; bátorítani kellett magamat, hogy a munkába belevágjak, és végigcsináljam. Az sem volt világos, hogy számíthatok-e értő és érdeklődő közönségre. Egy emberi jogi kiáltványnak biztosan lett volna közönsége, arról azonban fogalmam sem volt, hogy az emberi jogokról szóló filozófiai traktátusfélének lesz-e. Ekkoriban alakult ki bennem az a készség, hogy ha foglalkoztat valami, akkor keresztüldolgozzam magam rajta, nem törődve azzal, hogy lesz-e olvasóm. Megcsinálom önmagáért, vagy szerényebben szólva, a magam számára, aztán meglátjuk, mi lesz. Belátom, hogy van ebben valami paradox, mert ugyanakkor na-

gyon ritkán tud olyan kérdés magához kötni, amit nem nyilvános, gyakorlati viták vetnek fel. Ha már horogra akadtam, akkor el tudok menni az alapokig, képes vagyok a menet közben felmerülő absztrakt problémák iránt is érdeklődni, elbíbelődni velük önmagukért, sőt izgat és örömérzéssel tölt el a velük való bíbelődés, de a kezdőlökésnek a szűkebb vagy tágabb politikai környezetemből kell jönnie. És ezzel együtt, amíg a témán dolgozom, egyáltalán nem foglalkoztat, hogy lesz-e olvasója annak, amit írok. A *Vannak-e emberi jogaink?* is úgy született meg, hogy magamnak akartam számot adni – kicsit fellengzősen fogalmazva – az életem világnézeti alapjairól.

Mi volt tulajdonképpen a Vannak-e emberi jogaink? *tárgya?*

Három kérdéskört próbáltam lefedni vele. Először is, ki akartam mutatni, hogy léteznek alapvető jogok, melyeket nem a törvényhozás teremt; a törvények legfeljebb elismerik vagy tagadják, de elvenni, megsemmisíteni nem tudják őket. Ezt a munkát a jogok köznapi fogalmának analízise révén igyekeztem elvégezni. Másodszor, képet próbáltam adni a jogok szerkezetéről és funkciójáról, arról, hogy mit jelent a gyakorlatban jogok alanyának lenni. Harmadszor pedig, tisztázni kívántam, hogyan társul az emberi jogi gondolat az egalitárius eszmével.

Harminc év után hogyan látod ezt a könyvedet?

Ennyi idő alatt az ember sokat tanul, változnak a nézetei. A *Vannak-e emberi jogaink?* írásakor még eléggé a kezdetén voltam a tanulásnak. Ma szinte minden ponton másképp érvelnék, és egy csomó részletkérdéssel kapcsolatban az álláspontom sem ugyanaz. Mondhatok egy példát?

Miért ne?

A liberális egalitarizmus hívei között az utolsó tizenöt-húsz évben nagy vita zajlik arról, hogy min alapul az elosztási egyenlőtlenségek kritikája. Abban nagyjából mindenki egyetért, hogy a végső alap az emberek egyenlő erkölcsi státusa. De hogyan következnek az egyenlő erkölcsi státus eszméjéből az elosztással szembeni morális követelmények? Ma két fő álláspont rajzolódik ki. Az egyik szerint abból, hogy minden ember erkölcsi státusa egyenlő, nem lehet mindjárt arra következtetni, hogy az elosztási egyenlőtlenségek bizonyos határon túl elfogadhatatlanok. Az emberek morális egyenlőségéből valami más következik: az, hogy a köztük

lévő társadalmi viszonyoknak kell egalitáriusnak lenniük. Egyenlőknek egyenlőkkel kell kapcsolatban állniuk. A társadalmi viszonyok egyenlősége az, ami bizonyos mértékű elosztási egyenlőtlenségeket kizár, mert akik között nagy anyagi egyenlőtlenségek vannak, azoknak a státusuk is egyenlőtlen lesz, a közügyek befolyásolására való képességük is egyenlőtlen lesz, a köztük lévő tranzakciók is egyenlőtlenek lesznek. Az elosztási egyenlőtlenségek csökkentése nem önmagáért kívánatos, hanem akkor, ha a társadalmi viszonyok egyenlősége enélkül nem valósítható meg. Ezt az egyenlőség relációs elméletének nevezik manapság. A rivális elmélet szerint bizonyos alapvető elosztási követelmények akkor is következnek az egyenlő erkölcsi státus eszméjéből, ha ezek teljesülése nem érinti az emberek közti viszonyok egalitárius mivoltát. 2012-ben a CEU szervezett egy munkaszemináriumot az egyenlőség problémájáról, ahol Samuel Scheffler tartotta a főelőadást; a relációs elmélet álláspontját fejtette ki. Én vállaltam Sam vitapartnerének szerepét. Kommentáromban abból indultam ki, hogy a relációs tézisnek van egy erős és egy gyenge változata. Erős változata szerint elosztási követelmények kizárólag az egalitárius társadalmi viszonyok ideáljának közvetítésével vezethetők le az egyenlő erkölcsi státus eszméjéből. Gyenge változata elismeri, hogy bizonyos elosztási követelmények a társadalmi viszonyok kívánalmaitól függetlenül is benne rejlenek az egyenlő erkölcsi státus eszméjében, és csak annyit állít, hogy az egalitárius társadalmi viszonyok további elosztási követelményeket támaszthatnak. Amellett érveltem, szerintem helyesen, hogy a relációs tézis csak ebben a gyenge változatában tartható. Léteznek tőle független disztributív egyenlőségi követelmények. Ezzel a fárasztó gondolatmenettel csak azért hozakodtam elő, mert a *Vannak-e emberi jogaink?* egy tisztán relációs egyenlőségi elmélet felé tapogatódzott, amit ma nem fogadnék el. Egy csomó más példát is hozhatnék a felfogásbéli változásokra.

Csak a részletek változtak, vagy a világnézeted is megváltozott azóta?

Hát igen, ha ma írnék az emberi jogokról, az egy egészen más könyv volna. Ezzel együtt is úgy látom, hogy a *Vannak-e emberi jogaink?* nem átmeneti állomás a nyolcvanas évek előtti és mai gondolkodásom között. Rögzítette a marxizmus utáni világnézetem alapjait. Minden változás azon a kereten belül ment végbe, amit az a kis könyv kijelölt.

Abban a könyvben szociálliberálisnak mondtad magad, ma pedig egyszerűen liberálisnak. Ez nem világnézeti változást jelez?

Nem. Akkoriban abból indultam ki, hogy a mainstream ideológiák – mind a modern konzervativizmus, mind a '68 utáni szocializmus – magukévá tettek bizonyos liberális alapelveket; ezt úgy értelmeztem, hogy a liberalizmus immár nem harmadik irányzat e két nagy riválissal szemben, hanem ezek közös alapja. Szociál-liberalizmus áll szemben liberális konzervativizmussal, állítottam, a saját nézeteimet pedig a szociálliberális oldalra helyeztem. Vagyis azt gondoltam: abban, hogy liberális vagyok, nincs semmi különleges, hiszen minden modern mainstream politikai filozófia liberális; ami engem összeköt a liberalizmust elfogadók egy részével és elválaszt más liberálisoktól, az a „szociál" megszorítás a liberális jelző előtt. Az általános alappá vált liberalizmusnak azt a verzióját képviselem, mely az emberi jogok eszméjét együtt látja az egalitárius társadalmi viszonyok ideáljával és – ebből következően – az elosztási egyenlőtlenségek korlátok közé szorításának kívánalmával. Ma is ebben a társadalmi és politikai világképben gondolkodom, de azt nem hinném, hogy ez a közös liberális alapok egyik továbbfejlesztett verziója volna.

Miért látod ezt másképpen?

Ma is abból indulok ki, hogy léteznek bizonyos politikai elvek, melyek a liberális hagyományból származnak, és amelyeket ma mindenki elfogad, aki a liberális demokráciát helyesli, legyen akár egyébként szocialista vagy konzervatív. Tehát létezik a liberális közmegegyezésnek egy bizonyos minimuma. Nem azért tartom kétségesnek az akkori megközelítésemet, mintha nem volna igaz, hogy a mainstream ideológiák egyetértenek bizonyos – a liberális hagyományból származó – politikai elvekben. Két bajom van azzal a megközelítéssel. Az egyik: a közös elvek – az egyéni jogok tisztelete, a jog uralma és így tovább – értelmezésre szorulnak, és a liberális értelmezésük különbözik a liberális demokráciát elfogadó konzervatívok, illetve szocialisták által adott értelmezésüktől. A liberalizmus változatlanul egy harmadik eszmeáramlat a másik kettő *mellett*, nem merül ki azokban a felismeréseiben, amelyek közös alapul szolgálnak a liberális demokráciát elfogadó irányzatok számára. A másik: a liberalizmus egalitárius értelmezése nem egy variáns a liberális eszme más lehetséges variánsai *mellett*, hanem a nem egalitárius értelmezések elméleti riválisa.

Ha így van, akkor vagy ez az értelmezés helyes, vagy valamelyik riválisa – egyszerre nem lehetnek helyesek. Mivel meggyőződésem szerint az egalitárius értelmezés a helyes, ezért ma megszorítások nélkül nevezhetem magamat liberálisnak, ami nem azt jelenti, hogy lemondtam volna az általam helyeselt álláspont egalitárius megkülönböztető jegyeiről, hanem azt, hogy ezt a sajátos értelmezést fogadom el a liberalizmus helyes olvasatának. Erről részletesen írtam 2014-ben a *Mi a liberalizmus?* címen megjelent tanulmányomban, mely terjedelemre megközelíti az emberi jogokról szóló, harminc év előtti kisértekezésemet.[239]

A Vannak-e emberi jogaink? *és a* Mi a liberalizmus? *között eltelt majdnem harminc év. Mi változott a két munka között?*

A *Mi a liberalizmus?* azt az utat folytatja, amin a *Vannak-e emberi jogaink?* elindult. A morális alapvetések ugyanazok: az emberek erkölcsi státusa magában foglalja, hogy jogukban áll a maguk módján vezetni az életüket, másokkal intim és személytelenebb közösséget alkotni, cselekvően részt venni a közügyek alakításában, nyilvános kifejezést adni a véleményüknek, és így tovább. Ezeket a jogokat mások, az államot is beleértve, nem vehetik el, és meg sem sérthetik őket anélkül, hogy valami morálisan megengedhetetlen dolgot ne cselekednének. Az emberek erkölcsi státusa egyenlő, tehát a benne foglalt jogok is egyenlően illetik meg őket. A morális egyenlőség megkívánja az anyagi egyenlőtlenségek kordában tartását. Akinek erkölcsi státusánál fogva jogai vannak, annak nem kell kérnie, hogy tartsák tiszteletben a jogait, és nem kell hálásnak lennie, ha ezt megteszik: ahhoz is joga van, hogy tiltakozzon a jogsértések ellen, és követelje jogainak tiszteletben tartását. Egy társadalom viszonyai és politikai berendezkedése abban a mértékben helyeselhetők, amilyen mértékben ezeknek az erkölcsi elveknek eleget tesznek. Az alapvetések tehát közösek, ebben nincs változás.

Eddig arról beszéltél, ami nem változott. Miben van változás?

A különbségek részben a két munka kontextusából adódnak. A *Vannak-e emberi jogaink?* egy olyan világban íródott, ahol az állam nemhogy megteremtette volna az alapvető polgári és politikai jogok gyakorlásának

[239] A tanulmány Kis János: *Mi a liberalizmus? Esszék, tanulmányok, 1985–2014* című kötetében jelent meg. Pozsony: Kalligram 2014; 2. kiadás: 2015.

feltételeit: azt, aki gyakorolni merte őket, mint törvénysértőt üldözte. Ebben a helyzetben az emberi jogok gyakorlása engedetlenségnek számított, és a könyv fő célja az emberi jogokra hivatkozó engedetlenség igazolása volt. A *Mi a liberalizmus?*" középpontjában nem a polgári engedetlenség áll, mivel liberális demokráciákban a független nyilvános cselekvésnek a polgári engedetlenség már nem az egyedül lehetséges – nem is a domináns – formája.

2014-ben már javában zajlott a NER kiépülése...

Ez igaz, de még a NER viszonyai között is másképp vetődik fel a politikai cselekvés kérdése, mint a szovjet típusú rendszerekben. A NER már 2014-ben sem rossz minőségű demokrácia volt, hanem autokrácia. Az autokráciának azonban sokféle válfaja van a viszonylag puha és likacsos autoriter rezsimektől a totalitárius rezsimekig. A kádári egypárt totalitárius uralmat gyakorolt. Az orbáni egypárt uralma másféle intézményi struktúrákon és hatalmi technikákon alapul. Annak, amit a demokratikus ellenzék a hetvenes-nyolcvanas években Magyarországon és más kelet-európai országokban csinált, a kilencven százaléka legálisan csinálható a NER-ben is. Ahhoz, hogy a független politikai cselekvés sikert is arathasson, emberfeletti erőfeszítésekre és rendkívüli fantáziára van szükség, de nem elejétől a végéig polgári engedetlenségre. A polgári engedetlenség az Orbán-rezsimben csupán egy a rendszerbontó cselekvési formák közül. A legtöbb bátorságot és leleményességet kívánó, de nem az egyedüli cselekvési forma. Fontosabb azonban, hogy bár a *Mi a liberalizmus* a NER háttere előtt született, de nem a NER-ről szól, hanem a társadalmi együttélés liberális ideáljáról – azt védelmezi az újabb keletű támadások ellen.

Az egyik különbség tehát a politikai kontextus különbözőségét tükrözi. Miből ered a többi?

Természetesen a nézeteim fejlődéséből. Említettem már, hogy a *Vannak-e emberi jogaink?* – anélkül, hogy a distinkciónak tudatában lettem volna – az egalitarizmus relációs elméletére szavazott; a *Mi a liberalizmus?* amellett érvel, hogy bizonyos fajta és mértékű elosztási egyenlőtlenségek önmagukban is igazságtalanok, nemcsak a társadalmi viszonyokra gyakorolt hatásuk miatt. További különbségek abból adódnak, hogy a *Mi a liberalizmus?* észrevesz problémákat, melyek a *Vannak-e emberi jogaink?* idején nem igazán foglalkoztattak: például elég részletesen tárgyalja azt a kérdést, hogy milyen alapon véljük egyenlőnek az emberek erkölcsi státusát, miközben azok a képességek – racionalitás, autonómia, igazságérzet és így tovább –, amelyek miatt az embereknek különleges erkölcsi státust tulajdonítunk, szóval ezek a képességek egyáltalán nem egyenlően oszlanak meg közöttük. Egészében véve azt mondanám, hogy a „Mi a liberalizmus?" gondolati szerkezete sokkal letisztultabb, mint a *Vannak-e emberi jogaink?*-é.

Mondanál valamit erről?

A *Mi a liberalizmus?* rámutat arra, hogy a liberalizmus többszintű politikai elmélet. Legmélyebb szintjét a *morális alapvetései* jelölik ki. Kiindulópontja az a megállapítás, hogy az ember azok közé a lények közé tartozik, amelyek erkölcsi státussal rendelkeznek. Az élettelen tárgyaknak például nincs erkölcsi státusuk, de minden érzőképes lénynek van. Ha egy ilyen lénynek egy bizonyos bánásmód fájdalmat okoz, az önmagában erkölcsi indokul szolgál arra, hogy ne bánjanak úgy vele. Nem azért, mert a világ ettől rosszabb hely lesz, hanem azért, mert *neki* lesz rossz. Őmiatta fontos, hogy ne tegyünk ilyet vele. A liberalizmus morális alapvetései az ember erkölcsi státusát járják körül. Egyrészt azt rögzítik, hogy milyen sajátos erkölcsi státus illeti meg az emberi egyént pusztán azért, mert az, aki, pusztán azért, mert rendelkezik bizonyos, az érzőképességnél komplexebb képességekkel. Másrészt rámutatnak, hogy az emberek nagyon sok tulajdonságukban különböznek ugyan, de ezek a különbségek nem indokolják meg azt a konklúziót, mely szerint az egyének erkölcsi státusa is különböző volna. Az az erkölcsi státus, amellyel minden ember pusztán azért rendelkezik, mert az ember képességeivel is rendelkezik, ez az erkölcsi státus minden ember esetében egyenlő. Ez tehát a liberális elmélet mélyrétege, a morális alapvetéseké. Efölött emelkednek a liberalizmus politikai elvei.

A legutóbbi beszélgetésünk végén arra utaltál, hogy ezek is normatív elvek.

Igen, ezek is normatív elvek. Néha a politikai morál elveinek is nevezik őket.

Akkor mire való a morális alapvetések és a politikai elvek megkülönböztetése?

A morális alapvetések körvonalazásához nincs szükség arra a feltételezésre, hogy az emberek államban, politikailag szervezett társadalomban élnek. Attól, hogy társadalomban élnek, természetesen nem lehet eltekinteni. Az embert genetikai adottságai képessé teszik arra, hogy fejlődése során olyan tulajdonságokra tegyen szert, melyek révén racionális lényként tud gondolkodni és cselekedni, de ennek a fejlődési útnak a bejárására csak társadalomban nyílik lehetősége. Attól viszont, hogy államban élünk, el lehet tekinteni: állam nélküli társadalmakban is felnőnek teljes emberi életet élni képes emberek. Kétségtelen, az állam teszi lehetővé az emberek számára, hogy nagyobb, komplexebb, hatékonyabb munkamegosztást megvalósító társadalomban éljenek. Államra azonban nemcsak a hatékony kooperáció érdekében van szükség. A liberalizmus klasszikusai – Locke és különösen Kant – kimutatták, hogy az emberek csak az állam közreműködésével élhetnek együtt egymás erkölcsi státusát kölcsönösen tiszteletben tartva. Államra azért is szükség van, mert nincs általános egyetértés abban, hogy egy konkrét ügyben teljesülnek-e az egyenlő erkölcsi státus követelményei. Ahhoz, hogy az emberek az őket megosztó nézetkülönbségek ellenére egymás iránti tiszteletben élhessenek együtt, mindenkire egyformán kötelező érvényű törvények kellenek, amelyek eldöntik, hogy a vitás ügyekben milyen szabályt kell követnie mindenkinek, annak is, aki nem ért egyet vele.

Az állam ugyanakkor óriási hatalmat összpontosít a kezében...

Már csak ezért is különleges erkölcsi követelmények vonatkoznak rá. De ha mindezen követelményeknek hiánytalanul megfelel is, még mindig marad egy alapvető jelentőségű probléma. A morálisan egyenlő személyek viszonya szimmetrikus: amit én megtehetek akkor is, ha te ellenzed, azt – hasonló körülmények között – te is megteheted akkor is, ha én ellenzem; amit én köteles vagyok tenni vagy nem tenni veled szemben, azt – hasonló helyzetben – te is köteles vagy tenni vagy nem tenni velem szemben. Az állam vezető tisztségviselői és a politikai autoritásuknak alávetett egyének viszonya azonban nem szimmetrikus. Az autoritás gyakorlója kötelező utasítást adhat az autoritásának alávetett személynek, az autoritásnak alávetett személy nem adhat kötelező utasítást az autoritás gyakorlójának. A kötelesség teljesítésének elmulasztását az autoritás gyakorlója szankcionálhatja, az autoritásnak alávetett személy köteles alávetni magát

a törvényes szankciónak, ő maga azonban nem szankcionálhatja az autoritás gyakorlójának viselkedését. A politikai elvek a morális alapvetéseket alkalmazzák az államra; azt írják elő, hogy az államnak hogyan kell a területén – sőt bizonyos esetekben a területén kívül – élő emberekkel bánnia, mit nem szabad tennie velük, mit és mikor köteles megtenni az érdekükben, figyelembe véve, hogy valamennyien emberek, rendelkeznek az ember morális státusával. Egyben azt is meghatározzák, hogy milyen politikai berendezkedés állítja helyre az emberek közti morális egyenlőséget az állam és a neki alávetett személyek viszonyában.

Államról beszélsz, de csak az utolsó mondatban derül ki, hogy az államok különböznek egymástól: a mi nemzedékünk itt Magyarországon élt totalitárius államban, aztán liberális demokráciában, most pedig egy nem-totalitárius autokráciában élünk...

A liberalizmus politikai elvei szelektálnak e különböző berendezkedések között: van, amelyik átmegy a szűrőjükön, és van, amelyik fennakad rajta. Az elmélet harmadik szintjén pontosan erről van szó: hogy milyen intézményi berendezkedést tekinthetünk erkölcsileg elfogadhatónak, és melyiket kell elutasítanunk. Ezen a szinten jelennek meg az olyan intézmények, mint a periodikus választásokon alapuló képviseleti kormányzat, a közhatalmi ágak szétválasztása, a joguralom, az alkotmányosság és így tovább. Szóval, nagyon röviden így tudnám összefoglalni a liberális elmélet szerkezetét, ahogyan azt a *Mi a liberalizmus?* rekonstruálja. Nemcsak azért fontos, hogy ez a szerkezet világosan álljon előttünk, mert jó látni, hogy mi min alapul, hanem azért is, mert segíti a tisztánlátást abban is, hogy akik a liberalizmust bírálják, az alapvetéseivel szemben fogalmaznak-e meg kritikát, vagy csak kevésbé alapvető tézisekkel: például elfogadják a morális és a politikai elveit, és az intézményi megoldások körében javasolnak módosítást.

Közelebb áll hozzád a Mi a liberalizmus?, *mint a* Vannak-e emberi jogaink?

Nincs olyan írásom, amit ma is pontosan ugyanúgy írnék meg, mint eredetileg, ez a *Mi a liberalizmus?*-ról is elmondható. Ezzel együtt is természetesen igaz, hogy gondolatilag közelebb áll a mai énemhez, mint a *Vannak-e emberi jogaink?*. De, hogy a szívemhez is közelebb áll-e? Hát ez egyáltalán nem biztos. Van olyan régi írásom, ami annyira ide-

gen tőlem, hogy jobban örülnék, ha meg sem írtam volna. A kilencvenes években papírra vetettem például egy terjedelmes esszét, afféle első kísérletként *A politika mint erkölcsi probléma* című könyvemhez.[240] Vannak érdekes részmegállapításai, egészében mégis totális kudarc, rosszul közelít a problémához; mikor újra elolvastam, az az érzésem támadt, mintha a szerző eltévedt volna a dzsungelben. A *Vannak-e emberi jogaink?* nem ilyen. Tisztában vagyok a gyengéivel, de az értékeivel is, és különleges érzések fűznek hozzá. Őszintén szólva, nem igazán értem, hogyan sikerült néhány év alatt eljutnom ennek a könyvnek a megírásához, miközben mindent, a szó szoros értelmében mindent újonnan kellett megtanulnom hozzá, egy szerteágazó irodalomba kellett legalább egy bizonyos szintig beledolgoznom magamat nálam hozzáértőbb filozófusok segítsége nélkül, és ráadásul mindezt úgy, hogy közben fordítással kerestem a kenyeremet, részt vettem a *Beszélő* szerkesztésében és mindenben, amivel ez járt, csináltam egy csomó dolgot, amit a demokratikus ellenzék tagjaként ezen túl is csinálnom kellett, és Judittal családot alapítottunk, gyereket neveltünk. Azt kell gondolnom, hogy a létezésnek az a morális intenzitása, amit az ellenzékiség nyújtott, valahogy a filozófiai gondolkodásomnak is irányt és tartalmat adott. Elvett egy csomó időt és energiát, de amit a tudóskodástól elvett, vissza is adta szellemi impulzusok formájában.

Azt mondtad, hogy a Vannak-e emberi jogaink?*-at intellektuális elszigeteltségben írtad. Társszerződ valóban nem volt – de beszélgetőtársaid sem voltak?*

Márkushoz és Bencéhez hasonlítható nem volt – de azért voltak. A legtöbbet Tamás Gazsival beszélgettem ebben az időben politikai filozófiáról. Ő előbb anarchista volt, és éppen ebben az időben vette konzervatív fordulatát, de a számomra irányadó irodalmat ismerte valamennyire, és az, hogy a beállítottságunk nem esett egybe, a gondolkodásomra inkább inspiráló hatással volt, bár az anarchizmusát kétségesnek tartottam, a konzervativizmusa pedig – mi tagadás – bosszantott. Nem volt világos, hogy mennyi belőle a meggyőződés, és mennyi a póz. A filozófiáról folytatott konyhai beszélgetéseinkre mindazonáltal jó szívvel gondolok, élvezetet okoztak, és merítettem belőlük. Demszky Gábor, aki a könyvet kiadta, 1987 májusában kétnapos workshopot szervezett róla a perőcsényi házában. Ott volt Tamás Gazsi, Ludassy Mari, Fehér Márta, Radnóti Sándor, Kovács András, aki később antiszemitizmus-kutatóvá vedlett át; Krokovay Zsolt nem tudott eljönni, de küldött egy aprólékos kritikát, amit valaki fel is olvasott, sokáig őrizgettem, lehet, hogy ma is megvan valahol a papírjaim között. Eljött egy csomó nem filozófus is: Lányi András, Bába Iván, Nagy András, Ottilia, Kőszeg Feri, Bartók Gyula (az *Égtájak Között* szerkesztője), Éliás Sára, Haraszti Miki – a felsorolás nem teljes, de érzékelteti, hogy változatos társaság gyűlt össze. A vitát Demszky vezette fel, ő adta meg a struktúráját is. Azzal kezdte, hogy ki vagyunk zárva a tudományos vitafórumokról, ezért magunknak kell vitafórumokat teremteni a magunk számára. Két állítást és hozzájuk kapcsolódva két kérdést fogalmazott meg. Vannak emberi jogaink – hogyan lehetségesek? Ez a filozófiai kérdés. Nincsenek emberi jogaink – hogyan vívhatjuk ki őket? Ez a politikai kérdés. Azt javasolta, hogy az első napot a filozófiai kérdésnek szenteljük, a másodikat a politikainak.

Számodra bizonyára az első napi beszélgetés volt az igazán fontos...

A feljegyzéseim után ítélve elfogadható politikafilozófiai workshopnak számított volna; mindenki magát adta, de közben az egész kollektív vállalkozásként is működött, áttekinthető haladásiránya volt. Ebben Gazsinak nagy érdemei voltak, mert Demszky megnyitó szavai után ő vezette fel az első napi, filozófiai vitát. Azt a kérdést állította a középpontba, hogy védhető-e az univerzális emberi jogok eszméje: igazolható-e a tézis, mely szerint mindenkinek, aki rendelkezik az emberi személy tulajdonságaival – racionális, képes önmagát az időben látni, hosszú és rövid távú terveket készíteni és azokat végrehajtani satöbbi –, szóval minden ilyen lénynek sérthetetlen, alapvető jogai vannak. Ő – mint rendes konzervatívhoz illik – nemleges választ adott a feltett kérdésre. Úgy érvelt, hogy minden ember egy közösségi tradícióba születik bele, ennek a fogalmaiban gondolja el a világot és önmagát, és az emberi jogoknak nem minden tradícióban van helyük. Nem univerzálisak, hanem egy bizonyos fajta tradícióhoz kötődnek.

Ezt az álláspontot nevezik relativistának, ugye?

Igen, mert tagadja, hogy az emberi jogokról olyan állításokat lehetne

[240] Lásd „Egy régi kérdés időszerűsége." *Holmi*, 8 (1996) 642-664.

tenni, amelyek attól függetlenül igazak vagy hamisak, hogy különböző emberek mit hisznek róluk. A vitáról készített jegyzeteimből az derül ki, hogy a jelenlévő filozófusok valamennyien hajlottak a relativizmus elfogadására – ez engem őszintén szólva meglepett, de az eseménynek jót tett, valódi feszültséget vitt a vitába. A második napról készült jegyzeteim inkább egy politikai gyűlés légkörét idézik, ami teljesen rendben van, résztvevők vitatkoztak arról, hogy mi az, amit közösen csinálnak, és mi a perspektívája.

Milyen volt a személyes viszonyotok Demszkyvel?

A demokratikus ellenzék létformájához tartozott, hogy a küzdőtársi szolidaritás és a barátság átfolytak egymásba. Gábor és én baráti érzéseket tápláltunk egymás iránt, de ezt ne úgy értsétek, hogy megosztottuk volna egymással a magánéleti gondjainkat. Többnyire akkor találkoztunk, amikor közös ügyeink voltak, vagy amikor mindketten megjelentünk egy nagyobb társaságban. Éppen ezért tartom annyira fontosnak, hogy mindig számíthattam rá; mindig szolidáris volt velem, az ellenzéki években is, és később is. Amikor a Stencil Kft. újra megjelentette a *Vannak-e emberi jogaink?* című könyvemet, ragaszkodtam hozzá, hogy a copyright tulajdonosai között Gábor szamizdat kiadója, az AB Független Kiadó is fel legyen tüntetve. Ennek nem volt praktikus jelentősége, hiszen a kiadó akkor már rég nem létezett, és soha nem is rendelkezett jogi személyiséggel, így aztán copyrightra sem tarthatott igényt, de valahogy kifejezésre akartam juttatni, mennyire sokat jelent nekem, hogy Gábor annak idején kiadta a könyvemet, és hogy nem érte be ennyivel, hanem még workshopot is szervezett róla.

Tizenhatodik beszélgetés

Választások 1985-ben: a jelöltállítási küzdelem – A monori tanácskozás

A Vannak-e emberi jogaink? *terve 1983-ban született meg, és a könyv 1985-re készült el. Még dolgoztál a kéziraton, amikor két fontos eseményre is sor került: '85 júniusában az országgyűlési választásokra, pontosan a választásokat megelőző jelöltállítási harcra, melyből az ellenzék is alaposan kivette a részét, '85 június közepén pedig a monori találkozóra. Kezdhetjük a jelöltállítási harccal?*

Persze, miért ne?

A történet azzal kezdődött, hogy 1983 végén a pártállam demokratizálás címén módosított az országgyűlési választások szabályain. Megkönnyítették valamennyire a független jelöltek indulását. Bárkiből jelölt válhatott, aki a jelölőgyűlésen megszerezte a jelenlévők egyharmadának a támogatását. Budapesten több ismert ellenzéki is elindult: Rajk László, Tamás Gáspár Miklós, Bauer Tamás. Te nem indultál.

Valóban, eszembe se jutott. Nem éreztem úgy, hogy ez a szerep nekem való volna. Volt valami részem a jelöltállítási küzdelemben, de csak – mondjuk így – helyi segéderőként.

Rajk Lászlóék indulását heves viták előzték meg. Az indulás ellenzői azt képviselték, hogy a részvétel legitimálná az antidemokratikus rendszert. A hívei pedig azt válaszolták, hogy az ellenzéki jelölteket természetesen csalással, manipulációval ki fogják buktatni, de éppen ez leplezi majd le az egész játék antidemokratizmusát. Te melyik állásponttal értettél egyet?

Nem emlékszem, hogy részt vettem volna ezeken a megbeszéléseken; a jegyzetfüzeteimben sincs nyomuk. Mindamellett a részvétel pártján voltam, bár elsősorban nem azon az alapon, hogy alkalmat adott az új szabályozás álságos voltának leleplezésére.

Ha nem ezért, akkor miért?

A következő évben előadást tartottam az 56-os forradalom emlékére rendezett lakáskonferencián.[241] Előadásom, mely a kádári restaurációval foglalkozott, rámutatott arra, hogy a november 4-e utáni békés ellenállás minden számottevő csoportja belátta: a november 4-e előtti status quohoz nincs visszatérés, valamilyen kompromisszumos megoldással kell próbálkozni. Ez a kísérlet a személyes heroizmust párosította a politikai realizmussal, de kudarcra volt ítélve, mert az ellenállás pozíciói egyre gyengültek. Azt állítottam, hogy az ellenállás heroikus realizmusa mégis tanulságokkal szolgál a mi számunkra, mert a jelen politikai dinamikája pont a fordítottja az akkorinak: '86-ban a hatalom kényszerül folyamatos visszavonulásra. Pár évvel korábban a választási törvény módosítását is ebből a perspektívából értékeltem: az új szabályok ugyan lehetővé teszik, hogy az állampárt rövid távon nagyjából kézben tartsa az eredményt, de olyan folyamatokat indíthatnak el, amelyek összeadódva kontrollálhatatlanná válnak.

Mert nem lehet minden független jelöltet megakadályozni az indulásban, és olyan is akad, aki bejut a parlamentbe?

Pontosan. Már 1984 elején, a választási törvény módosítására reagálva azt írtam a *Beszélő*ben,[242] hogy nagyléptékű változások ettől nem remélhetők, de az nem kizárt, hogy megjelenjen az Országgyűlésben két–három független képviselő, akik fontos ügyekben a beterjesztett törvényjavaslat ellen szólnak és szavaznak. Ez fordulatot nem hozna, mégis sokat jelentene. Ahhoz azonban, hogy ilyen képviselők kerüljenek a parlamentbe, élni kellett a választási törvény adta lehetőséggel. '84-es cikkemben nem írtam arról, hogy a demokratikus ellenzék is jelölteket állíthatna. Eszembe sem jutott, hogy közülünk kerülhetne ki az a fél tucatnyi független jelölt, aki eljut a képviselőségig.

[241] Kis János: „Az 1956-1957-es restauráció." *Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete.* Az 1986. december 5-6-án rendezett tanácskozás jegyzőkönyve. Budapest: Századvég – 1956-os Intézet 1992. Az 56-os konferenciát Eörsi István lakásán rendezték. A jegyzőkönyv 1987-ben szamizdatban is megjelent. Kis János előadásának szövege olvasható volt a *Medvetánc* 1987/4-es őszi számában. A *Medvetánc*ról lásd a 171. jegyzetet, az 56-os konferenciáról a 17. beszélgetést.

[242] Kis János: „Az új választási törvényről – utólag." *Beszélő* 9 (1984/1).

Nem azért támogattad az ellenzéki jelöltek indulását, mert bíztál benne, hogy néhányan közülük képviselők lesznek, és nem is azért, hogy a velük szemben alkalmazott durva csalás leplezze le az eljárás manipulatív jellegét. Értem, hogy a független jelöltek indulását miért támogattad, de az ellenzéki jelöltek indulásában miért láttál fantáziát?

Mert a jelöltállítási fórumok a politikai nyilvánosság – no jó, fél-nyilvánosság – terepei voltak, és az volt a véleményem, hogy ahol ilyen térségeket megnyit a hátráló hatalom, oda az ellenzéknek is be kell nyomulnia, különben magától sodródik ki a margón kívülre. Bár Rajk Laciék nem kerültek fel a szavazólapra, mégis szereplői voltak az első olyan választásnak, melynek tétje volt – ha messze nem is a rendszer leváltása vagy akárcsak számottevő pluralizálása –, méghozzá ők játszották a leglátványosabb szerepet. Az ő elhíresült történeteik háttere előtt zajlott le egy csomó hivatalos jelölt csendes kibuktatása és több tucat független jelölt elindítása; ketten közülük végül mandátumot is szereztek.

Czoma László keszthelyi múzeumigazgató és Király Zoltán, aki Szegeden volt népszerű tévériporter.

Nem tudok róla, hogy Czoma bármi érdemlegeset tett volna a parlamentben, Király azonban módfelett aktív volt. Kapcsolatot talált fiatal, radikalizálódó reformerekkel – közgazdászokkal, szociológusokkal, politológusokkal –, akik nagy leleményességgel és sok energiát mozgósítva készítették fel a hozzászólásaira. Ha nem tévedek, Lengyel László volt ennek az agytrösztnek a koordinátora. Király fellépése azután komoly változásokat katalizált; nemcsak a parlamenten belül, ahol a Népfront színeiben bejutott képviselők egy része is kezdett kritikus hangokat megütni, hanem a parlamenten kívül is, mindenekelőtt a sajtóban, mert ugye az Országgyűlésben elhangzott beszéd összefoglalását mégsem lehetett csak úgy kicenzúrázni, a képviselővel készült interjút nem lehetett csak úgy letiltani. Királyból valóságos politikai sztár lett. Ez volt az ő nagy pillanata. Későbbi szereplése nem volt annyira fényes; a formálódó többpártrendszer bonyodalmaiban már nem igazodott el, az agytrösztje is szétszéledt. '85–'87-ben azonban vitathatatlanul az első vonalban volt.

Hogyan lettél „helyi segéderő" a választási kampányban?

Langmár Ferenc, aki akkoriban a Duna Kör aktivistája volt, abban a választókerületben akart indulni, ahol mi laktunk. Az indulásnak az

volt a feltétele, hogy vagy itt lakjon, vagy a munkahelye legyen itt. Ő nem itt lakott, munkahelye pedig – azt hiszem – egyáltalán nem volt. Egy szép napon megkeresett, hogy bejelentenénk-e a lakásunkba. Korábban tudtommal nem találkoztunk; fogalmam sincs, ki javasolhatta neki, hogy épp hozzánk forduljon. Így keveredtem bele az ő kampányába; annyi szerepem volt benne, hogy beszélgettem vele a stratégiájáról.

A jelölőgyűlésén ott voltál?

Természetesen. Jóval a meghirdetett kezdés előtt érkeztem meg a helyszínre, a József Attila gimnáziumba; az előcsarnokban már elég nagy csődület volt. A tömegben ismerős arcok is felbukkantak; őket kérdeztem meg, hogy miért tolongunk itt. Azért, mert belügyes külsejű alakok állják el az utat. Átverekedtem magam a sorfalig, odamentem az egyik figurához, és megkérdeztem, hogy miért nem mehetünk be. Azt felelte, hogy a teremben jelenleg filmvetítés van. Miféle filmvetítés? „Maraton életre–halálra", felelte ő, a saját remek viccén röhögve. Na, akkor azt én is megnézem, mondtam erre, és átléptem két smasszer között. Felteszem, hogy visszarántottak volna, de a mögöttem lévő, türelmetlen társaim utánam indultak, és a tömeg pillanatok alatt elsodorta a sorfalat. Futólépésben siettünk a terem felé, csakhogy már elkéstünk: szabad ülőhely szinte egyáltalán nem is volt, a székeken népfront-apókák és anyókák, párt- és KISZ-aktivisták, civilben felvonultatott munkásőrök és belügyesek terpeszkedtek. A gyűlés hecchangulatban zajlott, Langmár és a mellette korteskedők beszédét – az enyémet is – ordenáré bekiabálásokkal kísérték. Itt is bevált a papírforma: a Népfront jelöltje elsöprő támogatást kapott, a Langmár mellett leadott szavazatok állítólag nem érték el az összes szavazat egyharmadát. Ha belegondoltok, hogy a terem már zsúfolásig tele volt, mire mi beverekedtük magunkat, ez talán igaz is lehetett.

A monori tanácskozásra[243] áttérve: a résztvevők egybehangzó állítása szerint Donáth Ferenc volt a találkozó kezdeményezője.

Valóban, ő hívta össze és elnökölte a tanácskozás szervező bizottságát.

[243] A monori tanácskozásra 1985. június 14–16. között került sor. A tanácskozás jegyzőkönyve stencilezett szamizdat kiadványként terjedt. Fakszimile kiadása: *A monori tanácskozás*. Budapest: 1956-os Intézet 2005, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Rainer M. János.

Nélküle Monorra ugyanúgy nem kerülhetett volna sor, ahogyan a *Bibó Emlékkönyv* sem született volna meg, vagy legalábbis nem vált volna azzá a nagyszabású vállalkozássá, ami lett. De az ötlet nem tőle származott, hanem – mint már említettem – Csurka Istvántól.

Kik alkották a szervező bizottságot?

Ferin kívül Kenedi János meg én, illetve Csoóri, Csurka és Mészöly Miklós. Az első megbeszélésre valamikor 1984 tavaszán került sor. Utána még egy vagy két alkalommal találkoztunk, majd hosszú szünet következett.

Min akadtak el a tárgyalások?

Ezt csak utólag tudtuk meg, és nem is közvetlenül Csoóriektól. Valamikor az ősz vége felé (vagy koratavasszal?) Donáth Feri elhívott minket – Kenedit és engem – a Dániel úti lakására. A ház az út vége felé állt, az aszfaltozott városi út pár lépésre onnan erdei ösvénnyé keskenyedik. Elmentünk sétálni a fák közé, és Feri mesélt. A forrása Újhelyi Szilárd volt, aki még filmfőigazgató korából jó viszonyt ápolt Csoórival, Csoóri ugyanis dramaturgként dolgozott a filmgyárban akkoriban. A történet úgy szólt, hogy tizenkilenc, magát a népiekhez soroló értelmiségi beadvánnyal fordult Kádár Jánoshoz. Úgy emlékszem, hogy szóba hozták azt a két ügyet, melyeket a népi írók „nemzeti sorskérdéseknek" tekintettek: a határokon belüli népességfogyást és a határon túli erőszakos beolvasztási politikára való magyar válasz elmaradását. Konkrét kívánságokat is megfogalmaztak: kapjon évek óta tervezett lapjuk, a *Hitel* működési engedélyt, hozzák létre közalapítványként a határon túli magyar kultúra támogatására a Bethlen Gábor Alapítványt, és még néhány további kérést, ezekre már nem emlékszem. Mindez nem volt új; az új az volt, hogy a levelet egyenesen Kádárnak címezték, amivel a pártvezetés értésére adták, hogy Aczél Györgyöt, a kultúrpolitikáért felelős PB-tagot nem tekintik partnernek. Kádár az üzenetet nem kívánta meghallani, és Aczélra bízta, hogy beszéljen a beadvány aláíróival. Valamikor a nyár vége felé létre is jött egy találkozás Aczél és közöttük. Aczél érdeklődőnek mutatkozott, de a levélírók már azt is rossz jelnek vehették, hogy vele kellett tárgyalniuk, aztán pedig teltek-múltak a hónapok, és csak nem akart történni semmi. Amikor Csoóri Újhelyivel beszélt, a népi írók köreiben már az volt az uralkodó hangulat, hogy átverték őket.

És ebből az következett, hogy újra lehet kezdeni a tárgyalásokat...

Igen, Ferinek ez volt a véleménye, és puhatolózott is Csoórinál.

Ha Kádár János nem áll szóba velünk, akkor mi majd szóba állunk Kis Jánossal...

Nem volt ez ilyen egyszerű. Beszéltünk már róla, hogy a népiek két pólus között mozogtak: az egyiken Bíró Zoltán, aki hallani sem akart rólunk, a másikon Csoóri, aki a saját szavaival élve „parolázott" velünk. Az a naplóbejegyzés, ahol leírja a barátai véleményét, mely szerint mi könnyen vitézkedünk a világ zsidóságával a hátunk mögött, szóval ez a bejegyzés éppen a Kádárhoz intézett beadvánnyal, még pontosabban az Aczél-féle találkozással kapcsolatos reflexióit rögzíti.[244] Az is benne van, hogy a levél ötlete „hadüzenet ellenem [Csoóri ellen] is". Belement, nem volt elvi ellenvetése, de fenntartotta, hogy a „lojális taktika" mellett „követelődzésre" is szükség van, ami ugye ránk utal, a mi magatartásunkra. Nem kívánt – ekkor még – lemondani a velünk való együttműködésről. Feri megkeresésére pozitív választ adott, és a naplója tanúsága szerint nem puszta instrumentális meggondolásból. Azt írta fel magának, hogy a demokratikus ellenzék és a népiek közös tanácskozása segíthetne „a lassan elmélyülő ellentéteket kisimítani", ami neki szívügye volt. Szóval, ő a találkozót önmagáért is akarta, nemcsak abból a megfontolásból, hogy a saját társasága növelje az alkuerejét a kádári vezetéssel folytatott tárgyalásokon. A beadvány nyilvánvaló kudarca visszalendítette az ingát Csoóri felé, ő pedig élt a lehetőséggel.

Kiből állt a tanácskozás szervező bizottsága?

Abból a hat személyből, akik már első körben összejöttünk: Donáth, Kenedi, Kis, Csoóri, Csurka, Mészöly. Amikor arra jutottunk, hogy a reformközgazdászokat is be kellene vonni a rendezvénybe, akkor meghívtuk Bauer Tamást is.

Hogyan dőlt el, hogy nem nyílt rendezvényt tartotok, ahová bármely érdeklődő eljöhet, hanem zártkörű tanácskozást, meghívott résztvevőkkel?

Ezen nem volt mit eldönteni. Nyílt rendezvényhez nem voltak adva a feltételek.

[244] Lásd Csoóri Sándor: *Éji nap – Nappali hold*, 202.

A monori kempingre hogyan esett a választás?

Kenedi a fél várost ismerte; egyik ismerőse – ha jól emlékszem, a kritikus és dramaturg Dániel Ferenc felesége – egy idegenforgalmi intézményben dolgozott. Az ő segítségével foglalta le János a monorierdei kempinget, mégpedig a biztonság kedvéért úgy, hogy az iratok között nem volt nyoma a foglalásnak: a hölgy egyszerűen félretette a kemping adatlapját. Egy tartalékkemping papírjait is eldugta, hogy ha az utolsó pillanatban helyszínt kellene változtatni, legyen hová mennünk. János szervezte meg azt is, hogy minden résztvevő időben a helyszínen legyen, a célállomást mégse kelljen előre kihirdetni. A résztvevőkre a város különböző pontjain személyautók vártak (az autótulajdonosok is a meghívottak közül kerültek ki természetesen). A konspiráció fényesen sikerült. Ezt onnan tudtuk, hogy az állambiztonság emberei csak a második napon jelentek meg; mivel az összes ház le volt foglalva, egy sátrat állítottak föl, ahonnan napközben ki sem tették a lábukat. Alighanem még a szükségüket is ott bent végezték.

Mi volt a célotok a helyszín elkonspirálásával? Ha szét akarták volna verni a találkozót, ezt a helyszínen is megtehették volna.

Valóban, de ettől nem nagyon tartottunk. Az viszont nagyon is lehetségesnek tűnt, hogy ha előre tudják, hol gyűlünk össze, akkor utasítják a bérbeadót, hogy az utolsó percben mondja le a foglalást. Ez történt az 1985-ös ellenfórummal is, amely majdnem meghiúsult; végül Eörsi Pista és a Jeles András-Kiss Anikó házaspár lakásán sikerült megtartani.

Magánlakást ti is találhattatok volna.

Bizonyára, de mi fontosnak tartottuk, hogy a résztvevők a találkozó három napját folyamatosan együtt töltsék. Olyan körök készültek a dialógusra, melyek korábban – néhány személyes kivételtől eltekintve – viszonylag távol álltak egymástól. Sok volt a gyanakvás, nehéz volt a kölcsönös megértés. Azt gondoltuk, hogy a közös „táborozás" spontán beszélgetésekre adhat alkalmat, melyek közelebb hozzák a résztvevőket egymáshoz.

Ha a helyszínt sikeresen el is konspiráltátok, a találkozó előkészületeiről bizonyára tudtak a hatóságok, és arról is lehetett elképzelésük, hogy kik a meghívottak. Nem próbáltak lebeszélni némelyeket a részvételről?

De, azt hiszem, igen. Mintha Fekete Gyula és talán Szűcs Jenő említette volna, hogy behívták a pártközpontba. Nem emlékszem azonban senkire, aki a „lebeszélés" hatására visszalépett volna.

Hogyan dőlt el, hogy kit hívtok meg a rendezvényre? Egyáltalán, miért kellett a részvételt meghíváshoz kötni?

Ez volt az egész találkozó legkényesebb pontja, legalábbis a mi köreink – a demokratikus ellenzék – szempontjából. A résztvevők számát mindenképpen korlátozni kellett, mert a kemping befogadóképessége is korlátozott volt. De ha a Hősök terén gyűlhettünk volna össze, akkor is szükség lett volna korlátozásra, mert csak így lehetett biztosítani a találkozón képviselt csoportok arányos jelenlétét. Ha a személyes kockázatok és a részvételi hajlandóságok egyenletesen oszlottak volna el a különböző csoportok között, akkor az arányosítás nem okozott volna különösebb gondot. A nehézséget az okozta, hogy a hozzánk tartozóknak sokkal kevesebb volt a vesztenivalójuk, mint a többieknek, és sokkal fájóbban érintette őket, ha nem lehettek ott. Kasza László a Szabad Európa adásában, a monori tanácskozásról szólva azt mondta, hogy a demokratikus ellenzék jelenlétét nyilvánvalóan a népiek nyomására kellett korlátozni. A *Beszélő* leközölte Kasza szövegét egy rövid megjegyzés kíséretében.[245] Az igazság az, hogy ezen a ponton teljes volt az egyetértés Csoóri, Csurka és köztem (ha jól emlékszem, Kenedinek sem voltak aggályai, de szívesebben vállalom a felelősséget a magam nevében). Egyénileg minden ellenzékinek az volt az érdeke, hogy ott lehessen. De ha ez a vágy teljesül, akkor mi eluralkodtunk volna az eseményen, és az a látszat keletkezett volna, hogy a demokratikus ellenzék – ahogy manapság mondják – biodíszletként használja a többieket, mint hajdanában a kommunisták a népfrontos „útitársaikat". Bármi volt az ellenzékiek egyéni érdeke, az ellenzék kollektív érdeke az volt, hogy ez ne történjék meg, ahhoz pedig arányosításra volt szükség.

[245] Kasza László: „Demokrácia Monoron? Egy kívülálló – talán felesleges – aggodalmai." *Beszélő* 16 (1986/1). A megjegyzés: „Kasza levelét azért tartottuk helyesnek közölni, mert ellenezzük a hidegháborús tabukat. Lapunk eddig is szót adott mindenkinek, aki a sajtóetika szabályait betartja. [...] Szokásunkhoz híven Kaszával sem szállunk vitába, csupán egy tárgyi pontatlanságot igazítanánk ki szövegében, mint azonnal ki fog tűnni, azt sem polemikus céllal. A demokratikus ellenzéknek – írja Kasza – »a jelek szerint nem volt döntő szava a monori tanácskozás megszervezésében«. Az ellenzék nem szervezett csoport; mint ilyen sem Monoron, sem másutt nem lépett föl. De a tanácskozás kezdeményezői között ellenzékiként ismert személyek is voltak; egyikük lapunk szerkesztőségének tagja, Kis János. Nem érezte úgy, hogy az ő szava kevésbé nyomott volna a latban, mint bárki másé. A bírálat ily módon neki is szól, és úgy van rendjén, hogy ha a címzett rendelkezik a közlés eszközeivel, adjon teret a neki szóló fenntartásoknak."

Ez akkor is fájdalmas döntés lehetett.

Így igaz. Tudom, és '85-ben is tisztában voltam vele, hogy azok az ellenzékiek, akik nem kaptak meghívást, személy szerint teljes joggal sérelmezték ezt. Joggal érezték úgy, hogy ők többet tettek, nagyobb áldozatokat vállaltak azért, hogy jelen lehessenek, mint a meghívottak többsége. Bár az arányosítás igazolható volt, a személyes sérelmet nem tette semmissé. Ezt így mondtam el mindenkinek, aki utóbb szemrehányást tett nekem ezért. Volt, aki megértett, és volt, aki nem. Nem neheztelhetek azokra, akik nem értettek meg. Először szereztem személyes tapasztalatot abból, hogy a politikában – nemcsak a politikában, de a politikában a szokásosnál gyakrabban – olyan helyzetekbe kerülhet az ember, amikor az erkölcsileg helyes, igazolt döntés ugyanakkor erkölcsi áldozattal jár. Nem az anyagi vagy szellemi jólétben mérhető veszteséggel, hanem erkölcsi veszteséggel. A politikai morál azt kívánja, hogy az ilyen konfliktusokat vegyük nagyon komolyan, mert az erkölcsi veszteség kötelez: először arra, hogy a szokásosnál alaposabb vizsgálatnak vessük alá a döntés helyessége mellett szóló érveket, mert ha tévedtünk, akkor a sérelemokozás védhetetlen; ha pedig alapos mérlegelés után arra jutunk, hogy igen, a döntés helyes, akkor azt teszi a kötelességünkké, hogy vállaljuk a felelősséget az okozott erkölcsi sérelemért. Ezek a gondolatok már jóval Monor előtt bennem kavarogtak, és Monor után is sokáig foglalkoztattak; *A politika mint erkölcsi probléma* című könyvem egyik fő vonulatát adják.[246]

A tanácskozásról nem adtatok ki közös nyilatkozatot. Ez eleve el volt döntve, vagy menetközben alakult így?

Is-is. A szervezők abból indultak ki, hogy a helyzet nem érett közös politikai fellépésre. Azonban mindjárt az első vitanap kezdetén felállt

[246] Kis János: *A politika mint erkölcsi probléma.* Első kiadás: Irodalom Kft. 2004. Második, átdolgozott kiadását lásd: Budapest: Kalligram 2017.

Csengey Dénes azzal, hogy gondoljuk végig, pontosan mi a célunk a tanácskozással. Három lehetőséget sorolt fel, a puszta eszmecserétől a nyilvánosan is vállalt közös platform kialakításáig. Ő maga érezhetően hajlott a harmadikra, amit én akkor nem láttam kivihetőnek, de a fellépését ettől függetlenül nagyon rokonszenvesnek találtam. Korábban csak hírből ismertem őt, a személyes kapocs Tamás Gazsi volt közöttünk, akivel együtt irodalmárkodtak és politizáltak a József Attila Körben. Csengey megszólalása után Donáth Feri azonnal magához ragadta a szót, és leszögezte, hogy a közös nyilatkozatnak nincs itt az ideje, ez az esemény a gondolatok kicserélésére, egymás jobb megismerésére szolgál, amit Dénes, bár nem boldogan, de elfogadott.

A tanácskozás programja ismert, az előadások és a korreferátumok és az elhangzott hozzászólások megjelentek. Csurka a magyar kultúra állapotáról beszélt, bírálója Szabó Miklós volt. Csoóri előadása a határon túli kisebbségek ügyéről szólt, őt Kenedi kommentálta. Bauer előadása tárgyalta a gazdasági reformok kérdését, ehhez Laki Mihály fűzött kritikai észrevételeket. Végül te beszéltél a politikai cselekvéstérről, Vásárhelyi Miklós korreferensi megjegyzéseivel. A legnagyobb vihart Csurka Új magyar önépítés *című előadása kavarta.*

A helyszínen nem; Csoóri előadása a tárgyánál fogva nagyobb szenvedélyeket kavart. De a későbbi fogadtatása valóban Csurka szövegének volt viharosabb.

Igen, ezért azt szeretném, ha erről hosszabban beszélnénk. Kőszeg Ferenc a kilencvenes évek vége felé azt írta, hogy aki észre akarta venni, hogy Csurkából mi lesz, az már észrevehette a monori találkozóra írott, Új magyar önépítés *című szövegéből.*[247] *Észre lehetett venni?*

Szerintem nem. Lávaszerűen fortyogó, fogalmilag tisztázatlan szöveg ez; néha erőteljes, de mindig homályos kontúrú képekben fejezi ki magát, ezek között bőven vannak – mondjuk így – rossz hangulatú metaforák is. Ha azonban az állításait összerakod, akkor nem a rendszerváltáskor elszabadult, szélsőjobboldali őrjöngés előképe jön ki. Még abból a kétségkívül rossz hangulatú mondatából sem, mely szerint az 1956-os véráldozattal a magyarság jogosultságot szerzett a „primus inter pares" rangjára itt Kárpát-medencében. Tagadhatatlan, a „primus inter pares" szerep emlegetése a két világháború közti magyar úri osztálynak arra az igényére emlékeztet, hogy a magyarság állítólagos kultúrfölénye alapján szupremáciát gyakoroljon a Kárpát-medence népei fölött. Bevallom, az idő múlásával magam is úgy emlékeztem, hogy Csurka ezzel hozakodott elő. Pedig nem beszélt se kultúrfölényről, se civilizatórikus küldetésről: erkölcsi érdemekkel kivívott különleges rangról beszélt, ami persze szintén tarthatatlan, de mégsem azonos azzal, amire a „primus inter pares" emlegetése rezonál.

Volt az előadásnak egy rokonszenves vonulata. Csurka volt az egyedüli a népiek közül, aki Monoron a „szociális kérdést" fölvetette. Ez meglepő, mert a népi mozgalom a harmincas években a szociális radikalizmus képviselője volt.

Valóban, az *Új magyar önépítés* szerint egy nemzet kultúrája csak akkor valódi kultúra, ha át tudja hatni a társadalmat, hozzá tudja segíteni az alul lévőket a kulturális és morális felemelkedéshez. Márpedig a hagyományos paraszti életforma felszámolása létrehozott Magyarországon egy milliós nagyságrendű szegénységet, a „fekete vonat" és a munkásszállók népét, akik kultúra alatti, lepusztult állapotban tengődnek. Az értelmiség felelőssége volna, hogy e szerencsétlen emberek számára kiutat mutasson reménytelen állapotukból, de nem teszi. A kortárs magyar kultúrának vannak jelentős alkotásai, de a hivatását nem tölti be: igazándiból csak kvázi-kultúra. Az is figyelemre méltó, hogy az alul lévők helyzetét Csurka nem pusztán anyagi, hanem kulturális megfosztottságként írja le. Azt mondja, hogy a magyar társadalom már nem földbirtokosokra és zsellérekre hasad szét, hanem információbirtokosokra és információ-zsellérekre, ami a kortárs rendszerkritikus szociológia egyik alapállítását visszhangozta: a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének az iskolázottsághoz való hozzáférés egyenlőtlensége az elsődleges mechanizmusa. Emiatt nevezi a társadalom alatti létbe szorult embereket „bugrisok"-nak; ez durva és lekezelő fordulat, miközben az előadás pont azt veti a kultúraalkotók szemére, hogy elfordulnak ezektől az emberektől, ahelyett, hogy segítenének nekik kezükbe venni a sorsukat.

[247] Lásd Kőszeg Ferenc: „A vég kezdete." *Beszélő* 1999/5.

„Alsóbugrisoknak" is nevezi őket, arra utalva, hogy felül van egy másik bugris réteg, a „kultúrbugrisok", azaz a kulturális pozíciók betöltői, akiket a rendszer kontraszelekcióval választ ki.

Csurka világképében '56 – a forradalom és a forradalom leverése – végzetesebb szerepet játszik, mint Rákosiék totális diktatúrája. A Rákosi-rendszer szerinte olyan szélsőséges és abszurd volt, hogy az emberek úgy érezték, ez nem tarthat örökké, lelkileg nem idomultak hozzá. '56 után azonban megtört a lelki ellenállás. A magyarságot szerinte hagyományosan jellemző passzív rezisztencia a nihilnek adta át a helyét. A nihilt részint a paraszti gyökereitől elszakított „alsóbugris" réteg lepusztulása termeli. Részint a „kultúrbugrisok" kulturális és erkölcsi züllöttsége. Kik is ők? Először is azok a tehetségtelen és gerinctelen „senkik", akik – kihasználva, hogy a vezetésre hivatott értelmiség kezdetben bojkottálta a Kádár-rezsimet – '56 után elözönlötték a szellemi élet vezető pozícióit. Ők eleve „bugrisok" voltak: se tudásuk, se erkölcsi értékeik. Idővel aztán az értelmiség értékesebb része is felzárkózott hozzájuk. A „kultúrbugrisok" ugyanis képtelenek voltak működtetni az országot, ezért kényszerűségből mind nagyobb mozgásteret engedtek a valódi értelmiségnek a hibák korrigálására, aminek következtében javult az élet minősége Magyarországon, mi lettünk a „legvidámabb barakk", és a kultúra belső normái is valamennyire helyreálltak. Ugyanakkor az értelmiség érzékelte a megszerzett előnyök ideiglenességét, azt, hogy minden engedmény bármikor visszavehető, és ezért sietett belesimulni a „kultúrbugrisok" kasztjába; összenőtt vele, átvette a gondolkodási és viselkedési sémáit, maga is nihilistává és bugrissá vált. A nemzet pedig úgymond beszorult a „kultúrbugris" és „alsóbugris" nihilt árasztó, büdös szendvicsébe, aminek az lett a következménye, hogy elvesztette a hagyományos értékeit, anélkül, hogy újakat tudna adni magának.

Kőszeg szerint a „kultúrbugrisok" elleni indulatos kirohanásokban nem nehéz ráismerni a későbbi, nyíltan antiszemita Csurkára. Hiszen a „kultúrbugrisok" azok, akik – Németh Lászlótól vett kifejezéssel – elvágják „a népi emelkedés liftjének" húzóköteleit; Kőszeg azt írja, hogy ez a fordulat a harmincas–negyvenes évek „őrségváltást" követelő szélsőjobboldali retorikáját idézi fel.

A nyelvezetben tényleg van rokonság, ami persze nem véletlen. Csakhogy az *Új magyar önépítés* egyáltalán nem azonosítja a „kultúrbugris" réteget a zsidókkal. Nem arról van szó, hogy nem mondja ki a „zsidó" szót. Nem, Csurka kimondja, hogy – szemben a kiegyezés utáni homogén „kultúrbugris" osztállyal, a dzsentrikkel – ez egy nagyon is vegyes összetételű réteg: képviselve van benne az egykori úri, népi és urbánus elem egyaránt. Ami pedig „a népi emelkedés liftjének" elakadását illeti: a maga irodalmias módján Csurka csupa olyan dolgot ír le, ami a kor kritikus szellemű szociológiai irodalmában közhelynek számított: hogy a hatvanas években megállt a társadalmi mobilitás, az „elit" középiskolákba az „elit" gyermekei jutottak be, őket vették fel a jobb egyetemekre; a felső társadalmi rétegek nemzedékről nemzedékre reprodukálták az előnyeiket. Mi a kifogásolható ebben a kritikában, ha az a réteg, amely Csurka szerint nemzedékről nemzedékre újratermeli a maga előnyeit, nem faji alapon van meghatározva?

Szerinted tényleg minden rendben volt Csurka helyzetleírásával?

Dehogyis volt minden rendben. Volt mit bírálni ezen az összképen, csak az nem igaz, hogy szélsőjobboldali, rasszista lett volna. A szöveg igazi gyengéje abból fakadt, hogy a „felsőbugrisok" és az „alsóbugrisok" közötti rétegek – a többség – helyzetének, kulturális állapotának alakulásáról Csurkának nem volt mondanivalója, ez pedig egész diagnózisát kérdésessé tette. Említést tett ugyan a hatvanas évek óta zajló felemás, de mégiscsak progresszív folyamatokról, ám mivel a társadalomképe a két szélső rétegre szűkült, ezekről nem tudott érdemben számot adni. A vitában Vági Gábor, Konrád György hívta föl a figyelmet erre. Az *Új magyar önépítés* arról sem tudott mit mondani, hogy honnan jöhet a kezdeményezés a változásra, csupán annyit szögezett le, hogy a legnagyobb nihilben is mindig marad egy „kicsiny mag", amely nem mond le az értékteremtésről. (Egyébként a „kicsiny magot", a progresszív értelmiséget is vegyes összetételű csoportnak látta: azt mondta, hogy egyaránt tartoznak ide népiek és urbánusok.) Ezért aztán tartalmas programot sem tudott kínálni, mely ugyanakkor a többség számára vonzó lehetett volna. Azt ajánlotta ugyanis az „alsóbugrisoknál" konszolidáltabb helyzetű tömegnek, hogy ne az intézmények fokozatos meghódítására törekedjék, hanem

végképp vonuljon ki a politikai szférából, még mélyebbre húzódjon vissza a magánéletbe.

Az előadás korreferense, Szabó Miklós is rámutatott, hogy a kivonulás programja semmi újat nem tartalmaz, valójában a forradalom utáni kapituláció folytatása, hiszen a hatalom pontosan azt várta el a társadalomtól, hogy a politikát, a nyilvános tereket engedje át neki.

Cserébe pedig engedte, hogy a magánéletben ki-ki boldoguljon, ahogy tud. Nem kellett lelkesedni, *Népszabadság*-negyedórákon és gyűlöletfélórákon részt venni. Csurka azonban még ezen is túlment; azt ajánlotta ugyanis, hogy a belső függetlenség elnyerése érdekében az emberek mondjanak le az anyagi gyarapodásról, beleértve azokat a lehetőségeket, melyeket a „második gazdaság" nyitott meg előttük. Miklós világos érveléssel bírálta ezt a javaslatot is: a „második gazdaságról" való lemondás nem nagyobb függetlenséget eredményezne, hanem azt, hogy a társadalom feladná a mégoly részleges és felemás, de mégiscsak maga szerezte önállóságát. A „na, de akkor mit tegyünk" kérdésére Miklós azt válaszolta, hogy az értelmiségnek jogtudatos magatartásra kellene bátorítania az embereket. Egyébként vitazáró megszólalásában Csurka ezt a javaslatot helyeslőleg vette tudomásul. – Tamás Gazsi hozzászólása azt emelte ki, hogy az előadás homályban hagyta, milyen értékek vesztek ki a társadalomból, és milyen értékeket, mintákat kellene az emberek elé állítani. Az *Új magyar önépítés* a család megszilárdításának fontosságát hangsúlyozta, de milyen családot kell megszilárdítani: a régi autoriter családmodellt, vagy annak valamilyen modern, liberális alternatíváját? Erről nem mondott semmit.

Csengey Dénes válaszolt Gazsinak, bár nem ekkor, hanem két nap múlva, az utolsó vitában...

Igen, a kérdés első felére, arra, hogy miben is áll az a bizonyos értékvesztés. De ez nem Csurka védelmében adott válasz volt; inkább lehetett Csurka kritikájaként értelmezni. Dénes három dolgot emelt ki, és ebből kettőben kifejezetten ellentmondott Csurkának. Beszélt a szocialista eszme hitelvesztéséről, ami szerinte talán indokolt volt, de mindenképpen megfosztotta a magyar társadalmat egy perspektívától, aminek nem került a helyébe semmi. Az igazán érdekes a következő két megállapítása volt. Értékvesztésként jellemezte a politikai tér feladását, a lemondást arról, hogy a közügyeket közösen vitassuk, és közösen oldjuk meg mi,

akik egy társadalmat alkotunk. És – ami talán a legsúlyosabb állítása volt – kimondta, hogy a nemzeti eszme kiüresedett, elvesztette kapcsolatát a magyar társadalom súlyos problémáival, így aztán a nemzeti identitás tartalma a határon túli kisebbséghez való viszonyra redukálódik.

Reagált erre Csurka?

Nem, Dénes megállapításai nem kaptak kellő figyelmet, amit sajnáltam. Jó lett volna, ha vita alakul ki körülöttük, különösen akörül, amit a nemzeti eszme kiüresedéséről mondott. Ez azt jelenti ugyanis, hogy nem marad más mondanivaló az ország határain belül élő magyar társadalom számára – Csurkának mindenesetre nem maradt –, mint hogy az „önépítésnek" sajátosan magyarnak kell lennie, nemzeti alapon kell nyugodnia. Az ország előtt álló elvi és közpolitikai kérdésekre ezek szerint létezik valamilyen válasz, mely attól helyes – legalábbis itt, a Duna-Tisza táján –, hogy sajátosképpen magyar. Ez az igazi vízválasztó. Csoóri előadásának a vitájában Csurka ki is mondta. Most szó szerint idézem: „Az úgynevezett demokratikus ellenzék legélesebb, leglényegesebb kritikája sem fáj úgy, mint a nemzetiek halk, visszafogott kérdésfeltevései. Mert ez akkor is az ősi sebet sérti fel, teszi véressé, ha nem akarja, ha csak halkan kiejti a szót: magyarok vagyunk."

Mit gondoltál te erről?

Ezek védhetetlen mondatok, a legrosszabbak Csurka monori megszólalásai közül. Réz Palitól, aki Csurka barátja volt, mondjuk Rajk Laciig, aki nem volt Csurka barátja, mindannyian tudtuk, hogy Csurka antiszemita előítéletei és érzelmei nem haltak el a hetvenes–nyolcvanas években. Én azonban úgy láttam – volt már szó erről köztünk –, hogy igyekezett egyensúlyt tartani antiszemitizmusa és a zsidónak tekintett magyarok iránti megbecsülés, a velük való együttműködés szándéka között, és ez monori szerepléséről is elmondható. Nem tartom véletlennek, hogy a hosszú ideig érlelt írott szövegben nem találsz ilyen mondatokat.

Persze, hogy nem, mert el akarta fogadtatni magát.

Nyilván, csak akkor meg kell kérdeznem: miért akarta elfogadtatni magát? Nem azért, mert ha már létrejött a monori tanácskozás, nem akart kimaradni belőle. Az egész folyamatot ő indította el. Ki tudja, ha ő nem áll elő az új Szárszó ötletével, sor került volna-e egyáltalán Monorra.

Megint Kőszegre hivatkozom: szerinte Csurka előadása és a tiéd között nem is lehetett volna mélyebb az ellentét...

Ahogy Csoóri az utolsó napi vitában rámutatott, Csurka gondolkodása gomolygó, indulatteli volt, az enyém tárgyilagosan érvelő. Ebből adódóan az én előadásom olyan kérdéseket is tisztázni próbált, amelyek kívül estek Csurka látókörén: például megpróbáltam felmérni, hogy meddig terjed a demokráciáért küzdő csoportok mozgástere Magyarországon, továbbá számot adni a külső és belső tényezőkről, amelyek a mozgástér tágulását lehetővé tették. Csurka ilyesmivel egyáltalán nem foglalkozott. Ez különbség, de nem ellentét. Lényegibb különbség, bár talán még mindig nem ellentét, hogy Csurka elismerte ugyan, hogy az '56 óta eltelt harminc évnek volt pozitív hozadéka, erről azonban nem tudott számot adni, nem tudta beépíteni a helyzetértékelésébe. Ezért, amikor arra tért rá, hogy mire építhet a lehetséges változtatási program, nem talált jobb kapaszkodót, mint hogy az '56 utáni kényszeregyezség, a hallgatásról és felejtésről kötött alku szétrohad. Ebben tulajdonképpen volt valami, de az én előadásom szerint – és ebben állt a különbség – a hallgatást nem a belső tarthatatlansága tette folytathatatlanná, hanem az a fejlődés, amely a forradalomra és leverésére következő évtizedek során végbement. Arra, hogy a Kádár-korszak komoly változásokat hozott, Vági Gábor és Bence Gyuri hozzászólása is utalt, az én előadásom vezérmotívuma pedig az volt, hogy a Kádár-rezsim keretei közt lezajlott fejlődés – a bármikor visszavehető informális engedmények halmozódása – a nyolcvanas évek közepére kifulladt, elérte lehetőségeinek végső határát.

De, amit arról írtál, hogy akkor merre lépjünk tovább, az már tényleg egyenes ellentéte volt Csurka javaslatának...

Igaz. Egyetértettünk abban, hogy a tömegek hozzáidomulása a hatalom által kikényszerített gyakorlathoz – ahhoz, hogy a formális intézményeket a hatalom birtokosaira hagyva informális engedményeket ügyeskedjenek ki maguknak – erkölcsileg káros, és helyes volna szakítani vele. De homlokegyenest ellenkező irányú elmozdulásban gondolkodtunk. Csurka abban, hogy az eddiginél is jobban húzódjunk vissza a magánéletbe; ne csak a politikát hagyjuk magunk mögött, de még az anyagi gyarapodás előnyeit is adjuk fel a személyes függetlenség érdekében. Én pedig abban, hogy vegyük észre: további haladás már csak úgy lehetséges, ha az emberek jogokat követelnek maguknak. Ebben az ellentétben azonban nem a demokratikus és a neonáci irány összecsapása nyilvánult meg. A politikából való kivonulásnak semmi köze a nácizmushoz; ide vágó gondolatait Csurka részint az újbaloldali mozgalmakat inspiráló Ivan Illichtől, részint Konrád Gyuritól vette, aki egyébként Monoron is hangot adott antipolitikai nézeteinek. Konrád a magánéletbe való visszahúzódástól autonóm és egyenrangú emberek kisebb-nagyobb szabad közösségeinek megteremtését remélte, és Csurka fenntartás nélkül helyeselt neki. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy magáévá tette a szabadelvű gondolatnak ezt a – magam úgy gondoltam, hogy elhibázott – változatát; csupán annyit állítok, hogy az *Új magyar önépítés*ben több lehetőség is benne rejlett, nemcsak az elvadult politikai antiszemitizmusé.

Rátérve a te előadásodra, hogyan képzelted el a jogok kiterjesztését?[248]

Olyan formulát kerestem, amely a társadalom számára értelmes vívmányokat kínál, és amelyet – szorult helyzetében – a hatalom is elfogadhat. Abból indultam ki, hogy a hatalom már rászorítható valódi – bíróság előtt érvényesíthető – jogok elismerésére, de csak akkor, ha nem kell attól tartania, hogy elveszti a kontrollt a társadalom fölött. Eddig az volt számára a garancia, hogy minden engedményt bármikor visszavehetett. Ha jogokat ismer el, ez a lehetőség elvész, másfajta garanciára lesz tehát szükség. Az informális engedményeknek a korlátaik sem voltak formalizálva. A jogoknak ezzel szemben formális korlátokat lehet szabni. Például el lehet ismerni a szabad lapalapítás jogát, ugyanakkor meghatározva, hogy a független kiadványok miről *nem* írhatnak. A tiltásokkal kapcsolatos jogvitákat azonban a hatalom nem dönthetné el egyoldalúan: bíróság előtt kellene lefolytatni őket. Ehhez természetesen a bíróságoknak is függetlenné kellene válniuk, hogy a jogvitákban pártatlanul dönthessenek. A megszorítások számára pedig eleve kijelölnének egy időhatárt, amikor sor kerülne a felülvizsgálatukra. Olyan dinamikát képzeltem el, melynek során a totális pártállami uralom fokozatosan közelít egy plurálisabb autoriter rendszer felé.

Ez a rendszerváltás programjának megelőlegezése volt?

[248] Kis János: „Korlátainkról és lehetőségeinkről." Lásd *A monori tanácskozás*, 85–95.

Ó, nem. Egyikünk sem számolt azzal, hogy az állampárt négy év múlva szabad, többpárti választásokról fog tárgyalni az ellenzékével. Olyan programot kerestünk, amelyről el lehetett képzelni, hogy az akkori, még jóval kevésbé nyitott helyzetben is megvalósítható. Csakhogy Csurka a politikából való kivonulásként képzelte el ezt, én pedig a politika új és új szeleteinek elhódításaként. De, mint látod, ez az ellentét nemcsak Csurka és köztem állt fenn, hanem Konrád Gyuri és köztem is, hiszen Konrád elgondolása – a „második gazdasághoz" való pozitívabb viszonyát leszámítva – nem nagyon különbözött a Csurkáétól. Ő is a kivonulásban látta az előrelépés útját, és ezt a nézetét Tamás Gazsi tömör, pontos kritika tárgyává tette. Szóval, érdekesen alakultak az erővonalak ott Monoron, nem mindig azok kerültek egy oldalra, akiket – egyébként indokoltan – együtt szoktunk látni.

A népiek hogyan fogadták az előadásodat?

Általában kerülték a vitát. Csoóri és Elek Pista azt hangsúlyozták, hogy ha a stílusbeli különbségektől eltekintünk, akkor nagyon közel állnak a nézeteink, mármint a Csurkáé és az enyém, úgyhogy a két előadás voltaképpen kiegészíti egymást. Csengey viszont épp azon a ponton értett egyet velem – a nemzeti eszme kiüresedése kapcsán –, ahol Csurka és köztem a legmélyebb volt az ellentét.

Az elvbarátaid hogyan viszonyultak az előadásodhoz?

Sok volt a párhuzamosság abban, ami a mi köreinkből hangzott el. Ugye, Szabó Miklós is a jogtudatos magatartás ösztönzését állította szembe Csurka kivonulási stratégiájával. Gazsi is hasonló szellemben beszélt. A közgazdász reformereknél is megjelentek az enyémmel egybevágó gondolatok. Bauer Tamás nagy nyomatékkal beszélt arról, hogy valódi piacgazdasághoz csak úgy lehet eljutni, ha a vállalatok törvényben rögzített jogokat kapnak, és azokat független bíróságok útján ki is kényszeríthetik. Az is felvetődött – Szalai Erzsinél, de talán másoknál is –, hogy az állami vállalatok önállóságának biztosítása mellett a legális és a szürke zóna határán működő magánvállalkozások jogi helyzetét is rendezni kell, tisztázni a tulajdonviszonyokat, biztosítékokat adni a vállalkozóknak, hogy az állam nem fogja önkényesen konfiskálni a vagyonukat, meghiúsítani a terveiket.

A reformközgazdászoknak mi volt az „üzenetük" a tanácskozás számára?

Nem könnyű összefoglalni, de megpróbálom. Először is rámutattak arra, hogy a gazdasági rendszer gyökeres átalakítására nem átmeneti nehézségek leküzdése céljából van szükség, hanem azért, mert az egy központból irányított tervgazdaság hosszú távon nem tartható. Ekkor azonban még ők sem gondoltak a magántulajdon elsőbbségének helyreállítására; Tardos Márton, aki a rendszer tarthatatlanságáról a legtöbbet mondta el, annak a véleményének adott hangot, hogy az államosítás visszafordíthatatlan, tehát az állami tulajdon keretei között kell a reformot elképzelni. Bauer Tamás fejtette ki, hogyan képzelték ők akkor az állami vállalatok és a kormányszervek közti köldökzsinór elvágását az állami tulajdon megőrzése mellett. Fontos gondolat volt továbbá, hogy a reform – tetszik, nem tetszik – érdekkonfliktusokat generál a társadalomban, melyekre fel kell készülni, mert a reform előtti és a reform utáni gazdasági viszonyai más és más csoportok számára lesznek viszonylag kedvezőek. Szalai Erzsi felvetette például, hogy a reform két részre szakíthatja a társadalmat: a vállalkozókra és azokra, akik nem akarnak, vagy nem tudnak vállalkozni. Amire Tamás azt felelte, hogy a szétválás elkerülhetetlen, a kérdés az, milyen szociálpolitikai intézkedések biztosíthatnak a bérből élők számára méltányos anyagi helyzetet. Arról is szó volt, hogy a megreformált gazdaságban meg fog jelenni a munkanélküliség, ez pedig további szociálpolitikai intézkedéseket tesz szükségessé – munkanélküli segélyt, átképzési támogatást – a túlélés és a munkapiacra való visszatérés érdekében. Ezen a ponton Ottilia nagy erejű hozzászólásban hívta fel a figyelmet arra, hogy munkanélküliség máris van, csakhogy a rendszer a munkanélkülieket nem segíti, hanem kényszermunkával bünteti. Megvoltak az előzményei az orbáni közmunkaprogramnak... Többen rámutattak arra is, hogy valóban hatékony reform nem lehetséges anélkül, hogy átmeneti veszteségeket ne okozna mindenkinek, de különösen azoknak, akik máris hátrányosabb helyzetben vannak. Végül nagy hangsúlyt kapott az a – tökéletesen helyesnek bizonyult – jóslat, hogy a kádári politika a belátható jövőben mély pénzügyi válságba fogja sodorni az országot, ami a gazdasági rendszer radikális átalakítását egyszerre fogja elkerülhetetlenné tenni és megnehezíteni, mivel a reform költségeit a válság okozta költségekkel együtt kell majd a társadalomnak elviselnie. Erről Antal

László beszélt a legnagyobb terjedelemben; Lengyel László pedig azt tette hozzá, hogy a válság közepette nagyvállalatok bezárására is sor kerülhet.

Miért tartották a közgazdászok fontosnak, hogy ilyen borús kilátásokkal riogassák a beszélgetőtársakat?

Szerintem azért, mert tisztában voltak vele – többen ki is mondták –, hogy az ország súlyos helyzetéből csak akkor lehetséges kilábalás, ha a reformot széles társadalmi rétegek támogatják, vagy legalább készek a vele járó terheket elviselni, és el akarták nyerni az értelmiség más csoportjainak támogatását vagy legalább a jóindulatú semlegességüket.

Nem beszéltünk még Csoóri előadásáról. Erről mi volt a véleményed?

Szerintem jó alapul szolgált különböző hátterű értelmiségiek közös gondolkozásához. A szlovákiai és különösen a romániai magyar kisebbség helyzete kétségbeejtő volt, a drámai hangütést senki nem érezhette a szomszéd népek elleni hangulatkeltésnek. Ugyanakkor Csoóri nem a szemben álló nemzetek, nemzetiségek sérelmi versenyébe kívánt beszállni, hanem arra törekedett, hogy megértse, honnan ered a magyarellenes nacionalizmus, ami akkor is méltánylandó volt, ha a sérelmi retorika elkerülése nem sikerült maradéktalanul. Én úgy láttam, hogy a jelenlévők méltányolták is. És ami a legfontosabb: Csoóri előadásán végigvonul a meggyőződés, hogy összefüggés van a nemzetiségi jogok biztosítása és a demokrácia között. Hangsúlyozta, hogy a szomszéd országokban mindig akkor volt jobb a magyarság helyzete, amikor ott demokrácia volt (mint a két világháború közötti Csehszlovákiában), vagy amikor közelebb álltak a demokráciához (mint Petru Groza idején Romániában). És azzal fejezte be, hogy demokrataként kell a világ elé tárnunk a határon túli magyar kisebbségek ügyét. Ez a szöveg egyenes folytatása volt a *Kutyaszorító*hoz írott előszónak; nem okozott csalódást.

Kenedi János korreferensi véleményében bírálta Csoórit amiatt, hogy a demokráciát eszköznek tekintette a végső cél, a kisebbségi helyzet javítása szolgálatában.

Én ezt nem így láttam. Csoóri nem mondta azt, hogy a kisebbség megmaradása végső cél, a demokrácia pedig kizárólag ennek a célnak az eszközeként fontos. Kétségkívül az volt a véleménye – erről bővebben esett szó a *Kutyaszorító* előszavában, mint a monori előadásban –, hogy a kisebbségi érdekeket totális rendszerekben semmi nem védi meg a többség zsarnokságával szemben, míg a demokrácia védelmet nyújt a számukra. Ez instrumentális összefüggés. De abból, hogy a demokrácia értékes eszköze a kisebbség megmaradásának, nem következik, hogy önmagában ne volna értékelendő. Nem következik, hogy *csak* azért érdemes demokratáknak lennünk, mert az hasznos a határon túli magyar kisebbségek megmaradása szempontjából. Csoóri szövegei simán összeegyeztethetők voltak azzal az állásponttal, mely szerint a demokrácia önmagában *is* értékes, és azontúl értékes a kisebbségvédelem eszközeként *is*. És ne felejtsd el, hogy a nemzeti oldalnak azt üzente: ha a magyar kisebbségek megmaradását akarod, akkor demokratának kell lenned. Összekapcsolta a nemzet ügyét a demokrácia ügyével.

A rendszerváltás után Csoóri mégis az elsők között ábrándult ki a demokráciából.

Ez tény, beszéltünk is már róla, de Csoóri későbbi csalódottságát nem vetíteném vissza a monori időkre. Minden bizonnyal megvoltak az előzményei, de ezek nem állhattak a demokrácia önértékének lebecsülésében, mert ilyesmiről nem volt szó nála akkoriban.

Csoóri előadása kapcsán volt egy külön vita Tamás Gáspár Miklós és közötted.

Igen. Én a hozzászólásomban több – összefüggő, de külön is fontos – állítást tettem. Egy: a kisebbségi kérdés napirendre tűzésében a magyar államnak nincsenek szövetségesei a Varsói Szerződés tagállamai között, ellenfelei viszont annál inkább vannak. Kettő: ebből nem az következik, hogy a határon túli magyar kisebbségek ügyében le kell mondani a magyar államról, hanem az, hogy a lehető legerősebb belső nyomás alá kell helyezni, ami ellensúlyozhatja a külső nyomást. Ne csak az legyen kockázatos a számára, ha cselekszik, hanem az is, ha nem cselekszik. Három: míg a magyar államnak a térségben nincsenek szövetségesei, a független magyar értelmiségnek nagyon is vannak – hozzánk hasonló független értelmiségiek –, és az ebben rejlő lehetőséget nem szabad kihasználatlanul hagyni. Négy: ha demokrataként akarunk a világ elé állni a magyar kisebbségek ügyével, akkor nem arra kell hivatkoznunk, hogy a magyarok a múltban kevesebb sérelmet okoztak azoknak a népeknek, amelyek ma a szomszéd országok többségi társadalmát alkotják. A sérelmi vetélkedés

sehova nem vezet; a mai nemzedékeknek nem azért jár a méltányos bánásmód, mert az elődeik nem okoztak annyi szenvedést, amennyit nekik ma el kell szenvedniük, hanem emberi és kisebbségi jogaiknál fogva. Végül öt: ha a kisebbségeket megillető jogokra hivatkozunk, akkor nem állhatunk meg ott, hogy a határon túli magyarok helyzetének rendezését követeljük a szomszéd államoktól. Ugyanilyen nyomatékosan kell követelnünk a határaink között élő kisebbségek helyzetének a rendezését a magyar államtól, és ki kell mondani, hogy az a kisebbség, amelyiknek a sorsa Magyarországon rendezésre szorul, a cigányság.

Az ötödik pont elég nagy mellékvitát kavart.

Pontosan ez volt a célom; azt szerettem volna, hogy a tanácskozás ne menjen el a „cigánykérdés" mellett. Csoóri, aki nagyon érzékeny ember volt, úgy értelmezte a felszólalásomat, hogy én őket cigányellenesnek, vagy legalábbis a cigányok ügye iránt érzéketlennek tartom, és védekezésül szóba hozta Sára Sándorral közös filmjüket, a *Cigányok*at. Ugyanakkor éppen ő javasolta, hogy a legközelebbi találkozónkon tűzzük napirendre a „cigánykérdést".

Kenedi szerint az utolsó előkészítő megbeszélésen, a Rákóczi úti Bástya sörözőben ő már felvetette, hogy a „cigánykérdés" legyen külön vitatéma, saját előadóval és korreferenssel, de a szervező bizottság ezt elutasította.[249]

Bevallom, én nem emlékszem erre, de ha tényleg így történt, akkor az elutasításnak kézenfekvő technikai indoka volt: hogyan állapodhattunk volna meg a legutolsó megbeszélésen, pár nappal az esemény előtt, egy új témában, amihez előadót és korreferenst kellett volna találni, nekik meg kellett volna írniuk a szövegüket, amiből még negyven-ötven másolatnak is készülnie kellett volna.

Kenedi arról is ír, hogy a „cigánykérdést" felvető hozzászólásokat kicenzúrázták a jegyzőkönyvből.

Nézd meg a jegyzőkönyvet: hiányzik belőle az én hozzászólásom, vagy például Vargha Jánosé? Kenedi hozzászólása valóban hiányzik, aminek az én emlékeim szerint külön története van. Minden résztvevő megkapta stilizálásra a maga gépbe írt szövegét, János azonban stilizálás és szerkesztés közben terjedelmes előadássá fejlesztette a magáét, azt adta le a jegyzőkönyv számára. Úgy alakult, hogy a jegyzőkönyv összeállítását Für Lajos és jómagam vállaltuk. Jánosé hozzám került, a felelősség tehát az enyém. Én állapítottam meg, hogy János nem az elhangzott felszólalást szerkesztette meg a jegyzőkönyv számára, hanem egy másik, jóval terjedelmesebb szöveget adott le, és én mondtam neki, hogy ez így em lesz jó, az élőszóban mondottakat kellene kipofoznia. Azt felelte, hogy vagy a leadott szöveg kerül a jegyzőkönyvbe, vagy semmi. Ha cenzúrázásra került sor, akkor én voltam a cenzor.

Elkanyarodtunk TGM-től...

Gazsi természetesen nem a „cigánykérdésben" szállt vitába velem, abban maradéktalanul egyetértettünk, hanem a szövetségkeresés ügyében. Hozzászólásának lényege az volt, hogy szomorúan, de a valós helyzetet józanul felmérve tudomásul kell vennünk, hogy a teljes romániai értelmiség a magyarellenes nacionalizmus ilyen-olyan változatát képviseli, így tehát Romániában szövetségest keresnünk ábrándkergetés. Tartalmas és rendkívül szuggesztív beszédet mondott, kiselőadásnyi szövegét minden írásos segédeszköz nélkül adta elő; a formai teljesítmény lenyűgözött. De nem győzött meg, és örültem, hogy Réz Pali – ő is a mai Románia területén született, beszélt románul és rendelkezett romániai kapcsolatokkal –, szóval, hogy Pali válaszolt neki: Gazsi állítását ténybelileg tévesnek, taktikai szempontból pedig elhibázottnak ítélte. Csurkával is vitába szállt, akinek úgy értelmezte a felszólalását, hogy amikor a kormánnyal tárgyal a határon túli magyar kisebbségek ügyét magára vállaló csoport, akkor jelezze: hajlandó félretenni a hazai szociális kérdéseket. Azt a kommentárt fűzte ehhez, hogy a magyar nemzetiségek ügyét az emberi jogok, a gazdasági reform, a szociális problémák ügyével – tehát a hazai ügyekkel – egységben kell képviselni; patetikus fordulattal: nem szabad feláldozni hárommillió külországi magyar érdekében tízmillió magyarországi magyart. Csurka aztán ezen a ponton korrigálta is magát.

Hogyan vonnád meg a monori tanácskozás mérlegét?

Nagyjából úgy, ahogyan Csoóri tette ott a helyszínen. Ez volt az első – akkor még nem tudtuk, hogy egyben az utolsó – alkalom, amikor a politikai szerepre is törekvő valamennyi jelentősebb szellemi csoport kép-

[249] Lásd Kenedi János: „Levél egy fiatalembernek. A »népfrontosdinak« kampec." *Élet és Irodalom*, 2018. május 18.

viselői, Donáth Ferenc szavaival, „kicserélték a gondolataikat" az ország helyzetéről és a legsürgetőbb teendőkről. A *Bibó Emlékkönyv* közös felsorakozás volt, de nem a párbeszéd és vita fóruma. Aki a jegyzőkönyvbe beleolvas, érzékelhet valamit a történelmi pillanat emelkedettségéből, hiszen azt a résztvevők is átérezték. Ahogy Csoóri mondta, elkezdtük megismerni egymást, megérteni – ha nem is osztani – egymás szempontjait. Akkor ott, azt hiszem, majdnem mindenkinek az lehetett az érzése, hogy Monor nem a vége, hanem a kezdete valaminek. Egy évvel később, Donáth Ferenc temetésén azt mondtam: szeretném mindig úgy látni őt, ahogy az esemény végén fehér ingben áll a kemping napsütötte gyepén, és összehúzott, ravaszkásan mosolygó szemmel néz a távozók után. Magára az eseményre is legszívesebben ezt a képet felidézve emlékezem.

Tizenhetedik beszélgetés

Ötvenhatról nyolcvanhatban – Tárgyalások a második monori tanácskozásról – Lakitelek és következményei

A múltkor azzal fejeztük be, hogy a monori tanácskozás sikertörténet volt. De már a következő közös rendezvény sem jött össze. 1986 októberére emlékkonferenciát terveztetek a forradalom harmincadik évfordulója alkalmából.[250] *Ez is közös vállalkozásnak indult, a népiek azonban menetközben kihátráltak belőle.*

Ez valóban sajnálatos volt, de nem végzetes. Az 56-os konferencia előkészítésének idején válság robbant ki az Írószövetségben. A népi és az ellenzéki érzelmű urbánus írók arra készültek, hogy közös frontot alkotva kiszavazzák az MSZMP által támogatott jelölteket a november végén esedékes tisztújító közgyűlésen.[251] A lázadásra készülődő Csoóriék nem akartak egyszerre két fronton is összecsapni a hatalommal, ezért azt kérték, hogy halasszuk decemberre a konferenciát. Ám miután sikeresen kiharcolták a vezetőváltást, azzal találták szemben magukat, hogy a pártvezetés sorra lépteti ki az Írószövetségből a hozzá lojális írókat, amit aligha lehetett másként értelmezni, mint első lépésként egy új írószervezet alapítása és a régi kivéreztetése felé. Olyan lett volna ez, mint ma az MMA kontra Széchenyi Akadémia. Az akkori kísérlet azonban csúfos kudarcot vallott – a kilépők talán még harmincan sem voltak; alig akadt köztük tekintélyesebb író, így az ellen-írószövetségből semmi nem lett –,[252]

[250] A konferenciát Eörsi István Belgrád rakpart utcai lakásán rendezték 1986. december 5–6-án. Az előadások és a hozzászólások szövege megjelent szamizdatban, *Ötvenhatról nyolcvanhatban* címmel pedig a párizsi Magyar Füzetek kiadásában 1987-ben. Későbbi kiadása: Hegedűs B. András és szerkesztőtársai: *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Budapest: Századvég Kiadó–1956-os Intézet 1992.

[251] Az Írószövetség 1986. november 29-30-ai közgyűléséről van szó. Az eseményről részletes beszámolót adott: „Közgyűlésen és közgyűlés után." *Beszélő* 19 (1987/1).

[252] A kilépés és az ellenírószövetség meghirdetője és szervezője Szerdahelyi István

ezt azonban akkor még nem lehetett biztosra venni, a népiek pedig ismét jobbnak látták kerülni a konfliktusok halmozását; Csoóri és Csurka az utolsó pillanatban lemondta a részvételét, Für Lajos pedig csak rövid időre jelent meg, a népi tábort így végül mindössze hárman képviselték: Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor és Tornai József.

Eredetileg úgy volt, hogy Csoóriék részt vesznek a szervező bizottságban.

Igen. Gondolom, ők is jelöltek volna előadót. De már az első megbeszélés előtt tudomásunkra hozták, hogy ezt most nem tudják vállalni...

Végül is kikből állt a szervező bizottság?

Ezt az összejövetelt Donáth Ferenc kezdeményezte; nagyon akarta, hogy meglegyen, és nagyon szerette volna megérni. Nyilvánvalóan ő lett volna a szervező bizottság elnöke, de sajnos közbeszólt a végzetes betegsége, így a helyét Vásárhelyi Miklós vette át. Rajta kívül Hegedűs B. Andrásra, Kenedi Jánosra és magamra emlékszem határozottan, és mintha Litván Gyuri is eljárt volna az üléseinkre. Úgy tűnik, hogy Mécs Imre és Széll Jenő, akiket felkértünk előadónak, a felkéréstől fogva szintén részt vettek a megbeszéléseken. Vagy talán eleve a szervezők között lettek volna? Ebben már nem vagyok biztos.

Mécs Imre, Hegedűs B., Széll Jenő neve még nem hangzott el. Velük hogyan kerültél kapcsolatba?

Imrével Donáth Feri hozott össze jó pár évvel korábban. Szelíd, tűnődésre hajlamos, nagyon komoly embernek ismertem meg. Csöndes, egyenletes hangon, indulatok nélkül, inkább iróniával és öniróniával mesélt a halálos ítéletéről és a halálsoron eltöltött időkről, a saját naivitását, félelmeit és esendőségét sem takargatva. Az ítélet után egy cellába került Angyal Istvánnal. Imre a végső kétségbeesés és a kegyelembe vetett irracionális remény között hánykolódott. Angyal azt mondta neki: Törődj bele, hogy ki fognak végezni. Ha elfogadod a halált, megnyugszol. Elfogadta

esztéta volt. A következő napokban mintegy 25-en léptek ki az Írószövetségből, a tagság kevesebb mint 5%-a, köztük Juhász Ferenc, Nemeskürty István, Gyurkó László, Fekete Sándor, Szabó Magda és Köpeczi Béla művelődésügyi miniszter. Az új szövetségalapítási kísérlet kudarcba fúlt, a legtöbben néhány hét, egy-két hónap után visszaléptek. Lásd Vasy Géza: „A nyolcvanas évek és az Írószövetség közgyűlése 1986-ban." *Hitel*, 2015/11.

és megnyugodott. Aztán mégis életfogytiglanra változtatták a büntetését, és 1963-ban amnesztiával szabadult. A nyolcvanas években végig együtt mozogtunk, közeli barátok is lettünk; olyannyira, hogy én voltam az egyik tanú, amikor Magyar Fruzsinával, Bálint húgával házasságot kötött.

Széll Jenő?

Őt korábban nem ismertem, csak a nevét hallottam emlegetni Éva nagynéném, később pedig Donáth Feri szájából. Azok közé tartozott, akiket bájos embernek szokás nevezni; jó volt a társaságában tartózkodni. Az előadását is nagyon szerettem, helyenként költői magasságokba emelkedett, ami a visszaemlékezők szövegeiben gyakran zavaró frázispuffogtatásnak tűnik, ő azonban egész személyiségét tette a mondatai mögé, és tévedhetetlen ízléssel találta el, hogy milyen magasra szabad a köznapi beszéd fölé emelkedni. De bármennyire vonzódtam is Jenőhöz, az útjaink többé nem keresztezték egymást. Ő '86 után az alakuló TIB-ben,[253] vállalt szerepet, én pedig az SZDSZ létrehozásában.

Hegedűs B. András?

Vele összefutottam már korábban is, de csak felületesen ismertem, és a kapcsolatunk később is felületes maradt. Ekkor azonban óriási segítséget kaptam tőle. Úgy alakult, hogy rám bízták a forradalom utáni restaurációról szóló előadást,[254] amihez az állami archívumokban bőséges forrásanyagot találhattam volna, csak hát ezek a dokumentumok szigorúan titkosak voltak. Hegedűsnek viszont hatalmas újság- és kiadványgyűjteménye volt a forradalom és a kádári ellenforradalom idejéből. Nem is tudom, hogyan sikerült megőriznie ezt a kincset, hiszen '58-ban letartóztatták, és bizonyára többször is házkutatást tartottak nála. De akárhogy volt is, felajánlotta, hogy dolgozzam az ő archívumából. Legalább

[253] TIB: Történelmi Igazságtétel Bizottság. 1988 tavaszán alapítják a kommunista rendszerben – többnyire az 1956-os forradalomban való részévtelükért – üldözött személyek. A Bizottság Hegedűs B. András lakásán alakul meg. Célja a Kádár-korszak történelemhamisításainak leleplezése, az áldozatok emlékének megtisztítása a hazugságoktól és rágalmaktól. A TIB szervezi Nagy Imre és társai újratemetését.

[254] Lásd Kis János: „Az 1956-57-es restauráció – harminc év távlatából." Megjelent először szamizdatban, majd a konferencia már idézett *Ötvenhatról nyolcvanhatban* című, 1992-ben legálisan kiadott kötetben, közben pedig a *Medvetánc* című folyóirat 1988/2–3. számában.

tíz munkanapot töltöttem így nála. Reggelente, mint egy igazi archivista, kirakta elém az asztalra – egy nagy családi ebédlőasztal mellé ültetett le – az aznapi olvasni valót, elmagyarázta, hogy mit találok benne, és mire érdemes figyelnem, főzött nekem egy bögre teát, aztán tapintatosan visszavonult – általában el is ment otthonról. Én pedig buzgón olvastam és jegyzeteltem. Egyébként segítségemre volt Kenedi Jancsi sajtógyűjteménye is, bár az messze elmaradt Hegedűs B. archívumának gazdagságától.

Miért éppen rád esett a választás, hogy a kádári restaurációról szóló előadást megtartsd?

Hát ez valóban különös, hiszen én sem az események résztvevője, sem történész nem voltam. Maga Hegedűs B. is elvállalhatta volna, vagy Litván Gyuri; felkérhették volna Szabó Miklóst – ők mind kézenfekvőbb jelöltek lettek volna. Vásárhelyi választása azonban rám esett. Először húzódoztam; elmondtam, hogy a november 4-e utáni időkről alig van elsődleges tudásom, a forrásokhoz pedig nem férek hozzá; ekkor jött Hegedűs B. ajánlata. Végül is belementem, és egyáltalán nem bántam meg. A Kádár nevéhez társított korszak vége felé jártunk, és a végkifejlet megértéséhez érteni kellett a kezdeteket is. Az előadás megírása után sokkal pontosabb képem volt a kimúlóban lévő korszakról, mint korábban, és ennek nemcsak intellektuális, hanem politikai jelentősége is volt. Mindjárt az előadás megtartása után írtam is a *Beszélő* számára egy szerkesztőségi cikket, „Vég és kezdet" címmel, mely a politikai tanulságokat összegezte.[255]

Milyen tanulságokat vontál le a kutatásaidból?

Amikor Hegedűs B. lakásán olvasni kezdtem az elém tett anyagokat, csak halvány elképzelésem volt arról, hogy mi történt '56 november 4-e, a Nagy Imre-kormány megdöntésének napja és '57 júniusa, a Kádár hatalmát konszolidáló pártkonferencia között. Ezeket a vélekedéseket részben tartalommal töltötték fel, részben azonban megcáfolták az olvasmányaim, és az igazán érdekes és fontos eredmények azok voltak, amelyek rácáfoltak az előzetes várakozásaimra. Tudtam, hogy a fegyveres ellenállás szervezetlen volt, és a világ legnagyobb hadserege napok alatt eltiporta. Tudtam, hogy erre a néhány napra néhány hét békés ellenállás következett, melynek fő erejét a munkástanácsok alkották, vezérkarát a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács adta. Arról is tudtam, hogy a KMT december eleji felszámolását követően már csak utóvédharcok zajlottak, és ezek során értelmiségi csoportok kerültek a középpontba, írók, újságírók, szellemi szegénylegények, akiknek a soraiban – miként a forradalom előtt – ismét aránytalanul nagy számban szerepeltek a Nagy Imrét követő kommunisták. Azt azonban csak most értettem meg, hogy a békés ellenállás gócai a munkástanácsoktól az értelmiségi ellenállókig hősök voltak, de ugyanakkor realisták is: valamennyien kompromisszumos kibontakozást kerestek. Miközben megtagadták a behódolást, tisztában voltak vele, hogy a november 4-e előtti állapotok nem állíthatók vissza, és valamilyen *modus vivendi*t próbáltak kicsikarni. Ez kezdetben nem látszott teljesen esélytelennek, bár a picinyke esély néhány hét alatt elillant. Én azonban azt írtam, hogy érdemes a példán okulni, mert harminc évvel később ismét politikai válsághelyzet van, melynek a dinamikája fordítottja az akkorinak: ezúttal a hatalom van visszavonulóban, ezért sikerrel lehet kombinálni a szabadságért folytatott harcot átmeneti kompromisszumok felajánlásával.

Azzal a stratégiával, amit Bencével közös tanulmányotokban a '45 és '47 közötti Bibónak tulajdonítottatok, és amely akkor elbukott, de véleményetek szerint a '80-as években megint napirendre tűzhető?

Igen, de van a két hagyomány között egy lényeges különbség. Bibó magányos gondolkodó volt és maradt, aki szűk körben terjedő értelmiségi folyóiratok útján próbált hatni a magyar demokratikus közvéleményre. A november 4-e utáni ellenállás azonban valódi társadalmi mozgalom volt, mely a gyakorlatban próbálta egyszerre megszilárdítani a maga független pozícióit és ugyanakkor észszerű kompromisszumot ajánlani Kádárnak. Ez volt az első nagy tanulság, amire az előadásom alapjául szolgáló tanulmány rámutatott.

Miért lett volna ez a kompromisszum ésszerű Kádár szempontjából?

Azért, mert idegen tankokon ülve nem lehet egy országot hosszú ideig kormányozni. Illetve előfordul, hogy lehet, de Kádárnak nagyon csekély esélye volt rá. Kezdettől volt ugyan valamiféle szűk bázisa, ám ez túlnyomórészt rákosista káderekből és korábbi ávósokból állt, akik a párt árulójának tekintették, és alig várták, hogy szabadulhassanak tőle. A hatvanas

[255] Lásd Kis János: „Vég és kezdet." *Beszélő* 19 (1987/1).

évektől kezdve szokássá vált arról értekezni, hogy Kádár ellenszenves, de taktikai szempontból zseniális, machiavellista fogással előbb tűzzel-vassal leverte az ellenállást, majd a represszió enyhítésével kínálta meg a demoralizálódott társadalmat. Szerintem azonban szó sem volt mesterfogásról: hatalmas nyomás nehezedett rá a szovjet megszállók és a hazai apparátusok részéről, és nem tudott kitérni a nyomás elől. Sem elég erős, sem elég bátor nem volt ahhoz, hogy kompromisszum útján szilárdítsa meg a helyzetét: kiegyezzen az ellenállókkal, akik maguk mögött tudták az ország többségét. Így aztán a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács december eleji betiltása és a rá következő sortüzek véget vetettek a kompromisszum esélyének. Ami tagadhatatlan: Kádár ki tudta használni a leszámolást a párton belüli helyzetének megszilárdítására. A júniusi pártértekezleten[256] már ő volt a helyzet ura, könnyedén leverte Révai támadását, és a pozíciója ettől fogva megkérdőjelezhetetlen volt.

Előadásod végkicsengése rezignált.

Nem a jelenre vonatkozóan, hanem az akkori történetre visszatekintve. A társadalom kitartása hamar összeomlott, amiben az írástudók kapitulációjának is szerepet tulajdonítottam. Ez is szerepet játszott abban, hogy Kádárnak később mégiscsak sikerült konszolidálnia a hatalmát. Ez azonban olyan alapokon következett be, amelyek szűkre szabták rezsimje fejlődőképességének határait. A pártértekezleten elhangzott beszéde világosan összefoglalta, hogy szerinte milyen módon lehet együttélésre berendezkedni a társadalommal. Először, nem szabad sanyargatni a lakosságot, az alapvető fogyasztási igényeket mindig ki kell elégíteni. Ez a nyolcvanas évekig működött, de attól fogva már nem. A közeljövő-vitában másokkal együtt én is rámutattam, hogy miért nem folytatható tovább. Másodszor, szükség esetén lehet engedményeket tenni, de szervezett csoportokkal tárgyalni, szervezett csoportok létjogosultságát elismerni, létezésüket eltűrni nem szabad. Mivel a mi időnkben az első feltétel már nem állt fenn, ezért a második fenntartására sem volt többé lehetőség. És harmadszor, a párton belüli vitákat nem szabad a nyilvánosság elé vinni; aki ezt megteszi, annak nem lehet helye a kommunisták között. Az előbbi két feltétel megroggyanása következtében ezt a harmadikat sem lehetett sokáig tartani. A változások elsodorták Kádár politikai koncepciójának határköveit, ő és vezető garnitúrája azonban – éppen azért, mert úgy szilárdította meg a hatalmát, ahogyan – nem volt abban a helyzetben, hogy kövesse a változásokat. Ez volt az előadásomból következő második politikai tanulság.

Hogyan látod, mennyire sikerült pontos képet adnod az események menetéről és dinamikájáról?

A kérdést nagyon is jogosnak tartom, hiszen én nem a történész felkészültségével nyúltam az anyaghoz. A rendelkezésemre álló forrásokat azonban igyekeztem lelkiismeretesen kezelni. Ennek ellenére óhatatlanul becsúsztak pontatlanságok az előadásomba. Jól emlékszem, hogy egyre Göncz Árpád hívta fel a figyelmemet. '86-ban, a konferencia végén – már nagykabátban – odajött hozzám, megdicsért, de egy ponton mindjárt ki is igazított. Én azt írtam, hogy a kommunista párt revizionistái, akik vezető szerepet játszottak a forradalom előtti hónapok, évek mozgásaiban, és akik fölött aztán átcsaptak a forradalom hullámai, a november 4-e utáni hetekben ismét az élvonalba kerültek – a koalíciós pártok ugyanis ekkor már nem voltak a színen. Árpi pedig elmondta, hogy a Kisgazdapártnak volt egy kibontakozási javaslata, mely valamikor november közepe táján fogalmazódott. Úgy tudom, ez a szöveg aztán meg is jelent a *Históriában*.[257] A revizionisták szerepével kapcsolatos állításomhoz tehát egy megszorítás kívánkozik, és bizonyára sok minden más is van a szövegben, ami pontosítást kíván. Nem lévén történész, én magam többé nem tértem vissza a november 4-e utáni átmeneti időszak kutatásához, Rainer M. János azonban azt nyilatkozta a *Magyar Hírlap*nak valamikor a '90-es években, hogy az az összkép, melyet az események dinamikájáról és főbb szakaszairól adtam, a titkos iratok ismeretében is megállja a helyét. Egyetlen súlyosabb tévedést talált az előadásomban, de ez olyasmire vonatkozik, aminek kapcsán teljes sötétségben kellett tapogatóznom, a korabeli sajtó ugyanis még csak közvetett támpontot sem kínált. Az volt a feltételezésem, hogy a Nagy Imre-per halálos ítéleteit Moszkvából diktálták. A '90

[256] Az MSZMP 1957. június 29-ei pártértekezletéről van szó. Bővebben lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest: Kossuth 1979.

[257] Antall József-Göncz Árpád: „A Kisgazdapárt 1956. novemberi kibontakozási javaslata." *História*, 1988. november-december.

után napvilágra került dokumentumok szerint azonban nem a szovjetek erőltették Nagy Imréék meggyilkolását: ez a döntés teljes egészében Kádár lelkén szárad.

Hogyan vonnád meg az '56-os konferencia mérlegét?

Onnan indultunk el, hogy a népiek csak jelképesen voltak jelen. De eljött egy rakás történész és egy csomó volt '56-os, akik pár év múlva már megint nem lettek volna együtt: mindenféle színárnyalat képviselve volt Rácz Sándortól és Dénes Jánostól Nagy Elekig és Erdélyi Tiborig – a szervezőket és az ő körüket most felesleges külön említenem. A Saulusból Paulussá lett Hegedűs András is ott volt; hosszasan beszélt arról, hogyan festett a forradalom a másik oldal szemszögéből nézve, és elmesélte, hogyan íratta alá vele Gerő a szovjet csapatokat behívó levelet napokkal a történtek után, amikor Hegedűs már nem is volt miniszterelnök. Hozzászólása nagy érdeklődést váltott ki, egy csomó kérdést is kapott. – Ötven–hatvan ember zsúfolódott össze Eörsi Pista lakásán, többen voltunk, mint Monoron. A hivatalos propaganda persze agyonhallgatta az összejövetelt, de a jegyzőkönyve rövidesen megjelent a párizsi *Magyar Füzetek* kiadásában, és többszáz példányban jutott be az országba. Az '56-os konferencia egy nagy lépés volt Nagy Imréék két és fél évvel későbbi újratemetése felé, amikor véglegessé vált a Kádár-rezsim legitimitásvesztése. Ami pedig a népiek távolmaradását illeti: a 86-os év nem azzal zárult, hogy mindennek vége. '87 koranyarán megkezdődtek a tárgyalások Monor II-ről.

Áttérve Monor II kudarcba fulladt előkészítésére: kikből állt a szervező bizottság?

Donáth Ferenc helyét ezúttal is Vásárhelyi Miklós vette át. A demokratikus ellenzéket Kenedi Jancsi és én képviseltük. A reformközgazdászok köreiből Lengyel László vett részt a megbeszéléseken, a népiek nevében Csurka és Für Lajos. Csoóri távolmaradása baljós előjel lehetett volna, én azonban, bevallom, nem tulajdonítottam neki jelentőséget; talán azért, mert Csurka – a másik népnemzeti „vezérürü" ebben az időben – ott volt és aktív szerepet játszott. Évtizedekig úgy emlékeztem, hogy ezekben az időkben Csoóri nem is tartózkodott Magyarországon, de ez tévedés volt: legkorábban augusztusban utazhatott el Amerikába, ahol – naplója tanúsága szerint – összesen két hónapot töltött, márpedig szeptember utolsó napjaiban még Amerikában kellett lennie, mert a lakiteleki találkozón nem vett részt.

Hogyan zajlottak a tárgyalások?

Barátságos légkörben, ha erre gondolsz, bár érezni lehetett, hogy 1985-höz képest változott egy és más. Amikor a megvitatandó tárgyköröket sorra vettük, Vásárhelyi magától értetődő természetességgel javasolta, hogy a politikai helyzetről és teendőkről – miként Monoron is – én tartsam a vitaindítót. Csoóriék annak idején fenntartás nélkül elfogadták ezt, most azonban Csurka Bihari Mihály nevét dobta be.

Miért tartotta Biharit alkalmasabbnak?

Ezúttal a monorinál sokkal szélesebb körű, nyitottabb összejövetelt terveztünk, ahová meghívni kívántunk „mezei értelmiségieket" is. Csurka – ha jól emlékszem – olyasmit mondott, hogy mint radikális ellenzéki, én az egyszerű könyvtárosok, tanáremberek számára kevésbé volnék elfogadható, mint a nálam mérsékeltebb Bihari. Ez a megfogalmazás több évtizede lerakódott emlékek előbányászásán alapul, a dolog lényegét illetően azonban – azt hiszem – pontos. De nem az az érdekes, hogy mivel indokolta Csurka a javaslatát. Monoron két „népi" és két „urbánus" előadás hangzott el. Most ők nagyobb szeletet kértek a tortából.

Bihari nem tartozott az ő köreikhez.

Előtte nem, és később megint nem: az MDF párttá alakulásakor nem maradt velük, hanem a szociáldemokratákkal próbálkozott. De ezekben a hónapokban közeledett hozzájuk. Pozsgay köreihez tartozott, és ez volt a népiek és Pozsgay közti mézeshetek ideje.

Ha eredetileg nem akartak kihagyni titeket, miért maradt el Csoóri a tárgyalásokról? Te magad mondtad, hogy a távolmaradása baljós előjel volt, csak te erre nem figyeltél fel.

Csoóri mindig is kerülte a kínos helyzeteket. Ez a tárgyalássorozat akkor is kellemetlenül zajlott volna, ha szerencsésen végződik. Az is kínos pillanat volt, amikor Csurka azzal állt elő, hogy ne én tartsam a politikai vitaindítót.

A tárgyalások a legenda szerint a Társadalmi szerződés[258] *miatt borultak.*

A *Társadalmi szerződés* június vége felé vagy július elején került utcára. A Szép Ilona kerthelységében találkoztunk nem sokkal ezután. A táskámban ott volt néhány példány a szervező bizottság tagjai számára; Csurkának és Fürnek is adni akartam, de ők komor arccal közölték, hogy már olvasták. Meglepett a komorságuk. Nem értettem, hogy mi bajuk van, és elképedtem azon, amit előadtak. Mondókájuk tartalma támadó volt, miközben a hangnem inkább zavart, feszélyezett. Körülbelül az hangzott el, hogy a *Társadalmi Szerződés* megjelentetésével felrúgtuk az együttműködés íratlan szabályait, mert – előlük elkonspirálva – egyoldalúan megcsináltuk a cselekvési programot, amelyet a közös tanácskozás résztvevőinek magukévá kellene tenniük és így tovább, és így tovább. Ilyen körülmények között nincs értelme a folytatásnak. Mindez annyira képtelen volt, hogy óhatatlanul arra gondoltam: valami másról van itt szó, nem a *Társadalmi szerződés* megjelentetéséről.

Hogyan reagáltál a vádakra?

Nem láttam értelmét, hogy a vádra váddal – a rosszhiszeműség vádjával – feleljek: ha volt még esély a tárgyalások folytatására, ez biztosan véget vetett volna neki. Ezért arra szorítkoztam, hogy kimutassam az állítások téves voltát. Elmondtam, hogy eszünk ágában sincs a *Társadalmi szerződés*t Monor II napirendjére tűzni. Ez a mi saját, külön akciónk, ezért semmi olyat nem hallgattam el előlük, ami rájuk tartozott volna. Tudják, hogy a *Beszélő* nem úgy működik, mint a hivatalosan engedélyezett lapok: soha nem szoktuk előzetesen megosztani kívülállókkal a készülő lapszámok tartalmát. Nem könnyen, de egy idő után megenyhültek; a végén meg is kérdeztem: „Szent a béke?", amire Für azt felelte: „Szent a béke." Rendeltünk még egy rund sört a megbékélés örömére, aztán elváltunk azzal, hogy a megbeszélt időpontban – talán egy hét múlva, nem emlékszem pontosan – ugyanitt találkozunk. Ők ketten azonban már

[258] A *Társadalmi Szerződés* a *Beszélő* különszámaként jelent meg 1987 júniusában: *Beszélő* 20 (1987/2). Lásd a 18. beszélgetést.

nem jelentek meg; helyettük Miklós hozta Csurka levelét, melyet neki írt, azzal azonban, hogy valamennyien elolvashatjuk.[259]

Meglepődtél?

Nem is tudom. Hiába enyhült meg a végén a hangulat, az összeszólalkozás rossz érzéseket hagyott maga után. De ha azt kérdezed, hogy előre láttam-e, ami jött, akkor a válaszom az, hogy nem. Ismertem a tényeket, amelyek alapján előre láthattam volna, de emlékeim szerint nem igazán gondoltam át, hogy mi következik belőlük.

Milyen tényekre gondolsz?

A *Társadalmi szerződés*sel kapcsolatos szemrehányások között elhangzott egy mondat Csurkától, aminek a jelentőségét nem ismertem fel azonnal. Mintegy mellékesen megjegyezte, hogy ők nem tudnának egy ilyen programjavaslatot megírni. Azt hiszem, a mi szövegünk valóban sokkolta őket. Félre ne értsetek, a vádak az első ponttól az utolsóig hamisak voltak...

...a Vásárhelyihez írott levelében maga Csurka is visszavonta őket.

Igen, elismerte, hogy Monor II nem a *Beszélő* különszámának „piacra dobásán" feneklett meg. A *Társadalmi szerződés* mégis sokkot okozott nekik. A reformközgazdászok már előálltak a maguk programjavaslatával, a *Fordulat és reform*mal.[260] Most mi is nyilvánosságra hoztuk a *Beszélő*ét. Az ő tarsolyukban pedig nem volt semmi. Literátor emberek voltak. Kiválóan értettek ahhoz, hogy erőteljes költői képekbe öntött esszét vagy kiáltványt fogalmazzanak a magyarság népmozgalmi erejének megroppanásáról, közös jövőképének elporladásáról. Arról azonban, hogy a kialakult helyzettel mit kellene kezdeni, nem volt programmá formálható gondolatuk. Egyszerűen másképp járt az agyuk. Azt hiszem, igazán megijedhet-

[259] Csurka István levele Vásárhelyi Miklóshoz, 1987. július 19. A levél a maga idejében nem kapott nyilvánosságot, Kenedi János jelentette meg a *Népszabadság* 1990. május 11-ei számában, a szerző és a címzett hozzájárulásával.

[260] Lásd Antal László–Bokros Lajos–Csillag István–Lengyel László–Matolcsy György: „Fordulat és reform." A javaslat a gazdasági reformok továbbvitelét irányozta elő, és azok összekapcsolását alapvető politikai-intézményi reformokkal. Rövidített változatát lásd *Közgazdasági Szemle*, 1987/6. A teljes szöveg megjelent a *Medvetánc* 1987/2. számában.

tek, hogy a közös tanácskozáson csak mellékszerepet tudnának játszani, és ennek az lenne a vége, hogy ők – ahogyan Csurka levele fogalmazott – a *Beszélő* zászlaja alatt menetelnének.

Monor idején miért nem féltek ettől?

Mert akkor még egészen más volt a helyzet. '87-ben már a hatalom is kénytelen volt beismerni, hogy az ország pénzügyi válság felé rohan, valamit sürgősen tenni kell. Ez adott aktualitást az olyan programjavaslatoknak, mint a *Fordulat és reform* és a *Társadalmi szerződés*. '85-ben még messze nem tartottunk itt. Szóval, Csurka elszólása őszinte ijedelemre vallott. A vádak hamisak voltak, de az ijedelem valódi.

Ma hogyan látod: hiba volt, hogy ezzel nem számoltatok?

Amikor a *Társadalmi szerződés* megírásáról döntöttünk, Monor II még nem is volt napirenden, mire pedig a tárgyalások megindultak, a *Beszélő* különszáma már a nyomdában volt. Az, hogy a *Társadalmi szerződés*t megcsináltuk és közreadtuk, szerintem rendben volt. Akkor is rendben lett volna, ha korábban kezdünk tárgyalni Monor II-ről. 1987 elején érezni lehetett már, hogy a kádári konszolidációs politika válságba fog kerülni. Állást kellett foglalnunk, és ezt nem tehettük függővé attól, hogy a népiekre hogyan hat a programszövegünk megjelenése. De az valószínűleg mulasztás volt a részemről, hogy amikor a *Társadalmi szerződés* megjelenéséről összeszólalkoztunk Csurkáékkal, a vádak cáfolására szorítkoztam, és figyelmen kívül hagytam a félelmeket, melyek Csurka elejtett megjegyzésében hangot kaptak. Keresnem kellett volna a módját, hogy ezeket eloszlassam. Valószínűleg nem sikerült volna, de meg kellett volna próbálni.

Miért gondolod, hogy nem sikerült volna?

A helyzet változásának volt egy másik vetülete, ami megváltoztatta a viszonyukat a hatalomhoz és ezáltal mihozzánk. Monor évében indult meg a nemzedékváltás a pártvezetésen belül. Nyilvánvaló volt, hogy Kádár ideje lejárt, és a körülötte lévő garnitúra a belátható jövőben távozni fog. Ez a folyamat már az MSZMP XIII. kongresszusán elindult,[261] ahol Aczél kibukott a PB-ből és elveszítette KB-titkári pozícióját, Grósz Károly

[261] Az MSZMP XIII. Kongresszusát 1985. március 24–30 között tartották.

pedig PB-taggá avanzsált, míg az ideológiáért felelős KB-titkár tisztségét Berecz János kapta meg. 1987-ben, a Monor II-ről folyó tárgyalásokkal nagyjából egy időben, újabb személyi változások jöttek; a legfontosabb akkor következett be, amikor Grósz átvette a miniszterelnöki posztot Lázár Györgytől. A „Grósz-Berecz csatársorban" – ezt a fordulatot Csurka leveléből veszem –, szóval Grószban és Bereczben a népiek fantáziát láttak, és persze leginkább a startvonalon várakozó Pozsgayba vetették a reményeiket.

De mit értesz azon, hogy megváltozott a viszonyuk a hatalomhoz?

Korábban a pártállami vezetést külső tényezőnek tekintették, amelytől hol lojális viselkedéssel, hol erőfitogtatással próbáltak engedményeket kieszközölni. Most viszont olyan személyek voltak emelkedőben, akikben nem távoli hatalomgyakorlókat láttak, hanem „a mi kutyánk kölykeit". Alighanem ezért is érezték úgy a Monor II-ről folytatott tárgyalásokon, hogy nagyobb szeletet hasíthatnak ki maguknak a tortából. Ez gyengítette a közös front esélyeit, hiszen a túloldalon nekik potenciális szövetségeseik voltak, miközben ezek a politikusok a mi számunkra ideális forgatókönyv esetén is csak az asztal másik oldalán ülő tárgyaló partnerek lehettek. A népiek mindig is másképpen viszonyultak a hatalomhoz, mint mi; közülük csak Csoóri és Csurka vállalta az oktrojált viselkedési szabályok nyílt megszegését, és ők is készen álltak a „lojális" magatartásra, ha ettől reméltek taktikai előnyöket. Korábban azonban a „népi tábor" is ellenzékként definiálta magát: a demokratikus ellenzéktől megkülönböztetett, népi ellenzékként (ennek az önmeghatározásnak utolsó nyomai Csurka levelében is fellelhetők). Most viszont nyomatékosan hangsúlyozni kezdték, hogy ők középen állnak az ellenzék és a hatalom között: bár nem kormánypártiak, nem tartoznak az ellenzéki oldalhoz sem.

Csurka levele azzal indokolta Monor II felmondását, hogy az együttműködés nem folytatható baráti alapon, „kiscserkész" lelkesedéssel. Ezt azzal indokolta, hogy 1987-re mindkét csoport komoly politikai tényezővé vált Magyarországon.

Közben érzékeltette azért, hogy szerinte mi csak egy különféle csoportocskákból álló, kicsiny társaság vagyunk, politikai súlyunkat nem az országon belüli hatásunknak köszönhetjük, hanem annak, hogy a földalatti sajtónkkal és külföldi kapcsolatainkkal nemzetközi ismertségre tettünk

szert, míg a népi tábor maga mögött tudja a nemzetet, hiszen a nemzeti ügyet képviseli. A tapintatosnak szánt megfogalmazáson átütött a régi előítélet egy kicsiny zsidó társaságról, mely a nemzetközi zsidóság – a zsidó kézben lévő külföldi sajtó – segítségével tartja a színen magát. Ez tehát nem volt új. Új volt viszont, hogy Csurka azt is állította: mi – a demokratikus ellenzék – marginalizálódott elemek lévén azzal növelhetjük a befolyásunkat, ha minél több értékes ember válik hozzánk hasonlóan marginálissá, így érthető módon erre is törekszünk; míg ők – a népiek – nem kívánják feladni a hatalomban még bennlévő embereikkel való kapcsolatot, az ebben rejlő pozíciókat. Egyenesen úgy fogalmazott, hogy a *Beszélő* magával akarja rántani őket; ne csodálkozzunk hát azon, hogy ők ezt nem hagyják.

Ez rosszhiszemű beszéd volt.

Csurka pontosan tudhatta, hogy mi ugyan valóban használjuk a nemzetközi nyilvánosságot, de a hatásunkat az országon belül fejtjük ki, akárcsak ők. Azt is tudhatta, hogy nem szándékozunk „magunkhoz marginalizálni" őket, ilyen veszélyt a velünk való együttműködés soha nem hordozott magában. Okfejtéseiben mindig hajlamos volt a bakugrásokra, most is így tett. A következő mondatban ugyanis mindjárt dacosan kijelentette, hogy ők igenis lapot akarnak, és ha ennek az az ára, hogy nem vesznek részt egy ellenzéki eseményen, akkor nem vesznek részt.

Dehát ez mindig is így volt...

Persze, ezzel az együttműködésünk egész története során számolnunk kellett. Ő maga is utalt rá, hogy az előző év decemberében azért nem mentek el az 56-os konferenciára, mert ezt diktálták az érdekeik. Az igazság az, hogy az összefogás soha nem „kiscserkész" alapon működött, végül is igaz volt, hogy mindkét csoportnak megvoltak a maga érdekei, megvolt a saját stratégiája, ami rendben is volt, és nem okozott semmi bajt, amíg Csurkáék nyíltan vállalták az érdekeket, amelyek mozgatták őket. Nekik kellett eldönteniük, hogy mennyit ér számukra a lapengedélyre való várakozás, de ha eldöntötték, akkor kiszámítható keretek között, lojálisan működhettünk együtt. Most se lett volna semmi baj, ha elejétől a végéig az érdekeikkel érvelnek. Abból sem lett baj, hogy az 56-os konferenciára nem jöttek el, mert ezt diktálták a pillanatnyi érdekeik: nem volt okunk, hogy örüljünk ennek, de nem zárta ki, hogy egy későbbi, számukra is

alkalmas időpontban folytassuk az együttműködést. Amit Csurka „kiscserkész" lelkesedésnek, „baráti vagy barátinak mondható viszonynak" nevezett a levelében, az persze nem volt mellékes: arra utalt, hogy mindkét oldalon volt törekvés a személyi közeledésre és kölcsönös megértésre. De az együttműködés végső soron nem érzelmeken vagy érzelmi próbálkozásokon alapult.

Csurka levele az összejövetel későbbre halasztásáról szólt, nem szakításról.

Való igaz, nem vágta be az ajtót. A két csoport egymásra utaltságát is hangsúlyozta, és azt írta, hogy a közös tanácskozást meg kell tartani, bár később, valamikor a következő év májusa körül.

Sőt, szinte azonnal sor került egy közös akcióra. A Grósz-kormány programjáról kiadtatok egy nyilatkozatot, melynek pontosan száz aláírója volt, ezért a „százak levele" néven forgott.[262] *Ezt a népiek közül is sokan aláírták. Az előkészítésben is benne voltak?*

Igen. Augusztus vége felé (egész pontosan 24-én) jött össze egy változatos összetételű társaság Kenedi Jancsi lakásán. A jegyzetfüzetem tanúsága szerint ott volt Tardos Márton, Bauer Tamás, Lengyel László, Gombár Csaba, Benda Gyula, Szabó Miklós, Tóth Károly Antal (az erdélyi *Ellenpontok* ekkor Magyarországon élő szerkesztője), Kőszeg Feri, Mécs Imre, Bába Iván, Göncz Árpád, Mészöly Miklós; a népiek képviseletében Csurka, Kiss Gy. Csaba és Lezsák Sándor, és bizonyára sokan mások, akik nem szólaltak meg, vagy akiknek a hozzászólásáról nem jegyeztem fel semmit. Tudni kell, hogy a kormányprogram, melynek tervezetét júliusban bocsájtották a nyilvánosság elé, és szeptemberben kívánták megszavaztatni az Országgyűléssel, szóval a kormányprogram elismerte a pénzügyi válság tényét, és fájdalmas szorító intézkedéseket helyezett kilátásba. A halaszthatatlan gazdasági és politikai reformokkal ugyanakkor adós maradt. Súlyos áldozatok vállalását kérte a magyar állampolgároktól, mi-

[262] *Nyílt levél az Országgyűlés tagjaihoz.* Budapest, 1987. szeptember 8. A *Százak levele* néven is ismert dokumentum Grósz Károly miniszterelnök stabilizációs és kibontakozási programjának parlamenti tárgyalása előtt született. Megjelent: *Beszélő* 21 (1987/3).

közben nem garantálta, hogy az áldozatoknak értelmük lesz. A jelenlévők egyetértettek abban, hogy új helyzet van, amely a lehető legszélesebb véleményformáló kör megszólalását igényli. Két javaslat került terítékre; mindkettővel én álltam elő. Az egyik egy azonnali akcióról szólt. Írjunk levelet az országgyűlési képviselőknek, akik rövidesen szavazni fognak a kormányprogramról – természetesen ők csak a közvetlen címzettek lennének, a levél a nyilvánosságnak szólna. A másik javaslat abból indult ki, hogy olyan idők elébe nézünk, amikor az országnak nem egy-egy alkalmi megszólalásra lesz szüksége, hanem rendszeres állásfoglalásra. Célszerű lenne létrehozni egy reprezentatív testületet, amely időről időre nyilatkozatot bocsájtana ki; a Társadalmi Tanács nevet dobtam be ideiglenes „munkanévként".

Hogyan fogadták a Társadalmi Tanács ötletét a jelenlévők?

Meg fogsz lepődni, inkább pozitívan. Szkeptikus hozzászólást Mészöly Miklóstól, Kiss Gy. Csabától és Bauer Tamástól jegyeztem fel. Egyikük sem volt elutasító, csak abban kételkedtek, hogy a pillanat alkalmas-e a megvalósításra. Miklós csupán leszögezte az aggályait; Csaba úgy vélte, hogy egy ilyen testületet akkor érdemes felállítani, mikor már széles tömegek jöttek mozgásba, amitől persze nagyon távol voltunk; Tamás azt a feltételt jelölte meg, hogy olyan személyiségek is hajlandók legyenek csatlakozni, mint Ferge Zsuzsa vagy Bihari Mihály. Gombár viszont megfontolásra érdemesnek tartotta az elgondolást; határozottan mellette szólt Bába Iván, Szabó Miklós és Tóth Károly; Karcsihoz kapcsolódva Csurka is gyenge igent mondott; Lezsák pedig egyenesen azt javasolta, hogy az országgyűlési képviselőknek címzett levél mindjárt jelentse be a Társadalmi Tanács megalakulását. Eddig jutottunk, a Társadalmi Tanácsról akkor sem születhetett volna megállapodás egyetlen alkalommal, ha maradéktalan és erős egyetértés fogadta volna. A levélről azonban ott mindjárt megegyeztünk. A jelenlévők kettőnket – Tamást és engem – bíztak meg a szövegezéssel. A kissé terjedelmesre sikeredett, de érdemben nem rossz szöveg pár napon belül elkészült, szeptember 3-án újra összejöttünk a sorsáról dönteni; Kiss Gy. Csaba és Lezsák ezúttal nem voltak jelen, Csurka Fekete Gyula társaságában érkezett; a nyílt levelet véglegesítettük, és nagyon rövid idő alatt összegyűjtöttünk pontosan száz aláírást.

Előre elhatároztátok, hogy száz aláíró lesz?

Nincs ilyen emlékem; akkor jöhetett az ötlet, amikor már közel voltunk a százhoz. „A százak levele": ez egy jól megjegyezhető, hatásos megnevezés.

A Társadalmi Tanács koncepcióját azonban hamar elsodorta az idő.

Igen, Lakitelek után aktualitását veszítette. Egyébként a százak levele is kiszorult a politikai közbeszédből.

Akkor beszéljünk Lakitelekről. Ott, mint tudjuk, Pozsgay Imre volt a főelőadó. Az MSZMP archívumainak megnyitása után hozzáférhetővé váltak az eseménnyel kapcsolatosan a pártvezetéssel folytatott egyeztetéseinek a dokumentumai.[263] Az egyik feljegyzésében azt írta, hogy feltételekhez kötötte a részvételét; első helyen említette, hogy „az ún. demokratikus ellenzék »kemény magja« nem kaphat meghívást a találkozóra".

Évekkel később nyilvánosan is elismerte, hogy ő volt az, aki ragaszkodott a mi távol tartásunkhoz. Ezt fontos észben tartani, mert az MDF köreiből a rendszerváltás után újra előkerült az a hamis vád, mely szerint a *Társadalmi szerződéssel* mi megszegtünk egy íratlan egyezséget, és így magunkat zártuk ki Lakitelekről. Úgy emlékszem, hogy ezt először Kulin Ferenc cáfolta: ő mondta el, hogy Pozsgay kívánsága döntött.

Igen, de Pozsgay feljegyzéséből az is kiderül, hogy őt valamikor augusztusban kereste föl Bihari, Bíró Zoltán, Csurka, Fekete Gyula és Für Lajos. A ti tárgyalásaitok már júliusban megszakadtak. Ezek szerint Monor II meghiúsulásában Pozsgay nem játszhatott szerepet.

De igen. Ő volt az a drámai szereplő, aki csak az utolsó felvonásban lép színre, de láthatatlan jelenlétével kezdettől befolyásolja a cselekmény alakulását.

Ez jól hangzik, de mi támasztja alá?

Pozsgay meghívása aligha akkor pattant ki az „ötök" fejéből, amikor felkerekedtek, hogy találkozzanak vele. Kívülállóként nem tudhatom,

[263] Lásd Révész Béla: „Lakitelken együttműködési szándék jött, az ellenzék soraiban zavar keletkezett". *Beszélő*, 2009/6.

hogy mikor került először szóba ez az ötlet. Azt azonban tudom ma már, hogy Csoóri nem volt azok között, akik „hivatalosan" felkérték Pozsgayt, mégpedig azért, mert augusztusban már Amerikában tartózkodott. A naplójában ugyanakkor azt írja, hogy nyakig volt Lakitelek szervezésében. Ennek tehát legkésőbb júliusban kellett történnie. Az egész társaságból ő állt a legközelebb Pozsgayhoz, több évtizedes, közeli barátság fűzte egymáshoz őket. Nehéz elképzelni, hogy ne lett volna része a meghívás kiötlésében. Nagyon valószínű, hogy puhatolózó beszélgetéseket is folytatott Pozsgayval. Bíró Zoltán, aki idővel Pozsgay rossz szellemévé vált, szintén abban a helyzetben volt, hogy előzetesen puhatolózzék nála. Ő ráadásul egyszerre volt érdekelt a „népi tábor" közelítésében Pozsgayhoz és a demokratikus ellenzékkel való kapcsolat megszakításában: jó oka volt rá, hogy napirendre tűzze Pozsgay meghívásának kérdését, még mielőtt Monor II-ről megállapodás születik. Az is figyelemre méltó, hogy Bihari neve már a Monor II-ről folytatott tárgyalások legelején felmerült, holott – mint te is említetted – ő nem tartozott a népiek szűkebb társaságához, Pozsgayval viszont jó viszonyt ápolt. Aligha úgy került az „ötök" közé, hogy augusztusban összefutott a többiekkel, mikor azok éppen Pozsgayhoz tartottak. Hova-hova, kérdezi Bihari. Hát az Imréhez, felelik kórusban. Mi lenne, ha én is veletek jönnék? Miért ne jönnél, gyere csak! Biharinak már egy ideje részt kellett vennie az előkészítő beszélgetésekben ahhoz, hogy egy ilyen találkozóra magukkal vigyék. Az is lehet, hogy Pozsgay javasolta a bevonását. Így merülhetett fel, hogy Csurka őt javasolja politikai előadónak. Szóval a kép nem úgy áll össze, hogy előbb voltak a tárgyalások Monor II-ről, majd pedig, miután ezek megszakadtak, előkerült Lakitelek terve Pozsgay meghívásának ötletével, hanem a két történet párhuzamosan zajlott, vagy inkább egymásba folyt.

Vagyis Monor II azért bukott meg, mert a népiek Pozsgayt választották veletek szemben?

Monor II azért bukott meg, mert Pozsgay világossá tette, hogy csak egy olyan tanácskozáson vesz részt, amelyről minket távol tartanak. A népiek pedig úgy döntöttek, hogy megéri nekik ennek a feltételnek az elfogadása. Voltak köztük, akiknek tetszett is, hogy mi nem leszünk ott, de akik ambivalensek voltak, azok is arra jutottak, hogy a politikai tőkéjük felértékelődése fontosabb Monor folytatásánál.

De ha már júliusban tudták, hogy Pozsgay nem hajlandó veletek együtt szerepelni, akkor miért társalogtak veletek Monor II-ről? Nem lett volna egyszerűbb bele se kezdeniük a tárgyalásba?

Annak a kevésnek az alapján, amit kívülről látni lehet, erre a kérdésre nincs pontos válasz. Lehet, hogy eredetileg Monor II-re kívánták meghívni, aztán ez a verzió Pozsgay döntése nyomán megbukott. Bíró és talán mások is, akiket nem tudnék nevesíteni, is egyebek közt arra használhatták a „Pozsgay-kérdést", hogy Monor II-t elkaszálják. A *Társadalmi szerződés* pedig kapóra jött nekik is, és Csurkáéknak is, akik erre hivatkozva menthették fel magukat a tárgyalások folytatása alól.

Vagyis a Társadalmi szerződés *csak ürügyül szolgált.*

Jóindulatú fogalmazásban: a *Társadalmi szerződés*sel kapcsolatos rossz érzéseik megkönnyítették a számukra Pozsgay feltételének elfogadását. Úgy érezhették, hogy két legyet ütnek egy csapásra. Nem vesztenek semmit, ha kihagynak minket, mert a Nagy Ember megjelenésének esélye önmagában is biztosítja, hogy a rendezvény bombaként robbanjon, ugyanakkor elhessegetik a *Társadalmi szerződés* kísértetét az összejövetel helyszínéről, nem kell attól tartaniuk, hogy mellékszereplővé válnak a programképes reformközgazdászok és ellenzékiek mellett.

Pozsgay szerepének mérlegét hogyan vonnád meg?

Balszerencsés figurának látom őt, aki azért nem vétlen a balszerencséjében. Ekkortájt az egész pártvezetésben ő ment a legmesszebbre a demokratizálási igények elismerésében, és tudatosan törekedett a reformerők megnyerésére. Monor után a résztvevők közül többeket meghívott a Hazafias Népfront országos tanácsába, köztük Bauer Tamást is. A *Fordulat és reform* eredetileg az ő felkérésére, a népfront égisze alatt született. Azzal, hogy elment Lakitelekre, egy újabb nagy lépést tett. Ezekkel az akciókkal kétségkívül a maga hatalmi bázisát építgette, de az állampártban igencsak szokatlan módon: a párton kívül szerveződő, független csoportok háza táján keresett magának támogatást. Semmi kétség, mindez nagyban hozzájárult a rezsim eróziójához; Pozsgay történelmi érdemei elvitathatatlanok. Ugyanakkor éppen Lakitelekhez kapcsolódott az ő első olyan taktikai balfogása, mely mind a maga, mind a magyar demokrácia jövője szempontjából súlyos hibának bizonyult. Kétségkívül bonyolult helyzetben kellett lavíroznia. Ha nem akart kiesni a hatalomból, el kellett fogad-

tatnia az elvtársaival, hogy egy független politikai tanácskozáson vállal főelőadói szerepet. Nem tudom megítélni, jól gondolta-e, hogy ennek a mi kirekesztésünk az ára. De az biztos, hogy nagyon rossz lépés volt.

Az ő szempontjából is?

Elég volna, ha csak a történelem felől nézve lett volna rossz lépés, de igen, az ő szempontjából is az volt. Novemberben Pozsgay terjedelmes interjút adott a *Magyar Nemzet*nek. Ebben hosszan beszélt a lakiteleki tanácskozásról. Beolvasta az esemény végén elfogadott nyilatkozatot is, amely így került nyilvánosságra. Ez önmagában jelentős tett volt. Szóba került azonban, hogy mi – a demokratikus ellenzék „kemény magja" – nem lehettünk ott. Pozsgay azt mondta, hogy a résztvevők „másként gondolkodók" voltak, akik konstruktív módon kívánnak hozzájárulni az ország állapotainak javításához. Nem voltak jelen viszont az „ellenzékiek", akik a minél rosszabb, annál jobb elvét vallják. Erre az interjúra a *Beszélő* 1987. évi 4. számában válaszoltam.[264] Elismertem Pozsgay érdemeit, ugyanakkor rámutattam a „minél rosszabb, annál jobb" vádaskodás álságos voltára, és elég világosan megfogalmaztam, hogy mit ajánl Pozsgay a pártvezetésnek a lakiteleki szereplés tolerálásáért cserébe: a „másként gondolkodók" leválasztását az „ellenzékiekről". Valamit, ami az előző évtizedben senkinek nem sikerült. A demokratikus kibontakozás szemszögéből ez az ár túlságosan súlyosnak bizonyult. Felrobbantotta a demokratikus ellenzék és a népiek között hosszú éveken át zajló bizalomépítési próbálkozást, aminek végzetes hatása volt a rendszerváltás menetére. És a saját politikai jövőjét is tönkretette.

Azért, mert elidegenített titeket, ami '89-ben a „négyigenes" népszavazás kezdeményezéséhez és az ő államfői reményeinek meghiúsulásához vezetett?

Ó, nem. Azért, mert a lakiteleki alkuval Pozsgay olyan pályára állította magát, amely a demokratizálás párton belüli élharcosából lépésről lépésre a parlamenti demokrácia megteremtésének fő akadályává – és így a rendszerváltás egyik elsőszámú vesztesévé – változtatta őt. Ehhez további súlyos taktikai balfogásokat is el kellett követnie, és sajnos el is követte őket.

[264] Lásd Kis János: „Kik azok a másként gondolkodók, és hogyan különböztessük meg őket az ellenzékiektől?" *Beszélő* 22, (1987/4).

Te magad ismerted Pozsgayt?

Egy korábbi beszélgetésünkön szóba került, hogy Donáth Feri örökbe hagyta rám a helyét Levendel László politikai szalonjában, ahová 1986 őszétől 1988 nyaráig jártam el. Ez idő alatt két összejövetelen Pozsgay is megjelent. Másodszor néhány hónappal azután, hogy az interjújára reagáló cikkem napvilágot látott a *Beszélő*ben. Adtam neki egy példányt abból a lapszámból, figyelmébe ajánlva az írásomat.

Beszéltetek róla később?

Nem, szóba se jött, hogy mi négyszemközt is találkoznánk. A rendszerváltás előtt ekkor láttam utoljára.

Milyen benyomást szereztél róla?

A retorikáját rokonszenvesnek találtam, de az volt az érzésem, hogy nem a tettek embere. Amikor Kenedi Jancsi feltette nekem ugyanezt a kérdést, a *Don Giovanni* első felvonásának zárójelenetére emlékeztettem. Zerlina segítségért kiált, Don Giovanni nyilvánosan lelepleződik mint aljas erőszaktevő, a három maskara – Donna Anna, Donna Elvira és Don Ottavio – lerántja az álarcát, és azt zengi, hogy reszkess, gazember, reszkess, ütött a bosszú órája, aztán ahelyett, hogy cselekednének, addig folytatják a drámai hangú fenyegetődzést, míg Don Giovanni magához nem tér, és kacagva faképnél nem hagyja az elképedt áriázókat. Olyan nagyot nem tévedtem, mert pontosan így viselkedett Pozsgay 1989 elején: előbb boldog-boldogtalannak a pártszakadás szükségességéről áriázott, majd a kecskeméti „reform-műhelyen" – az MSZMP reformköreinek összejövetelén – nem volt hajlandó a szakítást sürgetők élére állni. Lakitelek azonban más ügy volt. Ezúttal nem habozott dönteni, és végtelenül szerencsétlen döntésével sikerült lerombolnia tíz év erőfeszítéseit a két tábor közötti rendezett viszony létrehozására.

Nem gondolod, hogy a szakítás elkerülhetetlen volt? Az előbb azt mondtad, hogy a pártvezetésen belül lezajlott nemzedékváltás alapvetően megváltoztatta a köztetek lévő viszonyt: a népiek szövetségest láttak az emelkedő káderek egy részében, ti pedig legfeljebb az asztal mások oldalán ülő tárgyalópartnert.

Ez így volt 1987–1988-ban, de '89-re megint változott a helyzet. Az általuk alapított MDF '88-ban még a kormány és az ellenzék között jelölte

ki a helyét, és elzárkózott attól, hogy részt vegyen a március 15-ei ellenzéki tüntetésen, '89-ben azonban már nem tehette meg, hogy ne az ellenzéki oldalra helyezze magát, és együtt tüntetett az SZDSZ-szel március 15-én, aztán együttműködött velünk és másokkal az Ellenzéki Kerekasztal létrehozásában. Más kérdés, hogy az EKA azért tudott sokáig jól működni, mert a lakiteleki alapítók nem ismerték fel a jelentőségét, és „jövevényekre", Antall Józsefre, Sólyom Lászlóra és Szabad Györgyre bízták a képviseletüket. Szóval az, hogy '87-ben Pozsgayt választották, önmagában nem lett volna jóvátehetetlen, bár hazudnék, ha azt mondanám, hogy nekünk jól jött. Az igazi bajt azonban az okozta, hogy ezt a választást nem tudták jó lelkiismerettel, nyíltan vállalni. Bűnbakképzésbe menekültek, ami felborította a kényes egyensúlyt a legjobb embereik együttműködésre való készsége és a sajnálatos módon általuk is osztott antiszemita előítéletek között. A hozzánk való viszonyuk pont azért volt olyan kényes, mert egyfelől akarták az együttműködést, másfelől azonban – eltérő mértékben és eltérő érzelmi intenzitással – bennük dolgoztak ezek az előítéletek és ellenszenvek, amelyeken valahogy úrrá kellett lenniük. Bármi motiválta Pozsgay szerencsétlen húzását, az egyensúly felborulásához az ő kikötése adta meg a végső lökést.

Bűnbakképzést említettél. Arra gondolsz, hogy a Beszélőre *hárították a felelősséget Monor II felmondásáért?*

Nem kizárólag erre. Nem sokkal Lakitelek után megint előkerült a klisé a nemzetközi sajtóról, amely – vajon miért? – a mi nagy támogatónk. Csak itt már nem ártalmatlan együttműködőként jelent meg, hanem összeesküvőként. Elterjedt, hogy a *New York Times* Lakitelek másnapján cikket közölt a találkozóról, és ebben antiszemitizmussal vádolta a szervezőket. A rémmese szerint, melyet Bíró Zoltán a mai napig nem győz ismételgetni, és amely sajnos Csoórinál is feltűnik, bár a cikket Henry Kamm, a *Times* tudósítója jegyezte,[265] de valójában Haraszti Miklós írta. Ez a koholmány ezer sebből vérzett: a cikk nem másnap jelent meg, hanem egy hónappal az esemény után; egyáltalán nem emlegetett antiszemitizmust, ezzel szemben Pozsgay apoteózisát írta meg; a *New York Times* tudósítója nem engedhette meg magának, hogy a nevére vegye valaki másnak az írását, és az egész feltételezett manővernek eleve nem volt semmi értelme: ha Miklós írni akart volna a lakiteleki találkozóról, azt megtehette volna a lap vélemény-rovatában a saját nevén.

Kitől eredt ez a mese?

Fogalmam sincs, de nem is az az érdekes, hogy ki találta ki, hanem az, hogy Csoóri társasága és sajnos ő maga is el akarta, és el tudta hinni. Innentől kezdve nem volt megállás. Az értelmiségi diskurzus vihar iramban polarizálódott, az antiszemita beszédre az antiszemitizmus néven nevezése volt a felelet, amit a formálódó MDF köreiben sértetten utasítottak el, és az eredeti vádakra rátapasztották az új vádat: hogy mi az antiszemitizmus hírébe keverjük az ő politikai közösségük egészét. Az MDF programszövegei és testületi állásfoglalásai valóban nem voltak antiszemiták, de az is tény, hogy az alapító atyák köréből antiszemita szövegek terjengtek, és az MDF ezektől soha nem határolta el magát egyértelműen, még akkor sem, amikor Csurka beolvasta a rádióba hírhedté vált, *Ébresztő, magyarság!* című jegyzetét,[266] melyről az elnökségnek annyi mondanivalója volt, hogy „a politikus írói munkásságának képezi részét". Ami akkor is elképesztő lett volna, ha a szöveg valóban egy irodalminak szánt alkotásban szerepel. Csakhogy politikai beszéd volt; mi több, választási kampányidőszakban elhangzott politikai beszéd.

Az ellenségeskedés során olyanok is beleélték magukat abba, hogy ti szisztematikus kampányt folytattok a másik oldal antiszemita hírbe keverése érdekében, akik maguk nem voltak antiszemiták.

[265] Lásd Henry Kamm: „Budapest Leaders Look for Support" (Budapesti vezetők támogatókat keresnek). *The New York Times*, 1987. október 25. Kamm szövege felvezető egy Pozsgayval készült interjúhoz. A Lakitelekre vonatkozó része így hangzik: „Pozsgay azzal nyitott meg egy nem hivatalos találkozót, melyen mintegy 150 kritikus gondolkodású értelmiségi vett részt, hogy Grósz Károly miniszterelnök üdvözletét hozza (Grósz a pártvezetői tisztségre is pályázik). A találkozót vidéki és munkás származású írók és gondolkodók hívták össze, akiket »népiekként« emlegetnek. Törekvéseiket inkább nemzetinek [az angol eredetiben: »nationalistic« szerepel, ami szó szerint »nemzeti irányultságú«-t jelent] mint liberálisnak tekintik. Minthogy elmulasztották meghívni a magát »demokratikus ellenzék«-nek nevező, főként budapesti csoportot, néhány meghívott lemondta a részvételt."

[266] Utalás Csurka István szövegére, mely a Kossuth rádió *Vasárnapi Újság* című műsorában hangzott el 1990. január 14-én. Lásd a 334. jegyzetet.

Bibótól kölcsönzött fordulattal „az angyalok szavával" kellett volna szólnia annak, aki ebben a helyzetben úgy teszi helyére a Csurkáék köreiből felbugyborékoló antiszemitizmust, hogy közben kívül marad a két tömörülés közti viszony elmérgesedésén. Aki egyik tömörüléshez sem tartozik, annak ez talán sikerülhet. Aki részese a konfliktusnak, arról nehéz elképzelni, hogy sikerüljön neki. Nekünk mindenesetre nem sikerült. Amerikai politikai elemzők a republikánusok és a demokraták közti viszony elmérgesedését az „aszimmetrikus polarizáció" kifejezéssel írják le. Ebben benne van, hogy a polarizálódás mindkét oldalt magával rántja, de az is, hogy a felelősség nem egyenlően oszlik el. A népiek és a demokratikus ellenzék, majd az MDF és az SZDSZ polarizálódásában mindkét oldalnak megvolt a szerepe, de ez a szerep aszimmetrikus volt. Ha az antiszemitizmus nem tör elő, a történet másképp is alakulhatott volna.

Volt esély rá, hogy ne törjön elő?

Nem tudhatom. Csak azt tudom, hogy ténylegesen mi hozta a felszínre: Pozsgay szerencsétlen lakiteleki feltételei, melyeket a népiek elhárítani nem kívántak, jó lelkiismerettel teljesíteni nem tudtak. Hogy a történet hogyan alakult volna, ha Pozsgay másképp taktikázik, arról csak spekulálni lehet. Érdekes amúgy, hogy Pozsgay, akinek a retorikájára korábban árnyéka sem vetült antiszemitizmusnak, valamikor 1989-ben vagy '90-ben, Bíró Zoltánnal beszélgetve a szabaddemokratákat agresszív társaságnak nevezi, és azt mondja, hogy agresszivitásunkért nagy árat fognak fizetni a magyar liberálisok és – na vajon kicsoda? – a magyar zsidóság.[267]

1990-ben Csoóri is zsidó pártnak minősítette az SZDSZ-t...

Szóba került már köztünk,[268] hogy őt a „fordított asszimiláció" rémképe azért keríthette hatalmába, mert tapasztalnia kellett, hogy az általunk létrehozott párt a hite szerint az egész nemzet képviseletére hivatott MDF versenytársává vált, amit korábban elképzelhetetlennek tartott. Korábban is úgy vélte, hogy vannak ők, a „magyarok", és vagyunk mi, a „zsidók", a „másfélék"; mégis őszintén toleráns, nyitott és baráti volt az irányunkban, amíg abban a hiszemben volt, hogy megvan a magunk eleve kijelölt

[267] Lásd Pozsgay Imre: *Egy év után, választás előtt. Bíró Zoltán második beszélgetése Pozsgay Imrével.* Budapest: Püski Kiadó 1990.

[268] Lásd a 12. beszélgetést.

kisebbségi helye, ahonnan, ha akarnánk, se törhetnénk ki. Most pedig kitörtünk. Ebben ő csak sötét machinációkat tudott látni (hiszen a zsidóság, melyet az SZDSZ hátterében sejtett, ilyen „parlamenti dobbantót" nem ácsol*hatott* soha). Ráadásul, és erről is beszéltünk már, mindez akkor történt, amikor ő maga gyorsuló iramban szorult a perifériára a saját pártjában és a demokratikus politikában is. De akkor is eljutott volna a „fordított asszimiláció" rémes gondolatához, ha nincs a Lakitelek okozta törés, ami őt is fogékonnyá tette a zsidó világösszeesküvés mítosza iránt? Ez megint csak olyasmi, amit nem tudhatunk. Az viszont kézenfekvő, hogy a Lakitelek utáni lelkiállapota nyitottá tette a „fordított asszimiláció" rémképe iránt, ez pedig kedvezett demokráciától való elfordulásának. Aki a zsidókat a magyarok „elzsidósításának" szándékával ruházza fel, az előtt a demokrácia könnyen jelenhet meg úgy, mint az a politikai berendezkedés, amelyben a zsidóság a szabad választásokon alapuló képviseleti rendszert kihasználva megkísérelheti magához asszimilálni a magyarságot, bármit jelentsen is ez, és amelyben a nemzet pártja, ahelyett, hogy a magyarság magasabb eszméjét jelenítené meg a politikában, hol kicsinyes versenyt folytat a riválisával, hol kicsinyes alkut köt vele.

Ellenezte az MDF–SZDSZ paktumot?

Igen, végtelenül csalódott volt; ezt is a *Nappali hold*ból tudjuk. Ez a naplószerű könyv sok otrombaságot tartalmaz az ominózus „fordított asszimiláció"-passzuson kívül is: van benne kunbélázás, apák-és-fiúkozás is. Csoóri azzal is eldicsekszik, hogy személyesen részt vett a nagy március 15-ei tévés hírhamisításban; ezt a manővert saját feljegyzése szerint Csengey, Für Lajos, sőt Csurka is ellenezte, ő viszont büszkén állítja, hogy nagyban hozzájárult a választás kimeneteléhez.[269] Mégis, újra le kell szö-

[269] Március 14-én késő este jelentette be a rádió és a televízió rövid közleményben, hogy elmarad a 12.00 és 15.30 között tervezett élő közvetítés a március 15-ei ünnepségekről: „A televíziót és a rádiót felügyelő bizottság úgy döntött, hogy március 15-ei tudósításaiban ne jelenítse meg a pártok választási kampányelemeit." Kossuth Rádió, Hírvilág, 1990. március 14. 22.00 óra. Hungarian Monitoring, HU-OSA 300-40-8:464/5. Blinken OSA Archivum, Budapest. Indoklást ekkor még nem fűztek a döntéshez, de a másnapi híradások arról szóltak, hogy az SZDSZ követelődző, intranzigens magatartása miatt hiúsult meg a megállapodás a közvetítésről.

geznem: a Csurka 1989 utáni hőzöngését inspiráló eszelős gyűlölködés Csoóritól mindvégig idegen maradt. Nem is azért volt traumatizáló hatása a *Nappali hold*-esszének, mintha túltett volna az „Ébresztő magyarság!" útszéli ordítozásán, hanem azért, mert Csoóri volt a szerzője – az a népi értelmiségi, akire liberális körökben is mindenki tisztelettel és bizalommal tekintett. Ő maga nem értette a felhördülést; gyötrődött, magába roskadt, de nem a katarzis felé tartott, hanem a sérelmeibe és az önsajnálatba ásta magát egyre mélyebbre.

Tizennyolcadik beszélgetés

A *Társadalmi szerződés* – Kurzus a Rajk Kollégiumban – Szabad Kezdeményezések Hálózata – 1988. március 15. – Tüntetés a romániai falurombolás ellen – 1988. június 16.

Monor II kapcsán szóba került a Társadalmi szerződés, *de a tartalmáról és a fogadtatásáról még nem beszéltünk, csak Csurkáék reakciójáról. 1989 felől visszatekintve ez a szöveg egyáltalán nem tűnik radikálisnak. Mit láttak ők olyan veszélyesnek benne?*

A *Társadalmi szerződés* túlment az akkoriban forgalomban lévő programjavaslatokon. Egyértelműen leszögezte, hogy a távlati cél: többpártrendszerű demokrácia, önigazgatással párosuló, vegyes tulajdonú piacgazdaság és nemzeti függetlenség. Kinyilvánította, hogy kibontakozási programja '56 törekvéseit kívánja valóra váltani más eszközökkel. Elsődleges célközönsége a politikára figyelő közvélemény volt, nem a hatalom. Mindez a maga idejében nagyon is radikálissá tette. Ugyanakkor abból indultunk ki, hogy a távlati céljaink még hosszú ideig nem tűzhetők napirendre, de el lehet indítani egy folyamatot, mely lassan közelít feléjük. Ennyiben nem volt radikális ez a program, bár rövid távú javaslatainak jó része is egy lépéssel az akkoriban napirenden lévő elgondolások előtt járt. De csak egy lépéssel járt a többi javaslat előtt, és ez tudatos elhatározás volt.

Miért gondoltátok, hogy lassú folyamatról lesz szó? Egy év múlva megkezdődött a pártosodás, másfél év múlva az Országgyűlés törvényt alkotott a pártokról, két év múlva megkezdődtek a kerekasztaltárgyalások, nem egészen három év múlva sor került az első szabad választásokra.

Utólag sok minden nyilvánvalónak tűnik, ami jelenidőben még egyáltalán nem az. Amikor a *Társadalmi szerződés* megjelent, még rendszeresek voltak a házkutatások a demokratikus ellenzék tagjainál. Még lapokat tiltottak be. Kádár még az MSZMP főtitkára volt. Pozsgay, Nyers Rezső a parkolópályán várakozott. Még nem volt jele független pártkezdemények – vagy akárcsak politizáló egyesületek – formális megszerveződésé-

nek. Senki nem sejtette, hogy a hatalom erkölcsi és politikai szétmállása olyan pontra jutott, amikor az első, viszonylag gyenge lökésekre összeomlik. Mi akkor abból indultunk ki, hogy széles tömegek megmozdulása nélkül átütő sikert nem lehet elérni, és ennek nem láttuk a jelét – azt hittük: egyelőre. Ahhoz fogható társadalmi mozgalom, amit kívánatosnak tartottunk, soha nem jött létre, bár az a manapság divatos vélekedés sem állja meg a helyét, mely szerint a rendszerváltás nem volt egyéb elitek alkujánál.

Tényleg nem voltak tömegsztrájkok. Volt néhány nagy tüntetés, de az sem sok.

A '89. március 15-ei tüntetés, és különösen Nagy Imre és társai újratemetése óriási jelentőségű esemény volt. A négyigenes népszavazás is tömegeket mozgósított. De nemcsak a látványos megmozdulások számítanak. '88–'89-ben országszerte pezsgett a közélet, ahogy soha előtte és utána. A művelődési házakban, klubokban afféle rendszerváltó gyűlések követték egymást, a rádió és a televízió tele volt politikai vitaműsorokkal, zajlott a tabudöntögetés, és az emberek mindenütt arról beszéltek, hogy mi hangzott el a médiában. Drámai gyorsasággal alakult át a közvélemény. 1989 első felében a többpártrendszer híveinek aránya nem érte el a 40 százalékot. 1989 végén a többség többpártrendszert akart. 1989 első felében a legtöbb ember számára az volt a nagy kérdés, hogy ki vezesse az MSZMP-t. 1990 elején már az volt a nagy kérdés, hogy melyik ellenzéki párt vezesse az országot. A közvélemény gyors és radikális eltolódása nélkül a demokratikus átmenet nem – vagy nem így – valósult volna meg. Ugyanakkor tény, hogy az ellenzéki mozgalom résztvevői túlnyomórészt az értelmiségből kerültek ki. Az állampárt értelmiségi csoportok előtt hátrált folyamatosan, ám részben azért, mert ezek a csoportok egyre erősebb társadalmi támogatást élveztek. Az értelmiség pedig a saját – viszonylagos – erejét megtapasztalva egyre emelte a tétet.

Tamás Gáspár Miklós azt írta – éppen a Társadalmi szerződéssel *vitázva*[270] *–, hogy a párt csak erős nyomás alatt megy bele az önkorlátozásba, ha pedig olyan erős nyomás alá kerül, ami engedményekre kényszeríti, akkor nem fog tudni az első lépéseknél megállni.*

Ebben nem volt vita közöttünk. Azért írtuk a *Társadalmi szerződés* első részében, hogy „Ne csak háborogj – követelj!", mert meggyőződésünk volt, hogy a párt magától semmit nem fog feladni a hatalmi pozícióiból. Ide azonban el kellett jutni. Mi abból indultunk ki, hogy a magyar társadalomra maradandó hatást tett a forradalom leverésének és a rá következő megtorlásnak a traumája. Csak abban az esetben láttunk esélyt széles körű politikai aktivizálódásra, ha az emberek elhiszik, hogy vannak értelmes politikai célok, melyek megvalósulása nem fenyeget összeomlással, nem hívja ki a szovjet hadsereg vagy a hazai fegyveres erők erőszakos beavatkozását. A *Társadalmi szerződés* nem a pártvezetést kívánta meggyőzni arról, hogy nyugodtan tehet politikai engedményeket, a szellem nem fog kiszabadulni a palackból, hanem a politikára odafigyelő közvéleménynek akarta megmutatni, hogy bátran követelhet dolgokat, amelyek elindítják az átmenetet a demokrácia felé, és mégsem katasztrófában végződnek. Ez még mindig az a megközelítés volt, amire Adam tíz évvel korábban tett javaslatot, csak most már nem a rezsim peremén való építkezés volt a tét, hanem a rezsim átalakítása.[271]

Németh Miklós és Grósz Károly 1989. március 5-én Moszkvába látogattak, ahol Gorbacsov kerek perec megmondta nekik, hogy nem fognak erőszakkal beavatkozni, nem fogják katonai erővel megvédeni a rendszert.[272]

Ó, igen, de ez két évvel később történt. Noha Gorbacsov már 1986-ban meghirdette a peresztrojkát, programjának pozitív tartalma 1987-ben még homályos volt, azt pedig végképp nem lehetett látni, hogy a Szovjetunió kelet-európai politikájában két éven belül milyen drámai változások következnek be. Valószínűnek tartom, hogy Németh Miklóst és Grószt még '89 márciusában is meglepetésként érte Gorbacsov közlése, méghoz-

[270] Tamás Gáspár Miklós: „Üdvözlet, óvás, kacaj." *Hírmondó* 24 (1987. március-július).

[271] Utalás Adam Michnik „Az új evolucionizmus" című tanulmányára. Lásd a 113. jegyzetet.

[272] Lásd Baráth Magdolna–Rainer M. János, szerk.: *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991.* (9/a. sz dokumentum). Budapest: 1956-os Intézet 2000.

zá kellemetlen meglepetésként, mert nem siettek kiszivárogtatni a hírét; a magyar közvélemény csak a rendszerváltás után értesült a dologról.

Említetted a lengyelországi kerekasztaltárgyalásokat: ezek is hozzájárulhattak az események felgyorsulásához.

Nagyon is. Követhető mintát és inspirációt adtak, és meghatározták azt a minimumszintet, ahonnan a hazai tárgyalások elindulhattak. Ennél kevesebbet az MSZMP nem ajánlhatott, az ellenzék pedig csak többet követelhetett. A *Társadalmi szerződés* közzétételekor azonban Jaruzelski még ki sem írta a népszavazást, amelynek a kudarca világossá tette a számára, hogy ki kell egyeznie a föld alá kényszerített Szolidaritással. A történelmet nem lehet még egyszer lejátszani más körülmények között – kiiktatva e két külső tényezőt, és minden mást változatlanul hagyva –, így hát soha nem lesz mód kideríteni, hogy Jaruzelskiék tárgyalási szándéka és Gorbacsovék jóváhagyása nélkül a magyarországi rezsim bomlása tényleg olyan hihetetlenül felgyorsult volna-e, mint ahogyan ez 1988–89-ben történt. Szóval csak annyit mondhatok, hogy érzésem szerint annak alapján, amit 1987 első felében érzékelni lehetett, nincs okunk szégyenkezni az akkori helyzetmegítélésünk miatt.

Jó, de akkor miben különbözik a te álláspontod azokétól, akik szerint Magyarország nem maga vívta ki a rendszerváltást, hanem ajándékba kapta Gorbacsovtól?

A világért sem becsülném alá Gorbacsov szerepét, érdemeit akkor is vitathatatlannak tartom, ha közben azt gondolom róla, hogy fogalma sem volt, mit csinál, és ha előre látta volna a politikája következményeit, akkor valószínűleg bele se vág. Szóval tisztában vagyok vele, hogy milyen hatalmas szerepet játszott a szovjet birodalom szétverésében – miközben nem szétverni akarta, hanem megszilárdítani. A birodalom azonban ezer sebből vérzett, amikor ő a reformjaiba belevágott: gazdasági hanyatlás, külső túlterjeszkedés, elviselhetetlen költségekkel járó fegyverkezési verseny. Súlyos gondok voltak a kelet-európai végekkel is: növekvő társadalmi feszültségek, melyeken a Szovjetunió már nem tudott a régi módon enyhíteni. Az, hogy a Szolidaritást nem lehetett felszámolni, és Jaruzelski kénytelen volt a tárgyalást választani, világossá tette, hogy a bajok nem kezelhetők a régi módon: politikai válság van, mely a rendszer összeomlásával fenyeget. A csehszlovák és magyar ellenzéki mozgalom jóval gyengébb volt a Szolidaritásnál, de a puszta létük jelezte, hogy ami Lengyelországban megtörtént, megtörténhet másutt is. Egyszóval, Gorbacsov politikája felgyorsította a kelet-európai krízist, de a kelet-európai krízis is hozzájárult Gorbacsov politikájához. Akik szerint ajándékba kaptuk a rendszerváltást, azok nem vesznek tudomást a hetvenes évek második fele óta zajló erjedésről, arról pedig végképp nem szeretnének tudni, hogy ebben mi volt a szerepe a demokratikus ellenzéknek.

Van egy jóindulatú értelmezése is ennek a véleménynek. Forradalmi jelentőségű átalakulások forradalom útján szoktak végbemenni. A kelet-európai országokban – Romániát kivéve – nem volt forradalom. És a tömegek Magyarországon aktivizálódtak a legkevésbé.

Véres forradalom csak Romániában volt, de vértelen forradalomra Csehszlovákiában és az NDK-ban is sor került. Magyarországon azonban nem, ez tagadhatatlan, de nem következik belőle, hogy a magyarországi rendszerváltás Gorbacsov kegyelméből következett volna be. Az sem következik belőle, hogy az erőteljesebb társadalmi aktivizálódást az „elitek" fogták volna vissza. Ha lett volna „kemény" aktivizmusra készség a társadalomban, azt nem is lehetett volna visszafogni. A demokratikus ellenzéknek pedig minden árnyalata a „kemény" aktivizálódást tartotta kívánatosnak. A Beszélő-kört Krassóéktól nem az különböztette meg, hogy mi ne lettünk volna a radikális tömegcselekvés pártján, hanem az, hogy nem láttuk a készséget erre. Más kérdés, hogy a „puha" aktivizálódás olyan előnyökkel járt, amelyeket nem láttunk előre. Kiszámíthatóvá tette az átalakulást, módot adott rá, hogy a jogállamra való áttérés nagyjából jogállami eszközökkel menjen végbe, ami szerintem óriási érték. De, ami engem illet, én ezt csak utólag értettem meg.

Erről még biztosan beszélni fogunk, amikor eljutunk a rendszerváltáshoz. Most térjünk vissza 1987-hez, amikor a Társadalmi szerződés *keletkezett. Mi szólt ekkor amellett, hogy egyáltalán lesznek a politikai intézményeket is érintő változások? A hatalom korábban is többször került nehéz helyzetbe, és mindig megállt kisebb-nagyobb gazdasági reformoknál, amikor pedig a bajok elmúltak, még ezekből is visszavett.*

Ez most más helyzet volt. A rezsim tényleg megroggyant. Először is ott volt a fenyegető adósságválság, amiről már '86 második felében útonútfélen beszélték, hogy durva megszorítások nélkül nem lesz megúszható, még gyárbezárásokat is kikényszeríthet. Ki is kényszerített; nem szokás emlékezni rá, hogy az ózdi kohókat nem 1990 után, hanem 1990 előtt állították le. Erre valószínűleg nem került volna sor, ha Kádár a XIII. kongresszusra készülve nem erőszakolja ki, hogy a gazdaságpolitikát megalapozatlan ígéreteknek rendeljék alá, de kierőszakolta, és az 1981 után nagy nehezen helyreállított pénzügyi egyensúly újra, ezúttal végzetesen felborult.

A múltkor említetted, hogy már zajlott a nemzedékváltás a vezetésen belül. Ez is hozzájárulhatott a válsághoz.

Kádár nem volt diktátoralkat, ahhoz viszont kiválóan értett, hogy ügyesen lavírozzon a társadalom kívánságai és az egypártrendszer fenntartása, alvezéreinek ambíciói, valamint a szovjet vezetés elvárásai között. Az évtizedek során megkérdőjelezhetetlen autoritásra tett szert, kézben tudta tartani az apparátusokat. Szeretett sakkozni; nem tudom, hogy jól játszott-e, de az alvezéreivel ügyesen sakkozott. Mielőtt azonban a távozása elkerülhetetlenné vált volna, egyre-másra áldozta be az embereit, és olyan figurákat kényszerült pozícióba helyezni, akik már a letűnése utáni időkre készülődtek. Ez egy heterogén társaság volt – Kádár vigyázott is rá, hogy a *homo novus*ok[273] ne alkothassanak egységes tömböt vele szemben –, amelyet a felfelé törekvésen kívül nem sok minden tartott össze. Nem lehetett tudni, hogy végül kiből lesz az elsőszámú vezető, és mi lesz a többiekkel. A párt folyamatos hatalmi harcok terepévé vált, ami a gazdasági szükséghelyzet miatt amúgy is meggyengült vezetést végképp megbénította.

E két válságtényezőre pedig rárakódott a rendszer ideológiai kiüresedése, amiről szintén esett már szó.

Ez pedig új legitimáló pótszerek keresésére sarkallta az új generációt. Ebben sem voltak egységesek. Berecz János nacionálbolsevik koktéllel állt elő, Nyers Rezső a szociáldemokráciához kanyarodott volna vissza,

[273] Homo novus (latin): új nemes, újonnan felemelkedett személy.

Pozsgay Imre a nemzeti eszme és a demokratikus retorika párosításával próbálkozott. A hatalmi harcok és az ideológiai bizonytalanság arra bírta a feltörekvő vezetőket, hogy a párton kívül keressenek bázist a maguk számára. A demokratikus ellenzék és a hatalom közti szürke zóna egyre tágult, különböző fokozatai jelentek meg az önállósulásnak, és valamiféle radikalizálódási licit is zajlott a függetlenedő csoportok között. Ez nehéz feladat elé állította a pártvezetést, de mindjárt lehetőséget is kínált a hatalmi verseny résztvevőinek: legitimálta a törekvéseiket, hogy a pártállami hierarchián kívül teremtsenek bázist a maguk számára. Amit Kádár 1956–1957 fordulóján nem tehetett meg, azt ők most megtehették. Hiszen azzal védekezhettek, hogy visszaintegrálják a párt fennhatósága alá a radikalizálódó köröket. Ebben Pozsgay volt az úttörő, aki az alakuló MDF-et próbálta kooptálni, és ugyanakkor elvágni a demokratikus ellenzékhez fűződő szálait; őt követte Berecz flörtje a kisgazdákkal, és Nyers kísérlete, hogy a szociáldemokratákból építsen támaszt magának. Bonyolult és zavaros játszmák zajlottak, és ilyen körülmények között nem volt elképzelhetetlen, hogy a mi ötleteinkből megvalósuljon annyi, amennyi már értelmes változásokat indít el. Nem okvetlenül pont az a „csomag", amit a *Társadalmi szerződés* az asztalra tett, de valamilyen hasonló szerkezetű elgondolás. A javaslatok szerkezete volt a lényeges, nem a konkrét megoldások.

Térjünk akkor rá a Társadalmi szerződésre. *Hogyan határoztátok meg a kitűzendő célokat?*

Mint mondtam, egy lépéssel – de csak egy lépéssel – a korabeli reformjavaslatok előtt kívántunk járni, mert ezzel a dokumentummal nem a szent tüzet szerettük volna ébren tartani – bár fontosnak tartottuk világossá tenni a távlati céljainkat –, hanem annak a közegnek a gondolkodására igyekeztünk hatni, amely akkor, abban a pillanatban kereste a lehetséges kibontakozás módozatait. 1986-ban Nagy Jenő lapja, a *Demokrata* már kibocsájtott egy rövidebb programvázlatot,[274] amely alapvető távlati követeléseket fogalmazott meg – ennek is megvolt az értelme, de a politikai viták forgatagába nem jutott be, nyilván nem is ez volt a célja. Mi viszont be akartunk törni az arénába. Úgy véltük, hogy ha ez nem sikerül,

[274] Lásd A *Demokrata* című. szamizdat lap 1986. márciusi nyitószámát.

akkor nemcsak az intézményi helyzetünk lesz marginális: politikailag is az események peremére sodródunk.

Mi volt a sajátos a ti mondanivalótokban?

Azt a vonalat folytattuk tovább, amire a közeljövő-vitában jutottunk, és amit Monoron is képviseltem. Törvényekkel garantált és bírói védelmet élvező jogokra van szükség, nem informális engedményekre. A demokratikus jogállamhoz való közelítést két nagy tartományra osztva képzeltük el. Az egyik a civil szféra: meg kell teremteni az alkotmány által elvben elismert gyülekezési, egyesülési és véleménynyilvánítási szabadság törvényi feltételeit. Nem zártuk ki, hogy e szabadságjogokat fokozatosan vezessék be: kezdetben bizonyos korlátozásokkal, melyeket lépésről lépésre oldanának fel, de kikötöttük, hogy mindent – az átmeneti korlátozásokat is – törvényben kell rögzíteni. A másik tartomány a közjogi szféra. A szovjet típusú rezsimek hatalmi önkénye végső soron azon alapult, hogy a legfőbb hatalmat gyakorló szerv, az állampárt jogon kívüli instancia volt. Végcélunk természetesen a versengő többpártrendszer volt, ezt ki is mondtuk a dokumentum bevezetőjében, azonban úgy ítéltük meg – elmondtam már, hogy miért –, hogy ez egyelőre nem tűzhető napirendre. Tényként kezeltük, hogy Magyarország a Szovjetunió érdekszférájába tartozik, és bár láttunk esélyt a függési viszonyok lazulására – a dokumentum utolsó részében külön foglalkoztunk a szovjet világrendszer változásával és ennek okaival –, függetlenségünk elnyerését rövid távon nem láttuk lehetségesnek. Olyan programot igyekeztünk adni, amelynek a megvalósítása e korlátok között is elképzelhető, és ugyanakkor értelmes, rendszerszintű változást ígér. Abból indultunk ki, hogy a Szovjetunió számára a kommunista párt uralma jelenti a végső biztosítékot fennhatóságának megőrzésére, ezért nem soroltuk az azonnal megteendő lépések közé az egypártrendszer felszámolását. Mások is gondolkoztak azon, hogy mit lehetne kezdeni ezzel a helyzettel; politológusok – Bihari például[275] – a köztársasági elnök

[275] Bihari Mihály: „Reform és demokrácia (Diagnózis és program)". *Társadalmi Valóság – nemzeti önismeret.* A Münnich Ferenc Kollégium kiadványa, 1987/3. A tanulmány „belső használatra" jelenik meg 400 példányban, „nem sokszorosítható" megjegyzéssel, előzetes vitaanyagként az 1987. november 26-án a Münnich Ferenc Kollégiumban rendezett vitára. Lásd még: M. Kiss József, Vida István (szerk): *Magyarországi pártprogramok*, IV, 1988–1990. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó Kft., 2006, 124-133.

intézményének visszaállítását javasolták azzal, hogy ő lenne a kapocs a jogon kívüli állampárt és a jognak alávetett kormányzati rendszer között. Mi ezt nem tartottuk jó ötletnek, mert érintetlenül hagyta volna a párt törvényfölötti pozícióját. Ehelyett párttörvény alkotását indítványoztuk, mely kijelölné és körülhatárolná az állampárt hatalmi jogosítványait, tisztázná, hogy ezeket mely párttestületek és milyen eljárásban gyakorolhatják. Leszögeztük, hogy a párt csak annyi előjogot kaphat, amennyi szükséges a „biztosíték-funkció" gyakorlásához, semmivel se többet.

Mi történt volna a kormánnyal?

A kormányt az Országgyűlésnek kívántuk alárendelni, az országgyűlési választásokat pedig megreformáltuk volna. Azt javasoltuk, hogy bárki jelöltté válhasson, aki meghatározott számú ajánlást összegyűjt. Ez reményeink szerint kizárta volna a '85-ös választásokon tapasztalt, szisztematikus visszaéléseket.

Így nézett volna ki a „politikai felépítmény". Mit gondoltatok a „gazdasági alapról"?

A válságkezelésről nem sok mondanivalónk volt, mi ebben nem voltunk szakértők, és egyébként is a politikai kibontakozásról akartunk beszélni: ez a reformgondolkodás többé-kevésbé hiányzó láncszeme akkoriban. Ismertettük azonban az elgondolásainkat a tulajdonviszonyok változásáról. Az erről szóló rész igazándiból kilóg a *Társadalmi szerződés* egészéből. A többi részben ahhoz tartottuk magunkat, hogy rögzítjük az elveket, világossá tesszük a távlati célokat, de ezután nem a kívánatos berendezkedésre vonatkozó nézeteinket adjuk elő, hanem a kezdő lépésekre vonatkozó megfontolásokat, lehetőleg olyanokat, amelyek a lehető legszélesebb kör számára elfogadhatók. A tulajdonviszonyokról szóló rész ezzel szemben nem a kezdő lépésekről szólt, hanem a kívánatos végállapotról, és nem valamiféle lehetséges konszenzust tükrözött, hanem a mi eléggé sajátos preferenciáinkat. Vegyes tulajdonú piacgazdaság mellett tettük le a garast, ahol a menedzsmentet a tulajdonformától függetlenül mindenütt a dolgozók választják meg, tehát valamiféle dolgozói önigazgatásban gondolkodtunk. A nagyobb, magántulajdonú vállalatok eseté-

ben ez azt jelentette volna, hogy a vállalati vagyon fölött részvénytulajdonosok rendelkeznek, akik a pénzüket befektetik, és ha elégedetlenek a vállalat teljesítményével, akkor máshová viszik, a menedzsment megválasztásába azonban nincs beleszólásuk. Ezzel felesleges mellékvitákba kevertük magunkat.

Kemény István is bírált titeket a Szabad Európában.[276]

Igen, teljes joggal. A részvénytulajdon és a dolgozói önigazgatás párosítása érdekes kombinatorikai ötlet, közgazdaságilag azonban csak zárt gazdaságban képzelhető el. Zárt gazdaságban, ahol törvény írja elő, hogy a menedzsmentet csakis a dolgozók lehetnek jogosultak megválasztani, a tulajdonos nem viheti tovább a pénzét olyan vállalathoz, ahol beleszólhat abba, hogy ki lesz – mondjuk – a vezérigazgató, egyszerűen azért, mert ilyen vállalat nem alapítható. Ilyen körülmények között is felvethető, hogy milyen hatással volna a gazdálkodás hatékonyságára, de a hatékonyság nem minden: azt is képviselheti valaki, hogy a dolgozók szuverenitása megéri az anyagi veszteségeket. Nyitott gazdaságban azonban az elgondolás egyszerűen kivihetetlen, mert a befektető fogja magát és átviszi a pénzét egy másik országba. Ezért különlegesen nagy tőkevonzó képességgel kell rendelkeznie annak a nyitott gazdaságnak, ahonnan a befektetők nem vonulnak ki, ha azt látják, hogy nincs beleszólásuk a menedzsment választásába. De még ha az elgondolásunkkal minden rendben lett volna is, valamelyest akkor is elterelte volna a figyelmet a fő kérdésekről. Kemény Pista is más részeket szemelt volna ki kritikai ismertetésre, ha nincs ez a rész.

Amit a szakszervezeti jogokról és a szociálpolitikáról írtatok, az nem lógott ki ugyanígy az alapkoncepcióból?

Szerintem nem. A szakszervezeti jogok helyreállítása felé mindjárt az első lépések során el kellett indulni, és mi ebben a megközelítésben beszéltünk róluk. A szociális kérdés pedig megkerülhetetlen volt, hiszen

[276] Kemény István: „Kritikai megjegyzések a Társadalmi Szerződéshez. I–II." *Kemény István: ... és a 49 méteres rövidhullámon. Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990.* Válogatta és szerkesztette: Dávid János, Havas Gábor, Köllő János, Passuth Krisztina, Varga Júlia. Jegyzetek: Kőszeg Ferenc. Budapest: Osiris 2010. 216–226.

látni lehetett, hogy a gazdasági stabilizáció a szegénység és a munkanélküliség növekedésével fog járni.

Hogyan képzeltétek el a haladást az első lépésektől a következők felé?

Erről a *Társadalmi szerződés*ben nem sok szó esett, de elég könnyen belátható volt. Beszéltünk már róla, hogy a '85-ös választásokon volt egy csapat – Tamás Gazsi, Rajk Laci, Bauer Tamás, Langmár Ferenc –, akik a demokratikus ellenzék és a holdudvara támogatásával indultak el. Tegyük fel, hogy a közjogi programunknak megfelelően liberális egyesületi törvény lép hatályba. Akkor, mondjuk, a Beszélő-kör létrehozhat egy civil egyesületet, majd a következő választáson ez az öt – vagy ötven, vagy annál is több – ember jelölteti magát, amit az új választási törvény keretei között már nem lehet trükközéssel megakadályozni, a kampányukat pedig a Beszélő Egyesület szervezi és támogatja. És tegyük fel, hogy közülük páran be is jutnak a parlamentbe. Nyilván ott is össze fognak tartani, akkor is, ha formálisan talán nem alkotnak frakciót. És lesznek más független jelöltek más egyesületekkel a hátuk mögött, akik szintén csoportként működnek majd az Országgyűlésben. Ha ez a két reform – az egyesületi és a választási – átmegy, akkor a folyamat a belső logikájánál fogva a pártok de facto kialakulása felé halad.

De az állampárt nem veszíthette volna el a különleges státusát egy ilyen spontán folyamatban.

Sokat veszíthetett volna belőle. Ha a kormány az Országgyűlésnek felelős, és a párt – a népfront – jelöltjei kisebbségbe kerülnek, akkor a párt elveszíti hatalmának azt a részét, ami nincs formálisan hozzá telepítve. És minél jobban konszolidálódik a parlamentáris kormányzás, annál kevésbé képes a párt a formális előjogait gyakorolni. A végén egyetlen törvénymódosítással el lehet törölni az összes kiváltságát.

Még nem beszéltünk a Társadalmi szerződés *címéről. Miért ezt választottátok? Mit akartatok vele kifejezni?*

Ennek a címnek semmi köze a filozófiai szerződéselméletekhez. Arra utal, hogy a Kádárék által közmegegyezésnek nevezett állapotnak vége: a rezsim nem tartható fenn tovább azon a módon, hogy a hatalom bármikor visszavonható, informális engedményeket tesz, a társadalom pedig cserébe lemond róla, hogy jogokat követeljen magának. A hatalmon lévők

megpróbálhatnak a nyílt diktatúrához való visszatéréssel úrrá lenni a válságos helyzeten, de valódi rendezés csak tárgyalástól, formális megegyezéstől várható. Ezt neveztük társadalmi szerződésnek. Szóval, a gdański modell lebegett a szemünk előtt.[277] 1982 óta végig úgy gondoltuk, hogy a tárgyalásos modell módosításokkal bár, de követhető, és nincs jó alternatívája.

Visszatérnék a nyitó kérdésemhez: mit találtak Csurkáék olyan radikálisnak ebben a szövegben? A demokratikus ellenzék köreiben pont a radikalizmust hiányolták belőle.

Azon a híressé vált mondaton kívül, hogy „Kádárnak mennie kell", tudtommal semmit nem kifogásoltak. Ez persze hangsúlyos mondat volt; az egész szöveg legelső bekezdését zárta le. Az „ősváltozatban" nem volt benne; a szöveg szerkesztőségi vitája során javasolta Haraszti Miklós, hogy ezzel indítsunk. Amúgy ez a mondat is pontosan egy lépéssel járt az akkori politizáló közvélemény előtt. Abban a pillanatban szó szerint véve még nem volt igaz, amit írtunk, hogy tudniillik „egyvalamiben mindenki egyetért: Kádárnak mennie kell". De csak azért nem volt igaz, mert az emberek politikai véleményei nem függetlenek egymástól: amíg nem tapasztalják, hogy nagyon sokan így gondolkodnak és beszélnek, addig maguk sem gondolkodnak és beszélnek így, noha voltaképpen már készen állnak rá. Az akkori lélektani helyzetben az ominózus állítás kimondása igazzá tette a tartalmát. Provokatív élessége következtében elterjedt, és ha egyszer elterjedt, akkor magától létrejött az egyetértés Kádár távozásának a szükségességében, mert az emberek valójában már közel álltak ahhoz, hogy helyeseljék. Az ellenzék köreiben azonban tényleg jópáran voltak, akik a *Társadalmi szerződést* nem találták eléggé radikálisnak. Nemcsak Nagy Jenőék. Volt róla egy nagy vita, ha jól emlékszem Kőszeg Feri lakásán, itt Tamás Gazsi kérte számon a legnagyobb intellektuális erővel a radikalizmust, ugyanakkor Gadó Gyuri kelt a leghatározottabban a védelmünkre.

TGM itt azt mondta el, amit a Hírmondó*ban közölt kritikája is tartalmazott?*

[277] A gdański sztrájkbizottság és a lengyel kormány között 1980. augusztus 31-én született megállapodás a sztrájkoló munkások 21 pontba foglalt követeléseiről.

Ezt a szöveget olvasta fel. Mire a vitára sor került, a szöveg talán már meg is jelent. Sok éleselméjű észrevételt tartalmazott, olyanokat is, amelyekkel nem biztos, hogy egyetértettem, mégis elgondolkodtattak. A döntő ponton azonban Gazsi érthetetlen módon félreolvasott minket. Azt írta, hogy a *Beszélő* programjavaslatában kitűzött végcél valamiféle alkotmányosan korlátozott egypárturalom, ahol a kormányzás előjoga a párté marad, de a párt törvények közé szorítva kormányoz. Ez távol állt attól, amit mi írtunk. Az első részben leszögeztük, hogy a politikai végcél a többpártrendszerű, versengő képviseleti demokrácia, amit nagyon sokan tartanak kívánatosnak, de a túlnyomó többség úgy gondolja, hogy a belátható jövőben nem valósítható meg. A politikai kérdés úgy hangzott: az következik ebből, hogy törődjünk bele a megváltoztathatatlanba, vagy lehetséges olyan köztes formulát találni, amelyről a jelen körülmények között is el lehet képzelni, hogy megvalósítható, és amely így elindíthat egy – lassúnak képzelt – folyamatot a demokrácia felé. Gazsi abból indult ki, hogy a programalkotás elsődleges célja a közvélemény nevelése, ezt a feladatot pedig azzal teljesítheti, ha az elvi célokat állítja a középpontba. Mi viszont úgy láttuk, hogy ami igazán hiányzik, az nem az elvi célokkal való egyetértés, hanem az a hit, hogy az elvi célok helyeslése lefordítható értelmes gyakorlati cselekvésre.

De végül nem a Társadalmi szerződés*ben elképzelt forgatókönyv valósult meg.*

Amennyire elmondható egy forgatókönyvről, amely még nem számol – mert nem számolhat – az események hirtelen felgyorsulásával, szóval amennyire egy ilyen forgatókönyvről elmondható, hogy megvalósult, annyira a *Társadalmi szerződés* forgatókönyve megvalósult, ha nem is pontosan úgy, ahogyan eredetileg képzeltük. A társadalmi szerződés modellje azt feltételezte, hogy a politikai tömörülések, melyekkel a párt tárgyalásra és megegyezésre kényszerül, már azelőtt létrejönnek, hogy a formális legalizálásukra sor kerülne, hiszen a legalizálás – a gyülekezési és egyesülési szabadság jogi biztosítása – maga is az egyezkedés eredménye kell, hogy legyen. A *Társadalmi szerződés* forgatókönyve tehát így festett: szervezetalapítás, a tárgyalások kikövetelése, az új egyesületi törvényt és választási törvényt magában foglaló megállapodás, majd a civil szervezetek és a független képviselők találkozásából kibontakozó pártosodás.

A felgyorsulás következtében ezek a szakaszok összetorlódtak; mire a tárgyalások ideje eljött, már a színen voltak a majdani szabadon választott parlament pártjai, és megvolt a jogi elismerésüket biztosító párttörvény is. A tárgyalások pedig nem arról folytak, hogy milyen törvényi korlátok közé szorítva gyakorolhat az állampárt kiváltságokat, hanem arról, hogy milyen eljárásban mondjon le róluk: a szabad választásokról és a többpárti, versengő demokráciáról. De azért az eredeti elgondolás körvonalai felismerhetők a folyamaton.

Rendben van, a rendszerváltás menete hasonlított ahhoz, amit a Társadalmi szerződés elképzelt. De hatott-e a Társadalmi szerződés *a dolgok alakulására? Esetleg olyanok voltatok, mint a mai politikai elemzők, akik okosakat mondanak, de a politikát nem befolyásolják.*

Nem tudom, hogyan lehetne mérni a *Társadalmi szerződés* hatását, azon kívül, hogy szokatlanul nagy volt az érdeklődés iránta. A *Beszélő* különszámát újra kellett nyomtatni. Ez négyezer példányt jelent; ha feltételezzük, hogy egy-egy érdekesebb szamizdatkiadványt legalább öt ember a kezébe vett, akkor minimum húszezer olvasóval számolhattunk. Élő vitát is annyit rendeztek róla, mint még semmilyen más ellenzéki kiadványról. Már említettem a Rajk László Szakkollégium négyrészes vitasorozatát, melyet minden alkalommal zsúfolt teremben rendeztek meg. A Közgazdaságtudományi Egyetem szociológia tanszéke két menetben vitatta meg a szövegünket; már nem emlékszem, hogy ezt a két vitát ki szervezte, biztosan nem a tanszékvezető, aki akkor a kitűnő demográfus Andorka Rudolf volt, de ő is ott volt mindkét alkalommal. Volt egy nagy vitánk Kenedi János lakásán a *Fordulat és reform* szerzőivel, amin egy csomó más reformközgazdász is megjelent, sőt, jópáran a demokratikus ellenzékből is, akik nem voltak a *Beszélő* szerkesztőségének a tagjai: Demszky, Konrád példának okáért. Ugyancsak Kenedinél találkoztunk egy csapat szociológussal. Szalai Juli lakásán is összejött egy nagyobb, vegyes összetételű társaság; úgy emlékszem, hogy ekkor ismerkedtem meg Sólyom Lászlóval. A szentendrei Petőfi Hagyományőrző Egyesületbe Dragon Pali hívott el minket, ez a lelkes politizáló iparosember, akivel jó barátságba keveredtem; tőle tudtam meg '88 augusztusában, hogy újjáalakul a Független Kisgazdapárt. Kilényi Géza, a közjogi reformokért felelős igazságügyminiszer-helyettes fontosnak tartotta a *Népszabadság*ban

leszögezni, hogy a párt vezető szerepe nem szorítható törvényi korlátok közé, ami, ha így nézed, elutasítás, ha úgy nézed, annak az elismerése, hogy a *Társadalmi szerződés* a piacon van.

Azt mondtad, hogy TGM kritikájában egy és más elgondolkoztatott.

Gazsi azt írta, hogy a *Társadalmi szerződés* éppen arról nem mond semmit, hogy az ellenzéknek mi a teendője. Ellenzéki program, mely pont az ellenzéknek nem ad programot. Frappáns észrevétel volt, telitalálat. Nem emlékszem, hogy mit válaszoltam rá a Kőszeg Ferinél rendezett vitában. Azt sem tudom, hogy az adott pillanatban volt-e válaszom egyáltalán. Pár hónapon belül magától megjött a válasz. Mint már említettem, a *Társadalmi szerződés* az első lépések közé sorolta a tárgyalóasztalnál majd helyet követelő szervezetek létrehozását, és ez a folyamat rövid időn belül el is indult, a demokratikus ellenzék pedig észrevétlenül, fokozatosan felszívódott az új formációkban. A legtöbb ismert ellenzéki a Szabad Demokraták Szövetségében találta meg a helyét, Krassó és köre a Magyar Október Pártot hozta létre, néhányan – a *Beszélő* terjesztési hálózatának megszervezője, Miklóssy Bandi példának okáért – az MDF-ben kötöttek ki, mások a szociáldemokratákkal próbálkoztak. A szamizdatkorszak véget ért; a demokratikus ellenzék különböző körei számára már nem az volt a kérdés, hogy mit tegyenek együtt – és másoktól külön – mint demokratikus ellenzék, hanem az, hogy ki merre gravitál, kivel fog össze, milyen szervezet létrehozásában vesz részt a politikai pluralizmus kialakulása során. Ez logikus folyománya volt a *Társadalmi szerződés* kérdésfeltevésének, noha nem vagyok biztos benne, hogy én magam kezdettől tisztán láttam-e ezt.

Az SZDSZ 1988 novemberében alakult meg, illetve ekkor alakult át a Szabad Kezdeményezések Hálózata Szabad Demokraták Szövetségévé.[278] *Mielőtt megkérdezném, hogy miért a Hálózattal kezdtétek, tegyünk egy rövid kitérőt. A Rajk Kollégiumban rendezett vitasorozatnak volt egy téged személy szerint érintő következménye: a következő félévben meghívtak tanítani. A Rajk a magyar felsőoktatás vala-*

[278] A Szabad Kezdeményezések Hálózata 1988 márciusában alakul meg. Az átalakulásra, vagyis Szabad Demokraták Szövetsége megalakulására 1988. november 13-án, a Jurta színházban rendezett közgyűlésen kerül sor.

mennyire védett és szabad szellemű, de mégiscsak a hivatalos oktatási rendszerhez tartozó szeglete volt; a megelőző másfél évtizedben teljesen elképzelhetetlen lett volna, hogy te ott tanítsál. Hogyan került sor a meghívásra pontosan?

A vitasorozatot a Kollégium diákjai kezdeményezték; engem Csaba Iván keresett meg, aki akkor negyed- vagy ötödéves egyetemi hallgató volt. Iván rendkívül tehetséges és széles látókörű ember; amikor lehetőséget kaptam, hogy létrehozzam a CEU Politikatudományi Tanszékét, az elsők között hívtam meg oda. Időközben barátok is lettünk, de ez már egy későbbi történet. Szóval Iván keresett meg, valószínűleg Rév István útján, aki a Közgazdasági Egyetem oktatójaként rendszeresen tanított a Rajk Kollégiumban, egy házi szemináriumot is vezetett, amelynek a résztvevői főleg rajkosok voltak. Iván vetette fel azt is az utolsó vitaest után, hogy mi lenne, ha a második szemeszterben kurzust hirdetnék náluk.

Amire habozás nélkül igent mondtál.

Hogy is ne mondtam volna igent! Csak az okozott fejtörést, hogy mi legyen a kurzus formája és tárgya. Szövegolvasó szemináriumra gondoltam, John Stuart Millt – *A szabadságról* című esszéjét – választottam olvasmányul.[279] Ez a mű egy lehetséges kiindulópont a liberális gondolatba való bevezetéshez, és nagyon egyszerű, nagyon világos nyelven van megfogalmazva, mintha nem is filozófiai tanulmány volna. Iván azt mondta, hogy rendben van, aztán beleolvasott a könyvbe – Pap Mari remek fordításában jelent meg magyarul –, és csalódottan állapította meg, hogy ebben nincsenek megvitatásra érdemes problémák. Amikor legközelebb találkoztunk, húzta a száját; azt mondta, hogy javasoljak egy érdekesebb szöveget. Én azonban ragaszkodtam Mill esszéjéhez. Nem olyan problémamentes mű ez, amilyennek első pillantásra tűnik, minden bekezdés kapcsán több fogós kérdés is felvethető. Vagy azért, mert a mondatok nyelvi tisztasága ellenére nem feltétlenül világos, hogy pontosan mi is az állítás. Vagy azért, mert az állítás világos ugyan, de az argumentáció mindenféle bonyodalomba ütközik, melyeket maga a szerző nem vesz észre. Szóval, ragaszkodtam ehhez a szöveghez, és Iván utólag elismerte, hogy igazam volt. Ezzel kezdődött a tanári pályafutásom.

[279] Lásd John Stuart Mill: *A szabadságról*. Budapest: Magyar Helikon 1980. (Fordította Pap Mária.)

A Hálózat létrehozásához visszatérve: Lakitelek nemcsak azzal hozott helyzetbe titeket, hogy nem kaptatok oda meghívást, hanem azzal is, hogy a résztvevők által elfogadott nyilatkozat meghirdette az MDF létrehozását. Nem ti tettétek meg az első lépést a pártosodás felé, hanem a népiek. Hogyan érintett ez téged?

Nem jól, de nem azért, mert lépéshátrányba kerültünk. Ez nem is volt azonnal látható, mert az MDF alapítói eredetileg nem szervezetre gondoltak, hanem – mint a neve is mutatja – közéleti fórumra, afféle új Petőfi-körre,[280] ahol nyilvános vitákat lehet folytatni az ország ügyeiről. Szóval más oka volt a rossz érzéseimnek. Részint az, hogy Pozsgay szemmel láthatóan a népfront ernyője alá akarta vonni a Fórumot; ha ez sikerül, akkor egy olyan struktúra alakult volna ki, amit én házi használatra kliensplurálizmusnak neveztem el: az MDF – és a mintájára talán más csoportosulások is – kiszabadulnak a pártállami rendszer formális hierarchiája alól, de a függőség nem tűnik el, hanem informális patrónus-kliens viszonnyá vedlik át. Ez letérítette volna az átalakulást arról a pályáról, amelyben én reménykedtem, minket pedig újra a margón kívülre szorított volna, mert a kliensplurálizmus viszonyai között a politika az MSZMP-n belüli patrónusok közti versengéssé változott volna, ami felértékelte volna a klienseket, azokat pedig, akik a patrónusok egyike alá sem kívántak besorolni, jelentéktelenségre kárhoztatta volna. Ez a félelmem azonban szerencsére viszonylag gyorsan eloszlott. Az MDF szervező bizottsága eleve ambivalensen viszonyult Pozsgay ajánlkozásához, amikor pedig hiába kértek a népfronttól helységet a vitaülések számára, akkor az idillnek lényegében vége szakadt. A rossz érzéseim másik okáról már szó esett közöttünk: ezt az okozta, hogy a népieknek nem volt tiszta a lelkiismeretük Lakitelek ügyében, amin bűnbakképzéssel és antiszemita előítéleteik mozgósításával próbáltak úrrá lenni. Ez a népi–urbánus viszály kiújulásához vezetett, és baljós árnyékot vetett az előttünk álló évekre.

[280] Lásd a 27. jegyzetet.

A Hálózattal mégis az volt a szándék, hogy minden formálódó független csoportot egyetlen fedőszervben fogjon össze. Nem volt ez naivitás a részetekről?

Kétfelé bontanám a kérdést. Egyfelől, nem volt-e naivitás abban reménykedni, hogy az MDF alapítói közösködni fognak velünk. Másfelől, nem volt-e eleve hibás a Hálózat koncepciója: nem volt-e naivitás egy fedőszerv létrehozásában gondolkodni. A Hálózatot ugyanis nem önálló szervezetként képzeltük el, hanem különböző független csoportosulások egyeztető fórumaként, amely felerősíti a résztvevő csoportok hangját, és országos ügyekben közös álláspontot alakít ki.

Nem is voltak egyéni tagjai?

'88 március 17-én kiadtunk egy Felhívást a megalapításáról, melyhez aláíróként lehetett csatlakozni. Júniusig nagyjából ezerötszázan írták alá. Az aláírók magukat tagnak tekinthették, de nem volt köztük szervezeti kapcsolat. Nem egyéni tagságban gondolkodtunk. – Szóval, hogy naivok voltunk-e. Kezdjük az MDF-hez való viszony kérdésén. Az előkészítő megbeszéléseken vissza-visszatérően folyt a vita arról, hogy „kiskoalíciót" akarunk-e, vagy „nagykoalíciót". Vagyis egy másik politikai identitást az MDF mellett, vagy egy olyan összefogást, amelyben az MDF is meg fogja találni a helyét. Abban mindenki egyetértett, hogy – legalábbis kezdő lépésként – „kiskoalícióra" van szükség. Páran – Szabó Miklós például – amellett érveltek, hogy nem is kell ennél tovább menni, azaz nem kell az MDF-nek ajánlatot tenni a csatlakozásra. Ez észszerűen következett abból az igényből, hogy fogalmazzuk meg a saját politikai identitásunkat. Végül mégis az az álláspont kerekedett felül, hogy miután a „kiskoalíciót" létrehoztuk, tegyünk ajánlatot a „nagykoalícióra". Ne rajtunk múljon, hogy az MDF csatlakozik-e vagy sem. Ezt a döntést a Hálózat elképzelt struktúrája és funkciója kényszerítette ki. Ha már csoportközi hálózatot, egyeztető fórumot szerettünk volna, akkor nem kezdhettük azzal, hogy a Fórumot eleve leírjuk. Ami arra utal, hogy a Hálózat elgondolásában eleve volt valami tisztázatlanság. Egyfelől sajátos politikai identitás hordozója, másfelől minden független csoportosulás felé nyitott egyeztető testület. A kettő azonban nem megy egyszerre. Érdekesnek találhatjátok amúgy, hogy a megbeszéléseinken rendszeresen részt vett Kiss Gy. Csaba, az MDF alapító nyilatkozatának egyik aláírója is; nem beszélt sokat, de

a hozzászólásai konstruktívak voltak – csak a politikai identitás kérdésében mondott kifejezetten ellent a többségnek: arról beszélt, hogy a lakiteleki nyilatkozat szerinte kiválóan alkalmas rá, hogy egy össznemzeti mozgalom identitását megalapozza. Amikor az utolsó alkalommal szavazásra került sor, minden kérdésnél mosolyogva tartózkodott.

Ez átvezet a második kérdéshez: miért választottátok a Hálózat formuláját?

Tudni kell, hogy a Hálózatról 1987 decemberében indultak el a megbeszélések (többnyire Kenedi János lakásán). Ekkor még egyáltalán nem léteztek formális személyiséggel rendelkező, független szervezetek, csak laza, strukturálatlan csoportosulások, amilyen a demokratikus ellenzék is volt, továbbá sehova nem tartozó, de aktívan politizáló értelmiségiek. Az MDF sem volt még szervezet, majd csak 1988 szeptemberében válik azzá. A megbeszélések idején nem létezett a Fidesz, a TDDSZ[281] is hónapokkal később alakult meg. Szóval, a Hálózat létrehozásának hónapjaiban virágkorát élte Magyarországon a bázisdemokrácia. Bárki bármibe bekapcsolódhatott, bárkinek szava lehetett bármiben, aki a független politikai térben kereste a helyét, nagy volt az átjárás a különböző csoportosulások között.

Ezt mintha ironikus felhanggal mondanád...

Egyáltalán nem: csupán érzékeltetni szeretném, hogy milyen helyzetben gondolkodtunk a Hálózat létrehozásáról. Két nappal az alapító felhívás kibocsájtása előtt volt március 15-e, amikor minden korábbinál nagyobb tüntetésre került sor. Legalább ötezer ember volt az utcán, de az is lehet, hogy ennek a duplája. A menet a Petőfi-szobortól indult, a József Attila utcán át a Bajcsy-Zsilinszky útra, onnan a Batthyány-mécseshez, majd a Kossuth-térre vonult. A rendőrség nem tétlenkedett: a szónoklatra készülő Ottiliát, Demszky Gábort, Haraszti Miklóst reggel őrizetbe vették. Tamás Gazsit azonban – ki tudja miért – nem vitték el; a Kossuth Lajos téren meg is tartotta a beszédét. A parlament épületére mutatva mondta ki, hogy a bukott politikusok távozzanak. Befejezésül azt kiáltotta, hogy „Éljen a magyar szabadság, éljen a haza!", ami a Kos-

[281] TDDSZ: Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete – az első az ekkoriban létrejött független szakszervezetek között. 1988. május 14-én alakul meg.

suth-nóta agyonhasznált dallamára énekelve nem több megfáradt nemzeti giccsnél, de a beszéd végén, prózában kiáltva hihetetlenül felfrissült, erőteljessé és tartalmassá vált. A Batthyány-mécsesnél Hodosán Rozi, aki ekkor Demszky felesége volt, felolvasta Gábor előre megírt beszédét. Rozika szelíd, halkszavú lány, annyira izgult, hogy a karját a testéhez kellett szorítania, hogy ne remegjen, de ezt csak tőle tudom, mert a közönség soraiból hallgatva úgy hatott, mint egy 19. századi forradalmárnő, csodáltam a bátorságát és az erejét. A szovjet birodalom válságáról beszélt; arra a mondattöredékre emlékszem szó szerint, hogy „Jaruzelski már magára gyújtotta a házat". A Petőfi-szobornál, ahonnan a menet elindult, én mondtam pár rögtönzött mondatot. Az eleje megmaradt bennem: „Százegyven évvel ezelőtt ennek a városnak az ifjúsága az utcára vonult, mert sajtószabadságot akartak, gyülekezési és egyesülési szabadságot akartak, a parlamentnek felelős kormányt akartak. Eltelt százegyven év, és ezekért a célokért még mindig az utcára kell menni. Ezért mi most itt vagyunk." Szóval, ennek a megmozdulásnak a demokratikus ellenzék került a középpontjába, annál is könnyebben, mert az MDF alapítói távol tartották magukat tőle.

Csengey Dénes aznap este a Rajk Kollégiumban magyarázta, hogy ők azért maradtak távol, mert kerülni akarták a vérontást...

Nem értettem Dénest, nem illett hozzá ez az óvatoskodó beszéd, amit kifejezetten nevetségessé tett, hogy akkor vizionált vért az utcakövekre, amikor a tüntetés már békésen lezajlott. Nem sokkal később az MDF valamilyen összejövetelén felállt Zétényi Zsolt, aki később a Zétényi-Takács féle igazságtételi törvény társszerzőjeként szerzett hírnevet magának – ekkoriban a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság[282] oszlopos tagja volt és egyáltalán nem rokonszenvezett velünk, a tüntetésen azonban részt vett –, szóval felállt és azt mondta: „Uraim, Önöknek ott kellett volna lenniük." De miért is hoztam szóba ezt? Ja igen, azért, mert aznap este is volt egy megbeszélés Kenedinél, ahol Ottilia felvetette, hogy itt a pillanat, amikor

[282] A Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság 1986-ban jön létre a Hazafias Népfront égisze alatt; 1989-től Bajcsy-Zsilinszky Társaság néven folytatja tevékenységét. 1989-ben csatlakozik az Ellenzéki Kerekasztalhoz, és részt vesz a hatalommal folytatott tárgyalásokon. Elnöke Vigh Károly történész.

a demokratikus ellenzék bejelenthetné, hogy szervezetté alakul. Rengetegen csatlakoznának hozzánk, és meghatározó politikai erővé válhatnánk. A többség azonban elvetette a javaslatot; és én is a többséggel tartottam.

Miért gondoltad, hogy nem volna jó, ha a demokratikus ellenzék szervezetet alapítana?

Attól tartottam, hogy ha a demokratikus ellenzék a saját nevében alakít szervezetet, akkor óhatatlanul elszigeteli magát. A nyolcvanas években mindvégig az a vélekedés vezetett, hogy nekünk akkor lehet politikai jövőnk, ha egy szélesebb kör részeként tudunk egyszer majd megszerveződni; azokkal együtt, akiknek a politikai világnézete közel áll a miénkhez. Kenedi lakásán ott voltak, akik már az adott pillanatban készek voltak együttműködni velünk: Göncz Árpád, Mészöly Miklós, Tardos Márton, Lengyel László, Szalai Erzsébet, Miszlivetz Ferenc, hogy csak néhány nevet említsek kapásból, és a túlnyomó többség ellene volt Ottilia javaslatának. Ebből arra következtettem, hogy ha a demokratikus ellenzék logója alatt indulunk el, akkor menthetetlenül izolálódunk.

A későbbiek ismeretében nem lehetséges, hogy mégiscsak Ottiliának volt igaza? Esetleg néhány hónapig elszigeteltek lettetek volna, de aztán megjött volna a támogatás. Az említett hat név közül négyet így is elveszített az SZDSZ, és mégis nagy párttá tudott válni.

Érzésem szerint nem így történt volna. Nemcsak a környezetünktől szigeteltük volna el magunkat ugyanis, hanem olyan csoportokat zártunk volna össze egy szervezetben, amelyeknek szét kellett válniuk. Addig nem tudtunk volna nyitni a számunkra – és most a Beszélő-körre gondolok –, tehát a számunkra fontos csoportok irányába, amíg nem következett volna be az újonnan létrehozott szervezet ketté- vagy többfelé szakadása. Jobb volt a kivárás. – A Hálózat formulájával azonban valóban baj volt. Az imént azt mondtam, hogy a Hálózat előkészületeinek idején még nem létezett a Fidesz. Ez így igaz; ráadásul a majdani Fidesz-alapítók közül ketten – Orbán Viktor és Kövér László – részt vettek az előkészítő megbeszéléseken, és aláírták a március 17-ei Felhívást is. Csakhogy a Fidesz létrehozására már szűk két héttel a Felhívás kibocsájtása után, március 30-án sor került; két héttel a Hálózat formális megalakulása után, május 14-én tartotta alakuló gyűlését a TDDSZ, és innentől kezdve nem volt megállás. Vagyis, bár a Hálózatról folytatott megbeszélések idején még

csak informális csoportosulások léteztek, a szervezetalapítás már a levegőben volt; rá lehetett volna érezni a közeledésére. Abban nem tévedtünk, hogy a hatalommal való tárgyaláshoz szükség lesz egy ellenzéki egyeztető fórumra, de ennek a testületnek a létrehozásáról az időközben már létrejött és valamelyes erőt képviselő szervezetek döntöttek egy évvel később – ez lett az Ellenzéki Kerekasztal –, és ez így is volt rendjén. A Hálózat formulája egyszerre volt túl késői és túl korai. Túl késői volt, mert már napirendre került az önálló szervezetek alapítása. És túl korai, mert a dolgok még messze voltak attól, hogy napirendre lehetett volna tűzni a szervezetek közti koordinálást.

Te mikor vetted észre, hogy a Hálózat konstrukciója rossz?

Ez nyilván egy folyamat volt, de ha mégis egy bizonyos időponthoz kell kötni a felismerést, akkor a romániai falurombolás elleni, június végi tüntetést[283] említeném, ahol a hiba vizuálisan megmutatkozott. A demonstráció előtt pár nappal a Hálózat, a Fidesz és a TDDSZ képviselői tartottak egy közös megbeszélést, ahol megállapodtunk, hogy saját transzparensek alatt, együtt fogunk vonulni. Így is lett; volt egy transzparens „Fiatal Demokraták Szövetsége" felirattal, egy másikra az volt írva, „Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete", egy harmadik a „Szabad Kezdeményezések Hálózata" feliratot viselte. A gyülekezőhely közös volt; az emberek akkor kezdtek a molinók mögött elrendeződni, amikor a tömeg elindult. Ekkor derült ki, hogy a Hálózat transzparense mögé milyen kevesen állnak be; az a kis csoport is elég hamar elfogyott. Aki Fidesz-

[283] A romániai „településszisztematizálási" tervet, mely a romániai falvak mintegy felének megszűntetését irányozta elő 2000-ig, 1988. április 29-én jelenti be Nicolae Ceauşescu román pártfőtitkár. A terv szerint az elmaradottnak ítélt falusias település hálózatot fel kell számolni. A „településrendezési és szisztematizálási program" keretében Románia tizenháromezer falva közül hét–nyolcezret terveznek megsemmisíteni, helyettük agráripari centrumokat hoznának létre. A magyarlakta falvak többsége nem éri el az életképesnek nyilvánított két-háromezer főnyi alsó határt, de a romániai magyar lakta városok történelmi központjainak lerombolása is a program része. A falurombolás elleni tüntetésre 1988. június 27-én kerül sor; a menet a Hősök teréről indul. A résztvevők számát utólag ötven–százezer közöttire becsülik. A tüntetésre válaszul a román vezetés bezáratja a kolozsvári magyar főkonzulátust, mely csak 1997-ben nyílik meg újra.

tag vagy TDDSZ-tag volt, hozzájuk sorakozott fel, akár támogatója volt a Hálózatnak, akár nem. Azok számára pedig, akik sem a Fideszhez, sem a TDDSZ-hez nem tartoztak, a Hálózat nem kínált csoportidentitást. Szétszóródtak a tömegben.

Más is nyomaszthatott a június 27-ei tüntetésen. Március 15-én legfeljebb tízezer ember volt az utcán Budapesten. Ezt ti akkor a demokratikus ellenzék nagy sikereként könyveltétek el. Június 27-én többször ennyien vonultak a Hősök teréről a román követség elé. Ez az MDF hatalmas sikere volt. Mit éreztél ekkora tömeg láttán?

Hát igen, ez egy óriási tömeg volt, amely névleg ugyan nem, ténylegesen azonban az MDF hívó szavára gyűlt össze. Hatalmasnak látszott az erőfölényük. A márciusi 15-ei ellenzéki demonstrációra is kivonult talán tényleg tízezer ember, de az nem engedélyezett, rendszerellenes tüntetés volt: aki csatlakozott hozzá, személyes kockázatot vállalt. A falurombolás elleni menetnek nem volt rendszerellenes éle, és bár nem felülről szervezték, a szervezők megkapták a pártközpont beleegyezését. A részvétel nem járt személyes kockázattal. Nyilvánvaló volt, hogy ha nincs Ceauşescu rettenetes provokációja, akkor erre a tömegtüntetésre nem kerül sor. Nem lehetett tudni, hogy a következő időszak hazai belpolitikájának nem nyomul-e tartósan a középpontjába a határainkon túli magyarság nyomorúsága, ami nagyon veszélyes lett volna.

Miért lett volna veszélyes?

Romániában, ahol mindenki szenvedett és mindenki szörnyű elnyomás alatt élt, a magyarok kétszeresen szenvedtek és kétszeres elnyomásnak voltak alávetve. Ha Ceauşescu eszelős falurombolási terve megvalósul, elképzelhetetlen borzalmakkal tetézte volna a szenvedést és elnyomatást. A demonstráció egy valódi provokációra válaszolt. A szervezők nagyon ügyeltek rá, hogy a provokációra ne legyen provokáció a válasz: ne legyen erőszak, ne hangozzanak el románellenes jelszavak. Ki tudja, talán túlságosan is ügyeltek: a tömeg mellett időnként elhaladt egy hangszórós kocsi, mely újra és újra figyelmeztette az embereket, hogy őrizzék meg a nyugalmukat és a méltóságukat. Ebben volt valami egyszerre sírnivaló és nevetséges. Az viszont valóban felemelő volt, amikor Csoóri Sándor és Mécs Imre felvezetésével bevonult a Hősök terére a România

Liberă[284] román zászlók alatt vonuló csapata, melyet a tömeg tapssal és éljenzéssel fogadott. Szóval, a július 27-ei tüntetés rendben volt. Veszélyt abban láttam, hogy a magyar belpolitika súlypontja tartósan a határon kívülre kerülhet.

De ezért nem az MDF lett volna felelős, hanem Ceauşescu.

Persze, hogy ő lett volna a felelős. Ez azonban nem változtat a jelenség veszélyességén. Magyarország 20. századi történelmére sötét árnyékot vetett Trianon traumája. Az ország elvesztette területének kétharmadát, az etnikai magyar lakosság egyharmada más államok fennhatósága alá került. Ekkora megrázkódtatást csak akkor lehetett volna aránylag jól feldolgozni, ha az „utódállamok" egyenrangú polgáraikként kezelik a kisebbségi magyarokat, elismerik, hogy egyéni és kollektív kisebbségi jogok illetik meg őket, és ezeket szigorú precizitással tiszteletben is tartják. Ennek a követelménynek csak a két világháború közti Csehszlovákia felelt meg annyira, amennyire. Trianonra a két világháború közti magyar politika válasza az volt, hogy „nem, nem soha" és „Csonka-Magyarország nem ország", ami a magyar uralkodó osztályt Hitler oldalára sodorta. A kommunista hatalomátvétel után beszélni sem lehetett a trianoni és a Versailles-i békediktátum igazságtalanságáról, miközben a magyar kisebbségek sérelmei halmozódtak. Most, a kommunista rendszer megingását követően kellett volna Trianont végre megemészteni. Mi ezzel tisztában voltunk; a *Beszélő* rengeteget írt arról, hogy a határmódosítás ábrándja – akár megvalósul, akár nem – ennyi idő után már csak újabb súlyos sérelmek forrása lehet, ezért nekünk, magyarországi magyaroknak őszintén meg kell békélnünk a határok véglegességével – ám ezzel párhuzamosan rendeződnie kell a kisebbségi kérdésnek a határaink körül: a két dolog (vagyis a nemzetek közti megbékélés és a kisebbségi kérdés rendeződése) kölcsönösen feltételezi egymást. Amíg a magyar kisebbségek elnyomás és diszkrimináció céltáblái, addig a Trianon-trauma nem fog

[284] România Liberă: Szabad Románia, eredetileg egy napilap neve. 1988-ban négy újságíró kivált a lapból, és megjelentettek egy szamizdat kiadványt, amely bírálta a rendszert és Ceauşescu politikáját. Az újságírókat letartóztatták, velük szolidáris értelmiségiek pedig megalakították a *România liberă* ellenzéki csoportot. Az újságírók csak 1989. december 22-én, a román forradalom kitörése után szabadultak a fogságból.

felszívódni, és amíg a szomszéd államok a magyar kisebbségekben a Trianon revíziójáról ábrándozó Magyarország ötödik hadoszlopát látják, addig az elnyomás és diszkrimináció nem fog megszűnni. Mindez pedig a magyar belpolitikát is megmérgezi, és tönkreteszi a demokrácia kilátásait. Ebben Tamás Gazsival is vitánk volt, aki egy polemikus cikkében azt írta, hogy mivel a jelenlegi határok két igazságtalan békediktátum eredményei, a magyar kisebbségek sebei pedig egyre csak mérgeződnek, ezért a határkérdés felvetését nem lehet kizárni.[285] Nekünk azonban – mármint a *Beszélő* szerkesztőinek – meggyőződésünk volt, hogy a határok végleges és egyértelmű elfogadása nélkül semmiféle kibontakozás nem lehetséges, következésképpen magyar demokrácia sem.

De azt mondod, hogy ezen a tüntetésen az MDF nem a hagyományos magyar nacionalizmust élesztette fel.

Állítólag voltak itt-ott rossz hangok; én ilyenekkel nem találkoztam. De persze a falurombolás elleni tiltakozáson túl a demonstrációnak nem volt jól meghatározható tartalma, és ha a feszültség tovább fokozódik, könnyen bekövetkezhetett volna a nacionalista irányú radikalizálódás, amit a magyarellenes román nacionalizmus – Ceauşescuval vagy Ceauşescu nélkül – simán visszaigazolt volna, ugyanakkor a magyar nacionalizmusban találva igazolást a maga számára. Ez volt a veszély, amitől tartottam. Aztán szerencsére a rendszerváltás időszakában nem vált valóra.

Március 15-e és június 27-e között egy harmadik demonstrációra is sor került. Június 16-án, Nagy Imréék kivégzésének harmincadik évfordulóján a Batthyány-örökmécsesnél gyűlt össze két-háromszáz ember. Ez nem túl nagy szám, de mégis ez volt az első alkalom, hogy utcai tüntetés a legérzékenyebb pontján vette célba a rendszert.

Szó szerint véve nem ez volt az első utcai tüntetés Nagy Imréék kivégzésének évfordulóján. Egy évvel korábban tettünk már erre egy kísérletet. Akkor abból indultunk ki, hogy ha a rendőrség tudomást szerez a tervezett eseményről, akkor szétkergetik a gyülekező embereket, még mielőtt csoportot alkothatnának, mert ha valamit nem tűr el a hatalom, akkor ez a tüntetés biztosan az. Nagy bölcsen ki akartuk cselezni a hatóságo-

[285] Tamás Gáspár Miklós: „Irredenta?" *Beszélő* 10 (1984/2).

kat: úgy döntöttünk, hogy nem hirdetjük meg a demonstrációt, hanem mi magunk – a „kemény mag" – gyűlünk össze. Nem számít, hogy kevesen leszünk: a tényről utólag hírt lehet adni, a hírnek pedig politikai jelentősége lesz. Minden kiválóan el volt gondolva – egészen odáig, hogy valamelyikünk, talán Haraszti Miki, oda hívta Nick Thorpe-ot, aki akkor – ha jól emlékszem – a BBC-t tudósította Budapestről, csak azzal nem számoltunk, hogy a belügy lehallgatja a megbeszélésünket, vagy a telefonhívásokra figyelhet fel: mindenesetre mire én a Batthyány-mécseshez értem, a tér már hemzsegett a titkosrendőröktől. Mi lehettünk húsz–huszonöten, ők legalább kétszerannyian. Tamás Gazsi akkoriban ott lakott a Hold utcában; Molnár Tamás és Pálinkás Robi társaságában egy „Nagy Imre tér" feliratú transzparenst magasba emelve lépett ki a kapun, amit másodperceken belül kicsavartak a kezükből. Kőszeg Feri megtalálta a módját, hogy a lökdösődő belügyesek között elkiáltsa magát: „Huszonkilenc éve végezték ki Nagy Imrét és mártírtársait!" – ennyi lett az elmaradhatatlan beszédből. Tanultunk az ügyetlenségünkből; '88-ban nyilvánosan meghirdettük a demonstrációt.

Volt is rendőri készültség...

Az volt a tervük, hogy több csoportra választják szét a tüntetőket: volt, akit beengedtek a térre, másokat feltartóztattak. Engem például beengedtek, miközben a közelemben haladók közül többeket megállítottak. A téren aztán többeket őrizetbe vettek: Tamás Gazsit, aki megpróbált beszédet mondani, Kőszeg Ferit, Orbán Viktort és másokat. Minden jel szerint arra készültek, hogy addig csinálják ezt, amíg az összegyűlt emberek el nem szállingóznak. Amikor ezt felfogtam, a tér egyik szegletében, ahol a Szabadság kávéház áll, a falnak vetettem a hátamat és teli torokból elkiáltottam magam: „Harminc éve ölték meg Nagy Imrét és mártírtársait! Eljöttünk ide, mert nem félünk. Ők is ide jöttek, mert félnek. Féljenek is, mert jövőre is itt leszünk! Most elénekeljük a Himnuszt, aztán rendezett sorokban elvonulunk." Végig tudtam mondani, és rázendítettem a Himnuszra. A rendőrkapitányság, ahová az őrizetbe vett társainkat vitték, a közelben volt; Feri utóbb mesélte, hogy hallották, hogy a Himnuszt énekeljük, és felálltak. Aztán zárt sorokba rendeződtünk, és elindultunk.

Volt ötleted arról, hogy mi lesz ezután?

Abban a pillanatban nem volt. Csak azt tudtam, hogy ha sikerül innen kijutnunk, akkor a tömeg egyesülhet. Hogy aztán mi lesz, azt majd akkor meglátjuk. Az lett, hogy a rendőrök erre nem voltak felkészülve, és tétlenül nézték, ahogy a fokozatosan összeálló tömeg a tévé székháza felé vonul. Ott támadt az ötletünk Mécs Imrével, hogy a székház lépcsője kiválóan alkalmas az előre elkészített beszédeink elmondására, fel is szaladtunk, az emberek összegyűltek, én pedig beszélni kezdtem. Végigmondtam a beszédemet, és a rendőrök még nem voltak sehol. Ekkor Imre kezdett beszélni. Mondanivalóját egy remek gondolatra építette. Az áldozatok nevét évtizedeken át elhallgatták. Most kórusban kiáltsuk világgá. Mondjátok utánam: Nagy Imre! Mondjátok utánam: Maléter Pál! És mondták utána. Felemelő pillanat volt ez, talán Imre legnagyobb pillanata. Közben a BM operatív törzse észbe kapott, és utánunk küldték a rendőröket, akik elkezdték az embereket ütlegelni. Bántalmazták az irodalomtörténész Vezér Erzsébetet, aki akkor már túl volt a hetvenen. Haraszti megbotlott és a földre került; egy rendőr mindjárt ott termett, hogy lesújtson rá, de Konrád Gyuri, tőle szokatlan hangerővel ráordított: Hozzá ne nyúljon! És láss csodát, a rendőr visszahőkölt. Közben valahogy újra rendeztük a sorainkat, és tovább indultunk. Úgy tűnik, a rendőröknek megint csak arra volt parancsuk, hogy a beszédeket szakítsák félbe, mert nem eredtek azonnal a nyomunkba. Rákanyarodtunk a Nádor utcára, ahol a házfalak visszhangozták a tömeg skandálását: „Nagy Imre! Nagy Imre!" A Vörösmarty-téren Imrével felléptünk a díszkút legfelső lépcsőjére, ahol ő befejezettnek nyilvánította a tüntetést. Pillanatokkal azelőtt, hogy megérkezett egy újabb rendőri különítmény, ezúttal motorosok, akik belehajtottak a tömegbe. Ennek azonban semmi hatása nem volt már, az emberek skandálni kezdték, hogy „Vettünk nektek Yamahát!" Az erőszakszervezetek megmutatták ugyan a brutalitásukat, de csak nevetségessé tették magukat vele.

Fennmaradt egy videofelvétel, amely azt mutatja, hogy két rendőr Orbán Viktort készül elvinni, egyikük pedig gumibottal ütlegel téged. Hogyan történt ez?

Rájuk támadtam, ők pedig védekeztek.

Hogyhogy rájuk támadtál?

Hát úgy, hogy elöntötte az agyamat a vér. Józan ésszel nem hihettem, hogy ki tudom szabadítani Orbánt két jól megtermett rendőr karmai kö-

zül, de nem sokat gondolkodtam, odarohantam, és elkezdtem rángatni az egyik rendőr karját.

Fájdalmas lehetett a gumibotozás, mert egészen összegörnyedtél.

Fájdalmas volt, hosszú ideig látszott a nyoma a mellkasomon. De bevallom, ez az egész inkább felvillanyozott: közvetlenül ezután került sor arra, hogy kinavigáltam magunkat a csapdából; vidám voltam és kezdeményezőkész.

Nem feszélyez, hogy a leghíresebb felvételeden éppen Orbán védelmében vereted össze magadat?

Nem igazán. 1988-ban senki sem láthatta előre, hogy Orbán despota *lesz a legrosszabb fajtából*, az a fajta önkényúr, aki skrupulusok nélkül hergeli a közvéleményt szerencsétlen sorsüldözöttek ellen, ha a csupasz hatalmi érdek így kívánja, aki a saját törvényeit is kacagva sérti meg, gátlástalanul fosztogatja a közvagyont, és aki ráadásul kicsinyes és bosszúálló. Szerintem ő maga is kinevette volna a tenyérjóst, aki akkor a szemébe mondja ezt. És ha mégis a jövőbe láttam volna, mi következett volna abból? Ott és akkor Orbánnal szemben alkalmazott jogtalan erőszakot az a hatalmi apparátus, amelyet ma ő használ jogtalan erőszak alkalmazására. A jogtalan erőszak ellen minden körülmények között fel kell lépni, bárki legyen az áldozat, nem igaz?

Igaz, de mégis... Na de hagyjuk. Nagy ívet tekintettünk át ma. A Társadalmi Szerződéstől *jutottunk el a falurombolás elleni tüntetésig. Hogyan vonnád meg ennek az időszaknak a mérlegét?*

Ez volt az áttörés időszaka. '88 nyarán már érzékelhető volt, hogy a hatalom szétesőben van, és a szétzilálásában mi is jelentős szerepet játszottunk. A saját helyzetünkről szólva mégis azt mondanám, hogy ha a *Társadalmi szerződés* egy lépéssel a politizáló közvélemény előtt járt, a Hálózat egy lépéssel elmaradt az eseményektől.

És ezt a lemaradást hozta be az SZDSZ megalakulása 1988 novemberében.

Pontosan.

Tizenkilencedik beszélgetés

Amerika! Amerika!

Legutóbb ott hagytuk abba, hogy a Hálózat formulája lépéshátrányba hozott benneteket – a demokratikus ellenzéket és a hozzá közelítő rendszerkritikus értelmiséget –, amit az SZDSZ megalakulása hozott be. Az SZDSZ 1988 novemberében, egészen pontosan november 13-án alakult meg. Téged a párt alapító elnökeként emlegetnek, pedig az alakuláskor az SZDSZ-nek egyáltalán nem volt elnöke, te pedig nem voltál jelen az alakulásnál, hiszen akkor már hónapok óta Amerikában tartózkodtál.

November 13-án éppen New Brunswickban voltam, ahol a Rutgers Egyetemen oktató Nagy Károly szervezett össze egy találkozót a keleti parton élő amerikai magyarokkal. Ott hívott fel Magyar Bálint, hogy a pártalakító gyűlés kimeneteléről tájékoztasson. Elég nagy volt az izgalom, mert a Hálózat kulcsemberei közül néhányan – Miszlivetz Ferenc, Bába Iván és talán mások is – nagy hévvel kampányoltak a párttá alakulás ellen, és nem lehetett biztosan tudni, hogy mennyien sorakoznak fel mögöttük. Végül a megjelent nagyjából ezer résztvevő elsöprő többsége a pártalapításra szavazott. Miután Bálinttal befejeztük a beszélgetést, visszamentem a terembe, és bejelentettem a hírt. A jelenlévő amerikás magyarok inkább az MDF-hez húztak; közlésemet – mondjuk így – nem fogadta osztatlan lelkesedés. Nagy Karcsi ki is mondta, hogy most nemzeti összefogásra van szükség, nem helyes a jó erőket szétforgácsolni. Hozzáteszem, hogy a szavaiban árnyéka sem volt annak az otromba vádaskodásnak, amit az MDF köreiből megszokhattunk; igen jóindulatú, toleráns ember volt, akivel a barátság ezután is megmaradt.

Jól tudom, hogy Magyar Bálint volt a párttá alakulás motorja?

Négyen játszottak vezető szerepet: Bálint, Kőszeg Ferenc, Kenedi János és Szabó Miklós. Ottilia támogatása is sokat számított.

Állítólag Kőszegtől ered az a szellemesség, hogy ha te nem mentél volna el Amerikába, akkor az SZDSZ soha nem alakul meg.

Lehet, nekem Bálint mondogatta a hazatérésem után, nem csekély elvezettel.

Tényleg nem alakult volna meg az SZDSZ, ha itthon lettél volna?

Az Amerikában töltött év alatt rendszeres kapcsolatban voltunk. Nem a hátam mögött és nem az akaratom ellenére ment végbe a párttá alakulás. Úgyhogy ez természetesen egy vicc volt. De, mint minden jó viccben, volt benne igazság. Súlyos ügyekben nem szerettem gyorsan dönteni, közügyekben különösen nem. Csak olyankor tettem félre a mérlegelést és tájékozódást, amikor a politikai morál egyértelműen tiltotta, hogy megtegyek – vagy elmulasszak megtenni – valamit. Szóval, megesett, hogy a kelleténél lassabban léptem. Alighanem a Hálózat átalakításának ügyében is.

Amerikára rátérve: az 1988-89-es tanévet New Yorkban töltötted, a New School for Social Research oktatójaként. Hogyan kerültél éppen oda?

Ezt Arató Andrásnak köszönhettem, akinek a „hivatalos neve" immár jó hatvan éve Andrew Arato (a hangsúly a második szótagon, mintha a név olasz eredetű volna). Kenedi Jancsi amióta ismeri, Eratóként emlegeti, jó okkal. Andris csak pár hónappal fiatalabb nálam; kiderítettük, hogy gyerekkorunkban ugyanazon az utcasarkon laktunk, egymással pont szemben, bár egyikünk sem emlékszik olyasmire, hogy összeismerkedtünk volna. '56-ban a szüleivel az Egyesült Államokba emigrált. A '60-as évek második felében Habermas-nál tanult Frankfurtban, és mint annyi fiatal újbaloldali, ő is elzarándokolt Budapestre Lukács Györgyhöz. Lukács akkoriban délelőttönként dolgozott, délután pedig látogatókat fogadott, gyakran többet is egy nap. Szokása volt, hogy az érdekesebb látogatóit továbbadja Helleréknek, akik a fiatalabbakat nekünk adták tovább: így keveredtünk életre szóló barátságba Andrissal. A gondolkodásunk, sőt az érdeklődésünk is párhuzamosan fejlődött: a hetvenes–nyolcvanas években mindketten eltávolodtunk a marxizmustól, noha mindketten sokat meg is őriztünk abból, amit Marxtól tanultunk; a kilencvenes években mindkettőnket erősen foglalkoztattak a demokráciába való „jogállami" átmenet és az alkotmányos demokrácia problémái – őt inkább a politikai szociológia, engem inkább a politikai filozófia felől. Sokat vitáztunk is ezekről a kérdésekről; a népszuverenitásról szóló tanulmányom, melynek – azt hiszem – a mostani, végső változatával sem ért egyet, talán az ő

kritikai észrevételeiből merítette a legtöbbet. Szóval, neki köszönhetem, hogy a New School felfigyelt rám, és meghívtak egy tanévre vendégtanárnak. András közreműködésével mások is voltak már előttem a New School vendégtanárai vagy ösztöndíjas rezidensei: Bence, Kenedi, Szilágyi Saci, Kőszeg, Kovács András neve jut az eszembe. A költségeket minden esetben a New York-i Soros Alapítvány állta. Szóval, jött ez a meghívás a '87–'88-as tanévre; kértem egy 12 hónapra szóló kiutazási vízumot, amit kapásból elutasítottak. Erre az amerikai Pen Klub egy csomó tekintélyes értelmiségi aláírásával levelet küldött a magyar testvérszervezetnek, kérve, hogy járjanak közben a jogtalanság orvoslása érdekében. Valamikor '87 tavaszán felhívott Bart István, a magyar Pen Klub főtitkára, és átadta az elvtársak üzenetét: adjam be újra az útlevélkérelmet, jóvá fogják hagyni. Így is lett, De '87-ben mégsem utaztam ki; valószínűleg azért, mert már későn lett meg az útlevél.

Fontos időkben voltál távol. Nem merült föl benned, hogy éppen 1988-ban mégsem kellene elmenned?

Persze, hogy fölmerült. De mi szólt amellett, hogy 1989 ősze alkalmasabb lesz? Az lett volna a vége, hogy soha nem jutok ki Amerikába. Ebbe sehogyan nem tudtam beletörődni, pedig eredetileg nem is tudtam, hogy az amerikai útnak milyen sorsfordító hatása lesz az életemre. Ha itthon maradok, ami nem volt teljesen lehetetlen, soha nem is tudtam volna meg, hogy mit vesztettem.

Hogy érted azt, hogy eredetileg nem tudtad? New Yorkban tudtad meg, vagy már New York előtt?

Már New York előtt. Valamikor '88 tavaszán csöngött a telefonunk. A vonal másik végén Steven Lukes szólalt meg. Tudtam, hogy ki ő, ismertem néhány írását. Szociológus volt, erős politikai és filozófiai érdeklődéssel; a hírnevét elsősorban a hatalomról adott kritikai elemzésének köszönhette.[286] Akkoriban a European University Institute, az Európai Közösség által alapított doktoriskola Szociológia és Politika Tanszékét vezette a Firenze melletti – pontosabban fölötti – Fiesoléban. Szóval, az a teljesen valószerűtlen dolog történt, hogy megszólalt Lukes a vonal má-

[286] Lásd Steven Lukes: *Power, a Radical View* (A hatalom, radikális szemmel). London: Macmillan 1974.

sik végén: mi nem ismerjük egymást, de ő úgy tudja, hogy hatott rám Ronald Dworkin munkássága. Dworkin június vége felé az ő szemináriumán fog vendégeskedni: mi lenne, ha én is eljönnék, és rendeznénk egy panelbeszélgetést a kettőnk között, amit ő, Lukes moderálna. Már az is csoda volt, ahogy Dworkin DeFunis-cikkére rábukkantam. Most pedig egy híres angol filozófus-szociológus felajánlja, hogy összehoz vele. Ezt nevezik visszautasíthatatlan ajánlatnak. Eszembe se jutott gondolkodási időt kérni. Azt sem kérdeztem meg, hogy miért éppen engem hív, mikor könnyűszerrel találhatna tekintélyes filozófust, akit beereszthetne az arénába Dworkinnal vitázni. Történetesen ugyanezekben a napokban Firenzében tartózkodott Robert Nozick, Dworkin libertárius ellenlábasa, és egy másik egyetem szervezésében létre is jött köztük egy vita; sajnos pont a hazautazásom napján, így erről lemaradtam. Fájlalom, mert – akárcsak Dworkin – Nozick is remek debatter hírében állt, és bár a nézetei nagyon távol álltak tőlem, azok közé tartozott, akiktől azokban az években sokat tanultam.

Mégis rád esett Lukes választása. Szerinted miért?

Rokonszenvező figyelemmel kísérte Kelet-Európa demokratikus ellenzéki mozgalmait. Korábban Oxfordban tanított, és egyike volt azoknak a brit professzoroknak, akik a cselekvő szolidaritást választották: Prágába járt a chartások lakásszemináriumain előadást tartani. Amellett fiatal korában erős marxista hatás alatt állt, és bár a nyolcvanas években már a liberális baloldal felé mozdult el – a liberális baloldalnak is a balszárnya felé –, a Marxtól tanultakból sok mindent megőrzött, így aztán különleges érdeklődést tanúsított az olyan kelet-európai ellenzékiek iránt, akik hozzám hasonlóan a marxizmus felől közeledtek a liberalizmushoz, és nem váltak militáns antimarxistává. Ez érthetővé teszi, hogy felfigyelt rám, de – milyen érdekes – soha nem kérdeztem meg tőle, ki mondta neki, hogy én vagyok az a csodabogár a kelet-európai disszidensek között, akinek a világnézeti fejlődésére Dworkin tett döntő hatást. Tim Garton Ash-re gyanakszom, akit Lukes ismerhetett Oxfordból, és Tim (Hamu Timót, ahogy Kenedi Jancsi emlegette)[287] ezekben az években gyakran megfordult Budapesten. Sokszor töltött hosszú órákat a konyhánkban, minden

[287] Ash (angol): „hamu".

lényeges dolgot tudott rólam. Dworkin második tanulmánykötetével, az *Elvi kérdéssel*[288] történetesen ő ajándékozott meg.

Dworkin pedig elfogadta, hogy együtt szerepeljen veled.

Van egy régi orosz-zsidó vicc. Találkozik Rabinovics Kaganoviccsal, aki igencsak lógatja az orrát. „Mi a baj, Mojszej?", kérdezi Rabinovics. „Mi a baj, mi a baj... A Sára lányom már harmincéves, és még mindig hajadon. Hát mi lesz szegénykémmel?" „Egy percet se búsulj, szerzek én férjet neki! Na várjunk csak, várjunk csak... Te, Mojszej, a cárevics megfelel?" „Meg vagy te bolondulva, Iszaak, a cárevics nem zsidó!" „De, ha betér a hitközségbe, akkor megfelel?" „Hát, nem tudom, a feleségem mit szólna hozzá, de szerintem akkor megfelel." „Na látod, a felén már túl is vagyunk. Most már csak a cár atyuskát kell rábeszélnem!" Dworkint, úgy látszik, könnyebb volt rábeszélni, mint a cár atyuskát, mert pár nap múlva jött az újabb telefon. El van intézve; Dworkin azt javasolja, hogy tartsak én egy húsz–harminc perces bevezetőt, amihez ő majd kommentárt fűz, a többi már menni fog magától.

Rád bízták a témát?

Igen.

Bizonyára azt várták, hogy olyan témát találsz, ami egyrészt filozófiai, másrészt összefügg a demokratikus ellenzék tapasztalataival. Végül is annak köszönhetted a meghívást, hogy disszidens voltál és filozófus.

Ez valóban kézenfekvő lett volna, de nekem nem fűlött a fogam ahhoz, hogy kelet-európai disszidensként szólaljak meg. Nagy gőgösen oda döntöttem, hogy nem leszek kuriózum, afféle beszélő szerecsen a fehér emberek között. Ezért egy absztrakt filozófiai témát választottam, mégpedig olyat, ami Dworkin érdeklődésének középpontjában állt. Ez szörnyű elbizakodottság volt a részemről. Amikor beléptünk a terembe, már rettenetesen bántam a vakmerőségemet; ha lett volna egy egérlyuk valamelyik sarokban, esküszöm, eltűntem volna benne. Az angolom ma sem kifogástalan, akkor azonban még szinte semmi gyakorlatom nem volt az angol nyelvű filozófiai diskurzusban, de ha nem lettek volna nyelvi problémáim,

[288] Lásd Ronald Dworkin: *A Matter of Principle* (Elvi kérdés). Oxford: Clarendon Press 1985.

akkor sem képzelhettem azt, hogy egyenrangú résztvevője vagyok ennek a beszélgetésnek. Végig bennem volt az érzés, hogy rettentően elmértem magamat. Rengeteg vizet leizzadtam.

Fel tudod idézni, hogy miről beszélgettetek?

A szabadság és egyenlőség közti viszony kérdését választottam. Abból indultam ki, hogy a liberalizmus nagy újítása nem a szabadság legfőbb értékké emelésében állt, ahogy a hagyományos felfogás vallja. A szabadság a liberalizmus színre lépése előtti világban is értéknek számított, csakhogy az uralkodó felfogás szerint különböző rendű és rangú embereknek – társadalmi státusuktól függően – más és más szabadságok jártak. Más volt szabad annak, aki jobbágyi sorba született, mint a városi polgárnak, megint más volt szabad a papnak, a katonának, az arisztokratának. A szabadság privilégium volt, a társadalom rendi hierarchiájának a privilégiumok hierarchiája felelt meg. A liberalizmusban az a felismerés volt az új, hogy ez a hierarchia morálisan védhetetlen: minden embernek – pusztán azért, mert ember – ugyanahhoz a szabadsághoz van joga. A jog csak azzal a céllal korlátozhatja az egyik ember szabadságát, hogy az összeférjen a többi ember egyenlő szabadságával.

Nem a szabadság, hanem az egyenlő szabadság gondolatával azonosítottad a liberalizmus álláspontját.

Innen rugaszkodtam el, majd azt kezdtem fejtegetni, hogy ennek az elvnek az elfogadása még nem a megoldás, mert az egyenlőség nem egyszerű fogalom: az emberek nagyon sok dimenzió mentén hasonlíthatók össze egymással, és lehetetlen, hogy az összes dimenzióban egyszerre legyenek egyenlők; ezért szükség van valamilyen kritériumra, amelyik eldönti, hogy milyen egyenlőtlenségeknek van, és milyeneknek nincs erkölcsi jelentőségük, és ezzel átadtam a szót Dworkinnak. – Ahogy ezeket most évtizedek múltán összefoglalom, formás felvezetésnek tűnhetnek, de az, amit én akkor ott eldadogtam, minden volt, csak nem kerek és elegáns. Dworkin azonban figyelt a suta mondatok mögötti közlendőre, megértette, hogy mit akarok, és kedvvel folytatta a gondolatmenetet. Elmagyarázta, hogy miben áll az általam igényelt kritérium, és miféle egyenlőség megvalósítása várható el egy igazságos társadalomtól. Először arról beszélt, hogy különbséget kell tenni aközött, hogy a társadalom két emberrel egyenlően bánik, például egyenlő mennyiséget juttat nekik bizonyos javakból, és aközött, hogy egyenlőkként bánik velük. Az előbbi felel meg annak, amit én a sokféle dimenzióban végzett összehasonlítás kapcsán mondtam. Az utóbbi jelentése mélyebb: egyenlőkként bánni két emberrel annyit tesz, mint egyenlő tisztelettel viseltetni a személyük iránt, és egyenlő jelentőséget tulajdonítani az érdekeiknek, a származásuktól, vallásuktól, etnikai hovatartozásuktól, nemüktől, osztályhelyzetüktől függetlenül. Ez a mélyebb jelentésű egyenlőség-fogalom ad mércét annak eldöntéséhez, hogy mikor kell egyenlő juttatásban részesíteni két embert, és mikor indokolja épp az egyenlőség ideálja, hogy az egyikért többet tegyen meg a társadalom, mint a másikért. Ezután már csak egy rövid oda-vissza válasz következett, részint azért, mert kifutottunk az időből, részint az én rutintalanságom okán.

A dolog mégsem sült el rosszul...

Nem, mert Dworkinnak tetszett, amit eldadogtam, és amikor megtudta, hogy a következő tanévben a New Schoolon leszek, elmondta, hogy ő és Nagel egy kollokviumot vezetnek az NYU[289] Jogi Karán, és meghívott, hogy járjak el oda. A telefonszámát is megadta, hogy felvehessem vele a kapcsolatot. Ha lettek volna még kételyeim a kiutazást illetően, ez a meghívás végképp eloszlatta volna őket.

Beszéljünk akkor New Yorkról. Kezdjük azon, hogy milyen hatást tett rád az amerikai metropolisz.

Sokkot okozott. Mi az előző húsz évben alig mozdultunk ki Magyarországról; akkor is csak Nyugat-Európáig jutottunk. Ahhoz képest, amit Párizsban vagy Londonban láttunk, New York brutális hely volt, és nemcsak a dübörgő dinamizmusa miatt. Nem ismertünk olyan helyet, ahol ilyen durván párosult volna a hivalkodó gazdagság a legszörnyűbb nyomorral. Ahogy a felhőkarcolók tövében ott lapulnak az egy-két emeletes régi házak, úgy lapult meg a kirobbanó gazdagság árnyékában a szegénység és magára hagyatottság. Budapesten akkor még ismeretlen volt a hajléktalanság, Manhattan járdáin – különösen arrafelé, ahol mi laktunk, a Chelsea és a Downtown határán – mindenfelé hajléktalanok feküdtek, ültek, vagy kóboroltak. Judit és Dani egyszer úgy mentek haza, hogy a ka-

[289] NYU: New York University (New York-i Egyetem)

pualjban egy hajléktalan ember feküdt; a szűk helyen nem lehetett kikerülni, át kellett lépniük rajta. Elsírták magukat. Judit kezdetben azt hajtogatta, hogy haza kellene menni, és ha nem lettek volna a kötelezettségeim és még inkább a reményeim, akkor rá is álltam volna. A negyed, ahol a New School lakást bérelt nekünk, időközben nagyon feljött, de ennek is ára volt. A telekárak viharirambán emelkedtek, miközben az önkormányzat tiltotta a már megkötött bérleti szerződések módosítását; a tulajdonosok ezért a lakások lerohasztásában voltak érdekeltek, hogy így vegyék rá a régi bérlőket a távozásra. A mi házunk is rémes állapotban volt, csikorgó téli fagyban hetekig nem volt se fűtés, se melegvíz-szolgáltatás. A szegények meg a bohémok, művészek és értelmiségiek fokozatosan kiszorultak, először Brooklyn irányába, aztán onnan is tovább, a környék pedig dzsentrifikálódott. És ez ugyanaz a város, ahol hihetetlen mennyiségű kultúra halmozódott fel, amelyik lenyűgöz a szakadatlan lüktetésével, építészetének indusztriális szépségével.

Dani iskolába járt...

New York nem volt híres a közoktatás színvonaláról, de a mi körzetünkben lévő általános iskola a legjobbak közé tartozott. Szabad és játékos szellem uralkodott, a tananyag erőltetésénél fontosabbnak tartották, hogy a gyerekek jól érezzék magukat. Amikor New Yorkba érkeztünk, Dani csak pár angol szót ismert; az igazgató azt mondta nekünk: ne aggódjunk, három hét múlva beszélni fog, és úgy is lett. Az osztálytársai között egyetlen afroamerikai gyerek volt, Walter, akit iskolabusz szállított a Harlemből a Tizenegyedik utcába és vissza. Ő lett Dani barátja. Dani azt mondta nekem, hogy azért, mert mindketten kívülállók, Walter a származása miatt, ő pedig amiatt, hogy töri az angolt. De a barátság akkor is megmaradt, amikor Dani már folyékonyan beszélt angolul, és a társaság középpontjába került.

Mi érdekelte New Yorkból?

Legjobban a metró. Az összes járatot végig kellett utazni vele. Kiválóan tájékozódott a térben, a teljes metróhálózat a fejében volt, amiről valahogy híressé vált az iskolában. Egyszer bejött hozzá az osztályba az igazgató; Bronx egy félreeső szegletében akadt dolga, és Danitól tudakolta meg, hogyan juthat el oda a legegyszerűbben.

Judit hogyan élt New Yorkban?

Természetesen meglátta a szépséget és nagyvonalúságot is a városban, örömet szerzett neki a kulturális gazdagsága. De továbbra is az elesettek és kiszolgáltatottak foglalkoztatták elsősorban. Mindennap megvettük a *New York Times*-t; én a politikai rovaton kezdtem, ő a városi rovaton, ahol terjedelmes cikkek számoltak be a hajléktalanság, a szegénység, a HIV/AIDS, a kábítószer-függőség és a „faji" szegregáció problémáiról. Már korábban dolgozott itthon egy drogos fiatalok szülei számára szervezett önsegítő csoport önkéntes munkatársaként, és New Yorkban is próbált önkéntesként elhelyezkedni. Bár ez nem sikerült, mert ahhoz legalább egy évre le kellett volna szerződnie, a mi vízumunk pedig tíz hónapra szólt, de így is látogatott egy heroinfüggőknek szánt metadon programot.[290] A New Schoolba is bejárt egy esti kurzusra, ahol a drogprobléma ártalomcsökkentő megközelítéséről hallgatott előadásokat.

Te milyennek találtad a New School intellektuális atmoszféráját? Jól érezted magad a tanártársak körében?

A New School sajátos profilját az határozta meg, hogy a harmincas években a méreteihez képest aránytalanul sok menekült filozófust és társadalomtudóst fogadott be, elsősorban Németországból és Ausztriából. A többségük marxista volt, vagy legalábbis Marx erős hatása alatt állt, bár itt tanított Hannah Arendt is, aki Heideggernél tanult, és a marxizmus soha nem érintette meg. Szóval, a New School erősen „kontinentális" beállítottságú hellyé vált, marxista színezettel, az amerikai egyetemi átlagtól mindenképpen balra. Ez számomra ismerős világ volt, és nem mondhatnám, hogy idegenül éreztem volna benne magamat, hiszen – hogy Márkus kedvelt fordulatával éljek – nekem is a marxizmus volt a filozófiai anyanyelvem. Én azonban már évek óta másfelé tájékozódtam, számomra a New School a magam mögött hagyott múlt volt, itt aránylag kevés kollégától volt tanulni valóm. Azért akadtak néhányan Andrison kívül is; említhetném a filozófus Nancy Frasert, aki a Politikatudományi Tanszéken

[290] Metadon: a heroin kiváltására alkalmazott gyógyszer. A cél lehet a leszokás (detoxikálás), ilyenkor a heroinfüggő számára fokozatosan csökkentett adagokat adnak. Ez a módszer az együttműködő páciensekné működik. Szerényebb cél a fenntartó kezelés, az illegális heroinnak egy legális gyógyszerrel való helyettesítése.

tanított, vagy a történeti szociológus Charles Tillyt, bár ő csak féllábbal volt a New Schoolon; tőle már Amerika előtt is sokat olvastam, részint az erőszakos tömegcselekvésről, részint a modern államok keletkezéséről. És hát, külön meg kell emlékeznem a politikatörténész Ira Katznelsonról, erről a széles látókörű, művelt és szellemes értelmiségiről. Ő volt abban az időben a New School dékánja; nagy része volt abban, hogy jól éreztem ott magamat.

Mit tanítottál? Ekkoriban, ha egy kelet-európai értelmiségit meghívtak egy nyugati egyetemre, rendszerint valamilyen tranzitológiai kurzus megtartására kérték föl.

A második félévben valóban részt vettem egy tranzitológiai kurzuson, amit Arató Andrissal és José Casanovával közösen adtunk. Dél-Európa és Latin-Amerika volt a középpontban; Kelet-Európa, ahol az átmenet még a kezdet kezdetén járt, és nem is volt teljesen világos, hogy pontosan merre tart, szóval Kelet-Európa csak érintőlegesen jött be a képbe. Ezen a kurzuson többet tanultam, mint tanítottam; Andris és még inkább José, aki Argentínából került az USA-ba, sokkal felkészültebb volt nálam. De azért hasznosítani tudtam a hetvenes-nyolcvanas években végzett stúdiumaimat, melyekről már beszéltünk. Az első félévben pedig „Philosophy of Rights"[291] címen tartottam órákat. Az elgondolását arra az irodalomra építettem, amit a *Vannak-e emberi jogaink?* előkészületei során feldolgoztam, aztán persze egy csomó mindent hozzá is olvastam, amit Magyarországon nem értem el, úgyhogy ez a kurzus is bőséges alkalmat adott a tanulásra.

Bizonyára az egyetem könyvtárába is jó volt beszabadulni...

A New School saját könyvtára nem túlzottan nagy, és az engem érdeklő irodalomból viszonylag kevés volt megtalálható benne. De volt egy megállapodásuk az NYU-val, hogy az itteni diákok és tanárok használhatják a Bobst Libraryt, az NYU központi könyvtárát. A Bobst impozáns, tizenkét emeletes épület, ahol minden könyv szabadpolcon elérhető. Ilyet én azelőtt soha nem láttam. Na, ide beszabadulni valóban nagyszerű érzés volt. Ha kerestél egy könyvet, tíz másik hasonló tárgyút találtál a közvetlen szomszédságában, amelyekről nem is tudtál. Annyit halmozhattál fel az asztalodon, amennyit csak bírtál. Az internetes adatbázisok korában ennek már csekély a jelentősége, de akkor a szabadpolcos rendszer még nemcsak gyorsabbá tette a könyvekhez való hozzájutást, hanem hihetetlenül fontos információforrásként is szolgált. A Bobst egyébként a Washington Square déli oldalán áll, majdnem minden emeletén van egy külön olvasóterem a térre néző hatalmas ablakokkal. Nem sok asztal volt ezekben az olvasókban, nyitáskor a bejáratnál kellett lenni, ha az ember itt akart helyet foglalni. Volt egy kedvenc helyem a 9. emeleten, közvetlenül az ablak mellett; reggelente ide törekedtem. A jogi kar könyvtárát is látogattam, Judit pedig inkább ott talált őt érdeklő irodalmat, de ide a New Schoolos kártyával nem juthattunk be, külön belépőt kellett szerezni hozzá, amiben Dworkin vagy inkább Nagel lehetett a segítségünkre.

Nyilván azzal kezdődött, hogy jelentkeztél Dworkinnál, és aztán eljártál a kollokviumra. Hogyan működött a kollokvium?

Csak egy évvel azelőtt indult; Dworkin akkor került az NYU-ra. Az őszi szemesztert töltötte ott, télen és tavasszal Oxfordban tanított. Összedugták a fejüket Nagellel, és elhatározták, hogy kollokviumot fognak indítani. Ez a műfaj arra épül, hogy minden hétre meghívnak egy kutatót, akitől egy lehetőleg még kiadatlan, félig kész tanulmányt kérnek. Az írásnak két héttel az esemény előtt meg kell érkeznie, akkor másolatokat készítenek belőle – legalábbis így volt a kezdetekben, később már online tették elérhetővé –, és kiosztják a résztvevők között, az esemény előtti héten. Amikor én a kollokvium második évében betettem oda a lábamat, már minden ugyanazon kidolgozott koreográfia szerint haladt, mint ahogy ma is: már más tanárok hirdetik meg, de a hagyomány változatlan. Az eseményre csütörtökönként került sor, pontban délután 4-től pontosan este 7-ig. Egy perccel se később kezdődött, de arra sem volt példa, hogy egy perccel korábban véget ért volna. Egyszer a kilencvenes években én a kollokviumon ültem, Judit pedig a Law School könyvtárában olvasott, hogy aztán együtt menjünk haza. Csakhogy délután hatalmas vihar készült, az épületet kiürítették, Juditot is kitessékelte a könyvtárból egy biztonsági őr. A recepción próbált érdeklődni utánam, de azt a választ kapta, hogy a házban nincs senki, minden órát félbeszakítottak, mindenkit elküldtek. Kis szünet után a recepciós hozzátette: „Kivéve a Dworkin–

[291] A jogok filozófiája.

Nagel kollokviumot. Azt megtartják." A koreográfiára visszatérve: pontban 12-kor a szerző kopogtatott Dworkin irodájának ajtaján, ahol már ott ült Nagel is. Elmentek ebédelni, és közben a szövegéről beszélgettek vele; kérdéseket tettek fel, észrevételeket fogalmaztak meg, aztán megállapodtak, hogy milyen problémák köré szervezik a vitát.

Honnan tudod ilyen pontosan?

Onnan, hogy negyedszázad alatt én is többször ültem a vallatószékben. Fél 3-kor a szerzőt magára hagyták, hogy nyugodtan készülhessen az eseményre, majd úgy tíz perccel 4 előtt újra találkoztak vele. Öt perccel 4 előtt bevonultak a terembe: középen a vendég, egyik oldalán Dworkinnal, a másikon Nagellel. 4-kor elindult a beszélgetés. Első lépésben a két házigazda egyike – váltakozva mindig a másik, mint az előző heti vallató – összefoglalta a vitára bocsájtott írás főbb megállapításait. Ez rendkívüli teljesítmény volt. A szerző ilyenkor úgy érezhette: megemelték az írását, jobb és pontosabb képet adtak a gondolatairól, mint ahogyan neki magának sikerült. Amikor az ismertetés véget ért, a szerző lehetőséget kapott, hogy kommentárt fűzzön hozzá. A következő lépésben a bíráló megfogalmazott két kérdést, melyek körül aztán a vita forgott, majd rátért az első kérdésre. Nem nyitotta meg mindjárt a vitát az egybegyűltek számára, hanem ő maga fogalmazott meg kritikai észrevételeket. Ebben már nagyon különbözött Dworkin és Nagel stílusa. Dworkin keresztkérdések pergőtüzét zúdította a vitapartnerére, villámgyorsan csapott le a válaszok gyenge pontjaira, és megsemmisítő ellenérvekkel bombázta szét a vita tárgyává tett nézeteket. Nagel tapintatosabban kérdezett, és ellenvetéseit is már-már bocsánatkérő gesztussal tette meg. Dworkin hihetetlen könnyedséggel vitázott, laza csuklótartással, elmaradhatatlan ironikus fénnyel a tekintetében, szemmel látható élvezettel vágva ki jól előkészített ütőkártyáját. „Nem ejtett foglyokat", mondta róla Nagel a halála utáni búcsúztatón. Ő viszont lassan, körülményesen beszélt, gondosan kereste a legmegfelelőbb kifejezéseket, soha nem adta jelét, hogy élvezné a szereplést, és soha nem törekedett győzelemre: hagyta, hogy a szerző és a hallgatóság maga vonja le a végső konzekvenciát.

Melyikük stílusát tartottad rokonszenvesebbnek?

Erre nem tudnék válaszolni. Mindketten a maguk módján voltak vonzóak. Dworkin kétségkívül briliáns volt, de – szemben más briliáns szereplőkkel – soha nem a csillogás kedvéért csillogott. Egyszerűen semmilyen alkalmat nem bírt elmulasztani, amikor erkölcsi és politikai meggyőződései mellett kiállhatott, márpedig erős meggyőződései voltak, mint ahogy erős meggyőződései voltak Nagelnek is, aki vita közben ugyanakkor annyira megengedő volt, hogy – tanítványa, Sam Scheffler mondta egyszer nekem – a naiv beszélgetőtárs hajlamos lehetett azt hinni, hogy nincs is véleménye. Igazándiból az volt a lenyűgöző, ahogy ők ketten kiegészítették egymást. Amikor a bíráló befejezte az első kérdésről folytatott csörtét, átadta a szót a társának, Dworkin Nagelnek, Nagel Dworkinnak, attól függően, hogy azon a héten melyikük volt soron. Úgyhogy a szerzőnek ki kellett állnia még egy második rohamot is, mielőtt átadták volna a szót a közönségnek; erre 5 óra tájban került sor. ¾6 és 6 között negyedórás szünetet tartottak, aztán következett a vita a második kérdésről; itt ugyanaz volt a menet, csak már minden gyorsabban zajlott, ez egy könnyebb, gyorsabban elintézhető téma volt. Pontban 7-kor a kollokvium véget ért. Fél 8 és fél 10 között vacsorát adtak a vendég tiszteletére, ezen már csak egy szűkebb, meghívott társaság vett részt, de a beszélgetés itt is a vitatott írásműről zajlott, csak már könnyedebb hangszerelésben.

Mi volt a kollokvium tárgyköre, kik voltak a meghívott előadók?

„Jog-, politika- és társadalomfilozófiai kollokvium" néven futott; ez jelölte ki a határokat, melyek között a vitára bocsájtott írások mozogtak. Ami a meghívottakat illeti: itt szinte mindenki megjelent legalább egyszer, akire már felfigyeltem, vagy akire a következő évtizedekben figyelnem kellett. '88 őszén hallhattam és láthattam a nézeteiről vitázni Michael Walzert, Tim Scanlont, John Rawlst, Judith Thomsont, Bernard Williamst, Amartya Sent; a felsorolás messze nem teljes. Később szerepelt itt Joseph Raz, aki idővel az állandó résztvevők köréhez is csatlakozott, többször meghívták Habermast, megfordult a kollokviumon Charles Taylor, Jerry Cohen, Avishai Margalit, és persze az NYU tanárai közül is többen szerepeltek: Frances Kamm, Jeremy Waldron, Sam Scheffler, Liam Murphy, Lewis Kornhauser, Larry Sager...

A vasfüggöny mögött ezek az emberek csak papíron léteztek a számodra. Milyen érzés volt szemtől szembe találkozni velük?

Mit mondjak, megilletődött voltam. A következő huszonöt évben bőven volt alkalmam részt venni a kollokviumon, és minden alkalom ünnep

volt a számomra, de az 1988-as őszi élmény egészen különleges volt. Előttem van, ahogy először belépek a Vanderbilt Hall 208-as termébe; a sötétbarnára pácolt, nagy szemináriumi asztalt – úgy tizenöten férhettek el mellette – félkörben ugyancsak sötét keményfából épült karzat vette körül. Múlt időben fogalmazok, mert a karzatot idővel elbontották, de akkor a kollokvium már nem itt működött, hanem az új épületek egyikének legfelső emeletén, egy jóval nagyobb teremben, amely azonban egy üzleti tárgyaló kiábrándító hangulatát árasztotta. De most a régi – számomra az „igazi" – helyszínről beszélek. Lent nagyobbrészt tanárok foglaltak helyet, a karzaton diákok és hozzám hasonló kóbor látogatók. Bár a bíróságon a bíró ül a pulpituson, nem a közönség, az egész mégis az igazságszolgáltatás emelkedett légkörét árasztotta. Felmentem a karzatra, és kiválasztottam egy széket, nem túl távol a három főszereplőtől. Velem szemben egy nagy márványtábla volt a falhoz rögzítve, a következő szöveggel: „Mert mi adja az igazságosság különleges ízét és nemességét? Csakis a szent düh, mely feltámad az emberben és tettre sarkallja őt, valahányszor igazságtalanság sérti a tekintetét."

Kívülről bevágtad?

Dehogyis. Bemásoltam a füzetembe. De nem akkor, hanem sok-sok évvel később, amikor ugyanebben a teremben én vezettem egy másik kollokviumot John Ferejohn társaságában.

Kinek a mondása volt ez?

Edmond Cahn neve szerepelt alatta. Csak annyit tudok róla, hogy évtizedekkel korábban alkotmányjogot tanított az NYU-n. Az idézett szöveg bizony meglehetősen fellengzős volt; az évadnyitó alkalmon, mielőtt a vitát elindította volna, Dworkin szándékolt színpadiassággal felolvasta, szemében az elmaradhatatlan cinkos mosollyal; akinek volt füle, meghallhatta, hogy – iróniával enyhítve a szöveg hevületét – valójában a kollokvium krédóját fogalmazta meg. Nem kellett egyetérteni abban, hogy mi az igazságosság, és hogy milyen bánásmód számít igazságosnak; éppenséggel a nézetkülönbségek adtak értelmet a vitáknak. A tétjük azonban abból a közös meggyőződésből származott, hogy az igazságosságnak megvitatható kritériumai vannak, és a vita tétje óriási: ha valami igazságtalan, akkor tenni kell ellene.

Te is hozzászóltál a vitákhoz?

Időbe telt, mire összeszedtem a bátorságomat. Már az első alkalommal tapasztalnom kellett, amit persze a fiesolei szemináriumon is átérezhettem, milyen messze vagyok valójában attól, hogy egyenrangú résztvevője lennék a szellemi közösségnek, ahová tartozni szerettem volna. De legalább most már kezdett megvilágosodni előttem, hogy mi az, amit nem tudok, és nyilvánvaló volt az is, hogy nem valami misztikus tudásnak vagyok híján, amihez az embernek vagy van intuíciója, vagy nincsen, hanem csupa olyasminek, ami racionális, tehát rendkívüli képességek nélkül is megtanulható, ha az emberben van eltökéltség. Ugyanez az érzés fogott el, amikor – épp negyedszázaddal korábban – Márkus közelébe kerültem; gyorsan meg is írtam neki. – Szóval, már a sokadik alkalomnál tartottunk, amikor először jelentkeztem szólásra. Nem fog meglepni, hogy ez az eset is mélyen bevésődött az emlékezetembe. Egy David Richards nevű jogfilozófus szövege volt a vita tárgya. Richards John Rawls újabb tanulmányai nyomán arról értekezett, hogy a liberális filozófiai elméletnek szüksége van ugyan a személy fogalmára, de nincs szüksége a személyfogalom metafizikai és morális alapjaira: beérheti a személy politikai fogalmával. Nagel azonban újra és újra rákérdezett, hogy mi lenne a személy merőben politikai fogalma. Bátortalanul föltettem a kezem, és amikor szót kaptam, olyasvalamit mondtam, hogy Rawls szerint alkotmányos demokráciában élő polgárok általában elfogadják az alkotmányos demokrácia normatív alapelveit. Ha ezekben egyetértenek, akkor abban is egyetérthetnek, hogy mit kell elfogadniuk a személy fogalmára vonatkozóan ahhoz, hogy az alkotmányos demokrácia konszenzuális elveit elfogadhassák. Ez az egyetértés konstituálja a személy politikai fogalmát – valami effélét fejtegettem. Nagel barátságosan bólogatott, aztán Richardshoz fordult: „Ehhez mit szólsz?"

Osztottad Rawls álláspontját?

Igazándiból az is csak itt, New Yorkban vált világossá előttem, hogy Rawls újabb tanulmányai fordulatot hoztak az elmélethez való viszonyában; nem az elmélet tartalmát illetően – *Az igazságosság elméleté*nek valamennyi főbb tézisét fenntartotta –, hanem abban a kérdésben, hogy szüksége van-e a liberális politikai elméletnek mélyebben fekvő filozófiai alapokra. Rawls azért tartotta fontosnak ezt a kérdést, mert úgy vélte,

hogy a mélyebb – etikai, metafizikai, ismeretelméleti – kérdések megosztják az alkotmányos demokráciák polgárait, míg az alkotmányos demokrácia politikai elveire vonatkozóan széles körű konszenzus uralkodik közöttük. Ha az alkotmányos demokráciát a filozófiai alapok felől kiindulva kívánjuk igazolni, akkor csak azoknak kínálhatunk elfogadható igazolást, akik a mélyebb kérdésekben egyetértenek velünk – márpedig a politikai rezsimeknek valamennyi polgárral szemben külön-külön igazolniuk kell magukat, állította Rawls, és ezért javasolt „filozófiai absztinenciát" a liberálisoknak.

És te egyetértettél vele ebben?

Nem tartottam ott, hogy állást tudjak foglalni a kérdésben. A '88 őszi kollokvium legnagyobb feladványa pontosan az volt a számomra, hogy kiderült: Rawls és Dworkin a liberális elmélet felépítését illetően homlokegyenest ellenkező irányba mozdultak el. Rawls két friss – bár a szokástól eltérően már publikált – tanulmányát javasolta megvitatásra; már a címük is sokatmondó volt: *Justice as Fairness: Political not Metaphysical*[292] és *The Idea of an Overlapping Consensus*,[293] Dworkintól pedig a Tanner Előadásai kerültek terítékre; a címben itt is benne volt a polemikus alapgondolat: *Foundations of Liberal Equality*, vagyis *A liberális egyenlőség* alapjai. Nagyjából megértettem a vita tétjét, de még messze voltam attól, hogy saját álláspontom lett volna róla.

A kollokviumon kívül is volt kapcsolatod Dworkinnal?

Amikor a New Yorkba érkezésünk utáni napokban megkerestem, elhívott ebédelni, és Nagelt is magával hozta. Az ősz folyamán még egy vagy két alkalommal együtt ebédeltünk. A kollokviumot követő vacsorára is elhívtak néhányszor, de ezek nem személyes alkalmak voltak. 1990 elején azonban fax érkezett „Ronnie" aláírással az SZDSZ irodájába, melyben Dworkin a maga és Nagel nevében meghívott, hogy az ősszel vegyek részt egy tanulmánnyal a kollokviumon. A csábítás megint elhomályosította az

[292] Magyarul: „Az igazságosság mint méltányosság: Politikai, nem metafizikai gondolatként értelmezve." Lásd John Rawls: „Justice as Fairness: Political not Metaphysical." *Philosophy & Public Affairs* 14 (1985), 223–251.

[293] Magyarul: „Az átfedésből adódó konszenzus eszméje." Lásd John Rawls: „The Idea of an Overlapping Consensus." *Oxford Journal of Legal Studies* 7 (1987), 1–25.

ítélőképességemet: igent mondtam. A vállalást természetesen pártelnöki ügyködésem mellett képtelen voltam teljesíteni, és amikor ezt végre beláttam, bánatomra és szégyenemre lemondtam a szereplést. Dworkin és Nagel azonban nem haragudott meg, és a kapcsolat is élő maradt közöttünk; a következő három évben a New School – vagy pontosabban Arató Andris – jóvoltából megint eljutottam New Yorkba (először egy konferencia ürügyén töltöttem kint három hetet, utána két alkalommal tanítottam egy-egy hónapon át); ilyenkor mindig eljártam a kollokviumra is.

Aztán '94-ben újra felkértek, hogy nyújts be dolgozatot a kollokviumra...

Ennek a felkérésnek már eleget tudtam tenni. „Az állam semlegessége" című tanulmányom egy köztes variánsát küldtem el, ez a változat már elég közel állt ahhoz, ami az azonos című kötetemben 1997-ben megjelent.[294] A vita végén sok mindent másképp láttam, mint előtte, de ez normális; most először éreztem úgy, hogy megálltam a helyemet. A vacsora vége felé Dworkin és Nagel megkért, hogy vállaljam át az egyes számú vitapartner szerepét két hét múlva, amikor Stephen Holmes dolgozata lesz napirenden. Holmes arról írt, hogy a kelet-európai alkotmánybíróságok hatáskörei túl tágan vannak meghatározva; célszerűbb volna – különösen most, a demokrácia konszolidációjának időszakában, de valószínűleg a normál demokratikus gyakorlatban is –, ha az alkotmánybírói jogosítványokat szűkebbre szabnák. Így hát ezúttal négyen ültünk az asztalfőn, én Holmes mellett, Dworkin és Nagel a széleken. Olyan dolgokról volt szó, amelyekben végképp otthonosan mozogtam; a végén odajött hozzám Russell Hardin, aki Holmes kedvéért jelent meg a kollokviumon, és eszméletlenül megdicsért, ami nagy szó volt, mert az ő teoretikus háttere nagyon különbözött az enyémtől, ő a racionális döntéselmélet apparátusával dolgozott. Hosszú ideig barátságos jóviszony maradt közöttünk, ami csak akkor szakadt meg, amikor súlyos betegség lett rajta úrrá. Ezt az eseményt követően hozta szóba Dworkin és Nagel, hogy felterjesztenének a következő évben induló Hauser-programba vendégtanárnak.

Mi ez a Hauser-program?

[294] Kis János: „Az állam semlegessége." Lásd a szerző azonos című tanulmánykötetében, Budapest: Atlantisz 1997. Második, bővített kiadása Pozsonyban, a Kalligram gondozásában jelent meg 2015-ben.

Az amerikai magánegyetemek gazdag támogatói meghatározhatják, hogy milyen célra szánják az adományukat; a legtöbben talán egy-egy professzori állást finanszíroznak meg, mely aztán az ő nevüket viseli. Az én ízlésemet bántja, hogy egy tanár mondjuk a David Rockefeller Professor of Philosophy titulust viselje, mert szép dolog, hogy egy kapitalista megteremti egy filozófiatanári állás pénzügyi alapjait, de ettől neki a filozófiához még nem lesz köze. Mindenesetre a Hauser-program is egy adományozóról kapta a nevét, pontosabban a Hauser-házaspárról, akik azzal a céllal tettek le egy minden bizonnyal nem csekély összeget, hogy a Law School a világ minden részéről évről évre külsős vendégtanárokat hívhasson meg.[295] Szerencsére csak a program viselte a Hauser nevet, a meghívottak a hangzatos „Global Professor" címet kapták. Én első ízben 1996-ban lettem „globális professzor", aztán 1998-ban, majd 2002-ben. 2006 és 2009 között Tom Nagel jóvoltából a Filozófia Tanszéken lehettem vendégtanár, és ráadásul abban az örömben volt részem, hogy vele együtt taníthattam. 2010-től 2014-ig öt évre kinevezett „globális" voltam, aztán beszüntettem a New Yorkba járást.

Milyen tárgyakat tanítottatok?

Szemináriumot adtunk a politikai autoritás és kötelezettségek, a globális igazságosság és a politikai morál témakörében. Nagel rendkívül kifinomult elemző, és hihetetlen képességgel rendelkezik egy-egy téma egyszerű, jól áttekinthető, világos összefoglalására, ahonnan aztán sokfelé vezethetnek kérdések – rengeteget lehetett tanulni tőle. Az órák általában délutánra voltak időzítve; délelőtt összejöttünk az irodájában, hogy megbeszéljük az aznapi programot: mik a fő kérdések, hová akarunk eljutni. Elmondhatatlan élvezet volt. Olvasni is nagyon jó az ő munkáit: ugyanaz az egyszerűség és világosság jellemzi őket, mint a szemináriumait. A legtöbbet talán *Egyenlőség és részrehajlás*[296] című könyvéből tanultam. Nagelt kezdettől fogva erősen foglalkoztatta a világhoz való viszonyunk kettőssége. Egyrészt minden ember a saját szemszögéből nézi a környezetét és önmagát. Ebben a szubjektív megközelítésben a saját személyes kötődései, vágyai és céljai kitüntetett fontosságúak. Másrészt minden ember be tudja látni, hogy ez a megállapítás nemcsak rá nézve igaz, hanem az összes többi emberre nézve is: *mindenkiről* igaz, hogy számára a saját személyes kötődései, vágyai és céljai a legfontosabbak, és ebben az objektív megközelítésben *senkinek* a saját személyes kötődései, vágyai és céljai nem kitüntetettek: mindenkié *egyformán* fontosak. Minden ember élete fontos, és mindenkié egyenlően fontos. A maga helyén mindkét megközelítésnek megvan a jogosultsága. A méltányolható részrehajlásnak és az elvárható részrehajlásmentességnek ez a kettőssége feszíti ki Nagel szerint az erkölcsi elvek és normák terét. Ezt a mélyen fekvő gondolatot alkalmazza az *Egyenlőség és részrehajlás* az igazságosság problémakörére.

Ha Nagel meghívott, hogy vele együtt taníts, akkor időközben a személyes viszonyotok is elmélyülhetett.

Amikor '94-ben a kollokviumon való szereplésre New Yorkba utaztunk, az érkezésünk másnapján ő és Dworkin elhívtak ebédelni. Ez egy udvariassági gesztusnak tűnt, az ottani egyetemi világban nagyon tartják az efféle ceremóniákat. Judit elment egy New York-i magyar barátunkkal találkozni, én meg az ebédre. Amikor az étterembe beléptem, döbbenten láttam, hogy ők már ott vannak, de nem ketten, hanem négyen: Ronnie Betsyvel, Tom Anne-nal. „Judit hol van?" – kérdezték, némi szemrehányással a hangjukban. Kínos pillanat volt, de azontúl örömteli pillanat is: ekkor értettem meg, hogy be vagyunk fogadva. Négyük közül már csak Tom él; vele a mai napig tart a barátság. Ronnie 2011-ben még eljött Budapestre, hogy a CEU-n előadást tartson *Mi a demokrácia?* címen. Az előadás után Judit és én a szállodájához kísértük. A kapuban két karjával kétfelől magához ölelt minket, és azt mondta: „Vigyázzatok magatokra!" Nem sejtettük, hogy neki kellett volna nagyon vigyáznia. Úgy volt, hogy 2012 őszén találkozunk New Yorkban, de már nem tudott átjönni Londonból. 2013 elején – január vége felé – e-mail útján búcsúztunk el egymástól. Nem sokkal később meghalt.

[295] A Hauser Global Law School Program 1995-ben indult a New York University jogi karán (NYU School of Law). A feleség, Rita Hauser korábban maga is itt szerzett diplomát.

[296] Lásd Thomas Nagel: *Equality and Partiality* (Egyenlőség és részrehajlás). New York–Oxford: Oxford University Press 1991.

A beszélgetés elején szóba került, hogy az SZDSZ megalakulásának napján éppen amerikai magyarokkal jöttél össze. A politikai emigrációval milyen volt a kapcsolatod?

Sokukkal volt alkalmam találkozni; jártam Varga Bélánál, aki a '45 és '47 közötti időkben a Nemzetgyűlés kisgazdapárti elnöke volt, vendégeskedtem Kővágó Józsefnél, a felszabadult Budapest első – szintén kisgazda – polgármesterénél, találkoztam Jónás Pállal, aki aztán meghívott minket Albuquerque-i házába, el is töltöttünk nála pár napot kinntartózkodásunk vége felé, útban San Franciscoba, és hosszan sorolhatnám még a neveket. Két politikai emigránst szeretnék külön megemlíteni, és egy nem politikait is. Király Bélán kezdeném, akinél kedvesebb embert nem sokat ismertem. Minden nő iránt hódolattal viseltetett, Juditot csak „a drága Judit"-ként emlegette. Tábornok létére kimondottan szelíd ember volt; nem volt benne semmi katonás feszesség és parancsolhatnék, egyszer azt mondtam neki, hogy ő a legcivilebb tábornok, akivel valaha összehozott a sors – ezt bátran mondhattam, mert más tábornokkal tudtommal nem volt dolgom, de tény, hogy Béla igazi civil jelenség volt, és az is tény, hogy nagyon megörült a szavaimnak, gyakran idézte őket. '89-ben hazatért, és '90-ben az MDF és az SZDSZ közös jelöltjeként indult el a választásokon – nem sok ilyen volt –, a parlamentben először a függetlenek közé ült, a taxisblokád után azonban demonstratív módon csatlakozott az SZDSZ frakciójához. Meg is indult ellene a jobboldali sajtóban a besározási hadjárat.

Charles Gati lehetett a másik...

Ez valóban kézenfekvő volna, de Gáti Karcsit valamiért csak a rendszerváltás után, Magyarországon ismertem meg. A másik, aki egyébként az összes magyar politikai emigráns közül a legnagyobb hatást tette rám, az óceánkutató Gereben István volt, az amerikai magyar szervezetek koordinációs bizottságának elnöke. Istvánnak az volt a híre, hogy a hatvanas években ő azonosította be egy amerikai tengeralattjáró elveszett rakétájának helyét az Atlanti-óceánban. Talán ennek köszönhette kiváló kapcsolatait az amerikai külüggyel; neki köszönhettem a találkozást magas rangú külügyi tisztviselőkkel, köztük az emberi jogokért felelős államtitkár-helyettessel is. Na hát, Istvánban az volt a különös, hogy megjelenésre olyan volt, mint valami régivágású magyar úriember: konzervatív öltözködés, zergetollas vadászkalap, a harmincas évek mozijából

megismert hanghordozás. Te jóságos ég, gondoltam, egy tőrölmetszett horthystával hozott össze a sors. El kellett szégyellnem magam, mert hamarosan kiderült, hogy István igazi demokrata, nemcsak az érzelmeiben, hanem alaposan átgondolt véleményeiben is. Azok közé tartozott, akik egy konzervatív, de következetesen demokratikus párt külhoni támogatói lehettek volna 1990 után, ő azonban ilyet nem látott. Ingerelték az Antall-kormány, majd az első Orbán-kormány idején eluralgó horthysta nosztalgiák, elítélte a kultúrharc és a hatalmi arrogancia jelenségeit. Az MDF és az SZDSZ viszonyának elmérgesedésében is tisztán látott; nem vette fel azt az álelfogulatlan magatartást, ami oly divatos volt akkoriban, hogy a két oldalt egyformán hibáztassa a demokratikus politika korai eldurvulásáért. Velünk sem volt elégedett, de azt pontosan értette, hogy a felelősségek megoszlása nem szimmetrikus. Amíg hazajárt, rendszeresen találkoztunk. Elolvasta a *Beszélő* 1999. augusztusi számában megjelent esszémet a rendszerváltásról, és úgy kommentálta, hogy jó lenne, ha volt MDF-esek minél nagyobb számban elolvasnák. Nem a történet dinamikájának elemzése miatt, amit egyébként értékelt, hanem azért, mert méltányosnak találta azt, ahogyan az akkori riválisunkról írok. Erre a hangra volna szükség Magyarországon, írta egy levelében István.

És akkor a nem politikai emigráns...

Igen, hát ő Follinus Gábor; nálam két-három évvel fiatalabb, itthon az ígéretes ifjú russzicisták közé tartozott. Őt látogatta meg Judit '94-ben, amikor én arra a bizonyos ebédre mentem. Mielőtt 1974-ben elhagyta az országot, akár össze is ismerkedhettünk volna, mert ugyanahhoz a pesti értelmiségi körhöz tartoztunk, jó pár közös barátunk volt. De úgy adódott, hogy nem ismerkedtünk össze, és Gábor '74-ben elment. Felismerte magában a meleg identitást, és nem kívánt rejtőzködő életet élni, Magyarországon pedig arra lett volna ítélve. Amerikában külsős előadóként tanított orosz irodalmat a Virginia Universityn és a Bucknell Collegeban, megkapaszkodnia azonban nem sikerült az egyetemi világban. Úgy emlékszem, hogy amikor 1988-ban megismerkedtünk, még adott órákat a Bucknellen, de ebből nem tudott megélni, így hát pincérkedésre adta a fejét. Sokat panaszkodott a fájó lábára; arra azonban, hogy rangján alulinak tekintette volna a munkáját, arra soha. Nem valami előkelő büszkeség tartotta vissza az ilyesmitől; egyszerűen természetesnek tartotta, hogy

sokféle élethelyzet van, és sokféle helyzetű ember, akik mind ugyanúgy emberek. Baráti körében szép számmal voltak egyetemi oktatók és művészek, de a Central Parkba is szívesen lejárt a hajléktalanok közé: ők is a társaságához tartoztak.

Hogyan ismerkedtetek meg?

Király Béla működtetett egy kis kiadót;[297] többek között magyar szerzőket publikált angol nyelven. Felajánlotta, hogy megjelenteti az ellenzékben keletkezett politikai írásaimat, és fordítót keresett a kötethez. Arató Andris ajánlotta Gábort. Hamar összebarátkoztunk, de életre szóló, meghitt barátság akkor lett a viszonyunkból, amikor megtudta, hogy HIV-pozitív. Ez '89 márciusában lehetett. Akkoriban a HIV-fertőzés kordában tartására még nem voltak hatékony gyógyszerek; úgy tudta, hogy két, legföljebb három éve lehet, mielőtt a betegség elhatalmasodik rajta, és iszonyú szenvedések közepette meghal. Úgy adódott, hogy én voltam az első, akivel megosztotta ezt a hírt; minden bizonnyal Judit volt a második, mert azonnal felhívta Gábort. A tanév hátralévő részében sokat voltunk együtt, és később is mindig, amikor New Yorkban voltunk. Gábornak végül szerencséje volt; még mielőtt az AIDS kifejlődött volna a szervezetében, piacra került egy korábban nem ismert, hatékony gyógyszerkombináció, így aztán évtizedeket kapott még a sorstól. A sokk azonban egész életfelfogását megváltoztatta. Rokkantnyugdíjba ment, és alkotó tevékenységre adta a fejét. Előbb egy önéletrajzi regény írásába kezdett; szerintem az elkészült fejezetek egy jó könyv ígéretével kecsegtettek, ő azonban elégedetlen volt az eredménnyel, és abbahagyta az írást. Ekkor kezdett képzőművészeti tárgyakat előállítani. Először indiai eredetű fekete babák felhasználásával készített a végső kiszolgáltatottságot és szenvedést megjelenítő installációkat; a feketebaba-sorozatot monumentális fa-, vas- és kőkonstrukciók követték, aztán áttért a fényképezésre és fotografikára. A szobám falán ott van egy gyönyörű fotografikája: az alapja egy elhagyatott New York-i metróállomás fotója, amiből egy kicsit

[297] Atlantic Research & Publication Ltd.: A nyolcvanas években betiltott vagy odahaza cenzúra alatt álló közép-kelet-európai könyveket és tanulmányokat jelentetett meg angol nyelven.

Ország Lilire emlékeztető, absztrakt kép lett: egy letűnt civilizáció pusztulásának időtlen emlékképe.

Nem említetted Soros Györgyöt. Vele milyen viszonyba kerültél?

Őt már 1982-ben vagy '83-ban megismertem, amikor – tudtommal – először járt Budapesten azóta, hogy 1947-ben elhagyta az országot. Litván Gyuri hozott össze minket; ők – ha jól emlékszem – elemi iskolai osztálytársak voltak. Már az első magyarországi látogatásakor összebarátkoztunk. Tetszett az őszinte kíváncsisága és a tettvágya – nemcsak a vagyonával szolgált jó ügyeket; alapító tagja volt a Helsinki Watchnak –, ő pedig rokonszenvezett azzal, amit csináltam. Élénken emlékszem, hogy az első beszélgetésünk alkalmával megkérdezte tőlem, mi bír rá az ellenzéki léttel járó kockázatok vállalására; ő bizony – megmondja őszintén – nem érezné képesnek magát ilyesmire. Később valahányszor Budapesten járt, sok új itthoni barátja mellett engem is mindig megkeresett. New Yorkban is elég gyakran összefutottunk; néha meghívott, hogy ebédeljek vele a Columbus Circle 10. alatti irodájában; vendégeskedtünk a Long Island-i házában is. Azok közé tartozom, akik sokat köszönhetnek neki; támogatása nélkül valószínűleg nem jutottam volna ki Amerikába, és ha nem fedezi a CEU létrehozásának költségeit, nem lehettem volna ennek a rendkívüli szellemi közösségnek a részesévé.

Támogatta a demokratikus ellenzéket anyagilag?

Ha a demokratikus ellenzék anyagi támogatásának nevezed, hogy – mint már mondtam – sokunk amerikai útjának költségeit az ő alapítványa fedezte, akkor igen. Ha arra gondolsz, hogy a földalatti tevékenységeinkhez pénzt adott volna, akkor a válasz az, hogy tudomásom szerint nem. A *Beszélő*nek egész biztosan nem.

Beszélgetésünk elején azt mondtad, hogy amerikai tartózkodásod sorsfordító hatást gyakorolt az életedre. Sejthető most már, hogy mire gondoltál, de jó lenne, ha össze is foglalnád.

Az elutazásom előtti hónapokban Csizmadia Ervin készített velem egy terjedelmes életútinterjút, mintha ez már szóba is került volna köztünk egy alkalommal.[298] Ebből az interjúból fontos dolgok kimaradtak, mert

[298] Lásd a 17. jegyzetet.

'88 júliusában törik-szakad be kellett fejezni; a legnagyobb hiányossága, hogy a posztmarxista filozófiai fejlődésemről alig esik szó benne. Judit már akkor felhívta a figyelmemet erre, de nem volt mit tenni. Az interjú végén elmondtam, hogyan láttam akkori önmagamat és a jövőmet. Úgy fogalmaztam, hogy magamat leginkább még mindig filozófusnak tekintem. Hozzátettem, hogy a jövőmet nyitottnak látom, bár az a filozófus, aki lehettem volna, ha 1973-ban hatalmi döntéssel nem zárnak ki az intézményes tudományosság világából, most már biztosan nem lehetek – igaz, cserébe elnyertem azt, amit Lukács megélt gondolatnak nevezett. Ezután azonban azt a kijelentést tettem, hogy most nem az a fontos, milyen filozófiai irányzattal rokonszenvezem, hanem az, hogy a magyar politika áramlatai között hová helyezem magamat. Ezt azért tartom érdekesnek, mert jól dokumentálja akkori érzéseim ambivalenciáját. New York az ambivalenciának nem vetett véget, a súlyviszonyokat azonban alaposan megváltoztatta.

De azért a hazatérésed idején is kétlelkű voltál még...

Hogyan is ne lettem volna kétlelkű. Amikor otthon átszakadtak a gátak – épp a kinntartózkodásom első hónapjaiban, mialatt én a 208-as terem karzatán ücsörögtem –, szóval amikor átszakadtak a gátak, akkor olyanfajta érzésem volt, hogy igazolt az idő, és páratlan történelmi alkalom nyílt meg előttem, vagyis előttünk, akik a demokratikus ellenzék soraiban küzdöttük végig az elmúlt másfél évtizedet, hogy beteljesítsük, amit elkezdtünk. Egy percig nem merült fel bennem, hogy a rendszerváltás művében ne akarnék részt venni. Ugyanakkor erős és egyre erősödő kételyeim voltak az iránt, hogy az átmenet lezárulása után meg akarok-e maradni a politikánál. '88. december elején küldtem egy levelet Ottiliának; 2013-ban Lengyel Gabitól megkaptam a fénymásolatát. Ez a levél ékes tanúsítványa akkori ingadozásaimnak. Egyrészt álmélkodva és nem csekély irigységgel nyugtázom, hogy a távollétemben felfordult a világ Magyarországon, pezseg a politikai élet, és a barátaimat hol az újságok, hol a rádió, hol a televízió riporterei interjúvolják. Másrészt beszámolok a kollokviumról, és azt írom, hogy bizony a legjobb mégis filozófusnak lenni.

És végül győzött is a filozófia...

Lehet, hogy Amerika nélkül is visszatértem volna a filozófiához, pusztán azért, mert a politikusi szerep nem igazán nekem való. Vannak bizonyos politikai képességeim, de vannak más politikusi képességek és adottságok, melyekre a modern tömegdemokráciában okvetlenül szükség van, és amelyek hiányoznak belőlem; ezért előbb-utóbb valószínűleg így is, úgy is elhagytam volna a politikai pályát. De ha nincs Amerika, akkor alighanem szerencsétlennek éreztem volna magamat, mert egy olyan pályára kellett volna visszaállnom, ahol már semmi esélyem arra, hogy értékelhető színvonalú teljesítményt nyújtsak. A kollokviumnak – személy szerint pedig elsősorban Dworkinnak és Nagelnek – köszönhetem, hogy a rendszerváltás körüli években élő kapcsolatba kerültem a kortárs politikai filozófiával; tisztába jöhettem azzal, hogy az éppen zajló viták közül melyek az igazán fontosak, és hogy mi teszi őket fontossá; pontosabban láthattam a választóvonalakat, és arról is többet tudhattam, hogy kinek-kinek milyen ellenvetésekkel kell szembenéznie álláspontja védelmében, és milyen érvekkel kellene megtámogatnia a nézeteit. Egyszóval, a filozófusi teljesítményem végességét ma már nem mentegethetem azzal, hogy a távoli múltban az utcára tettek. A kollokviumtól és az ott megismert filozófusoktól mindent megkaptam, ami ahhoz kellett, hogy a lemaradásomat behozhassam; egyedül rajtam múlott, hogy ezzel az ajándékkal mit voltam képes kezdeni.

Huszadik beszélgetés

1989. március 15. – SZDSZ-közgyűlés március 19-én – Június 16., újratemetés – Ellenzéki Kerekasztal

A Nagy Imre-temetés előtt tértetek haza Amerikából. Azonban március közepén is itthon töltöttél egy hetet. Hogyan történt ez?

Az SZDSZ március 19-én programalkotó közgyűlést tartott (akkor még nem küldöttgyűlései voltak; nem voltunk annyian, hogy a párt legfőbb döntéshozó fórumán ne vehetett volna részt minden tag); itt került első olvasásban megvitatásra *A rendszerváltás programja*. Ez a dátum nagyon közel esett március 15-éhez, ami nagyszabású politikai eseménynek ígérkezett. Így aztán egyetlen látogatással két fontos eseményen is részt vehettem. Nagy volt a csábítás, nem lehetett ellenállni.

Miért gondoltad, hogy a március 15-ei tüntetés nagyszabású esemény lesz?

Az állampárt a Nemzeti Múzeumhoz hirdetett nagygyűlést, és elkövette azt a hibát, hogy oda invitálta a független – ahogy akkor hivatalosan nevezték őket: „alternatív" – szervezetek képviselőit is. Az MDF, amely eddig gondosan ügyelt rá, hogy a kormányoldaltól és az ellenzéki oldaltól egyaránt elhatárolódjon, a meghívást nem fogadhatta el, és így az elé a választás elé került, hogy vagy a magukat ellenzékiként definiáló szervezetekkel – az SZDSZ-szel, a Fidesszel, és számos szintén ellenzéki identitású csoporttal és mozgalommal – együtt demonstrál, vagy a senki földjén találja magát. A közös demonstrációt választotta, ami látványosan véget vetett korábbi önmeghatározásának; ez volt az első lépés az egységes ellenzéki front létrehozása felé. A kisgazdák és a szociáldemokraták elmentek a múzeumkertbe, amiért aztán nem győztek magyarázkodni.

Aznap te is beszédet mondtál.

Igen, amikor eldőlt, hogy 15-én itthon leszek, az SZDSZ engem jelölt a szónokok közé. Én beszéltem utolsóként; a TV székháza előtt Cserhalmi György olvasta fel a tüntetést közösen kezdeményező szervezetek és csoportok 12 pontját, mely a rendszerváltás valamennyi fő követelését tartalmazta, beleértve a szovjet csapatok kivonását, majd az MDF nevében Csengey Dénes beszélt. Dénessel egyébként reggel a demonstráció előtt találkoztunk egy presszóban; beszélgettünk egy órát, aztán együtt sétáltunk át a gyülekező színhelyére, ott elváltunk. A végén még egyszer összefutottunk, ezúttal véletlenül; fel volt villanyozva, magához ölelt és két oldalról megcsókolt. A szónokokra visszatérve: a Kossuth téren előbb Orbán Viktor következett, végül én. A pártszónokok közül egyedül én beszéltem az aktuális politikai helyzetről és arról, hogy az adott pillanatban mi a teendő. Egy politikai alternatívát írtam le. A kommunisták kooptálni akarják a független szervezeteket a fennálló hatalmi rendbe. Azt ajánlják az új, demokratikus erőknek, hogy részt kaphatnak a hatalomból, ha elfogadják, hogy a legfőbb hatalom az állampárt kezében marad. Az ellenajánlatnak úgy kell szólnia, hogy a kommunisták a választási eredményükkel arányos részt kaphatnak a demokratikus pártok között, ha elfogadják a többpárti demokráciát és a szabad választásokat. Nemzeti összefogásra van szükség, de nem olyan összefogásra, melyet az állampárt tart a kezében. Ezért a demokratikus erőknek, mielőtt leülnének az MSZMP-vel tárgyalni, először egymással kell tárgyalniuk, mert csak koalíciót alkotva válhatnak az MSZMP erős, megkerülhetetlen tárgyalófelévé.[299]

Az MSZMP Központi Bizottságának 1989. február 12-ei határozata elvileg elfogadta a többpártrendszert, és „két- és többoldalú tárgyalásokra" tett javaslatot. Azután hamar kiderült, hogy „két- és többoldalú tárgyalások"-kal a másik oldal megosztása a célja. Az első megbeszélésről mindjárt ki akarták zárni a Fideszt és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligáját...

[299] „Előbb a demokratikus pártok és mozgalmak koalícióját kell megteremteni, hogy az MSZMP-nek erős, megkerülhetetlen vetélytársa és tárgyalófele legyen." Kis János: „Kossuth tér." *Beszélő* 26 (1989/1).

...és ugyanakkor oda invitáltak mindenféle furcsa szervezetet, a Münnich Ferenc Társaságtól[300] a MISZOT-on[301] át az Új Márciusi Frontig.[302] Nyilvánvaló volt, hogy mi a céljuk: szabadon megválasztani a tárgyalófeleket, a döntőbírót játszani az ellenzéki erők és a velük szembeállítható formációk között, és ily módon a tárgyalások látszatával legitimálni a saját céljaik keresztülvitelét.

A Münnich Ferenc Társaság valóban gyanús képződmény volt, de mi volt a baj az Új Márciusi Fronttal, amelynek a skálája a párt reformszárnyának szimbolikus alakjától, Nyers Rezsőtől és a pártonkívüli reformer Vitányi Ivántól az SZDSZ-alapító Tardos Mártonig és Vásárhelyi Miklósig terjedt?

Az Új Márciusi Front az állampárt reformszárnya és párton kívüli progresszív értelmiségiek koalíciója kívánt lenni. Nem volt ezzel semmi baj a megkésettségen kívül. Ha Nyers és társai egy-másfél évvel korábban lépnek föl az Új Márciusi Front ötletével, akkor ez a csoportosulás valószínűleg fontos és pozitív szerepet játszhatott volna. 1988 szeptemberében azonban, amikor először adtak életjelt magukról, már javában zajlott a független ellenzék szerveződése. Ekkor az ÚMF már inkább anakronizmus volt. Szervezett néhány tartalmas vitát – egy ilyen vita kínált fórumot Magyar Bálintnak, hogy a nyilvánosság előtt ismertesse az SZDSZ állás-

[300] A Münnich Ferenc Társaság 1988. november 11-én létesül, az MSZMP keményvonalas szárnyát tömöríti. Névadója, Münnich Ferenc a Kádár-féle Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányban a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek miniszteréként kulcsszerepet játszott a karhatalom és a Munkásőrség megszervezésében és a megtorlásban.

[301] MISZOT: Magyarországi Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa. 1988-ban hozzák létre, afféle egyeztető fórumként. Tagszervezetei között kezdetben ott van a KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség) utódszervezeteként szintén 1988 kora őszén megalakult DEMISZ (Demokratikus Ifjúsági Szövetség), és rövid ideig a Fidesz is, így a MISZOT részben hozzájárul a Fidesz legalizáláshoz. Az első szabad választások után feloszlik.

[302] Az Új Márciusi Front 1988 szeptemberében bont zászlót a demokratikus reformok előmozdításának céljával, és az 1937–1938 között létezett antifasiszta, demokratikus szellemi-politikai mozgalmat, a Márciusi Frontot tekinti előképének. Alapítói között van Újhelyi Szilárd és Vásárhelyi Miklós, akik már a Márciusi Front alapításában is részt vettek.

pontját az átmenet forgatókönyvéről –, tett néhány jó kezdeményezést, de a tárgyalások szakaszában már csak két oldal volt: az egyik az állampárt a csatlósszervezeteivel, a másik az ellenzék, az ÚMF pedig egyik oldalon sem állt, ezért aztán nyom nélkül kitűnt a képből. – De hát nem az ÚMF az érdekes ebben a történetben, hanem az MSZMP zavarkeltési kísérlete, ami minden ellenzéki szervezet számára világossá tette, hogy ha tárgyalni akarnak a hatalommal, akkor egységes frontot kell alkotniuk. *A víg esztendő* című esszémben áttekintést adtam arról a folyamatról, ahogy az egymással folytatott tárgyalásaik során eljutottak a Szabad György által eredetileg javasolt laza koordinációs fórumtól az Ellenzéki Kerekasztalig.[303]

Azt azért elmondhatjuk, hogy a te március 15-ei beszéded adta meg a kezdő lökést?

Nem. Magyar Bálint jóvoltából már a hazautazásom előtt elolvashattam *A rendszerváltás programjá*nak fejezeteit, köztük azt, amelyik a követendő menetrendről szólt, és ebben le volt írva, hogy az ellenzéki erőknek egységes tömörülésként kell az MSZMP-vel tárgyalniuk. Én csak az ott megfogalmazott gondolatnak adtam hangot a Kossuth téren. A beszédnek mégis volt valami szerepe az események további alakulásában. Kónya Imre, aki ekkor a Független Jogász Fórum[304] elnöke volt, részt vett a tüntetésen, ahol a beszédem elhangzott, és egy 1990-ben adott nyilatkozata szerint ott, a helyszínen fogalmazódott meg benne az ötlet, hogy a Jogász Fórum kezdeményezhetné az ellenzéki összefogást.[305] Március 19-én délelőtt, a Corvin moziban rendezett gyűlésünkön Kőszeg Feri beterjesztett egy nyilatkozattervezetet, mely felhívta az ellenzéki szervezeteket, hogy hozzanak létre közös tárgyalódelegációt. A jelenlévők annak rendje és módja szerint meg is szavazták a szöveget. Adva volt tehát egy felhívás, mellyel az SZDSZ fordult volna az ellenzéket alkotó többi szervezethez. Kora délután azonban megjelent a Corvin moziban Kónya is, akit

[303] Eredetileg a *Beszélő* 1999. évi 9. számában jelent meg „1989: A víg esztendő" címmel; átdolgozott változatát lásd Kis János: *Az összetorlódott idő*. Pozsony: Kalligram 2013.

[304] A Független Jogász Fórum hét budapesti ügyvéd felhívására az ELTE Pollack Mihály téri épületének Tükörtermében alakul meg 1988. november 5-én.

[305] Bálint B. András: *Győzelemre születtünk. Kónya Imre az Ellenzéki Kerekasztalról.* Budapest: Progresszió 1990.

történetesen épp Kőszeg hívott meg, hogy ismertesse az ő felhívásukat. Azonnal szót kértem, és indítványoztam, hogy vonjuk vissza a délelőtti határozatunkat, és csatlakozzunk a Jogász Fórum kezdeményezéséhez. Mécs Imre megkérdezte, hogy tényleg a saját nyilatkozatunk visszavonására gondolok-e, amire olyasvalamit feleltem, hogy a mi felhívásunkhoz az MDF valószínűleg nem csatlakozna, a Jogász Fórum pedig semleges harmadik fél, tőlük könnyebben elfogadhatja a kezdeményezést.

Bíró Zoltán, az MDF ügyvezető elnöke valóban ellenezte az ellenzéki összefogás gondolatát, és csak Kónya erőteljes rábeszélésére ment bele, hogy küldjön valakit az előkészítő tárgyalásokra. Jellemző módon Szabad Györgyre esett a választása, aki nem tartozott az MDF vezetőségéhez.[306]

Én Kónyát akkor láttam először, és a Független Jogász Fórum tevékenységéről is elég kevés információm volt. Nem tudtam, hogy Kónya a Jogász Fórum vezetőségében az MDF-hez húzó szárny vezéralakja; lehetséges, hogy tagja is volt már az MDF-nek. Ha tudtam volna, még biztosabb lettem volna a dolgomban. A közgyűlés mindenesetre simán megszavazta a javaslatomat. Szóval, a beszédem hatott Kónyára, az ő fellépése pedig rám hatott, és ez a kölcsönhatás hatással volt az események alakulására.

Nem ez volt az egyetlen megszólalásod a közgyűlésen.

Két másikra emlékszem még, de az is lehet, hogy ezek egyetlen beszéd részei voltak. Mindenesetre tartottam egy politikai beszédet a demokráciába való átmenetről. Ebben arról volt szó, hogy békés, szabályozott átmenetre csak az állampárttal folytatott tárgyalás alapján nyílik lehetőség, tehát nekünk erre kell törekednünk. Az állampárt azonban nem fog önként belemenni az érdemi tárgyalásokba, ezért nyomást kell gyakorolni rá, konfrontálódni kell vele – de csak annyira, hogy a tárgyalásokat kikényszerítsük, tartózkodva a megegyezést ellehetetlenítő összeütközéstől. Az „észszerűen korlátozott konfrontáció" kifejezést használtam ennek a taktikának a leírására. A sikeres tárgyalások két további feltételét hoztam szóba: egyfelől azt, hogy az MSZMP-ben uralkodó káoszból

[306] Lásd a Kónya Imrével készült interjút: Richter Anna *Ellenzéki kerekasztal. Portrévázlatok* című kötetében. Budapest: Ötlet Kiadó 1990.

a reformszárny kerüljön ki győztesen, másfelől pedig a már sokat emlegetett ellenzéki összefogást.

Mi volt a másik beszéd – vagy ugyanannak a beszédnek a másik témája?

Ez a párt belső életéhez kötődött. Több platform alakult ekkoriban – egy liberális és egy szociáldemokrata körre emlékszem határozottabban –, és a fiatal szervezetben aggodalmakat ébresztett a platformosodás. Ezeket a félelmeket próbáltam csillapítani. Azt magyaráztam, hogy egy pártnak nem árt meg, ha többféle irányzatot fogad magába; én például a szociáldemokrata szárnyat érzem közel magamhoz, de a párton belül a konszenzust igyekszem képviselni. Úgy rémlik, ekkor fogalmaztam meg először azt a többször is megismételt gondolatomat, hogy bár a fejlett kapitalista országokban éles vita van a szabadpiac-hívők és az állami redisztribúció és kereslet-élénkítés támogatói között, de ennek a vitának nálunk még nem jött el az ideje: az állami tulajdon és az állami beavatkozások túlsúlya olyan elsöprő, hogy a magyar keynesiánusok és a magyar friedmanisták egyelőre teljes egyetértésben küzdenek a leépítésükért.[307]

Június 16-a előtt egy nappal jöttetek végleg haza, hogy ott lehessetek Nagy Imre és társai újratemetésén. A víg esztendő című esszédből idézem ezeket a mondatokat: „Tíz év után az újratemetésből még mindig eleven a végeláthatatlanul kígyózó tömeg látványa, a konstruktivista díszlet – Rajk László és Bachman Gábor alkotása –, és Orbán Viktor beszéde. Az Orbán-beszéd két mondatának köszönhette rendkívüli – és egyben rendkívül megosztó – hatását. Odavágta a díszőrséget álló Németh Miklósnak, Pozsgay Imrének és Szűrös Mátyásnak: »...szinte tülekednek, hogy mintegy szerencsehozó talizmánként megérinthessék ezeket a koporsókat.« És kijelentette: »ha nem tévesztjük szem elől '56 eszméit, olyan kormányt választhatunk magunknak, amely azonnali tárgyalásokat kezd a szovjet csapatok haladéktalan kivonásáról.« Én a Pozsgayéknak szánt oldalvágásban nem találtam kivetnivalót, és örültem, hogy Orbán szó-

[307] Utalás John Maynard Keynes brit közgazdász (1883–1996), az anticiklikus kormányzati gazdaságpolitika jelentőségét kimutató brit teoretikus, és Milton Friedman amerikai közgazdász (1912–2006) a „chicagói iskola", azaz a szabadpiaci közgazdaságtan legbefolyásosabb alakja közti elméleti ellentétre.

ba hozta a szovjet csapatok kivonását. [...] Az »azonnali«-t meg a »haladéktalan«-t azonban taktikai hibának véltem. Hamar kiderült, hogy nem volt igazam." Van ehhez hozzáfűzni valód?

Van. *A vígesztendő*t 1999-ben írtam. Azóta történt egy és más, amire akkor még nem kellett reagálnom. Először is, 2010 után a június 16-ai beszéd a hivatalos Orbán-kultusz részévé vált. Az állami propaganda azt harsogja, hogy Orbán elsőként követelte a szovjet csapatok kivonását, és dörgő szavától úgy megrettent a hatalmas Vörös Hadsereg, hogy fejvesztve menekült az országból. Ez természetesen ordas hazugság. A szovjet csapatok kivonásának követelése benne volt már az ellenzék '89. március 15-ei 12 pontjában, amit Cserhalmi György a TV székházának lépcsőjén felolvasott. A csapatkivonásokról pedig már zajlottak a tárgyalások, amikor az Orbán-beszéd elhangzott. Másodszor, a 2010 utáni rezsim kiépülése változtatott az 1989-ben elmondott beszéd jelentésén.

Hát ez meg hogyan lehetséges?

Van egy régi bon mot: Mától fogva minden másképp volt. Ez abszurdul hangzik, mert evidensnek tűnő igazság, hogy ami egyszer már megtörtént, azon lehetetlen visszamenőleg változtatni. Mégsem őrültség azt mondani, hogy ez az evidencia csak részben állja meg a helyét. Az Orbán-beszéd 1989. június 16-án elhangzott a Hősök terén; visszamenőleg egy mondata, egy szava sem változtatható meg. A hallgatóságra – köztük rám – tett *akkori* hatása is örökre ugyanaz marad, ami volt. Ez az, ami az evidenciából igaz. De egy beszéd nem közönséges fizikai esemény, ami valamikor lezajlott, hanem jelentéshordozó szöveg. A jelentése évtizedek múltán is él, és nem marad változatlan: alakítják a későbbi történések. Mást, vagy mást *is* jelenthet ma, mint amikor elhangzott. Az *Egy gondolat bánt engemet* című Petőfi-verset másképp olvasták 1847-ben, amikor a költő még élt, mint 1849 júliusa után, amikor a segesvári csatában elesett. És megint másképp olvasnánk, ha Petőfi nem tér vissza Bem seregéhez a végzetes csata előtt, hanem Mezőberényben marad a feleségével és csecsemő gyermekével. Ehhez a vershez most már elválaszthatatlanul hozzátartozik, hogy Petőfi tényleg „a harc mezején" esett el, noha eredetileg nem tartozhatott hozzá, hiszen csak bő két évvel a vers befejezése után történt meg. Az Orbán-beszédhez is hozzátartozik ma már, hogy a szónok később a demokrácia sírásója lett. Nem lehet eltekinteni attól,

hogy *azt* a beszédet *ez* az Orbán mondta, noha akkor még nem volt *ez* az Orbán. Például itt ez a mondat: „Ha elég eltökéltek vagyunk, rászoríthatjuk az uralkodó pártot, hogy alávesse magát a szabad választásoknak". Ennek a mondatnak az üzenetéhez *ma már* hozzátartozik, hogy az az Orbán mondta, aki mindent megtesz azért, hogy ne kényszerüljön alávetni magát szabad választásoknak. A mondat ugyanaz, de a jelentése módosul, mert a kontextusa változik.

A sírba tételnél ott voltál?

Igen. Eörsi Pista vitt át a Ladáján a Hősök teréről a rákoskeresztúri Új Köztemetőbe. Pistának életre szóló fájdalma volt, hogy amikor négy év raboskodás után kiszabadult a börtönből, az ország hallani sem akart a forradalomról és a leveréséről. Ő a fogság éveit és a rá következő évtizedeket is a kivégzettek iránti hűség jegyében élte le, és a börtönben ülve abban a hitben élt, hogy a magyar társadalom vele érez; szabadulása után pedig tapasztalnia kellett, hogy még a barátai sem kívánnak emlékezni a gyilkosságokra és az áldozatokra. Az emberek örülni akartak az élhetőbbé váló viszonyoknak, és ahhoz, hogy felhőtlenül örüljenek, felejteniük kellett. Útközben arról beszélgettünk, hogy ez többé nem lehetséges, ami nemcsak morális szempontból fontos, hanem politikai szempontból is, mert megfosztja az MSZMP uralmát a legitimitás látszatától. A temetőben megkerestük Pista nagyszerű barátjának, Angyal Istvánnak a sírját. Csak néhány lépésre volt az öt friss sírhelytől, melyek mellett Darvas Iván és Mensáros László egymást váltogatva olvasta fel többszáz kivégzett mártír neveit. Közben Pista felidézte, hogy Angyal jeltelen sírt szeretett volna; az volt a kívánsága, hogy „nagy rusztikus kő" őrizze az emlékét, együtt a „névtelen csőcselék"-kel, amellyel egynek tudta magát. Bár Pista halkan beszélt, a megilletődött csendben mégiscsak hallani lehetett a hangját; Darvas Iván egyszer csak hátrafordult, és rosszalló pillantást vetett ránk.

Egyetértettetek Eörsivel abban, hogy a forradalomról és a leveréséről ezek után többé nem lehet megfeledkezni, de öt év múlva az utódpárt már választásokat nyert...

Így igaz, de az az MSZP-nek állandóan küzdenie kellett azért, hogy lemossa magáról eredetének mocskát. Gyurcsány 2007-ben egyenesen azt mondta, hogy a szocialistáknak választaniuk kell Kádár és Nagy Imre között.

Ez ellen sokan berzenkedtek a párttársai közül.

Persze, leginkább Horn Gyula. De amikor miniszterelnök volt, ő is súlyt helyezett rá, hogy június 16-án Nagy Imre lányával együtt koszorúzzon a 301-es parcellában. Az a párt viszont, mely minden fenntartás nélkül vállalta Kádár örökségét – Thürmer Gyula Munkáspártja – soha nem jutott be a parlamentbe. Szóval nem: az újratemetés után többé nem lehetett fenntartani a felejtésre kötött íratlan alkut. Az azonnali hatás pedig pusztító volt az MSZMP-re nézve. Innentől fogva tartás és stratégia nélkül hátrált; voltak ugyan ellentámadási kísérletei, ám ezek rendre balul ütöttek ki.

Valóban, annyira féltek 1956 megismétlődésétől, hogy még a Hősök tere közelében lévő Lenin-szobrot is eltüntették, nehogy a tömeg ledöntse. Siettek a tárgyalások megkezdésével is. Biztosan azt remélték, hogy megnyugtatja a közvéleményt, ha az emberek látják, hogy párbeszéd zajlik köztük és az ellenzék között. Ezért a háromoldalúnak nevezett tárgyalások megnyitó eseményére már június 13-án sor került, méghozzá élő egyenes adásban. Te akkor még nem voltál itthon. De mire a tényleges tárgyalások megkezdődtek, már jelen voltál. Mi volt a te szereped?

Eredetileg az alkotmányügyi albizottságba delegáltak, Tölgyessy Péter társaságában. Az alakuló ülésen meg is jelentem, de a további üléseken már nem vettem részt. Az SZDSZ programjának közjogi részét Tölgyessy írta, a tartalmával egyetértettem, ezért úgy éreztem, hogy a jelenlétemre nincs feltétlenül szükség. A politikai vitakérdések úgyis az EKA plenáris ülése elé kerülnek, ott pedig rendszeresen megjelentem. Ugyanakkor azt láttam, hogy nincs politikai vezető, aki a párt szervezetével foglalkoznék. Vonzott is a lehetőség, hogy a szervezőkkel és a párttagokkal személyes kapcsolatba kerülhetek, ezért az időm java részét a Déri Miksa utcai ideiglenes pártirodán töltöttem, és sűrűn jártam vidékre is. Az új helyi szervezetek alapítására Danis Gyuri specializálódott, akinek orvosként és horgászként elképesztően kiterjedt kapcsolatai voltak, autóján fel-alá cikázott az országban. A már megalakult szervezeteket Béki Gabi igyekezett összefogni. Gyuri, aki körzeti orvos volt, két-három évvel korábban került be a demokratikus ellenzék köreibe, én Szilágyi Saci révén ismertem meg. Köpcös, kerekfejű férfi volt, lecsüngő bajusszal, csupa jókedv és életerő. Gabi Horváth Misi szárnysegédje volt a Rakpart Klubban; azt

hiszem, futólag találkoztunk már '89 előtt is, de hosszasabban a március 19-ei közgyűlésen beszélgettünk először. Mindkettejükkel nagyon jó volt együttműködni. De legfőképpen nagyon jóleső érzés volt megismerkedni a szabad demokratákkal.

És ezért a jóérzésért áldoztad fel a részvételedet az EKA legfontosabb albizottságában?

Azért ez mégsem a hedonizmus diadala volt a racionalitás felett: kellett egy vezető, aki az általános káoszban odafigyel az alakuló szervezetre. De ha mégsem lett volna több élvezkedésnél, akkor sem bántam volna meg. Az előző másfél évtizedben nagyon furcsa világban éltem. Tulajdonképpen nem volt ez zárt világ, soha azelőtt nem találkoztam – és most már megint nem találkozom – annyiféle emberrel, mint akkor: értelmiségiekkel és nem értelmiségiekkel, pestiekkel és vidékiekkel, hívőkkel és nem hívőkkel, sorolhatnám vég nélkül tovább. És mégis viszonylag szűk körbe voltam beszorítva. Csak remélhettem, hogy annak, amit mi csinálunk a velünk személyes kapcsolatra lépő embereken túl is kézzelfogható hatása van. És most tapasztalhattam, hogy szerte az országban milyen sokan tudtak rólunk, hogy mennyien kísérték erős rokonszenvvel a tevékenységünket. Elmondhatatlan szeretettel fogadtak mindenütt. Olyan volt ez, mintha kitágult volna körülöttem a világ; kiderült, hogy Magyarország tele van férfiakkal és nőkkel, akiket most látok először, és akik mégis a régi barátaim, és ez hihetetlenül jó érzés volt.

A kerekasztaltárgyalások az SZDSZ által vázolt forgatókönyvnek megfelelően indultak el. Ez nagy siker volt az akkor még viszonylag kis támogatottságú párt számára.

Az SZDSZ forgatókönyve valóban iránymutató volt, de ahogy a történelemben lenni szokott, ez sem szó szerint valósult meg. A szabad demokrata elgondolásnak négy lényegi pontja volt forgalomban, amikor én 1989 márciusában itthon jártam. Az egyikről már beszéltünk: az ellenzéki pártok és szervezetek ne külön-külön tárgyaljanak az MSZMP-vel, hanem egységes tárgyalófélként. A másik úgy hangzott, hogy a tárgyalásoknak két szembenálló fél között kell zajlaniuk: az asztal egyik oldalán az állampárt delegátusai üljenek, a másik oldalon az ellenzék képviselői. A harmadik szerint a tárgyalásoknak a nyilvánosság előtt kell zajlaniuk.

A negyedik a vitára bocsájtandó kérdések körére vonatkozott: a tárgyalások nem szólhatnak az új alkotmányról, mivel – más-más okokból – sem az állampártnak, sem az ellenzéknek nincs társadalmi felhatalmazása a majdani demokratikus köztársaság alkotmányának létrehozására; azt majd csak a szabadon választott Országgyűlés fogadhatja el. Ugyanígy nincs mit beszélni a gazdasági stabilizáció napirenden lévő feladatáról és szociális vonzatairól: amíg az új Országgyűlés nem állt föl, addig ezek az ügyek az MSZMP és kormánya kizárólagos felelősségi körébe tartoznak. A tárgyalások egyetlen dologról szólhatnak: arról, hogy melyek a szabad választások feltételei, és ezeket milyen menetrendben kell megteremteni. Az EKA létre is jött, a többi pontban pedig – mire június 15-én végleg hazatértem – nagyjából egyetértésre is jutott. Aztán mégsem egészen így alakultak a dolgok.

Miért, mi alakult másképp?

Az MSZMP ragaszkodott egy „harmadik tárgyalófél" bevonásához, mely gyakorlatilag a pártállami szatellita-szervezetekből állt. Az EKA ezt már június 13-a, az első – még csupán reprezentatív – tárgyalási nap előtt tudomásul vette; így lett a tárgyalóasztal formailag „háromoldalú". Szerintem helyes volt engedni ebben, mert a dolognak igazándiból nem volt jelentősége, az MSZMP ugyanis belement, hogy ha a két oldal egyetértésre jut, akkor a „harmadik oldal" beleegyezésére nincs szükség. Gazdasági és szociális kérdésekről végül szintén folytak megbeszélések különböző albizottságokban, de ezekről megállapodás nem született. Ami a tárgyalások nyilvánosságát illeti, ezt az MSZMP egyszerűen elszabotálta, ami később visszaütött; erről még mondanék valamit, amikor eljön az ideje. Az alkotmányozás jóval bonyolultabb história. Pillanatokon belül kiderült, hogy bizonyos pontokon az alkotmányt is módosítani kell ahhoz, hogy valóban szabad választásokra kerülhessen sor. Ergo a mi eredeti, purista álláspontunk a gyakorlatban nem volt tartható. Ettől fogva az volt a kérdés, hogy a szükséges módosítások körét szűkebben vagy tágabban határozzák-e meg. Végül elég tág lett a kör ahhoz, hogy a módosított alkotmány betöltse egy liberális demokrácia – minden hevenyészettségével együtt működőképes – alkotmányának funkcióját.

Mondhatjuk, hogy a tárgyalások ugyan nem teljesen az eredetileg elképzelt mederben, de ahhoz közel és jól haladtak?

Igen, mondhatjuk. Voltak azonban bonyodalmak. A köztársasági elnök intézményének létrehozása ezek közé tartozott. A szabad választásokat nem írhatta ki az Elnöki Tanács elnöke, a szabadon megválasztott parlamenti többség miniszterelnök-jelöltje sem kaphatta megbízatását az Elnöki Tanács elnökétől. Az igazi nehézséget azonban nem ez okozta: az EKA nagyon korán kialakította a maga konszenzusos álláspontját, amivel az SZDSZ tökéletesen egyetértett: az államfőt az Országgyűlés választja, lényegében reprezentatív funkciók ellátására. Csakhogy július elején a KDNP előállt azzal, hogy tegyük magunkévá a közvetlenül választott, „középerős" köztársasági elnök gondolatát.

Ez az EKA július 6-ai ülésén történt. Te ott voltál?

Nem, éppen vidéken voltam valahol. De természetesen értesültem a történtekről.

Ti a KDNP felvetését élesen elutasítottátok. Miért?

Kezdjük azon, hogy egyik ellenzéki pártnak sem volt országosan ismert, népszerű frontembere, aki eséllyel indulhatott volna el Pozsgay Imre ellen. Pozsgay győzelme viszont hatalmas lökést adott volna az állampárt országgyűlési választási kampányának; ne felejtsük el, hogy július–augusztusban az MSZMP még toronymagasan vezette a pártok népszerűségi listáját. Ráadásul a „középerős" köztársasági elnököt a végrehajtó hatalomhoz tartozó hatáskörökkel ruházták volna fel, és így könnyen megtörténhetett volna, hogy a demokratikus faszád mögött az egypárturalom modernizált változata alakul ki, mint Romániában. Volt egy további ok is, amit én különösen fontosnak tartottam. A közvetlenül választott, végrehajtó hatalommal felruházott elnök konstrukciójában mindig benne rejlik az autoriter elmozdulás veszélye. Ez a veszély még az olyan országokban is kockázatos dolog, ahol a demokrácia hagyományai a távoli múltba nyúlnak vissza, amit az Egyesült Államok példája is jól mutat. Hát még a mi térségünkben, ahol az autoritarizmusnak, az erős ember kultuszának nagy hagyományai vannak.

De ha a köztársasági elnök nem kap részt a végrehajtó hatalomból, és a kormány kizárólag a parlamentnek felelős, akkor miért ne lehetne közvetlenül választani? Végül is ez a helyzet Ausztriában, Szlovákiában, Horvátországban, Lengyelországban is.

Igazság szerint ezt a lehetőséget akkor én sem zártam volna ki. Később azonban beláttam, hogy tévedtem. Van ugyan ilyen, de ez egy kockázatos megoldás. A közvetlenül választott elnök a parlamenti berendezkedés legkisebb megingását is kihasználhatja arra, hogy azt mondja: a parlamenti frakcióval rendelkező pártok valamennyien csak egy részt képviselnek, míg ő az egész nép képviselője, és ezen az alapon kezdjen túlterjeszkedni a hatáskörein, vagy új hatásköröket követeljen magának, a nemzet megmentőjének szerepében tetszelegve. Lehet, hogy Ausztria esetében ez a veszély elhanyagolható, én azonban úgy véltem, és emellett érveltem a sajtóban is, hogy a mi térségünkben nagyon is komoly.[308] Egyébként Wałęsa elnöksége idején Lengyelország ténylegesen is szembekerült ezzel a veszéllyel; nem kis részben az ő ügyetlenségén múlott, hogy a veszély nem vált valósággá.

A rendszerváltás után azonban az erős ember nem a köztársasági elnök, hanem a miniszterelnök pozíciójából szerzett teljhatalmat magának. Nem gondolod utólag, hogy a „középerős" köztársasági elnöktől való félelem mégiscsak el volt túlozva?

Valóban nem számoltunk vele, hogy a parlamentáris rendszer kiforgatásával is lehet autokráciát építeni. Ez hiba volt. De ha gondoltunk volna rá, akkor sem a közvetlenül választott, „középerős" köztársasági elnök konstrukcióját kellett volna elfogadnunk. Az alkotmánymódosítás szabályait kellett volna szigorúbban meghatározni, aminek azonban ellene szólt, hogy akadályozhatta volna a végleges alkotmány elfogadását. Bármennyit változott is az alkotmány 1989-ben, akkor még mindenki úgy gondolta, hogy az első szabad választott parlamentnek meg kell alkotnia a végleges alkotmányt. A másik lehetőség arányosabb választási rendszer elfogadása lett volna, hogy egyetlen párt ne juthasson alkotmányozó többséghez.

Tudjuk, hogy az MSZMP miért akart közvetlen elnökválasztást. De miért állt át a KDNP?

Azt hiszem, nem átállásról volt szó. Eleve ezt tartották kívánatosnak. Mégsem zárható ki, hogy a kezdeményezésük egy taktikai manőver része volt. Nem fért hozzá kétség ugyanis, hogy mi ezt el fogjuk utasítani, és akkor jöhet az MDF mint közvetítő. Mindenesetre ez történt. Pont azon a tárgyalási napon, amikor a KDNP kinyitotta Pandora szelencéjét, Antall kiosztott a tárgyalódelegációk között egy kompromisszumos „csomagtervet", melynek a lényege az volt, hogy alkotmányos főszabály szerint a köztársasági elnököt a parlament választja, de első alkalommal, egyszeri kivételképpen – még az országgyűlési választások előtt – a nép szavaz róla.

Mi szükség volt erre a kompromisszumra? A KDNP javaslatának nem lett volna többsége?

Nem biztos, hogy nem lett volna többsége. A Néppárt, a Kisgazdák és a Bajcsy-Zsilinszky Társaság biztosan mellette voltak. Az MDF elnöksége alighanem szintén támogatta volna, és ha Antall is egyetért vele, akkor átment volna. Antall azonban nem értett egyet vele, és az EKA-ban ő volt az MDF.

És Szabad György...

És Szabad György, aki azonban fenntartás nélkül követte Antallt mindenben, amiről Antallnak határozott álláspontja volt. De ha meglett volna a többség, az sem lett volna elég. Az EKA a konszenzuselv alapján működött: csak az összes tagszervezet egyetértésével lehetett eltérni a tárgyalások előtt elfogadott közös álláspontól, ennek pedig része volt, hogy a köztársasági elnököt a parlament választja. Mire a KDNP az EKA-hoz csatlakozott, ez a döntés már megszületett.

Emlékszel, ki ellenezte a leghevesebben a felvételüket?

Nem emlékszem, talán nem is tudtam. Én akkor még nem voltam itthon.

Azért kitalálhatnád...

Ezek szerint a Fidesz.

Bizony, a Fidesz.

Szóval, a kereszténydemokraták egy kész döntést szerettek volna felülírni, ahhoz pedig konszenzusra lett volna szükség, amire nem volt semmi esély. Nem is ez okozta az igazi gubancot, hanem az, hogy

[308] Lásd V. Bálint Éva: „Békés átmenet vagy diktatúra? Beszélgetés Kis János filozófussal." *Magyar Hírlap*, 1989. szeptember 12.

Keresztesék[309] szerint most már az EKA korábbi döntése mögül is elfogyott a konszenzus, vagyis a köztársasági elnök kérdésében az EKA-nak nincs közös álláspontja. Erről parázs vita kerekedett, aminek a végén a KDNP-nek tudomásul kellett vennie, hogy a konszenzussal elfogadott döntés mindaddig él, amíg konszenzussal nem módosítják. Igenis van közös álláspont, és amikor egy tagszervezet megnyilatkozik, akkor ezt kell képviselnie. Csakhogy közben jött a „csomagterv"... Ez keményebb dió volt, mint a KDNP felvetése, részint azért, mert az MDF a legerősebb ellenzéki párt volt akkor, nagyon nagy súlya volt a szavának, de azért is, mert az EKA egysége azon múlott, hogy az MDF és az SZDSZ között fenn tud-e maradni a törékeny egyetértés. Antall azonban nem erőltette a „csomagterv" megvitatását, és az hosszú ideig a levegőben maradt. Júliusban a tárgyalások szépen haladtak mind az EKA-n belül, mind az EKA és az MSZMP között.

Július 21-én Varga Csaba a Néppárt nevében előállt azzal, hogy a helyzet romlik, a lehető leghamarabb meg kellene egyezni az MSZMP-vel, és a megegyezés érdekében el kellene fogadni a nép által választott, „középerős" köztársasági elnök koncepcióját. Ez is Antall taktikájának a része volt?

Pontosítanék. Nem biztos, hogy Antall tudott Keresztesék szándékáról, netán egyenesen egyeztetett velük. Lehetséges, de nem biztos. Erről azok tudnának beszámolni, akik az idő tájt a politikai bizalmasai voltak. Én csak annyit mondhatok teljes bizonyossággal, hogy a „csomagterv" beterjesztésekor kapóra jött neki a KDNP kezdeményezése, mert a közvetítő, a kompromisszumkereső szerepében tűnhetett föl.

Valóban közvetítő volt, vagy nem? Az MSZMP és az SZDSZ álláspontja között keresett kompromisszumot.

Inkább úgy mondanám, hogy az MSZMP és – az SZDSZ-ével egyező – saját álláspontja között. De mivel a Néppárt, a kisgazdák és a BZSBT az állampártéval egyező álláspontot foglaltak el, ezért úgy tüntethette föl, hogy javaslata az EKA-n belüli ellentéteket hidalja át. Annak azonban nem adta

[309] Keresztes K. Sándor a KDNP akkori elnöke; a „Keresztesék" fordulat a KDNP tárgyalódelegációjára utal.

jelét, hogy Varga Csaba felvetésével különösebben kezdeni akarna valamit. Azt mondta, adjunk magunknak két hetet a gondolkodásra.

Te mit gondoltál Varga Csaba felvetéséről?
Az indítékairól vagy a tartalmáról?

Erről is, arról is.

Én nem láttam jelét, hogy a helyzet romlott volna, ennek a véleményemnek ott helyben hangot is adtam. És hajlottam rá, hogy a Néppárt beindulása mögött Pozsgay kezét lássam.

Öt nappal később, július 26-án, a párttörvényt előkészítő albizottság ülésén az MSZMP tárgyalódelegációja kijelentette, hogy az MSZMP csak a párttagságnak tartozik elszámolással a vagyonáról, visszavonva korábbi ígéretét, hogy tételes adatokat fog szolgáltatni a pártvagyonról. Az állampárt tényleg bekeményített...

Kétségtelen, a kommunista vezetés reakciós szárnya ellentámadásba ment át, de nem volt eldönthető, hogy ez komolytalan csapkodás-e a részükről, vagy van mögötte erő. Nekem az volt az érzésem, hogy nem volt erő. A régióban zajló változások biztosan nem erősítették a pozícióikat. Lengyelországban a júniusi választások után az állampárt nem tudott kormányt alakítani, és ekkor már alakulóban volt Mazowiecki koalíciós kormánya, az első nem kommunista kormány 1948 óta.[310] Az országon belül sem a Fejti-féléknek[311] állt a zászló. A „háromoldalú" tárgyalások előtti hónapokban bontakozott ki a képviselő-visszahívási mozgalom;

[310] Lengyelországban 1989. június 4-én tartanak választásokat az ottani kerekasztal-tárgyalásokon kialkudott megállapodás alapján. Eszerint a szejmben a kommunista párt garantált számú – a vele közös listán induló Néppárttal és Demokrata Párttal együtt parlamenti többséget biztosító – mandátumhoz jut, cserébe az összes szenátusi mandátumért szabadon lehet versenyezni. Az eredmény a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) megsemmisítő erkölcsi veresége: a szejmben szabadon elnyerhető valamennyi mandátumot a Szolidaritás szerzi meg, és egy kivételével az összes szenátusi hely is Szolidaritásé lesz. Az eredmény láttán a Néppárt és a Demokrata Párt felbontja a koalíciót a LEMP-pel, és így a Szolidaritás alakíthat koalíciós kormányt Tadeusz Mazowiecki vezetésével.

[311] Utalás Fejti Györgyre, aki az MSZMP Központi Bizottságának titkáraként 1989 nyarán egy időre, Pozsgay Imre távollétében, a párt tárgyalódelegációjának irányítója volt.

egyik parlamenti képviselő a másik után esett el. Július végén, augusztus elején megtartották az első időközi választásokat a visszahívott kommunista képviselők helyére: Gödöllőn az MDF, az SZDSZ és a Fidesz közös jelöltje, Roszik Gábor győzött,[312] Szegeden és Kecskeméten a fórumos jelölt, Raffay Ernő és Debreczeni József. A Hazafias Népfront labdába se rúgott. Amikor Fejti felrúgta a tárgyalásokat a párttörvényen dolgozó albizottságban, Roszik már meg volt választva, és heteken belül Raffay és Debreczeni is. Aprócska, de szimptomatikus anekdota, hogy az albizottság ülésén a „harmadik oldal" – vagyis az állampárt szatellit szervezetei – nevében tárgyaló Népfront-jogásznő magából kikelve tiltakozott az MSZMP tűrhetetlen viselkedése ellen, és az MSZMP delegátusai is minden módon jelezték, hogy ők csak utasítást teljesítenek, amivel személy szerint nem azonosulnak.

Az EKA-t képviselő Pető Iván és Horváth Balázs pedig közölte, hogy ilyen körülmények között nem látják értelmét az albizottság munkájának, és abban a továbbiakban nem vesznek részt. Mi történt ezután?

Az albizottság tevékenysége majdnem egy teljes hónapig szünetelt, és a középszintű bizottságok sem üléseztek július vége és augusztus vége között.[313] A kánikulában befagytak a tárgyalások. Egyetlen alkalommal – talán valamikor augusztus elején – az MSZMP kérésére összeült a Jószolgálati Bizottság. Ezt arra találták ki, hogy konfliktushelyzetekben, sérelmi ügyekben közvetítsen. Nem voltak állandó tagjai, ezúttal az EKA engem delegált, a kisgazda Prepeliczay István és – ha jól emlékszem – egy szociáldemokrata társaságában, aki talán Gaskó István lehetett: emlékeztek rá, később szakszervezeti vezetőként felettébb kétes szerepet játszott. Az MSZMP Kilényi Géza igazságügyminiszter-helyettest küldte két szürke hivatalnok társaságában. Kilényi maga volt a megtestesült államügyész: mindenki más leült, ő állva zúdította ránk dörgedelmeit, miközben késszürke szeme villámokat szórt. Közölte, hogy az ellenzék kivonulását a párttörvényt előkészítő albizottságból az MSZMP úgy tekinti, hogy nem kívánunk tárgyalni a békés átmenetről, és ha sürgősen nem térünk vissza az albizottságba, akkor le fogják vonni a szükséges következtetéseket. Már nem emlékszem, hogy a „szükséges következtetésekről" mondott-e valami közelebbit is; én mindenesetre – ülve maradva – olyasvalamit feleltem, hogy tudtunkkal a Jószolgálati Bizottság az ellentétek elsimítására való, nem fenyegetőzésre, és ha Kilényi úrnak nincs más mondanivalója, akkor az ülést befejezettnek tekintjük. Kilényi hallgatott, mire felálltam, felálltak a társaim is, és kivonultunk a teremből.

Antall végül a középszintű tárgyalások újraindulása után, augusztus 29-én indította meg a vitát az MDF javaslatáról. Ezen a napon az EKA sorsa megpecsételődött. Egyértelművé vált, hogy az MDF engedni fog az MSZMP zsarolásának, és az is, hogy az SZDSZ nem fog engedni. Milyen érzésekkel fogadtad Antall felszólalását?

Végzetes következményeivel együtt is a rendszerváltás egyik legfontosabb megnyilvánulása volt. Mai szemmel olvasva is kiemelkedő jelentőségű ez a felszólalás; ahhoz a politikai örökséghez sorolom, amelyhez az országnak jó lesz majd visszanyúlnia, amikor eljön az új demokratikus kísérlet ideje. Azt is érthetővé teszi, hogyan jöhetett létre konszenzus az EKA eredeti platformjáról a két meghatározó szereplő – az MDF és az SZDSZ – között, és miért élte túl ez a konszenzus az EKA szakadását, lehetővé téve az MDF–SZDSZ paktum megkötését a választás után.

Mit tartalmazott ez a felszólalás?

Antall hosszasan fejtegette, hogy a közvetlen államfőválasztás tökéletesen idegen a magyar közjogi hagyománytól; a magyar közjogi hagyomány azon alapul, hogy a kormány a parlamentnek felelős, a köztársasági elnök lényegében reprezentatív szerepet tölt be, és ennek megfelelően a parlament választja. Emlékezetből rekonstruálom a szavait; de a lényege abban foglalható össze, hogy ez a hagyomány 1848-cal, az alkotmányos monarchiát megteremtő áprilisi törvényekkel kezdődött, folytatódott a kiegyezés után, alapjában változatlan maradt a két világháború között, 1946-ban pedig, a királyság eltörlésével és az alkotmányos uralkodó hatásköreinek a köztársasági elnökre ruházásával elnyerte végleges alakját. Ez közel állt

[312] Az időközi választásokra az ad módot, hogy a korabeli választási törvény értelmében az adott választókerület szavazópolgárai visszahívhatják képviselőjüket. Az ellenzéki pártok helyi szervezeteinek kezdeményezésére több választókerületben hívnak vissza keményvonalasként számontartott MSZMP-képviselőket.

[313] A párttörvényt előkészítő albizottság legközelebb augusztus 21-én ül össze; a középszintű bizottságok július 27-től augusztus 24-ig nem üléseznek.

az én felfogásomhoz, ha nem esett is egybe vele. Az áprilisi törvények valóban alkotmányos uralkodóvá fokozták le V. Ferdinándot, de Ferenc József a kiegyezéskor ennél szélesebb körű jogosítványokat kapott. Ő nevezte ki a miniszterelnököt, és megtehette, hogy olyan politikust nevez ki, akinek nincs parlamenti többsége. Ami a két világháború közti helyzetet illeti: Horthyt ugyan az Országgyűlés választotta kormányzóvá, de fegyveresek jelenlétében, meghatározatlan időre, és nagyrészt ugyanazokkal a felhatalmazásokkal, melyekkel Ferenc József rendelkezett, a harmincas években pedig még bővítették is a hatásköreit – részben a szélsőjobboldali fenyegetésre adott válaszul, de mégiscsak tovább erősítve a rezsim autoriter jellegét. Én inkább úgy szoktam kifejezni magamat, hogy két közjogi hagyomány létezik Magyarországon: egy progresszív és egy retrográd, és az Országgyűlés által választott, végrehajtó hatalom nélküli köztársasági elnök a progresszív hagyomány része. Ezek nem lényegtelen vitapontok, de a közjogi rendszer szerkezetére vonatkozóan mindkét nézetből ugyanaz következett.

De ez a felszólalás nemcsak a közös alapokról szólt, hanem az elkerülhetetlen szakadásról is.

Így igaz. A magyar közjogi hagyományról tartott nagyívű előadás arra szolgált, hogy világossá tegye: egyszeri kivételről, taktikai engedményről van szó. Hozzáteszem, hogy ez valódi kompromisszum lett volna, ahol nemcsak az ellenzék enged eredeti álláspontjából, hanem az MSZMP is. Hiszen az állampárt nem egyszeri kivételben gondolkodott: makacsul ragaszkodott hozzá, hogy a közvetlenül választott, „középerős" államfő legyen a végleges megoldás. A kérdés csak az, hogy ennek a kompromisszumnak volt-e jobb alternatívája.

Ti miért nem tartottátok elfogadhatónak? A főszabály szerint a köztársasági elnököt az Országgyűlés választotta volna öt évre, és csak egy ideiglenes rendelkezésben lett volna arról szó, hogy első alkalommal, még a parlamenti választások előtt, közvetlenül választják meg. Az ideiglenes rendelkezés a továbbiakban magától kiesett volna az alkotmányból, és maradt volna az SZDSZ által is preferált általános megoldás.

Egyrészt a rövid távú következményei miatt elleneztük. Rövid távon ugyanaz lett volna a kimenetele, mint az MSZMP eredeti elgondolásának: nagy valószínűséggel Pozsgay nyeri meg a választást, ami az állampártot

az országgyűlési választásokon is lélektani előnyhöz juttatja, de mindenekelőtt lehetővé teszi a számára, hogy a parlament főhatalma alól kivont közjogi hatásköröket tartson fenn a maga számára. Hosszabb távon pedig attól tartottunk, hogy később az egyszeri kivétel főszabállyá válhat. Ha a választó egyszer maga döntött az államfő személyéről, nagyon nehéz elmagyarázni neki, hogy miért helyes később a parlamentre ruháznia ezt a jogát. Ami engem illet, én egész biztosan azt gondoltam, hogy az alkotmányozás során az Országgyűlésnek nem lesz politikai ereje eltérni a precedenstől.

Antall nem látta az általa kidolgozott kompromisszum veszélyeit? Vagy nem tartott tőlük?

Valamikor 1989 őszén – nem tudnám megmondani, hogy pontosan mikor, de már ki volt tűzve november 26-ára a népszavazás – Király Béla vacsorát adott Soros tiszteletére a Mercure hotelben, ahová mindkettőnket meghívott.

Orbán nem volt ott?

Orbán akkor Soros-ösztöndíjjal Oxfordban vendégdiákoskodott éppen. Mielőtt asztalhoz ültünk volna, Antall félrevont és megkérdezte, hogy tulajdonképpen miért tartok én Pozsgaytól, aki egyáltalán nem alkalmas diktátornak. Én persze nem Pozsgaytól féltem, egy percig nem gondoltam, hogy diktátori hajlamok és képességek lakoznának benne. Ezt meg is mondtam Antallnak, és röviden összefoglaltam a rossz érzéseim tényleges indokait, melyeket különben ismert már. A kérdésnek amúgy nem volt gyakorlati tétje: akkor már ki volt írva a népszavazás, és Antall a beszélgetést azzal zárta, hogy most már mindegy, majd meglátjuk, hogy mi lesz a népszavazás eredménye. Szóval, valószínűleg kisebb súlyt tulajdonított a veszélyeknek, mint mi. Ebben azonban közrejátszhatott, hogy az ellenzék mozgásterét is szűkösebbnek látta nálunk. Az volt a véleménye, hogy a demokratikus átmenet csak abban az esetben lehet sikeres, ha közben az állam nem omlik össze, és nem keletkezik hatalmi vákuum. Mert az összeomlásra külső vagy belső erőszak lenne a válasz. Ezt mi is így gondoltuk. Abban tehát nem volt vita közöttünk, hogy nemcsak a kompromisszum megkötésével járhatnak kockázatok, hanem az elutasításával is.

De ha a stabilitás megóvásának szükségességében egyetértettetek, honnan eredt a köztetek lévő nézeteltérés?

A helyzetmegítélésünk különbségéből. Mást súgtak az ösztöneink abban a kérdésben, hogy mekkora az összeomlás és az erőszakos rendcsinálás valószínűsége. Ebben biztosan szerepet játszott az élettapasztalataink különbsége is. Ő megélte a háborús katasztrófát, a kommunista hatalomátvételt, az 56-os forradalom leverését. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely a kádári konszolidáció teremtette játéktérben kereste és találta meg a helyét. Mi a konszolidációs korszak fordulópontján, 1968-ban váltunk felnőtté, a hetvenes évek közepén pedig azt tapasztaltuk, hogy van élet a hivatalos intézményeken kívül is. Óhatatlanul nagyobb volt a kockázatvállalási hajlandóságunk, mint az ő nemzedékéé.

A helyzetmegítélésetek közötti különbség miben állt szerinted?

Antall közeli emberei nálam sokkal többet tudnak arról, hogy ő a július második felétől augusztus végéig tartó időszakban mit gondolt a politikai helyzet alakulásáról. Én csak azt tudom, hogy mit gondoltunk mi, és hogy ő ezzel nem értett egyet. Mi azt gondoltuk, hogy az MSZMP visszavonulóban van, az ellenzék kezében pedig erős aduk vannak. A tárgyalások elindulásakor az EKA vállalta, hogy a szünetelteti a képviselő-visszahívásokat. Az MSZMP azt kockáztatta, hogy ha túlságosan feszíti a húrt, újraindul a visszahívási mozgalom, és eltűnik a parlamentjük...

...de ugyanakkor az MSZMP is vállalta, hogy szünetelteti az alkotmányozási folyamatot, és ha az ellenzék újraindította volna a visszahívásokat, akkor gyorsan elfogadtatta volna a saját alkotmányát. Tehát az ellenzéknek is volt vesztenivalója.

Na itt volt a mi másik adunk. Ahogy a csonka EKA-val kötött megállapodás korrigálására népszavazást lehetett kezdeményezni, ugyanúgy népszavazást lehetett volna kezdeményezni az egyoldalú alkotmányozás megállítására vagy az eredményének a hatálytalanítására is.

Antall azonban pont egy ilyen forgatókönyvtől tarthatott. Azt gondolhatta, hogy ha a tárgyalások felborulnak, akkor kezelhetetlen helyzet alakul ki, amikor a hatalom számára nem marad más lehetőség, mint az erőszakos rendcsinálás. Ez nem következett be, de nem gondolod, hogy joggal lehetett félni tőle?

Ma már tudjuk, hogy Gorbacsov megmondta a magyar vezetőknek: szovjet katonai segítségre ne számítsanak. Nekünk erről akkoriban sejtelmünk sem volt, de azt azért láttuk, hogy Lengyelországban nem kommunista kormány alakul, és a szovjet vezetés a füle botját se mozgatja. Tehát az MSZMP, ha önpuccsot kísérel meg, csak saját magára számíthatott volna. És nem úgy tűnt, hogy lett volna erő és elszántság benne egy ilyen kalandhoz. Éppen nem volt egyszemélyi vezetője: Grósz egy négytagú elnökségnek kényszerült átadni a hatalmat, melynek tagja maradt ugyan, de egyetlen szövetséges nélkül. Igaz, a többieknek sem volt szövetségesük, mindenki mindenki ellen taktikázott. A tagságot már nem lehetett kézben tartani, az apparátusokat pedig elbizonytalanította, hogy nem tudhatták, kinek az instrukcióit kövessék. Ilyen körülmények között őrültség lett volna erőszakos leszámolással próbálkozni. Politikai őrültek persze bármikor akadhatnak, őrültségekre olykor sor kerül. A Gorbacsov elleni 1991-es puccs például őrültség volt, össze is omlott. De olyan is van, hogy egy őrültség végzetes következményekkel jár. Úgyhogy nem tagadom: Antall tévedett ugyan, de a félelmeiben volt racionalitás. Ráadásul ő többet tudott nálunk arról, hogy az állampárti vezetés belső köreiben mi zajlik. A mi számunkra a vezetés egy fekete doboz volt, csak a be- és kimeneteket láttuk. Az MDF-nek voltak információi – gondolom, mindenekelőtt Pozsgaytól –, de a több ezúttal kevesebbnek bizonyult. Az EKA-ban arról beszéltek – elsőként Varga Csaba a július 21-ei ülésen, ő egyébként szintén Pozsgayhoz köthető személyiség volt –, hogy Gorbacsov pozíciója inog, de valójában csak Pozsgay pozíciója ingott meg...

Pozsgay 1990-ben maga mondta el, hogy ebben az időszakban rendszeresen találkozott Antallal.[314]

Így van, és éppen ezért volt a több valójában kevesebb. Pozsgay ítéleteit ugyanis alapvetően befolyásolhatta a személyes helyzetének alakulása. Már a tárgyalások megindulása előtt is úgy tűnt, hogy számára az elnökjelöltség élet-halál kérdése: menekülési útvonal, amit a párttársai készséggel nyitottak meg előtte, talán csak azért, mert nála esélyesebb elnökjelöltjük nem volt, de talán azért is, mert nem kívánták a pártvezetésben látni. Szóval, létrejött egy érdekközösség az MSZMP vezetésének egésze

[314] Lásd „Antall instruálta volna az MSZMP-t?" *Magyar Hírlap*, 1990. szeptember 27.

és Pozsgay között, aminek az egyedüli tartalma abban állt, hogy legyen ő a parlamenti választások előtt közvetlenül megválasztott, „középerős" köztársasági elnök. Közben azonban Pozsgayt meghívták Moszkvába, ezt valamikor a nyár elején a sajtó is nyilvánosságra hozta. Később azonban a látogatást elhalasztották – magyarán, visszavonták a meghívást. Az első hír azt jelentette, hogy Pozsgay a szovjet vezetés favoritja, a másodikat pedig úgy lehetett értelmezni, hogy ejtették. Ez az intermezzo végül is alaposan meggyengítette az ő amúgy sem túl erős pozícióit a „négyesfogatban", és most már a nép által választott államfő posztjának megszerzése tényleg az egyetlen túlélési lehetőség volt a számára, így aztán minden erejével ebbe kapaszkodott, a többi vitás ügyet elengedte. Államfői ambícióit pedig a riválisai változatlanul támogatták. Lakitelek után másodszor játszott fatális szerepet, mert az elnökválasztás ügye megint szakadáshoz vezetett a két tömörülés – ezúttal már nem a demokratikus ellenzék és a népi írók, hanem az SZDSZ és az MDF – között, ami sötét árnyékot vetett a demokratikus köztársaság indulására.

Ezek súlyos szavak. Tényleg ilyen negatívan ítéled meg Pozsgay szerepét?

Pozsgay története nem egyenes vonalú. 1989-ig inkább ellentmondásosnak látom, mint egyértelműen negatívnak. '89 januárjában – megelőlegezve a Központi Bizottság által életre hívott 56-os szakértői csoport jelentését – nyilvánosan népfelkelésnek minősítette a hivatalosan addig csak ellenforradalomként emlegetett októberi eseményeket, és ezzel hatalmas lökést adott az állampárt bomlásának. Nyilatkozata miatt pártfegyelmi vizsgálattal fenyegették meg – akkor még az SZDSZ is mellé állt. A kerekasztal-tárgyalások elindulásában is pozitív szerepet játszott. Azzal azonban, hogy mindenáron a nép által megválasztott köztársasági elnök akart lenni, kisiklatta a tárgyalásokat, és innentől fogva egyre rosszabb köröket futott be.

Szerinted Antall helyzetmegítélése tárgyilagosabb lett volna, ha nem lett volna alkalma Pozsgayval beszélgetni?

Vagy ha kellő distanciával kezeli a Pozsgaytól származó információkat. De volt itt egy másik probléma is. Semmi kivetnivalót nem látok abban, ha a tárgyalások hátterében informális megbeszélések is zajlanak a két

oldal között. Az viszont nem jó, ha ezeket a saját oldalon ülő partnerek elől eltitkolják. Az ilyesmi gyanakvást ébreszt a szövetségesekben, mint ahogy – nem tagadom – mi is arra gyanakodtunk, hogy a hátunk mögött tisztátlan alku köttetett. Amikor Antall a „csomagtervvel" előállt, Kövér László meg is kérdezte, hogy egyeztették-e ezt az asztal túloldalán ülő tárgyalóféllel. Antall ingerülten tagadott, és valahányszor szóba hozta valaki, hogy itt tulajdonképpen Pozsgayról van szó, mindig heves tiltakozás volt a válasz az MDF és szövetségesei részéről.

Antall tényleg paktumot kötött Pozsgayval?

Az, hogy közöttük a szó szoros értelmében született volna egy megállapodás, nem bizonyítható. Ha volt megállapodás, akkor szóban köttetett, nem maradt nyoma. De azt nehéz elképzelni, hogy az elnökválasztásra vonatkozó kompromisszum ne egyezkedés eredményeként jött volna létre, hiszen nemcsak Antall engedett, hanem Pozsgay pártja is: belementek abba, hogy közvetlen elnökválasztásra csak egyszeri kivételként kerüljön sor. Amit teljes bizonyossággal állíthatunk, annyi, hogy Antall és Pozsgay a nyár folyamán többször beszélt egymással, és hogy közben az MDF és az MSZMP álláspontja közeledett egymáshoz. Hozzáteszem: akár kifejezetten megállapodtak, akár nem, a kialkudott kompromisszum annyit mentett volna meg az EKA eredeti követeléseiből, amennyit Antall az adott helyzetben lehetségesnek tartott. Más kérdés, hogy – mint utóbb bebizonyosodott – az engedményekre nem volt szükség.

De akkor miért kellett letagadni, hogy folytak háttérbeszélgetések Pozsgayval?

Az akkori politikai légkörben nem volt könnyű vállalni, hogy az EKA egyik tagszervezetének fődelegátusa a háttérben egy kommunista vezetővel tárgyalog. Antall valószínűleg arra gondolt, hogy kihasználnánk ellene, ha elmondja, hogy sor került néhány beszélgetésre közte és Pozsgay között, és hogy ezekből szűrte le a következtetéseket, melyeket elénk tár. Az elhallgatás azonban csak rontott a helyzeten, mert így sem fért hozzá kétség, hogy folynak ilyen beszélgetések, nekünk pedig óhatatlanul az az érzésünk támadt, hogy a hátunk mögött próbálják eldönteni, hogy mi legyen a megállapodás tartalma, és ez – mondjuk így – nem segített az EKÁ-n belüli ellentétek kezelésében.

Amikor a sajtó Antall–Pozsgay paktumról kezdett cikkezni, Antall azzal vágott vissza, hogy megkérdezte: volt-e Kis János–Nyers Rezső paktum. Volt ilyen paktum?

Nem. Nyerssel életemben egyszer találkoztam, 1987-ben Levendel László politikai szalonjában. Azóta nem láttuk egymást. Igaz, valamikor június végén vagy július elején megüzente, hogy szeretné, ha találkoznánk.

'89-ben?

Igen, '89-ben.

Ki volt a közvetítő?

Vásárhelyi Miklós, aki – ez már szóba került köztünk – részt vett az Új Márciusi Frontban, innen volt a kapcsolatuk. Megkérdeztem, hogy miről lenne szó; azt a választ kaptam, hogy a helyzetről általában. Gondolkodási időt kértem.

És miért kértél gondolkodási időt?

Ha egyezkedni akart volna, gondolkodás nélkül elhárítottam volna a közeledését. De mivel csak tájékozódó beszélgetést kért, nem tartottam az ördögtől valónak a dolgot, mert úgy véltem, hogy egy ingatag politikai helyzetben jó, ha a felek tudják, mire számíthatnak egymás részéről. De bizonytalan voltam benne, hogy az adott pillanatban akár egy ilyen – amúgy tét nélküli – találkozás is vállalható-e. Aztán a kérdés magától megoldódott. Mire kimondtam volna az igent vagy a nemet, megjelent egy interjúm, ha jól emlékszem, a *168 óra*ban, ahol leszögeztem, hogy az első szabadon választott kormányban az MSZMP-nek nem lehet helye. Nyers erre úgy reagált, hogy akkor nincs értelme a találkozásnak.

Nem is találkoztál szocialista politikussal a választásokig?

De igen, hivatalos keretek között: Németh Miklóssal két vagy három alkalommal, egyszer pedig Pozsgayval, amikor államminiszterként a médiát felügyelte. Nem hivatalos találkozásra egy alkalommal került sor, 1990 januárjában vagy februárjában, Vitányi Ivánnal.

Ezt ki hozta össze?

Göncz Árpád, aki maga is jelen volt.

Az ő lakásán találkoztatok?

Nem, egy Bartók Béla úti presszóban.

Vitányi közeledését miért fogadtad el?

Vitányi nem volt vezető politikus, az MSZMP-nek nem is volt tagja, csak az MSZP-be lépett be. Árpi azt mondta, hogy az SZDSZ-hez szeretné közelíteni a pártját, és valóban, ő – amíg az SZDSZ létezett – mindig a szocialista–szabad demokrata összefogás híve volt. Most is azt fejtegette, hogy az EKA szakadása és a népszavazás után szerinte több a közösség az SZDSZ és az MSZP, mint az SZDSZ és az MDF között. Én erre körülbelül azt válaszoltam, hogy számomra még egyáltalán nem világos, merre fog tartani az MSZP, és baljós előjelnek tartom, hogy a pártvagyonnal a népszavazás döntése ellenére nem hajlandó elszámolni. Azt is szóba hoztam, hogy már az összes ellenzéki pártnak jutott székház, de az SZDSZ-t minden áron kihagyják a rendezésből. Megtehetik, hogy az utcán hagynak minket, magyaráztam Vitányinak, de akkor én az irodámat tényleg az utcán, az MSZP székháza előtt fogom berendezni, és a választási kampányban minden nap ott fogom intézni az ügyeimet a sajtó jelenlétében. Tíz napon belül jött az értesítés, hogy kiutalják nekünk az MSZMP V. kerületi bizottságának Mérleg utcai épületét.

Huszonegyedik beszélgetés

Az Ellenzéki Kerekasztal szakadása – Népszavazás – Viták a népszavazás körül

Az előző alkalommal az Ellenzéki Kerekasztal állt a beszélgetésünk középpontjában. Eljutottunk az augusztus 29-ei ülésig, ahol világossá vált, hogy Antall nem fog visszalépni a Pozsgayval kialkudott kompromisszumtól. Már csak a végkifejlet van hátra.

A jelenből visszatekintve így tűnik föl. De akkor ez még nem volt előrelátható. Még láttunk esélyt a szakadás elkerülésére.

Nem volt ez naivitás a részetekről?

Hát kétségkívül nem úgy lett, de hogy esély se lett volna rá, azt ki tudja megmondani? A tét – az EKA egységének megőrzése – mindenesetre óriási volt, ezért úgy éreztük, hogy a legparányibb esélyt is meg kell ragadnunk. Van egy fénykép, amelyiken Antall és Szabad egymás mellett ülnek a tárgyalóasztalnál, én mögöttük állok és Antallhoz hajolva beszélek. Ez vagy az augusztus 29-ei tárgyalási napon, vagy nem sokkal utána készülhetett. Azt javasoltam, hogy függesszük fel az elnökválasztásról szóló vitát, és tegyünk egy kísérletet az egymás közötti egyeztetésre. Antall annyit válaszolt: „Ha tovább kötekedtek, összetöröm a csontjaitokat." A feltételes tagmondat másképpen is hangozhatott, de az, hogy „összetöröm a csontjaitokat", szó szerint maradt meg bennem.

Ez elég durva...

Igazándiból nem. Annyit akart mondani, hogy nincs miről beszélni. Nem álltunk különösebben közel egymáshoz, de kellemes beszélő viszonyban voltunk. Néha hazavitt a Ladáján az EKA parlamenti tárgyalójából; az Orvostörténi Múzeumban is jártam nála egy-két alkalommal. Ha szükségét láttuk, telefonon is hívtuk egymást. Egyszer, már jóval az EKA szakadása után, de még a választások előtt azt mondta Tardosnak, akivel valami fogadáson találkozott, hogy: „Amíg a Kis Jancsi meg én szót értünk, addig nem lehet nagy baj az MDF és az SZDSZ között." Ha nem

így lett volna, biztosan nem engedte volna meg magának ezt az erős kifejezést.

Tényleg Kis Jancsiként beszélt rólad Tardosnak?

Nem voltam ott, de ez előfordult a jelenlétemben is. Egy alkalommal Antall, Horn és én együtt szerepeltünk Baló műsorában. Horn nálunk később érkezett; ahogy az ajtót kitárta, én fedésbe kerültem, így csak Antallt látta meg, és elrikkantotta magát: „Szevasz, Jóska, éljen az MDF!" Mire Antall epés humorral azt felelte: „Gyula, te kompromittálsz engem a Kis Jancsi előtt." Szóval, az „összetöröm a csontjaitokat" belefért.

Az SZDSZ a tárgyalóasztal mellett fontos szerepet játszott, de nem volt országos ismertsége. A szakítás elmaradása esetén ez nem változott volna. A szakítás szerzett nektek országos ismertséget. Tényleg azért küzdöttetek, hogy találjatok egy formulát, amiben meg tudtok egyezni?

Nézzétek meg az ülések leiratait. Orbán soha egy jottányit nem engedett, mi azonban végig a megegyezés lehetőségét puhatoltuk.

Mi késztetett erre titeket?

Két dolog. Az a megállapodás, amelyet mi is aláírhattunk volna, jobban megfelelt volna az EKA eredeti álláspontjának, mint ami Antall és Pozsgay között kialakult, és mi nem láttunk kényszerítő okot arra, hogy az ellenzék odáig menjen az engedményekben, ameddig Antall ezt szükségesnek látta. Úgy gondoltuk, hogy a békés átmenet simábban zajlik le, és közelebb jut ahhoz, hogy működő parlamenti demokráciát teremtsen, ha nem engedünk az MSZMP követeléseinek. Ez volt az egyik szempontunk. A másik pedig: nagyon fontosnak tartottuk az EKA egységét. Nem tudnám megmondani, hogy mennyire gondoltuk át, de éreztük, hogy a szakadás súlyos következményekkel járna: az ellenzék pozíciói meggyengülnének, és újra elmérgesedne a viszony az MDF és az SZDSZ között. Mivel az MSZMP-t gyengébbnek láttuk, mint amilyennek mutatni igyekezett magát, nem tartottuk lehetetlennek, hogy visszahúzzuk Antallékat egy szerintünk is vállalható kompromisszum felé.

Mi lett volna az áthidaló megoldás, amit ti is el tudtatok volna fogadni?

Tartalmi közeledésre nem sok esély kínálkozott, mert az valóban egyértelművé vált augusztus 29-én, hogy a kulcskérdésben, a köztársa-

sági elnök ügyében Antall inkább a mi csontjainkat töri össze, ahogy ő kifejezte magát, semhogy visszakozna. Felmerült azonban egy eljárási ötlet; az igazat megvallva már nem tudnám megmondani, hogy tőlünk eredt-e, vagy csak megtámogattuk, de ez mindegy is. Az MSZMP-nek valamiért sürgős volt, hogy megköttessen az egyezmény, és ennek az igénynek elébe lehetett volna menni azon a módon, hogy első lépésben egy részmegállapodás születik. Ez rögzítette volna, hogy vannak még nyitott kérdések, listába vette volna őket, és leszögezte volna, hogy ezekről egy következő tárgyalási fordulóban kell majd megegyezni. Nem emlékszem, hogy ez az ötlet min bukott el, csak annyit mondhatok, hogy rajtunk nem múlott.

És ezzel vége volt...

Még ezzel sem volt vége, mert tettünk egy utolsó utáni kísérletet is. Amikor már ki volt mondva, hogy az MDF és társutasai aláírnak, az SZDSZ és a Fidesz pedig nem ír alá, Tölgyessy és én felkerestük Szabad Györgyöt az egyetemi irodájában, és egy informális ajánlatot terjesztettünk elő. Engedünk abból, hogy a köztársasági elnököt csak a majdani, szabadon választott Országgyűlés választhatja meg, feltéve, hogy az első elnökválasztásra is – a végleges rendezésnek megfelelően – az Országgyűlésben kerül sor. Ha ezt az MDF elfogadja, akkor a másik három kérdésben könnyű lesz egyetértésre jutni, és az EKA egysége helyreáll. – Ez igen komoly engedmény lett volna a részünkről, de nem elvi engedmény. Nem került volna sor közvetlen elnökválasztásra, amitől aztán a végleges alkotmány létrehozása során már aligha lehetett volna eltérni. Pozsgay elnyerte volna a köztársasági elnök áhított titulusát, de az utolsó pártállami Országgyűlés kezéből, ezért a felhatalmazása nem a választók vagy szabadon választott képviselőik akaratnyilvánításából származott volna. Nem az új demokrácia erős legitimitású elnöke lett volna, hanem az átmeneti korszak egyetlen és egyben utolsó elnöke, akinek a legitimitása semmiképp nem állhatott volna az Országgyűlésé fölött. Az MSZP sem nyert volna versenyelőnyt a parlamenti választásokhoz. – Szabad szemlátomást megkönnyebbülve fogadta az ajánlatunkat, és közölte, hogy továbbítani fogja Antallnak. Este aztán felhívott, és bánatosan annyit mondott: „Sajnos nem megy." Ezt követően hoztuk meg a végleges döntést, hogy nem írunk alá.

Ez hogyan történt?

Magyar Bálint lakásán jöttünk össze; az SZDSZ tárgyalódelegációjának tagjai voltak ott; Bálint, Pető Iván, Tölgyessy Péter és én. Talán jelen volt a két Miklós – Szabó és Haraszti – is, esetleg még Kőszeg Feri. Szóval, akiket hamarjában el tudtunk érni. A távollévő ügyvivőket telefonon értesítettük. Itt állapodtunk meg abban is, hogy népszavazást kezdeményezünk, és ez benne lesz az SZDSZ nyilatkozatában. Másnap, 18-án megfogalmaztam a nyilatkozatot, amelyet Péter a nemzeti kerekasztal nyilvános záróülésén felolvasott.

Te ott sem voltál. Véletlenül tudjuk, hogy miért: a Rajk kollégiumban tartottál kurzust a liberalizmusról, és a kerekasztal ülése ütközött az óráddal.

Persze, hogy tudjátok: ti is ott ücsörögtetek.

Igen, de azt szeretném megkérdezni, hogy miért nem az órát hagytad ki e történelmi jelentőségű esemény helyett?

Nem volt ez igazán végiggondolva. Magát az eseményt ceremoniális jelentőségűnek tekintettem. Mire sor került rá, érdemben már minden eldőlt. A ceremoniális események pedig soha nem érdekeltek, időpocsékolásnak tekintettem őket.

De te ekkor politikai vezető voltál. Nem gondoltál arra, hogy az SZDSZ első embereként nem maradhatsz távol a tárgyalásokat lezáró nyilvános aktustól?

Ténylegesen valóban én voltam az SZDSZ első embere, de formailag még az Ügyvivői Testületnek sem voltam a tagja. Csak a november 4-i küldöttgyűlésen választottak meg ügyvivőnek, és még ekkor sem volt egyértelmű, hogy ez pontosan mit jelent. Abszolút tisztázatlan volt még ekkor, hogy ki milyen minőségben vesz részt az országos politikában, amibe a történelem belesodorta. Volt, aki néhány napig volt benne, mások pár hétig vagy hónapig, és olyan is akadt, akiből évtizedekre hivatásos politikus lett, de a legtöbbünk ekkor még maga se tudta, hogy melyik csoportban fog kikötni. Ami engem illet, éppen azokban a napokban kaptam vissza az állásomat a Filozófiai Intézetben. A HVG augusztus első nap-

jaiban portréinterjút készített velem;[315] az utolsó kérdés úgy szólt, hogy a választások után profi politikusként folytatom-e. Egyetlen szóval válaszoltam: „Nem." Nem sokkal később egy másik interjúban azt mondtam, hogy az én hivatásom a filozófia, ezért nem kívánok hivatásos politikussá válni. Jelen leszek a politikában, de nem hivatásos politikusként, hanem hivatásos állampolgárként.[316] Egy szó, mint száz, nem éreztem úgy, hogy szembe kellene néznem azzal kérdéssel, hogy politikai vezetőként tulajdonképpen hol a helyem, és hogy például a nemzeti kerekasztal záróaktusától távol maradhatok-e. – Úgy alakult, hogy a kollégiumból hazafelé baktatva az utcán hallottam egy nyitott ablakon keresztül, ahogy Tölgyessy bejelenti, hogy az SZDSZ nem írja alá a megállapodást és négy kérdésben népszavazást kezdeményez; felszólítja az EKA tagszervezeteit, hogy csatlakozzanak a kezdeményezéshez, felszólítja a másik oldalt, hogy ne akadályozza a népszavazás rendezett lebonyolítását: „Döntsön a nép!"

Hogyan dőlt el, hogy népszavazást kezdeményeztek?

Ez is úgyszólván magától dőlt el, anélkül, hogy formális testületi döntés született volna róla. A népszavazás gondolata a levegőben volt. A nyáron, amikor a tárgyalások még jól haladtak, személyes beszélgetésekben többször is szóba került, hogy ha létrejön a megállapodás, népszavazással kellene megerősíteni. Úgy emlékszem, hogy Tölgyessy is fölvetette ezt, és Szelényi Iván – aki politikailag ekkoriban inkább az MDF-hez húzott, de a régi barátságai hozzánk kötötték –, szóval Iván is szóba hozta (valószínűleg Konrádnak, nekem Haraszti Miki adta tovább). Kézenfekvő volt, hogy az új helyzetben a népszavazás nem a megállapodás megerősítésére, hanem a korrigálására szolgálhatna.

Ezek szerint az Ügyvivői Testületet kész helyzet elé állítottátok?

Hát bizony, így mentek akkoriban a dolgok. Amikor én hazajöttem Amerikából, az ÜT gyakorlatilag nem is működött. Voltak ügyvivők, de nem voltak rendszeres testületi ülések. Történetesen én szerveztem meg, hogy az ÜT hetente egyszer, egy meghatározott este összeüljön. Én, aki a tagja sem voltam. Nem léteztek személyre szabott feladatkörök, és ügyvivőnek lenni inkább csak jog volt, semmint kötelesség: akinek éppen nem volt érkezése hozzá, egyszerűen nem jelent meg, mások egy óra késéssel állítottak be. Sokáig arra vonatkozóan sem voltak szabályok, hogy az ügyvivők hogyan nyilatkozhatnak, mindenki beszélt a pillanatnyi ihlete szerint. Nagy adag rosszul értelmezett bázisdemokrácia is keveredett a dologba: az ÜT a tagok nyilvánossága előtt ülésezett; aki éppen bent járt a pártirodában – később a székházban –, beülhetett a tárgyalóba, ha éppen kedve szottyant rá, még szót is kaphatott. Aminek persze az a kevéssé demokratikus következménye lett, hogy a kényes döntéseket olykor tudatosan „házon kívül", ad hoc megbeszéléseken tűztük napirendre. Jó darab időbe tellett, míg ebbe a szervezeti káoszba sikerült rendet vinnünk.

Úgy tudom, hogy a végső döntés néhány nappal később az SZDSZ-aktivisták Sopron melletti felkészítő táborában született meg.

A szervezeti zűrzavar újabb bizonyítékaként. Amikor megbeszéltük, hogy mi lesz az SZDSZ nyilatkozatában, nem gondoltuk végig, hogy mi most meghoztuk a párt történetének egyik legfontosabb döntését. Mikor aztán az Ügyvivői Testület ex post facto megvitatta a népszavazási kezdeményezést, azt a – valljuk be, elég hajmeresztő – határozatot hozta, hogy majd a Sopron melletti táborban feltesszük a kérdést, hogy legyen-e népszavazás, és azok fogják kimondani a végső szót, akikre az aláírásgyűjtés rohammunkájában számíthatunk.

Miért volt ez hajmeresztő? Ez volt az első országos népszavazás Magyarországon, a törvényt is csak annak az évnek az elején fogadták el. Semmilyen tapasztalat nem állt rendelkezésre arról, hogy mekkora feladat a szükséges számú érvényes aláírást összegyűjteni.

Ez igaz, de mégiscsak elképesztően dilettáns ötlet volt. Ép ésszel nem gondolhattuk, hogy az alá-nem-írás bejelentésekor a népszavazást nem hozzuk szóba. Az összecsapás dramaturgiája azt kívánta, hogy a nyilatkozatunk a „Döntsön a nép!" felkiáltással záruljon. Az sem volt mellékes szempont, hogy az eseményt élő egyenesben közvetítette a tévé és a rádió: ordas hiba lett volna elszalasztani a lehetőséget, hogy a népszavazási kezdeményezést bevigyük a köztudatba. Szóval, a népszavazási kezdeményezésnek ott és akkor el kellett hangoznia, érdemben tehát teljesen rendben volt a dolog. Igen ám, de attól a perctől fogva, hogy Tölgyessy felolvasta az SZDSZ nyilatkozatát, a népszavazás meg volt hirdetve. Az nem úgy van,

[315] Horváth Zoltán és Lindner András: „Portré: Kis János." *HVG*, 1989. augusztus 4.

[316] V. Bálint Éva: „Békés átmenet vagy diktatúra? Beszélgetés Kis János filozófussal." *Magyar Hírlap*, 1989. szeptember 12.

hogy egy párt az ország nyilvánossága előtt bejelenti, hogy népszavazást kezdeményez, aztán szép csendben megfeledkezik a dologról, mert egy aktivistaképző tábor résztvevői nem jól szavaznak. Ez valóságos politikai harakiri lett volna. Szóval jól csináltuk, noha nem tudtuk, hogy mit csinálunk. Egy-két évvel később, megállapodottabb viszonyok között az ÜT előzetes felhatalmazást adott volna a tárgyalódelegációnak, hogy a rendkívüli helyzetben azonnal döntéseket hozzon, és eljárási szempontból is rendben lett volna minden. Az aktivistákat pedig tájékoztatni és mozgósítani kellett volna, nem a kezükbe tenni a döntést – különösen nem egy olyan kérdésben, amely valójában már eldőlt.

Szerencsére a soproni tábor résztvevői lelkes közfelkiáltással álltak a népszavazás mellé.

Méghozzá abban a boldogító tudatban, hogy ők döntöttek. Ilyen szempontból jól sült el a dolog.

Át voltak verve?

Nem voltak átverve, mert mi egyszerűen nem tudtuk, hogy mit csinálunk, amikor szavazásra bocsájtottuk a kérdést. Mi magunk sem voltunk a tudatában, hogy a történelem már napokkal előbb eldöntött mindent. Én legalábbis biztosan nem voltam a tudatában, de érzésem szerint a többiek sem.

Napokon belül elindult az aláírásgyűjtés.

Nagyjából három hét alatt összegyűlt valamivel több, mint 200 ezer aláírás, ebből az Országos Választási Bizottság körülbelül 112 ezret ismert el érvényesnek. Addigra már az Országgyűlés törvénybe iktatta az állampárt és a csonka EKA közti megállapodást – bizonyos változtatásokkal, melyeket a kodifikációt végző Igazságügyminisztérium csempészett az egyezségbe –, és az elnökválasztást is kitűzték november 26-ára – véletlenül vagy sem: Pozsgay születésnapjára. Amikor azonban kiderült, hogy bőven együtt van a népszavazás kötelező elrendeléséhez szükséges százezer aláírás, a menetrend felborult. A bomlófélben lévő pártállam nem merte megtagadni a népszavazás elrendelését. Az Országgyűlés annyit tett, hogy értelmező kommentárral egészítette ki a kérdéseket. Természetesen az első kérdés miatt csinálták ezt: felhívták a választók figyelmét arra, hogy ha az elnökválasztásra a parlamenti választások után

kerül sor, akkor a nép már nem közvetlenül, hanem a képviselői útján fog dönteni. A kiegészítés végül is szolgálatot tett nekünk: utólag nem lehetett jóhiszeműen azt mondani, hogy a választók meg voltak tévesztve, nem is tudták, hogy mire szavaznak. A referendumot végül épp november 26-ra tűzték ki, a köztársasági elnökválasztás időpontját pedig január 7-ére halasztották.[317]

Abból azonban már semmi nem lett, mert mind a négy kérdésben az igenek győztek... Számítottatok ekkora győzelemre?

Az egy percig nem volt kétséges, hogy a négy közül három kérdésben győzni fognak az igenek, abban azonban egyáltalán nem lehettünk biztosak, hogy az elnökválasztás kérdésében is az igenek kerekednek felül. És bár erősen bíztunk benne, hogy a népszavazás érvényes lesz, azért amellett is szóltak érvek, hogy érdektelenségbe fulladhat. Az MDF bojkottra szólított fel – fájdalmamra épp Csengey Dénes volt az, aki a televízióban bejelentette: „Nem megyünk el! Nem szavazunk!"[318] Az MSZP pedig sietve átdobta a kormányrudat, belement a munkásőrség feloszlatásába, a munkahelyi pártszervezetek megszüntetésébe, és még a pártvagyonnal való elszámolásba is, majd pedig telekürtölte a sajtót azzal, hogy a négyből három kérdés már el van intézve, nincs miért szavazni róluk. Nem lehettünk biztosak benne, hogy ezeknek a történéseknek nem lesz-e demobilizáló hatásuk.

Nem lett. Ezt mivel magyarázod?

A „háromoldalú" tárgyalásoknak volt egy súlyos fogyatékosságuk: az ellenzék a teljes folyamat nyilvánosságát akarta, ám az MSZMP ebbe csak színleg ment bele, és mivel a médiát a kezében tartotta...

...azért ekkor már az újságírók nagyjából azt beszéltek, amit jónak láttak.

Valóban, a rendszer bomlásának egyik fontos tünete volt, hogy a pártközpont már nem tudta kontrollálni: mit beszélnek és kivel készítenek

[317] Az Országgyűlés 1989. október 31-én dönt a népszavazás kiírásáról és elnökválasztás elhalasztásáról. Lásd *Népszabadság*, 1989. november 1.

[318] Az MDF elnöksége által közreadott bojkottfelhívást Csengey Dénes, az MDF elnökségi tagja olvasta fel a Magyar Televízió *Napzárta* című műsorában 1989. november 14-én este.

interjút az újságírók, riporterek. De ragaszkodott hozzá, hogy az albizottsági és középszintű bizottsági üléseken ne lehessenek jelen az írott sajtó, a rádió és a televízió munkatársai. Élő egyenes közvetítésről szó sem lehetett, és az utólagos beszámolók is felettébb hiányosak, töredékesek voltak. Ez eleve gyanakvást ébresztett a politikára odafigyelő közvéleményben, mely egyébként is hajlamos úri suskust orrontani, amikor pedig kiderült, hogy van három szervezet – az SZDSZ, a Fidesz és a Liga –, amelyik nem ír alá, a gyanú sokakban bizonyossággá érett. Csengeyék nem is tehettek volna rosszabbat annál, mint hogy bojkottra szólítják fel a szavazóikat: magukra húzták a gyanút, hogy titkos alkut kötöttek az állampárttal, és most ehhez ragaszkodnak tűzön-vízen át. A saját tagságukat sem sikerült maguk mellé állítani. Biztosan tudjátok, hogy az MDF tagjai és hívei meglepően nagy számban vettek részt a népszavazáson, dacolva pártjuk felhívásával. A mi házunkban a lakók többsége jobboldali volt, egyikük az első parlamenti ciklusban a Fórumot képviselte az Országos Választási Bizottságban, de ők valamennyien elmentek szavazni. Pető Iván mesélte, hogy a népszavazás másnapján a rádióban összefutott Kónya Imrével, aki magasra tartott jobb kezének két ujjával a győzelem V-jét mutatva köszöntötte. Iván befele ment, Kónya kifelé jött. Mit tesz isten, akkor érkezett Csurka is, szintén egy reggeli interjúra; Iván után lépett be a kapun. Amikor Kónya meglátta őt Iván háta mögött, sietve leengedte a karját…

Az MSZMP – illetve ekkor már MSZP – azonban nem bojkottra szólított fel, hanem arra, hogy az emberek szavazzanak nemmel az első kérdésre.

Szerintem ez is óriási hiba volt; pont az ellenkezőjét csinálták annak, amit az érdekükben állt volna. Ha már úgy döntöttek, hogy három kérdésben engednek, és ezzel – reményeik szerint – eljelentéktelenítik a népszavazást, akkor ennél kellett volna maradniuk: hallgatni, hallgatni, és még egyszer hallgatni. Ehelyett egyre dühödtebb kampányba lovalták bele magukat. Ezzel mozgósították a saját híveiket, akik azért mentek el szavazni, hogy az elnökválasztás kérdésére nemet mondjanak, a másik oldal híveit pedig a szocialista választók mozgósításával ösztökélték szavazásra, mert beleverték az orrukat abba, hogy a dolognak igenis tétje van.

Mámorító heteket éltetek át…

Így van, éreztük, hogy felfelé ívelő pályán vagyunk. Rengetegen vállalkoztak rá, hogy utcai standokon fogadják az aláírni kész polgárokat,

Budapesten és a nagyobb települések többségében minden aluljáróban, minden vásárcsarnok előtt, minden nagyobb téren ott álltak a standjaink, a standoknál pedig sorok kígyóztak. Szeptember elején az SZDSZ támogatottságát 2–4 százalékra mérték, november végén átléptük a 10 százalékot. Szeptember elején lehetett vagy hatezer tagunk, december elején húszezren voltunk.

Mialatt ti szélsebesen növekedtetek, az MDF átmenetileg elbizonytalanodott és elszigetelődött.

A Fidesz velünk együtt megtagadta az aláírást, és a népszavazás kezdeményezésébe is beszállt. A szociáldemokraták, akik fenntartásokkal írták alá a szeptember 18-ai megállapodást, valamint a kisgazdák, akik fenntartás nélkül aláírták, a közhangulatot érzékelve dezertáltak az aláírók táborából és átálltak a népszavazás kezdeményezői közé. Az EKA négy pártja állt a népszavazás oldalán, a másik oldalon az MDF a kereszténydemokratákkal és a Néppárttal maradt. Az SZDSZ november 4-ei küldöttgyűlésén Konrád Gyuri azzal a javaslattal állt elő, hogy tegyünk ajánlatot négypárti koalícióra a Fidesznek, a kisgazdáknak és a szocdemeknek – ez ugyan nem volt időszerű, és mint a választások után kiderült, később sem lett volna realitása, de jól tükrözte az akkori hangulatot: mi hirtelen egy széles összefogás tengelyébe kerültünk, az MDF pedig magára maradt.

Úgy hírlett, hogy – többek között – a szavazókörökbe delegált aktivisták visszajelzései alapján már november 27-én hajnalban sejtettétek, hogy az összes kérdésben az igenek győztek, miközben a hivatalos adatközlés hirtelen megszakadt…

Mi elsősorban az adatközlés megszakadása alapján feltételeztük, hogy győzött a négy igen. Az elnökválasztás kérdésében annyira kicsiny volt a különbség az igenek és a nemek között – végül alig több mint hatezer szavazattal győztek az igenek –, hogy az eredmény az éjszaka folyamán újra és újra átperdült. Az utolsó közlés talán hajnali 6-kor hangzott el, akkor éppen a nemek voltak többségben. Az SZDSZ irodája a Ráday utca és az Erkel utca sarkán, egy volt Patyolat-fiók helyén működött, rengetegen zsúfolódtunk össze azon a szűk helyen, szabad demokraták, fideszesek, szocdemek, talán még kisgazda is akadt közöttünk. A tájékoztatás megszakadásából arra következtettünk, hogy végleg felülkerekedtek az igenek,

és az elvtársak most tanakodnak, hogy mihez kezdjenek. Amikor ennyire szoros az eredmény, könnyű belepiszkálni, ezért a hallgatás rossz ómen volt, úgy döntöttünk hát, hogy elébe vágunk az esetleges csalási kísérletnek. Délelőtt 10 vagy 11 órára sajtótájékoztatót hirdettünk a Kossuth klubba. A zsúfolásig megtelt teremben Pető Iván bejelentette a négy igen győzelmét. „Honnan tudják?" – kérdezte egy újságíró. „Elmentünk a BM épülete előtt", felelte Iván egyszerre rejtelmes és barátságos mosolyával, „és meghallottuk a falon keresztül." Kora délután Pozsgay Imre is sajtótájékoztatót tartott. Elismerte az eredményt, és közölte, hogy a népszavazás kimenetele az ő államfői ambícióinak a végét jelenti. Az MSZP és az MDF is úgy nyilatkozott, hogy tiszteletben tartják a választók akaratát.

A népszavazásról két egymással ütköző narratíva él a köztudatban. A liberális narratíva szerint az MSZMP és az MDF között született alku esélyt adott volna az állampártnak, hogy hatalmi pozíciókat mentsen át a szabad országgyűlési választások utáni időkre. A népszavazás ezt hiúsította meg; így vált lehetővé a rendszerváltás következetes megvalósítását. Az ellennarratíva szerint a ti kezdeményezésetek egy manipulatív cselfogás volt; kizárólag arra szolgált, hogy kicsiny elitpártból hirtelen nagy párttá tegyen benneteket. Magatokat az egyedüli kemény rendszerváltóknak tüntettétek fel, Antallékat pedig az elvtelen megalkuvók pozíciójába szorítottátok. Nem kérdezem, hogy a két narratíva közül melyikkel értesz egyet, de szeretném, ha mindkettőről beszélnénk.

Meg fogtok lepődni: szerintem az lett volna a kívánatos, hogy a kedélyek lecsillapodása után a két oldal össze tudjon békülni egy harmadik értelmezésben, mely szerint az aláírók és az alá-nem-írók között munkamegosztás valósult meg: az aláírók létrehoztak egy megállapodást, melyet nem kellett mindenestül elvetni, elég volt korrigálni – az alá-nem-írók pedig kiharcolták a korrekciót. A „mérsékelteknek" és a „radikálisoknak" is megvolt a szerepük a rendszerváltás forgatókönyvének létrehozásában. Nem tervezett, még csak nem is szándékolt munkamegosztás volt ez, de mégiscsak munkamegosztás: a békés átmenet szabályait közösen alkottuk meg, noha nem egyetértésben, hanem kiélezett politikai küzdelemben. Nagy baj, hogy ez a közös értelmezés évtizedek múltán sem tudott kialakulni.

Az „együtt"-be az állampártot is beleérted?

Az állampárt egy bomlófélben lévő, hatalmas organizmus volt; vezető politikusai között ott volt Fejti György, Berecz János, Grósz Károly, akik szívük szerint a rendcsinálást választották volna, de ott volt Németh Miklós, Pozsgay Imre és Nyers Rezső is, akik más és más módon, de közeledtek a rendszerváltás elfogadása felé. Vicces, de még Grósznak is volt valami pozitív szerepe. 1988 őszén a Sportcsarnokban valami nagygyűlésen fehérterrort vizionált,[319] és – már nem emlékszem, hogy ugyanebben a beszédében-e – szükségállapotról (na persze gazdasági szükségállapotról) hablatyolt; a vaknak is felnyitva a szemét, hogy mire lenne képes, ha volna ereje hozzá, de persze nem volt, és amikor ez kiderült, az emberek, akik már majdnem félni kezdtek, már nemcsak azt tudták, hogy „ezektől" sürgősen meg kellene szabadulni, hanem azt is, hogy ez lehetséges. És hát az állampárt volt a nem túl jelentős Münnich Ferenc Társaság és a nála sokkal jelentősebb reformkörös mozgalom is, mely szintén különböző irányokra bomlott, az MSZMP-n kívüli világot megosztó népi-urbánus ellentét az MSZMP-n belül is megjelent, még a reformkörök kezdeti egységének is véget vetett. És az állampárt volt az összezavarodott, iránytű nélkül maradt apparátus is, meg a szanaszét spriccelő tagság. Szóval igen, mindezt figyelembe véve az állampárt is beleértendő a harmadik értelmezésbe.

Hogyan volna lehetséges ilyen narratíva, hiszen a népszavazás a kerekasztal-megállapodás tarthatatlanságával igazolta magát?

Rendes körülmények között az idő múlásával az emberek kritikai rálátást szereznek arra, amit egykor cselekedtek; tudatára ébrednek annak, amit akkor még nem tudhattak, vagy ha tudhattak volna, a harci helyzetben benne állva nem voltak képesek meglátni. Ennyi idő után a liberálisok beláthatják, hogy Antallt nem kétes szándékok vezérelték, amikor be-

[319] Grósz Károly, az MSZMP első titkára 1988. november 29-én beszélt a Budapest Sportcsarnokban, a budapesti pártaktíva-értekezleten. Részlet a beszédből: „A harc eredménye csak tőlünk függ, mert osztályharc lett ez a javából. Attól, hogy képesek vagyunk-e visszanyerni önbizalmunkat, magunk mellé tudjuk-e állítani a józan erőket, s ha kell, határozottan fel tudunk-e lépni az ellenséges, ellenforradalmi erőkkel szemben. [...] Ha nem, az anarchia, a káosz és — ne legyen illúzió — a fehérterror fog eluralkodni." *Népszabadság*, 1988. november 30. Az aktíva-értekezleten a lap híradása szerint több mint tízezren voltak jelen.

lement az MSZP feltételeibe, miként a konzervatívok is beláthatják, hogy az alku megkötése hibás helyzetértékelésen alapult. Nem arra gondolok, hogy a két oldal mindent pontosan ugyanúgy értelmezne, csupán arra, hogy a nézetkülönbségek ne tegyék lehetetlenné egy közös fedőtörténet elfogadását. Szerintem nemcsak egymás elfogadásához jutnánk közelebb, ha a történtekről alkotott magyarázataink között csökkenne a távolság, hanem a történelmi igazsághoz is, mert a rendszerváltás tényleg valamennyiünk közös műve volt.

De mi jelentősége volna ennek ma már? A rendszerváltó generáció – Orbán Viktoron és néhány kiszolgálóján kívül – már semmilyen politikai szerepet nem játszik.

Csakhogy maga a rendszerváltás megkerülhetetlen része a mai politikai gondolkodásnak. Ez az origo, itt jött létre a demokratikus köztársaság, mely történetének második évtizedében erodálódott, majd összeomlott Orbán csapásai alatt. Nem mindegy, hogy azok, akik magukat az Orbán-rezsim ellenzékéhez sorolják, hogyan gondolkodnak 1989-ről, mert ez döntően befolyásolja, hogy mit gondolnak a 2010 előtti köztársaság elvi és intézményi alapjairól, az pedig arra lesz hatással, hogy milyen demokráciát teremtenek az Orbán-rezsim bukása után. Nagyobb falat ez, mint a kerekasztal-megállapodás és a népszavazás értékelése, de az is része a feldolgozandó anyagnak.

Kezdjük akkor a liberális narratíván.

Rendben. Tagadhatatlan, hogy a népszavazás minden pontban az EKA eredeti álláspontjának szerzett érvényt. Az sem állítható komolyan, hogy ne hittünk volna ennek az álláspontnak a helyességében. A magam részéről ma is úgy gondolom, hogy ez volt a legjobb, amit az akkori magyarországi viszonyok között a megvalósítás esélyével képviselni lehetett. A népszavazás visszavonhatatlanul eldöntötte, hogy a harmadik köztársaság megszorítások nélküli képviseleti demokrácia lesz, vagyis a volt állampárt nem indul olyan hatalmi pozíciók birtokában, amelyeket nem az országgyűlési választásokon szerez, és nem a parlamentnek alárendelve gyakorol. Abba az irányba is tettünk egy hatalmas lépést, hogy a választások tisztaságát ne veszélyeztessék a régi pártállami rendszer maradványstruktúrái: hogy ne létezzenek többé munkahelyi pártszervezetek, ne kelljen tartani fegyveres pártmilíciától, az állampárt elszámoljon a vagyonával. Arra a kérdésre, hogy az átmenet hogyan zajlott volna le a népszavazás nélkül, nincs válasz, mert a történelmet nem laboratóriumban csinálják, ahol a kísérletek megismételhetők: minden változatlan marad, csak egyvalami módosul, jelen esetben elmarad a népszavazás. De az biztosan nem állítható, hogy tisztább lett volna a folyamat, és egyértelműbb a közjogi eredménye, ha nem győz a négy igen.

Antall állítólag azt mondta Tölgyessynek, hogy a népszavazás kiváltotta egy nem kívánt kompromisszumból.

Igen, én is így tudom.

Az ellennarratívára áttérve: a szándékaitok őszinteségét azzal szokták kétségbe vonni, hogy megvétózhattátok volna a megállapodást, de nem vétóztátok meg. Ezzel állítólag magatok is elismertétek, hogy az Antallék által aláírt megállapodás előre vitte a békés átmenetet.

Radikálisabbak voltunk az EKA jobboldali tagszervezeteinél, de nem voltunk fanatikusok. Amíg lehetett, küzdöttünk egy vállalhatóbb kompromisszumért. Attól fogva, hogy Szabad György megtelefonálta az elutasító választ a végső ajánlatunkra, már nem volt esély jobb megállapodás elérésére, mint amit Pozsgay és Antall tető alá hozott. Az elé a választás elé kényszerültünk, hogy vagy vétót emelünk a megállapodás ellen, és akkor nulláról kell mindent újrakezdeni, vagy nem állunk az aláírás útjába, és népszavazással próbáljuk kikényszeríteni a megállapodás korrigálását. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi járt a kisebb kockázattal. Ha a tárgyalások kudarcba fulladnak, teljes lett volna a politikai káosz, kiszámíthatatlan folyamatok indultak volna el. Ezt nem akarhattuk. Emlékeztek: a március 19-ei közgyűlésen az észszerűen korlátozott konfrontáció taktikáját javasoltam az SZDSZ-nek. Gyakoroljunk nyomást az állampártra, de észszerű korlátok között. Ennek a taktikának a megállapodás átengedése és kívülről kikényszerített korrigálása felelt meg, nem az egész folyamat ellehetetlenítése.

Ez érthető, de sor kerülhetett volna a szeptember 18-ai megállapodásra, ha az MDF nem megy bele az MSZMP feltételeibe? Pozsgayék tényleg megmakacsolták magukat a köztársasági elnök, a munkásőrség, a munkahelyi pártszervezetek és a pártvagyon kérdésében... Antallék állás-

pontja az volt, hogy az elnökválasztás ügyében tett engedmény egyszeri kivétel, a többi ügyet pedig majd később rendezik.

Az egyszeri kivétel kockázatairól a múltkor már beszéltünk. Valószínűleg az egyszeri kivétel vált volna később főszabállyá. Ami pedig a többi ügyet illeti: ha ragaszkodunk hozzá, hogy ezek a közeljövőben rendeződjenek, akkor erre garanciákat kell kérni. Ilyen garancia lehetett volna, hogy a megállapodás listába veszi a nyitott kérdéseket, leszögezi, hogy ezeket egy második tárgyalási forduló fogja rendezni, és rögzíti a második forduló menetrendjét.

A három „ráadás"-kérdésben az állampárt garanciák nélkül is engedett. Az ellennarratíva szerint az is a viselkedésetek álságosságát bizonyítja, hogy ezeket a kérdéseket a parlament közben már le is zárta.

Hol azt mondták, hogy az alá-nem-írás álságos volt a részünkről, mert mi is tudtuk, hogy ennél jobb megállapodást nem lehet elérni, csak azt akartuk, hogy más piszkítsa be a kezét helyettünk. Hol meg azzal vádoltak, hogy az általunk kezdeményezett népszavazás – a „ráadás"-kérdésekben legalábbis – szükségtelen volt, mert lám az MSZMP és a parlamentje ezekben a kérdésekben engedett. A két dolog együtt nem tartható. Ha a népszavazás rémképe meghátrálásra kényszerítette az állampártot, akkor be van bizonyítva, hogy a békés átmenet felborítása nélkül meghátrálásra lehetett bírni, tehát az Antallék által megkötött kompromisszum szükségtelen volt.

Az MSZMP, illetve az utódpárt MSZP szerint ők nem a népszavazástól való félelem hatására engedtek. Németh Miklós akkori miniszterelnök visszaemlékezéseiben[320] azt állítja, hogy az ő kormánya már szeptemberben előkészítette a törvényjavaslatokat, amelyek rendelkeztek a munkásőrség feloszlatásáról és a munkahelyi pártszervezetek megszüntetéséről.

Nem kétlem, hogy folytak ilyen előkészületek. Egyébként is tudható, hogy az MSZP alakuló kongresszusán – októberben, az aláírásgyűjtési időszak kellős közepén – Németh, Pozsgay és Horn Gyula beterjesztett egy határozati javaslatot a munkásőrség feloszlatásáról, a munkahelyi pártszervezetek megszüntetéséről és a pártvagyonnal való elszámolásról.[321] Csakhogy ezt a javaslatot a frissen megválasztott pártelnök, Nyers Rezső nem támogatta, a küldöttek nagy többsége pedig ellene szavazott. Vagyis még a Grószéktól megszabadult párt sem volt abban az állapotban, hogy engedjen a merev ellenállásából, amíg erőbe nem ütközött. De mihelyt láthatóvá vált, hogy a népszavazás kiírásához szükséges aláírások össze fognak jönni, a szocialisták hanyatt-homlok rohantak a parlamentbe a kormány törvényjavaslataival. Szerintem ez a történet a mi helyzetértékelésünket igazolta: az ellenzék nem volt kényszerhelyzetben, jobb megállapodást lehetett volna kötni, mint ami ténylegesen megkötetett.

Az ellennarratíva szerint a munkahelyi pártszervezetekre, a pártvagyonra és a Munkásőrségre vonatkozó kérdések hozzáadása az igazi harci kérdéshez már önmagában manipulatív volt. Miközben az elnökválasztás kérdése megosztotta a közvéleményt, ebben a három kérdésben a nagy többség az igenek oldalán állt.

Miért volna eleve manipulatív egy megosztó kérdés összekapcsolása olyan kérdésekkel, amelyek körül széles konszenzus alakult ki? Manipulatív akkor volna, ha a konszenzus által övezett kérdéseket nem ugyanúgy a képviseleti demokráciához vezető, szabad és tisztességes választások előkészítése tűzte volna napirendre, mint a megosztó kérdést. Csakhogy az EKA egyetértett abban, hogy mind a négy követelés teljesülése szükséges feltétele a békés átmenetnek. A négy igen az EKA eredeti álláspontját képviselte, és Antall nem azért tért el ettől az állásponttól, mintha már nem értett volna egyet vele. A tárgyalások előbb bicsaklottak meg ezen a három ügyön, mint a köztársasági elnök ügyén. Minél konokabb volt az MSZMP e követeléseket elutasításában, annál indokoltabbnak látszott, hogy igenis napirendre kell tűzni őket.

Említetted, hogy az SZDSZ támogatottsága a népszavazási kampány előtt 2–4 százalék között mozgott, decemberben viszont átlépte a 10 százalékos lélektani határt. A következő három hónapban 20 százalék fölé emelkedett. Minek tulajdonítod ezt a rendkívül gyors emelkedést?

[320] Oplatka András: *Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke"*. Budapest: Helikon Kiadó 2014.

[321] Az MSZMP KB 1989. június 23–24-ei ülésén Horn Gyula ezt mondta: „Feladat a pártvagyon minél nagyobb részét átmenteni. És úgy tovább vinni, hogy a pártjelleg eltűnjön, de a párt rendelkezésére álljon." *Népszabadság*, 2004. szeptember 18.

Mi másnak tulajdonítanám, mint annak, hogy az alá-nem-írás és a népszavazás kezdeményezése találkozott a közhangulattal? De azért itt megállnék egy pillanatra. A kérdésed eszembe juttatja Debreczeni József cikkét, melyet 30 évvel az SZDSZ megalakulása után jelentetett meg.[322] Debreczeni még itt is a régi elbeszélését ismétli meg, mely szerint nekünk nem volt reális esélyünk arra, hogy nagy párttá váljunk, és a népszavazás egy kétségbeesett kommunikációs trükk volt a nem létező esély megteremtésére, ami azonban visszaütött ránk is és az induló demokráciára is. A demokráciára azért, mert a nagy népszavazási átveréssel végzetesen megosztottuk a politikai mezőt, magunkat a következetes rendszerváltás egyedüli bajnokainak állítva be, az MDF-et pedig a megalkuvó szerepébe tolva. Ránk pedig azért, mert liberális világnézeti pártként eleve arra voltunk ítélve, hogy kis párt legyünk, és az igazi alapokat nélkülöző, hirtelen felemelkedést nem követhette más, mint szánalmas összeomlás.

Az MDF sem végezte dicsőségesen, Debreczeni pedig Gyurcsány pártjában kötött ki...

Nézd, az évek során megtanultam tisztelni Debreczenit. Őszinte demokratának, a köztársaság eltökélt hívének tartom, akitől mindig is távol állt a jobboldalon oly gyakori és bizony a baloldalon sem ritka liberalizmusellenesség. Van azonban egy nem túl szerencsés tulajdonsága: éles helyzetekben meglódul a fantáziája. Olyan kapcsolatokat, tetteket és szándékokat tulajdonít az ellenfélnek, melyek alkalmasak az illető lejáratására, csak éppen a ténybeli bizonyítékok hiányzanak. Az ilyen megalapozatlan feltételezésektől úgy látszik később is nehezen válik meg – az SZDSZ esetében legalábbis ez a helyzet. Hogy az MDF maga lavírozta bele magát egy szükségtelen és a nyilvánosság előtt nem vállalható alkuba, arról már beszéltünk. A népszavazás éles politikai összecsapássá vált a két párt között, márpedig a békés eszközökkel vívott politikai harcok kimenetelét nagyrészt az dönti el, hogy ki nyeri meg a küzdelmet a konfliktus értelmezéséért. Az SZDSZ kétségkívül kihasználta az MDF taktikai hibáit annak érdekében, hogy a saját értelmezését vigye győzelemre, de az MDF

[322] Debreczeni József: „Alakulhatott-e volna másképp a magyar demokrácia sorsa? Szabaddemokraták tündöklése és nyomorúsága." *Magyar Narancs*, 2018. november 29.

ugyanezzel próbálkozott velünk szemben. Mindkét oldalon elhangzottak túlzó kijelentések, amiből utóbb mindkét oldalnak jó lett volna visszavennie. Ha összehasonlítod a *Magyar Fórum* és a *Beszélő* november 26-a előtti utolsó számait, látni fogod azért, hogy ki ment igazán messzire a durva vádaskodásban.

Elkanyarodtunk a kérdésemtől. Az SZDSZ rendkívül gyors felívelése tény, ami magyarázatot igényel. Debreczeni magyarázatát elveted, de mi a te magyarázatod?

Egy korábbi alkalommal szóba került köztünk, hogy a Hálózat hónapjaiban a demokratikus ellenzék és szövetségesei lépéshátrányba kerültek, és megegyeztünk abban, hogy ezt a lépéshátrányt az SZDSZ megalakulása hozta be. Ez így volt, de csak a párttá szerveződés puszta tényét illetően. Ezután is maradt még egy átmeneti hátrányunk, ami az ország akkori állapotával függött össze, és amit csak egy szűk év alatt dolgozott le a politikai fejlődés dinamikája. A közhangulat '88 novembere, az SZDSZ megalakulása és '89 júniusa, az újratemetés között nem kedvezett egy olyan párt felemelkedésének, mely identitását a demokratikus ellenzék hagyományához kötötte. Ekkor még az MSZMP toronymagasan vezette a pártok népszerűségi listáját, az új pártok közül pedig azok váltak viszonylag népszerűvé, melyek nem keresték vele a konfrontációt. Tömegeket is ők tudtak könnyebben maguk köré gyűjteni, mert a hozzájuk való csatlakozás semmilyen vagy csak csekély személyes kockázattal járt. Ez növekedési gátat állított az SZDSZ elé, és akkor még nem lehetett tudni, hogy a gát valaha is leomlik-e. Szeptember elején találkoztam a lengyel követtel, akit még az előző rezsim küldött Magyarországra. Nem leplezte az ellenszenvét; amikor elváltunk, gúnyos mosoly ült ki az arcára, és búcsúzóul azt mondta: „Maguk nem lesznek bent a parlamentben." „Úgy gondolja?", kérdeztem tőle, az udvariasság határai között jelezve a kétkedésemet. „Itt mindenki így gondolja", válaszolta egy jóllakott macska elégedettségével.

Leforrázott a válasza?

Kisstílű ember volt, mondhatott akármit, lepergett rólam. Azt feleltem neki, hogy térjünk majd vissza erre a választások után. De már csak az utódjával, a kitűnő Maciej Koźmińskival térhettünk vissza rá, akit a Mazowiecki-kormány delegált Budapestre. Szóval, a nyár elején még úgy

álltak a dolgok, hogy egy lengyel bürokrata, akit elfelejtettek kitanítani diplomáciai jómodorból, megengedhette magának, hogy lefitymálja az SZDSZ-t. A Nagy Imre-temetés és a kerekasztal-tárgyalások lezárulása között azonban gyorsuló ütemben változott a helyzet. Az állampárt elfogadottsága erodálódott, képessége az általa előírt viselkedési normák kikényszerítésére egyre gyengült. Egyre merészebb dolgokat lehetett a büntetés veszélye nélkül mondani vagy csinálni. Ebben szerepet játszott maga az újratemetés, a kerekasztal-tárgyalások elindulása, az időközi választások sorozata, az MSZMP látványos fejetlensége – az, hogy a párt élére egy négyfelé húzó „négyesfogat" került –, és még sok minden más. Röviden: az SZDSZ útjában álló növekedési gátat a június 16-át követő hónapok történései elbontották. Hogy mi következik ebből szerintem? Hát az, hogy az alá-nem-írás és a népszavazás nélkül is növekedésnek indultunk volna. Valószínűleg nem olyan gyorsan és nem egészen azokra a magaslatokra, ahová szeptember 18-a után fél éven belül jutottunk. Hogy számokkal fejezzem ki a dolgot, az 1990. évi országgyűlési választásokon valamivel több, mint 21 százalékot kaptunk; a népszavazás nélkül érzésem szerint 16–18 százalékra lett volna esélyünk. És ez a válaszom a kérdésedre. A népszavazás azért hozott nem várt sikert nekünk, mert a közvélemény már amúgy is emelkedőben lévő hullámára kapaszkodott rá. Lehet, hogy ha nincs ez a hullám, el is bukott volna.

Miért bukott volna el?

Azért, mert egy-két hónappal korábban a választópolgárok még valószínűleg napirendre tértek volna a kerekasztalnál kötött kompromisszum fölött. Talán lett volna morgolódás, de az emberek nem mentek volna el, vagy nem elég sokan mentek volna el, hogy a szavazatukkal tiltakozzanak ellene. Tömeges engedetlenségi mozgalomnak '89 őszén sem lett volna esélye. De egy törvényes tiltakozásnak már esélye volt. És mi nem polgári engedetlenségi mozgalmat kezdeményeztünk, hanem a törvény által biztosított népszavazást. A politikailag aktivizálódó állampolgárok alkotmányos jogukkal élve, személyes kockázat vállalása nélkül adhattak kifejezést az elégedetlenségüknek.

Szeretnék visszatérni arra a bizonyos harmadik narratívára, amelyikről beszéltél. Szerinted miért nem tudott kialakulni ez a konszenzuális narratíva?

Az összetorlódott idő című esszémben[323] írtam arról, hogy a rövid 20. század magyar történelmét egy hol hideg, hol forró polgárháború uralta, melyet a jobb- és a baloldal vívott egymással életre-halálra. 1989 nagy kérdése az volt, hogy a demokrácia intézményei konszolidálódnak, és lojális ellenfelek békés politikai versengésévé szelídítik a „százéves háborút", vagy a „százéves háború" kiújulása temeti maga alá a demokratikus intézményeket. A kerekasztal-tárgyalásokról, a népszavazásról és a rendszerváltás egészéről azért nem alakult ki közös fedőtörténet, mert a „százéves háború" kerekedett felül. Ebben látom a hosszabb távú magyarázat lényegét. Rövid távon, azt hiszem, abban rejlik a magyarázat, hogy a népszavazás tétje egészen rendkívüli volt mindkét oldal számára. A népszavazás sikere megrendítette az MDF tárgyalási magatartásának hitelét; ha kudarcba fullad, az minket mutatott volna jelentéktelen mitugrásznak. Ezért aztán a fórumosokból erős SZDSZ-ellenes indulatokat váltott ki, hogy őket, akik meggyőződésük szerint a politikai realizmust és az elvszerűséget ideálisan párosítva nagyvonalú kompromisszumot kötöttek a békés rendszerváltás érdekében, a népszavazás egy szükségtelen alku részeseiként tüntette föl, akikre a közvélemény nagyobbik fele mint megalkuvókra tekint. Debreczeni példája mutatja, hogy ehhez nem kellett osztani a liberalizmussal szembeni előítéleteket, melyekből a Fórumban amúgy nem volt hiány. Bennünket pedig, mi tagadás, túlzottan magabiztossá tett a nem remélt gyorsaságú felívelésünk, ami a velünk szemben eleve ellenséges fórumosok rólunk alkotott képét valószínűleg nem befolyásolta, de – mondjuk így – a Debreczeni-típusú jobboldaliak rossz érzéseinek eloszlatásában nem segített.

Ezt hogyan értsük?

Reflektálnunk kellett volna a népszavazást kísérő feszültségre, és törekednünk a csillapítására, mi pedig erre a feladatra nem voltunk felkészülve.

De hát reflektáltatok rá! Éppen te publikáltál cikket a népszavazás után

[323] Kis János: „Az összetorlódott idő." *Az összetorlódott idő* című kötet címadó írása. Pozsony: Kalligram 2013.

egy héttel a Magyar Nemzet*ben, melynek pontosan az volt a célja, hogy lecsillapítsa a kedélyeket.*[324]

Való igaz, nem lehetett nem érzékelni, hogy a népszavazás feszültséget vitt a politikába – pontosabban tovább növelte a szeptemberi, kierőszakolt megállapodás által keltett feszültséget. Attól tartottam, hogy ha nem sikerül kiereszteni a gőzt, az átmenet kölcsönösen elfogadott forgatókönyv nélkül maradhat, amit nagyon nem szerettem volna. Ezért írtam meg azt a bizonyos cikket, mely arról igyekezett meggyőzni a közvéleményt, hogy a népszavazás végképp lezárta a megelőző, feszültségteli időszakot. A politikai nagyfeszültséget annak tulajdonítottam, hogy előbb – a tárgyalások időszakában – nem volt közös platform, melyet a hatalmon lévő párt és a teljes ellenzék egyaránt el tudott volna fogadni, később pedig – a népszavazás körüli harcok idején – mindkét oldal számára óriásira nőtt a tét: az aláírók a politikai hitelükért küzdöttek, az alá-nem-írók pedig a politikai komolyságukért. Ennek azonban most már vége, állítottam: a népszavazás az összes nyitott kérdést lezárta. Kerültem, hogy az aláírók viselkedését minősítsem; értékeltem, hogy az MSZP és az MDF kötelezettséget vállalt a népszavazás eredményének tiszteletben tartására, és kijelentettem, hogy az átmenet szabályai ilyenformán most már véglegesek, a szabad választásokig már nincs „harci" ügy. Elismertem, hogy maradt egy még mindig erősen megosztó kérdés, az elnökválasztás módjának kérdése, de azt írtam, hogy ezzel most nem kell foglalkozni: majd a szabadon választott Országgyűlés lesz hivatott rendezni a végleges alkotmány létrehozásakor.

Ezek szerint a cikkeddel éppen azt csináltad, amit az SZDSZ részéről az imént hiányoltál. Értsük ezt úgy, hogy benned megvolt az a készség, ami a párt egészéből hiányzott?

Részben igen, részben nem. Valóban törekedtem rá, hogy a folyó eseményeket ne csak a mi szempontjaink és céljaink szemszögéből nézzem, hanem próbáljak belegondolni abba, hogy ugyanazok az események hogyan festenek mások szempontjai és céljai felől nézve, és ne csak arra figyeljek, hogy az ő szavaik és tetteik hogyan jelennek meg a mi gondolkodásunk fényében, hanem arra is, hogy ők hogyan értelmezik a mi tetteinket és szavainkat. Vannak emberek, akikben eleve van hajlam és érzék az ilyesmire. Alik Smolar barátom például különösen erős ebben. Én nem. Az én esetemben ez nem hajlam és érzék, hanem – hogy úgy mondjam – világnézet dolga.

[324] Kis János: „A négy »igen« üzenete." *Magyar Nemzet*, 1989. december 5.

Világnézet dolga? Nem elegendőek a megértés instrumentális előnyei?

Lehetnek instrumentális előnyei, amikor azért próbálunk mások fejével (is) gondolkodni, hogy valamilyen távolabbi célunkat elérjük. Ez nem hangzik jól, és valóban problematikus, ha a cél a másik ember megtévesztése, manipulálása, kihasználása vagy alávetése. De nincs benne semmi rossz – ellenkezőleg, nagyon is értékelendő –, ha a cél valamilyen konfliktus méltányos rendezése vagy a kölcsönösen előnyös együttműködés lehetőségének megteremtése, és így tovább. A szóban forgó cikk megírására kétségkívül motiváltak instrumentális szempontok is: a politikai feszültség csökkentéséhez szerettem volna hozzájárulni. Engem azonban nemcsak ilyen instrumentális szempontok késztetnek arra, hogy próbáljak – hol több, hol kevesebb szerencsével – a másik oldal fejével is gondolkodni, hanem az a meggyőződés is, hogy ez egy kitüntetett fontosságú demokratikus erény, amit önmagáért is gyakorolni kell.

Miért?

Ha demokrata vagy, akkor tisztában vagy vele, hogy az állampolgári közösség nem hasonszőrű emberek önkéntes társulása. Polgártársainkat nem választjuk, azokkal is egy közösséget kell alkotnunk, akiknek más a viszonyuk a valláshoz, mint nekünk, másképpen gondolkodnak a világnézeti kérdésekről, mint mi, más az életfelfogásuk, sok mindenről a miénktől eltérő erkölcsi ítéletet alkotnak, különböznek tőlünk a szociális helyzetükben és az ehhez kötődő érdekeikben, és folytathatnám tovább. De emberként és polgártársként valamennyien egyenlők vagyunk, minden egyes állampolgár sorsa egyenlően fontos. Ha demokrata vagy, akkor elismered, hogy az ő szempontjaik és céljaik is számítanak; akkor is elismered ezt, ha a meggyőződésed szerint tévesek. Ez pedig arra kötelez, hogy próbáld a saját szemszögükből is nézni őket – és önmagadat. Én ezt a politikai etikát hoztam magammal a demokratikus ellenzéki múltamból, annak idején ezt próbáltam meg gondolati formába önteni *Vannak-e emberi jogaink?* című könyvemben, és ennek az etikának igyekeztem jól-rosszul megfelelni azokban az időkben is, amikor az országos politi-

ka résztvevője voltam. De azt is hozzá kell tennem, hogy a népszavazási győzelem és a rá következő gyors felívelés eufóriája engem is magával ragadott, én sem tudtam kivonni magamat a hatása alól. Ha a túlzott magabiztosság elmondható – márpedig elmondható – az SZDSZ egészének ekkori attitűdjéről, akkor elmondható rólam is. Ezzel módosítanám a te megfogalmazásodat.

Mit csináltál volna másképp, ha nem ragad magával a „túlzott magabiztosság"?

Szívesen beszélek erről is, de majd később. Most annál maradnék, hogy a népszavazásra a mai napig büszke vagyok. Ez egy nagyszerű tett volt; olyan politikai közösség hajtotta végre, amelyikhez érdemes volt tartozni. Az egyetemi irodám falán ma is ott van két akkori plakátunk: „Népszavazás az új Magyarországért" és „Aki otthon marad, a múltra szavaz."

Huszonkettedik beszélgetés

A pártállami parlament alkotmányt módosít – A Dunagate-botrány – Miért nem lettem képviselő? – Hogyan lettem pártelnök? – Választási kampány – Hazugság- és rágalomhadjárat az SZDSZ ellen – Az eredmények – Küldöttgyűlési beszéd

Az 1989. december 5-én megjelent Magyar Nemzet-cikkedben azt írtad, hogy a választásokig most már nem lesznek „harci" ügyek. Aztán másképp alakult. Januárban két botrány rázta meg a magyar politikát: a parlament módosította az elnökválasztás alkotmányos szabályát, és kirobbant a Dunagate-ügy. Mindkét botrányban érintett voltál.

Az alkotmánymódosításban csak passzív módon. Ugye, én azt írtam, és már a *Magyar Nemzet*-cikk megjelenése előtt is ebben a szellemben nyilatkoztam, hogy az elnökválasztás módját a népszavazáson leadott szavazatok rendkívüli megosztottsága miatt nem tekintjük lezártnak: majd a szabadon választott parlament feladata lesz, hogy a demokratikus alkotmány elfogadása során erről a kérdésről végleges döntést hozzon. Az MSZP szóvivője erre – nem csekély rosszhiszeműséggel – nyomban lecsapott, mondván, hogy az SZDSZ ügyvivője is úgy foglalt állást, hogy ez az alkotmányos rendelkezés még változhat, úgyhogy nosza, változtassuk meg.

Miért volt ez a megszólalás rosszhiszemű?

Azt állítottam, hogy mivel az igenek csak szűk többségben voltak, ezért az alkotmányozó bizonyára alaposan mérlegelni fogja, hogy melyik megoldás mellett kötelezze el magát. Ez nem egyeztethető össze azzal, hogy mérlegelés nélkül, hipp-hopp eldöntsék a kérdést, méghozzá a kisebbségi álláspont javára. Másrészt én arról beszéltem, hogy a majdani, szabadon választott Országgyűlés fog végleges döntést hozni erről a kérdésről is. Ezt az MSZP úgy értelmezte, mintha én azt ismertem volna el, hogy akár a távozó Országgyűlés is meghozhatná a döntést. A távozó Országgyűlésnek azonban nem volt legitim felhatalmazása arra, hogy a demokratikus

köztársaság alkotmányához hozzányúljon. Az októberi alkotmányrevízió nem önálló parlamenti aktus volt: legitimitását abból merítette, hogy a kerekasztal-megállapodást cikkelyezte be az állam törvényei közé. Ezzel a képviselőknek is tisztában kellett lenniük. Egyikük – egy bizonyos Tallósy Frigyes – már akkor kezdeményezte, hogy a megállapodásban szereplő formula helyett általános szabályként fogadják el a közvetlen elnökválasztást. A jelenlévő Antall József figyelmeztette a képviselőket, hogy a változtatást a megállapodás felrúgásának tekintenék, amit a parlament tudomásul vett, ezért a Tallósy-féle indítványt ejtették. A történet fintora, hogy januárban az a Király Zoltán melegítette föl Tallósy ötletét, aki addigra már beült az MDF frakciójába: ő terjesztette be az alkotmány módosításáról szóló indítványt. És mintha Király is hivatkozott volna rám...

Az MDF-frakció ekkor négy vagy öt tagból állt. A javaslat elfogadásához viszont az összes képviselő kétharmadának egyetértő szavazatára volt szükség. Hogyan jöttek össze a szükséges szavazatok? Az MSZP vett revansot?

Az MSZP természetesen elégtétellel fogadta az alkotmánymódosítást, de nem biztos, hogy bármi mellett is képes lett volna a képviselők kétharmadát felsorakoztatni. Az elődpárt tagságának jó, ha a huszadrésze csatlakozott hozzá; szép számban hagyták el miniszterek, képviselők is; ezért a párttagsággal járó kötelezettségekkel aligha operálhatott. Elvben próbálkozhatott volna a Hazafias Népfront szíjáttételével, a Népfront azonban ekkor már halódott, a maradéka a párttá alakulás kísérletével volt elfoglalva (ez lett a Hazafias Koalíció, melyet csak Hazafiaskóként emlegettek – a választáson nyomtalanul eltűnt). A rendszer bomlásának egyik tünete volt, hogy a képviselők többsége önjáróvá vált. Bizonyára sokuknak tetszett a közvetlen elnökválasztás ötlete, és talán még náluk is többeket hajtott a vágy, hogy revansot vegyenek a nemzeti kerekasztalon.

Miért fűtötte őket revansvágy?

Megaláztatásként élték át, hogy pecsétnyomó géppé degradálták őket. Az 1985-ben megválasztott parlament lépésről lépésre a nyilvános kritika egyik fontos fórumává vált; egyre több képviselő vette magának a bátorságot, hogy az állampárttal szemben foglaljon állást. Egy időben ők voltak a szintén egyre bátrabb sajtó kedvencei. Úgy érezték, hogy a haladás élvonalában küzdenek, és kezdték azzal áltatni magukat, hogy a többi pártállami szerv illegitim ugyan, de ami őket illeti, bennük mégiscsak a népszuverenitás testesül meg.

A kerekasztal-tárgyalások pedig kihúzták a szőnyeget alóluk.

Pontosan. Az EKA nem ismerte el az utolsó pártállami parlament legitimitását, és már csak arra kívánta használni, hogy a megállapodást becikkelyezze. A parlament sorsa szemléletes példa arra, hogy amikor a történelem felgyorsul, központi szereplők a perfiériára sodródhatnak, és ha ezt rosszul dolgozzák fel, akkor a haladás motorjaiból egyenesen a változások kerékkötője válhat belőlük. A képviselők közül sokan megsértődtek; sértettségükben összevissza csapkodtak; a Ház még azt is megtagadta, hogy a következő, demokratikus Országgyűlés számára határozatot hozzon a képviselői javadalmazásról, így aztán a szabadon választott képviselők első döntéseik között kénytelenek voltak a saját fizetésükről rendelkezni. A legjobb szó arra, hogy a parlament hogyan viselkedett október 23-a után az, hogy „durcásan". Így ért dicstelen véget az utolsó pártállami Országgyűlés, mely pedig eleinte – hála néhány kiemelkedő képviselőnek – tiszteletreméltó szerepet játszott a pártállami rendszer bomlasztásában.

Az elnökválasztás szabályának módosítása rövid ideig tartó idegességet okozott, de nem lett tartós következménye. Nyilvánvaló volt, hogy ha a következő Országgyűlés nem ért egyet vele, akkor vissza lesz vonva, és így is történt. A Dunagate-botrány nagyobb hullámokat vert. Kezdjük azon, hogy tulajdonképpen mi történt.

A politikai rendőrség az átmenetről szóló törvények elfogadása és a köztársaság kikiáltása után is tovább folytatta az ellenzéki szervezetek megfigyelését, miközben gőzerővel zajlott a titkosszolgálati iratok megsemmisítése. Egy Végvári József nevű BM-őrnagynak ez a saját bevallása szerint lelkifurdalást okozott...

...mások szerint csak egy összeesküvés öntudatlan bábja volt: a Dunagate-üggyel a titkosszolgálatok önmaguk átmentését próbálták leplezni.

Tény, hogy Magyarországon a rendszerváltás utáni kormányok nem hajtották végre az állomány teljes lecserélését, ami később sok bajt okozott. De őszintén szólva nem látom, hogy a Dunagate-ügy mivel járult

volna hozzá ehhez. Akárhogy is, történni az történt, hogy Végvári az ellenzékhez kívánt fordulni, de nem mert nyíltan megkeresni ellenzéki személyiségeket, ezért elment a Hősök terére a karácsony előtti ökumenikus istentiszteletre, hátha ott véletlenül összetalálkozik valamelyikünkkel.

És láss csodát, belebotlott Roszik Gáborba.

Roszik nem ismerte fel az ügy jelentőségét, továbbadta Végvárit Lovas Zoltán újságírónak, a maga részéről pedig kiszállt a történetből. Végvári felajánlotta, hogy becsempészi Lovast a BM irattárába, ahol saját szemével győződhet meg az iratmegsemmisítés tényéről, és ad neki az ellenzéki pártok megfigyelését tanúsító dokumentumokat. Ez meg is történt, sőt, magukkal vittek egy operatőrt is,[325] hogy videóra rögzítsék a látottakat. Közben Lovas megkereste Kőszeg Ferit, valamint Fodor Gábort a Fideszből. Én aztán Feri révén kerültem a történetbe.[326]

Fodor ebben az időben a barátod volt...

Sok fideszes barátom volt ebben az időben, de kétségkívül Fodor állt hozzám a legközelebb, és vele maradt fenn a legtovább a barátság.

Ez úgy hangzik, mintha már megszűnt volna.

Messzire kerültünk egymástól. A hosszú ideje tartó barátságok sok mindent kibírnak, de az ő politikai pályafutásának utolsó felvonásait nehéz volt rossz érzések nélkül figyelni. Azonban, hogy az elejére visszatérjek, köztünk úgy mélyült el a kapcsolat, hogy Judit és én '88-ban kerestünk valakit, aki amerikai tartózkodásunk idején beköltözik a lakásunkba, és gondját viseli Rusztem kutyánknak. Gábor és akkor felesége, Honecz Ági elvállalták Rusztemet, akivel Gábor tapasztalt kutyagazdaként rendkívül ügyesen bánt – nem volt csekélység, mert Rusztem nehéz karakter volt –, úgyhogy csakhamar átvette a falkavezér szerepét; nem kis munkámba került, hogy hazatérésünk után helyreállítsam a férfigazdát megillető autoritásomat. Gáborék egyébként a hazatérésünk után is velünk laktak még egy ideig, de ez most mellékes. A lényeg az, hogy a leplezés forgatókönyvének kidolgozásában Feri, Gábor meg én játszottuk a főszerepet.

Ez tehát egy SZDSZ–Fidesz akció volt.

Úgy van.

Mindenekelőtt el kellett dönteni, hogy beleálltok-e ebbe az ügybe. Miért döntöttetek úgy, hogy megcsináljátok?

Az állambiztonság volt az egyetlen hatalmi szerv, amelyet a '89-ben zajló folyamatok érintetlenül hagytak. Mi volt a Munkásőrség a politikai rendőrséghez képest? A Cég csápjai mindenhova elértek, és a Végváritól szerzett információk arról tanúskodtak, hogy nem hagyott fel a politikai megfigyeléssel, mélyen beépült a demokratikus szervezetekbe is. Október 23-a után többünket megkerestek – engem is – azzal, hogy leszerelik a lakásunkban elrejtett lehallgató készülékeket. Hozzám egy Nagy Lajos néven bemutatkozó férfiú jött el a munkatársaival, igen udvarias volt, bocsánatot kért azért, hogy a múltban megsértették a magánszférámat, satöbbi, satöbbi, a bűnbánat-félóra közben a munkatársak serénykedtek. Most aztán a pofánkba lett vágva, hogy mindez csak porhintés volt. Ha ezt megtették, miért ne tennének meg mást is? Ki tudta volna megmondani, hogy az ügynökeik révén nem ugratják-e bele valamelyik ellenzéki pártot egy provokációba, hogy nem tesznek-e kísérletet a választási kampány vagy egyenesen a választás megzavarására? Szóval itt volt az utolsó intakt hatalmi szerv, melynek mindeddig még csak a közelébe sem lehetett férkőzni, és most ölünkbe hullott a lehetőség, hogy jó alaposan megrázzuk. Ezt a lehetőséget nem hagyhattuk ki.

Január 5-én sajtótájékoztatót tartottatok a nagykörúti Bányász moziban.

Igen; Végvári és Lovas Zoli ült a színpadon, a Fidesz részéről Fodor, az SZDSZ részéről pedig Bálint. Én nem voltam ott, valami más dolgom volt, de már nem emlékszem, hogy mi. Levetítették a BM irattárában készült videófelvételt is; Kőszeg Feri mesélte, hogy a jelenlévő tévések azon gúnyolódtak, hogy a kamera ide-oda inog. Ez is a kor atmoszférájához tartozott.

[325] Gál Zoltánt.

[326] Lásd Lovas Zoltán–Végvári József: „Szomorújáték." *Magyar Narancs*, 1990. február 5.

Ugyanazon a napon te és Fodor Gábor felkerestétek a hivatalában Németh Miklós miniszterelnököt. Miért akartatok beszélni vele? A leleplezésről a sajtótájékoztató alapján is értesült volna...

A krízist elkerülhetetlennek tartottuk, de azon voltunk, hogy ellenőrzött mederben folyjon le. Ehhez pedig kapcsolatban kellett lenni a kormánnyal, nehogy idegességében rosszat lépjen. Ezért 4-én este felhívtam Jenei Györgyöt, Németh kabinetfőnökét, akit egyetemista koromból felületesen ismertem, szóval felhívtam Jeneit, és arra kértem, hogy szerezzen nekünk időpontot másnapra Némethhez. Telefonon nem mondhatom el, miről van szó, de biztosíthatom, hogy az ügy életbevágóan fontos. Egyébként Antallt is felhívtam, és kértem, hogy reggel találkozzunk, fontos dolgot szeretnék elmondani neki. Helyénvalónak tartottam volna, hogy előre értesüljön az akciónkról. Ő azonban azt mondta, hogy másnap külföldre utazik, így csak utólag tudtunk beszélni.

A hivatalban lévő miniszterelnök viszont 24 órán belül időt tudott szakítani arra, hogy fogadjon titeket.

Szokatlan időket éltünk, szokatlan dolgok történtek.

Hogyan zajlott a tárgyalás Némethtel?

Összefoglaltuk az irat-megsemmisítésről és az ellenzéki pártok megfigyeléséről szerzett információinkat, fénymásolatokat adtunk át a kezünkbe került jelentésekből, és átnyújtottunk egy levelet is, amelyben a követeléseinket rögzítettük. Minden pontjára nem emlékszem, de kettőre igen: a belügyminiszternek le kell mondania, a III/III-as csoportfőnökséget pedig jogutód nélkül fel kell oszlatni.

Miért álltatok meg itt? Kenedi János, Ungváry Krisztián és más kutatók kimutatták, hogy nem egyedül a III/III-as csoportfőnökség foglalkozott politikai megfigyeléssel, hanem az elhárítás és a hírszerzés is. Az ügynökök is mozogtak a különböző csoportfőnökségek között...

Mi erről akkoriban semmit nem tudtunk, és nem volt időnk alaposabb tájékozódásra. Kétségkívül szerencsésebb lett volna, ha legalább egy részét tudjuk már annak, amit a kutatók később kiderítettek, de hát ennyi információnk volt, cselekedni pedig azonnal kellett.

Németh hogyan viselkedett?

Meglepettnek mutatta magát, azt mondta, hogy sejtelme sem volt a politikai megfigyelések folytatódásáról. A találkozón végig jelen volt Jenei is, és buzgón jegyzetelt. Németh általánosságban mozgó ígéretet tett az ügy kivizsgálására. Távozásunkkor közölték, hogy a továbbiakban kapcsolatban lesznek velünk, és tájékoztatnak a fejleményekről.

Ez meg is történt?

Személyes találkozásra csak az ügy lezárásakor került sor, de Jenei felhívott közben egy vagy két alkalommal. Mindenesetre Horváth István lemondott,[327] a III/III-as csoportfőnökséget pedig feloszlatták[328] – más kérdés, hogy később kiderült: a tisztek jó részét átirányították más csoportfőnökségekhez. Horváth 5-én este megjelent a televízióban: megzavarodott ember képét mutatta, az ádámcsutkája fel-alá ugrált, a hangja el-elcsuklott. Megsajnáltam.

Németh Miklós nyilvánosságra hozott egy levelet, amelyet az ügy lezárulása után írtál neki.[329] Ebben elismerted, hogy korrekt módon járt el. Miért tartottad ezt szükségesnek?

Először is azért, mert megérdemelte. De nem titkolom, az is felmerült bennem, hogy jó hatást tehet rá, ha érzékeli, hogy méltányoljuk a viselkedését. Volt azonban egy harmadik indokom is. Amikor Németh a parlamentben beszámolt a Dunagate-ügyről, arról beszélt, hogy minket a kormány megbuktatásának célja vezérelt. Sejtettem, hogy miért mondta ezt. Ha úgy számol be a történtekről, ahogy azok ténylegesen zajlottak, akkor a kormány mulasztást követett el, amire az SZDSZ és a Fidesz irányította rá a figyelmet. Ha viszont a mi valódi célunk nem a Cég alkotmánysértő tevékenységének leleplezése volt, hanem a kormánybuktatás, akkor Horváth István lemondatásával és a III/III-as csoportfőnökség feloszlatásával a kormány nem nekünk engedett, hanem tette a dolgát, miközben a meg-

[327] Horváth István belügyminiszter január 23-án mondott le, az állambiztonsági szolgálatokat felügyelő helyettesét, Pallagi Ferenc vezérőrnagyot és a III/III-as, belső elhárítással foglalkozó csoportfőnökség parancsnokát, Horváth József vezérőrnagyot január 15-én nyugdíjazták.

[328] A parlament 1990. január 18-án fogadta el az 1990. évi X. törvényt, amely jogutód nélkül megszüntette a III/III-as csoportfőnökséget.

[329] Eredetileg: MNL-MOL XIX-A-2-at-2449/1990 (14. d.) Dátum nem szerepel rajta, a levelet 1990. március 21-én iktatták. A levelet közli: Oplatka András: *Németh Miklós – „Mert ez az ország érdeke"*. Budapest: Helikon Kiadó 2014, 320-321.

buktatására tett kísérletet sikeresen elhárította. Az ügy lezárult, felesleges hepciáskodásnak tartottam volna, hogy nyilvánosan reagáljak a parlamenti beszédre, de azért szerettem volna Németh értésére adni, hogy nem kellene ilyeneket beszélnie. Ezt az elismerő alaptónusú levél kellő tapintattal megtehette.

Aznap a Fővárosi Főügyészségen is jártatok Fodorral...

Igen, feljelentést tettünk ismeretlen tettes ellen alkotmánysértő titkos megfigyelés miatt, amihez egy ügynökjelentés másolatát is csatoltuk bizonyíték gyanánt. Az ügyész kénytelen-kelletlen felvette a jegyzőkönyvet, egyébként azonban nem az üggyel foglalkozott, hanem fenyegetődzéssel: figyelmeztetett, hogy illegálisan jutottunk hivatali titkot képező iratok birtokába, ami büntetőeljárást vonhat maga után, és felszólított, hogy az összes dokumentumot sürgősen szolgáltassuk be, ha nem akarjuk súlyosbítani a helyzetünket. Gábor könnyed, de határozott hangon kioktatta az ügyész urat a jogi helyzetről, majd távoztunk.

Az ügyészség azonban nem a szervek alkotmánysértő tevékenységét kezdte vizsgálni, hanem Végvári ellen indított eljárást.

Így van, valóságos hajszát indítottak ellene; egy időre még illegalitásba is vonult.

Államtitoksértéssel és hivatali kötelességszegéssel gyanúsították meg. Ezt az eljárást 1990-ben, már a szabad választások után újra elővették, őszszel bíróságig ment a dolog. Hosszas hercehurca után bírói megrovással zárt le az ügye.[330] Mit gondolsz erről?

[330] Pallagi Ferenc és Horváth József ellen a Katonai Ügyészég 1990–1991-ben eljárást folytatott hivatali hatalommal való visszaélés és elöljárói intézkedés elmulasztásának vádjával. Az eljárás végén a bíróság az előbbi vádat ejtette, utóbbiért megrovásban részesítette őket. A törvénytelen és titkos megfigyeléseket leleplező állambiztonsági tiszt, Végvári József őrnagy januárban kilépett a testületből. Őt szintén perbe fogták, és államtitoksértés és kötelességszegés miatt megrovásban részesítették. A Dunagate-ről lásd Révész Béla: „Dunagate I–III." *Beszélő*, 2004/12, 2005/1, 2005/2.j, valamint Révész: A »Duna-gate« ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében." *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Juridica et Politica.* Tomus LXVIII. Fasc. 19. Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2006.

Mit gondolnék? Ez egy abszurd eljárás volt abszurd végjátékkal. Daniel Ellsberg 1971-ben lemásolta és kiszivárogtatta a vietnami háború kilátásairól szóló titkos jelentést, az úgynevezett Pentagon-iratokat.[331] Forma szerint mindkét vétséget elkövette, amiért Végvári bírói megrovásban részesült. Az amerikai Legfelsőbb Bíróság azonban úgy döntött, hogy Ellsberg közérdekű információkhoz juttatta hozzá a nyilvánosságot, melyeket már eleve nem lett volna szabad titokban tartani. Végvári esetében ez kétszeresen igaz. Ő nem egy legitim szerv legitim működése során bekövetkezett kisiklást leplezett le, hiszen a pártállami politikai rendőrség puszta léte, tevékenységének általános célja és szabályozási módja eleve jogsértő volt. A demokratikus köztársaság bíróságának ezt kellett volna kimondania, Végvárit pedig nem megrovásban, hanem elismerésben részesíteni.

Nem sokkal a Dunagate-ügy lezárulása után elindult a választási kampány. Az SZDSZ is összeállította képviselőjelöltjeinek a listáját, amin te nem szerepeltél. Mielőtt rátérnénk a választásokra, arról kellene beszélnünk, hogy miért nem akartál bemenni a parlamentbe.

Amerikából azzal az eltökélt szándékkal jöttem haza, hogy visszatérek a filozófiához. Valahányszor újságírók megkérdeztek, hogy hivatásos politikusnak készülök-e, a válaszom mindig kategorikus »nem« volt. Egy percig sem ingadoztam abban, hogy nem vállalom a képviselőjelöltséget...

[331] Az Egyesült Államok Védelmi Minisztériuma 1967-ben rendelt meg egy átfogó tanulmányt az Egyesült Államok második világháború utáni Vietnam-politikájának értékeléséről. A jelentés (*Report of the Office of the Secretary of Defense Vietnam Task Force*, vagyis A védelmi miniszter vietnami munkacsoportjának jelentése; a sajtóban Pentagon Papers, azaz Pentagon-iratok néven emlegették) 1969-re készült el. Több mint háromezer oldalnyi dokumentum alapján taglalta az USA 1945 és 1967 közötti indokínai politikáját. Szerzői arra a konklúzióra jutottak, hogy az indokínai háborút nem lehet megnyerni. Daniel Ellsberg, aki a RAND Corporation stratégiai elemző cég munkatársaként részt vett a jelentés elkészítésében, 1971-ben eljuttatott egy másolatot a *New York Times* szerkesztőségének, mely abból folytatásokban bő válogatást közölt. Ellsberg és a lap ellen bűnvádi eljárás indult kémkedés és államtitoksértés vádjával. Az ügy a Legfelsőbb Bíróság felmentő ítéletével zárult.

Az nem fordult meg a fejedben, hogy az első parlamenti ciklusban képviselő legyél, és négy év múlva vonulj vissza? Négy év nem végzetesen nagy idő.

Ha nem lett volna mögöttem tizenhét év hosszú menetelése a tudományos világon kívül, vagy ha tíz évvel fiatalabb lettem volna, akkor talán én is úgy gondolkodom, hogy négy év még belefér. Valószínűleg akkor is bementem volna a parlamentbe, ha tíz évvel idősebb vagyok: hatvan körül az ember már nem hitegeti magát azzal, hogy az elveszett éveket pótolni tudja. Én azonban ötven közelében voltam; úgy éreztem, hogy most vagy soha. A képviselői munka egész embert kíván; ha újra filozófus akartam lenni, nem adhattam oda négy teljes évemet a politikának.

A hazatérésed után mégis minden energiáddal beszálltál a politikába.

De hiszen már beszéltünk erről. A rendszerváltást a megelőző bő másfél évtized igazolásának és beteljesítésének tekintettem. Hogyan is maradtam volna ki belőle? Bár az sem egészen igaz, hogy minden energiámat a politikának adtam. Közben végigcsináltam a Rajkban azt a bizonyos kurzust a liberalizmusról, amin ti is részt vettetek, és tudhatjátok, hogy abban munka volt. De azért mindent egybevetve tényleg olyan voltam, mint az a fiú, aki egyszerre két lányba szerelmes, és bár tudja, hogy melyikkel fog maradni, a másiktól is nehezére esik az elszakadás. Abban éltem, hogy az országos politikában való részvételem nem új korszakot nyit az életemben, hanem lezárja a régit. Szeptemberben visszatértem a régi munkahelyemre, a Filozófiai Intézetbe. Közben azonban egyre görgettem magam előtt a bejelentést, hogy a részvételem az SZDSZ vezetésében ideiglenes. Aztán eljött a pillanat, amikor nem halogathattam tovább, mert napirendre került a párt jelöltlistájának az összeállítása. Mindenesetre bármit nyilatkoztam is a sajtónak, az SZDSZ-ben kisebb megrázkódtatást okozott, amikor közöltem, hogy nem leszek képviselő.

Hogyan történt ez?

Január közepe táján ülést tartott a párt Országos Tanácsa. Itt váratlanul felállt Lévay Levente egy javaslattal, hogy kik szerepeljenek az SZDSZ országos listájának első öt helyén. Listavezetőnek engem javasolt, a második helyre Tölgyessy Pétert, a harmadikra, azt hiszem, Pető Iványt; a többi név már nincs meg. Szót kértem, és elmondtam nagyjából ugyanazt, amit most a te kérdésedre válaszolva. A dolog szerencsétlenül alakult, mert

éppen azon a hétvégén nagy nemzetközi konferenciát rendeztek a Sorbonne-on Kelet-Európa demokratizálásáról, ahová Magyarországról engem hívtak meg; alig fejeztem be a mondókámat, már indulnom is kellett a repülőtérre.

Ugyanakkor három vagy négy nap múlva már az SZDSZ megbízott elnöke voltál. Ezt nem volt könnyű megérteni. Te tudsz olyan esetről, hogy egy párt elnöke ne legyen a parlamenti frakció tagja?

Nem, és ez valószínűleg nem véletlen. Mégsem látszott más lehetőség.

Egyáltalán, hogyan vetődött fel, hogy pártelnök legyél?

Az OT-ülésen tett bejelentésem komoly zavart okozott. Még aznap hívtak a párizsi szállodámban, és amíg haza nem jöttem, többször is…

Ki hívott?

Név szerint Bauer Tamásra és Magyar Bálintra emlékszem. Mindenesetre Párizsban azzal szálltam fel a hazainduló gépre, hogy a Ferihegyen várni fognak, és egyenesen Haraszti lakására visznek; így is történt. Az Ügyvivői Testület csaknem teljes létszámban összejött. (Kőszeg Feri nem tudott eljönni, ő levelet küldött.)

Rá akartak beszélni, hogy vállald a képviselőséget és a listavezetést?

Igen.

De kitartottál amellett, hogy nem leszel képviselő.

Igen.

És akkor vetette fel valaki, hogy ha már listavezető – és ami ezzel járt volna, frakcióvezető – nem leszel, akkor legyél pártelnök.

Úgy van. Bálint vetette föl.

Miért volt ennyire fontos, hogy vezető tisztséget viselj?

Az SZDSZ-nek forma szerint egészen ideáig nem volt első embere. Ténylegesen volt azért első ember: én voltam az. Lévay Leventével alig ismertük egymást, a mentalitásunk is nagyon különbözött, mégsem jutott eszébe, hogy ne engem javasoljon listavezetőnek. Az országgyűlési választások azonban – tetszik, nem tetszik – új helyzetet teremtettek. A parlamenti gyakorlat szerint minden képviselőcsoportnak frakcióvezetője van. Ahol nincs pártelnök – ez idő tájt két pártban nem volt: nálunk és

a Fideszben –, ott automatikusan a frakcióvezető válik a párt első emberévé. Ez nem lett volna probléma, ha én vagyok az. De ha nem én vagyok, akkor gubanc van, mert senki másnak nem volt az enyémhez hasonló autoritása. Lett volna egy frakcióvezető, aki a tisztségénél fogva a párt első emberének számít, és közben itt lettem volna én a magam informális autoritásával, ami nagyobb az övénél. Tamás Gazsi fel is szólított, hogy ha nem indulok képviselőnek, akkor mondjak le az ügyvivőségről is, és vonuljak vissza a politikából. Ez észszerű elgondolás volt, azonban semmit nem oldott volna meg, mert nem a jelenlétem okozta a gondot, hanem az, hogy nem volt olyan jelölt a frakcióvezetői posztra, aki akkor betölthette volna a pártban az első ember szerepét. Ha jól emlékszem, Iván tette a helyére Gazsi ötletét, és ezután javasolta Bálint, hogy ha nem leszek frakcióvezető, legyek pártelnök

Végül is Tölgyessyt javasolta az ÜT listavezetőnek. Ez még azon a megbeszélésen eldőlt?

Igen. Péter nevét Kőszeg Feri dobta be a levelében arra az esetre, ha engem nem sikerülne meggyőzni. Rajta kívül csak Iván került szóba, de ő nem vállalta a jelölést. Péter vállalta, és mindannyian támogattuk.

De az nem jött számításba, hogy ő legyen az első ember. Miért?

Nagyon népszerű volt a pártban, az ügyvivők is sokra tartották. Tisztában voltunk vele, hogy milyen sok múlott rajta a kerekasztal-tárgyalásokon. Oroszlánrésze volt abban, hogy az EKA álláspontja közel került az SZDSZ programjában foglaltakhoz, számos jogászi csapda kikerülésében is fontos szerepet játszott. A pártban azonban új fiú volt. Úgy emlékszem, csak szeptemberben lépett be, addig pártonkívüli szakértőként tevékenykedett.

Azért nem lehetett első ember, mert nem volt eléggé beágyazva a pártba?

Ez is igaz, de alapjában véve másról volt szó. Az SZDSZ a demokratikus ellenzék folytatójának tudta magát, és azokban az időkben csak olyan valaki lehetett az első számú vezetője, aki az ellenzék „kemény magjához" tartozott. – Tennék egy kitérőt a párt jelvényvitájára, ami politikailag nem volt valami nagy horderejű ügy, de mégis megvilágítja, hogy miről is van szó. A nyolcvanas évek közepe táján Rajk Laci tervezett egy kitűzőt, melyen csak a demokratikus ellenzék kezdőbetűi szerepeltek: D és E.

Összeolvasva azt a szót adták ki, hogy DE, ami egyrészt a demokratikus ellenzékre utalt, másrészt megjelenítette, hogy az ellenzék ellentmond, tiltakozik, szembeszáll. Egyszerűségében igen szépre és nagyvonalúra sikeredett. Azt hiszem, Franciaországban gyártottak le belőle párezer példányt, amit aztán osztogattunk. Ebből lett az SZDSZ első jelvénye: közepén a DE Laci betűivel, a peremén egy vékony kör alakú vonal által elhatárolt sáv, abban a párt neve: Szabad Demokraták Szövetsége. Ez már egyáltalán nem volt szép, hiányzott belőle az eredeti nagyvonalúsága. Mindeközben lelkes grafikusok javában dolgoztak a népszavazási kampány vizuális megjelenítésén, és ennek során Kara György tervezett egy új logót, a híres hárommadarasat, amely a plakátokra is felkerült volna, és jelvényként is felválthatta volna a régit. De hát a párttagságnak is volt szava abban, hogy melyik jelvényt kívánja viselni; a kérdés a november 4-ei küldöttgyűlés elé került, a küldöttek többsége pedig ragaszkodott a régihez. Ez önmagában is sokat elmond szerintem: a tagság a DE-t akarta, mert a demokratikus ellenzékkel azonosult…

…Az új jelvény pedig hiába volt szebb és érdekesebb, elvette tőlük ezt az identitást.

Így van, de a történet itt még nem ér véget. A küldöttgyűlési határozat szétverte volna a vizuális kampányterveket. Kezdhettünk volna mindent elölről egy alkalmatlan pártlogóval. Felálltam, és azt mondtam: eldöntöttük, hogy melyik legyen a párt jelvénye, de a vizuális kampányarculat megtervezéséhez mi nem értünk; bízzuk ezt a minket segítő művészekre, és fogadjuk el, hogy a kampányban nem a hivatalos pártjelvény lesz a logónk, hanem a hárommadaras. Ugyanazok a szabad demokraták, akik pár perccel előbb a DE jelvényre szavaztak, tőlem ezt is zokszó nélkül elfogadták.

Ahogy a márciusi közgyűlésen azt, hogy vonjátok vissza az ellenzéki összefogást sürgető nyilatkozatot, és helyette csatlakozzatok a Jogász Fórum felhívásához.

Igen. Tőlem elfogadták, mert mögöttem ott voltak a demokratikus ellenzék tizenöt éves küzdelmei. Hozzá kell tennem, hogy ez nem népszerűségi kérdés. Rajk Lacinak, Ottiliának, Demszky Gábornak legendájuk volt. Rendkívül bátor emberek voltak, ahol konfrontációra került sor a hatalommal, tudni lehetett, hogy ők ott vannak. Gazsi lenyűgöző szó-

nok volt és remek publicista. Laci megnyerőbb volt nálam, Ottilia harciasabb, Gazsi szellemesebb. De vezetői autoritásom furcsamód nekem volt.

Mi volt ebben a furcsa?

Az, hogy inkább visszahúzódó alkat vagyok. Nemrég kezembe került néhány fénykép, amit Hodosán Rozi készített a *Vannak-e emberi jogaink?* perőcsényi vitájáról. A vitaindítót tartó Gazsi egy asztalnál ül, szemben a hallgatósággal. Én pedig nem Gazsi mellett – noha az én könyvemről van szó –, hanem a többiek között, pontosabban a sor szélén, és magamba vonulva gondolkodom. Nem a középpontba törekszem, hanem a perifériára, ahol magam lehetek a gondolataimmal. Ez mérhetetlen hátrány egy potenciális vezető esetében. De mégis úgy állt a helyzet, hogy azok között, akiknek az útja a demokratikus ellenzékből vezetett az SZDSZ felé, annak idején az én szavamnak volt a legnagyobb súlya. Évtizedek óta ismertek azok a társadalomtudósok és értelmiségiek is, akikkel együtt alkottuk az SZDSZ szellemi bázisát, és a demokratikus ellenzék köreiből ők is engem fogadtak el vezetőnek. Szóval úgy alakult, hogy az is zavart okozott volna, ha kivonulok a pártvezetésből, és az is, ha bennmaradok, de úgy, hogy nem én vagyok az első ember. Az SZDSZ-nek szüksége volt integráló személyiségre, és akkor nem volt más a színen, aki ezt a szerepet betölthette volna.

Muszáj-Herkulesként vállaltad?

A filozófiához való azonnali visszatérésről le kellett mondanom; ez kétségkívül áldozat volt. De a rendszerváltás politikai forgatagában részt venni hatalmas ajándék volt a sorstól, és hazudnék, ha azt állítanám, hogy nem volt kellemes érzés, hogy ez a hirtelen összeállt, heterogén párt nagyobbrészt elfogad és követ.

Ha a képviselőséget túlzottan megterhelőnek gondoltad, a pártelnökséget miért nem érezted annak?

Ez részemről – persze az SZDSZ részéről is – egy kompromisszum volt. Abból indultam ki, hogy az elnökséget nem kell négy évre vállalnom.

A képviselőségről is bármikor lemondhattál volna...

Ez akkor eszembe sem jutott, ami ékes bizonyítéka a politikai tapasztalatlanságomnak. A politikai szereplők elég gyakran megteszik, hogy a távolabbi céljaikat nem tárják fel azonnal a választók előtt. Nekem azonban

eszembe sem jutott, hogy azt a látszatot keltsem, mintha négy évre kötelezném el magamat, miközben már tudom, hogy egy, maximum két év múlva visszavonulok.

A pártelnökséggel miért nem volt ilyen gondod?

Az SZDSZ akkori alapszabálya szerint az ügyvivőket évente újraválasztották, kézenfekvő volt, hogy az elnök megbízatása is egy évre fog szólni; így is lett.

Térjünk rá a választási kampányra. Azt már tudjuk, hogy te hogyan nem lettél képviselőjelölt. Beszéljünk most arról, hogy akikből képviselőjelölt lett, azokat hogyan választottátok ki.

Az országos és a területi listák összetételére az ÜT tett javaslatot, és az Országos Tanács ütötte rá a pecsétet. A választókerületekben induló egyéni jelöltekről azonban a helyi szervezetek gyakorlatilag korlátlan autonómiával döntöttek. A jelöltekkel egy-egy ÜT-tag találkozott azért, én is sokfelé jártam ismerkedőfélben. Talán volt rá példa, hogy valakit megvétóztunk, de ilyen esetet nem tudok felidézni.

Kampánygyűlésekre is jártál?

Hát persze, keresztül-kasul bejártam az országot. Zsúfolt termekben beszéltem; kisebb településeken is összejött nyolcvan-száz ember, nagyobb városokban négy-ötszázan is megjelentek.

Ezen a választáson ti a következetes rendszerváltó pártként határoztátok meg magatokat.

A mi „névjegyünk" valóban az volt, hogy mi állunk szemben a legegyértelműbben a pártállami rezsimmel. Ezt nem kampányguruk találták ki a számunkra, a múltunkból következett. Az SZDSZ akkori ügyvivői az egy Tölgyessy Péter kivételével valamennyien a demokratikus ellenzékből jöttek. Ez volt a mi politikai tőkénk, ezzel kellett a választási versenyben gazdálkodnunk.

De ennek lett a következménye az a jelenség is, amit „radi-szadi"-nak neveztek. Tömegével vonzottátok magatokhoz azokat a tagokat és szavazókat, akiknek egy szélsőséges pártban lett volna a helye. Számos kritikusotok állítja, hogy az SZDSZ-t a „radi-szadi" beáramlása növesztette

naggyá a rendszerváltás idején, és a „radi-szadi" távozása zsugorította össze 1990 és 1998 között.

A „radi-szadi" szleng, ugye, azokat a korai SZDSZ-tagokat jelöli, akiket általános elit- és intézményellenes indulatok fűtöttek, és akik oda csapódtak, ahol a közeg alkalmas volt az indulataik kiélésére. Zsigeri radikálisoknak nevezném őket. A korai SZDSZ a maga radikalizmusával számukra ilyen közegnek tűnhetett. És valóban voltak a tagjaink és a szavazóink között olyanok, akik később a kisgazdáknál vagy – horribile dictu – a MIÉP-nél kötöttek ki. Amúgy nem voltak ők mind afféle „borzalmas tagság". Nagyon kedves, barátságos emberek is szép számmal voltak közöttük, akikre jó szívvel emlékszem vissza. De sajnos nem nálunk volt a helyük. Mert miben állt a mi radikalizmusunk? Először is következetes rendszerelutasításban. Nem a kommunistákkal való leszámolást hirdettük, hanem a kommunista rendszerrel való következetes szakítást. Másodszor, mi a közvetlen cselekvés pártja voltunk. Ezt a kultúrát örökölte az SZDSZ a demokratikus ellenzéktől, mely nem azzal válaszolt az állampolgári jogfosztottságra, hogy „kiskapukat" keresett volna a céljai elérésére, hanem tüntetően gyakorolni kezdte a hatalom által elkobzott jogokat. Ez polgári engedetlenség volt, méghozzá nem egy bizonyos törvénnyel, hanem az egész rendszerrel szemben. Az SZDSZ már '89-ben sem a polgári engedetlenség útját járta, hanem – mint mások is – a táguló törvényes kereteket töltötte ki, de a közvetlen cselekvés még mindig meghatározó része volt a politizálási stílusának és az önképének. Zajlik az MSZP vagyonkimentése? Mi kirobbantjuk a Next 2000 botrányt.[332] Nem értünk egyet az MSZMP és az MDF közötti kompromisszummal? Népszavazást hirdetünk a korrigálására. Valójában sokkal bonyolultabb történet volt ez; sokáig küzdöttünk az EKA-ban azért, hogy az ellenzék eredeti álláspontjának érvényt szerezzünk, s amikor ez a lehetőség elveszett,

[332] Next 2000 néven hozta létre az MSZMP KB a maga egyszemélyes kft.-jét. A párt megyebizottságai hasonló kft.-ket alapítottak Győr-Sopron, Veszprém, Fejér, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Bács-Kiskun megyékben. A megyei kft.-kbe egyenként 50–100 millió, a központiba 1,2 milliárd forint értékű vagyont vittek be, illetve szándékoztak bevinni. 1989. augusztus 26-án a városligeti Királydombon ünnepelte az SZDSZ az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának 200. évfordulóját. Az ott mondott beszédében robbantotta ki Demszky Gábor a Next 2000-botrányt.

akkor a még elfogadható kompromisszumokat kerestük, melyek lehetővé tették volna az ellenzéki egység megőrzését; a népszavazáshoz csupán mint végső eszközhöz folyamodtunk. De a szabad demokrata közösség önképén ezek az előzmények nem hagytak nyomot: tagjaink és híveink azt a pártot látták az SZDSZ-ben, amely habozás nélkül, azonnal cselekszik. Ez az attitűd nemcsak zsigeri radikálisokat vonzott hozzánk abban az időben. Én akkor mélyen be voltam ágyazva az SZDSZ szervezetébe, hihetetlenül sok tagunkkal találkoztam szerte az országban, és a tapasztalataim alapján bátran állíthatom, hogy ők egy kisebbség voltak, és távolról sem volt olyan meghatározó szerepük a párt sorsának alakulásában, ahogy ezt a pesti folklór tudni véli.

Ezek mégis csak személyes benyomások...

Igaz, nem tudnék pontos számokat mondani. Viszont – csak alkalmi megerősítésként – elmondanám, hogy nemrég újra kezembe került egy cikk Tóka Gábortól és szerzőtársától, mely még 1990-ben elemezte a népszavazás eredményeit.[333] Gábor, mint tudjátok, itt dolgozik a CEU Politikatudományi Tanszékén, ő a választói preferenciák talán legkiválóbb magyar kutatója. Szóval a cikk kimutatta, hogy az első népszavazási kérdésre adott igenek területi eloszlása korrelál az 1985-ös választásoktól való távolmaradás, illetve érvénytelen szavazás eloszlásával: ott volt több az igen '89-ben, ahol a távolmaradók és érvénytelenül szavazók aránya magasabb volt '85-ben. És ezeken a helyeken a lakosság iskolázottabb volt, mint másutt! A '85-ös protesztszavazók nem olyan protesztszavazók voltak, mint a zsigeri radikálisok, akik bárhová odacsapódnak, ahol intézmény- és elitellenes radikalizmust szimatolnak. Ők az átlagnál tudatosabb elutasítói voltak a pártállami rendszernek, és éppen ezért az átlagnál jobban megértették azt is, hogy miért kell az első kérdésre az igent beikszelni. Mi őket akartuk elsősorban elérni, és el is értük őket.

Nem volt a kampányotoknak mégis „leszámolós" hangulata?

Semmiképpen sem inkább, mint az MDF-ének. A „Tovariscsi konyec" és az „Országos tavaszi nagytakarítás" nem a mi plakátjaink voltak. Volt egy videoklipünk, mely a „Tom és Jerry" című hollywoodi rajzfilmsoro-

[333] Kovács Róbert – Tóka Gábor: „Választási térkép." *Beszélő*, 1990. március 24.

zatból dolgozott. Tom, a macska üldözi Jerryt, az egeret; Tom hatalmas és erős, Jerry picike, de ügyes és furfangos, és a végén mindig a macska jár pórul. Danis Gyuri ötlete volt, hogy vegyünk át ebből a sorozatból egy jelenetet: a menekülő Jerry egyszer csak felkap egy palacsintasütőt, és fejbe kólintja vele Tomot, aki elterül a földön. A mi klipünkön a palacsintasütőben a hárommadaras logó díszelgett. Ez egy vidám, játékos jelenet, de az adott helyzetben sokan találhatták agresszívnek, akár tetszett nekik, akár megijedtek tőle. Szóval a „Tom és Jerry"-klip szerintem botlás volt. Tudok hasonló botlásainkról, de a fő üzenetünk végig az volt, hogy a rendszert akarjuk leváltani, nem személyeket üldözni. Radikalizmusunknak pozitív, a jövőbe irányuló tartalma volt: vagy kapitalista demokrácia, vagy pártállami szocializmus – a harmadik út a harmadik világba vezet.

Antall sem volt harmadikutas, ő atlantista volt.

Ez igaz, de az MDF alapítói nagyon is harmadikutasak voltak, és a választások idején még jórészt ők jelenítették meg a Fórumot a nyilvánosság számára. Azonkívül a mi nyugatosságunk modernebb szellemiségű volt, mint Antallé; mi a progresszív nyugati értelmiség kortársai voltunk, ami a kampányunk vizuális arculatáról is leolvasható volt, az emberi jogok és az emberek közti egyenlőség talaján álltunk, és ugyanakkor a kapitalista piacgazdaság bevezetése mellett érveltünk.

Az MDF a szociális piacgazdaság jelszavával kampányolt. Velük szemben ti a laissez-faire feltétel nélküli híveiként jelentetek meg.

Az SZDSZ vezető közgazdászai között senki nem volt a neoliberálisnak elkeresztelt, noha két konzervatív politikushoz – Reaganhez és Thatcherhez – köthető közgazdasági irányzat híve. Sem a párt programjában, sem a kampányüzeneteiben nem volt nyoma szabadpiaci fundamentalizmusnak. A pártelnökök tévévitájában a »szociális piacgazdaság« kifejezést használtam, amire Antall lecsapott, mondván, hogy úgy látszik, mi átvettük az MDF programját. Azt feleltem, hogy nem, a szociális piacgazdaság eszméjét mi képviseljük, nem ők: az MDF programja a jól situált középrétegeket kívánja adókedvezményekkel és hasonlókkal támogatni, nem ez a szociális piacgazdaság, hanem az, amit mi képviselünk: szociális védőhálót a leszakadó társadalmi rétegeknek, és erős, független szakszervezeteket. El ne felejtsem: az SZDSZ ekkor aggályoskodás nélkül vállalta a roma integráció ügyét, két roma képviselőt is bejuttattunk

a parlamentbe, Horváth Aladárt és Hága Antóniát. És még valami. Mi nyíltan beszéltünk róla, ebben a vitában is megmondtam, hogy az átmenet súlyos társadalmi költségekkel fog járni. Úgy ítéltük meg, hogy az államszocialista gazdaság csődje elkerülhetetlenné teszi ezt, és az volt a véleményünk, hogy az országnak fel kell készülnie a nehéz évekre. És azt képviseltük, hogy az átmeneti visszaesés közepette elsősorban a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb embereknek kell kapniuk a szociális támogatás szűkössé váló forrásaiból.

A két pártelnök tévévitája fenn van a YouTube-on. Megnézted?

Csak nemrégiben, miután ketten is figyelmembe ajánlották: Jeszenszky Géza és Gadó Gábor barátom, akinek a nevével az *ÉS*-ben találkozhattok, kéthetente jelentet meg remek tárcákat a NER jogi arcátlanságairól. Két nagyon különböző gondolkodású és alkatú ember, és mégis szinte szóról-szóra ugyanazt mondták mind a ketten: a jelenből visszatekintve hihetetlen, hogy valaha volt ilyen – két politikai rivális, akik egymás iránti kölcsönös tisztelettel valódi vitát folytatnak valódi politikai kérdésekről.

Ez annál is meglepőbb, mert a választási kampány nagyon hamar eldurvult. Január 14-én hangzott el a Kossuth Rádió Vasárnapi Újság című műsorában Csurka István Ébresztő, magyarság! *című antiszemita kirohanása.*[334]

A kunbélázás valóban félreérthetetlen felidézése volt egy régi antiszemita toposznak, mint ahogy az is, hogy a kommunisták és a kommunista diktatúra ellenfelei egy és ugyanaz a bagázs. Az a közös bennük, hogy zsidók, a zsidók pedig bújjanak akár bolsevik, akár liberális bőrbe, mindig ugyanazt akarják, a magyarság vérét. És ez még csak a kezdet volt.

Az 1990-es választási kampány eldurvulásáért a két oldalt együtt szokták okolni. Visszatérő megfogalmazás, hogy az MDF kunbélázott, az SZDSZ pedig mucsázott.

[334] „Ébresztő, magyarság! Megint félrevezetnek! Elmúlt az őszirózsás forradalom, ez már a Kun Béláék időszaka, még akkor is, ha Lenint szidják az új leninfiúk. Mi jöhet erre? Terror. Katonák. Vér és végső összeomlás." Elhangzott a *Vasárnapi Újság*ban 1990. január 14-én. Lásd Csurka István: *Minden, ami van* I. Budapest: Püski 1998.

Ez a klisé nem válik a rendszerváltás utáni sajtó és politikai szakirodalom dicséretére. Az újságírók és az úgynevezett politikai elemzők – természetesen a függetlenekre gondolok, nem Orbán bértollnokaira – valahogy azt képzelik, hogy az objektivitás abban áll, hogy középre helyezik magukat. „Ezek is hozzájárultak a közbeszéd eldurvulásához, azok is hozzájárultak a közbeszéd eldurvulásához." Ugye, a Mucsa Tamás Gazsi cikkében szerepel.[335] Hogy ez szerencsés dolog volt-e, vagy pláne szerencsés volt-e Gazsinak azt írnia, hogy aki nem kívánja vissza Auschwitzot, Recsket, Kolimát, az szavazzon az SZDSZ-re,[336] hát ezen el lehet töprengeni. Én mindenesetre nem hagytam a dolgot annyiban, és megjelentettem egy vitacikket.[337] Azt írtam itt: Gazsi biztosan nem gondolja, hogy az MDF a lágereket akarja visszahozni, és azt sem gondolja, hogy minden Mucsa, ami nem mi vagyunk, ha pedig így van, akkor nem helyes Auschwitzcal és Mucsával fenyegetni a választót.[338] Szóval volt ez a nem túl szerencsés cikke Gazsinak, és volt az SZDSZ akkori elnökének a válasza…

Tamás Gáspár Miklós nem személyeskedett, egyetlen fórumos vezető becsületébe sem gázolt bele.

Így van. Erős szavakat használt, de egy politikai álláspontot fejtett ki, minden túlzásával együtt, miközben ő maga gyalázkodások és rágalmak céltáblája volt, amit írásomban nem mulasztottam el szóvá tenni. De az SZDSZ ügyvivője volt, cikke az SZDSZ félhivatalos lapjának tekintett

[335] Tamás Gáspár Miklós: „Új reformkor vagy új Horthy-korszak?" *Beszélő*, 1990. március 24. „Mucsa és félelem – vagy szabaddemokrata többség. Nincs harmadik út."

[336] Szó szerint: „Szavazzatok ránk, akik nem kedvelitek Auschwitz, Recsk, Kolima, a Duna–Fekete-tenger csatorna huszadik századát."

[337] Kis János: „Új reformkor vagy…?" *Beszélő*, 1990. április 7.

[338] „Ha nem gondoljuk azt, hogy az MDF a kényszermunkatáborok, a megsemmisítő táborok huszadik századát készül visszahozni – márpedig TGM egész biztosan nem gondol ilyesmit –, akkor nem világos, miért kell mindenkinek az SZDSZ-re szavaznia, aki az ilyesmit nem kedveli. Ha nem gondoljuk azt – márpedig TGM egész biztosan nem gondolja –, hogy minden Mucsa, ami a mi műveltségünktől és kulturális ízlésünktől különbözik, akkor nem világos, miért kell a választót Mucsával fenyegetni. Nekünk érdekünk és erkölcsi kötelességünk hozzásegíteni a szavazópolgárt, hogy azon az alapon válasszon köztünk és a Fórum között, amiben *valóban* különbözünk."

*Beszélő*ben jelent meg, ezért úgy ítéltem meg, hogy nem maradhat válasz nélkül. Csurka kirohanását azonban egyetlen mértékadó fórumos sem tette a helyére. Az MDF elnöksége emlékezetes nyilatkozatában azt a cinikus kijelentést engedte meg magának, hogy a „szóban forgó jegyzet a politikus írói munkásságának részét képezi".[339] Így aztán az *Ébresztő, magyarság!* jeladás lett, hogy tessék, ezt is lehet. Emlékeztek a két választási forduló közötti fizetett hirdetésre, ahol egyebek között az állt, hogy mi kisajátítjuk „mások dalait". A *Hidegen fújnak a szelek* kezdetű magyar népdal második strófájáról van szó („Szabad élet, szabad madár, jaj de szép, ki szabadon jár"), amit Kamondy Ági énekelt az egyik klipünk alá. Tény, hogy ezt a dalt a Muzsikás együttes feldolgozta, de ők is csak a magyar népdalkincsből merítették; ha ők hozzányúlhattak, mi mért nem? Lehet találgatni.

Aztán jött az elképesztően brutális Apák és fiúk *című pamflet.*

Ma már, amikor a propagandaminisztériumban gyártják a teljes kormányközeli sajtón és médián végigdübörgő hazugságokat, a fülünk sajnos hozzászokott az efféle arcátlansághoz. De akkor ez még teljesen új volt. Akárhogy vesszük is, mi voltunk azok, akik a pártállami rezsim ellen másfél évtizeden át küzdöttünk az állásunkat, a személyes biztonságunkat és a szabadságunkat kockáztatva, és ez a szennyirat rágalmat rágalomra halmozva állította, hogy mi annak a rezsimnek voltunk a kiszolgálói, amelyik ellen felvettük a harcot. A szerzője vagy első kiadója Grezsa Ferenc hódmezővásárhelyi pszichiáter volt, ő jelentette meg a helyi MDF-szervezet hírlevelében, aztán átvették más vidéki MDF-hírlevelek, és bekerült a *Magyar Fórum*ba is. Bírósági ítélet mondta ki az *Apák és fiúk* állításairól, hogy kivétel nélkül valótlanságok.[340] A *Magyar Fórum*

[339] Idézi Murányi Gábor: „Csurka István két pályamódosítása: A szalonokból a szalonképtelenségig." *hvg.hu*. 2012. február 12. https://hvg.hu/kultura/201206_csurka_istvan_ket_palyamodositasa_a_fordula.

[340] A pamflet előbb a hódmezővásárhelyi, majd más – köztük a miskolci – MDF-szervezet kiadványaként jelent meg, végül a *Magyar Fórum* 1990. március 31-ei számában látott napvilágot, a két választási forduló között. A Pesti Központi Kerületi Bíróság 1990. szeptember 14-én kelt ítéletében megállapította, hogy „az alperesek valótlan tények közlésével megsértették a felperesek személyiségi jogait". Az ítélet

nem tett eleget helyreigazítási kötelezettségének, Grezsa pedig emelt fővel beült a parlamentbe, és soha nem kért bocsánatot.

És még ezzel sem ért véget a rágalomhadjárat...

Nem bizony, egy csomó helyen megszórták a postaládákat a nyerésre álló SZDSZ-es jelöltet rágalmazó röplapokkal. Magam is jó pár ilyet láttam; egyre konkrétan emlékszem: ezt Ráday Mihály lejáratására készítették, aki a Főváros XII. kerületében toronymagasan vezetett a második helyre szorult MDF-es Horváth Béla előtt. Olyan tömeges volt ez a jelenség, hogy a pártelnöki vitában szükségesnek láttam figyelmeztetni a választókat: ne üljenek fel a rágalmazó szórólapoknak.

A figyelmeztetés sajnos hatástalannak bizonyult. Az első fordulóban elég kevéssel szorultatok a második helyre. A nyilatkozataikból az derül ki, hogy a győzelemre is esélyt láttatok.

Valóban, én is mondtam ilyet.

Hittél benne?

Úgy mondanám: abban a hitben voltam, hogy hiszek. Amikor azonban évtizedek múltán megnéztem a pártelnöki vitáról készült videofelvételt, arra a belátásra jutottam, hogy a lelkem mélyén nem hittem. Az amerikai elnökjelöltek, ha nyerésre, ha vesztésre állnak, így szoktak beszélni: „When I am president...", „Amikor elnök leszek..." Én pedig következetesen így fogalmaztam: „Akár kormányon lesz az SZDSZ, akár ellenzékben..." Ha versenyben vagy az első helyért, el kell tudnod hitetni a szavazóiddal, hogy hiszel a győzelemben. Akarnod kell, hogy higgyél benne. Annyira akartam, hogy észre se vettem, hogy nem megy. A tévénézők azonban valószínűleg észrevették.

Az is hatalmas győzelem volt, hogy a legnagyobb ellenzéki párt lettetek, messze megelőzve az MSZP-t. Ez nem lett volna elég a választóitok mozgósításához?

Nem, mert december óta egyre jobban megközelítettük a Fórumot, március közepére meg is előztük. A választás tétje nem az volt, hogy ki lesz a második az MDF mögött, hanem az, hogy az MDF vagy az SZDSZ lesz-e a győztes.

De aztán jött március 15-e, a nagy tévés hírhamisítás. Úgy volt, hogy a tévé élő egyenes adásban fogja közvetíteni a demonstrációt. Aztán 14-én este kiadtak egy közleményt, mely szerint a közvetítés elmarad.

Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy rájöttek: a szabad demokratáké lesz a legnagyobb tömeg, és ezt nem kívánták megmutatni.

Másnap azonban még egyet csavartak ezen az aljasságon. Azzal a hazugsággal álltak elő, hogy az SZDSZ teljesíthetetlen követelései miatt kellett a közvetítéstől elállni.

Nemeskürty István tévéelnök és – fájdalom – Csoóri Sándor nagyobb dicsőségére.[341]

Szerinted is befolyásolta ez a trükk az első forduló eredményét?

Nem tudom. A március 25-e előtti utolsó közvéleménykutatási eredmények azt jelezték, hogy az MDF visszavette a vezetést; ebben benne lehetett a március 15-ei átverés, de valószínűbbnek tűnik, hogy trendforduló volt, ami mindenképpen bekövetkezett volna. Az MDF támogatottsága megalapozottabb volt a miénknél. Azt azonban soha nem fogjuk megtudni, hogy a fordulat ugyanakkor következett volna-e be a tévés svindli nélkül is, vagy csak pár héttel később.

A második fordulóban nemcsak ráerősíteni nem tudtatok: az MDF alaposan elhúzott tőletek. Hogyan érintett ez az eredmény?

A legtöbbünket hidegzuhanyként, engem is. Azt bizonyára fel tudtuk volna dolgozni, hogy a győzelem bravúrja nem sikerül. De az első forduló szoros versennyel végződött, és ennél lényegesen rosszabbra nem számítottunk. Budapesten 32 választókerületből húszban volt a mi jelöltünk az első. Országosan az MDF-nek állt több jelöltje az első helyen, és három fórumos már az első fordulóban megszerezte a szavazatok több mint a felét, de ezzel együtt sem volt végzetesen nagy a különbség az első helyek számában.[342] A második fordulóban viszont a húsz budapesti első helyből mindössze kilencet sikerült megtartanunk, és vidéken még sokkal

eltiltotta az alpereseket jogsértő magatartásuk folytatásától. Lásd Révész Sándor: „Tisztán látó szemek éjszakája." *Beszélő*, 1990. szeptember 22.

[341] Csoóri Sándor: *Éji nap – nappali hold*, 125 sk.

[342] MDF: 79, SZDSZ: 63.

rosszabb volt a helyzet. Az MDF egyéni választókerületekben háromszor annyi mandátumot szerzett, mint mi.[343] Bennünk pedig a váratlan kudarc sokkja azonnal rátalált a mocskos kampány által okozott sokkra. Önként adódott a magyarázat, hogy a leszakadásunkra nem került volna sor, ha nincs ez a két forduló között csúcsra járatott, brutális hazugság- és gyűlöletkampány. Amikor a választás éjszakáján a tévé kommentárt kért tőlem, erről beszéltem, nem csekély indulattal. Ezt utóbb nagyon megbántam.

Miért?

Mert még akkor is, ha a magyarázat ilyen egyszerű lett volna, több higgadtságot kellett volna tanúsítani. A vesztes nem teszi jól, ha átengedi magát a sérelmeinek, akkor sem, ha a sérelmek valóságosak és súlyosak. De ráadásul a magyarázat jóval összetettebb volt. Bauer Tamás napokkal előbb figyelmeztetett, hogy az SZDSZ-nek alig vannak tartalékai a második fordulóra.

De ti hinni akartatok. Ez teljesen irracionális hit volt, vagy volt mibe kapaszkodnotok?

Az eredmények figyelmes tanulmányozása alapján azt mondanám, hogy volt mibe kapaszkodnunk. Jelöltjeink túlnyomó többsége a második fordulóban növelni tudta a támogatottságát. Amivel nem számoltunk, az az, hogy az MDF jelöltjeinek támogatottsága sokkal nagyobb mértékben fog nőni. De vajon a ránk adott szavazatok növekedése elment-e a lehetőségeink végső határáig, vagy tovább is ment volna, ha nincs a mocskos kampány? Egy-két esetben az SZDSZ-es jelölt a második fordulóban kevesebb szavazatot kapott, mint az elsőben. Itt az összefüggés a hazugság- és rágalomhadjárattal egyértelműnek tűnik. Abból pedig, hogy a legtöbb helyen növeltük a szavazataink számát, nem következik, hogy itt a rágalmak és gyalázkodások egyáltalán nem hatottak. Elképzelhető, hogy tisztességes kampány esetén nagyobb lett volna a növekedés. De az is elképzelhető, hogy nem. Örök rejtély marad, hogy ilyen körülmények között hány első helyet tudtunk volna megőrizni. Talán csak kettőt-hármat, talán jóval többet. Azt azonban – higgadtan visszatekintve – le kell szögezni: egész biztos nem annyit, hogy az első forduló arányait tartani tudjuk. Az

[343] MDF: 114, SZDSZ: 35.

MDF előnyének a mocskos kampány nélkül is növekednie kellett, bár soha nem fogjuk megtudni, hogy pontosan mennyivel.

Min múlott szerinted, hogy nem győzhettetek? Az elfogadott magyarázat szerint azon, hogy a többség megijedt a ti radikalizmusotoktól, az MDF pedig sima átmenetet ígért. A nyugodt erőre szavaztak a „Tudjuk, merjük, tesszük" ellen. Egyetértesz ezzel a magyarázattal?

Részben igen. A többség alighanem belefáradt a bizonytalanságba, azt szerette volna, hogy ne jöjjenek újabb kiszámíthatatlan fordulatok, megrázkódtatások. A mi aktivizmusunk hatalmas választói tömegeket vonzott, de ennél is jóval többen lehettek azok, akik attól tartottak, hogy ha kormányra kerülünk, akkor nem lesz itt megnyugvás. Ezen az összképen belül aztán voltak mindenféle árnyalatok. Az MSZP szavazói például személyükben is fenyegetve érezték magukat a mi radikalizmusunktól. Hiába magyaráztuk, hogy nem egyes embereken kívánunk bosszút állni, hanem a rendszert akarjuk gyökeresen megváltoztatni, hiszen ők voltak a rendszer. Egy jóval korábbi beszélgetésünkkor elmeséltem már, hogy az első forduló előtti napokban összetalálkoztam a 2-es villamos Roosevelt téri megállójában hajdani intézeti kollégámmal, Zoltai Dénessel, aki szelíd ember létére nekem esett: „Tudod te, hogy amit ti csináltok, annak akasztás lesz a vége?" Nem minden szocialista vizionált lincseléseket, de mindegyiküknek volt féltenivalója, ha más nem, akkor annak a pártnak a jövője, amellyel azonosult. Tipikus jelenség volt, hogy ahol a szocialista jelölt kiesett, ott az MDF jelöltje legyőzte az első fordulóban még vezető szabad demokrata jelöltet, ahol viszont a szocialista jelölt állva maradt, ott a mi jelöltünk meg tudta őrizni az első helyét.

Ezt értem, a kérdés is erre utalt. De miért csak részben értesz egyet az elfogadott magyarázattal?

Azért, mert nem magyaráz meg mindent. A kisgazda szavazók éppenséggel nem arról híresültek el, hogy a fontolva haladás barátai lettek volna, a népszavazáskor az országos vezetőik is faképnél hagyták a Fórumot. A szinte mindig csokornyakkendőt viselő ügyvéd, Boross Imre pártfogolta volna, hogy a választáson velünk működjenek együtt; meg is szervezett egy találkozást. Ő nyitott ajtót; az előszobában lehalkított hangon valami olyat mondott: „Fiúk, legyetek nagyon bavátságosak és szevények, ezek az öveg embevek tele vannak kisebbvendűségi évzésekkel." Igyekeztünk

megfogadni az intelmet, jószándékunk azonban hiábavalónak bizonyult, mert „ezek az öveg embevek" csak hümmögtek tartózkodóan és gyanakvóan, és végül visszatértek természetes szövetségesükhöz, az MDF-hez. Szentül hiszem, hogy a kisgazda szavazatokat nagyobbrészt a köztük és köztünk lévő kulturális távolság miatt söpörte be az MDF. A keresztény-demokratákat is alighanem ez motiválta elsődlegesen.

Miben állt ez a kulturális különbség?

A mi arculatunkat nem egyedül az határozta meg, hogy a megelőző másfél évtizedben személyes kockázatot vállaló rendszertagadók voltunk. Mi voltunk azok is, akik a racionalitást, a modernséget, a komplexusok nélküli nyugatbarátságot jelenítettük meg, egy szabad és sokszínű Magyarország iránti vágyakozást, és nemcsak a pártállami elnyomással, hanem az Ady által százszor elátkozott magyar provincializmussal szemben is. És ha ebben némelyek annak a bizonyítékát látták, hogy mi nemzetidegen elem vagyunk, akkor nekünk erre az volt a válaszunk, hogy a nemzet nem azonos azok összességével, akik ővelük értenek egyet. A nemzet vitatkozó közösség, amelyben vita tárgya, hogy milyenek vagyunk és milyenek legyünk. Amit mi képviselünk, az a nemzeti programok egyike – szerintünk a kor követelményeinek megfelelő, helyes program. Ezek adták a mi radikalizmusunk érdemi tartalmát, és az akkori Magyarországon mindez nem kevésbé volt megosztó, mint az aktivizmusra, ellenállásra való készségünk. Rengeteg hívet szerzett nekünk, de sokakat eltávolított tőlünk.

Arrogánsnak, lekezelőnek tartották a viselkedéseteket...

Nem voltunk gőgösebbek, kioktatóbbak Antallnál. Aki nem táplált kisebbrendűségi érzéseket velünk szemben, aligha tartott minket különösképpen arrogánsnak. Kétségtelen azonban, hogy a mi magabiztos nyugatosságunk sokakban keltett kisebbrendűségi érzéseket, és nekünk ezzel számolnunk kellett volna. Jót tett volna, ha megfogadjuk Boross Imre tanácsát, nemcsak ott, a helyszínen, hanem egész nyilvános viselkedésünkben, és több empátiát tanúsítunk a velünk szembeni, kulturális gyökerű ellenérzésekkel. Másnak jól állhatott, ha rólunk szólva azt mondták, hogy „az SZDSZ-ben van a szürkeállomány", nekünk nem állt jól, amikor mi mondtuk magunkról.

Nem lehetséges, hogy az SZDSZ lényegében a rendszerelutasító radikalizmusának köszönhette a felfutását, míg a rendszerépítő radikalizmusa, vagyis a modern, nyugatias liberalizmus képviselete nem hozott nektek szavazatokat?

A rendszerelutasító radikalizmus időszerűségének elmúltával pedig az SZDSZ szükségszerűen olvadt le kis párttá, majd tűnt ki teljesen a magyar politikából?

Igen. A 19. századi nemesi liberalizmus kimerülését követően Magyarországon nem tudott jelentős liberális párt létrejönni, és a pártállami rendszer is antiliberális volt, nem kedvezett a szabadelvűség térnyerésének.

De igen, kedvezett. A pártállami rendszer torz és felemás módon, de mégiscsak modernizálta a magyar társadalmat. Eltűntek a hagyományos rendi különbségek, az ország urbanizálódott és ezzel együtt szekularizálódott, a lakosság iskolázottsági szintje emelkedett. A hatvanas évektől megindult egyfajta felemás polgárosodás is: a hivatalos intézmények réseiben megjelentek a személyi szabadság térségei. Felemás volt ez a polgárosodás, mert a szabadságot nem védték jogok, a hatalom megtűrte, de bármikor vissza is vehette. Gondoljatok csak a szürkegazdaságra vagy a kultúra növekvő pluralizmusára. A függőség lazult, de megmaradt. Olyan-amilyen önállóságig ügyeskedéssel, „kiskapuk" nyitogatásával lehetett elvergődni, a sikeres „kiskapuzáshoz" pedig kölcsönös szívességekből megszőtt kapcsolathálóval kellett rendelkezni. Sokan voltak, akiknek a számára ez volt a természetes, akiknek a családjában nemzedékekre visszamenően ez volt a hagyomány, és akik az új világba is az evvel járó szokásokat vitték tovább. De olyanok is szép számmal akadtak, akik valódi függetlenségre vágytak, tisztázott viszonyokra és kiszámítható szabályokra: akik jogok védelmében, jogállamban szerettek volna élni, vagy legalább megnyerhetők voltak a mindenkit egyenlően megillető jogok és a jogállamiság gondolatának. És ezeknek az embereknek a pártállami rendszer utolsó évtizedeiben már voltak eszmei kapaszkodóik is. A rezsim ideológiája szétrohadt, és az üresen hagyott helyre sokféle tartalom nyomult be, köztük azok az eszmék, amelyekből az SZDSZ létrejöttével egy időben az új magyar liberalizmus összeállt. Ők voltak az SZDSZ elsődleges célcsoportja. Nem volt megírva a sors könyvében, hogy az SZDSZ-nek el kell tűnnie. A párt lehanyatlása

politikai játszmák sorozatában ment végbe, melyek másképpen is végződhettek volna.

A demokratikus ellenzék tényleg azt hirdette, hogy az embereknek jogaik vannak, és az állam köteles tiszteletben tartani ezeket. Ugyanakkor többször is szóba került, hogy az emberi jogokat akkor csak az intézményekkel szembeni polgári engedetlenség útján lehetett gyakorolni. Az ellenállás volt az ellenzék politikai kultúrája, és az SZDSZ ezt a kultúrát örökölte meg. A szabad választások után mindenképpen vissza kellett venni a korábbi radikalizmusból. Ez azonban nem volt könnyű, nem gondolod?

Valóban elkerülhetetlen volt, hogy visszavegyünk a radikalizmusunkból. 1990 áprilisában, úgy számolom, hogy 22-én vasárnap, de a dátumban nem vagyok biztos, szóval áprilisban rendkívüli küldöttgyűlést tartottunk, ahol pontosan erről beszéltem.[344] Azt mondtam, hogy mi eddig a rendszer ellenzéke voltunk, mostantól azonban a kormány ellenzéke leszünk. Legitim részesei vagyunk a törvényhozó hatalomnak, ez pedig minden pártról igaz, amelyik bejutott a parlamentbe. Igaz az MSZP-ről is, amelyiknek már csak a vagyonával kell elszámolnia ahhoz, hogy ugyanolyan legitim párt legyen, mint a többi. Ellenzéki párt leszünk, de nem fogunk mindent ellenezni, amit a kormány csinál, pusztán azért, mert a kormány csinálja. Tudjuk, hogy a kormánynak népszerűtlen gazdasági intézkedések sorát kell meghoznia, és nem fogjuk utcára vinni az embereket csak azért, hogy népszerűek legyünk. Olyan is lesz, hogy együtt szavazunk a kormánypártokkal. Hozzátettem, hogy a kormány iránti lojalitásunknak két feltétele van. Az MDF-nek szakítania kell az ellenünk folytatott szennyes hadjáratával. El kell ismernie, hogy nem holmi nemzetidegen entitás vagyunk, hanem több mint egymillió magyar állampolgár legitim képviselői. Azt is el kell fogadnia, hogy a tömegtájékoztatási eszközöknek a pártoktól és a kormánytól függetlenül kell működniük, úgy, ahogyan a BBC is.

A két feltétel egyike sem teljesült.

Valóban, de ez a beszéd kegyelmi pillanatban hangzott el. Alig egy vagy két napja jött a meghívás Antalltól a paktumról szóló tárgyalásokra.

[344] Kis János: „A rendszer ellenzékéből a kormány ellenzéke. Beszéd az SZDSZ rendkívüli küldöttgyűlésén." *Beszélő*, 1990. április 26.

Huszonharmadik beszélgetés

A paktum és utóélete

Legutóbb azzal fejezted be, hogy a rendkívüli küldöttgyűlés idején már zajlottak a tárgyalások az MDF–SZDSZ paktumról. Hogyan vette fel Antall veletek a kapcsolatot?

Az április 20-a körüli napokban – az is lehet, hogy pont 20-án – Pető Ivánnal és Tölgyessy Péterrel éppen távozóban voltunk az SZDSZ székházából, amikor sietős léptekkel jött szembe velünk Göncz Árpád. Izgatott és vidám volt; azt mondta, Antall Józseftől hoz üzenetet. Az üzenet egy papírfecnire volt felskiccelve; kezdődött az Árpi személyére szóló ajánlattal, ezt egészítette ki egy megjegyzés a cseretételről, a kétharmados törvények körének szűkítéséről. Az utóbbit emlékeim szerint a feljegyzés nem részletezte, a személyi ajánlat viszont meglepő részletességgel ki volt fejtve. Mint a legnagyobb ellenzéki párt, mi jelölhettük a Ház első alelnökét. Az elnök jelölésének joga a legnagyobb kormánypártot illette meg, ők tudvalevőleg Szabad Györgyöt jelölték. Antall nyilakkal jelezte, hogy a mi jelöltünk, név szerint Göncz Árpád helyet cserél Szabaddal, majd ideiglenes köztársasági elnökké lép elő, Szabad pedig ideiglenesen átveszi a házelnöki teendőket. A megállapodás többi elemének teljesülésekor Gönczöt a Ház köztársasági elnökké választja, Szabadot pedig házelnökké, az első alelnök posztját pedig egy másik szabad demokrata képviselő tölti be.

Vagyis Antall azt kérte, hogy menjetek bele a kétharmados törvények körének szűkítésébe, és cserébe megkapjátok a köztársasági elnöki tisztséget...

Nem egészen. Világossá tette, hogy nem a jelölés jogát engedi át az SZDSZ-nek; az ajánlat Árpád személyére van szabva.

Miért ragaszkodott Gönczhöz?

Jól ismerték egymást a háború utáni kisgazda világból, és később is fennmaradt köztük a személyes kapcsolat. Árpád mesélte, hogy miután '88 őszén a Kisgazdapárt újjáalakult, együtt mentek el egy gyűlésére, ahonnan rövid idő után együtt is távoztak azzal, hogy ez egy reménytelen

társaság. Ekkor azonban elváltak az útjaik; egyikük az SZDSZ-t választotta, a másik az MDF-et. Antall mégis úgy gondolhatta, hogy jól ki fog jönni Árpáddal. Viszonyukat hosszú évek során megalapozott bizalom jellemezte, és mivel kettejük közül ő volt a politikus alkat, minden bizonnyal arra számított, hogy Árpád mindenben elfogadja majd az ítéleteit. Szóval, az elgondolás az lehetett, hogy átengedi az államfői tisztséget, de mindjárt vissza is kapja: Göncz ugyan az SZDSZ-ből jön, de az ő pártfogoltja. Ilyen közeli embere az MDF-ben csak egy lett volna, Szabad György, akinek állítólag fel is ajánlotta a köztársasági elnökséget, amit azonban Szabad a zsidó származására hivatkozva hárított volna el.

Állítólag Csoórinak is ajánlatot tett.

Érzésem szerint Csoóri lett volna az utolsó, akit Antall a köztársasági elnök székében kívánt látni. De mivel ő volt az MDF-alapítók természetes jelöltje, ezért Antallnak szüksége volt a nem-jére, mielőtt más jelöltet nevez meg.[345]

Átfutottátok az üzenetet. Mi történt ezután?

Árpi megemlítette: Antall arra kér minket, hogy valamelyikünk keresse meg. Péter azonnal rávágta, hogy majd ő. Ha nem siet ennyire, akkor is kézenfekvő lett volna, hogy ő legyen az: a tárgyalások bonyolult közjogi kérdéseket vetettek fel, és hármunk közül egyedül ő volt jogász. Ráadásul keveseknek voltak hozzá hasonlóan alapos ismereteik a kerekasztalt megjárt joganyagról, az SZDSZ-ben egész biztosan senkinek. Megállapodtunk, hogy felhívja Antallt, én pedig összehívom az Ügyvivői Testületet.

Meglepett az ajánlat?

Az indokoltságát nem volt nehéz belátni, de annyi minden volna indokolt, aminek még sincs esélye a megvalósulásra. Szóval, igen, váratlanul ért.

Mit gondolsz, miért tette Antall ezt az ajánlatot az SZDSZ-nek?

A kétharmados törvények ügyének rendezésére okvetlenül szükség volt. Az októberi alkotmányrevízió során elfogadott alapjogi paragrafus

[345] „Antall Jóska még az elnöki pozíciót is ajánlgatta, de ő maga is tudta, hogy semmi ilyesmi nem érdekel, így egykönnyen térhetett át Göncz személyére." Csoóri Sándor: *Éji nap – nappali hold*, 185.

úgy fogalmazott, hogy alapvető jogokra vonatkozó szabályokat csakis „alkotmányerejű törvénnyel" lehet alkotni.[346] Az „alkotmányerejű törvényekről" pedig az állt a revideált alkotmányban, hogy az elfogadásuk a képviselők kétharmadának szavazatát igényli.[347] Már ezek a rendelkezések némi bizonytalanságot okoztak, mert nem volt egyértelmű, hogy mit kell alapvető jogokra vonatkozó szabályokon érteni: minden olyan szabályt, amelyik alapvető jogot is érint, vagy csak azokat a szabályokat, amelyek közvetlen célja az alapvető jogok gyakorlásának és védelmének a rendezése. Közben azonban az Alkotmánybíróság két szerencsétlen határozatával letette az obulusát a tágabb értelmezés mellett.[348] Ebből az következett volna, hogy a folyó kormányzáshoz szükséges törvények döntő többségét csak kétharmados többséggel lehet meghozni, ami lehetetlenné tette volna a kormány normális működését. Ha az MDF működőképes kormányt kívánt felállítani, csak két lehetőség között választhatott: vagy nagykoalíció az SZDSZ-szel, vagy a paktum. A nagykoalíciót az MDF országos gyűlésén a küldöttek lelkes tapsa kíséretében Antall kizárta. Maradt tehát a paktum.

Apropó, te támogattad volna a nagykoalíciót?

A választási kampány során többször is elmondtam, egyebek között az Antall-lal folytatott rádiós és televíziós vitában, hogy a következő kormánynak rendkívül nehéz feladatokat kell megoldania, amihez az egyik oldal politikai ereje valószínűleg nem lesz elég, ezért felelőtlenség volna kizárni a nagykoalíció lehetőségét. Erre Antall azt felelte, hogy az MDF

[346] Az 1989. évi XXXI. törvénnyel módosított, 1949. évi XX. törvény 8. §-ának (2) bekezdése: „Alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat kizárólag alkotmányerejű törvény állapíthat meg."

[347] Az 1989. évi XXXI. törvénnyel módosított, 1949. évi XX. törvény 24. §-ának (3) bekezdése: „Az Alkotmány megváltoztatásához, az Alkotmányban meghatározott egyes döntések meghozatalához, továbbá az alkotmányerejű törvények megalkotásához az országgyűlési képviselők kétharmadának a szavazata szükséges."

[348] Lásd a 4/1990. (III. 4.) AB számú határozatot, mely szerint a családjogi törvény alapjogokat érint, ezért csak kétharmados többséggel módosítható. Az 5/1990. (III. 25.) AB számú határozat pedig a kamatadót törli el azon a címen, hogy a parlament kétharmadosnál szűkebb többséggel döntött róla, noha az adózás alapvető állampolgári kötelesség.

csak kényszerhelyzetben menne bele egy nagykoalícióba. Én is kényszerhelyzetre gondoltam, de én a körülményekben láttam a kényszerítő okot, ezek pedig adva voltak. Antall viszont azt értette kényszerhelyzeten, hogy az SZDSZ nélkül nincs meg a kormányalakításhoz szükséges többségük. A második fordulóban pedig eldőlt, hogy meglesz.

Szerinted Antall miért volt ennyire elzárkózó? Ő is tudta, hogy a kormány dolga pokolian nehéz lesz, nyilvánosan „kamikaze kormányt" emlegetett.

Az ő álláspontjában is volt észszerűség. Az MDF „mozgalmi szárnya" nehezen nyelte volna le a békát, és a kormányzóképes köreik is idegenkedtek tőlünk, és bennünk is volt idegenkedés velük szemben. Más volt a kulturális hátterünk, más politikai generációhoz tartoztunk, nagyon más stratégiát követtünk a megelőző másfél évtizedben. Egyáltalán nem biztos, hogy képesek lettünk volna a közös kormányzásra.

Paktumot mégis veletek akart kötni...

Meghívhatta volna a teljes ellenzéket, de ebben az esetben nem tárgyalhatott volna egyedül, csak a koalíciós partnereivel együtt. Nem biztos, hogy ezt olyan jó ötletnek találta volna. Ugyanakkor mi voltunk a legnagyobb ellenzéki párt; egyedül majdnem kétszer annyi mandátumot szereztünk, mint az MSZP és a Fidesz együttvéve.[349] Az SZDSZ-szel együtt az MDF-nek a kisgazdák és a kereszténydemokraták nélkül is megvolt a kétharmada, így őket csak tájékoztatni kellett a paktum tartalmáról, a véleményüket nem kellett figyelembe venni.

Esetleg az is befolyásolta, hogy mégiscsak együtt ültetek az EKA-ban. Állítólag „a kerekasztal lovagjaiként" emlegette az EKA résztvevőit.

Lehetséges. Én azonban nem erre gondolok, hiszen a kisgazdák és a kereszténydemokraták is ott voltak, akikhez világnézetileg közelebb állt, mint hozzánk. Közjogi kérdésekben azonban velünk értett szót, nem velük. Bármilyen távol álltunk is egymástól világnézetileg és a politikai stílusunkat tekintve, ezen a téren élesebb ellentét csak akkor támadt közöttünk, amikor Antall taktikai megfontolásból kihátrált a közös álláspontunk mögül.

[349] Az SZDSZ 93 mandátumot szerzett, az MSZP 33-at, a Fidesz 21-et.

Az is egy szempont lehetett, hogy kezelni kellett a két párt közötti, elmérgesedett viszonyt...

...méghozzá sürgősen; részint azért, hogy a parlament ne az ellenségeskedés légkörében induljon, de nemcsak emiatt. Az MDF választási hadjáratának, különösen az antiszemita felhangjai nyomán, borzalmas nemzetközi sajtóvisszhangja volt, és ennek az lett a következménye, hogy amikor megnyerték a választást, a nyugati befektetők megijedtek; hanyatt-homlok menekítették ki a pénzüket Magyarországról, és a Nemzeti Bank valutatartalékai vészesen apadni kezdtek. Az MDF egy államcsőd kellős közepén kezdhetett volna kormányozni, ha nem csillapítja le a pánikot, a külvilág megnyugtatásának pedig az volt a leggyorsabb módja, hogy néhány napon belül látványos egyezséget köt az SZDSZ-szel, és a következő hónapokban a két párt közösen szavazza meg az alkotmány újabb revízióját.

Csurka is azt írta a hírhedt dolgozatában,[350] hogy a paktumot a dollármilliók kivonása kényszerítette ki.

Én piaci pánikról beszélek, Csurka pedig egy nagy összeesküvésről. Szerintem minden valutatulajdonos a maga pénzét mentette, és ebből állt össze egy spontán, öngerjesztő menekülési hullám. Csurka szerint összehangolt akció zajlott, amit a Párizs–New York–Tel Aviv agytröszt vezényelt le azért, hogy kikényszerítse a hatalom megosztását a liberálbolsevista, zsidó nomenklatúrával.

De azzal egyetértesz, hogy az MDF–SZDSZ paktum a kényszerűségnek köszönheti a létrejöttét.

A történelemben gyakran szül a kényszerűség nagy dolgokat, amelyek normális körülmények között nem valósulhatnak meg. A gazdasági világválság nélkül nem lett volna New Deal, az Atlanti Charta nem született volna meg, ha nincs a Hitler által kirobbantott világháború. Lehet, hogy az MDF–SZDSZ paktum nem jött volna létre a pénzügyi összeomlás fenyegetése nélkül, de attól még nagy dolog volt, vagy legalábbis nagy dologra tett kísérletet.

[350] Lásd Csurka István: „Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán." *Magyar Fórum*, 1992. augusztus 20.

Pontosan mire?

Korábban, a „százéves háború" kapcsán szóba került már az *Az összetorlódott idő* című esszém. Ehhez az esszéhez függelékként csatlakozik egy kis elméleti írás a demokrácia stabil működésének feltételeiről.[351] Abból a Joseph Schumpetertől származó gondolatból indultam ki, hogy a demokrácia nem szabadul meg a hatalmi harcoktól, csupán békés mederbe tereli, szabályozott választási versennyé alakítja át őket.[352] Schumpeter szerint a demokráciának nincs is más előnye, mint hogy lehetővé teszi a kormányon lévők periodikus, rendezett leváltását, amivel én nem értek egyet. Azzal azonban igen, hogy nincs politika hatalmi harc nélkül, és a demokráciát – egyebek között – a hatalmi harcok sajátos megszervezése különbözteti meg más politikai rendszerektől.

De miért gond ez?

Azért, mert a hatalmi harc zéróösszegű játszma: az a pozíció, amit az egyik fél elnyer, a másik számára elvész. Ezért benne rejlik a csábítás – és ez a demokratikus hatalmi harcról is elmondható –, hogy aki egyszer megszerezte a kormányhatalmat, többé ne engedje ki a kezéből. És benne rejlik a félelem, hogy aki egyszer elvesztette a hatalmat, többé nem lesz abban a helyzetben, hogy visszaszerezze. Ez a kormányoldalt arra ösztönzi, hogy hatalmával visszaélve a maga javára torzítsa el a választási szabályokat, egyoldalú kontrollt szerezzen a véleményformáló eszközök fölött, korlátozza az ellenzék hozzáférését a választási verseny anyagi erőforrásaihoz, és így tovább. Az ellenzéki oldalt pedig arra motiválja, hogy vágjon elébe az ilyen és hasonló praktikáknak, és minden lehetséges eszközzel hozza előre a kormány bukását. A másik oldal várható viselkedésétől való félelmek pedig – ahogy erre Bibó István már réges-rég rámutatott – kölcsönösen gerjesztik egymást: a demokráciában benne rejlik az önfelszámolás lehetősége.

Arra valók az alkotmányos fékek és ellensúlyok, hogy ezt a tendenciát ellensúlyozzák...

[351] Lásd Kis János: „Gondolatok a demokráciáról." Kis János: *Az összetorlódott idő*. Budapest: Kalligram 2013.

[352] Lásd Joseph A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism, and Democracy* (Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia). New York: Harper 1942.

Az alkotmányos garanciák valóban nagyon fontosak, de a hatalmi harc logikája elleni védekezést nem lehet kizárólag rájuk alapozni. Arra is szükség van, hogy a felek között bizalmi viszony alakuljon ki: hogy ne féljenek a hatalom elvesztésétől, biztosak legyenek benne, hogy a másiknak esze ágában sincs felszámolni a parlamenti váltógazdálkodást.

Magyarországon pedig a kölcsönös bizalom enyhén szólva nem volt adva.

Így igaz; az MDF és az SZDSZ meghatározó tényezői között már akkor megromlott a viszony, amikor a két párt még nem is létezett. Az Ellenzéki Kerekasztal létrejötte magában hordta a bizalomépítés esélyét, szakadása azonban véget vetett ennek a lehetőségnek, a választási kampány pedig minden eddiginél mérgezőbb hatással volt a két párt viszonyára. A paktum igazi jelentősége abban állt, hogy egy lépéssel közelebb vitt a kölcsönös elfogadáshoz. A legnagyobb kormánypárt és a legnagyobb ellenzéki párt közösen hárította el a köztársaság kormányozhatóságának akadályait, ami magában foglalta a folytatás ígéretét...

Te ezt akkor is így láttad?

Olvassátok el a *Beszélő*ben megjelent cikkemet a paktumról.[353] Egyébként nem csak én láttam így – vagy mondjuk inkább: nemcsak mi, az SZDSZ vezetői láttuk így. Ugyanebben a *Beszélő*-számban megjelent egy interjú Kónya Imrével, aki nagyon hasonló szellemben nyilatkozott.[354]

Hogyan értékeltétek Antall ajánlatának a tartalmát?

A mi értékelésünk az övének a tükörképe volt. Mint mondtam, szerintem Antall úgy gondolta, hogy azon is nyerni fog, amit a kétharmados törvények körének szűkítéséért cserébe felajánl, vagyis Göncz elnökségén. Mi pedig úgy véltük, hogy igazából csak nyerhetünk azon, amit An-

[353] Lásd Kis János: „A megállapodás." *Beszélő*, 1990. május 5.

[354] Lásd „»Én is engedek, a másik fél is enged.« Kónya Imre az MDF–SZDSZ-megállapodásról." *Beszélő*, 1990. május 5. „Nyugodt körülmények között elvileg lehetséges, természetes lett volna, hogy a Magyar Demokrata Fórum a választásokon megszerzett pozíciót maximálisan kihasználja. Ennek azonban valószínűleg az lett volna a következménye, hogy a Szabad Demokraták Szövetsége is maximálisan kihasználja az ellenzéki pozícióját. Ezt a kiélezett politikai harcot, úgy érzem, nem engedheti meg magának az ország."

tall Göncz elnökségéért cserébe kér. A kétharmados szabály kétségkívül ütőkártyát ad az ellenzék kezébe, de a korlátlan kétharmadosság sok a jóból. Ha az ellenzék teljesen blokkolja a törvényhozást, akkor az a vád éri, hogy káoszba taszítja az országot, ezen pedig csak veszíteni lehet. Ha ezt el akarja kerülni, akkor vég nélküli vitáknak teszi ki magát arról, hogy a soron lévő törvényt szabad-e blokkolnia. Ezt írtam a *Beszélő*nek szánt cikkemben. Arra pedig Tölgyessy Péter hívta fel a figyelmet, hogy amikor az ellenzék megszavazza a kormányzáshoz szükséges törvényeket, ezzel felelősséget is vállal a kormányzásért, miközben a kormányzati hatalomból nem részesül.

Ezek szerint egyik félnek sem kellett engedményt tennie cserébe azért, amit a másiktól kap. Így könnyű megegyezni.

Én úgy mondanám, hogy a célok között elég nagy volt az átfedés ahhoz, hogy a fennmaradó ellentéteket némi jóindulattal rendezni tudjuk. Abban, hogy az „alkotmányerejű törvény" általános kategóriáját el kell törölni, és tételesen meg kell határozni – méghozzá szűk körben – a kétharmados többséget igénylő törvények körét, teljes volt az egyetértés. De hogy mennyire legyen szűkre szabva ez a kör, és hogy pontosan mi tartozzon ide, abban már nem egészen értettünk egyet.

Nem merült fel Antall részéről, hogy egyáltalán ne legyenek kétharmados törvények?

Tudtommal nem, ez különben sem lett volna tárgyalási alap.

Pedig a parlamenti demokráciákban szokatlan a kétharmados szabály.

Ez igaz, de a parlamentek általában kétkamarásak, a második kamara szerepe pedig ugyanaz, mint a kétharmados törvényeké: részleges ellensúlyt teremt a kormány túlhatalmával szemben. Ahol van második kamara, ott nincs szükség kétharmados törvényekre. Nálunk viszont a parlament egykamarás maradt; ilyen körülmények között a második kamara fékező, korlátozó szerepét a minősített többséget igénylő törvények helyettesíthetik. Szóval, a kétharmados törvények teljes kiküszöbölése nem merült fel. De Antall érthető módon a kormányzás szempontjait képviselte, mi pedig a fékek és ellensúlyok szempontjait.

Hogyan alakítottátok ki az álláspontotokat?

Az Antall-lal folytatott előzetes megbeszélés alapján Péter tájékoztatott minket a tárgyalás körvonalairól. Ekkor tudtuk meg, hogy Antall az „alkotmányerejű törvények" gubancán túl is szeretne rendet vágni az alkotmány szövegében. Az volt a benyomásunk, hogy a legtöbb kérdésben könnyen egyetértésre juthatunk. Haraszti fáradhatatlan sürgetésére megállapodtunk abban, hogy a rádió, a televízió és az MTI státusát is be kell vonni a megállapodásba. Ha korábban nem tudtuk volna, a Németh-kormány utolsó hónapjaiban – amikor államminiszterként Pozsgay Imre gyakorolta a média felügyeletét – megtanulhattuk, hogyan lehet többpárti környezetben visszaélni a tömegtájékoztatás fölötti állami monopóliummal (ekkor még minden tömegtájékoztatási eszköz állami kézben volt). Pozsgay elnökséget rendelt a tévé fölé, melynek elnökévé Nemeskürty Istvánt nevezte ki, aki pedig a végtelenségig elfogult Pálfy G. István kezére adta a tévé politikai műsorait, majd megrendezték a március 15-i hírhamisítást. El ne felejtsem: a választás előestéjén, amikor már javában tartott a kampánycsend, külön műsort biztosítottak Antallnak és Csoórinak. A másnapi választások persze véletlenül se kerültek szóba – Erdélyről folyt a beszélgetés –, de mégiscsak megjelent az MDF miniszterelnök-jelöltje az állami televízióban, amint gondterhelt államférfiként a nemzeti ügyekről beszélget az MDF elnökségi tagjával.

Az MDF részéről viszont titeket vádoltak azzal, hogy a tenyeretekből etetitek a média munkatársait.

Az újságírók körében valóban népszerűbb volt az SZDSZ és a Fidesz, mint az MDF és a jobboldal általában. Ez tagadhatatlanul előnyt jelentett a számunkra, ahogy számos nyugat-európai demokráciában is előnyt jelent a baloldali pártok számára, hogy a sajtó a közvélemény átlagánál baloldalibb. Az ilyen előnyt azonban nem emlegetném egy lapon azzal, hogy egy párt a kormányhatalom birtokában az irányítása alá vonja a médiát. A választások utáni első két-három évben a sajtó hangulata történetesen nem kedvezett nekünk, az újságírók a Fideszt kezdték preferálni velünk szemben, mégsem feltételeztük, hogy vezényszóra távolodtak volna el tőlünk. Tudomásul vettük, hogy nem jó a lapjárásunk, és igyekeztünk javítani rajta. Mi a BBC mintáját tartottuk követendőnek. Azt javasoltuk, hogy a rádió, a televízió és az MTI elnökét a parlament válassza meg, méghozzá kétharmados többséggel. Ugyanakkor kezdeményeztük, hogy a rádió és a televízió felügyeletére egy irányítási jogkörökkel nem rendel-

kező testületet hozzanak létre, mely a tájékoztatás esetleges elfogultsága miatti panaszok kivizsgálásával foglalkozik, és amelynek a tagjait a pártoktól és a kormánytól független szervezetek, illetve a média dolgozói jelölik.

Ezután elindultak a tárgyalások Antall és Tölgyessy között. Mondhatjuk, hogy Tölgyessy az Ügyvivői Testület instrukcióit hajtotta végre?

Az ÜT csak a megállapodás kereteiről és néhány pontjáról alakított ki véleményt. A legtöbb részletkérdésben Péternek szabad keze volt, és a saját belátása szerint tárgyalt, bár rendszeresen tájékoztatott minket a megbeszélések alakulásáról. Így tudtuk meg, hogy menetközben Antall egy további kívánsággal állt elő: vezessük be német mintára a konstruktív bizalmatlansági eljárás intézményét. Rendes bizalmatlansági eljárásban a miniszterelnök mandátuma megszűnik, ha a képviselők több, mint a fele ellene szavaz. A konstruktív bizalmatlansági indítvány szabálya azonban előírja, hogy a regnáló miniszterelnök leváltásáról és az utód felhatalmazásáról egyazon szavazással kell dönteni. Amíg nincs többségi támogatást élvező miniszterelnökjelölt, addig a hivatalban lévő miniszterelnököt nem lehet elmozdítani.

Azt mondod, hogy az ÜT csak az általános politikai kérdésekben foglalt állást, a Tölgyessy a saját belátása szerint tárgyalt. A megállapodáson azonban a te aláírásod és Pető Iváné is szerepel.

Péter beszámolóiból egy ponton kiderült, hogy nem négyszemközt tárgyalnak Antall-lal; az asztal másik oldalán számosan ülnek.[355] Bálint vetette fel, hogy ez így nem lesz jó: többen egy ellen, ez hátrányos felállás, ezért azt javasolta, hogy Iván és én kapcsolódjunk be a tárgyalásba.

Erre mikor került sor?

Úgy adódott, hogy az utolsó napon. A 28-i tárgyalási napról Péter azzal jött, hogy Antall sürgeti a tárgyalások lezárását, ugyanakkor ragaszkodik hozzá, hogy én is írjam alá a megállapodást. Mi már megállapodtunk, hogy Iván is jön, így aztán hármasban mentünk a Bem térre. A tárgyalás délután kezdődött és késő éjszakába nyúlt, mert egy sor kérdés még

[355] A megállapodást az MDF részéről Antall mellett Balsai István, Kónya Imre, Kutrucz Katalin és Salamon László írja alá.

nyitva állt: a kétharmados törvények ügye még nem volt teljesen lezárva, és ott volt egyfelől a mi javaslatunk a média szabályozásáról, másfelől az MDF előterjesztése a konstruktív bizalmatlansági eljárásról, ezekről még meg kellett egyezni.

Hogyan született meg a döntés a média ügyében?

Antall azzal kezdte, hogy Hankiss Elemért kívánja jelölni – akkor még úgy gondolta, hogy a rádiónak és a televíziónak közös elnöke legyen –, és tudomása szerint Hankiss nekünk is elfogadható. Nem érti, hogy ennyi miért nem elég nekünk. Közöltük, hogy Hankiss személye ellen valóban nincs kifogásunk, de most nem arról van szó, hogy ki legyen a rádió és a tévé következő elnöke, hanem arról, hogy az alkotmány milyen kinevezési eljárást rögzítsen a jövőre nézve. Antall ezután közölte: ragaszkodik hozzá, hogy a médiaelnökök kinevezése miniszterelnöki hatáskör, az Országgyűlésre csak a kormánytól független hatalmi ágak vezetőinek megválasztása tartozik. A mi javaslatunkat tehát, mely szerint a média

elnököket az Országgyűlés választaná meg – ráadásul kétharmados többséggel – kategorikusan elutasította. Tett azonban egy kompromisszumos ajánlatot: a rádió és a televízió, valamint az MTI elnökét a köztársasági elnök nevezze ki a miniszterelnök javaslatára. Közöltem, hogy ezt elfogadjuk, és megegyeztünk abban, hogy az indoklásba bekerül: az eljárás célja biztosítani a média pártatlanságát.

Végül következett a konstruktív bizalmatlansági eljárás... Miért mentetek bele?

Az egyszerű bizalmatlansági eljárás előrehozott választásban végződhet, mert mire kiderül, hogy nincs olyan jelölt, aki kormányt tudna alakítani, a korábbi miniszterelnök már megbukott. Ez akár alkalmas megoldás is lehet egy-egy kormányválság feloldására, de ha túl gyakran kerül rá sor, akkor aláásható a demokratikus intézményeket. A konstruktív bizalmatlansági eljárás viszont bebetonozhat egy miniszterelnököt, akinek már nincs többsége a parlamentben. Azt kell mérlegelni, hogy melyik jelenti a nagyobb kockázatot. Stabil demokráciában a veszély inkább a miniszterelnök bebetonozásában állhat, ámbár itt ritkán fordul elő, hogy a kormány ne tartson ki a következő választásig. Gyenge demokráciában az a nagyobb veszély, hogy rövidéletű kormányok váltogatják egymást, egyik választás jön a másik után, a polgárok elveszítik a bizalmukat a de-

mokratikus politikában, és jöhet a gondviselés embere, hogy megmentse a nemzetet. Az induló magyar demokrácia még gyenge volt, és a helyzetét csak súlyosbította az államcsőd fenyegetése, ezért a weimari köztársaságéhoz hasonló helyzet kialakulása valós veszélynek látszott. Ez amellett szólt, hogy fogadjuk el a konstruktív bizalmatlansági eljárást.

Rövid távon be is vált. De az alkotmányt hosszú távra készítik. Húsz év múlva jött egy miniszterelnök, Orbán Viktor, aki a demokrácia felszámolására használta ki az alkotmányos hatalmát.

A konstruktív bizalmatlanság szabálya a saját pártján belüli lázadástól védi a miniszterelnököt. Orbánnak ettől aztán igazán nem kellett tartania. Mire oda jutott, hogy alkotmányozó többséget szerezve maga alá gyűrje a politikai rendszert, addigra a saját pártját már rég maga alá gyűrte. Nem akkor, amikor kormányon volt, hanem az ellenzéki években. A konstruktív bizalmatlanság szabályának védelmére 2010 óta soha nem volt szüksége. Ettől függetlenül egyetértek azzal, hogy ha a kormányzó párt nem a vezér vazallusaiból áll, akkor egyszerű bizalmatlansági eljárás esetén a miniszterelnök jobban függ a saját pártjától, mint a konstruktív bizalmatlansági eljárás esetében. Az a kérdés, hogy adott esetben mi a kívánatosabb: az, ha a miniszterelnök erősen függ a pártjától, vagy ha gyenge a függés. Ez egy másik szempont, mint amiről az imént szó volt, külön is mérlegelni kellett. A magam részéről úgy ítéltem meg, hogy ez is a konstruktív bizalmatlansági eljárás felé billenti a mérleget. Antall kompromisszumképes politikusnak mutatkozott. Nem voltak illúzióim afelől, hogy kedveli-e az SZDSZ-t, de nem terhelték az MDF-alapítók téves eszméi és elvakult indulatai. A két párt közti viszony normalizálódását és így a demokrácia megszilárdulását az látszott elősegíteni, ha függetleníteni tudja magát Csoóriéktól, Csurkáéktól. Úgyhogy végül is kimondtam az igent, és akkor már csak a megállapodás szövegének a véglegesítése volt hátra.

A paktumhoz fűzött remények hamar szertefoszlottak. Ezt mivel magyarázod?

Részben magával a paktummal, pontosabban azzal a móddal, ahogyan keletkezett. A sajtója is nagyon rossz volt; az újságírók többnyire elvtelen alkut láttak benne, még valamiféle titkos záradékot is gyanítottak. Tőlük eredt a negatív felhangú „paktum" elnevezés is; mi, aláírók, megállapodásról beszéltünk. Az igazi, nagy baj azonban az volt, hogy a történtek sokként hatottak az MDF alapítóira, akik ekkor még komoly hatalmi pozíciókkal és ennél is komolyabb befolyással rendelkeztek a pártjukban. A tárgyalások ténye nem volt ismeretlen előttük: Antall felhatalmazást kért az elnökségtől, és nagy vonalakban a tárgyalások célját – mármint a kétharmados törvények körének szűkítését – is vázolta, a részletek azonban meglepték őket. Göncz személye lehetett az egyik neuralgikus pont, a másik – ennek nyilvános nyoma van – a médiaelnökök kinevezési rendjéről született megállapodás. Csurkáék, Csoóriék a megelőző hónapokban már félig-meddig a kezükben érezték a rádiót és a televíziót, és úgy vélték, hogy a választások megnyerésével jogot szereztek a teljes kontrollra. Ennek a reménynek a paktum keresztbe tett, amit ők úgy értelmeztek, hogy az SZDSZ szerezte meg a hatalmat a média fölött. Nem számított, hogy a köztársasági elnök csak olyan elnököket nevezhetett ki, akiknek a személyére az ő miniszterelnökük tett javaslatot.

Nem örültek a paktumnak, de végül is elfogadták. Az MDF-frakció fegyelmezetten végigszavazta.

Nem egészen. A szavazás utolsó heteiben egyre élesebbé vált a vita a két frakció között, és a pártatlan tájékoztatás bizottsága már el is vérzett. Erre nem szokás emlékezni. A paktum ellenzéke még az MDF júniusi országos gyűlésén is hangot kapott, és bár Antall végül is sikerrel leverte, ennek is meglett az ára. Csoóri, Csurka és a híveik úgy fogták fel a dolgot, hogy az az ember, aki nekik köszönheti a miniszterelnöki stallumot, a hátuk mögött eladta a választási győzelmüket a zsidó pártnak – mert az SZDSZ az ő számukra a magyar és a nemzetközi zsidóság pártja volt, nem egymillió magyar választópolgáré. Ezt nem felejtették el Antallnak sem, de igazi haragra ellenünk gerjedtek. Megerősödtek abban a balítéletükben, hogy bármit akarjon is a magyar nép, van itt egy idegen elem, egy kisebbség, amelyik mindenképpen megkaparintja a hatalmat – ha kell, erővel, ha kell, fondorlattal. Ez a kisebbség mindig ugyanaz, bár 1945-ben a szovjetbérenc kommunisták bőrében jelent meg, 1990-ben a nemzetközi finánctőke liberális ügynökeivé vedlett át. Az önszédítés és a gyűlöethadjárat minden korábbinál magasabb fokozatra kapcsolt.

De a kormányból kimaradtak. Egyedül a gyenge Für Lajos lett hadügyminiszter.

A „körkörös védelem" jeles stratégája?[356] Ez igaz, csakhogy a mozgalmi szárny még elég erős volt ahhoz, hogy a kormány ne ignorálhassa. Hadjáratot indítottak a sajtóviszonyok „kiegyensúlyozása" címén, amibe a kormány is beszállt: Antall támogatásával halászta el a *Magyar Nemzet*et '90 nyarán a francia Hersant cég a másik vevőjelölt, a *Dagens Nyheter* orra elől, ami a főszerkesztő lemondásához és a lap hosszan tartó válságához vezetett. Összevonták és a kormány közvetlen irányítása alá helyezték a két állami lapkiadót. A kommunisták kiseprűzésének ürügyén kultúrharcot indítottak a világias, modern magyar kultúra ellen. Emlékeztek a Hungaroton esetére? A Kulturális Minisztérium – ha jól emlékszem, személy szerint Fekete György helyettes államtitkár, a „rapid megoldások" embere – meghiúsította a cég küszöbön álló privatizációját, az igazgatót leváltotta, az új igazgató pedig sietett megígérni: mostantól „népnemzeti szellemű" hanglemezgyártás lesz. Közben elővették az iskolai vallásoktatást. Aztán kirobbantották a médiaháborút. És felbugyogtak a horthysta nosztalgiák.

Kéri Kálmán parlamenti felszólalása a Szovjetunió elleni háború igazságos voltáról?

Az is, de nemcsak az. Az MDF főispánokat, vármegyéket akart, visszahozták a két világháború közti katonai egyenruhát, átverekedték a parlamenten a koronás címert.

Antall 1993-ban végül szembefordult Csurkával, ki is szorította a pártjából.

Nem is tehetett mást, miután Csurka nyíltan nekitámadt, és a betegségére hivatkozva megkérdőjelezte vezetői alkalmasságát. Az MDF-et Antall kétségkívül középpártként képzelte el, amelyik azáltal foglalja el a politikai élet centrumát, hogy egyesíti magában a népi, a keresztény-demokrata és a nemzeti liberális eszmekört. Ez a jól hangzó koncepció azonban egy eredendő szervi betegségben szenvedett. A kereszténydemokrataként megnevezett körök és a népi szárny között affinitás volt, a liberálisok pedig elszigetelt zárványt alkottak. A párt Budapesti Szabadelvű Körének prominens tagját, Krasznai Zoltánt már 1991 vége felé kizárták, ami a Szabadelvű Kör végét jelentette, a Csurkával vívott leszámolás fejében pedig be kellett áldozni Debreczeni Józsefet és Elek Istvánt, a nemzeti liberális szárny két vezéralakját. Csurka eltávolítása az MDF eleve gyenge liberális vonulatának teljes felszámolása árán valósult meg, no meg a Lezsákkal való kiegyezés árán; azzal a Lezsákkal, aki 60 százalékban igazat adott Csurkának. (Lehet, hogy 70 százalékban, mert mindjárt hozzátette, hogy az ominózus cikkben csak 30 százalék kifogásolni valót lát.) Kétségtelen, hogy az MDF-ben az ilyen-olyan liberálisokon kívül is volt egy csomó kitűnő ember, becsültem például Szabó Iványt; egy nyilatkozatomban szembe is állítottam Csurkával, amit ő egyébként egy találkozásunk alkalmával megköszönt, bár nem volt egészen világos, hogy nem azt akarja-e mondani: Na, te jól bemártottál engem. Szóval voltak az MDF-ben kitűnő emberek, akik egy más felállásban partnerek lehettek volna a két párt viszonyának a rendezésében.

De hát ilyenek voltak az erőviszonyok az MDF-en belül, ezek között kellett Antallnak lavíroznia.

Valóban, Antall lavírozott, igyekezett pacifikálni Csurkáékat. De szerintem nemcsak erről volt szó. Én persze nem ismertem őt közelről, viszont az sem érdektelen, hogy távolabbról – a másik oldalról – nézve milyennek tűnt. Először is, előszeretettel hivatkozott nagy példaképére, Adenauerre, aki a náci érzelmű szavazókat és köztisztviselőket szilárdan a saját táborában tartotta, és ezzel – mint Antall hangsúlyozta – politikailag semlegesítette őket. Szívesen mondogatta, hogy ő az MDF-fel ugyanezt teszi, és jobb, ha ezek az emberek egy középpárthoz kötődnek, mint ha egy szélsőjobboldali tömörülés nyerné meg őket.

Ebben volt is valami.

Hogyne, de megvolt az árnyoldala is, amiről Antall hallgatott. Adenauer stratégiájának a nácitlanítás elszabotálása lett a következménye. Nálunk ráadásul egészen más volt a történelmi helyzet, ami tovább rontotta a mérleget. Amikor Adenauer a maga játszmáját játszotta, Nyugat-Németország a győztes hatalmak gyámsága alatt állt. Azok a náci elemek, akik az NSZK-ban meg tudták őrizni a hivatalukat, a puszta túlélésért

[356] „Körkörös védelem": nemzetvédelmi doktrína, mely szerint fel kell készülni bármilyen irányból érkező támadásra, amit a magyar honvédségnek a saját erejéből kell elhárítania. Ehhez nagylétszámú, jól felszerelt hadseregre volna szükség, miközben éppen a honvédség létszámának csökkentése kerül napirendre, Magyarország biztonságát pedig a NATO-hoz való csatlakozás garantálja.

küzdöttek. 1945-ben Magyarországon is megbukott a régi jobboldal, méghozzá nemcsak a nyilas söpredék, hanem az úri osztály is. 1990-ben azonban úgy támadt fel, mintha a maga okozta háborús katasztrófa nem erkölcsi és politikai bukás lett volna, hanem átmeneti vereség egy hosszú távú antikommunista kereszteshadjáratban, melynek most íme ő lett a győztese. A kommunista diktatúra lehetetlenné tette, hogy a „keresztény középosztályi" öntudatú réteg végrehajtsa a maga történelmi önkritikáját, amikor pedig a diktatúra megbukott, diadalmasan térhettek vissza. Igazolva érezhették magukat. A rendszerváltáskor ők is az MDF-ben találtak politikai hazára.

De Csurka inkább a nyilasok örököse volt, mint az úri osztályé.

No igen, az úri osztály örököseinek maga Antall volt a reprezentánsa. Az ő elsődleges célközönségét azok a konzervatív urak és hölgyek alkották, akik kötődtek a Horthy-korszak örökségéhez, miközben – akárcsak ő – elfogadták a parlamenti demokrácia alapvető intézményeit. Csakhogy azt a „gondolatot", mely szerint a történelmi Nagy-Magyarország vesztét a liberálisok, a polgári radikálisok és a bolsevisták, meg persze a mögöttük megbújó zsidók árulása okozta, ezt a „gondolatot" nem a nyilasok találták fel: ez volt a két világháború közötti ellenforradalmi kurzus ideológiájának a vezérgondolata. Ez a „gondolat" 1990-ben együtt éledt fel a konzervatív öntudatú jobboldallal, és valamiféle közösséget teremtett a szélsőjobboldal és a magát mérsékeltnek tudó jobboldal között. Csurkát lenézték, kocsmai hőbörgésétől undorodtak, de úgy vélték, hogy azért „van abban valami, amit a Pista mond". Amikor megkérdezted, hogy a paktumhoz fűződő remények miért mentek füstbe, azt feleltem, hogy azért, mert a paktum nem csillapította, hanem ellenkezőleg, tovább gerjesztette az MDF „mozgalmi szárnyának" SZDSZ-ellenes indulatait. De ez csak egy része a magyarázatnak. A másik része az, hogy akikre Antall Csurkáékkal szemben támaszkodhatott, azok a viselkedési kultúrájukban erősen különböztek ugyan Csurkáéktól, de a politikai világképük ugyanannak a korszaknak a lenyomatát viselte, mint az övék. A toposzok közösek voltak, csak éppen Csurka a szélsőjobboldali radikalizmus nyelvén adta elő őket, amitől az úriemberek persze idegenkedtek.

Honnan lehet tudni, hogy ők sem szakadtak el a Horthy-korszak toposzaitól?

Például onnan, hogy ezek a toposzok Csurka eltávolítása után sem tűntek el az MDF szellemi készletéből. A kultúrharc és a médiaháború pedig egyenesen a Csurkával való szakítás után tetőzött.

De az antiszemitizmus Csurkával együtt a MIÉP-hez vándorolt.

A kocsmai antiszemitizmus igen. De a szalonzsidózás nem. Elmondok egy történetet. Nem vagyok felhatalmazva rá, hogy továbbadjam, ezért a személyi azonosító jegyeket elhagyom. Van két ember, akik ugyanannak a témának a szakértői. Az egyik liberális, a háború után született, és történetesen zsidó származású. A másik konzervatív, körülbelül másfél évtizeddel idősebb, és történetesen az úri középosztályból származik. És van egy újságíró, aki párhuzamos interjút szeretne készíteni velük. Mindketten igent mondanak. A jobboldali férfiú egy rózsadombi lakásban fogadja az újságírót. Kulturált, finom úriember, kulturált, szép lakás. Az újságíró elmondja, hogy gyerekként ő is a közelben lakott, míg ki nem telepítették őket. „Miért telepítették ki magukat?", érdeklődik a vendéglátó. „Mert az apám katonatiszt volt a háború előtt", feleli az újságíró. Szó szót követ, valahogy kiderül, hogy a másik interjúalany és az újságíró között baráti viszony van. És most jön a döbbenet. „Mért barátkozik maga ezzel az alakkal", kérdezi a disztingvált úriember, „aki egy rendes világban legfeljebb a házi zsidaja lehetne". Mondhatjátok, hogy ez egyetlen eset. Tényleg egyetlen eset. Csakhogy! Akiről beszélünk, nem valami magányos különc. Antall idején elég magas kormányzati tisztséget viselt. És amint úgy érezte, hogy egy „magafajtával" beszél, megengedte magának ezt az otrombaságot. Minthogy a legkevésbé sem volt eszelős, ez csak úgy volt lehetséges, hogy hozzászokott: „jó körökben" megengedett dolog így beszélni.

Szerinted Antall is így beszélt, ha a sajátjai között volt?

Nem hiszem. Azt sem gondolnám, hogy a környezete csupa antiszemitából állt volna. Annyit állítok, de ez azért nem közömbös, hogy ha valaki úgy beszélt a zsidókról, mint az említett úr, ezzel nem kockáztatta, hogy a „jobbfajta emberek" nem fognak szóba állni vele.

Akkor másképpen teszem fel a kérdést. Nem azt kérdezem, hogy így beszélt-e Antall, hanem azt, hogy osztotta-e a horthysta téveszméket.

Ha ezt akkoriban kérdezed tőlem, akkor – be kell vallanom – minden

fenntartás nélkül rábólintottam volna. Ma árnyaltabbnak látom a képet. Tény, hogy Antall nem volt kritikátlan Horthyval és a nevéhez köthető kurzussal szemben. Ugyanakkor az is tény, hogy a Horthy személyéhez és a korszakhoz való viszonya ambivalens volt. Igazságot kívánt szolgáltatni Horthynak, a korszak eredményeit „egyensúlyban" kívánta bemutatni a „negatív jelenségekkel".

A kommunista korszakban uralkodó Horthy-kép valóban enyhén szólva egyoldalú volt. Antall joggal érezhette úgy, hogy ezt a képet rendbe kell tenni.

Az, hogy elutasította a „Horthy-fasizmus" vádját, vagy hogy szóba hozta a Horthy javára írható tetteket és mozgásterének külpolitikai korlátait, rendben lett volna, ha közben egyértelművé teszi, hogy Horthy és a rezsimje a mentőkörülményekkel együtt elutasítandó. A kulcskérdés nem az volt, hogy fasiszta volt-e Horthy, hanem az, hogy a két világháború közti ellenforradalmi rezsim folytatandó hagyomány-e, amelyhez a szocializmus kitérője után vissza lehet kanyarodni, vagy tehertétel, amit a demokratikus magyar jobboldal nem vállalhat. A Kádár-korszaknak is megvolt a maga pozitív hozadéka, és még Rákosiék rémuralmával is jártak értékelhető fejlemények – mozgásba jöttek a megmerevedett társadalmi struktúrák, a diktatúra soha nem látott mobilitást kényszerített ki –, mégsem mondanám, hogy a kommunista rezsim a folytatandó nemzeti hagyományhoz tartozik. Minden viszonylagos előnyével együtt abszolúte elutasítandó – de ez a Horthy-rezsimről is igaz. Bibó azt mondta volna, hogy mindkettő történelmi zsákutca volt, mindkettő felelős a „magyar alkat" erkölcsi és politikai torzulásaiért.

Antall pedig nem ment el ideáig.

Sajnos nem. A zsidótörvényeket egyértelműen elítélte, tagadta azonban, hogy Horthy antiszemita lett volna, és arról sem beszélt, hogy a kormányzó kísérletet sem tett a vidéki zsidóság deportálásának megakadályozására. Nem emlékszem rá, hogy valaha szóvá tette volna a magyar állam felelősségét az Endlösung kivitelezésében. Addig ment el, hogy Magyarország egy szörnyű történelmi tragédia színtere lett, és a magyar nép nem tudta eléggé kimutatni az áldozatokkal való szolidaritását. Emlékeim szerint a Szovjetunió elleni háborúba való kéretlen beszállást sem tette szóvá, ami az ország katasztrófájához vezetett. Vagy gondoljatok

a szimbolikus jelentőségű kenderesi újratemetésre:[357] bár ő maga nem jelent meg – ezt már a betegsége sem tette lehetővé –, fontosnak tartotta, hogy a családtagjai révén képviseltesse magát, és sok minisztere is ott volt, lehet, hogy a többségük. Egyszóval, Antall nem volt horthysta, de a jobboldal következetes történelmi önkritikáját sem végezte el, és felemás állásfoglalásaival bizony bátorította azokat, akik fenntartások nélkül nyúltak a horthysta toposzokhoz.

A Bibóra való hivatkozás azért mintha sántítana. Bibó baloldali volt, és még a baloldalon is magára maradt: a kommunisták elhatárolódtak tőle, az akkor még baloldali népi mozgalom nem követte. Antall, aki Bibóval szemben nem magányos politikai gondolkodó volt, hanem vezető politikus, és nem a bal-, hanem a jobboldal vezére kívánt lenni, elveszítette volna a pártja és a társadalmi bázisa támogatását, ha kimondta volna azt, amit Bibó kimondhatott.

Lehetséges. Én azonban azt hiszem, hogy a mozgásterét nemcsak külső körülmények és lavírozási kényszerek határolták le, hanem a saját világképe is. Elvégre ő választotta az MDF-et, ő választotta meg a politikai bázisát. Amikor átvette az MDF vezetését és a miniszterelnöki poszt várományosa lett, ezzel politikai felelősséget vállalt. Az ő felelőssége volt átvezetni a tradicionális magyar jobboldal örököseit a modern demokráciába, és ennek szerintem nem sikerült eleget tennie. És ezért végül is a maga elé tűzött célt sem valósította meg, azt, hogy a pártját szilárdan a középen tartsa.

Nem az történt inkább, hogy követte a politikai közép jobbra tolódását?

Politikai centrumon nem a medián szavazó politikai véleményét értem. Azok a pártok tekinthetők centristának, amelyekben megvan a készség arra, hogy együttműködjenek a riválisaikkal. Ahol ez a készség hiányzik, ott a politikai centrum üresen tátong, és nagy baj van a demokráciával, noha medián szavazó ilyen körülmények között is található természetesen. – Orbán felől visszatekintve a baloldalon – a liberális baloldalt is ide értem –, szóval a baloldalon is sokan hajlamosak kultuszt csinálni Antall személye körül. Egyetértek azzal, hogy jó okunk van he-

[357] Horthy hamvait 1993 nyarán hozzák haza Portugáliából. Újratemetésére 1993. szeptember 4-én került sor a család egykori birtokán, Kenderesen.

lyesbíteni azt a képet, amit annak idejében formáltunk róla. Szerintem világosan – talán mindenki másnál világosabban – látta, mekkora szüksége van az országnak egy centrista politikát folytató kormánypártra, egy olyan kormánypártra, amely képes lojális viszonyt teremteni az ellenzékével. De nem tudott ilyen pártot faragni az MDF-ből, és ezt nem tekinteném puszta sorstragédiának. Következetlenségeivel ő maga is hozzájárult ahhoz, hogy az MDF ne egyesítse, hanem polarizálja a magyar politikát. Azt a nagyszabású államférfit, akit újabban belelátnak, én ma sem ismerem fel benne. Azoknak az ideológiai törmelékeknek a java része, melyekből Orbán Viktor a jobboldalra való átvonulásától kezdve a mai napig építkezik, az Antall vezette MDF-ben került elő, és ezek meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a demokratikus politikai aréna kettészakadt.

A kerekasztalnál ismerted meg, és nagyjából a paktumkötésig voltál vele kapcsolatban. Milyen benyomást szereztél róla ezekben az időkben?

Bozóki András, aki a Fidesz színeiben ott mozgott az EKA körül, egyszer valami olyat mondott, hogy első látásra világos volt a számára: ez az ember lesz a következő miniszterelnök. Nem állíthatom, hogy ezt én is azonnal felismertem volna, de azt igen, hogy olyan ember, akinek van autoritása. És hát autoriter allűrjei is…

Ez ott, a kerekasztalnál is látható volt?

Amit biztosan látni lehetett, az annyi, hogy Antall régi vágású személyiség, az úriember-politikusok családjába tartozik. Úriember-politikusoknak azokat nevezem, akiknek a fellépéséből kiérződik, hogy a státusuknál fogva vezetésre hivatottnak érzik magukat.

Antall személy szerint érzett elhivatottságot a politikai vezető szerepre; állítólag fiatal kora óta arra készült, hogy egyszer Magyarország miniszterelnöke lesz.

Ez nem mond ellent annak, hogy az osztályát – a régi középosztályt – az ország természetes vezető osztályának tekintse, magát pedig a vezető osztály személy szerint vezetésre hivatott reprezentánsának. Ettől még híve lehetett a parlamentarizmusnak, ahogy az angliai Eton College[358] öregdiákjai is egyszerre tekintették magukat az Egyesült Királyság vezetésére hivatott úriembereknek és voltak a parlamentarizmus feltétlen hívei. Ezt a habitust érzékelte a közvélemény számottevő része később úgy, hogy Antallból úri gőg árad. A kerekasztal idején, amikor még nem a televízión át kommunikált a tömeggel, hanem négy fal között személyes partnerekkel, gőgösnek nem mutatkozott, de ekkor is az a fajta magabiztosság áradt belőle, ami az Eton College végzettjeiből.

A Horthy-korszak iránti vonzódása is látható volt már ekkor?

Számomra biztosan nem. A Horthy-korszakhoz való viszony kérdése fel sem merült akár a tárgyalásokon, akár a tárgyaláson kívüli magánbeszélgetéseinkben. Ráadásul volt ez a kifejezetten megtévesztő furcsaság, hogy Antall az 1946. évi I. törvénycikket, a „köztársasági kisalkotmányt" tekintette a magyar közjogi hagyomány kulcsának. Eszembe sem jutott, hogy akinek a számára ennyire fontos a „köztársasági kisalkotmány", mely a főnemesi és nemesi címeket eltörlő IV. törvénycikkel párosítva egyértelmű, totális szakítást jelentett az úri Magyarországgal, az ugyanakkor nosztalgiákat táplálhat a bukott rezsim iránt. Azt láttam, hogy itt egy igazi politikus, aki szemben az MDF alapítóival, tárgyalóképes és van koncepciója arról, hogy milyen legyen a demokratikus Magyarország. Ez a koncepció az én ízlésemnek kissé régies, de hogy ebből pontosan mi következik, azt nem ismertem föl. Ha valami akkor igazán zavart, az inkább Antallnak az állampárt követeléseivel szembeni engedékenysége volt – és a hajthatatlansága velünk szemben, akik úgy véltük, hogy az általa elfogadott kompromisszum szükségtelen.

Szóba hozta akkoriban, hogy Adenauert, De Gasperit, Robert Schumant tartotta a példaképeinek?

Annyiszor emlegette őket, hogy már nem tudnám felidézni, mikor hallottam először ezt. Azt azonban egész biztosan érzékeltem, hogy az ő habitusa – hogyan is mondjam – kissé régi vágású demokráciafelfogást tükröz. Feltétlen híve volt a parlamentarizmusnak és a versengő többpártrendszernek, de tényleg Adenauer módjára. Számára ő volt a mérce; az én

[358] A King's College of Our Lady of Eton beside Windsor (A Királyi Miasszonyunk iskolája Etonben, Windsor mellett), általában Eton College néven ismert, nemzetközi hírű magán fiúiskola. 1440-ben VI. Henrik alapította. Rengeteg híres tanítványuk volt, többek között húsz brit miniszterelnök.

számomra Willy Brandt és Helmut Schmidt. A különbség nem pusztán abban állt, hogy Adenauer jobboldali volt, Brandt és Schmidt pedig baloldali, hanem a német politika meghatározó generációváltását tükrözte. Adenauer a császárkorban kezdte a politikai karrierjét, az ő számára még sok minden belefért a parlamenti demokráciába, ami Brandt és Schmidt számára már nem fért bele, és később a Kohl-típusú kereszténydemokraták számára sem fért bele, Merkelről nem is beszélve. A kerekasztal idején láthattam, hogy Antall Adenauer-stílusú, némiképp autoriter politikus, de azt még nem láttam, hogy ami Adenauer számára belefért, az az ő számára is belefért.

Mi az, ami Adenauer és Antall számára belefért, te pedig úgy gondoltad, hogy nem fér bele?

Mondok egy példát. 1961-ben vagy '62-ben a *Der Spiegel* kiszivárogtatott dokumentumokra támaszkodva megírta, hogy a Bundeswehr nincs felkészülve egy esetleges háborúra. Franz-Josef Strauss hadügyminiszter erre – a szabad demokrata igazságügyminisztert megkerülve – házkutatást rendeltetett el a szerkesztőségben, a főszerkesztőt és egy munkatársát őrizetbe vették. Ebből országos politikai botrány kavarodott, de Adenauer teljes mellszélességgel Strauss mellé állt. Straussnak végül mégis távoznia kellett, csakhogy nem azért, mintha a kancellár meggondolta volna magát, hanem azért, mert a szabad demokrata miniszterek lemondása kormányválságot idézett elő. Antall demokrácia-felfogásába ugyanígy belefért, hogy Balsai igazságügyminiszter koholt vádak alapján feljelentést tegyen az MTV gazdasági igazgatója – Hankiss Elemér tv-elnök bizalmasa – ellen,[359] akit aztán alaposan meg is hurcolt a rendőrség; az eljárást csak az 1994. évi választások után szüntették meg. És nemcsak az ellenfél kriminalizálása fért bele, hanem a média kormányzati felügyeletére támasztott igény is, amit egy 1974-ből származó minisztertanácsi határozatra alapozott. Belefért a titkosszolgálati iratok zsarolásra való felhasználása is.

Csurkát és Torgyánt próbálta kiiktatni a politikából...

[359] Balsai István igazságügyminiszter 1992. december 10-én tesz feljelentést Nagy László, az MTV gazdasági igazgatója és Bányai Gábor (1990–1993 között a Magyar Televízió ügyvezető igazgatója, majd az MTV 1 intendánsa) ellen hűtlen kezelés vádjával.

Igen, de az eljárás jogellenes voltán nem változtat, hogy mit gondolunk ezekről a figurákról, miként az sem, hogy Antall mindkét akcióval csődöt mondott.[360] És még bőven volt, amiről ő úgy gondolta, hogy belefér a demokráciába, az én felfogásom szerint azonban nem fér bele, például az, ahogyan az ő kormánya a bírói függetlenséghez viszonyult. A kommunista rendszerben a bírói kar közvetlen kormányzati alárendeltségben működött; négy év alatt semmi nem történt ennek az elfogadhatatlan helyzetnek a megváltoztatása érdekében, és Balsai tucatjával váltott le és nevezett ki vezető bírókat. Hozzátartozott Antall kormányzásához Göncz Árpád elnémítása a Kossuth téren 1992. október 23-án, amire rendőri felvezetéssel érkeztek vidéki szkinhedek, és amibe – mint Kőszeg Feri bebizonyította – tréningruhába bújtatott határőröket is bevetettek.[361]

Ebben Borossnak lehetett szerepe, Antallnak valószínűleg nem volt...

Erkölcsi kötelessége lett volna felajánlani Góncznek, hogy este, az Operaházban rendezett díszünnepségen mondja el a beszédet, melyet a Kossuth téren beléfojtottak. Nem tette meg.

Visszakeveredtünk a paktum utáni időkhöz. Sok részlet elhangzott arról, hogy milyennek láttad Antallt, illetve a pártját és a kormányát, de az összkép még hiányzik.

[360] 1992-ben kap nyilvánosságot a híresztelés, mely szerint Torgyán József, a kisgazdapárt elnöke „Szathmári" fedőnéven az állambiztonság ügynöke volt. A vádak később nem igazolódnak: Torgyánt 1957-ben valóban megpróbálják együttműködésre kényszeríteni, de ellenáll. Lásd Ungváry Krisztián: *A szembenézés hiánya.* Budapest: Magánkiadás 2017. Csurka Istvánról 1993-ben szivárogtatják ki, hogy állambiztonsági ügynök volt. Ennek nyomán Csurka maga számol be a beszervezéséről: 1957-ben a kistarcsai internálótáborban kényszerítették az együttműködési nyilatkozat aláírására. Lásd Csurka István: „Átvilágítás." *Magyar Fórum*, 1993. július 1. Érdemi ügynöki munkát azonban nem végez, és néhány évvel később kizárják a hálózatból. Lásd Szőnyei Tamás: *Titkos írás – Az állambiztonsági szolgálat és az irodalmi élet, 1956–1990.* Budapest: Noran 2012. Ebben az időben még semmilyen törvényi szabályozás nem rendelkezik az ügynökakták közzétételének módjáról és feltételeiről, ezért a szivárogtatások törvénytelenek.

[361] Lásd Kőszeg Ferenc: „Forradalmi évforduló – »forradalmi évforduló«." *Beszélő*, 1992. október 31.

Voltak ezek a mozaikkockák, és még egy csomó másik, és ahogy ezek jöttek egymás után, kezdtük úgy látni, hogy a még hiányzó kockák már oda rajzolhatók az üres helyekre. Úgy véltük, hogy egy határozott irányú tendencia bontakozik ki a szemünk előtt, és ha ezt a tendenciát meghosszabbítjuk, akkor egy rendszerhez jutunk. Egy rendszerhez, amelyben többpárti parlament van, de az ellenzék mindinkább marginalizálódik, és elveszti az esélyét a kormány leváltására – ebben a Horthy-rezsimre emlékeztet, és oda nyúlik vissza az ideológiája is, meg az urambátyám légköre. Ugyanakkor etatizmus is jellemzi, mert miközben a háború előtti világot restaurálása felé tart, a kommunista rezsim államközpontú struktúráit sem bontja le. A legpregnánsabb megfogalmazását ennek a nézetnek Kőszeg Feri adta, amikor azt írta – a '90 áprilisi küldöttgyűlésen elhangzott beszédemre utalva –, hogy igen, mi a kormány ellenzéke vagyunk, de ellenzéke vagyunk a rendszernek is, amelyet ez a kormány épít. De ez tényleg csak a legpregnánsabb megfogalmazása volt egy igencsak elterjedt nézetnek; sokan mások is hangot adtak ilyen gondolatoknak, engem magamat is beleértve.

Ha jól értem, ma már nem osztod az akkori felfogásodat.

Ma is úgy gondolom, hogy amit a mozaikkockák mutattak, azt többnyire joggal kifogásoltuk, de a tendencia nem volt olyan egyértelmű és erős, mint ahogyan mi akkor hajlamosak voltunk gondolni. Boross Péterről utólag is el tudom képzelni, hogy szíve szerint a Horthy-korszakot hozta volna vissza – szerencsére az MDF már megroggyant, mire a kormányrúd a kezébe került. Maga Antall azonban mindazzal együtt, amit elmondtam róla, feltétlen híve volt a versengő többpártrendszernek és a parlamenti váltógazdálkodásnak. Sólyom László szerint „alkotmányos ember" volt, komolyan vette a kormányzás és a törvényhozás alkotmányos korlátait, amivel egyetértek, azzal a kiegészítéssel, hogy Adenauer is „alkotmányos ember" volt, de a jogállamról alkotott felfogásába belefért a Spiegel-affér, ahogy Antalléba is Hankiss munkatársának meghurcolása vagy a titkosszolgálati aktákkal való revolverezés – vagy az, hogy a kormánya két Budapest-törvénnyel készüljön az önkormányzati választásokra: eggyel arra az esetre, ha az MDF győz, és egy másikkal az SZDSZ győzelme esetére.[362]

[362] 1990 augusztusában kora őszén a kormánykoalíció még arra hajlik, hogy Budapest

Akármeddig azonban nem ment volna el. De nem is az a döntő, hogy ki meddig ment volna el az MDF-ben, mert az MDF-ben sokféle ember volt többé-kevésbé befolyásos pozícióban, akik különböző dolgokat gondoltak arról, hogy meddig lehet elmenni a demokrácia alkotmányos kereteinek feszegetésében. A döntő az, hogy az ország merre tartott az MDF-kormányzás négy éve alatt, és erről röviden csak azt mondhatom, hogy ami történt, abban sok minden megérdemelte a kemény kritikát, de ezek a dolgok a demokrácia minőségét fenyegették, nem a puszta létét.

Korábban mintha arra utaltál volna, hogy a politika polarizálása volt a legsúlyosabb demokráciadeficit...

Maradjunk annyiban, hogy nagyon súlyos deficit volt, vészes következményekkel járt.

Azért említem ezt, mert a polarizációhoz két pólusra van szükség, és arról is beszélnünk kellene, hogy az SZDSZ szerepét hogyan látod ebben a történetben.

Mit mondjak, a kérdés jogos, volt időm tűnődni rajta. Lényegesnek tartom, hogy pontosan belőjük a megfelelő látószöget, ahonnan nézve igaz és méltányos válasz adható rá. Az akkori sajtóban – és azt hiszem, a szélesebb közvéleményben is – az a klisé uralkodott el, hogy az MDF és az SZDSZ „veszekedő pártok", egymás szapulására pazarolják az energiáikat, és szükségtelen feszültségben tartják az országot. Hogy mi a „veszekedés" tárgya, és hogy kinek van igaza, azzal a sajtó és a közvélemény nem nagyon foglalkozott, noha a kormány ugyanakkor nagyon népszerűtlen volt. A Fidesz éppen annak köszönhette átmeneti felfutását, hogy a népszerűtlen kormánnyal egyértelműen szemben állt, a „veszekedésből" azonban ügyesen kihúzta magát. És akkor omlott össze a támogatottsága,

városvezetése központosított legyen, és a főpolgármester, illetve hivatala kezében összpontosuljon az irányítás, a kerületi önkormányzatok pedig csak korlátozott jogosítványokat kapjanak. Az 1990 szeptember végi, október eleji önkormányzati választásokon azonban az SZDSZ és a Fidesz elsöprő győzelmet arat Budapesten, ezért a kormány által 1990 decemberében jóváhagyott, és 1991 júniusában elfogadott Budapest-törvény gyakorlatilag szétszabdalja a fővárost, a döntési jogkörök jelentős részét a kerületi önkormányzatokhoz telepíti.

amikor elkezdett az MDF felé húzni, ami aztán pusztító hatású kifejezést nyert a székházbotrányban.

Mi az, amibe ti belekeveredtetek, és amiből a Fidesz kihúzta magát?

Az MDF és az SZDSZ viszonyára sötét árnyékot vetett az MDF köreiből felbugyogó antiszemitizmus. Ez volt a legmélyén a mi sokrétegű ellentéteinknek. „Veszekedtek" az antiszemiták és azok, akik az antiszemitizmust élesen elítélték. Csakhogy az egyik fél faji összeesküvés-elméleteket gyártott, és a magyar történelem legsötétebb éveinek vészterhes hangulatát idézte fel, a másik pedig annyit tett, hogy mindezt a nevén nevezte.

Az MDF-ben is voltak, akik a nevén nevezték. Debreczeni írta a Csurka-dolgozatról, hogy az „egy komplett náci ideológia alapvetése".

Kívül is találta magát az MDF-en, Elek Istvánnal együtt. A Fórum centristái, Antallt is beleértve, egyensúlyozni próbáltak a „szélsőségek" között. Van ezzel kapcsolatban egy személyes élményem is.

Személyes élményed?

Igen. '90 februárjában Antall meghívott az Orvostörténeti Múzeumba, az irodájába. Először megkérdezte, hogy szükség esetén az SZDSZ hajlandó volna-e az MDF-fel koalícióban kormányozni. Azt feleltem, hogy ha rajtam múlik, igen. Amikor ezen túljutottunk, Antall egy javaslattal állt elő. Ítélje el a két párt közös nyilatkozatban az antiszemitizmust. Egyetértően bólogattam, amíg hozzá nem tette, hogy ugyanakkor a másik fél antiszemitizmussal való vádolását is ítéljük el. Ez a felelősségek megengedhetetlen relativizálása lett volna, amibe nem mehettem bele. A rasszista gyűlöletkeltés és az esetleg nem kellően megfontolt reakciók nem emlegethetők egy lapon. Antall azonban ragaszkodott az összekapcsoláshoz, így a közös nyilatkozatból semmi nem lett.

Ha nektek volt igazatok, akkor miben állt az SZDSZ felelőssége?

Természetesen nagyon fontos, hogy egy politikai vitában vagy akár politikai viták sorozatában kinek van igaza, vagy ki áll közelebb az igazsághoz. De a politikában nemcsak ez számít. A politika nem merül ki nézetek vitájában, hanem egy játszma is, amiben a felek lépéseit döntően befolyásolja, hogy a másiktól milyen válaszlépéseket várnak. Erről szól a politika mint stratégia: úgy befolyásolni a másik fél feltételezéseit, hogy az eredmény kedvezzen a céljainknak. A politikai stratégiák egymásra hatása azonban nemcsak azt dönti el, hogy kié lesz a siker, hanem a demokrácia általános állapotára is döntő hatással van. Ha az egyik fél előítéletes képet alkot a másikról, akkor nem vetélytársként kezeli, hanem ellenségként. Az ellenségként kezelt fél pedig nem vetélytársként fog viselkedni, hanem úgy, ahogy kezelték: ellenségként. A demokrácia súlyos kárt szenved, mert ahhoz, hogy jól működjön, a riválisok között lojális viszonynak kell kialakulnia. Olyan riválisok képesek közösen fenntartani a demokráciát, akik nem feltételezik a másikról, hogy a megsemmisítésükre tör. Nem vitás, hogy az MDF köreiben súlyos előítéletek terjengtek rólunk. A mi viselkedésünk túlnyomórészt reaktív volt. Ebből azonban nem következik, hogy a reakcióink nem járultak hozzá az ördögi kör fenntartásához. És az sem következik, hogy soha nem léphettünk volna mást, szerencsésebbet, mint amit léptünk. Ebben a játszmában egész biztosan nagy hibákat vétettünk.

Azért, mert az MDF politikájáról alkotott összképetek túlzó volt?

Szerintem oda érdemes visszamenni, ahol az előző beszélgetést befejeztük. Az SZDSZ liberális párt volt, de a rendszerváltás pillanatában ugyanakkor radikális pártként is definiálta magát. Ez részint a programunk radikalizmusát jelentette, de jelentett még valami mást is, amiről lehet, hogy még nem eleget beszéltünk: a cselekvésmódunk radikalizmusát. Mi a közvetlen cselekvés pártja voltunk. Ezt a kultúrát örökölte az SZDSZ a demokratikus ellenzéktől, mely nem azzal válaszolt az állampolgári jogfosztottságra, hogy kiskapukat keresett volna a céljai elérésére, hanem tüntetően gyakorolni kezdte a hatalom által elkobzott jogokat. Bár az SZDSZ '89-től már nem a polgári engedetlenség útját járta, hanem a táguló törvényes kereteket töltötte ki, de a közvetlen cselekvés még mindig meghatározó része volt a politizálási stílusának és az önképének. A szabad választások után a közvetlen cselekvés radikalizmusától meg kellett válnia; erről szólt az áprilisi küldöttgyűlésen elmondott beszédem. Ami feltételezte, hogy az önképünk is változik. Ha a kormány ellenzéke vagyunk, akkor tudomásul kell vennünk, hogy nem mindent helyes vagy lehetséges megakadályozni, amit kifogásolunk. Türelemre kellett szoktatni magunkat. Ahhoz azonban, hogy végrehajthassuk ezt a változást a politikai kultúránkban, elfogadó viszonynak kellett volna kialakulnia az MDF és az SZDSZ között. A paktum megcsillantotta a lehetőséget, de

a parlament még végig sem szavazta, és ez a remény már meg is hiúsult. Ez jó darab időre visszavetette a politikai stílusunk átformálására tett kísérletet. Ami viszont olyan lépésekhez vezetett, melyek az MDF velünk szemben nem eleve ellenséges köreit is megerősítették abban a hitben, hogy nem vagyunk képesek és hajlandók tudomásul venni a választók akaratából kialakult, legitim erőviszonyokat. Én ebben a keretben gondolkodnék arról, hogy mi volt a mi részünk a magyar politika vészterhes polarizálódásában.

Kezdhetjük ezzel a következő beszélgetést?

Természetesen.

Huszonnegyedik beszélgetés

A taxisblokád – Az SZDSZ egyensúlyvesztése – Kifelé a válságból

A legutóbbi beszélgetésünket azzal fejeztük be, hogy a politika nemcsak nézetek közötti vita, hanem játszma is, amelyben a résztvevők egymás lépéseire reagálnak. Egy politikai lépés nemcsak akkor lehet rossz, amikor a célja hamis vagy hibás, hanem akkor is, ha téves feltételezéseket vált ki a másik oldalból, és ezzel rossz irányba tereli a játszmát. Ugye, ezt mondtad?

Talán hozzátenném, hogy vannak helyzetek, amikor a téves vélekedéseket kiváltó lépésnek nincs jobb alternatívája. A népszavazási kezdeményezésünket az MDF köreiben nagyobbrészt hamisan értelmezték, de mégis ez volt a legjobb, amit akkor léphettünk; az MDF szükségtelen kompromisszumba ment bele, amit sem az aktív választók többségével, sem a saját híveinek jó részével nem tudott elfogadtatni. Nekik kellett volna belátniuk, hogy hibáztak. A népszavazás kezdeményezésével nem követtünk el hibát. A téves vélekedéseket kiváltó vagy megerősítő lépések akkor hibásak, amikor a kitűzött cél érdekében lehetne mást is tenni, ami ugyanakkor segítene eloszlatni a téves eszméket, vagy legalább nem adna további megerősítést nekik.

Melyik volt szerinted a legrosszabb lépésetek ebből a szempontból?

Nem vitás, hogy a taxisblokád első napján kiadott, félreérthető és félre is értett nyilatkozatunk. Szemben a népszavazási kezdeményezéssel, ennek lett volna jobb alternatívája. Sok tényező összeadódása magyarázza, hogy nem azt léptük, amit kellett volna, de a hiba attól még hiba marad.

Kezdjük azon, hogy mi történt![363]

[363] A taxisblokád 1990. október 25-től 28-ig tart. Előzménye: a kőolaj világpiaci ára a megelőző hónapokban majdnem a duplájára nőtt, a magyarországi üzemanyagárakat csak a benzinre kivetett adó csökkentésével lehetne tartani, ami a költségvetés akkori válságos helyzetében nem lehetséges.

Októberben durván emelkedett az olaj világpiaci ára, ezért Magyarországon is levegőben volt a benzináremelés. A hivatalos bejelentés közeledtével a kormány megijedt, hogy az autósok az utolsó órákban megrohamozzák a benzinkutakat, ezért elküldték az Ipari Minisztérium tisztviselőjét egy reggeli rádióbeszélgetésbe, hogy nyilvánosan cáfolja az áremelésről keringő híreszteléseket. Még aznap estefelé sor került a hivatalos bejelentésre. Az áremelés mindenképpen lesújtó hír lett volna a taxisoknak és teherfuvarozóknak, a hazugsággal párosulva pedig felháborodást és haragot szült. Másnap reggelre a taxisok gyakorlatilag megbénították a főváros közlekedését, autókból építve úttorlaszokat a hidaknál és a főbb közlekedési csomópontokon. Déltájban Horváth Balázs belügyminiszter közölte, hogy a kormány „minden törvényes eszközt" igénybe véve helyre fogja állítani a rendet.

És ekkor követtétek el azt a bizonyos hibát...

Igen, a BM bejelentésére reagálva az SZDSZ Ügyvivői Testülete kiadott egy vihart kavart nyilatkozatot. Felolvasnám a kritikus bekezdést. „Öt hónapos fennállása alatt a kormány bebizonyította, hogy nem tud mit kezdeni gazdaságunk mélyülő válságával. A mai napon bebizonyította, hogy nem tud mit kezdeni a romló életkörülmények miatti társadalmi tiltakozással. Az erőszakkal való fenyegetődzés megengedhetetlen, csak tárgyalásos megoldás lehetséges. Most már nem csupán a benzin áráról van szó." Idáig rendben volt. Amikor a kormány tárgyalás helyett erőszakkal akarja letörni a békés társadalmi tiltakozást, akkor már nem csupán arról van szó, hogy árat emel-e vagy sem. És mi a mozgalom résztvevőit is felszólítottuk, hogy őrizzék meg akciójuk békés jellegét: „Felhívjuk a tiltakozó mozgalom résztvevőit, hogy semmiféle provokációnak ne üljenek fel, védjék a rendet és a nyugalmat." Szóval, eddig a pontig rendben volt.

Horváth Balázs később elismerte, hogy a ti fellépésetek hatására mondott le az erőszak bevetéséről.

Így van, és ez a nyilatkozatunk mellett szól. Az erőszak alkalmazásának beláthatatlan következményei lettek volna, és abban a pillanatban mi voltunk a legnagyobb súllyal rendelkező politikai erő, amely ezzel a veszéllyel szemben hatásosan felléphetett. Hogy ezt megtettük, az emelt fővel vállalható volt a blokád utáni időkben, és vállalható most, évtizedek múltán is. Ezt azonban egy ajánlatnak kellett volna követnie: a kormány ne

próbáljon erőszakkal rendet csinálni, az SZDSZ pedig lojális ellenzékként közreműködik a helyzet békés rendezésében. A paktumot megelőző és a rá következő hónapok történései után ez az ajánlat egyszerűen nem bírt felmerülni. Igazán nagy bajt azonban nem az okozott, ami nem hangzott el, hanem az, ami helyette elhangzott: „Az országnak haladéktalanul felkészült, a lakosság bizalmát megszerezni képes kormányra van szüksége."

Ezt a mondatot az MDF köreiben úgy értelmezték, hogy túlléptetek az alkotmány keretein.

A félreérthető fogalmazás kétségkívül a mi felelősségünk. De még ha tényleg a kormány leváltására szólítottunk volna fel, abban sem lett volna semmi alkotmánysértő. Demokráciákban megszokott jelenség, hogy egy ellenzéki párt a széles körű társadalmi elégedetlenségre hivatkozva a kormány lemondását követeli. 1968-ban Párizsban a diáklázadások és az országos sztrájk csúcspontján Pierre Mendès France, a negyedik köztársaság legendás politikusa elment a tüntetők közé, és ott, az utcán bejelentette, hogy kész új kormányt alakítani. Mégsem vádolta soha senki alkotmánysértéssel.

Ilyen egyszerű?

Az, hogy az inkriminált mondat alkotmánysértő volt-e, ilyen egyszerű. Hogy politikailag is rendben volt-e, az más kérdés.

Értesültetek róla, hogy több úttorlasznál csatlakoztak a taxisokhoz szabad demokrata aktivisták, néhány helyen a madaras zászlót is kitűzték?

Igen, értesültünk róla. Magyar Bálint gyakorlatilag beköltözött a Mérleg utcai székházba, és megállás nélkül hívta a helyi szervezeteket, hogy küldjék haza a blokádokhoz kivonult aktivistáikat. Amikor az MDF tüntetést hirdetett a Kossuth Lajos térre, felszólítottam az SZDSZ tagjait, hogy ne vegyenek részt ellentüntetésen.

Az emdéefesek nemcsak a nyilatkozat alapján állították, hogy szembe fordultatok az alkotmányos renddel. Azzal vádoltak, hogy ti álltatok a taxisblokád mögött, puccsal akartátok megdönteni a kormányt.

Ó, nem. A blokád minket ugyanúgy meglepetésként ért, mint a kormányt és a kormánypártokat. Az SZDSZ aznap tartotta volna Szombathelyen a tisztújító küldöttgyűlését. El kellett halasztanunk, mert a blokád

miatt nem tudtuk elhagyni Budapestet. Utólag sem próbáltunk a tiltakozó mozgalom élére állni. A Mérleg utca nem volt a Szmolnij.[364]

Ezek szerint az MDF köreiben manipulatív céllal fogalmaztak meg egy hamis vádat?

A vád hamis volt, de nem gondolnám, hogy tudatos manipuláció műve lett volna. Működtek, persze, a Csurkához és táborához köthető sötét előítéletek is, de azt hiszem, sok olyan fórumos is hitt benne, aki ezeket az előítéleteket nem osztotta. Azt látták, hogy az úttorlaszoknál feltűntek a madaras pártlobogók, és ennek tükrében értelmezték a nyilatkozatunkat. Pontosan az a probléma mutatkozott meg itt, amivel az áprilisi küldöttgyűlésen szembesítettem a pártot: hogy nekünk vissza kell vennünk a radikalizmusunkból. Ez akkor is komoly munka lett volna, ha a paktum által teremtett treuga dei[365] nem egy ünnepi pillanatra, hanem hosszú időre szólt volna. Az SZDSZ számottevő része nehezen fogadta el, hogy a párt négy éven át ellenzékben lesz, és nem viheti keresztül az akaratát közvetlen akciókkal. Láttuk, hogy ez veszélyes helyzetet teremt; ezért is tett meg Bálint mindent a szabad demokrata aktivisták leszereléséért. Már csak emiatt is körültekintőbben kellett volna fogalmaznunk.

Mikor vettétek észre, hogy az a bizonyos mondat félreérthető?

Azokban a napokban a sajtóreakciók hihetetlenül gyorsak voltak, úgyhogy nagyon hamar – de sajnos így is csak utólag. Két óra tájban olvastam fel a nyilatkozatot egy tévéinterjú keretében, és mire 5-kor sajtótájékoztatót tartottunk, már készen álltunk a helyesbítéssel. A szerencsétlen mondat már szétment az éterbe, visszaszívni nem lehetett. Ezért azt a megoldást választottuk, hogy a kormányon belüli személyi változtatásokat követelünk. A belügyminisztert és az ipari minisztert neveztük meg a krízis felelőseiként, az ipari minisztert a tiltakozó mozgalmat kiprovokáló

[364] A Szmolnij Szentpéterváron, a Néva partján álló palota, illetve épületegyüttes. 1917 augusztusában a helyi katona- és munkástanácsok veszik birtokba, Lenin, a bolsevik forradalom vezetője 1918 elejéig ebben a palotában él és dolgozik, és innen irányítja az 1917. október 25-én (november 7-én) végrehajtott bolsevik hatalomátvételt.

[365] treuga dei (latin): isteni fegyvernyugvás – középkori egyházi rendelkezés, mely katolikus ünnepek idején tiltja a fegyveres erőszak alkalmazását.

félretájékoztatás miatt, amiért a miniszter szokta a politikai felelősséget viselni, a belügyminisztert pedig az erőszakkal való fenyegetődzés miatt.[366] Ez szerintem rendben lett volna, de ahogy ilyenkor lenni szokott, a nagyobb durranás elnyomta a kisebbet: az egészből az maradt meg, hogy a kormány távozását követeltük.

Nem szerepelt a nyilatkozatban, hogy a kormány vonja vissza vagy kompenzálja az áremelést. Ez tudatos volt?

Igen, ez tudatos volt. Azon kevés dolgok közé tartozott, amit mindjárt az elején egyértelműen tisztáztunk. Az ország gazdasági helyzetéről már a választások előtt világos álláspontot alakítottunk ki, amit az MDF és az SZDSZ közti politikai háborúság nem befolyásolt. A választási kampányban is azt képviseltük, hogy a demokratikus köztársaság súlyos gazdasági válságot örököl a bukott rezsimtől; rossz dolgok fognak történni, részben spontán módon, részben a csőd elhárítására tett kormányintézkedések következtében. Meggyőződésünk volt, hogy az államcsőd elkerülése, a piacgazdaságba való átmenet megvalósítása csak akkor lehetséges, ha a kormányban lesz bátorság és erő népszerűtlen lépések vállalására. A benzináremelést elkerülhetetlennek tartottuk, visszavonásáról azt gondoltuk, hogy ha ez most megtörténik, akkor innentől fogva bármikor megtörténhet, és az ország belesodródik az államcsődbe, ami mindenkinek sokkal többe kerül, mint a csőd megelőzését szolgáló intézkedések. Szóval, a fix pontok közé tartozott, hogy ilyesmit biztosan nem követelünk. Akárcsak az erőszak kerülésére való felszólítást, ezt is a nyilatkozat javára írnám. A mérleg másik serpenyőjében azonban kétségkívül ott van az a szerencsétlen mondat.

Szeretnék megkérdezni valamit, ami nem közvetlenül az SZDSZ-szel kapcsolatos. Az MDF Göncz Árpádot is alkotmánysértéssel vádolta meg. Te erről mit gondolsz?

Szerintem Árpád mintaszerűen járt el azokban a napokban. Erkölcsi

[366] Az ipari miniszteri posztot ekkor Bod Péter Ákos tölti be, a belügyminiszter Horváth Balázs. Horváth Balázs december 21-én távozik a posztjáról, de tárca nélküli miniszterként kormánytag marad 1993. február 22-ig. Bod Péter Ákos felmentése ekkor nem kerül szóba, 1991-ben azonban távozik a kormányból és a parlamentből is, miután a Magyar Nemzeti Bank elnökévé nevezik ki.

támogatást adott Barna Sándor budapesti rendőrfőkapitánynak, aki bejelentette, hogy lemond, ha a blokád erőszakos felszámolására utasítják, és – mivel a hadsereg bevetése is szóba került – megparancsolta a katonáknak, hogy maradjanak a laktanyákban. Gondoljatok bele, mi történt volna, ha a kormány erőszakkal vet véget a tiltakozó mozgalomnak, és be fogjátok látni, hogy ezek nagyszerű tettek voltak. Árpád ugyanakkor mindkét felet önmérsékletre intette és tárgyalásra szólította fel őket. Pontosan azt tette, amit egy köztársasági elnöknek ilyen helyzetben tennie kell.

Azt vetették a szemére, hogy nem volt alkotmányos joga parancsot adni a hadseregnek. Ezt az Alkotmánybíróság is megerősítette egy későbbi határozatában.[367]

Az AB a konkrét üggyel nem foglalkozott. Antall kérésére úgynevezett absztrakt alkotmányértelmezést adott a köztársasági elnök főparancsnoki címéről. Úgy foglalt állást – szerintem helyesen –, hogy parlamentáris rendszerben a hadsereg polgári irányítása a kormány hatáskörébe tartozik. Zárójelben jegyzem meg: nem más, mint Antall volt az, aki a kerekasztal-tárgyalások során keresztülvitte, hogy a főparancsnoki cím a köztársasági elnökhöz kerüljön. Utóbb azzal indokolta ezt, hogy így kívánta a magyar közjogi hagyomány: a múltban ugyanis a király, majd a kormányzó volt a „legfőbb hadúr".[368] Saját csapdájába esett, mert a „legfőbb hadúr" ténylegesen is hadúri jogosítványokkal rendelkezett. Ha a köztársasági elnök közjogi helyéről alkotott felfogását nem a magyar alkotmányos hagyományból akarta volna eredeztetni, akkor ezt a hibát nem követi el. Amikor aztán Árpád elkezdte belakni a hivatalát, úgy vélte, hogy a főparancsnoki címet is tartalommal töltheti ki. Az Alkotmány semmit nem mondott arról, hogy a fegyveres erők főparancsnokaként a köztársasági elnök milyen hatásköröket gyakorolhat. Az AB határozata szerint az államfő főparancsnoki hatáskörei a zéróhoz közelítenek, de „legalább egy" hatáskörrel mindenképpen rendelkeznie kell – ezt viszont törvényben kell meghatározni. Az SZDSZ vezetésében többen nem örültek ennek, politikai elfogultságot gyanítottak a határozat mögött. Nekem nem

[367] Lásd a 48/1991. számú AB-határozatot.

[368] Lásd Antall József 1991. szeptember 24-én kelt levelét Göncz Árpádhoz.

ez volt a véleményem. Volt néhány részletkérdés, amiben inkább a különvéleményekkel értettem egyet, de alapjában helyeseltem a határozatot. Az Ügyvivői Testületben hármunkra emlékszem, akik lényegében osztottuk az AB álláspontját, és ennek hangot is adtunk: Hack Péter, Kőszeg Feri és én.

Akkor mégis alkotmányellenes volt az október végi parancs?

Nem, szerintem nem volt az. A köztársasági elnök főparancsnoki hatásköreiről rendelkező törvényt elfelejtették megalkotni; ez „alkotmányellenes helyzetnek" számított, de az „alkotmányellenes helyzetet" csak az Országgyűlés szüntethette volna meg, ami az AB határozatáig szóba sem került. Az „alkotmányellenes helyzet" azonban nem bénithatja meg az állam működését. Törvény hiányában a köztársasági elnöknek kellett eldöntenie, hogy a hadsereg bevetése békeidőben, az állam saját polgárai ellen olyan rendkívüli cselekmény-e, amire a főparancsnok jóváhagyása nélkül nem kerülhet sor. Az Alkotmány alapján pedig jól megindokolható, hogy igen, ilyen cselekmény. A köztársasági elnök legáltalánosabb alkotmányos funkciói közé tartozik, hogy őrködik az államszervezet demokratikus működése fölött. Márpedig, ha valami, akkor a hadsereg belső rendcsinálásra való felhasználása biztosan felveti a kérdést, hogy nem veszélyezteti-e az államszervezet demokratikus működését.

Ha már itt tartunk, mondanál valamit azokról a határozatokról is, amelyek a médiaelnökök kinevezéséről és leváltásáról szólnak?[369]

Az MDF „mozgalmi szárnya" szinte azonnal hadat üzent az Antall javaslatára kinevezett médiaelnököknek. Nem tudom, hogy Antall a nyomásnak engedett-e, vagy maga is megbánta a választását, mindenesetre egy idő után Hankiss és Gombár felmentését kezdeményezte a köztársasági elnöknél. Árpád ezt a közszolgálati média pártatlansága elleni támadásként értékelte, és érdemi indoklás nélkül megtagadta a felmentő okirat aláírását. Antall ismét az AB-hez fordult; a bírák – ismét helyesen – kimondták, hogy a köztársasági elnök a miniszterelnök által javasolt kinevezést vagy felmentést csak abban az esetben tagadhatja meg, ha döntését érdemben megindokolja. Árpád ekkor érdemi indoklást adott az elutasí-

[369] Szó esik a médiaelnökök kinevezésének és leváltásának ügyéről a 48/1992. számú határozatban is; kifejezetten erről szól a 8/1992. és a 36/1992. számú határozat.

tásra, mire Antall megint csak az AB-től kért alkotmányértelmezést, ezúttal arról, hogy mi számíthat megfelelő érdemi indoklásnak. Az AB erre lényegében azt felelte, hogy a kinevezés vagy felmentés akkor tagadható meg, ha az érintett személy hivatalba lépése vagy elmozdítása súlyosan veszélyezteti az államszervezet demokratikus működését.

Ez első ránézésre annyira szigorú feltételnek tűnik, hogy jóhiszeműen nem is lehet neki eleget tenni.

Csakhogy a bírák világossá tették: felfogásuk szerint a „súlyos zavar" nemcsak a közhatalmi intézmények megbénulását jelentheti. Súlyos zavar keletkezik az államszervezet demokratikus működésében akkor is, ha alkotmányos alapjogok szenvednek sérelmet. A köztársasági elnök jóhiszeműen vélelmezhette, hogy a médiaelnökök lecserélése veszélyezteti a tájékoztatás pártatlanságát, a pártatlan tájékoztatás ellehetetlenülése pedig kétségkívül alapvető jogokat fenyeget. Mivel konszenzusos utód kinevezésében reménykedni nem lehetett, a vezetés a kormánypárti elfogultságú alelnökökre maradt volna. Nahlik Gábor[370] tévéalelnök már Hankiss elnöksége idején – főnökének távollétében – sorra hozta a tévé pártatlanságát csorbító rendelkezéseket, ami éles konfrontációhoz vezetett kettejük között, majd pedig Hankiss és Antall között. Amikor pedig a rádió és televízió költségvetése fölötti rendelkezést közvetlenül a kormány hatáskörébe vonták, Gombár és Hankiss pedig tiltakozásul lemondott, Csúcs László rádióalelnök[371] azonnal megkezdte a vérengzést: egész szerkesztőségeket szüntetett meg, és tömegével rúgta ki az MDF-nek nem tetsző munkatársakat. Innentől fogva egészen a kormányváltásig a közszolgálatinak nevezett média a kormány és a kormánypárt propagandaszócsöveként működött. A legrosszabb rémálmaink váltak valóra.

[370] Nahlik Gábort 1992. március 2-án nevezi ki Antall József a Magyar Televízió általános elnökhelyettesévé. Hankiss Elemér és Gombár Csaba médiaelnökök 1993. január 6-án kérik felmentésüket Göncz Árpád köztársasági elnöktől. Ezután Nahlik elnöki hatáskörrel irányítja a televíziót; első intézkedéseinek egyikével megszüntet egy sor programot, köztük a Pálfy G. István vezette Híradó ellenpontját, az Esti Egyenleget.

[371] Csúcs Lászlót 1992-ben nevezi ki Antall József miniszterelnök a rádió alelnökévé. 1994. március 4-én, a választások előtt két hónappal 129 munkatársat bocsát el a rádiótól.

A taxisblokádhoz visszatérve: a blokád október 28-án a kormány és a taxisok, valamint az érdekvédelmi szervezetek közötti megegyezéssel lezárult. Még aznap este elhangzott a televízióban Antall József „pizsamás interjúja", amely a kormány megalakulása óta először ébresztett iránta rokonszenvet. Ebből az interjúból az is kiderül, hogy a válság utáni parlamenti munkáról a kormány tárgyalt a Fidesszel, veletek és az MSZP-vel azonban nem. Hogyan élted meg a blokád utáni helyzetet?

Természetesen érzékeltem, hogy defenzívába kerültünk, ezt azonban akkor még átmeneti állapotnak gondoltam. Hiszen ott voltak az önkormányzati választások, melyeken az SZDSZ fényes győzelmet aratott…

…nagyon alacsony részvétel mellett.

Valóban, a választásra jogosultak mindössze 40 százaléka ment el szavazni, viszont az is igaz, hogy a részvételi arány négy évvel később is csak 3 százalékkal lett magasabb. Mindamellett az elhalasztott szombathelyi küldöttgyűlésen nem mulasztottam el szóba hozni ezt a tényt, emlékeztetve magunkat arra, hogy diadalmámorra nincs okunk, mert nem mi nyertünk új szavazókat; a győzelmet annak köszönhetjük, hogy az MDF-szavazók tömegével maradtak otthon.[372] Az eredményhez mégis komoly reményeket fűztem. Abból indultam ki ugyanis, hogy az ellenzék – és azon belül különösen az SZDSZ – sikere gátat emel a kormánypárt hatalomkoncentráló törekvései elé, biztosítékul szolgál az ellen, hogy a bukott rendszertől örökölt hatalmi piramist kerülőutakon újjá lehessen építeni. Az önkormányzatiság óriási vívmány, jelentős lépés a hatalmi piramis lebontása felé, de ha mindenütt a kormányzó párt emberei ülnek, akkor rajtuk keresztül a függési viszonyok helyreállíthatók…

…feltéve, hogy a kormányzó párt erre törekszik.

Így igaz. Csakhogy igen, létezett ilyen törekvés, még ha a régi piramis helyreállításával kapcsolatos félelmeink túlzottak voltak is. Mindenesetre az volt a véleményem, és erről is beszéltem Szombathelyen, hogy a mi erős önkormányzati pozícióink útját állják a piramis informális vissza-

[372] Lásd Kis János: „A magyar demokrácia válsága nem végzet." Beszéd a Szabad Demokraták Szövetsége 1990. november 30-ei rendkívüli küldöttgyűlésén. *Beszélő*, 1990. december 8.

építésének. Azt a lehetőséget is szóba hoztam, hogy az önkormányzatok új mintát kínálhatnak az SZDSZ és az MDF viszonyára, és kifejezetten javasoltam a többséggel rendelkező SZDSZ-es önkormányzati képviselőcsoportoknak, hogy tegyenek együttműködési ajánlatot az MDF helyi képviselőcsoportjának.

Az MDF országos vezetése addigra már közölte: nem javasolja az SZDSZ ajánlatának elfogadását.

Igen, erről is említést tettem. Mégis úgy ítéltem meg, hogy ez nem okvetlenül az utolsó szavuk, ezért az ajánlatot érdemes fenntartani.

Arról is beszéltél Szombathelyen, hogy az alacsony választási részvétel nem kizárólag a kormánynak szól, hanem valamennyi pártnak, és ebben az SZDSZ-nek is megvan a felelőssége. Mire gondoltál?

Mindenekelőtt arra, hogy nem sikerült teljesítenünk a tavaszi küldöttgyűlésen magunk elé állított feladatot: azt, hogy a rendszer ellenzékéből a kormány ellenzékévé válunk. Érzékeltettem azt is, hogy a blokád alatt tanúsított magatartásunk is önvizsgálatra szorul, bár ez ügyben igen óvatosan kellett fogalmaznom, mert az SZDSZ akkor támadások kereszttüzében állt, és nem mondhattam olyat, amit a támadói – hamis összefüggésbe állítva – ellene fordíthatnak.

Az óvatos fogalmazásnak is vannak hátrányai: a hallgatóság esetleg észre sem veszi, hogy irányváltásra teszel javaslatot.

Ez természetesen igaz. Ennél azonban akkor nem mehettem tovább. Legfeljebb azzal, hogy hozzátettem: az SZDSZ az alkotmány talaján áll, a kormányra csak alkotmányos eszközökkel kíván hatni, és a kormányváltást is csak alkotmányos úton tartjuk elképzelhetőnek. Arról is beszéltem, hogy az engedetlenségi akciók sorozatos ismétlődése nem kívánatos, ehelyett tárgyalásokra van szükség a kormány és az érdekeltek között, méghozzá nem a politikai válság kellős közepén, hanem a mindennapok rutinjában.

Mit tehetett volna ezért az SZDSZ?

Ami kézenfekvő: ha a kormány gesztusokat tesz, azokra viszontgesztussal válaszolunk.

Tett gesztusokat?

Antall négyszemközti találkozásra hívta a parlamenti pártok vezetőit, köztük engem is. Ez azonban üres PR-fogásnak bizonyult. Azzal kezdte, hogy elnézést kér, de sajnos csak 20 perce van rám, mert az MDF elnökségi ülést tart, ahol okvetlenül meg kell jelennie. Az egészségi állapotáról váltott néhány mondat után rögtön anekdotázni kezdett; látszott, hogy nem akar komolyan tárgyalni semmiről. Az anekdotázásba azonban nagy kedvvel merült el; végül egy óra is eltelt, mire felállt azzal, hogy most már tényleg mennie kell: az elnökség éppen Bíró Zoltánt búcsúztatja, aki távozik az MDF-ből, ő pedig máris udvariatlanul sokat késik. Gratuláltam neki Bíró kilépéséhez, amit fanyar derűvel nyugtázott, és válaszul azt mondta: „Én sajnos nem tudok gratulálni neked Király Béla belépéséhez, ez még fejfájást fog okozni nektek."[373]

Megmondta, hogy miért fog fejfájást okozni?

Nem, de nagyon hamar kiderült: az MDF köreiből hecckampány indult Béla ellen. Azzal vádolták, hogy '44-ben nyilas volt.

Volt emdéefesektől hallani, hogy a taxisblokád törte meg az Antall-kormány reformlendületét.

Őszintén szólva nem láttam a reformlendületet, amit a blokád megtört volna. Igaz, Rabár Ferenc a nyáron előterjesztett egy határozott stabilizációs tervezetet. A Balczerowicz-program[374] mintájára bér- és árliberalizációt, a költségvetési támogatások leépítését helyezte kilátásba. Elgondolása mögé azonban még a kormány gazdasági kabinetje sem állt oda, Kádár Béla nyilvánosan ellene beszélt, így aztán Rabár már a blokád előtt benyújtotta a lemondását, amit Antall csak a költségvetés megszavazása után fogadott el. Az igazság az, hogy a blokád után jobban kedvezett volna a lélektani helyzet a gazdaságstabilizáció végrehajtásának, mint annak előtte, mert a többség eldöntötte, hogy nem kér a zűrzavarból. A Rabár

[373] Király Béla szülővárosában, Kaposvárott az SZDSZ és az MDF helyi szervezetének támogatásával szerez mandátumot a parlamentben, ahová 1990 májusában független képviselőként ül be, a taxisblokád utáni napokban azonban csatlakozik az SZDSZ frakciójához.

[374] Leszek Balcerowicz lengyel közgazdász 1989–1991 között volt miniszterelnök-helyettes és pénzügyminiszter; nevéhez fűződik a lengyel gazdaság stabilizálását célzó program.

utáni pénzügyminiszter, Kupa Mihály akarta a reformot és ráadásul népszerű is volt, de tétova próbálkozásoknál ő sem jutott messzebbre.

Mondhatjuk azt összefoglalva, hogy a két párt viszonya nem javult a blokád után?

Nem javult, vagy inkább tovább romlott. Az MDF „mozgalmi szárnya" bizonyítva látta, hogy mi egy veszedelmes, idegen kisebbség vagyunk, amely mindenáron meg akarja kaparintani a hatalmat, az MDF centristái pedig, akiknek szintén nagyon rossz véleményük volt rólunk, nem voltak motiválva rá, hogy visszafogják Csurkáék dühödt támadásait. Aztán jött a nagy indulatokat kavaró igazságtételi törvény...

...az '56-os forradalom alatt és a leverésekor elkövetett bűncselekmények elévülési idejének utólagos meghosszabbításával, ami ellen ti hevesen tiltakoztatok.

Igen, az volt az álláspontunk, hogy alapvető jogállami normák megsértésével nem lehet igazságot tenni. Ebből lett a borzalmas légkörű Kónya–Pető televíziós vita, ahol Horváth Béla MDF-es képviselő vezényelte a pfujoló kórust.[375]

Ez az ügy az SZDSZ-t is megosztotta...

Olyannyira, hogy a frakciónk végül a tartózkodásban állapodott meg, mert a többség a törvény megszavazása mellett volt. Néhányan még így is igennel szavaztak.

Erősebb volt a kommunistaellenes indulat a jogállam tiszteleténél?

A kiszavazók esetében valószínűleg igen. Közülük páran ki is léptek később a frakciónkból. De más is közrejátszott ebben a konfliktusban. A pártvezetés akkori állásfoglalása ma is vállalható: a jogállam hívei nem támogathatják, hogy az állam a jogállami normákat felrúgva tegyen igazságot. Mégis volt egy gyenge pontja. Az állami erőszak túlélő elszenvedői és a meggyilkoltak hozzátartozói szörnyű dolgokon mentek keresztül, amiről évtizedekig még csak nem is beszélhettek; mi több, ők voltak

[375] Kónya Imre az MDF frakcióvezetője és Pető Iván, az SZDSZ frakcióvezetője között 1991. november 21-én rendeznek tv-vitát a Testnevelési Főiskola aulájában. A vita a Kónya Imre által 1991 őszén előterjesztett ún. Justitia-programról, vagyis a kommunista korszak idején elkövetett bűnökkel kapcsolatos igazságtételről szól.

azok, akiket a rendszer újra és újra megalázott. Joggal várták, hogy az új demokrácia nyilvánosan szolgáltasson igazságot nekik. Ha – helyesen – elutasítottuk a jogállami normákat áttörő bűnpereket, akkor valamilyen alternatívát kellett volna kínálnunk. Olyasmit, mint amilyen az Igazság és Megbékélés Bizottsága volt Dél-Afrikában.[376] Mi elmulasztottuk ezt. Ennek persze nemcsak a fantáziátlanságunk volt a magyarázata. Látható volt, hogy Kónyáék antikommunista hangulatkeltésre kívánják használni az igazságtétel ügyét, és bármit javasoltunk volna: ha az átmegy, mi is a boszorkányüldözéshez asszisztáltunk volna vele. A visszafogottságunknak azonban ára volt, mert alkalmat adott az MDF-nek, hogy kétségbe vonja a forradalomhoz való viszonyunk őszinteségét, ami a szabad demokraták egy részét is megzavarta. Bár hozzá kell tennem, hogy amikor a novemberi küldöttgyűlésen azt mondtam: az SZDSZ nem engedheti meg magának, hogy a képviselőcsoportja tartózkodjon egy nyilvánvalóan alkotmányellenes törvény szavazásán, akkor a szavaimat vastaps fogadta.

Elkanyarodtunk attól, hogy az MDF és az SZDSZ közti viszony egyre romlott...

Igen, ennek egyik állomása volt az igazságtételi törvény, és közben a médiaháború is szintet váltott, megindult a kampány Hankiss és Gombár ellen, amiben maga Antall vállalta a főszerepet. Ez volt talán a mélypontja az ő miniszterelnökségének.

És ezért az SZDSZ továbbra sem tudott a rendszer ellenzékéből a kormány ellenzékévé válni...

Így van; a tagság állandó nyomás alatt tartott minket, hogy állítsuk meg az MDF nyomulását, de tüstént. Ez lehetetlen kívánság volt, amit

[376] Dél-Afrikában az apartheid rendszer bukása után 1995-ben hozták létre az Igazság és Megbékélés Bizottságát (Truth and Reconciliation Commission) az apartheid idején, 1960 és 1994 között elkövetett bűnök feltárására. A Bizottság nem bíróságként működött: ha a vélelmezett elkövető, az áldozatok vagy hozzátartozóik jelenlétében, őszinte vallomást tett a bűneiről és nyilvánosan megbánta azokat, akkor mentesült a büntetőeljárás alól. Az eljárás nemcsak a fehérek, hanem a feketék által elkövetett atrocitásokra és bűncselekményekre is kiterjedt.

azonban csak akkor lehetett volna jól kezelni, ha a politikai helyzet normalizálódik, csakhogy ennek pontosan az ellenkezője történt.

Mi jött ezután a ti számotokra?

Vergődés. Kinyílt az olló az általános közhangulat és az SZDSZ tagságában uralkodó hangulat között, és ezt a feszültséget alig lehetett kezelni.

A Medián készített egy felmérést 1991-ben, a párttagságnak a liberalizmushoz való viszonyáról. Két kérdéscsoportot állítottak össze: az egyikben a gazdaságra, a másikban az erkölcsre és a politikára vonatkozó kérdések szerepeltek. A megkérdezetteknek mindkét kérdéskörben csak egy kisebbsége osztotta a liberális álláspontot. Ez nem játszott szerepet a párt vergődésében?

Óvatosan bánnék ezekkel az adatokkal. Az SZDSZ tagjai határozottan liberálisabbak voltak az akkori országos átlagnál. Nincs párt, amelyikkel minden tagja minden elvi kérdésben egyetértene. Egy aktívan politizáló állampolgár számára soha nem önmagában az az érdekes, hogy menynyire áll közel hozzá választott pártjának az eszmeisége, hanem az, hogy van-e másik párt, amelyiknek az eszmeisége legalább ilyen közel – vagy esetleg még közelebb – áll hozzá. Látja a pártok ideológiai spektrumát, és annál horgonyoz le, amelyiket a legközelebb érzi magához. Nem kivételes dolog, hogy a tagság vagy a törzsszavazói tábor annak ellenére tartson ki a pártja mellett, hogy egy csomó dolgot elutasítanak a törekvéseiből. Nem az volt az igazi kérdés, hogy a tagságunk vagy a szavazóink hány százaléka helyesli a liberális álláspontot a konkrét ügyekben, hanem az, hogy hány százalékuk érzi közelebb magához a liberális pártot a riválisainál, és nemcsak azért, mert radikálisan szemben áll a régi rezsimmel, hanem azért, mert vonzódik olyan dolgokhoz, melyeket a liberalizmus megjelenít – miközben más liberális programpontok nem okvetlenül állnak közel hozzá. Nem tudnék számokat mondani, de nekem nagyon sok gyűlés és beszélgetés alapján az volt a benyomásom, hogy a mi tagjaink nagyobbrészt tudták, hogy miért a liberális pártban vannak és nem egy másik pártban, és megnyerhetők voltak a liberális politikának, ha nem is mindenben értettek egyet vele. Épp a liberális politika számára megnyerhető tagság – a többség – megzavarodása volt a vergődés legfőbb oka.

Nem tudtatok mit kezdeni a megzavarodásukkal...

Így van. Az egyetlen, amit abban a helyzetben észszerűen mondhattunk nekik, hogy türelemmel kell lennünk, ki kell várnunk a politikai kezdeményezés pillanatát, addig pedig rendezni a sorainkat. Mert mi kellett volna az MDF irányváltásának kikényszerítéséhez? Az, hogy nagykoalíció vagy az SZDSZ külső támogatása nélkül ne tudjanak kormányozni. Ezt a lehetőséget a választásokon elvesztettük. És mi kellett volna ahhoz, hogy az intézményi és társadalmi viszonyok átalakítását tovább vihessük? Egyrészt törvényalkotó hatalom: ezzel pedig az MDF vezette koalíció rendelkezett, nem mi. Másrészt az, hogy széles társadalmi csoportok készen álljanak a törvényi lehetőségek cselekvő kihasználására: ehhez nem volt meg a tömeges cselekvési kedv. Ezért türelemre, türelemre, és harmadszor is türelemre lett volna szükség. Türelem azonban nem volt. A lehetetlen akarása bizalmatlanságot szül a demokratikus és jogállami procedúrákkal szemben, és olyan embereket sodor a minden konszolidált rendet eleve elutasítók közelébe, akiknek nem ott volna a helyük. A tagság derékhada egy oldalra került a párt zsigeri radikálisaival. Ez sokkal súlyosabb probléma volt, mint amit a zsigeri radikálisok jelenléte önmagában okozott.

Egyfajta párton belüli radikális koalíció jött létre?

Itt van egy eset, ami azért érdekes, mert a parlamenti frakciónkban történt, ahol a tagság átlagánál politikailag tapasztaltabb emberek ültek. 1991 januárjában, egy frakcióülésen Pető Iván vezette fel a politikai vitát. Azt igyekezett megértetni a képviselőtársaival, hogy vannak politikai apályhelyzetek, amikor a rutin működésen túl nem lehet mást csinálni, mint kivárni a következő dagályt. Noha igaza volt, nem kell mondanom, hogy nem elégítette ki a hallgatóságot, gunyoros éllel „apályelméletként" kezdték emlegetni a helyzetértékelését. És akkor szót kért Tellér Gyula, és elővezetett egy nagyívű előadást.

Ez volt az a szöveg, amelyik megjelent a Beszélőben?[377]

Igen, ez. Azzal indított, hogy a rendszerváltás megállt az országos politikai intézmények legfelső szintjén. Az alacsonyabb szinteken „megal-

[377] Lásd Tellér Gyula: „Az elit nem vész el, csak..." *Beszélő*, 1991. február 2.

vadtak" a régi hierarchikus struktúrák, és a régi elitek is megszilárdították a pozícióikat (az önkormányzatok létrejöttéről, a területi közigazgatás decentralizálásáról Gyula nem tett említést). A társadalom alsó rétegei pedig frusztráltak és kiábrándultak: úgy érzik, hogy az ő életükben semmi nem változott, miközben az anyagi helyzetük tovább romlik. Mi magyarázza ezt a nem kívánatos állapotot? Gyula erre a kérdésre azt felelte: a választások előtt a fő ellentét az ellenzéki erők és az állampárt között húzódott; a választások után az ellentét áttevődött az MDF és az SZDSZ közötti viszonyra. Az SZDSZ túl erős ellenfélnek bizonyult, az MDF pedig ijedtében a régi elithez fordult szövetségesért és ellensúlyért. Nehogy a túlerővel szemben alulmaradjon, az SZDSZ is követni kezdte a példát, és így maga is kiegyezett a régi elitekkel.

Mit javasolt Tellér, mit tegyen az SZDSZ az állítólagos kiegyezés helyett?

Erről nem sok mondanivalója volt. A „három rész-Magyarország" tézisét csak később fejtette ki. Ez úgy szólt, hogy a magyar társadalom politikai orientációját tekintve egy „rendies" és egy „kádárista" részre tagozódik, a kettő között pedig van egy „polgári közép". Az SZDSZ-nek itt, a „polgári közép" tartományában kell megtalálnia a helyét.

Te egyetértettél ezzel az analízissel?

Nem, de erről majd később. Az érdekes az, hogy Gyula nem állt meg itt. Elismerte ugyan, hogy az SZDSZ politikájának fontos célja a pártállami rendszertől öröklött intézményi struktúrák lebontása, ugyanakkor azt a szemrehányást tette, hogy ez a politika érzéketlen a következetes struktúraváltás elengedhetetlen feltétele, a következetes elitváltás iránt. Az SZDSZ hagyományos stratégiája a struktúrákat radikálisan átalakítaná, a régi eliteket azonban a helyükön kívánja hagyni. Ezzel a steril politizálással szemben az SZDSZ-nek olyan politikát kellene követnie, mely a radikális struktúraváltást radikális elitváltással párosítja. Ez nagyon sajátos értelmezése a „polgári közép" politikai orientációjának, mert bármit jelentsen is a „polgári" mentalitás, a jogállam iránti tiszteletet mindenképpen magában kell foglalnia. A bírált politika és a javasolt alternatíva közti különbség abban állt, hogy mi a jogállami elveket, szabályokat és eljárásokat szigorúan tiszteletben tartva kívántunk a személyi kérdésekhez hozzányúlni, ez pedig kizárta a Gyula által óhajtott radikális őrségváltást, ahogy erre az előadás publikált szövegváltozatával vitázva rá is

mutattam.[378] Ha Gyula végig merte volna gondolni álláspontjának konzekvenciáit, akkor azt kellett volna mondania, hogy az SZDSZ-nek össze kell fognia az MDF-fel, pontosabban a „mozgalmi szárnyával", amelyik a hatalomban maradt kommunistákban látta a legyőzendő ellenfelet, és a jogállam szétverése árán is ki akarta taszítani őket a pozícióikból. Ezt azonban még önmaga előtt sem vállalhatta.

Csurkáék nem ugyanazokat akarták „országos tavaszi nagytakarítással" kiseprűzni, akiknek a lecserélődését ti sem bántátok volna. Számukra a szakértelem is „ócska kommunista trükk" volt, titeket pedig a kommunisták titkos szövetségeseinek tekintettek! Szerintük már a demokratikus ellenzék is a kommunista elit hatalmon tartásán fáradozott...

Hogy Csurkáék eszelős antiszemita kirohanásairól mit gondolt akkor? Kőszeg mesélte, hogy '94-ben lezajlott közte és Tellér között egy beszélgetés, melyben valahogy szóba került az általános iskolai történelemtanára, egy bizonyos Köves. Kiderült, hogy ez a Köves a Pedagógiai Főiskolán elnyert egy állást, melyre Tellér apja is pályázott, akinek pedig Tellér szerint magasabb volt a képesítése, mégis a zsidó Kövest vették fel. Ezzel együtt sem hiszem, hogy ekkoriban komplett víziója lett volna a nagy zsidó világ-összeesküvésről, közepén az SZDSZ-szel. Húsz évvel később azonban már Csurka nótáját fújta egy mocskolódó pamfletben,[379] volt ebben zsidózás is, meg „Apák és fiúk"-ozás is – rólam például az állt benne, hogy Knopp András révén voltam bekötve Aczél Györgyhöz.

Hogyan juthatott el idáig?

Nagyon ambiciózus és ugyanakkor nagyon sértődékeny embernek ismertem, olyannak, aki ápolja-babusgatja-növelgeti magában a sérelmeit, valósakat és alaptalanokat egyaránt. Mélyen megbántódott azon, hogy a párt vezetése nem tette magáévá a „megalvadt struktúrák"-ról alkotott teóriáját. „Még arra se méltattátok, hogy komolyan megvitassátok", súgta oda nekem két-három évvel később az Országos Tanács ülésén. „De Gyula, hiszen én terjedelmes cikkben szálltam vitába veled. Te akkor azt mondtad, hogy ilyen elegáns kritikában még soha életedben nem volt

[378] Lásd Kis János: „Az elit megmaradásának elvéről." *Beszélő*, 1991. február 16.

[379] Lásd Tellér Gyula: „Középfajú pártdráma – esszé az SZDSZ mivoltáról." *Nagyvilág*, 2009/9.

részed!" Elborult a tekintete, úgy dünnyögte maga elé: „Ja, igen, az egy egész korrekt írás volt." Minden bizonnyal úgy vélte, hogy kijárt volna neki valamilyen főideológusi stallum a pártban, amit csak azért nem kap meg, mert mindenáron távol kívánjuk tartani a tűztől. És mivel fogékony volt az antiszemita konteókra, alighanem arra jutott, hogy a Köves-félék vágják el a kiemelkedéstől. A többi csak idő kérdése volt. 2010 után egyszer összefutottunk a Nádor utcában. Lett volna rá okom, hogy köszönés nélkül elmenjek mellette – akkor már megjelent a mocskolódó szövege –, de reflexből ráköszöntem. Felderült az arca, megállt, megkérdezte, hogyan vagyok. „Köszönöm jól, hát te?" Mire dőlni kezdett belőle a panasz. „Miniszterelnöki főtanácsadó vagyok, de senki nem kíváncsi a tanácsaimra." *Nekem* sírta el a bánatát.

A frakcióban azonban sikert aratott az előadása...

De még mennyire! Ezért is tartottam említésre méltónak ezt a történetet. A diagnózis erőteljes volt, de nem volt benne lényeges új elem, a magyarázat tarthatatlan volt, a gyakorlati javaslatok pedig üresen kongtak – a frakció számottevő részét mégis felvillanyozta, mert arra vártak, hogy valaki alternatívát kínáljon az „apályelmélet"-tel szemben, Tellér pedig azzal az igénnyel lépett fel, hogy komplett cselekvési alternatívát tár eléjük.

Visszatérve a taxisblokád utáni idők vergődésére: mit jelentett ez pontosan?

Azt, hogy olyan megnyilatkozásokba sodródtunk bele, amelyek az egyre türelmetlenebb tagság hangulatának szóltak, és a tagságot is csak ideigóráig tudták összhangba hozni velünk, mert nem volt politikai fedezetük, és ezért újra és újra vissza kellett vonulnunk. Nem tudtunk követhető, konzekvens politikát vinni, miközben a tagjaink elvárásai is legfeljebb a retorika szintjén teljesültek – és éppen ezért csak átmenetileg.

Mondanál egy példát?

1991 februárjában a küldöttgyűlésen arról beszéltem, hogy a kormány nem képes úrrá lenni az ország egyre romló helyzetén, a szétesés felé sodródik, és csak az a kérdés, hogy az országot is magával rántja-e a bukásba. Az, hogy a kormány nem képes úrrá lenni a helyzeten, megfelelt a tényeknek, és abban is volt valami, hogy a Kisgazdapárt és az MDF

közötti viszály a koalíció borulásával fenyegetett,[380] és az MDF-et a belső feszültségei is szétvethették. Bármelyik eshetőség következett volna be, az új választáshoz, vagy az MDF és az SZDSZ viszonyának rendezéséhez, nagykoalícióhoz vezethetett volna. A küldöttek nagy tapsszal jutalmazták a harcias hangütést. Csakhogy ezzel a helyzetértékeléssel nagy baj volt. Tulajdonképpen nem is az volt az igazi baj vele, hogy a várakozás – a kormánykoalíció szétesése – nem vált be: még akkor is hozhatott volna politikai sikert, ha nem válik be. Igazi, szervi gyengéje az volt, hogy pont a blokádra következő kijózanodás hónapjaiban hangzott el, amikor a kormány népszerűsége átmenetileg még növekedett is. Egyenesen szembement a közhangulattal. Pár nappal a küldöttgyűlés után találkoztam Fodor Gáborral, aki azt kérdezte, hogy ugye ez a beszéd befelé szólt. Hát igen, el kellett ismernem, hogy így állt a dolog.

Hogyan sikerült a vergődésből kikerülni?

Ehhez a tagság derékhadának vissza kellett húzódnia középre, el kellett válnia a minden konszolidált rend ellen lázadó, zsigeri radikálisoktól. Ami időigényes folyamat volt. De azért kiemelnék két tényezőt, melyek véleményem szerint elősegítették a konszolidálódást. Az egyikre az omi-

[380] A kisgazdák választási programjának kulcseleme a termőföld visszajuttatása a szövetkezetesítés előtti tulajdonosának. Az MDF ellenzi ezt; a kisgazda nyomás elől Antall '90 őszén úgy próbál kitérni, hogy az Alkotmánybíróságtól kér – és kap – a föld reprivatizálását kizáró határozatot. Az AB kimondja, hogy alkotmányellenes diszkriminációnak minősülne, ha a földet természetben adnák vissza korábbi tulajdonosának, míg a többi tulajdonos csak kárpótlásban részesülne. Kimondja továbbá, hogy a szövetkezeti tulajdon alkotmányos védelmet élvez, a reprivatizáció már csak azért sem hajtható végre. Csakhogy a kisgazdák nem törődnek az alkotmányos aggályokkal. A viszály odáig fajul, hogy Antall '91 januárjában elveszi a földművelési tárcát Nagy Ferenc József kisgazda politikustól, és Gergátz Elemért ülteti a helyébe, akit a koalíciós partnernek „valódi kisgazdaként" mutat be. A birkózás folyik tovább; Antall végül belemegy egy gazdasági szempontból irracionális, társadalmi és erkölcsi szempontból védhetetlen kompromisszumba, ami az elvett földért aránytalanul nagyobb kárpótlást biztosít a volt gazdáknak, mint más kisajátított javak egykori tulajdonosainak. Torgyán József, a Kisgazdapárt elnöke, '91 őszén így is felmondja a koalíciót, de frakciójának nagyobb része (a „kisgazda 36-ok" csoportja) kitart Antall mellett, megmentve a kormányt a bukástól.

nózus Kónya-dolgozat adott alkalmat.[381] Emlékeztek: ez egy bizalmas feljegyzés volt, amelyet szeptember elején a *Népszava* szellőztetett meg. Kónya arról írt, hogy eljött az idő a közszolgálati média kézbevételére.[382] A napvilágra került szöveg óriási felháborodást váltott ki; reagálni kellett, és akkor támadt egy ötletem. Pontosabban, ez az ötlet Konrád Gyuri pár héttel korábbi javaslatának a mutációja volt. Valamikor júliusban vagy augusztusban Budapesten találkoztak Kelet-Közép-Európa egykori szamizdat-folyóiratainak szerkesztői...

...és ezen a találkozón vetette fel Konrád, hogy a rendszerváltás előtti szellemi ellenállás résztvevői egy demokratikus chartában rögzítsék azt a „demokráciaminimumot", amiből nem szabad engedni.

Igen. Őszintén szólva Gyuri elgondolásában akkor nem láttam fantáziát; úgy véltem, hogy ebből legfeljebb egy egynapi hír lenne, és egyébként is idegenkedtem attól, hogy volt ellenállók múltbéli szerepük alapján igényeljenek maguknak autoritást az új világban. A Kónya-dolgozat kiszivárgása után azonban beugrott, hogy az ötlet mégis gyümölcsöző lehet, csak nem a régió szintjén, hanem Magyarországon belül kellene megvalósítani, és nem egy zárt elit, hanem sok-sok magyar állampolgár részvételével. Miután az ÜT elé vittem a dolgot, nyilvánosan is bejelentettem, hogy szükségesnek tartjuk egy demokratikus charta kibocsájtá-

[381] Kónya-dolgozat: 1991. szeptember 5-én kerül nyilvánosságra Kónya Imre, az MDF frakcióvezetője belső használatra kerül politikai elemzése, amely új igazságtételi programot hirdet az előző rendszer idején elkövetett bűnök megbüntetésére (Justitia-program), és leszögezi, hogy eljött az idő, amikor a kormányerők kézbe vehetik a közszolgálati médiumokat, a televíziót és a rádiót. Szövegét lásd Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László, szerk.: *Magyarország politikai évkönyve 1992.* Budapest: Ecomomix Kiadó 1992.

[382] Szó szerint: „A legnagyobb ellenzéki párt és szövetségesei nyugati sajtókapcsolataikon keresztül egy olyan lépést, amely a Rádió és a Televízió átalakítására irányul, felhasználtak volna arra, hogy az MDF és az új kormányzat liberális, demokratikus elkötelezettségét megkérdőjelezzék. Most azonban, amikor az országról alkotott kép a világ szemében egyértelmű, amikor már senki nem vonja kétségbe az MDF és a kormány elkötelezettségét a liberalizmus, a demokrácia, a sajtószabadság, az emberi jogok és a piacgazdaság iránt – meggyőződésem szerint végrehajtható a Magyar Rádió és Televízió politikai beállítottságának és szellemiségének gyökeres megváltoztatása." *Magyarország Politikai Évkönyve 1992,* 762.

sát, melyet a demokráciáért aggódó minden magyar állampolgár aláírhat. A kibocsájtók összehozásában még szerepem volt, Bauer Tamással megfogalmaztunk egy nyilatkozattervezetet is, amit a rendelkezésükre bocsájtottunk, s ezzel az én szerepem véget is ért. A nyilatkozat politikai visszhangja és az aláírók hatalmas száma minden reményemet felülmúlta, és egyértelműen igazolta a kezdeményezést. Az pedig, hogy a Charta tömegeket mozgató ernyőalakulattá fejlődik, bevallom, álmomban sem jutott eszembe.

A Demokratikus Charta szerepéről erősen megoszlanak a vélemények.

Komplikált történet ez valóban, de ami az SZDSZ belső konszolidációjában játszott szerepét illeti, az elvitathatatlan. A Chartához való viszony kérdése egyértelművé tette az SZDSZ-en belüli választóvonalat: az MDF antikommunizmusához kívánunk-e felzárkózni, vagy az MDF-kormány leváltását akarjuk. Amikor azonban ez a folyamat lezajlott, én már nem voltam a párt elnöke. Nem sokkal a Charta meghirdetése után bejelentettem, hogy nem indulok az ősz végén esedékes tisztújításon.

Erre később még vissza kell térnünk, és arra is, hogy mit gondolsz ma a Charta által egyértelműsített választóvonalról. De két, a konszolidációt elősegítő tényezőre utaltál. Mi volt a másik?

Lehet, hogy meg fogtok lepődni: Tölgyessy Péter elnöksége.[383] Péter markáns ellenzéke volt a párt akkori vezetésének. Akik azonnali hatású, közvetlen cselekvést reméltek, belé helyezték a bizalmukat...

...de ő valójában nem a radikálisok embereként indult el az elnöki posztért!

Tett gesztusokat, amelyek a radikálisok várakozásait megerősítették; igaz, nem nagyobbakat, mint ami egy választási kampányban elengedhetetlen. De akár ígért nagyobb radikalizmust, akár nem: az ő elnöksége idején a tagságnak meg kellett tapasztalnia, hogy nem a korábbi vezetés tehetetlensége, hanem a parlamentáris többpártrendszer és az alkotmányos jogállam rendje zárja ki a kormány mégoly ellenszenves intézkedéseinek azonnali megakasztását.

[383] Tölgyessy Pétert az SZDSZ 1991. november 23-ai küldöttgyűlésén választják a párt elnökévé. Ezt a tisztséget 1992. november közepéig tölti be.

Tölgyessy szerepéről is beszélni kellene még. Zárjuk a mai beszélgetést azzal, hogy megvannak a témák, amelyekkel legközelebb kezdhetjük.
Rendben, kezdjük ezekkel!

Huszonötödik beszélgetés

Visszavonulás a pártelnökségből – Utódlási harcok – Demokratikus Charta

Legutóbb három témában állapodtunk meg, ezek a visszavonulásod, Tölgyessy és a Charta. Kezdhetjük a visszavonulásoddal?
Persze, így logikus.

Akkor vágjunk a közepébe! Miért pont '91 végén?
Miért pont akkor? Azért, mert akkor volt az a küldöttgyűlés, amit a magam számára végső határnapként kijelöltem. '90 áprilisáig csupán megbízott elnök voltam, áprilisban tartott az SZDSZ rendkívüli küldöttgyűlést, ahol formálisan is megválasztottak. Akkoriban az volt a gyakorlat, hogy az évi rendes küldöttgyűlés egyben általános tisztújítással is jár. '90 vége felé lett volna az első alkalom a távozásra, de mindössze félévvel a megválasztásom után ez komolytalan dolog lett volna. Ezért a következő év végét vettem célba. Judittal is ebben állapodtunk meg. A politika alaposan megviselte a családi életünket; '89 nyara óta alig volt este, amikor ne lettem volna távol; ez egyikünknek sem volt jó, sem Juditnak és Daninak, sem pedig nekem. '91 áprilisában beszéltem Magyar Bálinttal és Pető Ivánnal az elhatározásomról. Azt szerettem volna, ha Iván lenne az utódom, de ő ezt elhárította. Bálint azt mondogatta, hogy Iván mindent másodszorra vállalt, a frakcióvezetést is és a pártelnökséget is, és lehet, hogy tényleg ez a séma működött, de az is lehet, hogy valahol mélyen a politikai ösztönök is működésbe léptek.

Azért, mert a tagságnak szüksége volt arra, hogy egy időt Tölgyessyvel töltsön?
Azért, mert a tagságnak szüksége volt arra, hogy egy időt olyan vezetővel töltsön, aki a hagyományos vezetés ellenzékének számított, és erre a szerepre Péter jelentkezett be. De nehogy félreértsetek: ezt akkor még egyikünk sem gondolta át, szerintem Iván sem. Ő és Bálint azt kérték, hogy maradjak elnök a következő áprilisig, és akkor egy rendkívüli küldöttgyűlésen bonyolítsuk le a váltást, mert idő kell az utód megtalálásá-

hoz és „bevezetéséhez". Ezt némi hezitálás után elfogadtam. Ivánon kívül azonban nem nagyon láttam alkalmas jelöltet. Felötlött bennem, hogy talán Szent-Iványi Pista lehetne az; Pistának első hallásra tetszett az ötlet, de néhány hét után, jobban belegondolva a dologba, nemet mondott. Az igazat megvallva addigra már én is beláttam, hogy nem ő az, akit keresünk: komolyan dolgozó, megbízható reszortfelelős volt, de nem arra termett, hogy egy párt elsőszámú embere legyen. Hiába törtem a fejemet, nem jutott eszembe plauzibilis jelölt, és Bálintéknak sem.

Mi történt, amikor kiderült, hogy nincs felépíthető, erős jelöltetek?

Értelmét vesztette a halasztás, és visszatértem az eredeti döntésemhez, hogy a következő küldöttgyűlésen nem jelöltetem magamat.

Nem féltél attól, hogy a visszavonulásod válságot okoz a pártban?

Addigra már kezdtem kapiskálni, hogy ezen a válságon az SZDSZ-nek mindenképpen keresztül kell mennie. Ma is előttem van, ahogy a Mérleg utcai székházból jövet a Nádor utcában arról beszélgetünk Hack Péterrel, hogy a válság nagy veszélyeket hordoz magában, lehet, hogy a végén az fog kiderülni, hogy ennyi volt – de ha egyáltalán lehetséges konszolidáció, akkor azt csakis a válságból jöhet ki.

Ez pontosan mikor volt?

Augusztus végén vagy szeptember elején.

Még a tatai frakcióülés előtt?

Igen, még a frakcióülés előtt.

Azért kérdezem, mert ott Solt Ottilia keményen neked támadt, és általában úgy tudják, hogy az ő kritikájának hatására mondtál le.

Nem, ez a téves vélekedés onnan ered, hogy a döntésem nem volt nagydobra verve. Az Országos Tanács októberi ülésén szándékoztam bejelenteni, az ÜT-t pedig az azt megelőző hétfőn tájékoztattam volna.

De mégis már ott, a frakcióülésen bejelentetted. Ez összefüggött Ottilia felszólalásával?

Igen, összefüggött vele.

Elmondanád, hogy mi történt?

Távolabbról kell kezdenem. Az illegális *Beszélő* szerkesztősége nem

kollegákból állt: a legtöbbünk számára ez a teljes életet átfogó összetartozást jelentett. Amikor Matolay Magdi – egy időben Kőszeg Feri társa – öngyilkos lett, Feri késő este felhívott; magamra kaptam a ruhámat és rohantam, hogy vele legyek. Ottilia eljött hozzám, amikor közölte vele Tamás fia, hogy az érettségi utánra tervezett párizsi turistaútjáról nem fog hazatérni. Ahol a Kelenhegyi út összefut a Minerva utcával, van egy lépcsősor, annak a tetején üldögéltünk, ott számolt be Tamás elhatározásáról.

Tanácsot kért?

Nem. Tudta, hogy nem beszélheti le Tamást a disszidálásról, de borzalmasan megviselte a gondolat, hogy el fog szakadni tőle. Ha illene az ő személyiségére a kifejezés, azt mondanám, hogy a szívét akarta kiönteni, de akár illik rá, akár nem, tényleg ez történt. Szóval így voltunk mi egymással, és el sem tudtuk képzelni, hogy valaha súlyos szervezeti ellentétek keletkezhetnek közöttünk. Nem egyszerűen felfogásbeli vagy taktikai véleménykülönbségek, azok bőven voltak '89 előtt is, hanem érdekellentétek. Márpedig az SZDSZ létrejötte után ez történt, mi pedig nem voltunk felkészülve rá, hogy tárgyilagosan gondolkodjunk róla és higgadtan kitárgyaljuk, amire pedig szükség lett volna. Ehelyett kölcsönösen elárulva éreztük magunkat, és egyre jobban belebonyolódtunk a sérelmeinkbe. Ennek a sérelmi hangulatnak az acting outja volt Ottila ominózus felszólalása.

Miből eredtek az érdekellentétek?

Minden szervezetben óhatatlanul támadnak érdekellentétek egyének és csoportok között, nem kell azon meglepődni, hogy a beszélősök és a pártvezetés között is voltak. Ehhez jött a *Beszélő* helyzetének kétértelműsége. '89-ben kitört a sajtószabadság, el kellett dönteni, hogy mi legyen a lappal. Én nem kívántam hivatásos újságíróvá válni, és egyébként is az volt a véleményem, hogy a lapot profiknak kellene csinálniuk, a régi beszélősök pedig publicistaként lehetnének jelen, ha úgy kívánják. Voltak is próbálkozásaim; főszerkesztőnek a HVG akkori főszerkesztő helyettesét, Hirschler Richárdot szerettem volna megnyerni. Ottilia és Feri ezt rossznéven vették, ők maguk kívánták kézbe venni a *Beszélő*t. Hirschler aztán néhány hét elteltével visszalépett: azt mondta, hogy nem tudna irányítani egy lapot, amelynek a munkatársai – mármint a „régiek" – nála súlyosabb személyiségek. Így aztán a szerkesztés a „régiekre" maradt,

azokra közülünk, akik tovább akarták csinálni: Ottiliára, Ferire és Havas Gáborra. Ha már így alakult, csak hála jár nekik, mert a hetilap-*Beszélő* minden hibájával együtt a rendszerváltás utáni fél évtized legfontosabb liberális orgánuma lett.[384] Ugyanakkor vállalták a képviselőséget is, és – talán Gábort kivéve – a párt szervezetében is nagy súllyal voltak jelen. Ezzel is komoly szolgálatot tettek; nekik volt köszönhető, hogy a liberális gondolat egalitárius, szociális vetülete mind az Országgyűlésben, mind a pártban erős hangon szólalt meg. Önmagában mindkét dolog rendben volt, együtt azonban nehezen kezelhető feszültséget teremtettek. A *Beszélő* mindig büszke volt a függetlenségére, és mi sem volt természetesebb, mint hogy Ottiliáék a sajtószabadság viszonyai között is független lapot akartak csinálni. Igenám, de nekik a pártot megosztó politikai vitákban is megvolt az álláspontjuk, a nagy elvi kérdésektől a napi ügyeken át a stratégiai megfontolásokig, a *Beszélő* pedig nemcsak a tágabb nyilvánosságnak szólt: akarva-akaratlanul a párton belüli véleményformálás befolyásos eszköze lett. Ez a kettősség aknázta alá a viszonyunkat, anélkül, hogy a konstrukció fonákságát bármelyikünk végig tudta volna gondolni akkor. Ha végig tudtuk volna gondolni, valószínűleg arra is képesek lettünk volna, hogy a köztünk támadt érdekellentéteket kitárgyaljuk. Ehelyett egyre dühösebbek voltunk egymásra.

Mit vetett Ottilia a szemedre a frakcióülésen?

Leírta azt, amit a múltkor az SZDSZ vergődésének neveztem. Ez ideáig rendben volt. Az is rendben lett volna, ha a kudarcokért és az olykor valóban követhetetlen fordulatokért a vezetést teszi felelőssé, hiszen aki vezető szerepre vállalkozik, az felelősséget visel azért, ami a vezetése alatt történik, függetlenül attól, hogy van-e mozgástere. Szóval ez is rendben lett volna, ha a párt sikertelenségét nem azzal magyarázza, hogy az ÜT, de mindenekelőtt az elnök – vagyis én – „elszakadt a tagságtól", magába zárkózva ötletel.

Ezek szerint úgy gondolod, hogy nem volt igaza.

[384] A szamizdat *Beszélő* utolsó, 27. száma 1989 nyarán jelent meg. A lap, immár legális hetilapként, 1989 szeptemberében indult útjára, az első négy hónapban ún. próbaszámokkal. A hetilap hivatalosan 1990 januárjában indult.

Úgy gondolom, de nem ez az érdekes. Nem képzelem, hogy régi küzdőtársak ne kerülhetnének szembe egymással, és ne lehetnének köztük éles viták, de van egy határ az éles kritika és a személyes támadás között, amit szerintem nem lehet átlépni, és Ottilia átlépett ezen a határon. Ma már érteni vélem, hogy mi történt velünk: egyikünk sem fogta fel, milyen helyzetbe sodródtunk bele, és ezért kölcsönösen sebeket ejtettünk egymáson. Őszintén gondolom, hogy kölcsönösen. Emlékszem, egy rossz hangulatú beszélgetésünk után levelet írtam Ferinek: „Annak idején az volt az ambíciónk, hogy marginális helyzetben mértékadó lapot csináljunk a *Beszélő*ből. Nektek sikerült mértékadó helyzetben marginális lapot csinálni belőle." Ez bántó és igazságtalan volt: a hetilap *Beszélő*nek kétségkívül voltak gyengéi, de így is fontos tényezője volt az akkori sajtónak. Szóval, jobb lett volna nem írnom ilyeneket. Hazudnék azonban, ha azt mondanám, hogy a felelősségünket szimmetrikusnak tartom. Ők a megbántottságukban olyan dolgokat engedtek meg maguknak, amitől én tartózkodtam – és azt remélem, hogy akkor is tartózkodtam volna, ha én lettem volna az ő helyükben, ők pedig az enyémben. Vannak dolgok, amiket az ember egyszerűen nem csinál.

Például mi az, amitől tartózkodtál volna?

Például nem jelentettem volna meg a *Beszélő*ben személyeskedő írásokat róluk. Nem próbáltam volna meg kizárni a lap többi alapítóját a *Beszélő*höz fűződő jogaikból…

Ez hogyan történt?

Úgy, hogy a hátunk mögött levédték a *Beszélő* brandjét a maguk számára.

Ottilia tatai „határsértését" is ide sorolnád?

Igen, ide sorolnám.

Mit éreztél, amikor a felszólalás elhangzott?

Azt, hogy elegem van. Karnyújtásnyira vagyok a visszavonulástól, semmi kedvem ebben a méltatlan hercehurcában részt venni. Egy cetlire felírtam, hogy nem várok az OT-ülésig, megteszem a bejelentést most, vagy valami ilyesmit. A papirost oda csúsztattam a mellettem ülő Iván elé. Iván bólintott, tudomásul vette. Az ülés vége felé felálltam, röviden rea-

gáltam a vádakra, és közöltem, hogy a novemberi küldöttgyűlésen nem indulok el.

Ottiliával nem is beszéltetek többet?

De igen; '92-ben súlyos autóbaleset érte; ő maga maradandó sérüléseket szenvedett, Máté fia meghalt. Akkor meglátogattam. A következő évben meghalt Nagy András, a társa: akkor újra meglátogattam.

A konfliktusotok szóba került?

Nem. Ami engem illet, messze voltam még attól a nézőponttól, ahonnan beszélgetést tudtam volna kezdeményezni arról, hogy mi történt velünk, amikor az illegális *Beszélő* családmelegéből átkerültünk az SZDSZ szervezeti világába. Amit mondani tudtam volna, arról éppen akkor nem lett volna helyénvaló beszélni, és Ottilia sem hozta szóba a dolgot. Mire képes lettem volna rá, hogy értelmes beszélgetést kezdeményezzek, ő már halott volt. Így aztán a feldolgozatlan konfliktus ott maradt közöttünk, és közben egy újabbal is megterhelődött.

Ez volt az az eset, amikor levédték a maguk számára a Beszélő *brandhez való jogot.*

Igen, a többi alapító háta mögött. Véletlenül derült ki; ordítozás lett belőle Feri és köztem, a végén lemondtak a copyrightjukról, és beadtak egy új kérelmet az összes alapító nevében. Miután lehiggadtunk, megkérdeztem Ferit, hogy miért csinálták. Attól féltek, felelte, hogy Iván – ez az ő elnöksége idején történt –, szóval, hogy Iván el akarja venni tőlük a *Beszélő*t, és ezt az én közreműködésemmel meg is tudja csinálni. Ennek akartak elébe vágni.

Volt ilyen szándék?

Ezt nem kérdezheted komolyan. Rettenetesen dühös voltam, és a harag éveken át kitartott. Végül mégis ez a csúnya eset segített abban, hogy rálátást szerezzek a mi közös történetünk alakulására, mert ahogy az idő múlása enyhített az indulaton, tűnődni kezdtem, hogy hogyan csinálhattak ilyet éppen ők, akikkel tűzbe mentünk volna egymásért. És végül azt hiszem, megértettem. Sajnos, Ottilia akkor már nem élt. Ferivel azonban pár évvel Ottilia halála után helyreállt a barátság. Megkönnyebbülés ez, még ha a mostani kapcsolatunk nem is ugyanaz, mint a régi volt. De szeretetteli kapcsolat, és nincs benne keserűség.

A mai beszélgetésünk elején szóba került, hogy az SZDSZ-nek olyan elnökre volt szüksége a te visszavonulásod után, aki a régi vezetés ellenzéke volt, és erre a szerepre Tölgyessy jelentkezett be. De hogyan vált ő a vezetés tagjából a vezetés ellenzékévé? Milyen elvi kérdésekben különbözött a véleményetek?

Abban az időben, amikor megromlott a viszony Péter és a szűkebb vezetés között, nem választottak el minket elvi ellentétek. Ha volt köztünk különbség, inkább hangsúlyokban: számomra kitüntetett fontosságúak voltak az emberi jogok, nagy jelentőséget tulajdonítottam az egyenlőtlenség intézményes újratermelődése elleni küzdelemnek – Péter nem volt ellenséges az ilyen gondolatokkal szemben, bár különösebb érdeklődést sem mutatott irántuk. Emiatt azonban nem kellett volna összeütközésbe kerülnünk egymással.

Taktikai viták sem okozták a kölcsönös elhidegülést? Arra gondolok, hogy ő esetleg másképpen képzelte el az SZDSZ viszonyát a kormányhoz és az MDF-hez.

Voltak köztünk taktikai viták, de ezek még annyira sem okozhattak volna feszültséget, mint a szemléletbeli különbségek. Előbb jött a személyi összeütközés, a politikai-taktikai konfrontáció csak ennek a következménye volt.

Van egy olyan magyarázat, amely szerint a konfliktus abból eredt, hogy a „régi gárda" nem fogadta be Tölgyessyt, mert „új fiú" volt, nem tartozott közétek. Amit most mondtál, megfelel ennek a magyarázatnak.

Megfelelne, ha a magyarázat helytálló volna. A „régi gárdát" egy dolog biztosan nem jellemezte ezekben az időkben: az, hogy összezárt volna, ugyanis éppen nagy feszültségekkel járó átrendeződésen ment át. A demokratikus ellenzék idején a „kemény magnak" volt döntő szava, egyszerűen azért, mert mi voltunk a cselekvő kisebbség. Minden fontosabb döntés a mi köreinkben született. Az SZDSZ-ben azonban egyre nagyobb szerephez jutottak olyan barátaink, akik akkoriban nem tartoztak a belső körhöz.

Magyar Bálint, Pető Iván?

Mindenekelőtt. És közben jöttek fel az új emberek, akik a demokratikus ellenzék történetének egyáltalán nem voltak a részesei. Ezzel párhuzamo-

san pedig a „kemény mag" kezdett háttérbe szorulni. Az átrendeződés, amiről beszélek, nagyon korán felismerhetővé vált. Amikor hazajöttem Amerikából, Ottilia meg én elvittük Danit és Mátét pár napos evezőstúrára. Ottilia ekkor szóba hozta, hogy Bálinték nagyon nyomulnak, és arra kért, hogy állítsam le őket.

Megígérted?

Őszintén szólva nem egészen értettem, hogy miről beszél, úgyhogy azt feleltem neki, hogy majd körülnézek. Miután körülnéztem, kiderült a számomra, hogy a kérést, ha akarnám se tudnám teljesíteni. Hogy egyetlen példával éljek, a kerekasztalnál Iván és Bálint vitte a vállán az SZDSZ-t, márpedig ekkor a kerekasztal volt a politika középpontjában: aki itt képviselte a pártot, annak a pártbéli súlya is automatikusan megnőtt. Péter is így lett egycsapásra párton kívüli szakértőből a párt egyik vezetőjévé, Antall pedig az MDF első emberévé.

Úgy fejezted ki magadat, hogy a kérést, ha akartad sem tudtad volna teljesíteni. Ezek szerint nem is akartad.

Valóban nem akartam, mert felfogtam, hogy a súlyviszonyok változása a történelem felgyorsulásának a műve. Lehet, hogy nem méltányos a történelemtől, de nagy változások idején nagy szerepcserék is bekövetkeznek. A múltbeli érdemek jelentősége elhalványul, új emberek veszik át a főszerepet, akiknek az adottságai jobban megfelelnek az új helyzetnek. Rájöttem, hogy a múltunk nem arra predesztinál minket, hogy belőlünk kerüljön ki egy parlamenti párt szűkebb vezetése. Abban, hogy először mégis így lett, az induló helyzet anomáliáját láttam; azt tartottam kívánatosnak, hogy mielőbb hátrébb húzódhassunk az első sorokból. Ideig-óráig még kitarthatott a presztízs, amire a rendszerváltás idején élveztünk, én azonban úgy véltem, hogy hamar meg fog kopni, és akkor már csak a hátrányok maradnak. Nem tévedtem nagyot. Egyedül Demszkyről derült ki a „régiek" közül, hogy képes „igazi" politikussá átvedleni.

Magyar Bálintra, Pető Ivánra ez nem vonatkozott?

Sokkal kevésbé, mint ránk, és éppen azért, mert nekik – szerencséjükre – nem kellett a marginalitást vállalniuk. Könnyebben szoktak bele az intézményi működés rutinjába, és a lényük, a fellépésük is jobban hasonlított a megszokotthoz, mint a miénk.

Kőszegék háttérbe szorulását az SZDSZ történetének baloldali kommentátorai azzal magyarázzák, hogy a párt baloldali, szociális szárnya alulmaradt a jobboldali, piacbarát szárnnyal szemben. Te másképpen magyarázod. A szociális szárny veresége szerinted nem is játszott szerepet a dologban?

Tamás Gazsi ugyanúgy háttérbe szorult, mint Feri és Ottilia, pedig nála végletesebben szabadpiacbarát, elszántabban egalitarizmuskritikus nem akadt még egy a pártban. A mai kommentátorok hajlamosak Kóka János felszínes laissez-faire retorikáját visszavetíteni a korai SZDSZ-re. Ez hamis beállítás. Igen, a vezető szabad demokrata közgazdászok a széleskörű privatizáció hívei voltak. Igen, kisebb állam – a nemzeti jövedelem alacsonyabb hányadát elvonó állam – mellett érveltek, és igen, a piac állami túlszabályozásának visszametszését javasolták. De nem voltak szabadpiaci fundamentalisták, és nem voltak érzéketlenek a szolidaritás és az igazságosság kívánalmai iránt. És ez fordítva is áll: Ottiliáék is a kapitalista piacgazdaság mellett kötelezték el magukat, nem voltak szocialisták, akár államszocializmust, akár a szövetkezeti vagy más kollektív tulajdonformán alapuló rendszert értünk szocializmuson. A társadalmi egyenlőségnek azok a hívei – például Szalai Pál barátom –, akik a kapitalizmus minden változatát elutasították, már a programkészítés idején szakítottak az SZDSZ-szel. A „szociális szárny" képviselőinek kemény vitáik voltak a párt vezető közgazdászaival. De az nem igaz, hogy ne létezett volna közös alap. Ottiliáék elveszíthettek közpolitikai vitákat, de a párton belüli vezető szerepüket nem a közpolitikai vitákban veszítették el. Más kérdés, hogy a háttérbe szorulásuk gyengítette a szolidaritás és az egyenlőség szempontjainak a súlyát a pártban és a frakcióban, ez pedig kollektív veszteség volt.

Amikor azt mondtad, hogy ti nem az intézményes politizálásra szocializálódtatok, többesszám első személyt használtál. Magadra is érvényesnek tartottad azt, amit a többiekről mondtál?

Igen.

Mostanáig mindig csak arról beszéltél, hogy az akadémiai világba vágytál vissza.

Mert mostanáig csak arról volt szó. Azonban magamról ugyanazt gondoltam, amit Ottiliáról, Feriről vagy Gazsiról. Nem titkolom, azt is gon-

doltam, hogy vannak köztünk fokozati különbségek a politikai képességeket illetően; magamról az volt a véleményem, hogy közelebb vagyok az alkalmassági küszöbhöz, mint ők; abban azonban biztos voltam, hogy én sem erre a pályára születtem. A filozófia utáni vágyódásnak ebben a tekintetben csak annyi jelentősége volt, hogy lelkifurdalást okozott a többiekkel szemben, mert az én számomra nem volt áldozat belátni, hogy nekünk nem a politika első vonalában van a helyünk, hiszen nem is ott szerettem volna megvalósítani magamat. Ez a rossz érzés is nehezítette, hogy nyílt beszélgetést folytassak velük a véleményemről.

Amit most mondtál, az további szempontot ad a beszélősök és a közted lévő viszony megromlásához, de nem biztos, hogy a Tölgyessyvel támadt konfliktus kérdésére választ ad. A szűkebb pártvezetés emelkedőben lévő tagjai is a „régi gárdához" tartoztak, még ha nem is a legbelső körhöz...

Nem valamennyien. Mivel azt gondoltam, hogy a mi időnk hamar le fog járni, kezdettől fogva kerestem az új embereket, akiket be lehetne vonni a vezetésbe. Péter volt közöttük az első helyen időben is, mert az ő képességeit már a kerekasztalnál megismerhettem, és érdemben is, mert tőle vártam a legtöbbet. A kapcsolatunk a választásokig, sőt egy kicsivel a választások után is felhőtlenül baráti volt.

Aztán mégis megromlott. Ha nem politikai ellentétek voltak a háttérben, és nem is az, hogy nem akartátok befogadni magatok közé, akkor mi lehetett a kiváltó ok?

Péternek volt egy különös tulajdonsága: önjáró, a másokkal való együttműködésre – hát hogyan is mondjam – kevéssé nyitott ember volt. Frakcióvezetőként egymaga szerette átgondolni és eltervezni, hogy a frakció mit tegyen, és nagyon rosszul viselte, ha mások belezavartak ebbe. Szeretett bennfentes információkkal rendelkezni. Néha félrevont általa becsült vagy fontosnak tartott embereket, hogy megossza velük a híreit, de gyakran inkább megtartotta magának, ami a tudomására jutott. Márpedig egy szervezet kollektív cselekvő, a működése összehangolást kíván, ez pedig óhatatlanul a mindenkire tartozó információk megosztásával, konzultációkkal, vitákkal és kölcsönös engedményekkel jár. Hiába volt Péternek remek érzéke a politikához, ugyanúgy nem az intézményes politikára termett, mint én, ha nem is ugyanazon okból.

Ez a választások előtt még egyáltalán nem mutatkozott meg?

Tulajdonképpen már a programkészítésnél is. Nézzétek csak meg a Kék Könyvet![385] Minden fejezetet több szerző jegyez, egyedül az alkotmányos berendezkedésről szóló fejezet mellett szerepel egyetlen név: Tölgyessy Péter. Ez egyfelől lenyűgöző: egyetlen ember felvázol egy teljes alkotmánykoncepciót. Másfelől van abban valami aggasztó, ha egy párt alkotmánykoncepciójának minden erénye egyetlen ember szakértelmén és meglátásain múlik, és minden gyengéje egyetlen ember tévedéseiből következik. Az SZDSZ köré rengeteg közgazdász, szociológus, oktatáspolitikus, történész, környezetvédő gyűlt akkoriban, vizuális megjelenítésén elsőrangú képzőművészek és reklámszakértők egész csapata dolgozott, és sorolhatnám tovább, csak éppen alkotmányjogász nem volt Péteren kívül egy sem. Pedig 1989–90-ben szép számmal voltak liberális alkotmányjogászok, akik rokonszenveztek velünk: Halmai Gábor, Majtényi László, Sajó András, Bragyova András, hogy csak a legismertebbeket soroljam. Péternek azonban eszébe sem jutott, hogy maga köré gyűjtse őket.

És az ő együttműködés-képtelensége lett volna az oka a kettőtök közötti összeütközésnek? Tudtommal Tölgyessynek az volt az álláspontja, hogy a frakció független a pártvezetéstől: a frakció a választóktól kapja a megbízatását, a pártvezetés pedig a párttagságtól. Ő a frakció függetlenségét védte veled szemben.

Bizonyára így is gondolta. Amúgy szerintem tévedett. De tegyük fel, hogy igaza volt. Az SZDSZ képviselőcsoportjának nemcsak választott frakcióvezetője volt, hanem választott frakcióvezetősége is. Engem a frakcióvezetőség valamennyi tagja megkeresett azzal, hogy Péter nem hajlandó összehívni őket, és információkat tart vissza. Ez hogyan következett a frakció függetlenségéből?

Értem. De azért kíváncsi volnék, hogy szerinted mi volt a tévedés Tölgyessy álláspontjában.

A képviselők kétségkívül a választóktól kapják a felhatalmazásukat, de a párt jelöli őket, a párt színeiben indulnak a választáson, és a párt programjának megvalósítására tesznek ígéretet a választópolgároknak. Azok-

[385] Kék Könyvnek nevezték *A rendszerváltás programja* című, 1989-ben készült dokumentumot, amely az SZDSZ politikai programját összegezte.

ban az országokban, ahol a pártelnök és a frakcióvezető személye elválik – például Németországban –, ott az a szokás, hogy a politikailag érzékeny ügyekben a végső szó az elnöké. Az SZDSZ-ben még nem volt kialakult gyakorlat a pártelnök és a frakcióvezető közti munkamegosztással és együttműködéssel kapcsolatban, hisz nem voltak előzmények. Így hát lehettek súrlódások akörül, hogy mi számít politikailag érzékeny ügynek. Péter azonban nem azt képviselte, hogy jó lenne, ha ezt vagy azt a döntést rá hagynám, hanem azt, hogy nincs helyem a frakcióüléseken.

Nem voltál a frakció tagja. Azokban az országokban, ahol a pártelnök nem azonos a frakcióvezetővel, a pártelnök maga is képviselő.

Abból, hogy nem voltam képviselő, kétségkívül következett, hogy amikor a frakció határozatot hoz, nem vehetek részt a szavazásban. Erre azonban nem is tartottam igényt. De az miért következett volna, hogy meg sem jelenhetek meg a frakció ülésein, fontos politikai ügyekben ki sem fejthetem a véleményemet? Nem emlékszem rá, hogy Péteren kívül bárki más kifogásolta volna ezt. A dolog végül úgy zárult le, hogy Magyar Bálint beterjesztett egy kiegészítést a frakciószabályzathoz, mely szerint a párt elnöke részt vehet és felszólalhat a frakcióüléseken. Bálint indítványát a frakció simán elfogadta. Ezt a csatát megnyertem, a köztünk lévő viszonynak azonban ez az erőpróba nem tett jót. Válaszlépésként Péter bojkottálni kezdte az ÜT üléseit.

Azzal is vádolták, hogy Antall Józseffel találkozgat.

Parlamenti demokráciában az a normális, ha a legnagyobb ellenzéki párt frakcióvezetője beszélőviszonyban van a miniszterelnökkel. Ha Péter egyeztetett volna ezekről a találkozókról a frakcióvezetőséggel, szerintem senki nem emelt volna kifogást a dolog ellen. Csakhogy azt sem lehetett tudni, hogy mikor járt Antallnál; ez néha úgy derült ki, hogy meglátták, amint a miniszterelnöki irodából távozik. A titkolózási hajlama szült rossz vért az Antall-lal való megbeszélései körül is.

Mi volt a célja szerinted a viselkedésével?

Nekem úgy tűnik, hogy nem célszerűségi szempontok vezették, ez nála alkati kérdés volt. Egyszerűen így működött.

Említetted, hogy bojkottálni kezdte az ÜT üléseit. Mivel indokolta a távolmaradását?

Amikor ez két vagy három egymás utáni héten megtörtént, felhívtam telefonon, és mi tagadás, elég ingerülten felelősségre vontam. Azt felelte, szintén ingerülten, hogy az ÜT üléseire nem érdemes eljárni, mert a működése ötletszerű, a tagok nem kapnak előzetes tájékoztatót a napirendről, nincsenek előkészítő anyagok. Be kellett látnom, hogy ebben, mármint abban, hogy az ÜT nem működik eléggé üzemszerűen, igaza van. És ebből a szempontból nem volt érdekes, hogy a frakció az ő vezetése alatt még ennyire sem működött üzemszerűen, a frakcióvezetőség egyáltalán nem is ülésezett. Én ahhoz voltam szokva, hogy a dolgok kötetlen beszélgetéseken dőlnek el, és mivel nem állt a rendelkezésemre apparátus, amelyre az ülésekre való felkészülés munkáját kioszthattam volna, nem is volt könnyű ettől a szokástól eltérnem. Egy pártot azonban nem lehet tartósan így vezetni. Formális eljárásokra van szükség, és azok betartása számonkérhető kell, hogy legyen. Tanultam az összezördülésünkből, és dolgozni kezdtem az ÜT-ülések szabályszerű lebonyolításának rendjén. Lett előzetes napirend, és ha szükségesnek láttam, készültek előzetes feljegyzések is. Más kérdés, hogy ha Pétert kizárólag az eljárás slamposssága zavarta volna, akkor nem marad távol, hanem szót kér, és javaslatot tesz az ÜT ügyrendjének szabályozására.

Később sem tért vissza az ÜT-be?

Őszintén szólva nem emlékszem. Ekkorra már a frakcióvezetőség és az ÜT nagyobb részével és személy szerint velem is elmérgesedett a viszonya. Bálint vetette fel, hogy nem maradhat frakcióvezető, mert képtelen az együttműködésre. Ő szervezett össze egy megbeszélést a frakció helyzetéről Demszky perőcsényi házában, az önkormányzati választások előtti kampánycsönd-napra.[386] Itt Eörsi Mátyás adott egy igen kritikus értékelést a frakció belső működéséről és Péter parlamenti szerepléséről.

Ő maga is jelen volt ezen az eseményen. Hogyan fogadta a kritikát?

Védekezett, de nem a tőle megszokott vehemenciával. Nem sokkal azelőtt tartott egy balul elsült beszédet a parlamentben, ami nem tett jót a renoméjának. Letörtnek, elesettnek látszott. Megsajnáltam, és a jelek szerint a többiek is, mert a személyi kérdést végül senki nem vetette fel,

[386] Szeptember 29-ére. Az önkormányzati választásokra szeptember 30-án, vasárnap került sor.

az összejövetel konklúzió nélkül ért véget. Bálint azonban nem nyugodott bele ebbe. Másnap az eredményváró estén bent voltunk a Mérleg utcában; amikor összejöttünk, behívott minket az ÜT tárgyalójába, ahol közölte Péterrel, hogy vagy ő mond le, vagy a frakcióvezetőség. Péter hozzám fordult és megkérdezte, hogy egyetértek-e Bálinttal. Igenlő választ adtam. Erre közölte, hogy rendben van, lemond; felállt és távozott.

A frakció hogyan szerzett tudomást a döntésről?

Úgy, hogy hétfőn reggel Péter megjelent a frakcióülésen és bejelentette a lemondását. A képviselőinket – azokat is, akik elégedetlenek voltak vele, és becslésem szerint ők voltak a többség –, szóval a képviselőket sokként érte a magyarázat nélküli bejelentés. Szót kértem, és elmondtam, hogy mi teszi elkerülhetetlenné Péter távozását a frakcióvezetői posztról. Ezt követően megválasztották Iványt frakcióvezetőnek.

Tölgyessy lemondása után Havas Gábor interjút készített veled a Beszélő *számára.*[387] *Azt mondta, hogy a személycserét megindokló érvekkel egyet lehetett érteni, de a módja indulatokat kavart. Nem gondoltál rá később, hogy nem akkor és nem úgy kellett volna csinálni?*

De igen. Akkoriban a frakció, akárcsak a párt, minden évben tisztújítást tartott. A '91-es tisztújító frakcióülésre januárban került sor; ez ugyanaz a frakcióülés volt, ahol Tellér előadta nézeteit a „megalvadt struktúrák"-ról. Péter itt elindult Iván ellen, méghozzá a lehető legelőnyösebb helyzetből: az elégedetlenség most nem rá irányult, hanem Iványra, aki a vezetőcsere után nem tudott azonnal sikereket felmutatni – hogyan is tudhatott volna –, és aki ott, a frakcióülésen éppen defenzívába került a helyzetértékelésével. És mégis, Iván ebben a helyzetben is legyőzte Pétert. Nagyon szűk többséggel ugyan, de legyőzte. Ha ő lett volna a kihívó, akkor valószínűleg kényelmes többséget szerzett volna, ahogy '92 novemberében kétharmados többséggel váltotta Pétert a pártelnöki tisztségben. A frakció pedig a magáénak tudta volna a döntést.

Összefoglalhatjuk a történteket úgy, hogy végül is Tölgyessy együttműködés-képtelensége vezetett kenyértörésre a kettőtök között?

[387] Lásd „A hatalom láthatatlan korlátai. F. Havas Gábor interjúja Kis Jánossal." *Beszélő*, 1990. november 3.

Egy kiegészítéssel. Nekünk le kellett volna ülnünk beszélni egymással, mielőtt a helyzet végképp elmérgesedik. A tisztázó beszélgetés elmaradásáért mindketten felelősek voltunk, de a nagyobb felelősség azt terheli, aki erősebb pozícióban van, ez pedig én voltam.

A lemondása után beszéltetek?

Igen, Bauer Tamás közvetítésével jött létre köztünk egy találkozás. Ez azonban nem vezetett sehová. Péter világossá tette, hogy egyetlen megoldást tart elfogadhatónak, ha visszakapja a frakcióvezetői tisztséget, én pedig távol tartom magam a frakciótól; ebbe nem mehettem bele.

Visszatérnék ahhoz a beszélgetéshez, amit Hack Péterrel folytattál a visszavonulásodról. Azt mondtad: ekkor már kezdted sejteni, hogy a párt válsága nem takarítható meg. Nem az következett volna ebből, hogy nyugodtan hagyjátok Tölgyessyt elnökké választani?

Igazad van, a felismerés, hogy a válságon mindenképpen keresztül kell menni, elvezethetett volna ahhoz a taktikai belátáshoz, hogy Péter elnöksége jó szolgálatot tehet a pártnak. Fogalmam sincs, hogy az október–novemberi hetekben eljuthattunk volna-e ideáig, de ha volt ilyen lehetőség, azt Péter debütálása biztosan kizárta. Alig pár nappal a tatai frakcióülés után interjút adott a *Népszabadság*nak, melyben rosszízű támadást intézett ellenem.[388] Riválisok között nem szokatlan ez a hang, de a visszavonuló korábbi vezetőről csak akkor beszél így az utódjelölt, ha azt akarja megüzenni, hogy nem egyszerűen irányváltás a célja, hanem az eddigi vezetés leszorítása a pályáról. Más is elhangzott ebben az interjúban, amiből erre lehetett következtetni; Péter ugyanis kijelentette, hogy az SZDSZ-nek patriótább párttá kell válnia, és szót kell értenie az egyházakkal. Ezek a szavak az MDF legsötétebb tájairól érkező vádakat visszhangozták. Tanulságos felidézni, hogy a vészharangot Gazsi kongatta meg, aki egy évvel korábban a velem támadt konfliktusai miatt kilépett az ÜT-ből...

Mi volt a konfliktus kiváltó oka?

Gazsinak erős intuíciói vannak, gyorsan és hatásosan fogalmaz, a szövegeit pedig tüstént nyilvánosságra hozza. Vannak bennük igazi telitalálatok, de akadnak túlzások és az írás hevében elkövetett, kínos melléfogások is.

[388] Lásd *Népszabadság*, 1991. október 4.

Mint a mucsázás?

Például. Ez így volt a demokratikus ellenzék éveiben is, akkoriban azonban nem okozott gondot; a demokratikus ellenzék nem alkotott szervezetet, nem Gazsi volt az egyetlen, aki a maga egyéni köreit rótta. Amikor azonban az SZDSZ-ben ügyvivőséget vállalt, akkor gond lett a dologból. Ha egy párt vezető testületének a tagja vagy, akkor nem Tamás Gazsiként vagy Kis Jancsiként nyilvánulsz meg, hanem a párt képviselőjeként, ami egy bizonyos testületi fegyelmet kíván tőled, ezt pedig nem Gazsinak találták ki. Én sajnos nem vagyok könnyed személyiség, ha valamit helytelenítek, nem tudom lazán elintézni, így aztán volt köztünk néhány összezördülés; egyik alkalommal Gazsi elrohant, és másnap küldött egy lemondólevelet. Szóval lett volna oka rá, hogy Péter elnöksége mellé álljon, mostanáig támogatta is őt, most azonban élesen szembefordult vele; mindjárt az ominózus interjú megjelenésének másnapján nyilatkozott a *Népszabadság*nak; kikérte magának, hogy az SZDSZ ne volna eléggé patrióta, és kijelentette, hogy Péter esetleges megválasztása végveszélybe sodorná a pártot.[389] Azt kérdezted, hogy miért indult kétségbeesett hadakozás Péter megválasztása ellen. Gazsi nyilatkozatában megtalálod a választ.

Valóban végveszély fenyegetett?

Ahogy vesszük. A *Népszabadság*-interjú nem egyszeri kisiklás volt: elnöksége idején Péter valóban próbálta „patriótábbá" tenni a pártot és távolítani a világi állam liberális ideáljától. Volt egy OT-vita a szomszédsági politikáról, amikor is azt javasolta, hogy „lebegtessük" a határkérdést, magyarul ne szögezzük le, hogy az SZDSZ a párizsi békében rögzített határokat megváltoztathatatlannak tekinti. A párt egyházpolitikájának módosítására is kísérletet tett. Minket pedig kezdett „polgári radikálisok"-ként aposztrofálni, aminek kettős üzenete volt: egy, nem vagyunk liberálisok; kettő, kicsiny szekta vagyunk. De mégsem fenyegetett végveszély, mégpedig elsősorban azért, mert az SZDSZ erre az irányváltásra nem volt kapható. Kétségtelen, '91 második felében hírt adott magáról a párton belül egy viszonylag szűk társaság – őket nevezte el Gazsi „mini-MDF"-nek –, amely a liberalizmus konzervatív értelmezését kívánta elegyíteni a keresztény-nemzeti szellemiséggel; ezt a kört meg lehetett szólítani a „patriótább" és „egyházbarátabb" retorikával, de a többség nem volt vevő rá.

[389] Lásd *Népszabadság*, 1991. október 5.

Közel két hónapos kampány végén nagy többséggel választották meg.

Így van, nagyjából ugyanakkora többséggel, mint egy évvel később Iván vele szemben. Ugyanakkor az is tény, hogy az ellenjelölt nem volt erős kihívó. Végül Dornbach Alajos vállalkozott a hálátlan feladatra, egy nagyon értékes, nagyon tisztességes ember, akit nemcsak az egykori demokratikus ellenzék tagjai szerettek és becsültek – ügyvédként sokunk ilyen-olyan peres ügyeit vitte, mindig pro bono –, hanem általános rokonszenv övezte a pártban, sőt, az SZDSZ körein túl is, azt azonban senki sem gondolta, azt hiszem ő maga sem, hogy első számú vezetőnek alkalmas volna. Péter átütőnek látszó sikere azonban elsősorban nem ezért volt illuzórikus. Harasztit, aki a küldöttgyűlésen kérve-kérte a szabad demokratákat, hogy ne szavazzanak Péterre, szóval Harasztit kifütyülték – amikor azonban ő maga a volt ügyvivők többségével együtt bejelentette, hogy a Péter vezette ÜT-nek nem kíván a tagja lenni, az elnökválasztó lelkesedést döbbenet és rosszkedv váltotta fel.

És harag?

Nem, nem harag: zavarodottság. A „régiek" tekintélye töretlen volt, a küldöttgyűlés nem ellenük választotta meg Pétert. A többség azt remélte, hogy Péter majd felrázza őket, aztán együtt fogják a barikádra vezetni a pártot, és most hidegzuhanyként érte őket, hogy szándékuk ellenére leváltották a kedvenceiket. Ekkor vette kezdetét Péter tekintélyének eróziója, ami aztán nagyjából folyamatosan zajlott a következő évben. Kiderült, hogy az SZDSZ-t a „régi" vezetői ellenében nem lehet vezetni. Ha már előbb látható lett volna ez, akkor mindenki higgadtabban viselkedett volna az elnökjelölési kampány időszakában és a küldöttgyűlésen is.

Ezek szerint Tölgyessy vereségét az okozta, hogy erősebbek voltatok, mint akár ő, akár ti magatok hittétek.

Elsősorban nem ezen. Korábban szóba került már két másik ok, amelyek érzésem szerint nagyobb súllyal estek a latba. Az egyik ugye az volt, hogy Péter személyéhez olyan várakozások fűződtek, amelyeket nem tu-

dott, és igazság szerint nem is akart kielégíteni. Azok, akik megválasztották, most végre megtapasztalhatták, hogy a „régi" vezetés ellenzékeként fellépő Péter ugyanúgy nem viheti vissza a pártot a rendszerváltás hónapjainak diadalmenetéhez, mint az előző vezetés. Még az ő elnöksége idején megkezdődött a zsigeri radikálisok elvándorlása a kisgazdákhoz, később bizony a MIÉP-hez is, a többiek pedig megértették, hogy a rendszerváltó időknek vége.

Azt mondtad, hogy Tölgyessy nem is akart eleget tenni a radikális elvárásoknak. Miért nem tudta a maga javára fordítani a tagság lehiggadását?

Azért, mert ő úgy képzelte el a konszolidációt, hogy az SZDSZ középre helyezi magát a kormányzó MDF és az ellenzéki MSZP között. Ez a stratégia alkalmas volt arra, hogy a személye körül egy ad hoc „szivárványkoalíciót" hozzon létre, de ennek a koalíciónak gyorsan fel kellett bomlania.

Azt is mondta, hogy az MDF ugyanazt csinálja, amit az MSZP, csak még rosszabb kiadásban, és arról is beszélt, hogy az SZDSZ-nek szóba kell állnia az MSZP-vel.

Mondott ilyeneket is, de leginkább az ellenkezőjét mondta. És hát mindenekelőtt: az, hogy mit jelent a középre helyezkedés, a gyakorlatban derült ki, gyakorlati kihívást pedig a Demokratikus Charta jelentett, amiről legutóbb már beszéltünk röviden. Péter elnöksége arra az évre esett, amelyik a Charta meghirdetésétől a mozgalom csúcspontjáig ívelt, a hírhedt Kónya-dolgozatra válaszul kiadott nyilatkozattól a még hírhedtebb Csurka-dolgozatra válaszul megrendezett tömegtüntetésig.[390] Ő maga nem rokonszenvezett a Chartával; mindent megtett azért, hogy az SZDSZ-t távol tartsa tőle. Az aktív párttagság azonban nagyon másképp érzett. Úgyhogy Péter defenzívába került, ami látványosan megmutatkozott, amikor Surányi György, a Nemzeti Bank elnöke aláírta a Chartát, mire

[390] A Kónya-dolgozatról lásd a 24. beszélgetést. Csurka-dolgozat: „Néhány gondolat...", lásd a 31. jegyzetet. A pamflet a párt és a kormányzat radikálisabb antikommunista fellépését szorgalmazza, túllépést a parlament politizálás keretein, és teljes hatalomátvételt a közszolgálati médiumokban; Antall József kormányfő súlyos betegségére hivatkozva az utódlás kérdését is fölveteti. A Demokratikus Charta tüntetésére 1992. szeptember 24-én kerül sor.

Antall elmozdította a hivatalából. Ezt követően vált a Charta igazán tömeges felsorakozássá: aláíróinak száma kevesebb mint háromezerről több mint harmincezerre nőtt. Aláírt a teljes Fidesz-frakció is, és Péter sem tehetett mást: ő is csatlakozott az aláírókhoz. Mire az elnöksége véget ért, az SZDSZ nemcsak a demokratikus politika által megkívánt türelmet tette magáévá, de az egyenlő távolság politikájának feladására is nagyjából készen állt. Átélte, hogy az MSZP-vel egy oldalon áll, még ha a közös fellépéshez nagyokat kellett is nyelnie.

Sokan úgy vélik, hogy az egyenlő távolság feladása, vagyis a chartás politizálás, súlyos hiba volt. Ez vezetett a „liberális közép" felszámolásához, és ez tette lehetővé, hogy az MSZP kijöjjön a karanténból, és fölényes győzelmet arasson az 1994. évi választásokon.

Élesen fogok fogalmazni. Igen, a Charta kihozta az MSZP-t a karanténból. Csakhogy 1991 szeptemberében, amikor a Charta elindult, nemcsak az MSZP volt karanténban, hanem az SZDSZ is.

Nektek volt szövetségesetek, a Fidesz.

Kétségtelen, a Fidesz ekkor még liberális pártként definiálta magát, de nem volt a szövetségesünk. Ezt nem mi állítottuk róla, ő maga deklarálta. Legkésőbb az önkormányzati választások után kénytelenek voltunk tudomásul venni, hogy így állunk velük. Hiába ajánlott Demszky alpolgármesteri pozíciót és közös kormányzást a Fidesznek, ők ettől mereven elzárkóztak. A *HVG* újságírója megkérdezte Orbánt, hogy miért mondanak nemet az ajánlatra, netán „további pozíciókat akarnak kisajtolni a szabad demokratákból?" Amire Orbán azt a felejthetetlenül brutális választ adta, hogy „az SZDSZ-nek már semmije sincs, amire igényt tarthatnánk". Erre akkor mindenki felfigyelt; arra azonban csak kevesen, hogy az előző mondatban az állt: „Nem szoktuk kifosztani a riválisainkat." Nem a tagadás volt az érdekes ebben a fordulatban – arra rácáfolt a „semmije sincs, amire igényt tarthatnánk" –, hanem az, hogy a szabad demokratákat a riválisaiknak nevezte. Kimondta, hogy nem szövetségben gondolkodik, nem abban, hogy két párt az együttes szavazatait igyekszik maximalizálni, hanem riválisok versenyében, ahol az egyik csak a másik rovására növekedhet. A sokat emlegetett liberális ellenzék nem létezik,

tette hozzá a félreértések elkerülése végett, a Fidesz különálló „liberális pólus".[391] Szóval, nem lehettek illúzióink.

Nagyon rossz véleménnyel vagy arról az Orbánról, aki ezt a nyilatkozatot adta. Az 1989. június 16-ai szónokról még jobbakat gondoltál.

Hodosán Rozi azt mondta nekem két-három éve, hogy én már 1989 nyarán figyelmeztettem, hogy Orbán egy velejéig romlott ember. Azt hiszem azonban, hogy az időpontot illetően téved. '89 nyara a kerekasztal-tárgyalások ideje volt; akkor én nyakas tárgyalónak láttam Orbánt, aki nem hajlik a kompromisszumra, de ez nagyon jól megfért a megvesztegethetetlen elvhűség képzetével.

Úgy érted, hogy akkor még őszintén hitt a liberális eszmében?

Nem óhajtok arról spekulálni, hogy mikor miben hitt, és hogyan vedlett át Paulusból Saulussá, és valaha Paulus volt-e egyáltalán. Arról beszélek, hogy én magam milyennek láttam '89 nyarán, és milyennek láttam '90 végén. Nos, még '90 végén sem a majdani Saulust ismertem fel benne, csupán a veszélyes politikai ragadozót. Akárhogy is, karanténba zártságunk egyik oka az volt, hogy a „liberális közép" nem létezett. A másik ok pedig az MSZP köré vont *cordon sanitaire*.

Titeket zárt volna karanténba az MSZP köré vont cordon sanitaire*?*

A cordon sanitaire arra a politikai mítoszra épült, mely szerint a magyar politika fő törésvonala még mindig a rendszerváltó pártok és az utódpárt között húzódik. Igaz, éles harcok dúlnak az MDF és az SZDSZ között, de ezt az ellentétet keresztbe metszi egy mélyebben fekvő, lényegesebb oppozíció a rendszerváltó pártok és a régi rend örökösei között. Annak idején az MDF csak lassan, fokozatosan tért át a „sem ellenzéki, sem kormánypárti" álláspontról a rendszer ellenzékének platformjára, és

[391] „Miközben tehát magam is osztom azt a véleményt, hogy hozzánk az SZDSZ politikai értékrendje áll a legközelebb, mindenkit óvnék attól, hogy ennek jelentőségét túlértékelje, és a két pártot természetes szövetségesekként kezelje. [...] Úgy is fogalmazhatnék: a sokak által egy kalap alatt emlegetett liberális ellenzék nem is létezik Magyarországon, ehelyett van SZDSZ és van Fidesz. [...] [A] Fidesz teljesen önálló liberális pólust képez a magyar politikai életben." Lásd „Válaszol a Fidesz frakcióvezetője. »Nem szoktuk kifosztani politikai riválisainkat.«" Babus Endre interjúja Orbán Viktorral. *HVG*, 1990. november 17.

még ekkor is megengedőbb volt az állampárttal szemben, mint az SZDSZ. Most viszont, amikor a harc véget ért, és az MSZP betagozódóban volt a demokratikus rendszerbe, az emdéefesek – nemcsak a csurkisták, hanem az Antall bizalmát élvező Kónya és barátai is – egyszer csak felfedezték magukban a harcos antikommunistát, és ha mi a jogállamiság követelményeire vagy más szempontokra hivatkozva nem támogattuk az ő leszámolási akcióikat, akkor kész volt a vád, hogy eláruljuk a rendszerváltás közös ügyét. Miközben az akkori felállásban nekünk egyetlen potenciális partnerünk maradt: az MSZP.

Az MSZP tényleg tele volt ellenszenves utódpárti tulajdonságokkal.

Így igaz, de az utódpártiságának meglepő módon voltak kedvező mellékkövetkezményei is. A szocialisták kevés kivételtől eltekintve nem kedvelték a liberálisokat, azt azonban nem engedhették meg maguknak, hogy beszálljanak a jobboldal liberalizmusellenes kampányaiba, mert az antiliberális hecc elválaszthatatlan volt az antikommunista hecctől. Azonkívül bizonyítási kényszerben voltak. A fórumosok úgy érezték, nekik nem kell bizonyítaniuk, megengedhetik maguknak, hogy a „jó ügy" érdekében olyan dolgokat kövessenek el, ami a demokratikus jogállam elveibe és eljárásaiba ütközik: ez volt a Kónya-dolgozat leitmotivja. A szocialistákon azonban rajtuk volt a totalitárius múltjuk szégyenbélyege, nekik bizonyítaniuk kellett. Kétségtelen, az MSZP-ben még a legjobbak sem értették pontosan, hogy mi az alkotmányosság, vagy hogy mit kíván a demokratikus szabályok és szokások tisztelete. De ha a fejükre olvasták, hogy letévedtek az alkotmányos demokrácia talajáról, akkor sietve visszahátráltak. Azonkívül a kádári vezetés, amely alatt nevelkedtek, ódzkodott a nemzeti retorikától, és bár az MSZP-ben jelen volt egy „nemzeti baloldal", ők gyenge kisebbséget alkottak, ahogy a politikai kereszténység sem volt erős a szocialisták köreiben. Egyszóval, az MSZP az összes ellenszenves utódpárti tulajdonságával együtt partnere lehetett a liberális SZDSZ-nek, ami az akkori MDF-ről nem volt elképzelhető; másfelől a szocialisták nyomulósak voltak ugyan, de nem politikai ragadozók, mint a Fidesz.

Ezek szerint a Chartával nemcsak az volt a célod, hogy megállítsátok a Kónya-dolgozat által meghirdetett nyomulást, hanem az SZDSZ szövetségi politikáján is változtatni kívántál? Fidesz helyett MSZP?

Az, hogy szembeforduljunk a Fidesszel, eszembe sem jutott. Az sem, hogy szövetségre lépjünk az MSZP-vel. 1991-ben erre gondolni se lehetett. De azt kívánatosnak tartottam, hogy ne legyünk kiszolgáltatva a Fidesz mindenkori stratégiai húzásainak, ennek pedig az volt a feltétele, hogy kiszálljunk az MSZP-ellenes cordon sanitaire-ből. És igen, a Chartában lehetőséget láttam erre. Ha ezt jelenti, hogy kiengedtük az MSZP-t a politikai karanténból, akkor vállalom érte a felelősséget. Csak hogy tudjátok: még mielőtt a sajtó útján kezdeményeztem volna a Charta létrehozását, felhívtam Vitányi Iványt, aki ekkor az MSZP választmányának elnöke volt, és felajánlottam, hogy kapcsolódjanak be az induló akcióba.

Az MSZP korai története tele volt vagyonátmentési históriákkal. A Next 2000-ügyet éppen ti lepleztétek le.[392] *Nem sokkal a Charta meghirdetése előtt került a parlament elé az MSZOSZ-vagyon zárolásának ügye: hatalmas ingatlanvagyont adtak el egy Frohburg néven Svédországban bejegyzett cégnek, ezt a tranzakciót kellett törvényhozás útján megakadályozni.*

A Frohburg-tranzakció leállításában nekem is volt némi szerepem: úgy adódott, hogy a törvényjavaslatról én tárgyaltam elsőként Palkovics Imrével, aki a Munkástanácsok nevű szakszervezeti tömörülés elnöke és egyben MDF-es országgyűlési képviselő volt. Ez volt talán az egyetlen eset, amikor a két frakció együtt ment szembe a kormány akaratával, a kormány ugyanis valami rejtelmes okból nem kívánt lépni. Szóval, az MSZP-t nekem nem kellett bemutatni. A politikai partnereidet azonban nem azon az alapon válogatod meg, hogy megfelelnek-e az erkölcsi ízlésednek. 1990–91-ben az SZDSZ vészesen elszigetelődött, az MSZP felé való nyitásnak a teljes politikai magány volt az alternatívája.

A szocialisták a Chartában is elég kellemetlen szerepet játszottak. Úgy viselkedtek, mintha a Charta valamiféle új antifasiszta népfront volna, ahol a kirakatban lévő helyeket köztiszteletben álló értelmiségiek töltik be, a háttérből azonban az MSZP irányít.

Hát, ha azt kérdezed, hogy ez nekem tetszett-e, akkor a válaszom az,

[392] A Next 2000-ügyről lásd a 332. jegyzetet.

hogy nem, nem tetszett. Az sem tetszett, ahogy a harmincezer aláírásra hivatkozva egy értelmiségi csoport mozgalommá nyilvánította a Chartát, és lebonyolított egy zavaros szóvivőválasztást:[393] az aláírásokat egy nyilatkozathoz gyűjtötték, nem egy mozgalomhoz. De az elkövetett rossz mégis valami nagy jó eszköze lett, mert ha nincs a Charta olyan-amilyen szervezettsége, akkor nem kerül sor a Csurka-dolgozat elleni hatalmas tömegtüntetésre, később nincs tüntetés a rádiónál és a tévé székházánál, és még egy csomó minden más nem lett volna. Félre ne értsetek: a cél nem szentesíti az eszközt, a Charta mozgalommá nyilvánítása helytelen volt, és az is maradt. Mégis, a Charta mérlege ezzel a rosszal együtt is pozitív. Felbecsülhetetlen szerepet játszott Csurka visszaszorításában, az MDF legyőzésében, és a politikai térkép átrendezésében.

És a politikai térkép átrendeződését azzal együtt is pozitívan ítéled meg, hogy a végeredmény az MSZP elsöprő választási győzelme lett?

Az, hogy az MSZP 1994-ben a mandátumok több mint 50 százalékát besöpörte, amit a harmadik köztársaság történetében csak a Fidesz 2010-es kétharmada múlt felül, szóval, az MSZP 1994-es elsöprő győzelme szerintem nem a Chartának tudható be. Azért alakult így, mert a munkanélküliség és az erőteljes életszínvonalcsökkenés hatalmas választói tömegekben ébresztett nosztalgiát a Kádár-éra utólag biztonságosnak, kiszámíthatónak tűnő viszonyai iránt, noha az a gazdasági válság, amit az ország 1989 után átélt, az államszocialista gazdasági rendszer csődjének a következménye volt. Ezt a nosztalgiát egyetlen rendszerváltó párt sem fordíthatta a maga javára: egyedül az MSZP-t lehetett a régi szép időkkel azonosítani…

…meg a Munkáspártot.

Igazad van, pontosabb lett volna azt mondanom, hogy a rendszerváltást elfogadó pártok közül egyedül az MSZP-t lehetett a régi szép időkkel azonosítani. A Munkáspárt kategorikusan elutasította a rendszerváltást, az MSZP viszont a helyét kereste az új világban. Lényegesnek tartom ezt,

[393] 1991. december 7-én a Városházán rendeznek találkozót, ahol a mintegy harmincezer aláíró közül mintegy ezer jelenik meg. A jelenlévők elfogadják, hogy a Charta mozgalommá alakul; formális szervezete és tagsága nem lesz, csak aláírói és szóvivői, és közfelkiáltással megválasztják az első szóvivői csapatot.

mert arról tanúskodik, hogy az MSZP-hez átvonult szavazók nem a régi rendhez való visszatérésre szavaztak. Ha arra kívántak volna szavazni, akkor tömegével özönlöttek volna a Munkáspárthoz, mely '94-ben sem jutott be a parlamentbe. Feltehető tehát, hogy az MSZP új szavazói tudomásul vették a demokráciát és a piacgazdaságot, miközben ahhoz hasonló szociális biztonságot kívántak maguknak, amit a pártállami rendszer nyújtani tudott, amíg általános válságba nem került. Ez az óhaj nem teljesülhetett; az államszocialista rendszer folytathatatlan volt, olyan rendszer pedig nem lehetséges, amely egyszerre képes biztosítani az állam-szocializmus és a kapitalista piacgazdaság előnyeit. Rövid távon legfeljebb a további romlás megállítása és a majdani fellendülés megalapozása lehetett ésszerű cél – de attól még a választói vágy érthető és jogos volt. Egyszóval én nem hiszem, hogy az MSZP elsöprő győzelmében az SZDSZ „chartás" fordulata meghatározó szerepet játszott volna. Ha valamire komoly hatást tehetett a „chartás" fordulat, akkor az az SZDSZ választási teljesítménye volt. Miközben az MDF összecsuklott, a Fidesz félidős masszív előnye pedig semmivé olvadt, az SZDSZ megközelítette 1990-es eredményét. Ezt pedig mindent egybevetve annak köszönhette, hogy idejekorán szakított a rendszerváltó pártok és az utódpárt közti engesztelhetetlen szembenállás mítoszával, és fel volt készülve rá, hogy a választási kampányban ne a kommunista veszély rémképével hadakozzon, mint a magát ekkor még szintén liberális pártként definiáló Fidesz, hanem az MDF-kormány leváltását tűzze ki célul, amit a választók honoráltak.

Huszonhatodik beszélgetés

Az Országos Tanács tagjaként – Publicistaként – A köztársaság válsága – 1989 hagyatéka – Az Orbán-rezsim

Eredetileg úgy terveztük, hogy beszélgetéseink véget érnek 1991. november 23-ával, amikor megszűnt a vezető szereped az SZDSZ-ben és ezzel együtt a magyar politikában. De ahogy haladtunk előre a kötet szerkesztésében, egyre inkább láthatóvá vált, hogy a történet csonka lenne a későbbi életedre való kitekintés nélkül. Kezdjük azzal, hogy milyen érzés volt megválni a pártelnöki tisztségtől.

Vegyes érzés volt, sok minden keveredett benne, de ha azt kérdezed, hogy mégis mi volt a meghatározó, akkor a válaszom egyszerű: a megkönnyebbülés. 1973 óta, amikor kirúgtak az Akadémiáról, életem minden szakaszában voltak győzelmek és kudarcok, voltak jobb és rosszabb napjaim. Ebben a pártelnökség ideje nem nagyon különbözött attól, ami előtte volt, és ami utána jött. Egyvalamiben azonban különbözött. Bárhogyan alakult az életem, korábban is és később is mindig a helyemen voltam.

Korábban is? Sokat beszéltél arról, hogy visszavágytál az akadémiai világba.

Ez igaz, de a rendszerváltásig csak vállalhatatlan morális áldozat árán kerülhettem volna vissza, ezért mégiscsak ott volt a helyem, ahol voltam. Az elnökségem idején nem éreztem úgy, hogy a helyemen volnék. Nem tartozom azok közé, akik fanyalogva beszélnek a politikusokról: politikai vezetőnek lenni erkölcsileg veszélyes vállalkozás, de ha valaki azért vállalkozik rá, amire a politika való, vagyis, hogy a köz javára vegyen részt a közhatalmi döntésekben, akkor – részben épp a veszélyessége miatt – felettébb tiszteletre méltó hivatás. Csakhogy nem az én hivatásom. De nemcsak ezért nem voltam a helyemen, hanem azért sem, mert a kompromisszum, amit az elnökség vállalásával megkötöttem, nem felelt meg a képviseleti demokrácia struktúrájának. Képviseleti demokráciában a pártokat elsősorban azok jelenítik meg, akik a parlamentben ülnek. A pártok közötti háttér-kommunikáció is elsősorban a parlament folyosóin zajlik. Én

ebből kimaradtam, ezért úgy voltam a színen, hogy közben mégsem voltam a színen. És hát azért sem voltam a helyemen, mert bár szerintem van bennem érzék a politika iránt, a választások utáni másfél év nehézségei biztosan meghaladták a politikai képességeimet. Azokban az időkben az SZDSZ-nek egy olyan egyenletrendszert kellett volna kezelnie, amelyiknek nem létezett közös megoldása. Ilyen helyzeteket csak átvészelni lehet, és kiemelkedő politikai tehetség kell ahhoz, hogy egy vezető könnyed mozdulatokkal navigáljon el a következő, kedvezőbb helyzetig, kiemelkedő politikai tehetségnek pedig soha nem képzeltem magamat.

De a legutóbbi beszélgetésünkből az derül ki, hogy úgy érzed: az elnökséged végén sikerült megtalálnod az utat az egyenletrendszer átalakításához.

Tényleg így érzem, és ez elégedettséggel tölt el. A Charta meghirdetése azonban csak a legeleje volt az útnak. A többit már mások járták végig. Tölgyessy Péter is hozzátette a magáét, ha nem is a szándékai és elképzelései szerint, a Pető–Kuncze-vezetés pedig befejezte a munkát, és 1994-ben sikerre vitte a pártot.

Mi volt a szereped a visszavonulásod után? Az Országos Tanács tagja voltál 1999-ig, de a közönség ennél jóval nagyobb szerepet tulajdonított neked a párt politikájának alakításában.

Tisztában voltam ezzel, ezért nagyon vigyáztam, nehogy a párt vezetői is úgy érezzék, hogy a háttérből én kívánom mozgatni a szálakat. Péter idején ez föl sem merült, de a későbbi vezetőknek megmondtam, hogy ha kíváncsiak a véleményemre, bármikor a rendelkezésükre állok, én azonban csak kivételes esetekben fogom megkeresni őket, és ehhez tartottam is magamat. Ezekben a ritka esetekben is igyekeztem önmérsékletet tanúsítani: ha kiderült, hogy nem vagyunk egy hullámhosszon, hamar feladtam. Ez így volt helyes, de megvoltak a szomorkás következményei. Idővel óhatatlanul szaporodtak a végig nem vitatott véleménykülönbségek, így aztán észrevétlenül növekedett a távolság köztem és a párt vezetői között. A helyzet nekik is, nekem is egyre terhesebbé vált. Nekik azért, mert anélkül rendelkeztem autoritással, hogy szervezeti felelősséget viseltem volna a párt ügyeiért. Nekem pedig azért, mert – épp az autoritásom miatt – a nyilvánosság olyan döntésekkel azonosított, amelyekkel sokszor nem éreztem egynek magamat. Tíz évvel később aztán jött egy vízválasztó

ügy, amikor úgy éreztem, hogy jobb lesz távoznom az SZDSZ-ből, mint tovább vállalni azt a kétértelmű helyzetet, hogy a közvélekedés szerint részem – netán mérvadó részem – van olyan döntésekben, amellyel nem értek egyet.

Ez volt a Medgyessy-ügy, amiről jó lenne majd beszélnünk, de van néhány sorrendben előbbre való kérdés. Mindenekelőtt az MSZP-vel kötött koalíció. A rendkívüli küldöttgyűlésen mellette szólaltál fel, és újságcikkben is támogattad a koalíciókötést.[394] *De tudtommal a választások utáni első napokban még ellene voltál.*

Ez igaz, de nem azért, mintha a koalíció elvi ellensége lettem volna. A választási kampányidőszakban arra számítottam, hogy együtt fogunk kormányozni a szocialistákkal. Azt már érzékeltem, hogy a választást ők nyerik meg, de a győzelmük mértékét nem láttam előre. Nem tudom, hogy észszerűen előrelátható volt-e; Horn Gyula autóbalesete előtt sokkal szorosabb volt a különbség az MSZP-nek és az SZDSZ-nek jósolt eredmény között.[395] A baleset óriási együttérzést keltett Horn iránt, és alighanem sok bizonytalan vagy ingadozó szavazót vonzott az MSZP-hez. Amikor azonban a második forduló éjszakáján kiderült, hogy a szocialisták a parlamenti matematika szerint egyedül is kormányt tudnak alakítani, akkor levontam a következtetést, hogy a koalíciónak nincs létalapja.

Miért változtattad meg az álláspontodat?

A következő napokban sok minden történt, ami elgondolkodtatott, a döntő impulzust azonban Békesi Lászlótól kaptam. Békesi azon kevés szocialista politikus egyike volt, akit igazán sokra tartottam. Parlamenti szereplései, rádiós, televíziós interjúi éles eszű, tiszta gondolkodású embert mutattak, a szíve is a helyén volt. Nem ismertük egymást, de akkor meghívott az otthonába. Több órán át beszélgettünk. Arról nem kellett meggyőznie, hogy a gazdaság stabilizálása és a piaci reformok továbbvitele nemzeti érdek és egyben a helyzet kényszereiből is következő, halasztathatatlan feladat. Azzal sem lepett meg igazán, hogy az MSZP meghatáro-

[394] Lásd Kis János: „A választók üzenete és a koalíció kilátásai." *Magyar Hírlap*, 1994. július 16.

[395] Horn Gyula 1994. május 5-én, néhány nappal a választások előtt szenved nyakcsigolya-sérülést okozó autóbalesetet.

zó erőcsoportjai nem állnak készen ennek a feladatnak a végrehajtására. Szóval, ezeket a dolgokat többé-kevésbé tisztán láttam magamtól is, de ő új megvilágításba helyezte őket. Azt fejtegette, hogy az SZDSZ nélkül az ő programjának nem volna megbízható többsége, a koalíció viszont kiterjesztené az MSZP reformpárti töredékcsoportjának parlamenti bázisát, és növelné a súlyát a pártján belül. Ez az egyedüli politikai esély az összeomlás elkerülésére és a gazdaság fellendítésére. Azzal a belátással jöttem el tőle, hogy a parlamenti matematika nem minden.

Horn Gyula ellen még az SZDSZ szavazataival együtt sem lehetett a Békesi-programnak többsége, ő pedig már a választási kampányban megmutatta, hogy nem veszi komolyan Békesit. Miért remélted, hogy miniszterelnökként másképp fog viselkedni?

Igazat adtam Tölgyessy Péternek abban, hogy a szocialista vezetők politikai ösztöneit a Kádár-korszak konfliktuskerülő, érdekkiegyenlítő gyakorlata formálta; nem szívesen vállalkoztak határozott lépésekre, amelyek nagy társadalmi csoportok érdekeit sértik. Ez Hornról is elmondható volt. A koalíciós ajánlat elfogadása már csak ezért is kockázatot rejtett magában. De Bauer Tamással is egyetértettem, aki viszont arra mutatott rá, hogy az MSZMP-ben már a hatvanas években is volt egy reformpárti kisebbség, és kényszerhelyzetben még az óvatoskodó Kádár is engedett az ő nyomásuknak, bár a kényszer elmúltával mindig visszaállította a váltót. 1994-ben a magyar gazdaság kényszerhelyzetben volt: az államcsőd a kapun dörömbölt. Horn korlátoltabb figura volt Kádárnál, viszont volt benne vagányság. És nekem az volt a benyomásom – a koalíció-kötés melletti cikkben is ezt írtam meg –, hogy nemcsak az MSZP, de a szavazótábora is kétlelkű: nem eleve eldöntött, hogy melyik lelke kerekedik felül. Úgyhogy a kockázat vállalása nem tűnt irracionálisnak.

Horn mégis elkaszálta Békesi programját.

Békesi szerint az a rögeszméje támadt, hogy ő – mármint Békesi – az IMF tárgyaló delegációjával összefogva meg akarja buktatni. Amikor azonban Bokros Lajost szemelte ki pénzügyminiszternek, tőle ugyanazt hallotta, mint Békesitől, és ekkor – úgy látszik – átkattantak az agyában a fogaskerekek. Lajos a kezébe nyomott egy kézzel teleírt papírlapot, azzal, hogy akkor vállalja a miniszterséget, ha Horn ezt aláírja. Ez volt a Bokros-csomag néven elhíresült tervezet. Horn aláírta, és egy évig tel-

jes mellszélességgel Bokros mögött állt. Aztán ahogy Kádár Nyerstől, ő is megszabadult Lajostól. Addigra azonban már lezajlott a költségvetés stabilizálása, és egy nagy csomó reformlépésre is sor került. És akkor most vissza a Békesi és köztem lezajlott beszélgetéshez: kimutatható, hogy az SZDSZ közreműködése nélkül Lajos sem ment volna sokra.

Bokros szerint az SZDSZ-es miniszterek egyáltalán nem voltak szolidárisak vele, egyedül Horn támogatta rendületlenül – amíg támogatta.

Arról, hogy a kormányüléseken mi zajlott, nem tudok, de azt tudom, hogy az SZDSZ parlamenti frakciója nélkül a Bokros-csomag szétesett volna. Gondoljatok csak arra az esetre, amikor az MSZP frakciójának egy része – Nagy Sándorral az élén – kiötölte, hogy a privatizációs bevételeket költsék el jóléti célokra, ami nemes gondolatnak tűnik, csak éppen a költségvetés roskadozott az adósságterhek alatt, és a gyors privatizációra pont azért volt szükség, hogy legyen miből visszafizetni a pártállami időkben felvett kölcsönöket. Kisebb adósságállomány, kisebb kamatterhek, több pénz jóléti célokra. És akkor jött az SZDSZ-es Gaál Gyula és az MSZP-s Keller László, és benyújtottak egy törvényjavaslatot arról, hogy az állami cégek eladásából származó bevételt az adósság csökkentésére kell fordítani; az MSZP-frakció többsége a javaslat ellen szavazott, az SZDSZ és az ellenzék szavazatai nélkül nem ment volna át. Bokros érdemei szerintem elévülhetetlenek – ez különben Surányi Gyuriról is elmondható, aki ekkor megint az MNB elnöke volt, és akivel tandemben mozogtak; a Bokros nevét viselő programot is együtt írták Lajos konyhaasztalán –, de ha nincs az SZDSZ, akkor Horn ide, Horn oda, ketten együtt sem jutottak volna messzire.

A gazdaság rendbehozásán kívül mit vártál a koalíciótól?

A kultúrharc és a médiaháború leállítását, az elszabotált médiatörvény megalkotását, amitől a médiapluralizmus beindulását is reméltem, az igazságszolgáltatás függetlenségének megteremtését, a rendőrség civilesítését… És volt még valami, amiben kezdeményező szerepet is vállaltam. Én vetettem fel egy cikkemben, hogy most kellene megalkotni a köztársaság végleges alkotmányát.[396]

[396] Lásd Kis János: „A rendszerváltást lezáró alkotmány." *Népszabadság*, 1994. augusztus 19. Újraközölve: Kis János: *Az összetorlódott idő*. Pozsony: Kalligram 2013.

Nem kisebb tekintély, mint Sólyom László nyilatkozta, hogy nincs szükség új alkotmányra: a '89-es és '90-es alkotmányrevíziók utáni alkotmány rendben van, az AB határozataival együtt alkalmas a demokrácia működtetésére.

Ezzel nagyjából egyetértettem. Mégis úgy láttam, hogy az alkotmánynak van két fundamentális gyengéje. Egyrészt nagyon könnyű módosítani vagy új alkotmánnyal helyettesíteni: a képviselők kétharmada bármikor megváltoztathatja. Ugyanakkor az 1994-es választások megmutatták, hogy a választási rendszer meglehetősen könnyen produkál kétharmados vagy annál is nagyobb kormánytöbbséget. Ha ez bekövetkezik, akkor csak az önmérséklet tarthatja vissza a kormányzó erőt attól, hogy a saját szájíze szerinti alkotmányt csináljon. Másrészt bármennyire más volt tartalmilag a hatályos alkotmány, mint a „szocialista" elődje, az összes módosításával együtt azonos volt az 1949. évi XX. törvénnyel. A Magyar Köztársaság Alkotmánya az 1949. évi XX. törvény volt! Ennek a ténynek a szimbolikus jelentőségét nem lehetett túlbecsülni. Bármikor rá lehetett sütni, hogy ez még mindig a Rákosi-féle alkotmány, és addig nem lesz vége a kommunista diktatúrának, amíg a kukába nem kerül. Szóval, az alkotmány kétfelől is alá volt aknázva: technikailag könnyű volt módosítani, és szimbolikus védelmet sem élvezett. Arra jutottam, hogy minél előbb megszületik a végleges alkotmány, annál jobb. Úgy véltem, a pillanat alkalmas az alkotmányozásra, hiba volna elszalasztani.

Miért láttad alkalmasnak a pillanatot? A szocialisták lettek messze a legerősebb parlamenti párt, ők pedig köztudomásúlag nem ilyen alkotmányt szerettek volna: közvetlenül választott köztársasági elnököt, korporatív felsőházat.

Csakhogy az MSZP-nek az SZDSZ nélkül nem volt alkotmányozó többsége, az SZDSZ pedig ezekre az ötletekre nem volt kapható. A liberális álláspont egyébként is az volt, hogy a közös alkotmány nem lehet a kormánypártok egyoldalú alkotása: csak akkor tehet szert valódi tekintélyre, ha a két oldal együtt fogadja el. Cikkemben azt írtam, hogy alkotmányozni kétféle módon lehet. Vagy egy új rendszerváltás kereteit vázolják fel, vagy a már lezajlott rendszerváltás által teremtett kereteket véglegesítik. Most a változások véglegesítésének, a rendszerváltást lezáró alkotmány létrehozásának van itt az ideje. A választók nem újabb megrázkódtatásokkal járó, második rendszerváltást akarnak, hanem a viszonyok konszolidálását. A hatályos alkotmány alkalmas egy konszolidált demokrácia működésének szabályozására, a benne lefektetett elvek és szabályok megfelelnek a demokratikus alkotmányokkal szemben támasztott követelményeknek. Csak olyan pontokon indokolt változtatni rajta, ahol rendkívül széles egyetértés van a módosítás szükségességét illetően. A javasolt procedúrát konzervatív alkotmányozásnak neveztem el.

Lett a cikknek hatása?

Igen, a jobboldalon is jól fogadták. Az általam igen kedvelt Isépy Tamás, aki mértékadó hang volt a KDNP frakciójában – nem sokkal később ő lett a frakcióvezető –, és az akkor még MDF-es Salamon László óvatosan derűlátó reakciójára emlékszem; talán a Fidesz részéről is megnyilatkozott valaki, ezt már nem tudnám megmondani. A szocialisták nehezen mentek bele a dologba, az alkotmányozási megállapodás aláírására kitűzött időpontban egyszerűen nem jelentek meg, de végül csak aláírták. A folyamat tehát elindult; elgondolásomat Hack Péter öntötte jogi formába. A megoldás lényege az volt, hogy az új alkotmány koncepciójának elfogadásához az összes képviselő négyötödének igenjére van szükség. Ez a szabály bekerült az alkotmányba. A kormánytöbbség ezzel megkötötte a saját kezét; önként elfogadta, hogy ellenzéki egyetértés nélkül nem lehet alkotmányt írni. Ugyanakkor a négyötöd megkövetelése hatalmas előnyt adott az alkotmányos status quónak,[397] mert ilyen széles koalíciót sokkal könnyebb a már működő szabályok és elvek mellett felsorakoztatni, mint lényegi változtatások mellett. Vagyis a végleges alkotmány lényeges kérdésekben aligha tért volna el az átmeneti alkotmánytól. Sólyom László is elégedett lehetett volna vele.

A kísérlet mégis elbukott.

Nagyon közel volt a sikerhez. Az Országgyűlés alkotmányügyi bizottsága elkészítette a koncepciót, a képviselőház megvitatta, és a papírforma szerint meg kellett lennie a szükséges négyötödnek. Ezután már csak a paragrafusokba szedés munkája lett volna hátra, a jogszabályi szöveg elfogadásához pedig elég lett volna a kétharmados többség. A szavazáskor

[397] Status quo (latin): fennálló állapot. Alkotmányos status quo: az alkotmány jelenlegi állapota.

azonban a szocialista miniszterek tartózkodtak – egyébként anélkül, hogy akár a koalíciós partnert, akár a saját frakciójukat előzetesen tájékoztatták volna –, és ennyi elég volt a vállalkozás kisiklatásához.

Miért döntöttek Hornék a tartózkodás mellett?

Tudatlanságból és felelőtlenségből. Az alkotmány-koncepció nem tartalmazta az úgynevezett szociális jogok tételes felsorolását; a tartózkodással ez ellen kívántak tiltakozni. Csakhogy a szociális jogok külön nevesítés nélkül is benne foglaltatnak az élethez és az emberi méltósághoz való jogban. Amikor egy törvénnyel (vagy a megalkotásának elmulasztásával) szemben alkotmányossági kifogások merülnek fel, a döntés az Alkotmánybíróságé. Ha a bírák egy intézkedést szociális következményei miatt alkotmányellenesnek tartanak, ezt az élethez és az emberi méltósághoz való jogra hivatkozva is kimondhatják. Ha nem tartják alkotmányellenesnek, akkor hiába vannak nevesítve a szociális jogok: megvan a mozgásterük az indítvány elutasításához. Hornék ezzel egyszerűen nem voltak tisztában, ezért mondom, hogy tudatlanságból választották a tartózkodást. Egyébként hírek szerint abban a hiszemben jártak el, hogy a négyötöd együtt lesz az ő igenjük nélkül is. Ez azonban iszonyú felelőtlenség volt, nemcsak azért, mert végül pont az ő szavazataik hiányoztak. Ilyet akkor sem szabad csinálni, ha a szükséges többség minden kétséget kizáróan biztosított. Mert ha a kormány nem áll be a készülő alkotmány koncepciója mögé, ezzel kételyt támaszt az iránt, hogy az alkotmányozás valódi konszenzussal zajlik-e, ami pedig mindenképpen veszélyezteti az alkotmányozási eljárás legitimitását. Tizenöt évvel később a magyar demokrácia fizette meg ennek a rövidlátó húzásnak az árát. Ha akkor megszületik a végleges alkotmány, abba a Fidesz-kétharmad ellenzéki segédlet nélkül nem tudott volna belepiszkálni.

A végleges alkotmány tehát nem jött létre. A többi reményedből mi valósult meg?

Nem minden, de sok. A kultúrharc lecsillapodott, és csak az Orbán vezette Fidesz pörgette fel újra, amikor átvette az ellenzék irányítását, és támadásba lendült. A két oldal egyetértésével megszületett egy olyan-amilyen, de mégiscsak működő médiatörvény, utat nyitva a média pluralizálása előtt. A rendőrségi törvény módosítása szigorú jogállami normák közé szorította a rendőrök intézkedési és erőszak-alkalmazási hatalmát.

A bírósági törvény minden hibájával együtt hatalmas előrelépést jelentett a bírói kar függetlensége és testületi önkormányzata felé. És nem utolsósorban Bokrosnak megadatott, ami Békesinek nem: a pénzügyi összeomlás elhárult, az államháztartás stabilizálódott, a magyar gazdaság fenntartható növekedési pályára került. Az az igazság, hogy a rendszerváltás óta eltelt harminc évben a Horn-kormány tette a legtöbbet egy modern, élhető Magyarországért, és az SZDSZ ebben nem elhanyagolható szerepet játszott. A médiatörvényt Haraszti Miklós és Molnár Péter, majd végül Magyar Bálint tárgyalta ki az ellenzékkel, a szocialista Kósa Ferenc és Révész T. Mihály szabotázsával is megküzdve; a rendőrségi törvény módosításában Kőszeg játszott nagy szerepet; a bírósági törvény megalkotása Hack Péter érdeme.

1998-ra azonban az SZDSZ elveszítette támogatóinak közel kétharmadát, és attól fogva már csak egy, a kieséssel küzdő kispárt volt. Ezt figyelembe véve is megérte a koalíció?

Az SZDSZ nem a koalíciós ajánlat elfogadásának az árát fizette meg '98-ban. A szabad demokraták kétségkívül rosszul érezték magukat a koalícióban, nemcsak a tagság, hanem a vezetés is. A vezetés talán még a tagságnál is inkább, mert a bőrén tapasztalta meg Hornék hatalomtechnikai húzásait, melyekkel szemben tehetetlenek voltak. Mégis azt hiszem, hogy a választásokra az SZDSZ megint feljöhetett volna, mint '94-ben, ha nincs egy döntés, amit elmulasztott meghozni, és egy másik, amelyikre jobb lett volna nem sort keríteni. Az elmulasztott döntést azért kellett volna komolyan fontolóra venni, mert – mint mondtam – a koalíciónak nem kedvező parlamenti matematikát a helyzet kényszerei és csakis azok ellensúlyozták. Amíg Horn Bokros mögött állt, addig szüksége volt az SZDSZ-re. 1996-ban, amikor megengedhette magának, hogy lemondassa Bokrost, már elvolt az SZDSZ szavazatai nélkül is. Ez volt a ritka alkalmak egyike, amikor beszélgetést kezdeményeztem a párt néhány vezetőjével. Azt javasoltam, hogy állítsák választás elé az MSZP-t. Félidőben vagyunk, erre hivatkozva kezdeményezni kellene a kormányprogram áttekintését: mi az, ami megvalósult, és mi az, ami még hátravan. Az volt az érzésem, hogy ezt a javaslatot Horn kapásból visszadobja, mert akkor már meglehetősen el volt szállva. Ha ezt teszi, akkor az SZDSZ-nek fel kell mondania a koalíciót, de emelt fővel távozhat. Ha Horn leül tárgyalni, akkor két

eset van: vagy sikerül megállapodni a még értelmesen vállalható célokban, amelyek mellett az MSZP nyilvánosan elkötelezi magát, vagy nem jön létre megegyezés. Az előbbi esetben az SZDSZ maradhat: megerősítette a pozícióját. Az utóbbiban ugyanaz a helyzet, mint ha Horn a tárgyalási javaslatot eleve lepöckölné. A választók megértik, hogy az SZDSZ jó okkal mondja fel a koalíciós szerződést.

Legutóbbi beszélgetésünkkor azt mondtad, hogy az MSZP volt a liberálisok egyetlen lehetséges partnere. A koalíció felmondásával nem zárta volna vissza magát az SZDSZ a karanténba?

Ha a kilépés az általam elgondolt forgatókönyv szerint valósul meg, akkor azt üzente volna a szocialistáknak, hogy az SZDSZ nyitott az együttműködésre, mihelyt tárgyalni kívánnak róla. Ahogy Gulyás Jóska mondta egy későbbi alkalommal, amikor a kilépés gondolata felmerült: azért kell most kilépni, hogy később új koalíciót lehessen kötni.

Az elgondolásod nem valósult meg. Min bukott el?

Sorjában megkerestem az ÜT néhány tagját: először Bauer Tamást, aztán Fodor Gábort, Pető Iványt, aki ekkor a párt elnöke volt, és végül Magyar Bálintot. Iván nem volt határozottan elutasító, inkább rezignált; Tamás és Bálint más-más indokkal, de egyértelműen elvetette az ötletemet, egyedül Fodor támogatott. Ezek után úgy döntöttem, hogy leállok; nem erőszakolhatok ki valamit, ami mellé négy vezető közül három magától nem áll oda. Hack Pétert, Kuncze Gábort, akikkel szintén szándékomban állt volna beszélni, már nem is kerestem.

Ez volt tehát az elmulasztott döntés. Kitalálom, hogy mi volt az a döntés, amit jobb lett volna elkerülni: az, amelyik belevitte az SZDSZ-t a Tocsik-ügybe.[398]

Így van. A Horn-kormány legsúlyosabb erkölcsi és politikai tehertétele az MSZP körüli korrupciós botrányok sorozata volt. Ahhoz képest, amit

[398] A Tocsik-ügyet 1996 őszén a *Figyelő* robbantja ki, feltárva, hogy az ÁPV Rt. megbízta Tocsik Márta ügyvédet: a belterületi földek privatizációja során közvetítsen az önkormányzatok és a vagyonkezelő között. Tocsik a közvetítésért 804 millió forint sikerdíjat vesz föl; egy része a gyanú szerint az MSZP, illetve az SZDSZ pártkasszája felé indul tovább. Tocsik Mártát több bírósági eljárás után végül 2003-ban felmentik a csalás és hűtlen kezelés vádja alól, de a sikerdíj zömét vissza kell fizetnie.

Simicska vezényletével a Fidesz művelt az első Orbán-kormány idején, ezek pitiáner bolti lopások voltak, a közvéleményt azonban felháborították, és teljes joggal. A választók utálkoztak, de a Tocsik-ügyig az undor csak az MSZP-t sújtotta. Az SZDSZ-ről sok mindent lehetett mondani, de azzal, hogy korrupt volna, komolyan vádolni nem lehetett. Amikor azonban beszállt Tocsik Márta ügyvédi sikerdíjának megcsapolásába, akkor a kellős közepébe került a '94 és '98 közötti parlamenti ciklus legnagyobb korrupciós botrányának.

Hogyan történt ez?

Erről nagyon keveset tudok azonkívül, hogy a pénz az 1994-es választási kampány finanszírozására felvett bankhitel visszafizetésére ment volna. Az új demokrácia végzetes rákfenéje volt, hogy nagyon hamar megindult a versengés a pártok között az illegális kampánypénzekért; aki ebből kimaradt, komoly hátrányba kerülhetett a választásokon, úgyhogy érteni vélem a motivációt, mégis azt hiszem, hogy jobb lett volna kimaradni. Amikor a Tocsik-ügy kipattant, New Yorkban tanítottam, csak karácsonykor tértem haza. Addigra már minden lényeges esemény lezajlott. Iván felajánlotta a lemondását, amit az ÜT nem fogadott el; többen – köztük Hack Péter – amellett érveltek, hogy az SZDSZ-nek tiszta lapot kell nyitnia, és ki kell lépnie a koalícióból. A „menni vagy maradni?" vitája még akkor is javában zajlott, amikor már itthon voltam, bár ekkor már mindenki érezhette, hogy a pillanat el lett szalasztva. A vég nélküli vívódás csak tovább demoralizálta a pártot, ezért az OT januári ülésén azt javasoltam, hogy a kilépés kérdését most már vegyük le a napirendről.

A Tocsik-ügy miatt Rajk László visszaadta a képviselői mandátumát, Tamás Gáspár Miklós pedig kilépett az Országos Tanácsból. Te nem érezted szükségét, hogy erkölcsi gesztust tegyél?

Az igazság az, hogy a közelgő botrányról mit sem sejtve már az elutazásom előtt úgy döntöttem, hogy az OT-tagságom ideje lejárt; annak a bizonyos beszélgetésnek a végén meg is mondtam Ivánnak, hogy az ősszel esedékes küldöttgyűlésen nem fogom jelöltetni magamat. A Tocsik-ügy először megerősített az elhatározásomban; Amerikából írtam is egy levelet a küldöttgyűlésnek, amit azonban az utolsó pillanatban visszavontam, igazándiból éppen Laci és Gazsi lépésének a hatására. Hogy miért? A távolból is érzékelni lehetett, hogy az ártatlanság elvesztése mélyen meg-

rázta a tagságot; nem ismerek még egy példát a rendszerváltás utáni magyar történelemből, amikor egy pártból olyan elementáris szégyenérzetet váltott volna ki a korrupciós botránya, mint a Tocsik-ügy az SZDSZ-ből. Ez a megrendülés adott reményt, hogy a párt képes lesz a tanulásra, és a sikerdíjbotrány nem ismétlődik meg. Ugyanakkor az a félelmem támadt, hogy ha követem Laci és Gazsi példáját, az nem erőt fog adni az erkölcsi normák helyreállításához, hanem tovább erodálja a vezetésbe vetett bizalmat, és menekülési hullámot indít el. Ezért későbbre halasztottam az OT elhagyásának szándékát. '98-ban a választási vereség tartott vissza: nem lett volna szép dolog éppen akkor félreállni. Végül '99-ben maradtam ki az OT-ból.

Aztán a szégyenérzet és megrendülés ellenére lettek újabb korrupciós ügyek.

Akkor én már nem voltam az SZDSZ tagja. De ha már szóba hoztad a dolgot, beszéljünk róla. A pártok korrupciós ügyeit két típusra osztanám. Az egyik típus arról szól, hogy ahol áruba bocsájtható közhatalmi jogosítványok vannak, ott feltűnnek gátlástalan emberek, akik élnek az illegális tranzakció lehetőségével. Önkormányzati pozíciók betöltői, minisztériumi tisztségviselők üzletelnek a befolyásukkal, a párt pedig azáltal válik érintetté, hogy a korrupt személy az ő színeiben jutott önkormányzati tisztséghez, vagy a minisztériumban, ahol tisztséget visel, az adott párt adja a minisztert. Olyan országban, ahol magas a korrupciós átfertőzöttség, egy hatalmi helyzetben lévő párt csak a véletlennek köszönheti, ha nem válik ezen a módon érintetté. A politikai felelősség azonban akkor is az övé, ha nem ösztönzött jogsértő tranzakciókra, és nem profitált belőlük. Ezért örültem volna, ha az SZDSZ-ben minden ilyen ügyet szigorú pártvizsgálat követ, és mindig levonják a személyi konzekvenciákat, függetlenül attól, hogy az ügyészségi vizsgálat ki tudta-e mutatni a cselekmény büntethetőségét. Ez megtörtént néhányszor, de sajnos nem mindig.

És akkor van a második típus...

Ide az illegális pártfinanszírozás esetei tartoznak. Ezekkel kapcsolatban a párt felelőssége nem korlátozódik arra, hogy megfelelően reagál-e rájuk, amikor napvilágra kerülnek. A felelősség itt közvetlen, mert ezek el sem indulhatnak a legfelső vezetés legalább hallgatólagos jóváhagyása nélkül. Én a sajtóban egyetlen, bár nem csekély súlyú üggyel találkoztam, amelyikben az SZDSZ ezen a módon vált érintetté, ez pedig a hírhedt Strabag-ügy, amelyben egyébként az ellenzék is érintett volt.[399] A dologban az a megrendítő, hogy akik a Strabag ajánlatának elfogadásáról döntöttek, személy szerint egyáltalán nem voltak korruptak. Az SZDSZ első számú vezetői sem közvetlenül, sem a családtagjaik közvetítésével nem húztak anyagi hasznot az illegális párt-finanszírozási tranzakciókból. Semmiféle személyes érdek nem motiválta őket, amikor mérlegelték, hogy a párt és az általa képviselt ügy mivel veszít többet: azzal, ha távol tartják magukat az illegális kampány*finanszírozási versenytől, és ezért hátrányt szenvednek a választásokon, vagy ha vállalják a beszállás erkölcsi és politikai kockázatait. Ez valódi dilemma volt. Csakhogy a morális dilemmák kezelése rendkívüli körültekintést kíván. Az a párt, amelyiknek fontos a politika tisztasága, mindent megtesz a politikai korrupció rendszerszerű okainak kiküszöböléséért. Egyedül nem érheti el a szabályok és gyakorlatok megváltoztatását, de lankadatlanul kezdeményeznie kell, méghozzá a nyilvánosság számára is jól láthatóan. Ha pedig közben mégis a beszállást választja és lelepleződik, akkor vállalnia kell a felelősséget. A Tocsik-ügyben – először és utoljára 1990 és 2010 között – ez megtörtént. A kormányzó pártok együttműködtek az ellenzék kezdeményezésére felállított parlamenti vizsgáló bizottsággal, az igazságszolgáltatás tette a dolgát. Lemondott a privatizációért felelős miniszter és az ÁPV Rt. teljes vezérkara, az SZDSZ elnöke felajánlotta a lemondását. A Strabag-botrány idején nem láttam hasonló készséget. De, mint mondtam, addigra én már rég kiléptem a pártból.

[399] 2008-ban az osztrák választási kampány során előkerült dokumentumok szerint a Strabag építőipari cég elsősorban magyarországi lobbicégén, az Euro-Contact Kft.-n keresztül 10 milliárd forintot meghaladó összeget juttat Magyarországra, amiből „demokráciafejlesztés" címén jelentős összegek kerülnek pártközeli – túlnyomórészt a kormányon lévő MSZP-vel és SZDSZ-szel kapcsolatba hozható – entitásokhoz, de a Fidesz és az MDF érintettségére is fény derül. Lásd: „Így szponzorál a Strabag: nyoma veszett 1,3 milliárd forintnak." *Átlátszó*, 2014. március 4. https://atlatszo.hu/2014/03/04/igy-szponzoral-a-strabag-nyoma-veszett-13-milliard-forintnak/

Térjünk akkor rá a Medgyessy-ügyre, ami a kilépésedhez vezetett. „Medgyessynek mennie kell."[400] Miért kellett volna mennie?

Azért, mert eltitkolta a választók elől, hogy a kommunista titkosszolgálat fedett állományú tisztje volt. Ha egy volt titkosügynök közhatalmi tisztségre pályázik – kivált, ha ezt egy párt listavezetőjeként és miniszterelnök-jelöltjeként teszi –, akkor számot kell adnia a titkosszolgálati múltjáról. Ez akkor is erkölcsi kötelessége, ha törvény nem írja elő. Meg kell adnia az esélyt az állampolgári közösségnek, hogy az életútja ismeretében folytassa le a vitáit a jelöltségéről, az egyes állampolgárnak pedig azt, hogy ennek ismeretében döntse el, hogyan fog szavazni.

Aznap, amikor Medgyessy SZT-tiszti múltjára fény derült, az SZDSZ frakciója megvonta tőle a bizalmat. Másnap reggel a frakció újra szavazott, és akkor visszavonták az előző napi döntésüket, te pedig bejelentetted, hogy távozol a pártból. Miért láttad ezt indokoltnak? A két szavazás között kiderült, hogy az MSZP frakciója egy emberként kiáll Medgyessy mellett, az SZDSZ makacskodása a koalíció felbomlásához vezetett volna, és mivel az MSZP most nem rendelkezett abszolút többséggel, a koalíció felbomlása új választást jelentett volna, amit Orbán simán megnyerhetett. Nem volt észszerű a visszakozás?

Alig pár hónappal az épphogy csak megnyert választás után új választást kikényszeríteni valóban botorság lett volna. De én ezt egyáltalán nem láttam elkerülhetetlennek. Tárgyalást lehetett volna kezdeményezni az MSZP-vel, és közben az SZDSZ önmagával is tisztázhatta volna, hogy milyen alternatívák között választhat. Lehet, hogy nyomós érvek szóltak a bizalmatlansági határozat visszavonása mellett, csakhogy az SZDSZ nem adott időt magának az érvek és ellenérvek megvitatására. Ha tényleg visszakozni kellett, amiben nem vagyok biztos, akkor ezt megfontoltságot, bölcs realizmust sugározva kellett volna megtenni. Az SZDSZ ehelyett egyetlen éjszaka alatt kapitulált. Tapasztalhattam, hogy a párt értelmiségi támogatói pánikba estek, hatalmas nyomás nehezedett a frakcióra, hogy haladéktalanul vonja vissza a bejelentését. De a hiba attól még hiba volt, és súlyos következményekkel járt. A Tocsik-ügy után másodszor

[400] Lásd Kis János: „Medgyessynek mennie kell." *Magyar Hírlap*, 2002. június 19. Újraközölve: Kis János: *Az összetorlódott idő*. Pozsony: Kalligram 2013.

roppant meg az SZDSZ erkölcsi tartása. Másképpen, mint akkor, de nem kevésbé vészterhesen.

Két héttel a Medgyessy-cikk megjelenése után nagyobb írást publikáltál az ÉS*-ben „A döntés és kockázatai" címmel.*[401]

Elismertem, hogy a visszakozásnak rövid távon kisebbek voltak a kockázatai, mint ami a kitartással járt volna; írásom a hosszabb távú kockázatokkal igyekezett szembesíteni a nyilvánosságot. Nemcsak az erkölcsiekkel, bár azokkal is bőven foglalkoztam. Megállapítottam, hogy a kormány a „jóléti rendszerváltás" jelszavával olyan intézkedések sorát ígérte meg mindjárt a kormányzás első száz napjára, amelyeket – hiába rokonszenvesek – utóbb kénytelen lesz visszavonni. Annak az aggálynak adtam hangot, hogy amikor a számlát benyújtják, a koalíciónak nem lesz meg az erkölcsi tőkéje, hogy a megszorításokat elfogadtassa a társadalommal.

Ami aztán 2006-ban be is igazolódott.

2003 végére Medgyessy, aki mégiscsak képzett közgazdász volt, belátta, hogy nagy baj lesz, ha a gazdaságpolitikai kiigazítást tovább halogatják. Megpróbált egy kiadáscsökkentő költségvetést csinálni a következő évre. Ha ezt az MSZP elfogadja, talán a Fidesz megnyerte volna a 2006-os választást, de semmiképpen nem alkotmányozó többséggel. Csakhogy nem fogadták el, és ekkor visszaütött az ügynökbotrány. Medgyessynek ultimátumot kellett volna intéznie a szocialista frakcióhoz: vagy megszavazzátok a költségvetésemet, vagy keressetek magatoknak másik miniszterelnököt. De ezt nem tehette meg, mert csak az MSZP-frakció kegyelméből maradhatott miniszterelnök 2002 júniusában. Alig telt el fél év a költségvetési affér után, és kitették a szűrét. Előbb az SZDSZ-szel került összeütközésbe – menesztette Csillag István minisztert, mire az SZDSZ megvonta tőle a bizalmat –, csakhogy ezúttal az MSZP nem sorakozott fel mögé, hanem a konfliktust kihasználva rövid úton megszabadult tőle. Aztán a párt vidéki bárói pajzsra emelték Gyurcsányt azzal a feltétellel, hogy a választásokig nem lesznek megszorítások. Így vált elkerülhetetlenné a 2006 őszén kirobbant politikai válság.

[401] Lásd Kis János: „A döntés és kockázatai." *Élet és Irodalom*, 2002. július 5. Újraközölve: Kis János: *Az összetorlódott idő*. Pozsony: Kalligram 2013.

Ekkor megint megszólaltál, és megint szembementél a koalíció körüli véleményformálók többségével.[402]

Hát igen, ők a tiltakozási hullámban semmi mást nem bírtak látni, mint a Fidesz szervezett akcióját. Én sem vitattam, hogy Orbán céltudatosan gerjesztette a Gyurcsány-kormány elleni indulatokat. Nem vontam kétségbe, hogy az erőszakba forduló demonstrációk során irányított provokációkra is sor került. Hangsúlyoztam azonban, hogy Orbán valódi, tömeges csalódottságot és felháborodást használt ki. Az őszödi beszéd, amit a szocialista és liberális értelmiség színe-java „szenvedélyes igazságbeszédként" magasztalt, a választók háta mögött hangzott el, és a nyilvánosságra kerülését a közvélemény jó része nem az igazság őszinte kimondásaként, hanem a hazug miniszterelnök lelepleződéseként élte meg. Arra is rámutattam, hogy a beszéd csak kimondta, amit rengetegen éreztek addig is, hogy a kormány becsapta őket: a választásokig mélyen hallgatott az ország tényleges pénzügyi helyzetéről, amiért a saját túlköltekezése volt a felelős, a választások után pedig egyszer csak megszorításokat zúdított a felkészületlen lakosság nyakába.

Mit kellett volna szerinted másképp csinálni a politikai válság kirobbanása után?

Elég sok mindent elmondtam arról, hogy mit kellene sürgősen abbahagyni, és arról is, hogy mit kellene okvetlenül megtenni, de ebből ma már inkább csak az általános konklúzió az érdekes. Be kellett volna látni, hogy a kormánypártok valódi, súlyos erkölcsi válságba sodorták magukat, aminek következtében beszakadt a politikai támogatottságuk, és ha nem néznek szembe a felelősségükkel, akkor a következő választáson katasztrofális vereséget fognak szenvedni.

Egyik cikkedben megjósoltad a Fidesz kétharmados győzelmét...

Valahogy úgy fogalmaztam, hogy ha most lennének a választások, a Fidesz akár kétharmadot is szerezhetne, de a jövőre nézve nem tettem jóslatot. 2006-ban lehetetlen volt kiszámítani a 2010-es választások eredményét; abban egy csomó dolog benne volt, amit akkor még nem lehetett előre látni, kezdve a Bihari-féle Alkotmánybíróság cinikus döntésén, amelyik szánalmas indoklással átengedte a Fidesz ugyancsak mélyen cinikus népszavazási kezdeményezését, folytatva magán a népszavazáson, egészen a 2008-as pénzügyi világválságig.[403] De benne volt a 2010-es katasztrófában az is, hogy a kormánypártok és értelmiségi támogatóik képtelenek voltak rálátni a 2006-os politikai krízis mélyebb okaira, és a szó szoros értelmében a vesztükbe rohantak.

Ekkor már a vak is láthatta, hogy a Fidesszel nem lehet normalizálni a viszonyt. Orbán nem elégedett meg kevesebbel a kormánypártok tönkretételénél.

Valóban nem, és az is igaz, hogy 2006-ra már a saját akaratának eszközévé degradálta a Fideszt. De éppen 2006 őszén átmenetileg megingott a pártja fölötti totális uralma. Másodszor bukott el egy választást; a Fidesz vezetői és káderei elvesztették a hitüket abban, hogy még egyszer győzhetnek vele. Ez volt az az idő, amikor Schmidt Mária a Vezér leváltásáról tárgyalgott, és azzal nyugtatgatta a *Népszabadság* olvasóit, hogy Jones nem fog visszajönni,[404] Kósa Lajos pedig magabiztosan kijelentette, hogy

[402] Lásd Kis János: „Ami elkerülhetetlen." *Magyar Hírlap*, 2006. október 2.; „Pengeélen." *Élet és Irodalom*, 2006. október 6.; „Pengeélen – 2." *Élet és Irodalom*, 2006. november 3. Mindhárom írás újraközölve: Kis János: *Az összetorlódott idő*. Pozsony: Kalligram 2013.

[403] 2007 őszén a Fidesz népszavazást kezdeményez a kórházi napidíj, a vizitdíj és felsőoktatási tandíj eltörléséről. A kezdeményezés – részben ismételt állampolgári indítványok nyomán, részint az Országos Választási Bizottság és az AB közötti elhúzódó alkotmányértelmezési vita következtében – újra és újra a Bíróság elé kerül. A kifogások azon alapulnak, hogy az AB korábbi gyakorlata szerint költségvetési kérdésekről nem lehet népszavazást tartani. Bihari rendre Paczolay Péternek szignálja ki ezeket az ügyeket; a Paczolay által fogalmazott többségi határozatok pedig arra a mondvacsinált megkülönböztetésre hivatkozva söprik félre a népszavazással szembeni alkotmányossági kifogásokat, hogy a költségvetési kérdésre vonatkozó tilalom csak a *kiadásokra* vonatkozik, a költségvetési *bevételekre* nem. Lásd az AB 58/2007. számú határozatát a vizitdíjra vonatkozó kérdésről, az 59/2007. számú határozatot a kórházi napidíjra vonatkozó kérdésről, valamint a 60/2007. számú határozatot a tandíjra vonatkozó kérdésről.

[404] Lásd Schmidt Mária: „Erkölcs és politika." *Népszabadság*, 2006. december 15. Jones Orwell *Állatfarm*jának Gazdája, akit az állatok elűznek, és önigazgatásra térnek át – „közvetlen demokráciájuk" azonban diktatúrává fajul. Jones gazda megpróbál fegyveresek élén visszatérni, de a Tehénistálló csatájában legyőzik, és örök időkre elmenekül.

Orbán táltosnak alkalmasabb, mint operatív vezetőnek.[405] A háborús légkör fenntartása nemcsak hosszabb távon volt érdeke Orbánnak: a puszta politikai túlélése múlott azon, hogy szétszéledő csapatait a Sátán elleni harc jelszavával gyűjtse maga köré. Már csak ezért is észszerű lett volna mindent megtenni a feszültség csökkentéséért. Nem biztos, hogy sikerült volna, de ki sem lett próbálva. Mondok egy példát. Azt állítottam, hogy a kormánynak nagyvonalúságot kellene tanúsítania az önkormányzati választáson elvesztett településekkel szemben, be kellene vonnia a fideszes önkormányzati vezetőket az uniós pénzek elosztásába.[406] Kétségtelen, Gyurcsány összehívott fideszes polgármestereket egy PR-kézfogásra, de ennyivel be is érte, Lamperth Mónika pedig az MSZP választmányi ülésén azzal nyugtatgatta a szocialistákat, hogy az uniós pénzeket továbbra sem a Fidesz fogja osztogatni.

Az MSZP–SZDSZ-koalíciót teszed felelőssé azért, hogy megnyílt az út Orbán egyeduralmi törekvései előtt. Nagyon rossz véleményed van egykori pártodról.

Sok tekintetben rossz véleményem van róla, különösen amiatt, ahogy a 2002–2006 között készülődő, majd 2006-ban kirobbant politikai válságot kezelte. De azért hozzá kell tennem valamit. Korábban elmondtam, hogy mennyit hibáztunk akkor, amikor én voltam a párt elnöke, de azt is el tudom mondani, miért vagyok büszke arra, hogy éppen ennek a pártnak éppen akkor a vezetője lehettem. Mi voltunk az emberi jogok, a politikai és társadalmi egyenlőség pártja, nálunk következetesebben senki nem állt ki a kapitalista piacgazdaságra való áttérés és ugyanakkor az erős és független szakszervezeti mozgalom létrehozása mellett, mi küzdöttünk az állam vallási és világnézeti semlegességéért, a pluralizmusért és toleranciáért, és a roma integráció ügyét is mi vállaltuk fel. A 2002 és 2010 közötti időszakban is történtek dolgok, amire az SZDSZ büszke lehetett. Ma Magyarországon két intézményi alrendszer van katasztrofális állapotban: az oktatás és az egészségügy. És melyik párt tett kísérletet a 2010 előtti húsz évben e két terület rendbehozására? Melyik kormánynak, melyik

[405] Lásd *168 óra*, 2006. június 17.

[406] Lásd „Nemcsak bűn volt, hiba is. Révész Sándor interjúja Kis Jánossal." *Népszabadság*, 2006. november 9.

kormányzó pártnak volt programja a közoktatás modernizálásáról és demokratizálásáról, az iskolázási egyenlőtlenségek csökkentéséről? Egyiknek se, kivéve az SZDSZ-t 2002 és 2006 között, amikor övé volt az oktatási tárca. Melyik kormány, melyik kormányzó párt tett kísérletet az egészségügy átfogó reformjára? Egyik se, kivéve az SZDSZ-t 2006 és 2008 között, amikor övé volt az egészségügyi tárca. Az oktatási reform már rövid távon érzékelhető eredményt hozott: csökkent a szegregáció, és javultak a PISA-eredmények. A rendszer teljes átalakulása természetesen lassan beérő folyamat lett volna, sokkal több idő kellett volna hozzá, mint amennyi az SZDSZ-nek megadatott. Az egészségügyi reformról őszintén szólva azt gondoltam 2006-ban, hogy ez, mivel erős érdekcsoportok ellenállásába ütközik, túl nagy falat egy hatszázalékos párt számára. Ha az MSZP odaállt volna az SZDSZ-es miniszter mögé, akkor más lett volna a helyzet, azonban előre tudni lehetett, hogy úgy kellene lenyomni a torkán, és ehhez az SZDSZ-nek nem volt elegendő ereje. Szóval, taktikai értelemben az egészségügy megreformálására tett kísérletet elhibázottnak tartottam. De legalább volt valaki, aki megkísérelte.

2010-ben, amikor Orbán kétharmados többséget szerzett, azt írtad:[407] *van rá esély, hogy ne menjen el a falig, hanem középre húzzon, és párbeszéd kezdődjön a jobb- és a baloldal között. Mindennek pontosan az ellenkezője történt.*

Azt is megírtam, hogy Orbán a demokrácia felszámolására készül, és hogy a kétharmaddal elhárult az intézmények és szabályok radikális átalakításának a közjogi akadálya. Bauer Tamástól, Debreczeni Józseftől, akik azonnal levonták a következtetést, hogy a Fidesz kétharmada Orbán egyeduralmának kiépítéséhez fog vezetni, nem az különböztetett meg, hogy én ne láttam volna a veszélyt. Úgy okoskodtam azonban, hogy érdemes számolni egy másik lehetőséggel is. Leszögeztem, hogy a parlamenti matematika nem minden, és ebben igazam volt. Hozzátettem, hogy a parlamenti matematika azért nem minden, mert a politikai helyzet kényszerei felülírhatják a törvényhozáson belüli erőviszonyokat, és ez is igaz volt. Rá is mutattam, hogy milyen kényszerekre gondolok: az Orbán-kormány kénytelen lesz folytatni a megszorítások – újabb gazdasági visszaeséssel és

[407] Lásd Kis János: „Fordulóponton." *Élet és Irodalom*, 2010. április 30.

az életszínvonal csökkenésével járó – politikáját; ez is igaznak bizonyult. Végül arra utaltam, hogy a fájdalmas intézkedések politikai kockázatokkal járnak – ezek köré a megállapítások köré építettem az alternatív forgatókönyv lehetősége melletti érvelésemet. Az utolsó állításom azonban téves volt.

A költségvetési megszorítások végrehajtása politikai kockázatokkal szokott járni. Utólag megállapítható, hogy a „centrális erőtér" kiépítését nem akadályozták meg ezek a kockázatok, de ezt valószínűleg nem lehetett előre látni.

De igen, előre lehetett volna látni. Abban nem tévedtem, hogy az Orbán hatalomra kerülését követő első évek újabb gazdasági visszaesést hoztak, sokak anyagi körülményei romlottak. A Fidesz népszerűsége csökkent, az alkotmány egyoldalú átírását a többség nem is helyeselte. És mégis tévedtem. A gazdasági kényszerintézkedésekkel járó politikai kockázat minimális volt, és ezt a köztársaság maradék hívei közül éppen nekem kellett volna elsőként felismernem.

Miért éppen neked?

Azért, mert én láttam a legtisztábban, hogy a szocialista–liberális oldal morális és politikai öngyilkosságot követett el a 2006 őszén kirobbant válság félrekezelésével, és én voltam az, aki nem győzött figyelmeztetni a várható következményekre, és ezek sajnos be is következtek. Az ellenzék megmaradt szavazóbázisa demoralizálódott és széttöredezett. Az el nem kötelezett szavazók elvesztek a baloldal számára, mert ha az MSZP-re néztek, ugyanazt a politikai garnitúrát látták maguk előtt, amelyik a megelőző években lejáratódott. És mindenkire rátelepedett az előző négy év zilált állapotainak nyomasztó emléke. Nagy volt a félelem, hogy Orbán bukása a 2010 előtti zűrzavarba taszítaná vissza az országot. A rend és nyugalom iránti vágy jóval szélesebb tömegek erős preferenciája volt, mint akik a NER-t helyeselték, és így jött létre az a kellően tartós többség, amely időt és mozgásteret biztosított az autokratikus áttörés számára. Igazam volt, amikor abból indultam ki, hogy a parlamenti matematika nem minden, de ha tárgyilagosabban átgondolom a saját korábbi elemzéseim vonzatait, akkor arra a következtetésre kellett volna jutnom, hogy a gazdasági stabilizáció politikai kockázatai ezúttal elhanyagolhatóak.

2010-ben bekerült a parlamentbe az LMP, amely nem viselte a baloldal tehertételeit...

Az LMP kispártként nem győzhette meg a nyugalomra vágyó többséget, hogy ő lesz az, aki egyszerre menti meg Magyarországot a NER-től és a káosztól. Először lendületes növekedésnek kellett volna indulnia, és csak aztán válhatott volna valódi politikai erőközponttá. Ezt azonban csak úgy érhette volna el, ha első lépésben az MSZP-ben csalódott és az SZDSZ bukása miatt párt nélkül maradt szavazókat célozza meg. Ehhez a köztársasági hagyományt folytató, baloldali pártként kellett volna definiálnia magát. Csakhogy az LMP mindkét oldaltól egyszerre akart szavazókat elhódítani, és egy olyan ideológiai koktélt kevert magának, amely a baloldali szavazókat taszította, a jobboldali szavazókat pedig nem tudta meghódítani, őt magát ugyanakkor a szakadás felé sodorta, és miután ez bekövetkezett, a két utódszervezet már a puszta túlélésért küzdött.

Az LMP kezdte az „elmúlt húsz év" szapulását. Te 2006-ig, vagy inkább 2002-ig vezeted vissza az autokratikus áttörés sikerének a magyarázatát. De nemcsak az LMP tájékán vélik úgy, hogy a köztársaság bukása már a létrehozásával meg volt alapozva. Mit tudsz válaszolni nekik?

Azt, amit közös barátunk, Miklósi Zoltán mondott egy panelbeszélgetésen: a választóknak a rendszerváltás pillanata óta ezer okuk volt az elégedetlenségre, és mégis, a demokratikus rendszer az első tíz évben konszolidálódott, és csak az ezredforduló tájékán vált érzékelhetővé, hogy a konszolidáció visszájára fordul, a bomlási folyamat pedig csak a 2006 és 2010 közti években gyorsult fel. Húsz éven át a magyar állampolgárok nem utasították el, hanem használták a demokratikus intézményeket: ha elégedetlenek voltak a kormánnyal, megvárták a soron következő választást, és leszavazták. A köztársaság elutasítása csak a 2002 és 2010 közötti időszakban vált tömegessé. Amiből Zoli azt a konklúziót vonta le, hogy a 2010-ben összeomláshoz vezető politikai válság nem következhetett közvetlenül a rendszerváltásból.

A rendszerváltást ettől függetlenül sokan tartják kudarcnak, elszalasztott lehetőségnek. Neked mi erről a véleményed?

Mindenekelőtt: története során Magyarország 1990 és 2010 között élt először demokráciában. Húsz év demokráciában nem kevés idő. A rendszerváltás a magyar történelem dicsőséges lapjai közé tartozik. Felemás

dicsőség ez, hiszen az új magyar demokráciát húsz év után a saját eszközeivel lehetett megdönteni. Szembe kell nézni a köztársaság hibáival, amire természetesen akkor is szükség volna, ha még mindig abban élnénk, hiszen tökéletes politikai, gazdasági és társadalmi rendszer nincsen; minden, ami létezik, kritikára szorul. Nem mindegy azonban, hogy milyen perspektívából bíráljuk a rendszerváltást és a belőle született köztársaságot. Nyilván nem lep meg, hogy az elmúltharmincévezést ostobának és ártalmasnak tartom. Az Orbán-rezsim nem a rosszabb kiadása annak a berendezkedésnek, amelyet 2010 után a Fidesz megdöntött, hanem a tagadása. A köztársaság, hibáival és tévelygéseivel együtt, demokrácia volt, az Orbán-rezsim autokrácia.

Szerinted mi az, ami a rendszerváltás hagyatékából maradandó?

Két dolgot tartok különösen fontosnak: a demokráciába való átmenet tárgyalásos modelljét és a tárgyalóasztalnál létrehozott alkotmányos berendezkedést.

Manapság éppen ezeket szokás támadni. A tárgyalásos rendszerváltás kritikusai szerint a rendszerváltó elitek az állampolgárok feje fölött alkut kötöttek a hatalom újraelosztásáról.

Ez a végsőkig hamis beállítás. Először is nem igaz, hogy a társadalom tétlen, netán érdektelen szemlélője lett volna a kerekasztal-tárgyalások kimenetelének. Nálunk nem volt véres forradalom, mint Romániában, sem „bársonyos forradalom", mint Csehszlovákiában,[408] ez igaz – de forradalomra Magyarországon nem is volt szükség, igaz, hajlandóság sem. A magyar társadalom lassan aktivizálódott, abban a mértékben, ahogy csökkentek a kollektív akaratnyilvánítás kockázatai. De aktivizálódott: Nagy Imréék újratemetésétől a népszavazásig és tovább sokan és sokféleképpen vettek részt a régi rend felszámolásában. Erről már beszéltünk. Tény, hogy a szabad választások után a törvényes mozgástér tovább növekedett, és ez mégsem járt együtt a politikai aktivitás felpörgésével; a '88–'89-es felbuzdulás lendülete megtört. Nekem ez személy szerint csalódás volt, én a korábbi tendencia folytatódásában reménykedtem. Másfelől viszont a politikai szférán kívül, a civil társadalom közegében hatalmas kezdeményezőerők szabadultak fel, a sajtóban nagy figyelmet keltő, érdemi politikai viták zajlottak, és komoly érdeklődés kísérte az új jogállami intézmények – az Alkotmánybíróság, majd az ombudsmani hivatal – tevékenységét, erről se feledkezzünk meg.

Mindez nem zárja ki, hogy igaz legyen a vád, mely szerint a kerekasztal résztvevői kisajátították a népmozgalmat, és egymás között osztozkodtak a hatalmi pozíciókon.

Tény, hogy az állampárt eredetileg olyan megállapodást akart, amely az ellenzék egy részének kooptálása útján biztosította volna a hatalmon maradását. Az ellenzék azonban ezt az ajánlatot elutasította: erről szólt a tárgyalási folyamat a március és június közötti időszakban. Az EKA a demokratikus jogállamba vezető átmenetről kívánt tárgyalni, szabad és nyitott kimenetelű választásokról: senki nem tudhatta, hogy ki lesz a győztes, és ki fog veszíteni. Az elfogadott választási törvénynek számos hibája volt, de a résztvevők, a magyar származású Nobel-díjas közgazdásztól, John Harsanyitól eredő, híres kifejezéssel élve, „a tudatlanság fátyla mögött"[409] állapodtak meg róla: előzetes tapasztalatok híján nem lehetett megjósolni, hogy az elfogadott szisztéma kinek kedvez, és kit hoz versenyhátrányba.

„Reform és forradalom közt" című esszédben[410] azt írtad, hogy a rend-

[408] Csehszlovákiában az 1989. augusztus második felétől folyamatosan zajló békés tömegdemonstrációk sorozata vezet el a rezsim bukásához. 1989. november 16-tól a tüntetések és a sztrájkok tárgyalóasztalhoz kényszerítik a kommunista pártvezetőket, akik december 10-én távoznak a hatalomból, és az ellenzék bevonásával új kormány alakul; a régi parlament még egy ideig a helyén marad, bár a tagjai közé ellenzéki delegáltakat kooptál („bársonyos forradalom"). Romániában az 1989. december 15-én kirobbant tüntetések, majd fegyveres harcok nyomán dől meg a rezsim; Nicolae Ceauşescut és feleségét, Elena Ceauşescut december 25-én halálra ítélik és kivégzik.

[409] Lásd John C. Harsanyi: „Cardinal Utility in Welfare Economics and in the Theory of Risk-taking" (Kardinális hasznosság a jóléti gazdaságtanban és a kockázatvállalás elméletében). *Journal of Political Economy,* 61 (1953) 434–435. A kifejezést John Rawls *A Theory of Justice* (Az igazságosság elmélete) című műve tesz híressé. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1971 (2., javított kiadás: 1999).

[410] Lásd Kis János: „Reform és forradalom közt". *Kritika,* 1997/6. és 1997/7. Átdolgozott változatát lásd Kis János *Az összetorlódott idő* című kötetében. Pozsony: Kalligram 2013.

szerváltás tárgyalásos menete önmagában is rendkívüli érték, aminek a hagyományát ápolni kell.

Igen, két szempontból is az. Egyrészt felmérhetetlen jelentősége volt, hogy a jogállamba való átmenet jogállami eszközökkel valósult meg; a Sólyom-bíróság nem győzte hangsúlyozni ezt, és számos nagy súlyú döntést épített a „jogállami forradalom" tényére, ahogy a tárgyalásos rendszerváltást elnevezte. A köztársaság bukásában része volt annak is, hogy ezt a hagyományt diszkreditálták. Másrészt a tárgyalásos útban benne rejlett a lehetőség, hogy a felek elismerjék egymást a demokratikus köztársaság társalapítóiként, aminek – ha a lehetőség valóra válik – óriási hosszú távú jelentősége lett volna. Kétségkívül nem vált valóra, de ez csak annyit jelent, hogy a feladat változatlanul velünk van.

Vagyis a tárgyalásos rendszerváltás csak részben volt sikeres: a „jogállami forradalom" megvalósult, de a két oldal kölcsönös elismerése gellert kapott.

Igen, ebben látom a békés átmenet legnagyobb – és a későbbi fejleményekre nézve döntő jelentőségű – kudarcát. Beszéltünk már róla, hogy Magyarország 20. századi politikai történetét a jobb- és a baloldal „százéves háborúja" dominálta. Az I. világháború végétől egészen '89-ig mindkét oldal a másik totális legyőzésében gondolkodott. Az új demokrácia létrejötte esélyt adott a polarizáltság felszámolására, a tárgyalásos rendszerváltás növelhette volna ezt az esélyt, lendületet adva a kölcsönös közeledéshez, ehelyett a polarizáció kerekedett felül, ami aztán addig tartott, amíg a Fidesz alakjában meg nem jelent az a párt, amelyik a polarizációt a demokrácia felszámolásának tudatosan használt eszközévé tette.

Az imént azt mondtad, hogy bár a szabad választások után növekedett a társadalom politikai aktivizálódásának törvényes mozgástere, a tömegek mégis újra apátiába süllyedtek. Szerinted mi magyarázza ezt?

Érzésem szerint a fő magyarázó ok a rendszerváltás utáni transzformációs gazdasági válságban keresendő: az ipari termelés drasztikus visszaesésében, a munkanélküliség megugrásában, az infláció elszabadulásában. A hirtelen rájuk szakadt válság az embereket visszafordította a megszokott, egyéni életstratégiájukhoz: mindenki saját maga és a családja számára próbálta menteni a menthetőt.

A rendszerváltás kritikusai a munkanélküliség megugrásáért, az életszínvonal zuhanásáért és az anyagi egyenlőtlenségek hirtelen megnövekedéséért a nyugaton divatos „neoliberális" gazdaságpolitika kritikátlan átvételét teszik felelőssé.

Ahogy mondani szokták: elengedték az árakat, visszafogták a béreket, felemelték az irányadó kamatlábat, az állami vállalatokat gyors ütemben eladták, a privatizáció kedvezményezettje pedig a nemzetközi tőke lett. A multik a magasan képzett munkaerő iránt támasztottak keresletet, a többiek számára alig nyílt új foglalkoztatási lehetőség. A gazdaság kettészakadt egy piacképes, dinamikusan fejlődő részre és egy piacképtelen, hanyatló részre. Az állami kiadásokat visszafogták, a jóléti szolgáltatások visszaestek. Amikor a növekedés megint beindult, a foglalkoztatás megmaradt a válság éveinek alacsony szintjén, a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek megugrottak. Aztán jött a globális kapitalizmus pénzügyi válsága, és ekkor a vesztesek beálltak a Fidesz mögé. Ebben a narratívában a rendszerváltás igazi kudarcát nem a „százéves háború" újraindulása okozta, hanem a „neoliberális" gazdaságpolitika, amelynek egyébként a megtévesztő neve ellenére annyi köze volt a liberalizmushoz, mint Margaret Thatchernek és Ronald Reagannek.

Mit tudsz válaszolni erre a kritikára?

Nem vagyok közgazdász, nyilván nem várható tőlem teljes körű válasz. Csak néhány körülményre emlékeztetnék, amelyek meghatározták a kapitalista piacgazdaságra való átmenet feltételeit. Az első, alapvető körülmény az államszocialista gazdaság csődje volt. A nyolcvanas évek második felére bekövetkezett a szovjet típusú gazdasági rendszer általános válsága. A szovjet rendszerű országok tele voltak veszteséges vállalatokkal, amelyeket egyre kevésbé volt miből szanálni. Nem maradt más lehetőség, mint áttérni a piacgazdaságra, ez viszont egy nagy csomó veszteséges vállalat bezárásával járt. Az üzembezárások Magyarországon nem a szabad választások után kezdődtek el, hanem már 1987-ben. Ez önmagában is jelentős visszaesést és komoly munkanélküliséget hozott volna magával. A hatását azonban súlyosbította két másik tényező. Szerintem ti is tudjátok, hogy melyek voltak ezek.

Nem is kérdés: az adósságválság.

Ez volt az egyik, de szeretném előbb a másikat említeni, ez pedig a KGST megszűnése volt, pontosabban az a mód, ahogyan a KGST megszűnt. A tagállamok vezetői, élükön Gorbacsovval, akinek ez volt a hatytyúdala,[411] úgy döntöttek, hogy országaik egymás közti forgalmában azonnal áttérnek a dollárban való fizetésre, eltörlik a kölcsönös kedvezményeket, és vámokat vezetnek be. Ha ezt nem egycsapásra csinálják, hanem fokozatosan, akkor a volt KGST-övezeten belüli kereskedelem valószínűleg nem zuhan ekkorát. A foglalkoztatás alacsony szinten való megrekedésében is szerepe lehetett ennek a megrázkódtatásnak, mert rengeteg KGST-megrendelésekből élő vállalat nyom nélkül eltűnt, pedig egy részük – talán a nagyobb részük – át tudott volna állni a kapitalista piacra, ha időt nyer az alkalmazkodáshoz.

És ehhez jött az adósságválság...

... az adósságválság tudvalevőleg két országot sújtott, Lengyelországot és Magyarországot. Adósságspirálba keveredtünk, amiből durva restrikciók nélkül nem lehetett kikecmeregni. 1989 októberében Bauer Tamással, Rév Istvánnal, Soós Károly Attilával és Tardos Mártonnal *Magyarország és a huszonnégyek* címen a *Libération* című francia újság számára írtunk egy cikket abból az alkalomból, hogy Párizsban összeülni készültek a hitelező országok képviselői. Rámutattunk, hogy adósságkönnyítés nélkül országunk súlyos társadalmi válságba sodródhat, ami veszélyeztetheti a békés átalakulást. Bíráltuk a Nemzetközi Valutaalapot, amely más országokra, más helyzetekre kidolgozott feltételekhez kötötte a Magyarország által kért mentőcsomag rendelkezésre bocsájtását. Olyan átalakulást jelöltünk meg kívánatos célként, ahol a privatizáció fokozatosan valósul meg, és együtt jár a saját eszközökből létrehozott kis- és középvállalatok szerves növekedésével. A hitelezők mindenesetre hallani sem akartak könnyítésekről. Nem mennék bele abba, hogy volt-e észszerű

[411] A KGST feloszlatásáról szóló határozat a szervezet utolsó, budapesti ülésén születik meg 1991. június 28-án. A Gorbacsov elleni puccsra augusztus 19-én kerül sor. A puccs ugyan elbukik, azonban december 6-án Jelcin orosz, Kravcsuk ukrán és Suskevics belarusz elnök kimondja a Szovjetunió megszűnését. Ezt a döntést a szovjet parlament utolsó, december 26-ai ülésén megerősíti és december 31-ével megszűntnek nyilvánítja a Szovjetuniót. Ezzel Gorbacsov közjogi státusza formailag is megszűnik.

alternatívája a döntésüknek, ez egy nagyon bonyolult kérdés. Csak annyit szögeznék le, hogy a három felsorolt körülmény – az államszocialista gazdasági rendszer általános válsága, a KGST-kereskedelem hirtelen összeomlása és az adósságválság – vezetett ahhoz a példátlan visszaeséshez, aminek következményeit a magyar társadalomnak el kellett szenvednie, és ezek együtt vezettek oda, hogy 1995-ben, az államcsőd bejelentése előtti utolsó pillanatban, nagyszabású gazdaságstabilizációs programot kellett végrehajtani, melynek keretében fel kellett gyorsítani a privatizációt, mert az elviselhetetlen adósságterheket más forrásból csökkenteni egyszerűen nem lehetett. Ugyanakkor a Bokros–Surányi-csomag nem az ekkoriban „ortodoxnak" számító, sokkterápiás válságkezelési módszert követte, és elsődleges céljai közé tartozott a foglalkoztatottság további csökkenésének megelőzése és a leginkább rászoruló rétegek megvédése a jóléti kiadások visszafogásától. Ennyit a „neoliberalizmus" vádjáról.

Ezek szerint a gazdasági átmenet nem mehetett végbe másképpen, mint ahogy végbement?

Ilyet nem állítanék. Én csak azokra a kényszerfeltételekre szerettem volna emlékeztetni, amelyek között az átmenet lezajlott. Hogy a nagyon szűk mozgásteret mennyire jól vagy rosszul használtuk ki, az egy további kérdés.

Térjünk akkor vissza oda, ahonnan elkanyarodtunk. 1989 folytatásra méltó hagyományából két dolgot emeltél ki: a rendszerváltás tárgyalásos menetét és a tárgyalások során kialakult alkotmányos rendet, a fékek és ellensúlyok rendszerét. Ezt is támadni szokták, mondván, hogy a tárgyalóasztalnál egy szuperjogállam keletkezett. Túlságosan nagy volt a kölcsönös félelem, és ezért túl sok fék és ellensúly lett beépítve a rendszerbe, ami lehetetlenné tette a hatékony kormányzást.

Az amerikai alkotmányos berendezkedés nem tartalmaz kevésbé erős fékeket és ellensúlyokat, mint amennyit a harmadik köztársaság alkotmánya biztosított, az Egyesült Államokat hosszú időn át mégis elég hatékonyan lehetett kormányozni. Aztán a WASP (fehér, angolszász, protestáns) férfilakosság egy része megrémült attól, hogy kisebbséggé válik a saját országában, és amikor a Republikánus Párt ennek az etnikai pániknak a pártjává lett, akkor az amerikai politika vészesen polarizálódni kezdett, mert a republikánusok mindent megtettek azért, hogy választás útján ne

lehessen elvenni tőlük a hatalmat, ha pedig mégis a rivális győzne, akkor ne tudja megvalósítani a programját. A polarizáció tényleg megbénította a kormányzati intézményeket, de nem a hatalmi ágak elválasztása és kölcsönös korlátozásuk miatt, hanem azért, mert a demokrácia csak akkor működik, ha a versengő felek között lojális viszony van, ha egyik párt sem megy el a falig, és ezt tudják is egymásról. A mi köztársaságunkat is a két oldal polarizációja bénította meg, nem az alkotmányos garanciák túlburjánzása. A köztársaság hatalommegosztási modellje példamutató, folytatásra érdemes érték.

Vagyis a majdani negyedik köztársaság a harmadik köztársaság alkotmányos megoldásait vegye át?

Ezt majd a negyedik köztársaság alkotmányozói fogják eldönteni. Nem az a döntő, hogy a '89-es alkotmányt változtatás nélkül lemásolják, hanem az, hogy vegyék komolyan a hatalmi ágak szétválasztásának és kölcsönös kiegyensúlyozásuknak a szükségességét, ami nélkül könnyen sérelmet szenvedhetnek az egyének és a kisebbségek jogai, valamint az ellenzéket megillető jogok is – ide értve azt a jogot, hogy egyenlő eséllyel juttathassa el az üzeneteit a választókhoz –, ami nélkül a demokrácia eleve rossz minőségű lesz, és könnyen hanyatlásnak indul.

A tárgyalásos rendszerváltást is követendő mintának tekinted? Nem úgy tűnik, mintha a Fidesszel meg lehetne egyezni a demokrácia helyreállításáról.

Az 1989-es kerekasztaloknak két különböző típusuk volt. Az egyikbe a lengyel és a magyar tartozott. Ebben a két országban évek óta tartott a kommunista vezetés elbizonytalanodása és különféle irányba húzó erőkre bomlása egyfelől, másfelől pedig az ellenzék mozgásterének a tágulása. Úgyhogy Varsóban és Budapesten érdemi tárgyalások folytak valódi partnerek között. Csehszlovákiában, az NDK-ban és Bulgáriában viszont a vezetés belső meghasonlására csak akkor került sor, és az ellenzék csak akkor vált tárgyalóképes tényezővé, amikor a rezsim a hatalmas tömegtüntetések nyomása alatt magába roskadt. Itt a tárgyalások már csak az állampárt kapitulációjának adtak formát. Az első típusú tárgyalásokra a Fidesszel aligha kerülhet sor, legalábbis addig, amíg Orbán él és cselekvőképes. Második típusú tárgyalásokat azonban az ő életében is elképzelhetőnek tartok; megérhetjük a pillanatot, amikor a légierő gépével külföldre távozik, alvezéreire hagyva a kapituláció kitárgyalását. Az ilyen tárgyalások azonban nem töltik be azt a funkciót, amit a lengyel és a magyar kerekasztal részben betöltött, részben betölthetett volna.

Magyar Bálint maffiaállam-elméletéből[412] tudjuk, hogy az első típusú tárgyalásokra miért nem kerülhet sor: Orbán és az ő emberei egy bűnszövetkezetet alkotnak, amelyik együtt marad hatalmon és együtt bukik. Aki ebben részt vesz, az nem járhat külön utakon.

Ez biztosan fontos szem a magyarázó tényezők láncolatában, ha nem is az egyedüli. Körösényi András például azt hangsúlyozza,[413] hogy a NER Orbán személyéhez kötődő rezsim: nem ok nélkül nevezzük Orbán-rezsimnek. Abban vitám volna Körösényivel, hogy a rezsim természetét jól írja-e le a „plebiszciter vezérdemokrácia" formulája; valószínűleg könnyebb volna elszakadnia ettől a fogalmi kerettől, ha még az első Orbán-kormány idején nem használta volna a kétes „vezérdemokrácia" terminust Orbán akkori regnálásának igazolására. Az a megállapítása azonban fontosnak és igaznak tűnik, hogy a rezsimről nem adható kielégítő leírás intézményes szerepek általános terminusaiban. A vezérszerep ugyanis egy tulajdonnévvel azonosítható személyhez kötődik. Orbán ebben a rezsimben nem egy behelyettesíthető tisztségviselő, aki történetesen betölti a miniszterelnöki posztot, és így rendelkezik a miniszterelnök hatásköreivel. Az alárendeltjei tényleges hatalmát sem az általuk betöltött intézményes szereppel járó hatáskörök jelölik ki, hanem az, hogy az adott pillanatban melyikük áll közelebb a Vezérhez. Kásler Miklós miniszter elvben az egészségügy legfőbb kormányzati irányítója, de maga sem tudja, hogy miben dönthet ő, és mire kapott éppen felhatalmazást a Főnöktől, Palkovics innovációs miniszter és Pintér belügyminiszter, akik szintén nem tudhatják, hogy a nekik osztott lapokat mikor kapja meg valaki más. Sőt, a kormányzati pozíció még csak nem is szükséges feltétele annak, hogy valaki az államban hatalommal rendelkezzen: Simicska Lajos „csak" Orbán első számú oligarchája volt, amikor ő gyakorolta a tényleges fennhatóságot a Gazdasági Minisztérium fölött, és a Napi Gazdaság befolyás-

[412] Lásd Magyar Bálint: *A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libri 2014.

[413] Lásd Körösényi András: „Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon." *Politikatudományi Szemle* 26 (2017) 7-28.

barométere szerint Magyarország harmadik legbefolyásosabb személyiségének számított.[414] Aztán persze megtanulhatta, milyen sorsra jut, aki azt képzeli, hogy a vagyonával járó befolyást a saját jogán gyakorolja. A Vezér hol ezt, hol azt az emberét engedi közelebb magához mind az államigazgatásban, mind a nagytőkések köreiben, és elejti azt, aki túlságosan nagy befolyásra tesz szert. A hatalom két szegmense – a politikai és a gazdasági – a Legfőbb Vezető személyében kapcsolódik össze, rajta keresztül alkot egységes, átfogó rendszert.

Korábban mintha azt mondtad volna, hogy autokráciának a nem demokratikus rezsimek összességét nevezed. Ha jól értem, ez azt jelenti, hogy az »autokrácia« fogalma nem szükségszerűen tartalmazza a hagyományos jelentését, mely szerint egy egyeduralkodó önkényes uralmáról van szó. De az Orbán-rezsim ezzel a tulajdonsággal is rendelkezik.

Valóban, autokrácián Kornai Jánostól[415] – bocsánat – Kis Jánosig[416] olyan rezsimet szokás érteni, ahol a kormányhatalom minden más hatalmi ágat maga alá gyűrt: az alkotmányos fékek és ellensúlyok elvesztették függetlenségüket, és ezért sem az egyéni és kisebbségi jogokat, sem a szabad és tisztességes választások intézményét nem képesek megvédeni. Ez a definíció nem tartalmazza, hogy az uralom perszonalizált. A Deng Xiaoping és a Xi Jinping közötti időkben az első ember maximum kétszer öt évig tölthette be a tisztségeit, ezért uralma nem perszonalizálódhatott. De az autokratikus uralom lehet perszonalizált, és Xi vagy Orbán esetében tényleg az.

[414] Lásd „Itt a lista! Ők a leggazdagabbak és legbefolyásosabbak Magyarországon." *Napi.hu*, 2014. május 6. https://www.napi.hu/magyar_gazdasag/itt_a_lista_ok_a_leggazdagabbak_es_a_legbefolyasosabbak_magyarorszagon.580954.html.

[415] Lásd Kornai János: *Látlelet – Tanulmányok a magyar állapotokról*. Budapest: HVG-Könyvek 2017.

[416] Lásd Kis János: „Demokráciából autokráciába. A rendszertipológia és az átmenet dinamikája." *Politikatudományi Szemle* 28 (2019) 45-74. Újraközölve: Kis János: *Alkotmányos demokrácia*. Budapest: Kalligram 2019.

De ha Orbán kézben tartja a hatalmi gépezetet, akkor az ő életében remélhető-e változás? Évtizedeket a NER-ben leélni, rettenetesen nyomasztó perspektíva.

Az Orbán-rezsim stabilitása nem kikezdhetetlen. Ugyanazok az eszközök, amelyek a Vezér megkérdőjelezhetetlen egyeduralmát biztosítják, a rezsim stabilitását is próbára teszik. A kormányzati hatáskörök folyamatos összekuszálása révén elérhető, hogy minden vitás ügy a Főnök kegyeiért való versengésben dőljön el, de hatékonyan kormányozni így nem lehet. Gondoljatok csak az egészségügy összeomlására. Önkényes adókedvezményekkel és büntetőadókkal, tetszés szerint változtatgatható szabályokkal el lehet érni, hogy a gazdasági élet szereplői a Főnök elvárásaihoz igazodjanak, de hatékony piacgazdaságot működtetni ezen a módon nem lehet. A közpénzekből kistafírozott oligarchák biztos politikai segédcsapatai Orbánnak, de nem versenyképes vállalkozók. A rossz hatásfokú működést ideig-óráig ellensúlyozhatja az uniós eurómilliárdok beáramlása és – amíg tart – a nemzetközi konjunktúra húzóhatása, a folyamatos lecsúszást azonban ezek nem állítják meg.

A távoli jövőben egy nagy robbanás lehet ebből, de hogyan alapozza meg a politikai ellenállást a jelenben? A civil szervezeteket a rezsim szétveri, az ellenzéki pártokat becsatornázza egy álparlamentáris rendszerbe. Az ellenzék nem tud mást tenni, mint hogy a részvételével legitimálja a rezsimet: két választás között a parlamenti színjátékot, négyévenként pedig az előre eldőlt választásokat.

Hát igen, ebben a rendszerben az ellenzék dolga mérhetetlenül nehéz. De nem reménytelen. Nem igaz, hogy ne volna mozgástere. A két választás közti időszakban is van, és a választás idején is van. Két választás között arra használhatná a mandátumát, hogy leleplezze a parlamentáris formák hamisságát. Ha a kormányzó párt elszabotálja egy parlamenti bizottság munkáját, a hivatalos keretek közül kilépve ellenbizottságot lehetne felállítani. A plenáris üléssel szemben ellenplénumot lehetne tartani. Olyan törvényjavaslatokkal, amelyek a rezsim alapjait nem érintik, nem érdemes próbálkozni, úgysem érik el a választók ingerküszöbét. A rezsim alapjait érintő törvényjavaslatokat ellenben érdemes benyújtani, és amikor a Fidesz lesöpri ezeket az asztalról, az ellenplénum megszavazhatná őket, azzal, hogy a majdani demokratikus kormány programjának részei

lesznek. Az „alternatív parlament" üléseit jó pillanatokban ki lehetne vinni az utcára. Ezek csak ötletek, persze, de jelzik, hogy a biodíszlet-szerep eljátszása nem kényszer.

De még ebben az esetben sem látszik, hogy az ellenzéki politizálástól mi remélhető, hiszen a választásokat csak a kormányzó párt nyerheti meg...

Kétségtelen, az autokrácia olyan rendszer, ahol az örök kormányzó párt előbb-utóbb összenő az állammal, és a magángazdaságot is kézben tartja, a médiáról nem is beszélbe, a többit pedig elvégzi a választási szabályok manipulálása. A választásoknak mégis tétjük van, akkor is, amikor az autokrata hatalma még szilárd. Ilyenkor nem az a tétjük, hogy ki győz, hanem az, hogy a győztes mekkora győzelmet arat. A győzelem biztos, a mértéke nem biztos. Márpedig, ha a kormányzó párt többsége feltűnően csökken az előző választáshoz képest, az jelzi, hogy a rezsim támogatottsága visszaesőben van, ez a jelzés pedig megjósolhatatlan társadalmi-politikai folyamatokat indíthat el. A nagyjából változatlan mandátumfölénnyel megnyert választások és a parlamenti politika színjáték sikeres fenntartása a legitimitás látszatával ruházzák fel a rezsimet, de csak akkor, ha a kívánt eredmény biztosításához nem kell diktatórikus üzemmódra átállnia. Az olyan autokráciáknak, amilyen az Orbán-rezsim, pontosan abban rejlik az erejük, hogy szisztematikus, nyílt és durva erőszak nélkül is fenntarthatók: a diktatúra költségeit kiváltja a legitimitás látszata. De a gyengeségük is ebből következik. Az ellenzék a vereségből is győzelmet kovácsolhat, ha ügyes és eltökélt.[417]

Térjünk vissza a tárgyalásos rendszerváltás örökségéhez. Miért érdemes ápolni ezt az örökséget, ha a Fidesszel nem lehet érdemi tárgyalásokat folytatni a NER lebontásáról?

A tárgyalások egyik funkciója az, hogy a felek kölcsönösen elismerik egymást az új alkotmányos rend létrehozóiként és fenntartóiként – másképpen fogalmazva, a nemzet részeiként. A demokrácia jó működése feltételezi, hogy ez a kölcsönös elismerés valóra válik és megszilárdul. A '89-es kísérlet ebből a szempontból kudarcba fulladt, ám a feladat – mint már mondtam – éppen ezért velünk maradt. A tárgyalásokat azonban nem

[417] Lásd Kis János: „A tét." *Magyar Narancs*, 2017. december 21.

a Fidesszel kell majd lefolytatni, hanem azzal a középjobb párttal, amelyik a demokratikus jogállam talaján áll, és eséllyel pályázik a Fidesz mérsékelt szavazóinak elhódítására. Vele kell majd megtárgyalni, hogy milyen legyen a negyedik köztársaság, amiért az alkotmányos bal- és jobboldal közösen száll harcba. Hogy a Fideszből Orbán bukása után mi lesz: szétesik, idegen testként él tovább a demokratikus köztársaságban, vagy idővel magáévá teszi a demokrácia kultúráját, ezt ma még nem tudhatjuk. Csak annyit tudhatunk, hogy az a mérsékelt konzervatív párt, amelyikkel a demokrácia elveiben, írott és íratlan szabályaiban meg kell egyezni, jelenleg még nem létezik.

Ezek szerint a Jobbikot a középre húzódása után sem tartod mérsékelt konzervatív pártnak.

A Jobbik középre húzódását méltánylandó teljesítménynek tartom; a demokrata érzelmű magyarok csak örülhetnek neki. Fontos szerepet játszik, mert megköt a demokrácia táborában olyan szavazókat, akik nem megveszekedett antidemokraták, de szavazhatnának a szélsőjobbra is. Az is komoly előrelépés volna, ha a Jobbik-szavazók megtanulnák, hogy baloldali polgártársaik a köztársaság legitim részesei, különleges helyzetben akár egységfront is alkotható velük. A Jobbik közege azonban nem a konzervatív beállítottságú, polgári jobboldalé. A mérsékelt, konzervatív jobboldal pártja még hiányzik Magyarország mai politikai térképéről. Lehet, hogy a Fidesz e nélkül is legyőzhető, de az biztos, hogy a vele kiegészült ellenzékkel szemben nehezen tudná választás útján megőrizni a hatalmát, és a legitimitásnak még a látszatát is elveszítené. A közös küzdelem, a megállapodás a közös célokban pedig megteremthetné az alapot az alkotmányos bal- és jobboldal megbékéléséhez, ami az önkritikát is könnyebbé tehetné mindkét oldal számára.

Huszonhetedik beszélgetés

Tanárként – Részvétel a köztársaság alkotmányos kultúrájának formálásában – Munkaprogram – Az új marxistákhoz való viszony – A kapitalista demokrácia válsága – A piaci és a politikai globalizáció egyenlőtlen üteme és annak következményei – Albert Camus

Legutóbb az SZDSZ-hez való viszonyodról és politikai publicistaként játszott nyilvános szerepedről beszéltünk. Volt egy másik szereped is...

Igazándiból ez a másik volt a meghatározó 1991 után, és most már ez is marad.

1991 végén megváltál a pártelnöki tisztségtől, de nem a Filozófiai Intézetbe tértél vissza. A CEU, vagyis a Közép-Európai Egyetem tanára lettél. Hogyan történt ez?

A '90-es évek közepéig – bár fizetés nélküli szabadságon – az intézet munkatársa maradtam. Az igazat megvallva csak nosztalgiából ragaszkodtam a névleges jelenléthez, és 1995-ben már fel is bontottam volna a szerződésemet, de a frissen kinevezett igazgató, Nyíri Kristóf megkért, hogy maradjak; azt mondta, az intézet reputációját emeli a jelenlétem, még ha névleges is. Két évre rá egy létszámleépítés keretében mégis megszüntette az állásomat, amivel nem lett volna semmi baj, ha erről is beszél velem: inkább számoljanak fel egy fiktív munkakört, mint hogy eggyel több kutatót küldjenek el. De az állásom megszüntetéséről csak a felmondólevélből értesültem. Az elbocsájtott kollégákkal való szolidaritásból beszálltam a közös perbe, amit a munkaadó ellen indítottak, de az igazat megvallva engem csak szimbolikus veszteség ért – másodszor rúgtak ki az Akadémiáról –, mert az igazi otthonom már rég a CEU volt.

Hogyan kerültél a CEU-ba?

Rév István hívott, hogy szervezzem meg a Politikatudományi Tanszéket. Az első években a CEU-nak még nem volt rektora – minden képlékeny és ideiglenes volt akkoriban –, afféle igazgatóként István látta el a vezetői teendőket. Semmiből új világot alkotni csodálatos vállalkozás, a tanszék akkori hangulata visszahozhatatlan. Greskovits Béla, Tóka Gábor, a sajnos fiatalon elhunyt Csontos László és az akkor még a politikai filozófia rétjein bóklászó Huoranszki Ferenc voltak a húzóemberek, de az első évfolyamok egyikén nálunk volt diák Enyedi Zsolt is, aki később szintén kedves kollégám lett. Az évezred vége felé aztán Huoranszki Ferivel együtt részt vettem a Filozófiai Tanszék létrehozásában is, és attól fogva két tanszéken tanítottam egészen addig, amikor Orbán elűzte Magyarországról a CEU-t,[418] megelőlegezve az Akadémia lerablását és állami egyetemek „modellváltás" címen végrehajtott tönkretételét.

Disszidensből, aztán a demokratikus politika résztvevőjéből egyszer csak egyetemi oktató lettél. Hogyan ment a váltás?

Hát, bele kellett tanulni, mert a Rajk-kollégiumi két félévet és az egy év Amerikát leszámítva semmiféle tanári tapasztalatom nem volt. Körülbelül öt évbe tellett, amíg úgy érezhettem, hogy most már nagyjából jól csinálom. De addig is kaland volt, attól fogva pedig élvezet is.

Van tanári krédód?

Azt szerettem volna a diákjaimnak továbbadni, amit Márkustól tanultam. Az ő hihetetlen tudásával én persze akkor sem lettem volna felszerelkezve, ha nem jön közbe a közel két évtizedes szünet az akadémiai

[418] Az Orbán-kormány kezdeményezésére az Országgyűlés 2017 áprilisában módosítja a felsőoktatási törvényt, előírva, hogy csak az a külföldi egyetem folytathat oktatási tevékenységet Magyarországon, amelynek az anyaországában is van bejegyzett és akkreditált felsőoktatási képzése, és amelynek magyarországi működéséről az adott állam és a magyar állam között megállapodás születik. A törvénymódosítás csak az akkor már 25 éve Budapesten működő CEU magyarországi működésének jogi alapját számolja fel. A CEU a törvény nyomására a következő évben megszervezi akkreditált egyetemi képzését New York államban, azonban a budapesti képzésről szóló megállapodást, amelyet New York állam jóváhagyott, a magyar kormány a saját maga által megszabott határidőig nem írja alá. A „Lex CEU"-t az Európai Bizottság a luxemburgi székhelyű Európai Bírósághoz utalja, az EB 2020. október 6-ai határozatában kimondja, hogy az ellentétes a nemzetközi és az uniós joggal, és ezért meg kell semmisíteni. A döntés azonban elkésett: mire a bíróság meghozza a határozatát, a CEU már rég kénytelen volt áttelepíteni akkreditált oktatási programjait Bécsbe.

pályámon, mert ő a nyugati filozófia 2500 éves történetének minden korszakában otthonosan mozgott, tökéletesen beszélte mind a kontinentális, mind az analitikus filozófia nyelvét, és nem volt a kortárs filozófiai elméletnek olyan irányzata és fejezete, aminek belső vitáihoz valamilyen szinten ne tudott volna hozzászólni. Sok kiemelkedő filozófust ismertem meg a pályára való visszatérésem után, de Márkus elképesztő műveltségének egyikük sem jött a közelébe. Eleve nem remélhettem, hogy az ő lefegyverző filozófiai kultúráját közvetíthetem. Ráadásul, amikor az akadémiai világba visszatértem, döntenem kellett arról, hogy a kimaradt évtizedek után a még rendelkezésemre álló idővel hogyan gazdálkodom. Be kellett látnom, hogy vannak témák, amelyek izgatnának, de már nincs esélyem rá, hogy elmélyedjek bennük, ha az elsődleges érdeklődési területemen magabiztos tudásra akarok szert tenni. Kamaszkorom óta nyugtalanít az akaratszabadság és személyes felelősség problémája, a test-lélek probléma is érdekel, de ezekről – és a modern filozófia többi, alapvető fejezetéről – csak annyit olvastam most már, amennyi a választott, szűkebb szakterületem műveléséhez elengedhetetlennek tűnt.

Te a politikai filozófiára specializálódtál...

Igen, és itt, azt hiszem, sikerült is pótolnom a pótlandókat, úgyhogy az erőim koncentrálása jó stratégiának bizonyult. Mivel a politikai filozófia – kicsit leegyszerűsítve – a morálfilozófia elveit alkalmazza a politikára, ebben is el kellett mélyednem valamennyire, hosszú éveken át tanítottam is egy kurzust *Normatív etika* címen; *Az erkölcsök metafizikájá*ról és a *Grundlegung*ról[419] is vezettem olvasószemináriumot, ugyanígy Bernard Williams *Az etika és a filozófia határai*[420] című művéről, Tim Scanlon *Amivel egymásnak tartozunk*[421] című értekezéséről, és még egy csomó

[419] *Az erkölcsök metafizikája* (Metaphysik der Sitten): Kant egyik etikai főműve; *Grundlegung (Grundlegung der Metaphysik der Sitten*, Az erkölcsök metafizikájának alapvetése): *Az erkölcsök metafizikája* vezéreszméjének első összefoglalása.

[420] Bernard Williams: *Ethics and the Limits of Philosophy* (Etika és a filozófia határai). Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1985, a szisztematikus morálfilozófiai elméletalkotás kritikája.

[421] Thomas Scanlon: *What We Owe To Each Other* (Amivel egymásnak tartozunk). Cambridge, Mass.: Belknap 1998, a legnagyobb hatású modern kísérlet a morálfilozófia szerződéselméleti megalapozására.

más etikai műről is. No de a tanári krédómra visszatérve: Márkus tudását nem közvetíthettem, a megközelítését azonban igen. Ő arra igyekezett rávezetni minket, hogy a filozófiai szövegeket nagyon komolyan kell venni, a megértésük alapos elemzést kíván. Mielőtt állást foglalnánk, mondjuk, egy cikk tartalmáról, próbáljuk először tisztázni, hogy pontosan mit is állít, és főként, hogy a tézisei milyen – gyakran rejtett, kimondatlan – feltevéseken alapulnak. Ha vonzónak találjuk, ne bólintsunk rá elhamarkodottan, hanem kritikus szemmel vizsgáljuk át a premisszáit, azokat is, amelyeket a szerző elmulasztott kifejteni; ha nem rokonszenvezünk vele, akkor a lehető legnagyobb jóindulattal próbáljuk meg rekonstruálni az érveket, amelyek a tézisét igazolnák, és ezekkel vitázva próbáljuk cáfolni. Ezt az attitűdöt igyekeztem továbbadni a diákjaimnak. Kezdeményeztem egyébként, hogy Márkus kapjon külsős státust a Filozófiai Tanszéken, minden tanévben egy szemesztert töltött volna itt, kétszer el is jött, aztán sajnos feladta: fáradni kezdett.

A tanítási technikáit is követted?

Nem emlékszem rá, hogy különösebb technikai fogásokkal élt volna. Fennhangon gondolkodott, így késztette gondolkodásra a tanítványait. Ha állításokat tettünk, visszakérdezett. Vannak tanárok, akik előadás közben előre elkészített kérdéseket tesznek fel a hallgatóknak, mások az óra végén fenntartanak öt-tíz percet a hallgatók kérdéseire. Én ilyesmit nem nagyon csináltam. A kurzus elején megmondtam a diákjaimnak, hogy bármikor félbeszakíthatnak, ha kérdésük vagy ellenvetésük van, és ezt a következő egy-két órán elismételtem, aztán ment a dolog magától: az előadások is jóformán úgy zajlottak, mint a szemináriumok. Ha egy diák túl könnyedén intézte el a vizsgált szerzőt vagy nézetet, ellenvetéseket tettem, és kértem, hogy válaszoljon rájuk. Van egy passzus Gramsci börtönfüzeteiben, amelyre néha emlékeztettem a hallgatóimat. Buharint bírálva írja Gramsci, hogy a filozófiai vita szöges ellentéte a katonai hadműveletnek. A jó hadvezér a leggyengébb pontján támadja meg az ellenséget. A jó filozófus a legerősebb pontján támadja meg a vitapartnerét. Ennyi volt a nagy titok.

Van „iskolád"?

Ilyen ambícióim soha nem voltak. Igaz, súlyos világnézeti kérdésekben alaposan átgondolt meggyőződéseket vallok, ha pedig a tét nagy, és az

álláspontodat helyesnek tartod, akkor erős késztetést érzel rá, hogy megvédd, és másokat is meggyőzz a helyességéről. A tanári ethosznak óhatatlanul része a hittérítői törekvés. De van egy másik komponense is: a diák filozófiai ösztönei iránti tisztelet. Örültem, ha sikerült hatnom a tanítványaim gondolkodására, de az elsődleges célom mégiscsak az volt, hogy a legjobbat hozzák ki magukból. Mindenekelőtt azért szálltam vitába velük – és nem múlt el óra vita nélkül –, hogy nézeteik átgondolására, erősebb érvek keresésére bírjam őket. Hamar rájöttem, hogy ez nekem is jó, mert közben én is új ellenvetésekkel találkozom, új szempontokkal felszerelkezve közelíthetek a saját nézeteimhez. Úgyhogy az óráinkból rengeteget tanultam, az én nézeteim is formálódtak, nemcsak a tanítványaimé.

Azt tanítottad, amit kutattál is? A tanítványok voltak az első közönség, akiken a gondolataidat kipróbáltad?

Az első másfél évtizedben nem, a másodikban inkább igen. Így alakult.

Miért alakult így?

Még amikor a *Vannak-e emberi jogaink?* című könyvemről beszélgettünk, akkor mondtam el, hogy én az absztrakt filozófiai problémákba nem szoktam fejest ugrani; általában valamilyen konkrétabb problémahalmazzal kezdem, amellyel a gyakorlat szembesít. Előbb jönnek az alkalmazott filozófiai kérdések, és innen kapaszkodom egyre feljebb a magasabb elméleti régióiba. Azok a problémák, amelyek engem a kilencvenes években foglalkoztattak, elég szerteágazóak voltak: mit jelent, és mit kíván meg az állam világnézeti semlegessége, hogyan kell a demokratikus jogállamnak az olyan végső döntéseket szabályoznia, mint az abortusz vagy az eutanázia, hogyan kell kezelnie az azonos nemű emberek közti párkapcsolatokat, mi az, hogy egyenlő bánásmód, mi számít ember és ember közti diszkriminációnak, milyen kötelezettségek terhelik a többségi társadalmat egy sokszorosan hátrányos helyzetbe szorult kisebbség – nálunk történetesen a romák – integrálásáért, hogy egy párat említsek. Mind összefüggtek a köztársaság alkotmányos kultúrájának kiépülésével. Az akkori publicisztikámnak is ez volt az egyik legfontosabb szelete. Ez pedig nem nagyon illeszkedett a tanítási programomhoz. Voltak kisebb-nagyobb átfedések, politikafilozófiai kurzust azonban nem lehetett rájuk építeni.

Mit nevezel a köztársaság alkotmányos kultúrájának?

Az „alkotmányos kultúra" kifejezést Sólyom László honosította meg Magyarországon.[422] Elmondanám, hogy én mit értek rajta. Az alkotmány komplex valami, így az alkotmányos kultúra is az. Magában foglalja a törvényhozó és végrehajtó hatalom készségét, hogy tiszteletben tartsa mozgásterének alkotmányos korlátait. Magában foglalja, hogy az alkotmányban rögzített alapelvek – emberi és állampolgári jogok, egyenlő bánásmód, és így tovább – széles körben ismertek és elfogadottak. És még egy ennél nehezebb dolgot is magában foglal. Gyakran úgy van, hogy amíg egy alkotmányos elvet egészen elvontan fogalmaznak meg, addig az egyetértés maradéktalan, amikor azonban az a kérdés, hogy mit mond az elv egy konkrét problémáról, már megoszlanak a vélemények. Kevesen vitatnák, hogy minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, de mi következik ebből az abortusz vagy az eutanázia megítélésére nézve? Vagy: egyetérthetünk abban, hogy minden embert megillet a szólás szabadsága, de vajon a rasszista, gyűlölködő beszéd is védelmet élvez-e? Ki vonná kétségbe, hogy mindenkinek kijár az egyenlő bánásmód, de vajon azt is jelenti-e ez, hogy a többségi társadalomnak többletterheket kell vállalnia egy sokszorosan hátrányos helyzetbe szorult kisebbség felzárkózása érdekében? Ezek a kérdések heves vitákat gerjeszthetnek. Számos ilyen vitakérdés van, amiben – rövid távon legalábbis – nem tudunk egyetértésre jutni; ezért szorulunk rá, hogy legyen egy végső instancia, amely kimondja, hogy bármelyik félnek legyen igaza, mi az, amit mindenkinek kötelező szabályként kell elfogadnia. Része az alkotmányos kultúrának, hogy általános tisztelet övezi ennek az instanciának a döntéseit. De önmagában ez sem elég. Képzeljétek magatokat a vesztes helyzetébe. Jóhiszeműen gondolhatjátok, hogy nektek van igazatok, és mégis ellenetek ítéltek. Nem fogjátok-e azt gondolni, hogy a nyers túlerő győzedelmeskedett az igazság fölött?

[422] „Az Alkotmány fogalmi kultúrájának és értékrendjének át kell hatnia az egész társadalmat." Lásd a büntethetőség elévülési idejének visszamenőleges meghosszabbítását alkotmányellenessé nyilvánító, 11/1992. számú határozat indoklását.

Éppenséggel gondolhatjuk azt...

Mi több, szerintem joggal gondoljátok, ha a ti szempontjaitokat, a ti érveiteket meg sem hallgatták. Ahhoz, hogy ne kelljen így gondolnotok, tapasztalnotok kell, hogy a ti szempontjaitok és érveitek ugyanúgy meghallgatást nyertek, mint bárki másé. Tapasztalnotok kell, hogy mások – ha nem értenek is egyet veletek – elismerik a jogotokat a kérdezéshez, a szempontjaitok és érveitek előadásához, a meghallgattatáshoz. És nektek magatoknak is képesnek kell lennetek arra, hogy bárki mást ugyanígy a nyilvános vita legitim résztvevőjének tekintsetek, olyasvalakinek, akinek meghallgatással és válasszal tartoztok. Ez a kölcsönös elfogadás talán a legfontosabb összetevője az alkotmányos kultúrának. Mondhatjátok, hogy ez csak egy ideál, a legjobb létező demokráciák is távol állnak attól, hogy maradéktalanul teljesítsék. De az ideálok arra valók, hogy törekedjünk feléjük; az a demokrácia, ahol a kölcsönös elfogadásnak egy bizonyos minimuma sem valósul meg, szétesésre van ítélve.

Ennek a minimumnak a létrehozásában kívántál részt venni. Milyen feladatot tűztél magad elé?

Volt néhány ügy, amelyikhez filozófusként kompetensen hozzá tudtam szólni, és amelyek ugyanakkor égetőek voltak. Emlékezzetek például az abortusz kérdésére. A pártállami rezsim 1956 nyara óta igen megengedően szabályozta az abortuszt; 1973-ban valamit szigorítottak a szabályozáson, közvetlenül a rendszerváltás előtt azonban a szigorításokat visszavonták.[423] Már 1990-ben az AB-hez fordultak magzatvédők, hogy mondja ki a megfogant emberi élet sérthetetlenségét, és a katolikus egyház is mozgásba lendült, megszólalt a püspöki kar is. Határozatának[424] indoklásában az AB egyértelművé tette, hogy a bírák többsége rokonszenvezik a magzatvédő álláspontttal, egyenesen úgy fogalmazott, hogy ha a magzatot fogantatástól jogokkal – köztük az élethez való joggal – rendelkező emberi személynek nyilvánítanák, azzal teljessé válna a rabszolgafelszabadítással elindult emancipációs folyamat. Nem vállalta azonban, hogy ezt az alkotmányszöveg értelmezése alapján maga deklarálja, hanem úgy foglalt állást, hogy a magzat státusáról a törvényhozónak kell döntést hoznia, lehetőleg alkotmánymódosítás útján. Ugyanakkor részletes iránymutatást adott arra vonatkozóan, hogy milyen abortusztörvény minősül alkotmányosnak, ha a magzatot fogantatástól emberi személynek nyilvánítják, és milyen abortusztörvényt kell hozni akkor, ha a magzatnak nem tulajdonítanak emberi jogokat. Egyben leszögezte, hogy az előző rezsimtől örökölött szabályozás alkotmányellenes, mert a terhességmegszakítás alapvető jogokat érint, ezért törvényben kell szabályozni, márpedig a pártállam idején rendelettel szabályozták, és erre a megállapításra hivatkozva 1992. december 31-ei határidővel megsemmisítette a hatályos rendeletet. Az óra ketyegett...

Te pedig úgy gondoltad, hogy az ügy robbanásveszélyes.

Ez nagyon pontos megfogalmazás: úgy gondoltam, hogy az óra egy robbanószerkezettel van összekötve. Hogy miért? A rendszerváltás utáni Országgyűlés két oldala még olyan ügyekben is nagyon nehezen jutott kompromisszumra, amelyekben mindkét oldalnak módjában állt volna engedni. A világnézeti alapelveket érintő kérdések nem ilyenek, ezekben lehetetlen engedményt tenni az elvek feladása nélkül. Itt csak győzni vagy veszíteni lehet. Márpedig az abortusz kérdése világnézeti alapelveket érint. A magzatot vagy fogantatástól megilleti az élethez való jog, és akkor az abortusz előre eltervezett, szándékos emberölésnek minősül, vagy – legalábbis a terhesség korai szakaszában – nincsenek emberi jogai, és akkor az abortusz ideológiai alapú korlátozása a nő testi önrendelkezésébe való megengedhetetlen beavatkozás. Ezt a vitát kellett megpróbálni civilizált mederben tartani.

Hogyan volt ez megvalósítható?

A nők választási szabadságának védelmezői a magzatvédőket bigottnak szokták tartani, a magzatvédők pedig őket nihilistának, közömbösnek az emberi élet erkölcsi értéke iránt. Én nihilista szabadságvédőt nem ismertem, bigott magzatvédőt azonban igen, de abból indultam ki, hogy zsákutcába visszük az abortuszvitát, ha attól remélünk sikert, hogy

[423] A második világháború előtti magyar büntetőjogban a művi vetélés bűncselekménynek számított. 1945 után e rendelkezés alkalmazását egy időre felfüggesztették, majd feloldották, többek között a háború idején elkövetett tömeges nemi erőszak következményeinek enyhítése céljából. A Rákosi-korszakban azonban ideológiai és politikai okokból ismét a legszigorúbb abortusztilalmat vezették be. A növekvő politika válság közepette, hangulatjavító intézkedésként az abortusz teljes tilalmát egy megengedő szabályozás váltotta fel.

[424] 64/1991. számú határozat.

X vagy Y bigottságát leleplezzük. A magzatvédők álláspontja mellett is felhozhatók ugyanis komoly, tiszteletre méltó érvek, amelyek bigottság nélkül képviselhetők. Itt is Gramsci tanácsát követtem: a vitatott nézettel nem a legrosszabb, hanem a legjobb színvonalán kell megmérkőzni. Ez a stratégia nemcsak elméletileg termékenyebb, hanem politikailag is célravezetőbb, mert a másik oldalt is arra motiválhatja, hogy elismerje az álláspontod erkölcsi komolyságát. Mivel a liberalizmust egyébként is hajlamosak az erkölcsi nihillel, minden érték relativizálásával azonosítani az ellenfelei, Gramsci intelmének követését – hogy úgy mondjam – már csak önvédelmi szempontból is célszerűnek tartottam. Ezért mindjárt az abortuszvitába való bejelentkezéskor azzal a felütéssel kezdtem, hogy mindkét oldalon megfontolásra méltó, súlyos erkölcsi érvek sorakoznak.

Ez az abortuszról szóló könyved[425] bevezetője volt?

Ott is elhangzik ez az állítás, de nem arra gondolok. A könyv 1992 júniusában jelent meg. Fél évvel azelőtt, 1991 karácsonyán publikáltam egy cikket „Az abortusztörvény és a köztársaság morális egysége" címmel.[426]

Amikor ezt a cikket írtad, épphogy csak visszavonultál az MDF és az SZDSZ közti harcok első vonalából, és nem azzal a tapasztalattal a hátad mögött, hogy a méltányos megszólalás méltányos választ eredményez. Nem volt naivitás a részedről azt remélni, hogy pont a legkiélezettebb világnézeti ellentétekről fog kölcsönös elfogadáson alapuló vita kialakulni liberálisok és keresztény-nemzeti konzervatívok között?

Régi barátom, Szalai Pál is ezt kérdezte tőlem, amikor elolvasta a karácsonyi cikkemet. A megjelenés napján felhívott telefonon, gratulált – akkor még szokásban volt az ilyesmi –, aztán bánatosan éneklő hangján előadta a kételyeit. Már nem emlékszem, hogy mit feleltem neki, de arra emlékszem, hogy miért voltam bizakodó. Az alkotmányos kérdésekről szóló viták nem ugyanabban a közegben zajlottak, mint a napi politikai viták. A főszereplők jogászok voltak, a jogászi szakma részének tekintették magukat. Nemcsak a velük egyetértő közönséghez beszéltek, hanem a kollégáikhoz is; fontos volt nekik a jogásztársadalom elismerése. Ez

[425] Kis János: *Az abortuszról. Érvek és ellenérvek.* Budapest: Cserépfalvi 1992.

[426] *Magyar Hírlap*, 1991. december 24. Újraközölve Kis János: *Az állam semlegessége.* Pozsony: Kalligram 2015.

minden résztvevőre fegyelmező hatást gyakorolt, aki nem akarta eljátszani a szakma megbecsülését. Mondok egy példát. A magzatvédő tábor szellemi vezéralakját Jobbágyi Gábornak hívták. Egy asztalnál ültünk egy vitán a Jogtudományi Intézetben. Ő képviselte a tiltó álláspontot, én a nők testi önrendelkezésének a tézisét. Érkezésekor felém nyújtott egy kinyitható koporsóra függesztett kulcstartót, a koporsóban egy kis embrióval. Ez – mondjuk így – tapintatlan gesztus volt, amit természetesen elhárítottam. Ezután lezajlott köztünk egy nyílt, de tárgyszerű vita. Ahogy ilyenkor lenni szokott, az érvek és ellenérvek cseréje nem vezetett az álláspontok közeledéséhez. Hogy kinek voltak erősebb érvei és jobb érvelési technikája, azt most fedje homály. A vita vége felé ugyanaz a Jobbágyi, aki az elején egy kis embrió koporsójával akarta kijelölni a helyemet az asztalnál, azt mondta nekem: „János, te tulajdonképpen *majdnem* magzatvédő vagy." Amivel nem azt akarta mondani, hogy már-már osztom a nézeteit, hanem azt, hogy nem vagyok magzatgyilkos. Nem ért egyet velem, de elismeri, hogy a nézeteim nem erkölcstelenek.

És ez amiatt történt, hogy jogászok között voltatok...

Igen, de nem azért, mintha a jogászok különös anyagból lennének gyúrva, mint a kommunisták Sztálin szerint. A jogásztársadalomnak volt persze egy bizonyos vitakultúrája, voltak bizonyos belső civilizációs normái, de nem egyszerűen erről volt szó. Magyarország ezekben az években lakta be az alkotmányát. A laikus állampolgárok százezrei, talán milliói ekkor kezdték átélni, hogy szabadságjogaik vannak, joguk van a törvény előtti egyenlőséghez, joguk van ahhoz, hogy megköveteljék a hatóságtól a jogaik tiszteletben tartását, és hogy követelésük érvényesítésének garanciái vannak. Először volt írott alkotmányunk, amelynek a rendelkezéseit számon lehetett kérni az államon. Először vetették fel a politikai viták azt a kérdést, hogy vajon amit a kormányzat az állam hatalmával élve tesz, nem alkotmányellenes-e. És először volt alkotmánybíróságunk, amely ambiciózus határozatok sorában döntötte el ezeket a vitákat. Ez a felemelő tapasztalat is része volt a kilencvenes évek légkörének, nemcsak a gazdasági és társadalmi feszültségek és a politika korruptsága miatti rossz hangulat. S ha ez így volt a laikus állampolgárok sokaságával, akkor hatványozottan így volt az alkotmányos viták résztvevőivel. A legtöbben átéreztük ezt.

Az alkotmány lakhatóvá tétele elsősorban az Alkotmánybíróságtól függött.

Igen, és a bíróság teljesítményében kiemelkedő szerepet játszott Sólyom László, az AB első elnöke, aki a legtöbbet adta hozzá a bíróság alkotmányszemléletéhez, és aki a fellépésével elérte, hogy a többi hatalmi ág fejet hajtson a testület döntései előtt, noha semmifajta kényszerítő eszköz nem állt mögöttük. De Sólyom kiemelkedő antagonistája, Vörös Imre is maradandó nyomot hagyott az alkotmányról való gondolkodáson, elsősorban a különvéleményeivel. Kettejük között az idő múlásával elmérgesedett a viszony, aminek sajnálatos módon nyilvános jelei is lettek, de úgy alakult, hogy én mindkettejükkel jó kapcsolatba kerültem. Vörös Imre és köztem barátság alakult ki; Sólyommal nem lettünk barátok, de kölcsönös megbecsüléssel és rokonszenvvel voltunk egymás iránt.

Közös cikket is írtatok...

Igen, a szólásszabadság védelmében.[427] Természetesen akkor, amikor ő már nem volt alkotmánybíró, és még nem volt köztársasági elnök. A cikk megjelenése után kaptam tőle egy e-mailt, melyben beszámolt róla, hogy egy konzervatív barátja azt mondta neki: ez az írás nemcsak a tartalma miatt fontos; annak is nagy jelentősége van, hogy kik írták. Bizonyítja, hogy a két oldal között lehetséges értelmes párbeszéd. Sólyom később betette közös cikkünket a tanulmányai, publicisztikái, nyilatkozatai három vaskos kötetre rúgó gyűjteményes kiadásának második kötetébe.[428] A kiadványt ezzel az ajánlással küldte meg nekem: „Kis Jánosnak, örömmel emlékezve közös ügyeinkre, nagyrabecsüléssel." Én ezt szívesen értem úgy, hogy a „közös ügyeink" kifejezés nemcsak azokat az ügyeket fedi, amelyekben egyetértettünk, hanem azokat is, amikor vitába szálltam az általa jegyzett bírósági határozatokkal. Én úgy véltem, hogy az alkotmányos kultúra magában foglalja azt is, hogy az AB határozatai kritikus elemzés tárgyává válnak, nyilvános vita alakul ki róluk. A bírák nem felelősek sem a választóknak közvetlenül, sem választott képviselőiknek, döntéseik ugyanakkor megfellebbezhetetlenek – a törvényhozás legfeljebb alkotmánymódosítás útján írhatja felül őket, és nem kívánatos, hogy ez sűrűn megtörténjen. A nyilvános kritika az egyetlen módja – rövid távon legalábbis – a döntéseik fölötti kontrollnak. Kívánatosnak tartottam, hogy élénk vita övezze az AB határozatait, magam is többször kezdeményeztem ilyen vitát, vagy bekapcsolódtam a mások által indított vitába. Összefoglaló értékelést is írtam a Sólyom-bíróság hagyatékáról,[429] amely nem nélkülözte a kritikai megfontolásokat, miközben ügyelt rá, hogy világossá tegye: a testület művét a köztársaság kiemelkedő teljesítményei között tartom számon – alighanem ez volt a csúcsa a köztársaság intézményi teljesítményének.

A saját teljesítményeden belül hová helyezed azt, amivel a köztársaság alkotmányos kultúrájához hozzájárultál?

Ezt nem az én dolgom megítélni. Három könyvem tartozik ebbe a körbe. *Az abortuszról* harminc év után már csak történeti dokumentumként érdekes szerintem, de *Az állam semlegessége* és az *Alkotmányos demokrácia* tartalmaz eredeti meglátásokat, amelyek – számomra legalábbis – még nem vesztették el az időszerűségüket. Ezeket a munkáimat szeretem, és ma is foglalkoztatnak.

Hogyan élted meg ezt az új szerepedet? Arra gondolok, hogy a demokratikus ellenzék résztvevőjeként, aztán az SZDSZ tagjaként egy közösséghez tartoztál, elméleti szerzőként azonban magányos harcos vagy. Ez a változás milyen érzés volt?

Hát igen, a váltás személyes veszteséggel járt. A demokratikus ellenzék nagyon erős, nagyon intenzív közösség volt, a küzdőtársi, munkatársi, baráti és családi viszonyok egybefolytak, átfolytak egymásba. Az SZDSZ ahhoz már túl nagy és minden szervezeti kezdetlegességével együtt is túlságosan differenciált formáció volt, hogy ugyanazt nyújtsa, amit egykor az ellenzék, viszont cserébe rendkívüli módon kitágította az ember kapcsolatait. Nem beszéltünk róla, hogy milyen jó volt a párt helyi szervezeteinek rendezvényeire járni. Vagy milyen jó volt hetente egyszer találkozni a párt helyi szervezőivel – azokkal, akik el tudtak jönni a pesti irodánkba.

[427] Kis János–Sólyom László: „Az alkotmány és a szólásszabadság." *Népszabadság*, 2003. október 11.

[428] Lásd Sólyom László: *Documenta. Alkotmányjog.* Budapest: HVG-ORAC 2019.

[429] Lásd: Kis János: „Alkotmánybíráskodás a mérlegen." *Fundamentum* 3 (1999) 3. 5–29., 4. 5–25. Újraközölve: Kis János: *Alkotmányos demokrácia.* Budapest: Kalligram 2019.

Ezeket az alkalmakat még Béki Gabi kezdte szervezni, amikor az SZDSZ egy lepukkant lakást bérelt a Déri Miksa utcában.[430] Miután Amerikából hazajöttem, minden héten elmentem oda, és az elnökségem idején végig fenntartottam ezt a szokást: hétfőn este tartotta az ÜT az üléseit, és kedden délután 5-kor találkoztam a szervezőkkel. Hivatalosan velük, de bárki eljöhetett, akinek ideje és kedve volt, a Mérleg utcai székház 5. emeleti nagyterme – az OT ülésterme – mindig zsúfolásig megtelt. Szerettem ezeket a beszélgetéseket; a párt értelmiségi környezetét alkotó emberekkel számos más alkalommal is találkozhattam, de a nem értelmiségi tagjainkkal elsősorban itt, és ez jó volt. Később is jártam helyi szervezetekbe, és a keddi találkozókon is megjelentem időnként, de egyre ritkábban, és ezzel természetesen elvesztettem valami fontosat. Dehát nem lehet minden életforma előnyeit egyszerre élvezni, és hát az ellenzéki vagy a pártbéli létmódnak is megvolt az ára. És az sem igaz szó szerint, hogy magánnyos harcossá váltam volna. Sok más liberális is részt vett a köztársaság alkotmányos kultúrájának alakításában, köztük barátokra is szert tettem; Halmai Gábort, Majtényi Lászlót említeném – Lacit különösen tisztelem azért a rendíthetetlen küzdelemért, amit az alkotmányos kultúra életben tartásáért az Eötvös Károly Intézet vezetőjeként folytat –, és jó kapcsolatba kerültem fiatalabb jogászokkal, Szente Zoltánnal például, aki számos írásomról küldött tanulságos észrevételeket, vagy Győrfi Tamással, akivel a végső világnézeti kérdésekben maradéktalanul egyetértettünk, az alkotmánybíráskodásról azonban igencsak eltérően gondolkodtunk, így különösen sokat lehetett tanulni tőle. Külön kell szólnom Tóth Gábor Attiláról és Kovács Krisztáról, akiktől nemcsak gondolati impulzusokat kaptam, hanem egy nagyon meghitt barátságot is.

Maradt még egy elvarratlan szál, amihez szeretnék visszatérni. Onnan indultunk el, hogy az első másfél évtizedben mást tanítottál, mint ami kutatóként foglalkoztatott, a második tizenöt évben azonban már nem így volt. Az első periódusról hosszan beszéltünk. Beszéljünk most a másodikról!

[430] A VIII. kerület Déri Miksa u. 10-ben volt egy földszinti és első emeleti lakásban az SZDSZ első irodája; 1990 és 1995 között a hetilap-*Beszélő* szerkesztősége működött itt.

Rendben, de valamit még el szeretnék mondani az első időszak személyes hozadékáról. Az alkotmányos kultúrán való munkálkodás éveiben ugyanazon a terepen mozogtam, mint a társam, Judit. Csak a közelítésünk volt más: én elméleti emberként, ő inkább a gyakorlat embereként. Említettem már, hogy három barátjával ő alapította meg a TASZ-t[431] 1994-ben, melynek 2004-ig – a visszavonulásáig – az elnöke volt. Hatalmas átfedések voltak az érdeklődésünk között: a TASZ figyelmének a középpontjában álltak az élettel és halállal kapcsolatos alapvető jogok, az egyéni életmód megválasztásának szabadsága és a politikai szabadságjogok, melyekkel én is annyit foglalkoztam. Ebben az időben minden írásom első és legalaposabb kritikusa Judit volt, nemcsak a politikai írásaimé, mert azokat korábban is ő olvasta és bírálta meg elsőként. Nagyon jó idők voltak ezek a kettőnk közös élete szempontjából.

Akkor most rátérhetünk a következő időszakra? Hogyan találkozott ebben a másfél évtizedben a kutatás és a tanítás?

Úgy, hogy az elméleti érdeklődésem fokozatosan szintet váltott, lépésről lépésre haladtam az alkalmazott filozófiai problémáktól az egyre magasabb szintű háttérfeltevések felé. Ezzel párhuzamosan a kurzusaim is kezdtek három nagy, egymásra épülő tárgyra összpontosítani: demokráciaelméletre, a politikai autoritás–politikai kötelezettségek elméletére és az igazságosság elméletére. Az én szempontomból ezek a kurzusok már valóban arra szolgáltak, hogy újra és újra ráközelítsek egy készülő munka fogalmaira, alapvető megállapításaira és a köztük lévő összefüggésekre.

A politika mint erkölcsi probléma *már ennek a munkának a része?*

Igen is, meg nem is. Összefügg vele, fogalmi apparátusa részben ugyanaz. De a központi kérdése más. Azt a nehézséget elemzi, amellyel a politikai cselekvő szembekerül – kivált az, aki egy egész politikai közösség vagy az emberiség egy ennél is nagyobb része sorsára kiható döntéseket hoz. Nevezetesen, gyakran abban a súlyos dilemmában kell választania, hogy vagy megőrzi erkölcsi tisztaságát, de azon az áron, hogy nem teszi meg, amit vállalt tisztségénél fogva meg kellene tennie, vagy megteszi, amit tennie kell, de azon az áron, hogy – közkeletű kifejezéssel élve – bepiszkít-

[431] TASZ: Társaság a Szabadságjogokért, jogvédő szervezet. Az alapítótársak: Honecz Ágnes, Pelle Andrea és Tóth Gábor Attila.

ja a kezét. Ez a könyv arról szól, hogy magát a dilemmát hogyan kell leírni, mi az a tulajdonsága a politikának, ami rendre újratermeli a választási kényszert, miért nem tud szabadulni tőle a demokratikus politika sem, és mit lehet tenni demokráciában annak érdekében, hogy az elvárható politikai tett végrehajtásáért fizetendő erkölcsi árat, ha kiküszöbölni nem is, legalább mérsékelni lehessen. A probléma már akkor izgatni kezdett, amikor a demokratikus ellenzékben politizáltam. A kilencvenes években írtam róla először, de azzal a tanulmánnyal nagyon elégedetlen voltam. Aztán jött *A politika mint erkölcsi probléma*, melynek kétszer futottam neki, és csak második nekifutásra sikerült olyan könyvet gyúrni belőle, melyet a hibáival együtt ma is vállalni tudok.[432]

És miről szól az a munka, amelyik a tanításból nőtt ki?

Az *Alkotmányos demokrácia* Kalligram-féle, bővített kiadásában megjelent két tanulmányom – „Népszuverenitás" és „A többségi uralom dogmája ellen" –, ezek jelölik ki a fő csapásirányt. A többi egyelőre részletes óravázlatok formájában van meg. Ezekre fognak épülni a hiányzó fejezetek, amelyek részben az alapozást fogják megadni a már nyomtatást látott fejezetek számára, részben kiegészítik őket. A tervezett mű ideiglenes munkacíme: *A demokrácia liberális alapjai*. Ahogy most látom, három részből fog összeállni. Az első rész a liberális alapokról szól, mindenekelőtt az emberi személy erkölcsi státusáról, arról, hogy mi az erkölcsi státus, és mire jogosítja fel az alanyát, valamint arról, hogy miért és miben különbözik az emberek erkölcsi státusa a többi állatétól, és miért van az, hogy különböző adottságú emberek erkölcsi státusa nem különbözik. A második rész két pillérre épülne. Egyrészt – kortárs szerzőkhöz kapcsolódva, akik Kant nyomán a politikai autoritás erkölcsi szükségessége mellett érvelnek –, szóval Kant nyomán igyekezni fogok megmutatni, hogy a nagy lélekszámú, komplex társadalmaknak, amilyenekben az emberiség túlnyomó része ma él, nemcsak célszerűségi, hanem erkölcsi megfontolásokból is szükségük van államra. Ez is centrális gondolata a liberális elméletnek. Ha ezt a két liberális tézist – az embereket megillető erkölcsi státus egyenlőségének és a szuverén autoritás erkölcsi szükségességének

[432] A könyv első kiadása 2004-ban jelent meg az Irodalom Kft. kiadásában. Második, átdolgozott és bővített kiadás a Kalligramnál látott napvilágot 2017-ben.

a tézisét – összerakjuk, akkor ütközünk bele a liberális politikai elmélet nagy problémájába: az állam, miközben erkölcsileg szükséges intézmény, ugyanakkor erkölcsileg problematikus intézmény is.

Amiatt, hogy az államhatalommal vissza lehet élni?

Amiatt is, de egy ennél mélyebb okból is. Ha senki soha nem él vissza az állam hatalmával, az állam fennhatósága erkölcsi szempontból akkor is problematikus marad. A morális státus egyenlősége magában foglalja, hogy az egyének közti viszonyok szimmetrikusak: amit az egyik megtehet a másikkal, azt a másik is megteheti övele, és amit az egyik köteles megtenni – vagy nem tenni – a másikkal szemben, azt a másik is köteles megtenni – vagy nem tenni – vele szemben. Az állam és a neki alárendelt polgárok közötti viszony ezzel szemben aszimmetrikus: az állam – tisztségviselői útján – kötelező előírásokat ad az egyes polgároknak, a polgár nem adhat kötelező előírásokat az államnak, illetve a tisztségviselőinek; az állam – tisztségviselői útján – kényszert alkalmazhat előírásai betartatása érdekében, a polgár köteles eltűrni a jogszerűen alkalmazott állami kényszert, ő maga pedig senkivel szemben nem alkalmazhat kényszert az állam előzetes jóváhagyása nélkül. Ebben a problémában végződik tehát az egyik pillér, ezt a problémát kell áthidalni egy másik pillér segítségével. A korai liberalizmus – nevezetesen Locke – a demokratikus eszme bevonása nélkül próbálta összeegyeztetni az erkölcsi státus egyenlőségét a szuverén autoritás nélkülözhetetlenségével: az egyén beleegyezésétől tette függővé szuverén jogát az utasításra és szankcionálásra. De már Hume rámutatott, hogy a beleegyezési elmélet nem működik. Én amellett fogok érvelni, hogy az áthidaláshoz szükséges pillér a demokrácia elmélete, mely megmutatja, hogy az állam és a polgárok közötti viszony aszimmetriáját az állam demokratikus működése és csakis az képes ellensúlyozni: a liberális elméletnek szüksége van a demokráciára ahhoz, hogy összhangba hozhassa a szuverén autoritás tényeit az erkölcsi státus egyenlőségének elvével. Ennek a pillérnek a váza található meg a népszuverenitásról és a többségi dogmáról szóló tanulmányokban. Demokráciában a polgár – mint egyén – alá van rendelve az állam hatalmának, a polgárok közösségének tagjaként – a többiekkel együtt – azonban ő gyakorol fennhatóságot az állam fölött. Az állampolgári közösség tagjai között horizontális egyenlőség valósul meg, a közösség egésze és az állam tisztségviselői

pedig a vertikális egyenlőség viszonyában állnak egymással. Ez a demokrácia legfontosabb tulajdonsága, ami miatt okunk van önmagáért (nem csupán más szempontokból hasznos hatásai miatt) értékelni.

Mit jelent a demokratikus egyenlőség a gyakorlatban?

Azt, hogy a konfliktusokat nem az erőfölény dönti el. Hanem egyrészt nyilvános vita, érvek és ellenérvek cseréje, a következő lépésben pedig szavazás. Ez két olyan eljárás, amely a polgárok közti kölcsönös tiszteleten alapul. Mindenkinek elismerik a másokéval egyenlő jogát, hogy a nézeteit nyilvánosságra bocsájtsa, és azt a jogát, hogy a kollektív döntésekben másokéval egyenlő szavazattal részt vegyen. Mindamellett a nyilvános vita és a kollektív döntések logikája különbözik, amiről a demokrácia elméletének számot kell adnia. A vitában álló felek célja, hogy meggyőzzék egymást, közös álláspontra jussanak. Ezt a célt ritkán sikerül maradéktalanul elérni, ezért van szükség szavazásra, de a cél mégis az egyetértés. A szavazás célja ugyanakkor nem lehet más, mint az egyik álláspont győzelme a másik fölött. A demokrácia egyszerre kooperatív és kompetitív politikai vállalkozás. Elméletének számot kell adnia erről a kettősségről, és a tervezett munka második részét ez a vizsgálódás zárja majd le.

És akkor a harmadik rész...

A demokrácia egy ideál, amihez a létező demokráciák többé-kevésbé közelítenek. Ez fölveti a kérdést, hogy mi a viszony ideál és valóság között. A kérdés mindig aktuális, de különleges súlya van azokban az időkben, amikor – mint napjainkban is – a létező demokrácia válságos időket él. A harmadik rész arról fog szólni, hogy mi a jelentősége a demokratikus ideálnak a valóságban létező demokrácia megértésében és kritikájában, és szándékaim szerint a demokrácia mai válságával kapcsolatban is megfogalmaz majd gondolatokat.

Korábban több alkalommal érveltél amellett, hogy a demokráciának nem lehetséges illiberális változata. Most viszont mintha azt mondanád, hogy a liberalizmusnak nem lehetséges nem demokratikus változata.

Mindkettőt állítom. Egyfelől az a véleményem – és a tervezett könyv ezt a megfontolást fogja alaposabban kifejteni –, hogy a liberalizmus morális alapjai és politikai tézisei közti feszültség a demokrácia közbeiktatásával – és csakis azzal – oldható fel. Amiből egyenesen következik, hogy nem

demokratikus rezsimek nem alkalmasak a liberális eszme konzisztens megvalósítására. Másfelől megmutatom, hogy illiberális rezsimek nem lehetnek demokratikusak. A liberális demokráciáról úgy szokás beszélni, mintha a demokrácia típusának liberális altípusa volna, az egyik lehetséges altípus más – illiberális – altípusok mellett. Ez durva félreértés. A kérdés az, hogy mi a demokrácia; erre a kérdésre van egy válasz, amit a liberális politikai elmélet ad, és vannak ezzel összeegyeztethetetlen, illiberális elméleti válaszok. A demokrácia liberális felfogása és az illiberális felfogás nem egymás mellé rendelhető altípusok, hanem egymás elméleti riválisai, mint a darwini evolucionizmus és a kreacionizmus. Ha a darwini evolucionizmus igaz, a kreacionizmus hamis, és viszont. Ugyanez a helyzet a demokrácia liberális és illiberális felfogásának viszonyával. Kétségtelen, a liberális válaszból az következik, hogy a demokratikus berendezkedés nem szorítkozhat a képviseleti kormányzás intézményeire: nincs demokrácia jogállami garanciák, hatalommegosztás, fékek és ellensúlyok finomra hangolt rendszere nélkül. De a hatalommegosztással és joguralommal korlátozott, képviseleti kormányzat nem a demokrácia egyik alfaja: ez *a* demokrácia.

A nyolcvanas–kilencvenes évek a demokratizálódás évtizedei voltak az egész világon. Az ezredforduló tájékán megfordult a tendencia. Konszolidálódott demokráciák is autokráciává váltak, elsőként éppen Magyarország. Beszéltünk róla, hogy szerinted miért ment ilyen messzire nálunk a demokrácia „dekonszolidációja", de most azt szeretném megkérdezni, hogy te személyesen hogyan éled meg az autokratikus fordulatot? Vereséget szenvedtél? Megbukott az ügy, amire feltetted az életedet?

A demokratikus ellenzék résztvevőjeként az emberi jogokért és a politikai pluralizmusért küzdöttem. Az SZDSZ tagjaként részt vettem a demokratikus köztársaság megteremtésében. Kutatóként és publikus gondolkodóként a köztársaság alkotmányos kultúrájának létrehozásában játszottam valamelyes szerepet. A köztársaság az én életem műve is volt, és meg lett semmisítve, nincs. Hogy ez vereség-e a számomra? Hát hogyne volna vereség! Igen, az ügy, amire – ahogy mondod – feltettem az életemet, ez az ügy Magyarországon vereséget szenvedett, egy darab időre elbukott. De, hogy megbukott volna, azt nem mondanám. A megvalósítási kísérlet nem végződött győzelemmel, ez azonban nem jelenti, hogy a cél ne lett

volna méltó a megvalósításra. A rendszerváltás a reformkorral kezdődő nagy nekirugaszkodások egyike volt, egy a nagy kísérletek közül, hogy Magyarország modern, nyugatias, liberális és demokratikus országgá legyen. Egyik nekirugaszkodás sem volt teljesen sikeres, de egyik sem múlt el nyomtalanul. A harmadik köztársaság hagyatéka sem fog nyomtalanul eltűnni. A következő nemzedékeknek át kell majd gondolniuk, hogy mi hiányzott az autokratikus áttörés megelőzéséhez, hogy mit lehet a külső és belső adottságok számlájára írni, és mi az, amit legközelebb másképp kell csinálni. De azt is át kell gondolniuk, hogy mi az, ami a köztársaság hagyatékából maradandó, ami folytatásra érdemes.

Nem sok jele van annak, hogy a NER ellenzéke – különösen a fiatalabb generáció – a köztársaságot folytatandó hagyománynak tekintené.

Ezt fájlalom, de nem csodálkozom rajta. A köztársaságot nem külső hatalmak számolták fel, és nem is polgárháborúban semmisült meg. Ellenségei politikai győzelmet arattak fölötte, amire nem kerülhetett volna sor, ha a támogatói nem járatják le magukat, és nem hátrálnak ki mögüle. Hagyatékának értékelése során erről is számot kell majd adni. Nem hiszem azonban, hogy lehetséges volna újabb, sikerre esélyesebb demokratikus fordulat Magyarországon, ha annak végrehajtói nem vetnek számot azzal, ami a köztársaság hagyatékában értékes és folytatandó.

A köztársaság hagyatéka a liberális demokrácia és a kapitalizmus. Mindkettő világméretű válságban van. A rendszerváltáskor nem számoltatok ezzel a válsággal. Sziklaszilárdnak hittétek azt a nemzetközi rendszert, amelyiknek Magyarországot a részévé akartátok tenni. Ezzel nem kell utólag számot vetni?

De igen. A világméretű válság, amelyre utalsz, minden bizonnyal hozzájárult a köztársaság erkölcsi alapjainak megrendüléséhez. Az ezredforduló után a demokrácia támogatottsága a nyugati világ egészében megrendült, erodálódott a rendszert fenntartó középpártok választói tábora, intézmény- és elitellenes mozgalmak törtek be a politikai arénába. Vitán felül álló alapelvek váltak vitatottá. Ez a tendencia jól érzékelhetően országhatárokon át terjedt és terjed továbbra is. A kérdés azonban az, hogy mi következik ebből. Tegyük fel, hogy 1989-ben előre látjuk a tizenöthúsz évvel később kibontakozó válság bekövetkeztét. Mit kellett volna másképp csinálnunk? Liberális demokrácia és kapitalista piacgazdaság

helyett valami mást kellett volna teremtenünk? Ehhez ismernünk kellene a kapitalista demokrácia vonzó és megvalósítható alternatíváját. Nem zárnám ki, hogy elgondolható ilyen alternatíva – de még senki nem állt elő vele. Amíg ez a helyzet, addig azért kell küzdenünk, hogy a kapitalista demokrácia váljon egalitáriusabbá és élhetőbbé.

Európában és Amerikában, sőt Magyarországon is megint vannak követői Marxnak, akin a te nemzedéked túllépett. Te hogyan viszonyulsz a marxizmus újabb reneszánszához?

Egy kitűnő, bár a szakmai körökön kívül nem túlzottan ismert liberális filozófus, Brian Barry[433] írta az ezredfordulón, hogy a liberalizmus számára nagy veszteség a marxizmus lehanyatlása. A marxista kritika Barry szerint ösztönzőleg hatott a liberalizmusra; az igazságtalanság, elnyomás, diszkrimináció olyan tényeire hívta fel a figyelmet, amelyeket a liberálisok maguktól csak késlekedve vettek volna tudomásul. Egyetértek vele: a liberálisoknak volt mit meríteniük a marxista kritikából, és a színvonalas marxista kritikából ezután is lesz mit tanulnunk. Persze véleményem szerint a marxisták is jól tennék, ha komolyan vennék nézeteik liberális kritikáját. Szóval, érdeklődéssel igyekszem követni az újabb marxista és általánosabban a szocialista irodalmat. Három lépésben szoktam kérdéseket feltenni a szocialista szerzők írásainak. Először azt kérdezem, hogy mit mondanak a liberalizmus erkölcsi alapvetéseiről: az emberek morális egyenlőségéről, az emberi jogokról, az egyén autonómiájáról. Ha a liberalizmust ezekkel az alapvetésekkel együtt utasítják el, akkor nem sok dolgom van velük. Ha az erkölcsi alapokat elfogadják, bár radikálisabb értelmezést kívánnak adni nekik, akkor tovább lépek, és a gyakorlati programjukra kérdezek rá: adottnak veszik-e a liberális demokrácia intézményi kereteit – versengő többpártrendszer, független bíróságok, jogállam, alkotmányosság –, és tovább demokratizálnák a rendszert, robusztusabb szerepet biztosítva az állampolgári részvételnek, vagy a liberális demokráciát egy másik politikai rendszerrel kívánják felváltani. Az utóbbi esetben megkérdezem, hogy ez a rendszer hogyan is festene. Ugyanígy járok el a kapitalizmushoz való viszonyukkal is.

[433] A marxizmusról szóló megjegyzését lásd Brian Barry: *Culture and Equality* (Kultúra és egyenlőség). Cambridge, Mass.: Harvard University Press 2001, 3–4.

És mit látsz?

Azt látom, hogy a magukat marxistának vagy tágabban szocialistának valló szerzők két csoportra oszlanak. Egy részük valójában a kapitalista demokrácia reformjára tesz javaslatot. Azok viszont, akik a kapitalista demokráciát mindenestül elvetik, semmit nem mondanak arról, hogy az alternatív gazdasági-politikai rendszer hogyan festene. Na persze Marx is azt állította magáról, hogy nem az ő dolga recepteket gyártani a jövő lacikonyhája számára. De vigyázat! Ő csak a részletek kidolgozásától zárkózott el. Volt valamilyen vázlatos elképzelése arról, hogy a kommunista társadalom hogyan fog működni, és ezt minden szociáldemokrata álmából ébresztve is azonnal fel tudta mondani. Állam, jog nem lesz, a termelőeszközök társadalmi tulajdonba mennek át, a millió egyéni döntést összehangoló piac utólagos korrekcióinak helyét átveszi a racionális, központi tervezés, melyben a társult termelők rotálva vesznek részt, ami a politikát is feleslegessé teszi, a versengő többpártrendszerrel és a képviseleti kormányzással együtt. Ez az elgondolás nagyon absztrakt volt, de mégis alkalmas a megvitatásra. Ki lehetett mutatni róla, hogy csak durva elnyomás tarthatja fenn. Amiből természetesen nem következik, hogy a szocializmusnak nem lehetséges más, vonzó és működőképes modellje. Nem zárható ki eleve, hogy lehetséges. Csakhogy a mai „igazi" szocialisták semmilyen vitára alkalmas modellel nem állnak elő, még olyannal sem, amilyent Marx vázolt. Nem beszélnek arról, hogy ha a liberális demokrácia és a kapitalista piacgazdaság tökéletlen, javításra szoruló, de mégiscsak működő intézményeit felszámolják, akkor lesz-e bármi, ami védje az emberek jogait, és a gazdasági rendszert az igényeikhez igazítsa, másszóval, a radikális rendszerelutasítás nem vezet-e ugyanoda, ahová Marxnál vezetett. Ettől még a kapitalizmussal és a liberális demokráciával szemben megfogalmazott kritikájuk érdekes és termékeny lehet. De nem következik belőle, hogy a kapitalizmus és a liberális demokrácia teljes elvetése jobb világot teremtene, mint amilyen a bolsevik diktatúra volt.

Alkotmányos demokrácia című könyved első kiadása[434] abban a biztos tudatban keletkezett, hogy a liberális demokrácia intézményei szilárdan állnak. A könyv új kiadásának[435] előszava tényként állapítja meg, hogy a liberális demokrácia válságban van, és ezt a válságot a kapitalizmus diszfunkcióival magyarázza.

A liberális demokrácia az ismert világban a kapitalista piacgazdaság együtt, vele összefonódva fonódva alkot egy átfogó gazdasági-politikai rendszert. A kapitalizmus állami szabályozásra szorul: nem működik precízen kidolgozott tulajdonjog, szerződési jog, munkajog, kártérítési jog nélkül. A kapitalizmus milyensége nem kis mértékben jogi infrastruktúrájának milyenségétől függ, vagyis attól, hogy az állam hogyan szabályozza, ez pedig természetesen függ a politika milyenségétől, attól, hogy az állam útján kinek az akarata érvényesül. Ugyanakkor a liberális demokrácia milyensége is függ gazdasági infrastruktúrájának milyenségétől. Nem véletlen, hogy a liberális demokrácia fénykora egybeesett a jóléti kapitalizmus fénykorával, a II. világháborút követő három-négy évtizeddel.

A jóléti kapitalizmus leépítése Reagannel és Thatcherrel kezdődött. Már egyikük sem él, és az általuk meghirdetett gazdaságpolitika elvesztette a népszerűségét, de a kapitalista demokrácia válsága még mindig tart.

Érzésem szerint nem is fog lezárulni a belátható jövőben. Talán a fiaink sem fogják látni a végét.

A 2008-as pénzügyi válság elhúzódó hatásai miatt?

Nem erre gondolok. A hitelpiacok összeomlása egy néhány év alatt felszívódó sokk volt. Azok a közgazdászok, akiknek a véleményére adok, azt mondják, hogy az összeomlás elkerülhető lett volna a hitelügyletek szigorúbb szabályozásával. Az én szemem előtt lebegő jelenség nem egyszeri sokk; hosszabb távon fejti ki a hatását. Úgy hívják: globalizáció. A globalizációnak manapság nagyon sok ellensége van; én a híve vagyok. Azokkal értek egyet, akik progresszív tendenciát látnak benne. Van azonban egy veszélyes tulajdonsága, amely máris sok bajt okozott, ez pedig a féloldalasság. A piacok globalizálódása vihariramban zajlik, ami nélkülözhetetlenné teszi a politikai globalizációt, vagyis állam fölötti intézmények létrehozását, amelyek követik a piacok terjeszkedését, és gyakorolni tudják a politikai kontrollt azokon a szinteken, ahová a nemzetállamok

[434] Kis János: *Alkotmányos demokrácia*. Budapest: Indok 2000.

[435] Budapest: Kalligram 2019. Bővített kiadás.

keze nem ér el. A politikai globalizáció is meglepő gyorsasággal haladt a II. világháború vége óta. Most éppen elakadt, és – valószínűleg csak átmenetileg – visszájára fordult, azonban a piaci globalizációhoz képest a felívelő szakaszában is csigalassúságú volt a tempója. A piaci információk, de a befektetések is hihetetlenül gyorsan mozognak országok és kontinensek között. Tízezer kilométer távolságra lévő ügyfelek képesek szerződésre lépni, anélkül, hogy bármelyikük elhagyná az irodáját. Egy kattintással dollármilliókat lehet az egyik kontinensről a másikra átutalni. Minél mozgékonyabb a tőke, annál könnyebben vonja ki magát az államok fennhatósága alól. Ember legyen a talpán, aki egy-egy nemzetközi céghálóról meg tudja mondani, hogy melyik állam fennhatósága alá tartozik, vagy egy bizonyos termékről, hogy melyik országban állították elő.

És ez tenné szükségessé az állam fölötti politikai intézményeket...

A fejlett kapitalista országokban a bérmunka jogi infrastruktúrája évszázadok harcai nyomán épült ki. Az állam meghatározza a minimálbért és a maximálisan elvárható munkaidőt, tiltja a gyerekmunkát, egészségügyi normákat alkalmaz a munkahelyekre, a munkáltatókat arra kötelezi, hogy társadalom- és betegbiztosítási járulékot fizessenek az alkalmazottaik után, és így tovább. Ehhez jöttek a jóléti kapitalizmus virágkorában az aránylag magas és progresszív adók, amelyekből a szociális védőháló fenntartásától az állami iskolák finanszírozásáig egy csomó egalitárius intézmény működését jó színvonalon biztosítani lehetett. Ez az időszak az egyenlőtlenségek látványos csökkenésének kora volt. A globalizáció felgyorsulásának évtizedei a trend visszafordulását hozták magukkal. A fejlett kapitalista országok összességében morálisan elfogadhatatlan méretekben nőtt az egyenlőtlenség.

De ugyanakkor csökkent az egyenlőtlenség a fejlett és a fejlődő országok között. A globalizáció látványos fejlődést indított el egy sereg szegény, elmaradott országban. Milliók emelkedtek ki a nyomorból.

Egyebek között ezért tekintem a globalizációt progresszív jelenségnek. Kétségkívül rendkívüli mértékben növeli az erőforrások felhasználásának hatékonyságát. A hatékonyság növekedése azonban nem minden. Ugyanilyen fontos, hogy a többletek méltányosan legyenek elosztva az emberek között, ne csak egy-egy országon belül, hanem globális méretekben is.

A globalizáció féloldalassága azonban súlyos következményekkel jár az érintettek tárgyalási pozícióira nézve. A transznacionális cégek különböző lábaikkal különböző jogrendekben állnak. Előszeretettel vándorolnak oda, ahol alacsonyabbak a bérek és az adóterhek, lazábbak a környezetvédelmi és munkavédelmi előírások, ahol az állam nem garantálja a munkavállalók szervezkedési jogát. Az ő jelenlétük globális, a tárgyalófelek helyiek. Ez mindenütt óriási alkufölényt biztosít a számukra. A fejlett országokban kibújhatnak a jóléti állam adóterheinek viselése alól. A fejlődő országokban is jelentős adókedvezményeket tudnak kialkudni, és a jogi normák szigorításának is ellenállhatnak. Nem csoda, hogy a globalizáció globális népszerűtlenségben szenved. Csakhogy az ellene való lázadás sehova nem vezet. A tendencia megfordíthatatlan, a globalizálódó tőkét a nemzetállamok külön-külön nem hajthatják vissza a kontrolljuk alá. Erre csak olyan politikai intézmények lehetnek képesek, amelyek maguk is átnyúlnak az államhatárokon.

De miért olyan lassú a politikai globalizáció?

A piacok globalizációja jórészt spontán folyamat, amit egyfelől a technikai fejlődés, másfelől a kapitalista vállalkozók és beruházók közti verseny hajt előre. A politikai globalizáció nem tud spontán folyamatként lezajlani, ehhez magas szintű politikai döntésekre van szükség. Csakhogy az államok féltékenyen őrködnek szuverén jogköreik fölött, a polgáraik pedig nagyon lassan szoknak hozzá a gondolathoz, hogy más nemzetekkel egy politikai közösséget alkossanak. Persze az emberek is mozognak az országok és kontinensek között, egyre többen vállalnak munkát külföldön, aminek következtében végbemegy egy lassú közeledés és keveredés, de ez a tendencia sem egyértelmű, mert a mozgás aszimmetrikus: túlnyomórészt a kevésbé fejlett országokból a fejlettebb országok felé tart, ami feszültségeket generál, különösen olyankor, ha hirtelen nagy embertömegek jelennek meg a határokon, mint a 2015-ös európai menekültválság idején.

A menekültválság az állam fölötti intézmények gyengeségére is példa. Az Európai Unió kialakított egy kötelező kvótarendszert a menekültek tagállamok közötti elosztására, de a kvótákat soha nem lehetett életbe léptetni.

Nekem a politikai globalizációval szembeni ellenállás a Brexitet juttatja eszembe: a britek többsége – egy csekély, de azért egyértelmű többség – úgy érezte, hogy az uniós tagság az Egyesült Királyság nemzeti önrendelkezésének végét jelenti, amibe nem lehet beletörődni. Ha nemzeti önrendelkezésen a nemzetállamok korlátlan szuverenitását kell érteni, akkor ez a félelem megalapozott, bár egy letűnt kor iránti nosztalgia fejeződik ki benne. Ha azonban a nemzetállamok és a nemzeti kultúrák fennmaradását kell érteni rajta, akkor alaptalan: ameddig a történelem előrelátható, a globális intézmények nemzetállamok fölött fognak emelkedni. A liberális demokrácia mai válsága tulajdonképpen egyszerre tükrözi azokat az anomáliákat, amelyeket a globális kapitalizmus a globális politikai intézmények hiánya vagy gyengesége okán produkál, és a politikai globalizációval szembeni ellenállás okozta zavarokat. Attól tartok, hogy ezek az anomáliák és zavarok hosszú ideig velünk fognak maradni. Veszélyekkel teli korszak kezdetén vagyunk.

Milyen veszélyekre gondolsz? A régebbi demokráciák is a mi köztársaságunk sorsára juthatnak?

Nyugaton jelenleg csak az Egyesült Államok van a veszélyzónában. Az Egyesült Államok persze nem a Nyugat perifériája; ami ott történik, az egész demokratikus világra kihat. De úgy vélem, hogy ha Trump bukik – amit valószínűnek tartok –, akkor az autokratikus áttörés veszélye elhárul. Ezért inkább zavaros időkre számítok, amikor a politikai globalizáció annál is nehezebben lesz kivitelezhető, mint normál időkben. A legsúlyosabb veszélynek azonban a klímaválság tűnik, mert annak a feltartóztatása nem tűr halasztást, és nem világos, hogyan jön össze a közeljövőben egy jobb klímaegyezmény a párizsinál, amelyet már akkor elégtelennek minősítettek a szakértők, amikor Trump még nem mondta fel.

Ez pesszimista diagnózisnak tűnik.

Egy idegen megszólította Camus-t a Franciaország elleni német hadjárat kezdetén. Azt kérdezte: nem gondolja-e, hogy a németek győzelme elkerülhetetlen. Az író ezt válaszolta: „Ha Ön szerint elkerülhetetlen, akkor Ön már bele is nyugodott, hogy semmit nem fog tenni." Camus egyre közelebb áll hozzám; etikájában a saját ösztöneimre ismerek. Tudatában vagyok, hogy minden győzelem részleges; azzal is tisztában vagyok, hogy a progresszióval párhuzamosan új rosszak és új igazságtalanságok is felütik a fejüket; gyakran épp a progresszív vívmányok mellékhatásaként. De ez nem ok arra, hogy feladjuk az értékeket és elveket, amelyek fényében a javulást javulásnak, a romlást pedig romlásnak látjuk, és ne vívjuk meg azt a harcot, amelyet éppen meg kell vívni, azokkal az eszközökkel, amelyek éppen a rendelkezésünkre állnak. Most rossz időket élünk, de most is van cselekvési tér. Nemcsak keletkeznek, el is buknak autokráciák napjainkban is. Már nem hihetünk az emberiség e világi üdvözülésében, de az elkárhozását sincs okunk végzetnek tartani. A történelem nem valósít meg egyenes vonalú, feltartóztathatatlan haladást, de attól még megállapítható, hogy az adott helyzetben mi számítana haladásnak, és mi volna – éppen ellenkezőleg – fájdalmas visszaesés, tehát azt is tudhatjuk, hogy miért érdemes küzdeni, és mi ellen muszáj felvenni a harcot. Amióta a filozófusperben szabadságra lettem ítélve, engem minden helyzetben az foglalkoztatott, hogy az éppen adott helyzetből mit lehet kihozni, és ez most már minden bizonnyal így is marad.

Névmutató

A

Aczél György (1917–1991) kommunista politikus, az 1956–1989 közötti korszak nagy részében a kultúrpolitika legfőbb irányítója. 26, 118–121, 136–139, 150, 153, 156, 202, 203, 213, 214, 292, 359, 363, 399, 400, 430, 619

Ádám György (1911–1974) közgazdász, újságíró. 288

Adenauer, Konrad (1876–1967) német kereszténydemokrata politikus, 11949–1963 között az NSZK kancellárja. 589, 595, 596, 598

Almási Miklós (1932) filozófus, esztéta. Lukács György tanítványa. 90, 106, 115

Altrichter Ferenc (1942) filozófus, Márkus György tanítványa. 80, 81, 96, 99, 100

Amalrik, Andrej (1938–1980) orosz író, ellenzéki aktivista. 188

Andorka Rudolf (1931–1997) szociológus, demográfus, az MTA levelező tagja. 1991-től haláláig a Budapesti Közgazdasági Egyetem rektora. 458

Andrásfalvy Bertalan (1931) néprajzkutató. A Bibó Emlékkönyv szerzője. 1990–1994 között az MDF színeiben országgyűlési képviselő, 1990-1993 között művelődési és közoktatási miniszter. 1993–2001 között a Janus Pannonius Tudományegyetem [később Pécsi Tudományegyetem] tanára. 331

Angyal István (1928–1958) író. 1944-ben Auschwitzba hurcolják. Hazatérése után kommunista lesz. 1949-ben kizárják az egyetemről, ezután lakatos, építőmunkás, vasbetonszerelő. Az 1956-os forradalom idején a Tűzoltó utcai felkelő csoport parancsnoka. 1958-ban halálra ítélik és kivégzik. 293, 420, 505

Antal László (1943–2008) közgazdász. 1989-ben pénzügyminiszterhelyettes, később több pénzügyminiszter főtanácsadója. 172, 250, 305, 413, 429

Antall József (1932–1993) történész, orvostörténész, muzeológus, politikus. Nevét az 1989. évi kerekasztaltárgyalások teszik ismertté. 1989 októberétől az MDF elnöke, 1990–1993 között miniszterelnök. 158, 318, 326, 425, 440, 493, 511–512, 515, 517–522, 524, 526, 537, 539, 548, 552, 564, 572, 575–578, 581–598, 600, 608–611, 613, 615, 621, 632, 636, 642–643, 645

Ara-Kovács Attila (1953) filozófus, újságíró. 1981–1982-ben az erdélyi magyar szamizdat folyóirat, az *Ellenpontok* társszerkesztője. 294

Arato, Andrew [Arató András] (1944) filozófus, szociológus, politikatudós, a New York-i New School for Social Research tanára. 474, 482, 489, 494

Aszmusz, Valentyin Fjodorovics (1894–1975) orosz filozófus, filozófiatörténész, esztéta. 76

B

Bába Iván (1950) irodalmár, újságíró, szerkesztő. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján Magyar Figyelő címen szamizdat kiadványt szerkeszt. Részt vesz a Szabad Kezdeményezések Hálózatában. 1990–1994-ben, majd 1998–2000 között külügyi szolgálatban áll. 234, 393, 433, 434, 473

Bachman Gábor (1952) építész, díszlettervező, egy időben Rajk László állandó művésztársa. 503

Baczko, Bronisław (1924–2016) lengyel filozófus, eszmetörténész. 86

Balassa Péter (1947–2003) esztéta, kritikus. 83, 84

Balcerowicz, Leszek Henryk (1947) lengyel közgazdász, 1989–1991 és 1997–2000 között pénzügyminiszter, a gazdasági stabilizációs program atyja. 613

Bali Sándor (1923–1982) géplakatos, az 1956-os forradalom alatt és után a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács alapítója és alelnöke. 1956 decemberében letartóztatják, 1958-ban 12 év börtönre ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul. 323

Balsai István (1947–2020) ügyvéd, politikus, 1990–2011 között az MDF, majd a Fidesz országgyűlési képviselője, 1990–1994 között igazságügyminiszter, 2011-től haláláig alkotmánybíró. 584, 596, 597

Bálványos Huba (1938–2011) grafikus, egyetemi tanár, az Orfeo együttes alapító tagja. 171

Bánhegyi Zsolt – könyvtáros. 163

Bányai Gábor (1950) újságíró, televíziós producer. 596

Barcsay Jenő (1900–1988) festő, grafikus. 361

Barna Imre (1951) irodalmár, kritikus, műfordító. 194

Barna Sándor (1941–2008) rendőr tábornok, 1989–1991 között Budapest rendőrfőkapitánya. 608

Barry, Brian (1936–2009) brit politikai- és morálfilozófus. 701

Bart István (1944–2019) író, műfordító, szerkesztő, könyvkiadó, az 1980-as években a Magyar Pen Club főtitkára, 1984–2003 között a Corvina Kiadó, ezután 2011-ig a CEU Press igazgatója. 475

Bartók Gyula (1962) ellenzéki aktivista, az Égtájak között című, anarchista irányultságú szamizdat lap társszerkesztője. 266, 394

Bauer Tamás (1946) közgazdász. 1974-ben kizárják az MSZMP-ből. Rendszeres szerzője szamiz-

dat kiadványoknak. 1985-ben függetlenként indul a képviselőjelöltségért. A *monori tanácskozás* szervezője és előadója. 1994–2002 között az SZDSZ országgyűlési képviselője. 2007-ben kilép a pártból. 2011-től a Demokratikus Koalíció tagja, 2011–2014 között alelnöke. 189, 214, 245, 249, 259, 281, 301, 304, 305, 395, 400, 404, 412, 413, 433, 434, 437, 455, 557, 570, 623, 639, 652, 658, 667, 674

Bauman, Zygmunt (1925–2017) lengyel filozófus, szociológus. 86

Becher, Johannes R. (1891–1958) német kommunista író, költő, politikus. 95

Békés Erzsébet (1952) kritikus, újságíró, nyelvész. 1981–1985 között Orosz Istvánnal nyomtatja a szamizdat *Beszélő*t dunabogdányi házukban. 233

Békesi László (1942) közgazdász, politikus. 1989–1990-ben és 1994–1995-ben pénzügyminiszter, 1990–1998 között az MSZP országgyűlési képviselője. 651–653

Béki Gabriella (1949) szociológus, politikus, az SZDSZ alapító tagja, 1998–2003 között az SZDSZ Országos Tanácsának elnöke, 1990–2010 között országgyűlési képviselő. 264, 506, 694

Bence György (1941–2006) filozófus, a gépiratos szamizdat korszakában a demokratikus ellenzék vezéralakja, 1990 után az ELTE professzora, 1966 és 1981 között Kis János állandó szerzőtársa. 41, *75*, *80*, *82*, *83*, *85*, *91*, *95–97*, *99–102*, 105, 108, 112, 116, 121–122, 124–125, 129, 131, 132–134, 136, 138–139, 141–144, 153, 154, 162, 177, 186, 188–189, 196–197, 199, 202, 203, 206, 207, 216, 219, 225, 244, 249, 281, 293, 294, 316, 318, 323, 326, 331, 333, 335, 355, 362, 382–384, 393, 410, 424, 475

Benda Gyula (1943–2005) történész, számos ellenzéki állásfoglalás aláírója. Részt vesz a monori tanácskozáson. 1988 után az SZDSZ tagja. 433

Berecz János (1930) kommunista politikus, 1985–1989 között az MSZMP ideológiai ügyekért felelős KB-titkára, 1987-től a Politikai Bizottság tagja. 1989-ben a szakadár MSZMP alapítói között van. 431, 450, 451, 535

Berija, Lavrentyij Pavlovics (1899–1953) szovjet politikus, 1938–1953 között belügyi és állambiztonsági miniszter. A Sztálin halálát követő hatalmi harcban zavaros körülmények között életét veszti. 50

Berki Tamás (1946) zenész, énekes, zeneszerző. 171

Berkovits György (19402018) író, szociológus, szociográfus. 1979-ben aláírja a Charta 77 melletti nyilatkozatot, 1980-ban a Bibó Emlékkönyv szerzői között van. 298

Bertalan László (1941–2001) filozófus, szociológus, szövegolvasó szemináriumairól híres, nagy hatású tanár, nemzedékek társadalomtudósainak nevelője. A *Bibó Emlékkönyv* szerzője. 80, 81, 85, 95, 99, 112, 177, 322, 337

Bertha Bulcsú (1935–1997) író, publicista. 258

Bibó István (1911–1979) jogász, politikus, politikai gondolkodó. 1956-ban államminiszter a harmadik Nagy Imre-kormányban. 1958-ban életfogytiglani börtönre ítélik, 1963-ban amnesztiával szabadul. 68, 69, 85, 238, 252, 269, 322–332, 337, 339–343, 354, 399, 418, 423, 443, 580, 592, 593

Bibó István, ifj. (1941) művészettörténész, tanár. 1989-ban részt vesz a Baár-Madas Református Gimnázium újjáalapításában, amelynek 1995-ös leváltásáig igazgatója. 1997-től 2008-as nyugdíjba vonulásáig a Sylvester János Protestáns Gimnázium alapító igazgatója. 324, 326

Bihari Mihály (1943) jogász, politológus. 1988-ban a lakiteleki találkozón való részvétele miatt kizárják a pártból. Rövid ideig a Szociáldemokrata Párt elnöke. 1994–1998 között az MSZP országgyűlési képviselője. 1999–2008, majd 20102013 között alkotmánybíró, 2005–2008 között az AB elnöke. 274, 427, 434–436, 452, 665

Bíró Yvette (1930) filmesztéta, kritikus, 1965–1973 között a *Filmkultúra* szerkesztője. 139

Bíró Zoltán (1941) irodalomtörténész, politikus, Pozsgay Imre bizalmasa. 1988-ban a lakiteleki találkozón való részvétele miatt kizárják az MSZMP-ből. Az MDF alapítója, 1987–1989 között ügyvezető elnöke. 1990 végén kilép a Fórumból. 2013 óta a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet főigazgatója. 310, 318, 400, 435, 436, 440, 442, 502, 613

Biszku Béla (1921–2016) kommunista politikus, 1957–1961 között belügyminiszter, 1962–1978 között az MSZMP KB titkára. 202

Bod Péter Ákos (1951) közgazdász. 1990–1991 között ipari miniszter, 1991–1994 között a nemzeti bank elnöke. 607

Bokros Lajos (1954) közgazdász. 1980–1987 között a Pénzügykutatási Intézet munkatársa. A *Fordulat és reform* társszerzője. A nyolcvanas években álnéven a *Beszélő*-ben is publikál. 1995–1996 között pénzügyminiszter. 2009-ben az MDF jelöltjeként szerez mandátumot az Európai Parlamentbe. 2013-ban létrehozza a Modern Magyarországért Mozgalom pártot (MoMa), melynek 2019-es megszűnéséig elnöke. 231, 305, 307, 429, 652, 653, 657, 675

Bokros Péter (1957–2017) grafikus,

az Inconnu csoport alapító tagja. 237
Bollobás Enikő (1952) irodalomtörténész, amerikanista. 294
Boros János (1954) filozófus. 280
Boross Imre (1926–2014) ügyvéd, 1989–1990-ben a kisgazdapárt főügyésze. 571, 572
Boross Péter (1928) jogász, politikus. 1990-ben a titkosszolgálatokat felügyelő miniszter, majd decembertől belügyminiszter. 1993 decembere és 1994 májusa között miniszterelnök. 597, 598
Bozóki András (1959) politológus, szociológus, a Fidesz alapító tagja és első szóvivője. 2005–2006 között kulturális miniszter. 594
Böhm-Bawerk, Eugen von (1851–1914) osztrák közgazdász, a határértékelmélet híve, Marx kritikusa. 41
Bragyova András (1950–2020) jogtudós, alkotmányjogász, 2005–2014 között alkotmánybíró. 635
Brandenstein Béla (1901–1989) filozófus. A második világháború idején külföldre menekül, Ausztriában és az NSZK-ban él. 100
Brandt, Willy (1913–1992) német szociáldemokrata politikus, 1969–1974 között az NSZK kancellárja. 596
Brezsnyev, Leonyid Iljics (1906–1982) 1964–1982 között a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkára, 1977–1982 között a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke. 118, 128, 156, 176, 219, 253, 303
Bródy András (1924–2010) közgazdász. 229
Brus, Włodzimierz (1921–2007) lengyel közgazdász. 189
Bruszt László (1958) szociológus, politológus, a TDDSZ és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája alapítója, a CEU Tanára. 274
Buharin, Nyikolaj Ivanovics (1888–1938) szovjet kommunista politikus. 1937 márciusában kémkedés és trockista összeesküvés vádjával letartóztatják, halálra ítélik és kivégzik. 29, 160, 685
Bulányi György (1919–2010) piarista pap, a Bokor katolikus bázisközösség szellemi vezetője. 276–279

C

Cahn, Edmond (1906–1964) amerikai jogfilozófus, a New York University Jogi Karán tanított. 486
Camus, Albert (1913–1960) francia író, újságíró, moralista. 52, 682, 706
Casanova, José (1951) amerikai szociológus, fő kutatási területe a vallásszociológia. Egyetemi tanári pályafutását a New School for Social Research oktatójaként kezdi. A Georgetown University emeritus professzora. 482
Cassirer, Ernst (1874–1945) német neokantiánus filozófus. 97
Ceaușescu, Elena (1916–1989) román komunista politikus. 670
Ceaușescu, Nicolae (1918–1989) román komunista politikus, 1965-től haláláig a Román Kommunista Párt főtitkára. 1989. december 25-én feleségével együtt katonai bíróság elé állítják, halálra ítélik és még aznap kivégzik. 251, 294, 466–469, 670
Clinton, Bill (1946) amerikai jogász, politikus, 1992–2000 között az Egyesült Államok elnöke. 325
Cohen, Gerald A. [Jerry] (1941–2009) kanadai származású politikai filozófus; az analitikus marxizmus vezető képviselője. Később a liberalizmus egalitárius irányzatához közeledik, de mindvégig szocialistának vallja magát. 485
Cohen, Hermann (1842–1918) német filozófus, judaista, a neokantianizmus marburgi iskolájának vezéralakja. 88
Cywiński, Bohdan (1939) lengyel eszmetörténész, publicista, ellenzéki aktivista. 280
Czövek Olivér (1931–2009) református lelkész. 282
Csaba Iván (1965) közgazdász. 1988-ban részt vesz a Fidesz alapításában. A kilencvenes években a CEU-n tanít. 460, 461
Csaba László (1954) közgazdász. 250
Csákó Mihály (1941–2019) szociológus, a demokratikus ellenzék résztvevője. 80, 205, 226
Csalog Zsolt (1935–1997) író, szociográfus, a demokratikus ellenzék résztvevője. 1977-ben és 1979-ben aláírja a Charta 77 melletti nyilatkozatokat. A *Bibó Emlékkönyv* szerzője. A legális sajtóból kicenzúrázott írásait szamizdatban publikálja. 1988-ban belép az SZDSZ-be. 203, 210, 298, 331
Csengey Dénes (1953–1991) költő, író, politikus. Részt vesz a monori és a lakiteleki találkozón. Az MDF alapító tagja, majd alelnöke. 1990-től haláláig az MDF országgyűlési képviselője. 404, 408, 412, 443, 464, 499, 531, 532
Cserhalmi György (1948) színművész. Az 1989. március 15-i tüntetésen ő olvassa fel az ellenzék 12 pontját. 2009-ben az LMP és a Humanista Párt Európai parlamenti képviselőjelöltje. 498, 499, 504
Cserháti József (1914–1994) katolikus pap, 1964-től 1989-es nyugdíjba vonulásáig pécsi megyés püspök. 280
Csillag István (1951) közgazdász, a Pénzügykutatási Intézet, majd a Pénzügykutató Rt. munkatársa, 2002–2004 között gazdasági és közlekedési miniszter. 306, 429, 663
Csizmadia Ervin (1958) politológus. 120, 134, 156, 495
Csontos László (1953–1997) közgazdász, szociológus, a Marx Károly

Közgazdaságtudományi Egyetem, majd a CEU tanára. 683
Csoóri Sándor (1930–2016) költő, író, esszéista, Illyés Gyula halála után a népi írók körének legtekintélyesebb alakja, az MDF elnökségi tagja, 1991–2000 között a Magyarok Világszövetsége elnöke. 138, 200, 264, 289, 309, 310, 313–322, 326, 329, 336, 337, 399, 400, 402, 404, 409, 410, 412, 414–420, 421, 426, 427, 431, 436, 440–444, 467, 569, 576, 583, 586, 587
Csúcs László (1942) közgazdász, kisgazda politikus, 1992–1994 között a Magyar Rádió alelnöke. 610
Csurka István (1934–2012) író, drámaíró, publicista, az MDF alapítója, alelnöke és országgyűlési képviselője 1990–1993 között. 1993-ban kizárják az MDF-ből, ezután megalapítja a Magyar Igazság és Élet Pártját, amelynek haláláig elnöke. 289, 311, 313, 320–322, 400, 401, 404–413, 418, 419, 421, 427–438, 442, 444, 445, 457, 533, 566, 568, 580, 587–592, 598, 607, 615, 620, 643, 648
Czakó Gábor (1942) író, publicista, képzőművész. 317
Cziffra György (1921–1994) zongoraművész. 17
Czoma László (1945) újságíró, muzeológus. 1986–1994 között országgyűlési képviselő. 397

D

Dabasi Péter (1950) zenész, énekes, zeneszerző, a Monszun együttes, az Orfeo zenészcsoport, majd a Vízöntő együttes alapító tagja. 171
Dalos György (1943) író, műfordító, történész. 1967-68-ban forradalmi kommunista szervezkedés miatt bíróság elé állítják. 1977-ben aláírja, 1979-ben szervezi a Charta 77 melletti nyilatkozatokat. A Bibó Emlékkönyv szerzője, publikál a szamizdatban, előad a Hétfői Szabadegyetemen. 68, 138, 139, 177, 216, 315, 330
Dániel Ferenc (1937–2010) dramaturg, kritikus, rendező. 401
Dániel Zsuzsa (1932–2019) közgazdász. A KSH-ban input-output elemzéssel, az Országos Tervhivatalban távlati tervezéssel foglalkozik. A rendszerváltás után tanulmányt ír a lakásprivatizáció paradoxonjáról. 302
Danis György (1945–2012) orvos. A nyolcvanas évek közepétől közelről követi az ellenzéki csoportok tevékenységét, tagja az induló MDF-nek, majd az SZDSZ alapító tagja, 1990–1998 között országgyűlési képviselője. 506, 564
Darvas Iván (1925–2007) színművész. A forradalomban való részvétele miatt 1957-ben 2 év 8 hónapi börtönre ítélik, 1959-ben szabadul. 1990–1994 között az SZDSZ országgyűlési képviselője. 505
Darvas József (1912–1973) író, politikus, 1945 után a Nemzeti Parasztpárt alelnöke, 1947–1956 között egészségügyi, népművelési, majd közoktatási miniszter. 1959-től haláláig az Írószövetség elnöke. 26, 154
Davidov, Jurij Nyikolajevics (1929–2007) orosz filozófus, esztéta. 86, 90
De Gasperi, Alcedi (1881–1954) olasz kereszténydemokrata politikus, 1945–1953 között miniszterelnök. 595
Debreczeni József (1955) közíró, publicista, politikus. 1989 nyarán időközi választáson lesz az MDF jelöltjeként országgyűlési képviselő. 1993-as kizárásáig az MDF képviselője, a nemzeti liberális szárny prominens alakja. Jelenleg a Demokratikus Koalícióban politizál. 514, 540, 541, 543, 589, 600, 667
Demszky Gábor (1952) jogász, szociológus, politikus, a demokratikus ellenzék résztvevője, Rajk Lászlóval az AB Szamizdat Kiadó alapítója, a *Hírmondó* főszerkesztője és nyomdásza, az SZDSZ alapító tagja, ügyvivője, 2000-ben rövid ideig elnöke, 1990–2010 között Budapest főpolgármestere. 43, 44, 174, 182, 215, 237–240, 242, 246, 266, 272, 273, 361, 393, 394, 458, 463, 464, 559, 562, 637, 643
Dénes János (1930) munkás, vegyésztechnikus. 1956-ban a Kőbányai Gyógyszerárugyár munkástanácsának elnöke. 1957-ben 15 év börtönre ítélik, 1963-ban amnesztiával szabadul. 1990–1993 között az MDF, 93-94-ben a MIÉP képviselője. 289, 426
Deng Xiaoping (1904–1997) kínai kommunista pártvezető. 678
Dérczy Péter (1951) irodalomtörténész, kritikus. 264
Déry Tibor (1894–1977) író. A forradalomban játszott szerepéért 1957-ben kilenc év börtönre ítélik, 1961-ben amnesztiával szabadul. 109, 200, 202, 314
Deutscher, Isaac (1907–1967) lengyel származású marxista történész, újságíró. 94
Dienstbier, Jiří (1937–2011) újságíró. A Charta '77 egyik kibocsájtója, hosszú ideig szóvivője. 1979-ben 3 év börtönre ítélik. 1989-ben, a „bársonyos forradalom" után külügyminiszter. 198, 216, 221
Dilthey, Wilhelm (1833–1911) német filozófus, történész, a hermeneutika megújítója. 96
Diószegi Olga – tanár, az *Égtájak között* című szamizdat lap társszerkesztője. 266
Dobi István (1898–1968) kisgazda politikus, 1948–1952 között miniszterelnök, 1952–1967 között az Elnöki Tanács elnöke. 68, 69
Dobozy Imre (1917–1982) író. 1959-től haláláig az Írószövetség főtitkára. 26
Donáth Ferenc (1913–1986) politikus, agrártörténész. A Márciusi

Front egyik szervezője. 1951-ben Kádár Jánossal együtt perbe fogják, 1954-ben szabadul. 1958-ban a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként 12 év börtönre ítélik, 1960-ban amnesztiával szabadul. A Bibó Emlékkönyv szerkesztőbizottságának elnöke, a monori tanácskozás központi alakja. 21, 56, 201, 273, 276, 286, 287, 289, 293, 320, 323, 325, 328, 340, 343, 398, 399, 400, 404, 418, 420, 421, 426, 439
Donáth Péter (1938–1996) festő, grafikus, díszlettervező 174, 176, 177, 208, 346
Dorn, Ludwik (1954) lengyel szociológus, politikus, publicista, 1989 előtt ellenzéki aktivista. 2005–2007 között igazságügyminiszter, 2007-ben a Szejm elnöke. 85, 186
Dornbach Alajos (1936) ügyvéd. Az SZDSZ alapító tagja, 1990–2002 között országgyűlési képviselője, 1990–1994 között az Országgyűlés alelnöke. 284, 641
Dragon Pál (1945–2010) esztergályos, később újságíró, politikus. 1990–1994 között a Független Kisgazdapárt országgyűlési képviselője. 2009–2010-ben az MDF színeiben lesz ismét képviselő. 458
Dubček, Alexander (1921–1992) szlovák kommunista politikus, 1968–69-ben a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkára. 114, 118, 219
Duczyńska Ilona (1897–1978) újságíró, történész. 144, 162, 242
Dugonics András (1740–1818) piarista szerzetes, író, drámaíró. 203
Dumézil, Georges (1898–1986) francia filológus, nyelvész, valláskutató. 168
Duray Miklós (1945) geológus. A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága alapítója. 1982-ben és 1984-ben perbe fogják. 1990-ben az Együttélés Politikai Mozgalom alapítója, elnöke. 1998-ban a Magyar Koalíció Pártjához csatlakozik. 1990-től 2010-ig képviselő a szlovák parlamentben. 221, 315, 321, 322, 366
Dworkin, Ronald (1931–2013) amerikai filozófus, a jogpozitivizmus nagy hatású kritikusa, az egyenlőség liberális felfogásának továbbfejlesztője. 375–381, 476–478, 483–486, 488, 489, 491, 497

E

Elek István (1955) kritikus, publicista, politikus, az MDF alapító tagja, 1990-től 1993-as kizárásáig országgyűlési képviselője, majd átlép a Fideszbe. 223, 412, 589, 600
Éliás Sára (1951) ügyvéd, több alkalommal eljár a SZETA ügyeiben. 393
Éliás József (1914–1995) református lelkész. 1944-ben tagja a küldöttségnek, mely Horthy előtt dokumentumokkal bizonyítja az auschwitzi gázkamrák létezését. 1944-45-ben aktív zsidómentő szerepet játszik. 282, 283, 330
Ellsberg, Daniel (1931) tengerészgyalogos, elemző, a Pentagon-iratok kiszivárogtatója. 554
Endreffy Zoltán (1944–2005) filozófus, író, fordító, a magyar liberális katolicizmus jelentős alakja. 62, 82, 177, 208, 279
Engels, Friedrich (1820–1895) német gyáros, filozófus és közgazdász, Karl Marx munka- és szerzőtársa. 67, 72
Enyedi Zsolt (1967) szociológus, politikatudós, a CEU tanára, 2016–2020 között rektorhelyettese. 683
Eörsi István (1931–2005) író, költő, műfordító, dramaturg. A forradalomban és az ellenállásban való részvétele miatt 8 évre ítélik, 1960-ban amnesztiával szabadul. A demokratikus ellenzék meghatározó alakja. Az SZDSZ alapítója és a párt Országos Tanácsának tagja 2002 végéig, amikor távozik a pártból. 12, 92, 138, 145, 183, 199, 258, 259, 273, 274, 276, 288, 289, 291, 293, 313, 314, 396, 401, 419, 426, 505
Eörsi László (1955) történész. 287
Eörsi Mátyás (1954) jogász, politikus, 1990–2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője, 2012-től a Demokratikus Koalícióban politizál. 637
Eötvös Péter (1944) zeneszerző, karmester, 1970-ben az Új Zenei Stúdió társalapítója. 212
Erdei László (1920–1996) filozófus, a dialektikus logika művelője. 111, 115
Erdélyi Ágnes (1944) filozófus, filozófiatörténész. 82, 100, 142
Erdélyi Tibor (1932) építész, kertészmérnök. Az 1956-os forradalomban játszott szerepéért 1957-ben életfogytiglani, majd 18 év börtönre ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul. 1988-ban részt vesz a Történelmi Igazságtétel Bizottság megalakításában. 426
Erdős László (1905–1945) gépészmérnök, Kis János édesapja. 16–23, 27, 28, 32–34, 220
Erdős Margit (1904–1976) háztartásbeli, Kis János apai nagynénje. 18, 32, 33
Erdős Ilus (1908–1972) könyvtáros, Kis János apai nagynénje. 32, 33
Erdős Márton (1879–1939) könyvelő, vállalkozó, Kis János apai nagyapja. 33, 34

F

Fábry Péter (1949) fotóművész, grafikus, filmrendező, az Orfeo Együttes alapítója. 171
Farkas János László (1941–2012) filozófus. 111
Farkas Katalin (1948–1988) közgazdász, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa. Kutatási területei: vállalati maga-

tartás, készletgazdálkodás, környezetrombolás. 305
Fehér Ferenc (1933–1994) filozófus, esztéta, Lukács György tanítványa, a Budapesti Iskola tagja 39, 77, 78, 91, 100, 106, 113, 132–134, 136, 138, 139, 140–146, 148, 158
Fehér Márta (1942–2020) tudományfilozófus. 392
Fei Hsiao-tung / Fei Xiaotong (1910–2005) kínai antropológus. 125
Feinberg, Joel (1926–2004) amerikai politikai- és jogfilozófus, a University of Arizona tanára. 377, 378
Fejti György (1946) az MSZMP KB ideológiai ügyekért felelős titkáraként 1989 nyarán a párt tárgyalódelegációját vezeti a kerekasztaltárgyalásokon. 513, 514, 535
Fekete Éva (1946–1999) filozófiatörténész, szerkesztő, a demokratikus ellenzék résztvevője. 205
Fekete György (1932–2020) belsőépítész. 1990–1994 között a Művelődési és Közoktatási Minisztérium helyettes államtitkára. 2011–2017 között a Magyar Művészeti Akadémia elnöke. 588
Fekete Gyula (1922–2010) író, szociográfus, a népi írók egyik vezéralakja, 1987-ben részt vesz az MDF alapításában, majd 1989-ben a Magyar Néppárt alapító elnöke. 309, 318, 322, 402, 434, 435
Fekete János (1918–2009) közgazdász, bankár, 1968–1988 között a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese. 362
Fekete Sándor (1927–2001) író, újságíró. Hungaricus álnéven írt röpiratáért 1959-ben 9 év börtönre ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul. 1976-tól az Új Tükör szerkesztője, majd főszerkesztője. 420
Fencsik Flóra (2028–2016) újságíró, kritikus, fordító, 1988 előtt szoros kapcsolatot tart a demokratikus ellenzékkel. 170
Fényi Tibor (1954) újságíró, az 1980-as években újságíróként Bécsben dolgozik, sokat tesz a magyar szamizdatról szóló hírek, publikációk közléséért. 1995–1999 között a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója. 317
Ferejohn, John (1944) politikatudós, jogfilozófus, a Stanford University és a New York University tanára. 486
Ferencsik János (1907–1984) karmester. 31, 40
Ferge Zsuzsa (1931) szociológus, a szegénység és azon belül is a gyermekszegénység egyik legjelentősebb kutatója. 297, 300, 434
Feyerabend, Paul (1824–1994) osztrák születésű tudományfilozófus. 96
Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) német idealista filozófus. 88, 168
Finley, Moses I. (1912–1986) amerikai születésű brit klasszika-filológus. 168
Fischer Annie (1914–1995) zongoraművész. 31, 40
Fischer Iván (1951) karmester. 31
Fodor Gábor (1962) jogász, politikus. 1990–1993 között a Fidesz, 1994–2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője. 1994–1995 között oktatási, 2007–2008 között környezetvédelmi miniszter, 2008–2009 között az SZDSZ elnöke. 2013–2019 között a Magyar Liberális Párt elnöke. 550–552, 621, 658
Fodor Géza (1943–2008) filozófus, esztéta, dramaturg, zenekritikus. 1977-ben aláírja a Charta 77 melletti nyilatkozatot. 1989-től haláláig tagja a Holmi című irodalmi folyóirat szerkesztőségének. 83, 85, 100, 112, 113, 144, 146, 158, 176, 178, 359
Fodor Tamás (1942) színész, rendező, a Stúdió K Színház alapítója és évtizedeken át igazgatója. 1990–1994 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.171
Fogarasi Béla (1891–1959) filozófus. 75, 98, 111
Follinus Gábor (1946) szlavista, író, képzőművész. 1974 óta az Egyesült Államokban él. 493–495
Fónay Jenő (1926–2017) 1956-os tevékenységéért 1958-ban halálra, majd életfogytiglanra ítélik, 1963-ban amnesztiával szabadul. A Politikai Foglyok Országos Szövetségének alapító elnöke. 289
Forgács András (1936–2014) diplomata, Kis János sógora. 39, 62
Forgács Andrásné [Erdős Marianna] (1936) tanár, Kis János nővére. 18, 23, 24, 32, 37, 38, 40, 43, 117
Forgács Pál (1923–1996) cukrász, szakszervezeti aktivista. 1989 előtt szoros kapcsolatot tart a demokratikus ellenzékkel. A Független Szakszervezetek Demokratikus Ligájának első elnöke. 169, 215
Forgács Péter (1950) médiaművész, filmek és installációk rendezője. Az Orfeo zenészcsoport alapító tagja. 171
Fosse, Bob (1927–1987) amerikai táncos, koreográfus, színházi- és filmrendező. 27
Földesi Tamás (1929–2016) filozófus. 63
Földvári Tamás (1939) szociológus. 120, 216
Fraser, Nancy (1947) amerikai filozófus, társadalomtudós, feminista. 481
Fridli Judit (1954) jogvédő. Az egyetemen iranisztikát tanul, de a hatóságok megakadályozzák állásba vételét, a rendszerváltásig fordítóként él. A Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) alapítója, 1994–2004 között elnöke. 10, 165–170, 199, 211, 216, 233, 236, 240, 247, 281, 295, 302, 306, 360, 362, 393, 479, 480, 481, 483, 491–494, 496, 550, 625, 695
Friedlander, Judith (1944) antropológus. 147
Friedman, Milton (1912–2006) Nobel-díjas amerikai közgazdász, a Chicagói Iskola néven elhíresült

szabadpiaci közgazdaságtan legnagyobb hatású alakja. 374, 504
Friss István (1903–1978) közgazdász, kommunista gazdaságpolitikus. 40–42
Friss Zsigmondné [Glasner Ella] (1878–1967) háztartásbeli, Friss Magda és Friss István édesanyja. 24, 25
Fritzhand, Marek (1913–1992) lengyel marxista filozófus. 86
Fukász György (1929–1994) pártideológus, az 1956-ot követő ideológiai tisztogatásának egyik főszereplője. 91
Fülep Lajos (1885–1970) művészettörténész, művészetfilozófus, református lelkész. 81, 322
Für Lajos (1930–2013) történész, politikus, az MDF alapítója. 1990–1996 között az MDF színeiben, 1996–1998 között függetlenként országgyűlési képviselő. 1990–1994 között honvédelmi miniszter. 309, 318, 417, 420, 426, 428, 435, 443, 587
Fürst Sándor (1903–1932) gyári tisztviselő, az illegális kommunista mozgalom tagja. 1931 szeptemberében statáriális tárgyaláson halálra ítélik és kivégzik. 20

G

Gaál Gyula (1958) közgazdász, politikus, 1990–1998 között az SZDSZ országgyűlési képviselője. 653
Gábor Andor (1884–1953) író, költő, publicista, humorista. 1945-től haláláig a *Ludas Matyi* főszerkesztője. 71
Gács [Grünwald] László (1903–1968) textilmunkás, újságíró, bankvezető. Az illegális kommunista mozgalom résztvevője. 37
Gadó Gábor (1960) jogász, ügyvéd, publicista. 565
Gadó György (1930) újságíró, a demokratikus ellenzék résztvevője, a *Magyar Zsidó* című szamizdat lap szerkesztője. 1990–1994 között országgyűlési képviselő. 44, 266, 456
Gajdenko, Piama Pavlovna (1934) filozófus. 86
Gáli József (1930–1981) író, műfordító. 1956 november 4-e után a Péterfy utcai kórház ellenálló csoportjához tartozik. 1957-ben halálra, majd 15 évre ítélik. 1961-ben amnesztiával szabadul. 293, 322
Garton Ash, Timothy (1955) brit történész, politológus, publicista. 476
Gaskó István (1954) közgazdász. 1988-ban a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája alapítója, 1996–2016 között a Liga, 1991–2015 között a Vasúti Dolgozók Szabad Szakszervezete elnöke. 514
Gáspár [Kempfner] Anna (1940–2019) építészmérnök, Erdős Ilus és Kempfner Pál lánya, Kis János unokatestvére. 32, 33

Gáspár Sándor (1917–2002) politikus, 1956 után a Politikai Bizottság tagja, a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkára. 202
Gáti, Charles [Gáti Károly] (1934) amerikai politológus, történész. 1956-ban az Egyesült Államokba emigrál. A New York-i Columbia Egyetem, majd a Johns Hopkins Egyetem tanára, az amerikai külügyminisztérium tanácsadója. 492
Gedő András (1932) pártideológus, az 1956 utáni ideológiai tisztogatás egyik főszereplője. 91
Gereben István (1933–2012) geofizikus, oceanográfus. Az 1956-os forradalom leverése után az Egyesült Államokba emigrál. Az Észak-amerikai Magyar Egyesületek Koordinációs Bizottságának ügyvezető titkára, az Amerikai Magyar Szabadságharcos Szövetség társelnöke. 492, 493
Gergátz Elemér (1942–2019) szakállatorvos, 1991–1993 között földművelésügyi miniszter. 621
Gergely Ágnes (1947) énekes, tanár, a Gerilla együttes alapító tagja. 171
Gergely András (1946) történész. 1988–1996 között az MDF, 1996-tól a Magyar Demokrata Néppárt tagja. 1991–1994 a Külügyminisztérium főtitkára, illetve dél-afrikai nagykövet. 93
Gerő Ernő (1898–1980) kommunista politikus, közgazdász. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadseregben katona. Pedro ezredes néven a szovjet titkosszolgálat ügynöke a spanyol polgárháborúban. 1956. október 23-án az MDP főtitkáraként ő hívja be a szovjet csapatokat. 25, 26, 175, 426
Gimes Miklós (1917–1958) újságíró. 1958. június 15-én a Nagy Imre-perben halálra ítélik, másnap hajnalban kivégzik. 56, 57, 284, 288
Glasnerová, Alice [Glasner Alíz] (1905-1986) jogász. 1945 után többször letartóztatják, kémkedés vádjával elítélik. 1955-ben rehabilitálják. 1968 után kizárják a pártból. 219–221
Goldmann, Lucien (1913–1970) román származású francia marxista filozófus, szociológus. 87
Gombár Csaba (1939) szociológus, politológus, 1990–1993 között a Magyar Rádió elnöke. 306, 433, 434
Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931) szovjet kommunista politikus. 1985–1991 között az SZKP főtitkára, 1990–91-ben a Szovjetunió elnöke. 192, 251, 447–449, 519, 674
Gorz, André [Gerhard Hirsch] (1923–2007) osztrák származású francia filozófus és újságíró. 1969–1975 között a *Les Temps Modernes* főszerkesztője. 129, 160
Göncz Árpád (1922–2015) író, műfordító. 1945–1947 között Kovács Béla titkára. 1956 novemberében

részt vesz az ellenállásban, 1958-ban életfogytiglani börtönre ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul. 1988-ban az SZDSZ alapító tagja, 1990–2000 között köztársasági elnök. 325, 326, 335, 425, 433, 465, 522, 575, 576, 581, 582, 587, 597, 607, 608, 610
Göndör György – matematikus, szociológus, a demokratikus ellenzék résztvevője. 216
Gramsci, Antonio (1891–1937) olasz marxista filozófus, az Olasz Kommunista Párt alapítója, egy időben elnöke. 1926-ban 20 évre ítélik, 1935-ben halálos betegen helyezik szabadlábra. 88, 685, 690
Greskovits Béla (1953) közgazdász, szociológus, a CEU tanára. 302, 683
Grezsa Ferenc (1957) pszichiáter, mentálhigiéniás szakember. 1990–1994 között az MDF országgyűlési képviselője. 567, 568
Grósz Károly (1930–1996) kommunista politikus. 1987–1988 között a Minisztertanács elnöke, 1988–1989-ben az MSZMP főtitkára. 1989 októberében nem lép be a Magyar Szocialista Pártba, az MSZMP (később Munkáspárt) újjáalakításában vesz részt. 430, 431, 433, 440, 447, 519, 535
Grünwald Gyula (1902–1942/44) fakereskedő, munkaszolgálatosként veszti életét. Nem rokona Kis Jánosnak. 37
Grünwald Hermina (1878–1948) háztartásbeli, Kis János anyai nagyanyja. 35–38
Grünwald Mór (1843–?) szatócs, Kis János anyai dédapja. 35
Grünwald Vilmos (1872–1921) magántisztviselő. Nem rokona Kis Jánosnak. 37
Gulyás József (1964) tanár. 1990–1998, majd 2002–2010 között országgyűlési képviselő. 2009 novemberében kilép az SZDSZ-ből. 658
Gulyás Pál (1881–1963) irodalomtörténész, könyvtáros. lexikográfus. 322
Gyilasz, Milovan (1891–1995) jugoszláv kommunista politikus, az ötvenes évek első felében szembefordul Titóval, 1956-tól többször ül börtönben. 95, 192
Győrfi Tamás (1966) alkotmányjogász. 694
Gwiazda, Andrzej (1935) lengyel elektromérnök, a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) aktivistája. 1980–1981-ben a Szolidaritás alelnöke. 191
Gyarmathy Katalin (1943) építészmérnök, a nyolcvanas években szamizdat kiadványok nyomtatásában, szállításában és terjesztésében vesz részt. 228, 241
Gyurcsány Ferenc (1961) közgazdász, üzletember, politikus. Karrierje a KISZ-ben indul, 1990-ben visszavonul az üzleti életbe. 2003-ban miniszter, 2004-től 2009-ig miniszterelnök, 2007–2009 között az MSZP elnöke. 2011-ben Demokratikus Koalíció (DK) néven új pártot alapít, melynek azóta is elnöke. 305, 505, 540, 664, 666
Gyurkó László (1930–2007) író, újságíró. 1970-től a 25. Színház, majd a Népszínház igazgatója. 1971–1975 között országgyűlési képviselő. Aczél György tanácsadója, Kádár hivatalos életrajzírója. 313, 314, 315, 420

H

Habermas, Jürgen (1929) német filozófus, szociológus, politikai gondolkodó. 474, 485
Hack Péter (1959) jogász, egyetemi tanár. 1990–2002 között az SZDSZ színeiben országgyűlési képviselő. A Hit Gyülekezetének lelkésze. 609, 626, 639, 655, 657–659
Hága Antónia (1959) tanár. 1989–1992 között a Phralipe Független Cigány Szervezet debreceni ügyvivője. 1990–1994 között az SZDSZ színeiben országgyűlési képviselő. 565
Hajdú János (1934) 1989 előtt tévés újságíró, 1994-1998 között az MSZP országgyűlési képviselője. 239
Hajdú Tibor (1930) történész. 351
Halász Péter (1943–2006) író, színész, rendező, a magyar avantgárd színjátszás kiemelkedő alakja. 171
Halda Alíz (1928–2008) tanár. A demokratikus ellenzék résztvevője, a Történelmi Igazságtétel Bizottság vezetőségi tagja, 1991–1998 között az SZDSZ-es országgyűlési képviselője. 57, 284, 288, 289, 324, 326, 331, 339, 343, 344
Halmai Gábor (1951) alkotmányjogász, egyetemi tanár. 635, 694
Hamburger Mihály (1941–2005) filozófus, a demokratikus ellenzék résztvevője, számos ellenzéki akció szervezője. 1987-ben emigrál, a Szabad Európa Rádió munkatársa. 1993–1994 fordulóján hazatér; az SZDSZ a Hungária Televízió Közalapítvány elnökségébe delegálja. 33, 82, 93, 95, 318, 346, 362, 363
Hamburger Róza (1839–?) háztartásbeli, Kis János apai dédanyja. 33
Hanák Péter (1921–1997) történész, a dualizmus korának kutatója. 37, 329, 351
Hanzély Béla – a múlt század első évtizedeiben miniszteri fogalmazó a Pénzügyminisztériumban. 37
Hankiss Elemér (1928–2015) irodalomtörténész, szociológus, 1990–1993-ben a Magyar Televízió elnöke. 585, 596, 598, 609, 610, 615
Hann Endre (1946) szociológus, közvéleménykutató, a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet igazgatója. 1989 előtt részt vesz a demokratikus ellenzékben. 231, 241

Hap Béla (1944) avantgard művész, a hetvenes évek elején élt *Szétfolyóirat* egyik elindítója. 173
Haraszti Miklós (1945) író, költő, újságíró. 1973-ban *Darabbér* című szociográfiájáért izgatás vádjával 8 hónap felfüggesztett börtönre ítélik. A *Beszélő* társalapítója, 1989-ig szerkesztője. Az SZDSZ-nek 1988-tól 2009-ig tagja, 1990–1994 között országgyűlési képviselője. 2004–2010 között az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet sajtószabadság felelőse. 62, 138, 156, 161, 171, 173, 208, 226, 227, 229, 231, 235, 236, 259, 273, 276, 278, 279, 281, 315, 329, 355, 393, 440, 456, 463, 470, 471, 527, 528, 557, 583, 641, 657
Haraszty István Édeske (1934) szobrász, a kinetikus művészet jeles alakja, mobilszobrok készítője. A szamizdat nyomdagépeket szereli, javítja. 233
Hardin, Russel (1940–2017) amerikai matematikus, politikatudós, a New York University Politikatudományi Tanszékén tanít. 489
Hauser, Rita Eleanor (1934) nemzetközi jogász. 490
Harsanyi, John [Harsányi János] (1920–2000) Nobel-díjas amerikai közgazdász. 671
Hatvany Bertalan (1900–1980) író, műfordító, orientalista, Hatvany Lajos unokafivére, József Attila támogatója. 236
Havas Gábor (1944) szociológus, a SZETA társalapítója. 1984-től a *Beszélő* szerkesztője. Az SZDSZ tagja, 1990–1994 között országgyűlési képviselője. 216, 243, 297, 454, 627, 638
Havel, Václav (1936–2011) író, drámaíró, a Charta '77 szóvivője. 1979-től több mint öt évet tölt börtönben. 1989–1992 között Csehszlovákia, 1993–2003 között Csehország köztársasági elnöke. 198, 216, 219, 221, 261, 275
Hayek, Friedrich August von (1899–1992) közgazdász, politikai gondolkodó. 300, 373
Hegedűs András (1922–1999) kommunista politikus, majd szociológus. 1955–1956 között miniszterelnök. 1973-ban kizárják a pártból, állásából elbocsájtják. 120, 147, 153, 174, 201, 426
Hegedűs B. András (1930–2001) közgazdász, történész, 1956-ban a Petőfi-kör titkára. 1959-ben két év börtönre ítélik, 1960-ban amnesztiával szabadul. A Történelmi Igazságtétel Bizottság és az 1956-os Intézet társalapítója. 52, 419–422
Hegedüs József (1951) közgazdász, szociológus. 297
Hegedűs Zsuzsa (1946) szociológus. 1992-ben társszervezője a *Tégy a gyűlölet ellen!* mozgalomnak. 2010-től miniszerelnöki főtanácsadó. 163, 164
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) német filozófus, a klasszikus német idealizmus összegzője. 66, 76, 78
Heller Ágnes (1929–2019) filozófus, esztéta, Lukács György tanítványa. 1973-ban elbocsájtják az állásából. 1977-ben Ausztráliába, majd az USA-ba távozik. 1990 után hazatér. 77, 78, 91, 100, 104, 106, 112, 113, 118, 132, 134, 135, 136, 139, 145, 147, 152, 153, 157, 158, 474
Heller Kálmán (1911–2000) üzletember, Erdős Margit férje, Kis János nagybátyja. 32
Heller János (1943–1994) üzletember. Heller Kálmán és Erdős Margit fia, Kis János unokatestvére. 32–33
Hermann István (1925–1986) filozófus, esztéta, kritikus. 106, 112, 113, 115
Herczyński, Ryszard (1926–2009) lengyel fizikus, 1980–1981-ben a Szolidaritás résztvevője, a szükségállapot bevezetésekor internálják, majd 16 havi börtönre ítélik. 1983-ban amnesztiával szabadul. 189
Herder, Johann Gottfried (1744–1803) német filozófus, költő, teológus. 309
Hernádi Gyula (1926–2005) közgazdász, író, forgatókönyvíró, Jancsó Miklós alkotótársa. 313
Hobbes, Thomas (1588–1679) brit filozófus, a modern politikai filozófia megteremtője. 75
Hodosán Róza (1954) szociológus, a demokratikus ellenzék aktivistája, az SZDSZ társalapítója, 1990–1998 között országgyűlési képviselője. 240, 464, 560, 644
Hollander, Anne (1930–2014) művészettörténész, Thomas Nagel felesége. 491
Hofer Tamás (1929–2016) néprajzkutató. 124, 125
Holmes, Stephen (1948) amerikai alkotmányjogász, politológus. 489
Honecz Ágnes (1963) jogász, részt vesz a Társaság a Szabadságjogokért alapításában, 2010-től az Egyenlő Bánásmód Hatóság elnöke. 166, 550
Honneth, Axel (1949) német filozófus. 91
Horn Gyula (1932–2013) politikus. Az 1956-os forradalom után karhatalmista. 1990-től 1998-ig az MSZP elnöke, 1994–1998 között miniszterelnök. 506, 525, 538, 539, 651–653, 656, 657, 658
Horthy Miklós (1868–1957) admirális, 1920–1944 között a Magyar Királyság kormányzója. 285, 313, 330, 566, 590–593, 595, 598
Horváth Aladár (1964) betanított munkás, majd tanító. 1990–1994 között országgyűlési képviselő az SZDSZ színeiben. 1995-től a Roma Polgárjogi Alapítvány kuratóriumi elnöke. 565
Horváth Balázs (1942–2006) ügyvéd, politikus, 1990–2004 között az MDF országgyűlési képviselő-

je, 1990-ben rövid ideig belügyminiszter. 515, 605, 608
Horváth Béla (1954) építőmérnök. 1990–1994 között az MDF országgyűlési képviselője. 1995-ben átlép a Kisgazdapártba, melynek színeiben 1998-ban ismét képviselői mandátumhoz jut. 568, 614
Horváth István (1935) politikus, 1980–1985 és 1987–1990 között belügyminiszter. 361, 553, 554
Horváth József (1931) állambiztonsági tiszt, 1989-90-ben III/III-as csoportfőnök. 553, 554
Horváth Márton (1906–1984) politikus, az illegális kommunista mozgalom résztvevője. 1945 után megszakításokkal tagja az MKP, majd az MDP Politikai Bizottságának. 264
Horváth Mihály (1953–1988) a Rakpart Klub vezetője. 1987-ben részt vesz a Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrehozásában. 264, 505
Horváth Zsuzsa (1950–1994) vallásszociológus, a demokratikus ellenzék aktivistája. 205
Hume, David (1711–1776) skót filozófus, történész. 104, 697
Huoranszki Ferenc (1961) filozófus. 683
Husák, Gustáv (1913–1991) jogász, szlovák kommunista politikus. 1969–1987 között a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkára. 1975-től az 1989-es „bársonyos forradalom"-ig államelnök. 220
Huszár Tibor (1930–2019) szociológus, történész. 74, 151, 152, 295, 303, 331, 339–343, 363

I

Ignatieff, Michael (1947) kanadai eszmetörténész, egyetemi tanár. 2006–2011 között a kanadai Liberális Párt helyettes vezetője, majd vezetője. 2016-tól a CEU rektora. 147
Iljenkov, Evald Vasziljevics (1924–1979) orosz filozófus. 76
Illés Endre (1902–1986) drámaíró, műfordító, kritikus. 202
Illés Zoltán (1950) kőműves, ellenzéki kiadványok sokszorosításában – egy ideig a *Beszélő* nyomtatásában is – közreműködik. 238
Illich, Ivan (1926–2002) osztrák filozófus, a technikaalapú társadalom kritikusa. 411
Illyés Gyula (1902–1983) író, költő, drámaíró, műfordító 109, 201, 314, 315, 322, 326, 329, 361
Imre Katalin (1936–1989) költő. Az „ellenforradalom" elleni ideológiai harc jegyében összeállított, *Tűz-tánc* című antológia (1958) társszerkesztője. 94
Isépy Tamás (1924–2004) ügyvéd, politikus, 1990–2004 között a KDNP országgyűlési képviselője, 1995–1997 között frakcióvezetője. 1990–1994 között az Igazságügyminisztérium politikai államtitkára. 655
Isherwood, Christopher (1904–1986) brit-amerikai író, drámaíró, forgatókönyvíró. 27
Isztray Botond (1946) költő, könyvtáros. 163
Iványi Gábor (1951) metodista lelkész, a SZETA és a *Beszélő* társalapítója. 1990–1994, majd 1998–2002 között az SZDSZ színeiben országgyűlési képviselő. 2009-től Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség vezető lelkésze, a Wesley János Lelkészképző Főiskola rektora. 217, 223, 226, 229, 241, 276, 280–284
Iványi Tibor (1929–2009) metodista lelkész, a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség alapítója és vezető lelkésze, Iványi Gábor édesapja. 280, 281
Iványi Tiborné [Sinka Magdolna] (1928–2011) tanítónő, Iványi Gábor édesanyja. 282

J

Jakab Károly (1917–?) mezőgazdász. 1974-ben letartóztatják, izgatás címén 6 hónap börtönre ítélik. 1978-ban újból letartóztatják, ügyészi indítvány alapján elmegyógyintézetbe zárják. 231
Jánossy Ferenc (1914–1997) közgazdász. 349
Jancsó Miklós (1921–2014) filmrendező. 313
Jaruzelski, Wojciech (1923–2014) lengyel tábornok; nevéhez fűződik a szükségállapot kihirdetése 1981. december 13-án. 1981–1989 között a LEMP főtitkára, 1981–1985 között miniszterelnök. 1989 júliusától államfő, 1990-ben politikai nyomásra lemond. 188, 209, 230, 239, 243, 244, 252, 254, 348, 356, 366, 448, 464
Jászi Oszkár (1875–1957) társadalomtudós, szerkesztő, politikus. 1918 végén a Nemzeti Tanács tagja, majd a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli minisztere. 295
Jenei György (1942) szociológus, politológus, közgazdász, 1988–1990 között Németh Miklós miniszterelnök kabinetfőnöke. 552, 553
Jeney Zoltán (1943–2019) zeneszerző, az Új Zenei Stúdió társalapítója. 212
Jeszenszky Géza (1941) történész, 1990–1994 között külügyminiszter, 1998–2002 között washingtoni, 2011–2014 között oslói nagykövet. 565
Joas, Hans (1948) német elméleti szociológus. 91
Jónás Pál [Paul Jonas] (1922–1998) közgazdász. 1944-ben részt vesz a németellenes ellenállásban. 1948-ban internálják, 1953-ban szabadul. 1956-ban az USA-ba emigrál, a szocialista gazdasági rendszer elismert kutatója lesz. 492
Józsa Péter (1929–1979) szociológus, esztéta, műfordító. 107, 108, 293
Juhász Pál (1944) közgazdász, agrárszociológus, az SZDSZ-nek a párt

megalakulásától tagja, szakértője, 1990–1998 között országgyűlési képviselője. 82, 350

K

Kádár Béla (1934) közgazdász, politikus 1990–1994 között gazdasági kapcsolatokért felelős miniszter, 1994–98 között az MDF országgyűlési képviselője. 613

Kádár János (1912–1989) kommunista politikus. Az MSZMP első titkára 1956-tól 1988-ig, amikor a hatáskör nélküli pártelnöki tisztségbe buktatják. 21, 31, 42, 44, 57–59, 114, 119, 120, 136, 139, 151, 154–157, 161, 162, 183, 202, 214, 216, 217, 230, 246, 262, 264, 267, 274, 285, 286, 288, 290, 296, 299, 303, 304, 307, 311, 388, 399, 400, 413, 422, 423–426, 430, 445, 450, 451, 455, 456, 501, 505, 506, 592, 652, 653

Kadosa Pál (1903–1983) zeneszerző, zongoraművész, a Zeneművészeti Főiskolán a zongora tanszak vezetője. 361

Kahn, Albert Eugene (1912–1979) amerikai kommunista újságíró. 94

Kamm, Frances Myrna (1948) amerikai filozófus, bioetikus. A Rutgers Egyetem Filozófia Tanszékén tanít. 485

Kamm, Henry (1925) amerikai újságíró, a nyolcvanas évek második felében a New York Times kelet-európai tudósítója. 440

Kamondy Ágnes (1953) zenész, énekes, dalszerző, különböző társulatok és együttesek tagja, saját zenekara az Orkesztra Luna. 171, 567

Kant, Immanuel (1724–1804) német filozófus, a klasszikus német idealizmus megteremtője. 64, 97, 111, 126, 127, 200, 390, 684, 696

Kántor Lajos (1937–2017) romániai magyar író, irodalomtörténész, kritikus. 322

Kara György (1953) grafikus. 559

Karádi Éva (1946) filozófiatörténész. Az ELTE ÁJK Filozófia Tanszékén tanít. A Magyar Lettre szerkesztője. A hetvenes-nyolcvanas években segíti a demokratikus ellenzék tevékenységét, a gépiratos szamizdat korszakában részt vesz a kiadványok sokszorosításában. 83, 93, 205, 352, 377, 382

Karátson Gábor (1935–205) író, festő, kiadói szerkesztő. 1957-ben röplapterjesztésért 3 év börtönre ítélik. 1990 után több egyetemen keleti filozófiát tanít. A Duna Kör, majd a Védegylet tagja. 177

Kásler Miklós (1950) onkológus, 2018-tól az emberi erőforrások minisztere. 677

Katznelson, Ira (1944) amerikai történész, politológus, 1983–1989 között a New School for Social Research dékánja. 482

Kautsky, Karl (1854–1938) cseh-osztrák marxista teoretikus, újságíró, szociáldemokrata politikus. 87

Keller László (1955) villamosmérnök, közgazdász. 1996–1998 között a Népjóléti Minisztérium, 2008–2009-ben a Pénzügyminisztérium politikai államtitkára, 2002–2004 között közpénzügyi államtitkár. 653

Kemény István (1925–2008) szociológus. 1957-ben a forradalomban való részvétele miatt két éven át fogva tartják. Nevéhez fűződik a magyarországi szegénység- és romakutatás megteremtése. 217, 297, 454

Kempfner Pál (1907–1943) mérnök, Erdős Ilus férje, Kis János nagybátyja. Munkaszolgálatra hurcolják az orosz frontra, ahol életét veszti. 32

Kempfner Zsófia (1942) grafikus, könyvborító tervező, Kempfner Pál és Erdős Ilus lánya, Kis János unokatestvére. 32

Kende [Neuburg] Hanna (1925) gyermekpszichológus. 293, 294, 295, 352, 362

Kende Péter (1927) újságíró, politológus. 1946–1954 között a Szabad Nép rovatvezetője. 1956-ban újságíróként részt vesz a forradalomban és az ellenállásban, majd emigrál. 1978–1988 között Párizsban kiadja a *Magyar Füzetek*et. Az 1956-os Intézet társalapítója. 160, 174, 186, 191, 276, 293, 295, 352, 353, 362, 382

Kemenczky Judit (1948–2011) költő, orientalista, műfordító. 124

Kenedi János (1947) író, kritikus, szerkesztő, történész. 1990 előtt kiemelkedő szerepet játszik a demokratikus ellenzékben. Részt vesz az SZDSZ megalakításában. Az 1956-os Intézet munkatársa, a pártállami titkosszolgálati akták kutatója és szakértője. 68, 84, 85, 108, 109, 142, 158, 174–178, 199, 200, 203, 204, 210–212, 223, 224, 229, 232, 240, 243, 249, 263, 273, 284, 293, 298, 315, 323, 324, 326, 328, 331, 333, 344, 346, 352, 359, 361, 366, 375, 399–402, 404, 414, 416, 420, 422, 426, 429, 433, 439, 458, 463, 464, 465, 473–476, 552

Kerényi Grácia (1925–1985) költő, műfordító, a lengyel irodalom kutatója. 205

Keresztes K. Sándor (1919–2013) jogász, politikus. 1947-ben a Demokrata Néppárt képviselője. 1956-ban részt vesz a párt újjászervezésében, ezért 1957-ben Kistarcsára internálják. 1989–1990 között a KDNP elnöke. 512

Kéri Kálmán (1901–1994) vezérezredes, 1944-ben az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöke. 1990-ben az MDF listáján jut képviselői mandátumhoz. 588

Keynes, John Maynard (1885–1946) brit közgazdász. Bebizonyítja, hogy a piac tartós munkanélküliség mellett egyensúlyban lehet a kereslet elégtelensége miatt; ilyen helyzetekre állami kereslet-

élénkítő programokat javasol. 174, 503
Kierkegaard, Søren (1813–1855) dán filozófus, az egzisztencializmus előfutára. 353
Kilényi Géza (1936–2016) jogtudós, ügyész. 1988–1989-ben igazságügyminiszterhelyettesként a pártállami reformalkotmány munkálatait irányítja. 1989–1998 között az Alkotmánybíróság tagja. 458, 514, 515
Király István (1921–1989) irodalomtörténész, egyetemi tanár, Ady Endre elismert kutatója. 298, 344
Király Béla (1912–2009) katonatiszt, történész, politikus. 1956. október végétől a Nemzetőrség parancsnoka. A forradalom leverése után az USA-ba emigrál. 1990-ben az MDF és az SZDSZ támogatásával kerül a parlamentbe; a taxisblokád után az SZDSZ frakciójához csatlakozik. 492, 494, 517, 613
Király Zoltán (1948) újságíró, politikus, 1985–1994 között országgyűlési képviselő. 397, 548
Kiss Arthur – marxizmus-oktató. 74
Kiss Dániel (1978) építészmérnök, várostervező, Fridli Judit és Kis János fia. 39, 165–168, 211, 236, 240, 247, 281, 287, 304, 306, 360, 362, 480, 625, 631
Kiss Ferenc (1928–1999) irodalomtörténész, kritikus, a népi írók körének befolyásos tagja. 321, 322
Kiss Gy. Csaba (1945) irodalom- és művelődéstörténész, az MDF alapító tagja és első szóvivője. 1993-ban kilép a pártból. 317, 420, 433, 434, 462
Kiss Péter (1954) vegyészmérnök, Kiss Tibor és Schwarz Ilona fia, Kis János fivére. 40
Kiss Tibor (1913–2002) közgazdász, Kis János nevelőapja. 39, 48, 52, 55
Klaniczay Gábor (1950) történész, középkorkutató, az ELTE és a CEU tanára. 1989 előtt részt vesz a demokratikus ellenzék tevékenységében. 194, 232
Koestler, Arthur (1905–1983) magyar származású brit író, újságíró. 51
Knopp András (1938) politikus, 1970-től az MSZMP KB beosztott munkatársa. Ő vezeti az pártközpont és a BM ellenzékelhárító tevékenységét koordináló bizottságot. A rendszerváltás óta üzletember. 80, 337, 339, 340, 364–366, 619
Kocsis Zoltán (1952–2016) zongoraművész, zeneszerző, karmester, az Új Zenei Stúdió társalapítója. 31, 203, 201, 218
Kodolányi Gyula (1942) költő, műfordító, irodalomtörténész. A nyolcvanas években a népi írókkal mozog együtt, az Antall és a népiek közti konfliktus során Antall mellé áll. 317
Kohn Antónia (1874–1958) háztartásbeli, Kohn Mór és Steiner Teréz lánya, Kis János apai nagyanyja. 34
Kohn Mór (1847–1915) házaló, Kis János apai dédapja. 33, 34
Kóka János (1972) üzletember, politikus, 2004–2008 között gazdasági és közlekedési miniszter, 2007–2008 között az SZDSZ elnöke. 633
Kołakowski, Leszek (1927–2009) lengyel filozófus. 86, 189, 191, 192, 207
Komoróczy Géza (1937) hebraista, asszirológus, történész. 1993–1994-ben a Demokratikus Charta szóvivője. 47, 48
Konkoly-Thege Miklós (1842–1916) csillagász, zeneszerző, országgyűlési képviselő. 18
Konkoly-Thege Zalán (?–?) annyit tudunk róla, hogy az 1930-as évek elején beszervezi Erdős Lászlót, Kis János édesapját a kommunista mozgalomba. 18
Konrád György (1933–2019) író, szociológus, a demokratikus ellenzék emblematikus alakja. 1974-ben külföldre juttatják Szelényi Ivánnal közösen írt könyvük (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*) kéziratát; letartóztatják, az ország elhagyására kényszerítik őket, de Konrád 1980-ban hazatér. 1990–1993 között a Nemzetközi Pen Club elnöke, 1997–2003 között a Berlini Művészeti Akadémia első külföldi állampolgárságú elnöke. 43, 139, 157, 162, 175, 225, 249, 258–262, 273, 276, 277, 322, 407, 411, 412, 458, 471, 533, 622
Kónya Imre (1947) jogász, ügyvéd, politikus, 1988-ban lép be az MDF-be. A Független Jogász Fórum első elnöke. 1990–1998 között az MDF, majd a Magyar Demokrata Néppárt országgyűlési képviselője. 1993 decembere és 1994 júliusa között belügyminiszter. 501, 502, 532, 581, 584, 614, 6223, 642, 645
[Kopács] Kovács Miklós (1961) az Inconnu csoport tagja. 237
Kornai János (1928) közgazdász. Fő művei *A hiány* (1980), valamint *A szocialista rendszer* (1993). 2010 után az elsők között tárja fel és bírálja az Orbán-rezsim autokratikus természetét. 214, 301–302, 678
Kornhauser, Lewis amerikai jogtudós, mikroökonómiai modellek segítségével elemzi a jog logikáját a bíráskodástól a törvényes keretek közötti szerződéskötésig. 485
Kornidesz Mihály (1930–2014) történelemtanár, politikus. A hatvanas-hetvenes években az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának munkatársa, alosztályvezetője, majd osztályvezetője. 337, 339, 340
Kornis Mihály (1949) író, 1989 előtt részt vesz a demokratikus ellenzék tevékenységében. 201, 212, 364
Korsch, Karl (1886–1961) német marxista filozófus. 88

Kósa Ferenc (1937–2018) filmrendező, a népi írók köréhez tartozik, 1990–1994 között az MSZP országgyűlési képviselője. 317, 657
Kósa Lajos (1964) közgazdász, politikus, a Fidesz alapító tagja, 1990 óta országgyűlési képviselő, 1998–2014 között Debrecen polgármestere, több ciklusban a párt alelnöke. 665
Kosík, Karel (1926–2003) cseh filozófus, az 1968-as „Prágai tavasz" egyik mérvadó teoretikusa, a demokratikus szocializmus szószólója. 86, 207
Kovács András (1947) szociológus, történész, antiszemitizmus-kutató, a CEU tanára. 205–207, 305, 393, 475
Kovács Kriszta (1973) jogász. 694
Kovács M. Mária (1953–2020) történész, antiszemitizmus-kutató. 1978-ban részt vesz a demokratikus ellenzék egyik szellemi fóruma, a Hétfői Szabadegyetem létrehozásában. 189, 350, 363
Kowalik, Tadeusz (1926–2012) lengyel közgazdász, 1956-ban a párton belüli reformmozgalom résztvevője. A hetvenes években ellenzéki aktivista. 1980–81-ben a Szolidaritás tanácsadója. 188, 189, 252
Kozák Gyula (1941) szociológus, történész. Az 1956-os Intézet társalapítója. 241
Koźmiński, Maciej (1937) lengyel történész, diplomata, a rendszerváltás utáni első lengyel nagykövet Budapesten, az MTA tiszteletbeli tagja. 540
Könczöl Csaba (1947–2004) műfordító, esszéista, szerkesztő, kritikus. 1982-ben Demszky Gáborral és másokkal kiadja a *Tájékoztató* című szamizdat lapot. Az SZDSZ alapító tagja. 258, 260
Köpeczi Béla (1921–2010) irodalomtörténész. 1963–1966 között az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályát vezeti, 1972–1975 között az MTA főtitkára, 1982–1988 között művelődési miniszter. 153, 154, 156, 420
Kőszeg Ferenc (1939) kritikus, író, kiadói szerkesztő. 1979-ben a Charta 77 melletti nyilatkozat aláírása miatt elbocsájtják. Bekapcsolódik a SZETA tevékenységébe; a *Beszélő* társalapítója, 1990–1994 között főszerkesztője. Meghatározó szerepet játszik az SZDSZ létrehozásában. 1990–1998 között országgyűlési képviselő. A Magyar Helsinki Bizottság alapítója, nyugdíjba vonulásáig elnöke. 136, 169, 176, 177, 208, 218, 219, 223, 224, 226, 228, 239, 244, 246, 247, 249, 250, 258, 263, 265, 267, 284, 290, 347, 361, 393, 404, 406, 410, 433, 454, 456, 459, 470, 473, 475, 501, 502, 527, 550, 551, 557, 558, 597, 598, 619, 627, 633, 657
Kővágó József (1913–1996) mérnök, katonatiszt, kisgazda politikus, 1945–1947 között Budapest főpolgármestere. 1956 végén az Egyesült Államokba emigrál. 492
Kövér László (1959) jogász, a Fidesz alapító tagja, 1990-től országgyűlési képviselő, 1994-ben a Fidesz frakcióvezetője, 1998–2000 között a titkosszolgálatokat felügyelő tárca nélküli miniszter, 2000–2002 között pártelnök. 2010 óta az Országgyűlés elnöke. 465, 521
Köves András (1938) közgazdász, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szakértője. 250
Krassó György (1932–1991) közgazdász. A forradalomban játszott szerepéért tíz évre ítélik, 1963-ban amnesztiával szabadul. 1982-ben Magyar Október néven szamizdat kiadót alapít. 1989-ben megalapítja a Magyar Október Pártot, elveti az állampárttal folytatott tárgyalásokat. 227, 237, 249, 266–268, 271, 272, 284, 331–333, 459
Krasznai Zoltán (1950–2017) közgazdász. 1989 előtt szamizdatban (álnéven) publikál. Az MDF alapító tagja, a párt Budapesti Szabadelvű Körének vezetője. 1991-ben kizárják a pártból. 258, 589
Kravcsuk, Leonyid Makarovics (1943) a Szovjetunió összeomlása idején az Ukrán Kommunista Párt főtitkára, 1991–1994 között a függetlenné vált Ukrajna elnöke. 674
Kriegel, František (1908–1979) cseh orvos, kommunista politikus. 1968-ban a Nemzeti Front főtitkára. Megtagadja az oktrojált „Moszkvai jegyzőkönyv" aláírását. A Nemzetgyűlésben a szovjet csapatok hosszú távú maradása ellen szavaz. Elsők közt írja alá a Charta '77 néven jegyzett nyilatkozatot. 118, 198, 219, 220–222
Krokovay Zsolt (1946) filozófus, 1979-ben ellenzéki tevékenysége miatt eltávolítják egyetemi állásából. Szamizdatban publikál, lakásszemináriumok előadója, saját lakásán is szervez előadássorozatot. A *Bibó Emlékkönyv* szerzője. 1990-től a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem, majd az ELTE tanára. 224, 258, 259, 393
Kulin Ferenc (1943) kritikus, irodalomtörténész, egyetemi oktató, politikus. A *Mozgó Világ* főszerkesztőhelyettese, 1981–1983-ban főszerkesztője. 1989-től az MDF elnökségi tagja, 1990–1994 között képviselő, az Országgyűlés Kulturális Bizottságának elnöke. 213, 435
Kuncze Gábor (1950) mérnök, közgazdász, politikus, 1990–2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője, 1994–1998 között belügyminiszter, 1997–1998 és 2001–2007 között az SZDSZ elnöke. 650, 658
Kupa Mihály (1941) közgazdász, po-

litikus, 1990–1993 között pénzügyminiszter. 614
Kuroń, Jacek (1934–2004) lengyel történész, politikus. 1964-ben Karol Modzelewskivel közösen írt, *Nyílt levél a párthoz* című brosúrájáért 3 év börtönre ítélik. 1968-ban újra bebörtönzik. 1976-ban részt vesz a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) megalakításában. 1980–81-ben a Szolidaritás tanácsadója, 1982-ben ismét börtönbe zárják. 1989-ben részt vesz a kerekasztaltárgyalásokon. 1989–2001 között képviselő, két kormányban munkaügyi és közjóléti miniszter. 185, 186, 188–190, 192, 193–196, 245, 252, 352
Kusý, Miroslav (1931–2019) szlovák politológus. A Charta '77 aláírója. 1989-ben letartóztatják, a „bársonyos forradalom" idején szabadul. 1989 decemberétől a Szövetségi Hivatal sajtóosztályának igazgatója. 221
Kutrucz Katalin (1948) jogász, 1990–1998 között országgyűlési képviselő. 2003 óta az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának főigazgatóhelyettese. 584
Kürthy Emil (1848–1920) földbirtokos, író, újságíró, a Bars vármegyei fajkürthi és kolthai Kürthy család sarja, Magyar Bálint dédapja. 259

L

Laber, Jeri (1935) amerikai jogász, jogvédő, a Helsinki Watch (1978-tól Human Rights Watch) nemzetközi emberi jogi szervezet egyik alapítója. 362
Lackó Miklós (1921–2010) történész. 330, 351
Lakatos András (1943–2019) irodalomkritikus, szerkesztő, könyvtáros. Kritikái a hetvenes évek közepéig jelennek meg, ekkor elhallgat. 84, 112,142, 359
Lakatos Éva [Schwarz Izabella] (1905–1993) Kis János anyai nagynénje. A múlt század húszas éveiben csatlakozik a kommunista mozgalomhoz. 1935–1945 között a Szovjetunióban él emigrációban, 1958-ig pártmunkás, 1958-tól nyugdíjazásáig az Állami Műsor- és Hangverseny Igazgatóság, majd az Országos Filharmónia igazgatója. 27–31, 35–36, 38, 40–42, 51, 55–56, 64, 66, 71, 115, 285, 421
Lakatos Imre (1922–1974) matematikus, tudományfilozófus. Ifjúkorában meggyőződéses sztálinista, majd 1956-ban Angliába emigrál, ahol Popper tudományfilozófiai iskolájának egyik vezető alakja lesz. 96
Laki Mihály (1946) közgazdász. Kutatási témái: vállalati magatartás a szocializmusban, tulajdonviszonyok a rendszerváltás után, az új gazdasági elit. 1988-tól az SZDSZ tagja, gazdasági szakértője. 305, 350, 404

Laky Teréz (1926–2005) közgazdász, szociológus. 350
Landler Jenő (1875–1928) baloldali szociáldemokrata, majd kommunista politikus, a Tanácsköztársaság belügyi népbiztosa, a húszas években Kun Béla politikai ellenfele. 71
Lange, Oskar (1904–1965) lengyel közgazdász. A harmincas években megalkotja a piaci szocializmus elméletét. 299–300
Langmár Ferenc (1958) közgazdász, újságíró, környezetvédelmi aktivista, 1984-ben a Duna Kör társalapítója, 1985-ben független jelöltként a demokratikus ellenzék egyik jelöltje az országgyűlési választásokon. 274, 397, 398, 455
Lantos Iván (1949) zenész, zeneszerző, az Orfeo zenészcsoport tagja. 171
Lányi András (1948) író, esszéista, filmrendező. A *Kisúgó* című szamizdat kiadvány, valamint a *Beszélő* szerzője. Bekapcsolódik a Duna Kör tevékenységébe. 2000 óta a Védegylet vezető aktivistája. 234, 257, 258, 393
Laqueur, Walter (1921–2018) amerikai történész, újságíró, politikai elemző. 192
László Géza (1893–1967) gépészmérnök. 24
László [Friss] Magda (1902–1982) dietetikus, csecsemőgondozási szakember. 24
László Ágnes (1936–2019) gyógytornász. László Magda és Géza lánya. 24
László Pál (1935) gépésztechnikus, László Magda és Géza fia. 24
Lázár György (1924–2014) politikus, 1984–1987 között a Minisztertanács elnöke. 431
Légrády Péter (1948–2004) orvos. 276
Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716) német filozófus, matematikus, fizikus. 75
Lengyel Gabriella (1948–2020) szociológus, a SZETA alapító tagja. 217, 218, 297, 496
Lengyel László (1950) közgazdász, politológus, a Pénzügykutató Rt. elnök-vezérigazgatója. 306, 397, 414, 426, 429, 433, 465
Lévay Levente (1964) 1990–1994 között Kispest szabaddemokrata polgármestere. 556, 557
Levendel László (1920–1994) tüdőgyógyász, közíró. A nyolcvanas években lakásán politikai szalont visz. 289, 313, 439, 522
Lévi-Strauss, Claude (1908–2009) francia antropológus, etnográfus, filozófus. 106, 107
Lezsák Sándor (1949) költő, az 1987-es lakiteleki találkozó szervezője, az MDF alapító tagja, alelnöke, majd elnöke. 1994 óta országgyűlési képviselő, 2006 óta a Fidesz képviseletében a parlament alelnöke. 421, 434, 435, 590
Lindenberger Lajos (1899–1950)

tartalékos tiszt, 1944-ben a sátoraljaújhelyi börtön igazgatója. 19
Linz, Juan José (1926–2013) spanyol politikatudós. 254
Lipiński, Edward (1888–1986) lengyel közgazdász. 1976-ban részt vesz a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) megalapításában. 1980-ban tanácsadó a sztrájkoló munkások és a kormány közti tárgyalásokon. 186
Lipski, Jan-Józef (1926–1991) lengyel irodalmár. 1944-ben részt vesz a varsói felkelésben. A Munkásvédelmi Bizottság (KOR) egyik alapítója, majd a Szolidaritás aktivistája. 185, 194
Litván György (1929–2006) történész. Részt vesz az 56-os forradalomban, majd az ellenállásban. 1959-ben hat év börtönre ítélik, 1962-ben amnesztiával szabadul. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság társalapítója, az 1956-os Intézet társalapítója és egyik első igazgatója. 203, 208, 209, 322, 323, 351, 420, 422, 495
Lityński, Jan (1946) lengyel matematikus, politikus. 1968-ban a diákmegmozdulások szervezésének vádjával két és fél év börtönre ítélik. 1976-ban részt vesz a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) megalapításában. 1980-81-ben a Szolidaritás aktivistája. 1989 után több ciklusban parlamenti képviselő. 186, 193, 197
Locke, John (1632–1704) brit filozófus, a liberalizmus előfutára. 75, 390
Lóránt Zsuzsa (1946) szobrászművész, fordító, az Orfeo Együttes alapítója. 171
Losonczy Géza (1917–1957) kommunista politikus, újságíró. 1949–1951 között népművelési államtitkár. 1951-ben letartóztatják, '54-ben szabadul. A forradalom alatt államminiszter. 1957 végén a börtönben – valószínűleg kényszertáplálás következtében – meghal. 56
Lorenz, Konrad (1903–1989) osztrák zoológus, az etológia megteremtőinek egyike. 31
Lovas Zoltán (1961) újságíró, dokumentumfilmes, a Fekete Doboz független videófolyóirat munkatársa. 550, 551
Łuczywo, Helena (1946) lengyel újságíró, a nyolcvanas-években a Szolidaritás illegális mazóviai hetilapjának főszerkesztője, 1989–2009 között a *Gazeta Wyborcza* főszerkesztőhelyettese. 188
Ludassy Mária (1944) filozófiatörténész. A felvilágosodás és a liberalizmus hagyományát erőteljes publicisztikákban is megszólaltatja. 82, 91, 99, 142, 144, 150, 392
Lukács György (1885–1971) filozófus, a 20. század legnevesebb marxista gondolkodója. 66–70, 74, 77, 78, 81, 85, 86, 88–92, 96, 98, 99, 101, 102, 104, 106, 108–110, 112, 115, 117, 119, 122, 133, 136, 138–146, 151, 154, 155, 177, 290–292, 314, 353, 356, 358, 364, 474, 496
Lukács József (1922–1987) filozófus, valláskutató. 100
Lukes, Steven (1941) brit politikatudós, szociológus. Elsősorban a hatalom kritikai elméletéről szóló művéről híres. 475, 476
Luxemburg, Rosa (1871–1919) lengyel-német marxista teoretikus, a Spartacus Szövetség (Spartacusbund) alapítója. 1919 januárjában reakciós szabadcsapatok meggyilkolják. 87

M

M. Kiss Sándor (1943) történész, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet tudományos főigazgatóhelyettese. 93
Macierewicz, Antoni (1948) lengyel politikus. 1976-ban a Munkásvédelmi Bizottság (KOR) társalapítója. 1980–81-ben a Szolidaritás tanácsadója. 1991–1992-ben belügyminiszter, 2006–2007 között hadügyminiszter. A Jog- és Igazságosság Párt alelnöke. 185–186
Madarász Aladár (1947) közgazdász, a közgazdasági elmélet történetének kutatója. 304
Magyar Bálint (1952) szociológus. Részt vesz a demokratikus ellenzék tevékenységében; meghatározó szerepet játszik az SZDSZ létrehozásában. 2009-ig rövid megszakítással a párt ügyvivője, 1998–2000 között elnöke. 1996–1998 között művelődési és közoktatási miniszter, 2002–2006 között oktatási miniszter. 233, 235, 236, 256, 258, 259, 274, 306, 421, 473, 474, 501, 502, 527, 551, 557, 558, 605, 625, 626, 631, 632, 635, 636, 638, 657, 658, 677
Magyar Fruzsina (1954) filmes- és színházi dramaturg, forgatókönyvíró. 421
Magyar Sámuel (1982–1957) görög-latin szakos gimnáziumi tanár. 34
Major Máté (1904–1986) építész, egyetemi tanár. 361
Major Tamás (1910–1986) színművész, rendező, színházigazgató. 361
Majtényi László (1950) jogtudós, alkotmányjogász. 1995–2001 között adatvédelmi ombudsman, 2008-2009-ben az Országos Rádiós és Televíziós Testület elnöke, 2003 óta az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet (EKINT) elnöke. 22, 635, 694
Malgot István (1941) szobrász, rendező, az Orfeo Együttes alapítója és vezetője. 171
Mallet, Serge (1927–1973) francia baloldali szociológus, szakszervezeti aktivista. 129
Marcuse, Herbert (1898–1978) német filozófus, szociológus, a Frankfurti Iskola tagja. 87, 129
Márczi Kitti – grafikus, festő, szamizdat nyomdász. 239

Margalit, Avishai (1939) izraeli filozófus. 340, 485
Márkus György (1934–2016) filozófus, Bence György és Kis János tanára, szerzőtársa. 1973-ban a filozófusper kapcsán eltávolítják a tudományos életből. 1977-ben emigrál, Nyugat-Berlinbe majd Ausztráliába megy, ahol nyugdíjba vonulásáig a Sydney Egyetemen tanít. 41, 48, 74–77, 79, 81–85, 89, 90, 91, 95, 96, 98–100, 110–112, 115, 117–119, 121, 122, 124–126, 131–135, 138, 139, 141–150, 152–155, 158, 221, 335, 345, 353, 357, 358, 378, 380, 383, 392, 481, 487, 684, 685
Márkus Mária [„Marysia"] (1936–2017) lengyel származású szociológus, Hegedűs András munkatársa. 1973-ban a filozófusper kapcsán eltávolítják a tudományos életből. 1977-ben emigrál. 118, 144, 147, 153
Marx, Karl (1818–1883) német filozófus közgazdász, a legnagyobb és legvitatottabb társadalmi-politikai hatású gondolkodók egyike. 12, 41, 67, 68, 70, 72, 76, 81, 86–90, 101, 107, 122–128, 131, 132, 135, 149, 170, 181, 206, 208, 214, 264, 274, 369, 371, 474, 476, 481, 701, 702
Máté-Tóth András (1957) teológus, filozófus. 279
Matolay Magdolna (1945–1982) szociológus, szociográfus, a SZETA társalapítója. 205, 217, 248, 627
Mazowiecki, Tadeusz (1927–2013) lengyel író, újságíró, politikus. 1956 után megszervezi a Katolikus Értelmiség Klubját. 1963-tól a *Więź* (Kapocs) nevű katolikus folyóirat munkatársa. 1980–1981-ben a Szolidaritás tanácsadója, 1989–1990 között Lengyelország miniszterelnöke. 191, 513, 541
Mécs Imre (1933) villamosmérnök. 1956-os szerepéért halálra, majd életfogytiglanra ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul. Részt vesz a demokratikus ellenzékben. Az SZDSZ alapító tagja, országgyűlési képviselő (1990–2006 között az SZDSZ, 2006–2010 között az MSZP színeiben). 289, 420, 433, 467, 471, 502
Medgyessy Péter (1942) közgazdász, politikus. 1977–1982 között az állambiztonság D-209-es kódszámú szigorúan titkos tisztje. 1986–1987-ben pénzügyminiszter, 1988–1990 között a gazdaságért felelős miniszterelnök-helyettes. 1996–1998-ban ismét pénzügyminiszter, 2002–2004 között miniszterelnök. 142, 307, 651, 662, 663
Medvegyev, Roj Alekszandrovics (1925–2018) orosz disszidens történész. 373
Mendès France, Pierre (1907–1982) francia radikális-szocialista politikus, 1954–1955 között Franciaország külügyminisztere és miniszterelnöke. 605

Mensáros László (1926–1993) színész. 1956-ban a debreceni Forradalmi Bizottság tagja; 1959-ben bebörtönzik, 1960-ban amnesztiával szabadul. 505
Merza József (1932) matematikus, 1967–1980 között az MTA Matematikai Kutató Intézetének tudományos munkatársa. A Bokor katolikus bázisközösségi mozgalom tagja. 1979-ben fegyverelutasítóként visszaadja a behívóparancsot, ezért kutatóból könyvtárossá minősítik át. 278, 279
Mészáros Bánk (1960) az Inconnu csoport tagja. 237
Mészöly Miklós (1921–2001) író. Az 1985-ös monori tanácskozás egyik szervezője. 1987-ben részt vesz a lakiteleki találkozón. 1989-ben ott van a Magyar Helsinki Bizottság megalakításánál. 1992–1993-ban a Széchényi Irodalmi és Művészeti Akadémia elnöke. 199, 200, 313, 322, 399, 400, 433, 434, 465
Michnik, Adam (1946) lengyel történész, újságíró. Az 1968-as varsói diákmegmozdulásokban való részvétele miatt 3 év börtönre ítélik. 1976 végén csatlakozik a Munkásvédelmi Bizottsághoz (KOR). 1980–81-ben a Szolidaritás tanácsadója. 1981 decemberében internálják, ítélet nélkül tartják fogva 1984-ig. 1985-ben letartóztatják, 1986-ban amnesztiával szabadul. 1988-tól Lech Wałęsa tanácsadója, a kerekasztaltárgyalásokon a Szolidaritás delegációjának tagja. 1989-ben elindítja a Gazeta Wyborcza című napilapot, melynek a mai napig főszerkesztője. 185, 186, 190, 196, 197, 252, 253, 261, 352, 353, 447
Miklós Béni (?–1952) méterárukereskedő, Schwarz Róza férje, Kis János anyai nagyapjának sógora. 37
Miklósi Zoltán (1971) filozófus. 669
Miklóssy Endre (1942–2008) építészmérnök, író, a szamizdat *Beszélő* terjesztő-hálózatának szervezője. 226, 240, 241, 458
Mill, John Stuart (1806–1873) filozófus, közgazdász, a klasszikus liberalizmus mértékadó alakja. 460
Mindszenty József (1892–1975) katolikus pap, bíboros prímás. 57
Mises, Ludwig von (1881–1973) közgazdász, szociológus; Hayek mellett az osztrák szabadpiaci iskola legjelentősebb alakja. 300
Miszlivetz Ferenc (1954) szociológus, történész. a Szabad Kezdeményezések Hálózatának szóvivője. A párttá alakulást ellenzi, az alakuló közgyűlésről kivonul. 465, 473
Mizsei Kálmán (1955) közgazdász. 252
Moczar, Mieczysław (1913–1986) lengyel kommunista politikus, 1964–1968 között belügyminiszter. 189
Modzelewski, Karol (1937–2019)

történész. 1980–81-ben a Szolidaritás tanácsadója, a szükségállapot kihirdetésekor internálják. 1989–1991 között a szenátus tagja, majd az Unia Pracy (Munkásszövetség) nevű baloldali tömörülés társalapítója. 191
Modor Ádám (1958–2009) a demokratikus ellenzék résztvevője; egy időben a *Beszélő* nyomdásza, majd a Katalizátor Iroda nevű szamizdat kiadó egyik alapítója. 238
Moldova György (1934) író, szociográfus. 92
Molnár Erik (1894–1966) kommunista politikus, autodidakta történész és filozófus. 74
Molnár Gusztáv (1948) filozófus, politológus. 1985 októberében elindítja a Limes Kört, romániai magyar értelmiségiek illegális vitafórumát. A hatósági zaklatások elől 1988-ban Magyarországra települ át. 294, 322, 335
Molnár Péter (1964) jogász, politikus, sajtószabadság-szakértő. 1990–1993 között a Fidesz 1994–1998 között az SZDSZ színeiben országgyűlési képviselő. 657
Molnár Tamás (1955) képzőművész, publicista, az Inconnu csoport alapító tagja, a demokratikus ellenzék aktivistája. A Jobbik 2004-es párttá alakulásakor annak alelnöke, vezető szerepet játszik a 2006. évi Kossuth téri tüntetésekben. 237, 470
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986) szovjet politikus, a harmincas években miniszterelnök, a II. világháború idején külügyminiszter. 18
Morva Ibolya (1963) az Inconnu csoport tagja. 237
Moynihan, Daniel Patrick (1927–2003) amerikai szociológus, politikus. 1977–2001 között demokrata párti szenátor. 192
Munkácsi Gyula (1928–2009) filozófiatörténész. 78, 79
Murphy, Liam amerikai jogász, filozófus, a New York University jogi karának tanára. 485
Münnich Ferenc (1886–1967) kommunista politikus. 1956. november 4-e után a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek minisztere, 1958–1961 között miniszterelnök. 500

N

Nádas Péter (1942) író, esszéista. 142
Nagel, Ernest (1901–1985) amerikai tudományfilozófus. 96
Nagel, Thomas (1937) amerikai filozófus, kutatási érdeklődése a testlélek problémától és az ismeretelmélettől az értékelméleten és az etikán át a politikai filozófiáig terjed. 381–382, 479, 483–485, 487–491, 497
Nagy Bálint (1949) építész. 1979-ben elveszti állását, ácsként dolgozik. A SZETA és a *Beszélő* alapítói között van, 1984-ig vesz részt a szerkesztőség munkájában. Jelenleg a FUGA Budapesti Építészeti Központ kreatív igazgatója. 217, 223, 226, 227, 231, 233, 235, 241, 273
Nagy Elek (1926–1994) katonatiszt, esztergályos.1956-ban a Csepeli Munkástanács elnöke. 1958-ban 12 évi börtönre ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul. 1988-ban részt vesz a Történelmi Igazságtétel Bizottság alapításában, annak alelnöke lesz. 426
Nagy Elemér (1954) építőmérnök, 1989 előtt állás nélküli. Szamizdatok szállításával és más háttérmunkákkal vesz részt a demokratikus ellenzékben. 240
Nagy Ferenc József (1923–2019) gazdálkodó, 1990–1994 között kisgazda országgyűlési képviselő, 1990–91-ben földművelésügyi, 1991–1994 között tárca nélküli miniszter. 621
Nagy Imre (1896–1958) politikus, egyetemi tanár. 1945–1946-ban belügyminiszter, 1953–1955 között és az 1956-os forradalom alatt miniszterelnök. 1958. június 15-án halálra ítélik, másnap hajnalban kivégzik. 55–57, 66, 68, 175, 236, 285, 286, 323, 421, 422, 425, 446, 470, 471, 498, 503, 505 506, 542
Nagy Jenő (1952) filozófus. 1978-tól az MTA Filozófiai Intézetében dolgozik, 1980-ban elbocsájtják. Részt vesz az AB Független Kiadó létrehozásában, majd megalapítja az ABC Kiadót. 1986-ban indítja el *Demokrata* című lapját, mely 1991-ig jelenik meg. 43, 242, 246, 266, 451, 456
Nagy Károly (1934–2011) szociológus, irodalomszervező. 1956-ban az Egyesült Álamokba emigrál, 1965–1994 között a Rutgers Egyetemen tanít. 473
Nagy László – 1990-1993 között az MTV gazdasági igazgatója. 596
Nagy Sándor (1946–2015) politikus. 1990-től 2002-ig a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetségének elnöke, 1994–2006 között az MSZP országgyűlési képviselője. 653
Nagy W. András (1943–1994) szociológus. 1979-ben aláírja a Charta '77 melletti nyilatkozatot, ezért elbocsájtják az állásából. A SZETA alapító tagjai között van, szamizdat kiadványok rendszeres szerzője. 217, 226, 246, 273
Nagy Zsolt – szamizdat nyomdász, Modor Ádám munkatársa. 238
Nahlik Gábor – közgazdász, szervezetszociológus, 1992–1994 között a Magyar Televízió általános elnökhelyettese. 610
Naimski, Piotr (1951) lengyel politikus. A Munkásvédelmi Bizottság (KOR) társalapítója. 1989 után képviselő, később az az Államvédelmi Hivatal elnöke. A Jog- és Igazságosság Párt tagja. 185, 186
Nemes István Egon (1953) zenész,

énekes, zeneszerző, dalszövegíró, az Orfeo zenészcsoport tagja. 171
Nemeskürty István (1925–2015) irodalomtörténész, filmtörténész, író. A Ludovika Akadémia növendéke. 1957-től 1987-ig a Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalat (MAFILM) igazgatója. 1989 decemberétől az új kormány megalakulásáig az MTV-t felügyelő kuratórium elnöke. 420, 569, 583
Németh Géza (1933–2012) református lelkész. 1972-ben eltiltják lelkészi hivatása gyakorlásától. Az 1980-as években az erdélyi menekültsegítő misszió szervezője. 282
Németh Károly (1922–2008) kommunista politikus. 1970–1989 között az MSZMP Politikai Bizottságának tagja. 1987–1989 között az Elnöki Tanács elnöke. 202
Németh László (1901–1975) író, drámaíró, esszéista, műfordító. 109, 322, 407
Németh Miklós (1948) közgazdász, politikus, 1988 őszétől 1990 márciusáig miniszterelnök. 447, 503, 522, 535, 538, 552, 553
Németh Sándor (1950) teológus, a Hit Gyülekezete alapítója és vezető lelkésze. 283
Németh Zsuzsa (1959) közgazdász. 1989 előtt a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának aktivistája. 294
Niederhauser Emil (1923–2010) történész. 1980-ban a Bibó Emlékkönyv szerzője. 322, 337
Novotný, Antonín (1904–1975) cseh kommunista politikus, 1953–1969 között a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára, 1957–1968 között a Csehszlovák Köztársaság elnöke. 114
Nozick, Robert (1938–2002) amerikai filozófus; a libertárius politikai filozófia legjelentősebb képviselője. 374, 377, 381, 476
Nyárádi Miklós (1905–1976) ügyvéd, kisgazda politikus, 1947–48-ban pénzügyminiszter. 25
Nyári István (1952) festő, grafikus, a *Beszélő* címlapjának tervezője. 235
Nyers Rezső (1923–2018) közgazdász, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, az 1968-as gazdaság reform atyja. 1989 októberében a Magyar Szocialista Párt elnöke az országgyűlési választásokig. 40, 156, 305, 445, 450, 451, 500, 522, 535, 539, 653
Nyíri Kristóf (1944) filozófus, 1995–2005 között az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója. 85, 682

O

Obersovszky Gyula (1927–2001) író, újságíró, 1956-ban a Péterfy utcai kórház ellenálló csoportjának tagja. 1957-ben halálra, majd életfogytiglanra ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul. 293
O'Donnell, Guillermo (1936–2011) argentin politikatudós, a latin-amerikai autoriter rendszerek elemzője. 254
Okudzsava, Bulat Salvovics (1924–1997) grúz-örmény származású orosz író és költő. 193
Oltványi Ambrus (1932–1983) irodalomtörténész, filológus. 84, 258, 259
Oplatka András (1942–2020) magyar származású svájci újságíró, történész, műfordító. 538, 553
Orbán Ottó (1936–2002) költő, műfordító. 313
Orbán Viktor (1963) jogász, politikus, a Fidesz alapító tagja, 1990 óta a párt országgyűlési képviselője, 1990–1994 között frakcióvezetője, 1993-tól megszakításokkal elnöke, 1998–2002 között, majd 2010 óta miniszterelnök. 26, 163, 264, 367, 388, 465, 470–472, 493, 499, 503–505, 517, 525, 536, 566, 586, 593–594, 643–644, 649, 656, 659, 662, 664–668, 670, 676–680, 683
Orlov, Jurij Fjodorovics (1924–2020) orosz fizikus, emberi jogi aktivista. 1976-ban társaival megalapítja a Moszkvai Helsinki Csoportot. 1977-ben letartóztatják, 7 év kényszermunkára és 5 év száműzetésre ítélik. 1986-ban megfosztják szovjet állampolgárságától és kitoloncolják az országból. 180
Orosz István (1950–2012) író, kritikus, műfordító. 1981–1985 között a *Beszélő*t nyomtatja dunabogdányi házában. 1988-ban emigrál, a BBC külső munkatársa. 2005-től az Élőlánc Magyarországért elnökségi tagja. 233–236, 256, 258,
Ország Lili (1926–1978) festőművész, grafikus, bábtervező. 495
Öllős László (1957) filozófus, politikatudós oktató. 1989 előtt a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának aktivistája. 294
Örkény Antal (1954) szociológus. 1978-ban részt vesz a demokratikus ellenzék egyik szellemi fóruma, a Hétfői Szabadegyetem létrehozásában, 1979-ben aláírja a Charta '77 melletti nyilatkozatot. 350

P

Paczolay Péter (1956) jogász. 2006–2015 között alkotmánybíró, 2008–2015 között a testület elnöke. 2015-ben római követ, majd a magyar állam delegáltja az Emberi Jogok Európai Bíróságában. 665
Pálfalvi Lajos (1959) polonista, irodalomtörténész, műfordító. 205
Pálfy G. István (1945) újságíró, televíziós szerkesztő, 1990–1994 között megszakításokkal a Magyar Televízió vezető hírműsorainak főszerkesztője. 316, 583, 610
Pálinkás Szűcs Róbert (1965) újságíró, az Inconnu csoport tagja, a Klubrádió munkatársa. 237, 470

Pályi András (1942) író, esszésita, kritikus, műfordító, dramaturg. 205
Palkovics Imre (1954) szakszervezeti vezető, az 1990-ben alakult Munkástanácsok Országos Szövetségének alapítója és elnöke, 1990–1994 között az MDF országgyűlési képviselője. 646
Palkovics László (1965) gépészmérnök, 2016–2018 között az Emberi Erőforrások Minisztériumának a felsőoktatásért felelős államtitkára. 2018 óta innovációs és technológiai miniszter. 677
Pallagi Ferenc (1936) 1989–90-ben a belügyminiszter állambiztonsági helyettese, III-as főcsoportfőnök. 553, 554
Pándi Pál (1926–1987) irodalomtörténész, kritikus. 115, 298
Pap Mária (1942) nyelvész, 1967–1980 között az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatója. A demokratikus ellenzékben kifejtett tevékenysége miatt elbocsájtják. Ettől fogva szabadúszó fordító. A Charta '77 melletti első nyilatkozat kezdeményezője. 1990–1995 között a *Beszélő* munkatársa. 75, 84, 110, 112, 178, 199, 203, 211, 223, 293, 346, 359, 375, 460
Papp Zsolt (1944–1992) filozófus, szociológus. 1968–1990 között az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kutatója. 85
Parti Nagy Lajos (1953) költő, író, drámaíró, műfordító. 202
Patočka, Jan (1907–1977) cseh filozófus. Aláírja a Charta '77 nyilatkozatot, ezért agresszív rendőrségi kihallgatásoknak vetik alá. Szívrohamot kap; kórházba szállítják, ahol meghal. 198, 199
Peják Emil – pártalkalmazott, 1985–1990 között országgyűlési képviselő. 137
Pelle Andrea (1963) ügyvéd, jogvédő; 1994-ben a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) társalapítója, 1994–2013 között ügyvivője és jogsegélyszolgálatának vezetője. 166, 695
Pernye András (1928–1980) zenetudós. 31
Péter Gábor (1906–1993) 1945-től a BM Államvédelmi Osztálya (ÁVO) majd az ÁVH főnöke. 1953-ban részben koholt vádak alapján életfogytiglani börtönre ítélik. 1959-ben amnesztiával szabadul. 21, 50
Pétervári Helga (1936) könyvtáros. 163
Pető Iván (1946) történész, levéltáros, az SZDSZ alapító tagja. 1989-ben részt vesz a kerekasztal-tárgyalásokon. 1990–2010 között országgyűlési képviselő, 1990–1991-ben, majd 1994–1997-ben frakcióvezető, 1992–1997 között a párt elnöke. 232, 241, 245, 514, 527, 532, 534, 556, 558, 575, 584, 585, 614, 617, 625, 631–632, 650, 658
Petri György (1943–2000) költő, műfordító, a *Beszélő* alapító szerkesztője. 1975-től publikációs tilalom alá helyezik, versei, írásai a szamizdatban jelennek meg. 1989-től haláláig a *Holmi* szerkesztőbizottságának tagja. 83, 84, 142, 223, 224, 226, 227, 244, 257, 278, 347, 359
Philipp Tibor (1953–2020) grafikus, fotográfus, az Inconnu csoport, majd a Magyar Október Párt tagja. 237
Pik Katalin (1948–2001) tanár, szociológus, a SZETA alapítója, aktivistája. 217
Pilinszky János (1921–1981) költő, esszéista. 64
Pintér Sándor (1948) rendőrtiszt, 1991–1996 között országos rendőrfőkapitány, 1998–2002 között, majd 2010 óta a mai napig belügyminiszter. 677
Plehanov, Georgij Valentyinovics (1856–1918) orosz marxista közgazdász, az oroszországi szociáldemokrata mozgalom egyik alapítója. 87
Pokorni Zoltán (1962) tanár, politikus. 1994–2014 között a Fidesz országgyűlési képviselője. 1998–2001 között oktatási miniszter, 2001–2002 között a Fidesz elnöke. 2006 óta polgármester. 142
Polányi Károly (1886–1964) gazdaságtörténész. 144
Pomian, Krzysztof (1934) lengyel történész, filozófus, esszéista. 186
Popper, Karl Raimund (1902–1994) osztrák születésű brit filozófus, a modern tudományfilozófia atyja. 96
Pór György (1943) író, szociológus. 1968-ban maoista szervezkedésért 2 és fél év börtönre ítélik. 1975-ben Franciaországba, majd az Egyesült Államokba emigrál. 94, 177
Pór Péter (1940) irodalomtörténész. 177
Pozsgay Imre (1933–2016) politikus. 1976-ól 1982-ig kulturális, majd művelődési miniszter, 1982–1989 között a Hazafias Népfront főtitkára. 1989-ben az MSZMP államfőjelöltje. 1990 elején államminiszterként a rádiót és a televíziót felügyeli. 1991-ben Nemzeti Demokrata Szövetség néven saját pártot alapít, mely nem jut be a parlamentbe. 305, 427, 431, 435–442, 445, 451, 461, 503, 509, 513, 516, 517, 519–522, 524–526, 530, 534, 535, 537, 538, 583
Prepeliczay István (1936–2002) ügyvéd, politikus. 1988 őszén részt vesz a Független Kisgazdapárt újjászervezésében, 1989–1990-ben a párt országos főtitkára, 1990–1994 között országgyűlési képviselője. 514
Proudhon, Pierre-Joseph (1809–1865) francia anarchista gondolkodó. 73

R
Rabár Ferenc (1929–1999) közgazdász, 1990 májusától decemberéig az első Antall-kormány pénzügyminisztere. 613
Rácz Sándor (1933–2013) munkás, 1956-ban a Nagy-budapesti Központi Munkástanács elnöke. 1956 decemberében letartóztatják, 1958-ban életfogytiglani börtönre ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul, majd segédmunkásként dolgozik. 2003-tól a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke. 289, 426
Ráday Mihály (1942) operatőr, rendező, televíziós szerkesztő, urbanista. 1990–1994 között az SZDSZ országgyűlési képviselője. 568
Radek, Karl (1885–1939) lengyel származású szovjet politikus. A húszas években a trockista ellenzékhez csatlakozik. 1938-ban a Buharin-perben 10 év kényszermunkára ítélik. 1939-ben ítélet nélkül kivégzik. 195
Radnóti Sándor (1946) filozófus, esztéta, kritikus. 1979 októberében egyik szervezője a Charta '77 melletti nyilatkozatnak, ezért 1980-ban állásvesztéssel sújtják. 1985-ben ott van a monori tanácskozáson, majd állandó rovatot nyit a *Beszélő*ben. A *Holmi* szerkesztője 1989-tól 2014-ig, a lap megszűnéséig. 83, 132, 141, 142, 216, 393
Raffay Ernő (1948) történész, politikus. 1989 nyarán időközi választáson az MDF jelöltjeként országgyűlési képviselővé választják. 1998-ig az MDF képviselője, 1990–1993 között a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára. 514
Rajk Júlia [Földi Julianna] (1914-1981) védőnő. 1947–1949 között a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége elnöke. Férje, id. Rajk László letartóztatásakor őt is bebörtönzik, 1954-ben szabadul. Az 1956-os forradalom után a romániai Snagovba deportálják. 162, 200
Rajk László, id. (1909–1949) kommunista politikus. 1945 után belügyminiszterként a kommunista párt hatalomszerzését szolgálja. 1949-ben kicsikart vallomások alapján halálra ítélik és kivégzik. 19, 50, 51, 52, 57, 220
Rajk László, ifj. (1949–2019) építész, díszlet- és látványtervező, grafikus, képzőművész. Részt vesz az AB Független Kiadó elindításában. 1985-ben függetlenként indul a képviselőjelöltségért, majd ott van a monori tanácskozáson. Az SZDSZ alapítói közé tartozik, több ciklusban ügyvivő. 1990–1996-ban országgyűlési képviselő. 43, 197, 205, 206, 215, 218, 219, 227, 228, 235, 247, 266, 270, 273, 276, 361, 395, 397, 409, 445, 455, 503, 558, 559, 659
Rákosi Mátyás (1892–1971) politikus. 1945–1956 között a kommunista párt első számú vezetője, 1948–1956 között az ország teljhatalmú ura. 25, 29, 50, 52, 57, 94, 175, 285, 406, 592, 654, 688
Ránki Dezső (1951) zongoraművész. 31
Ránki György (1930–1988) történész. 230
Ratzinger, Joseph Aloisius (1927) német katolikus főpap, 1981-től 2005-ig a Hittani Kongregáció prefektusa. 2005-től 2013-as lemondásáig XVI. Benedek néven pápa. 278
Rawls, John (1921–2002) amerikai erkölcs- és politikai filozófus. *A Theory of Justice* (Az igazságosság elmélete) című értekezése megújítja a liberalizmust és a politikai filozófiát. 149, 209, 210, 377, 378, 381, 485, 487, 488, 671
Raz, Joseph (1939) jog-, erkölcs- és politikai filozófus. Erkölcsfilozófiája az autonómia alapvető értékén alapul. A politikai filozófia terén elveti az állam semlegességének elvét. A jogfilozófiában a jogi pozitivizmus megújítója és védelmezője. 485
Redl Károly (1936) filozófiatörténész, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa. 111
Reichenfeld Philipp vagy Fülöp (1840–1902?) Erdős Márton apja, Kis János apai dédapja. 33
Rényi Péter (1920–2002) kommunista újságíró, kritikus, 1956–1988 között a párt hivatalos lapja, a *Népszabadság* főszerkesztőhelyettese. 42–43, 108, 298, 360
Rév István (1951) történész, a Blinken OSA Archívum igazgatója. A CEU megalakulásától 1994-ig, az első rektor kinevezéséig igazgatóként koordinálja a tanszékek és programok létrehozását, működésüket. 232, 460, 674, 682
Révai József (1898–1958) kommunista politikus, a Rákosi-korszakban az ideológia, a propaganda és a kultúrpolitika legfőbb irányítója. 1957-ben a rákosista pártellenzék vezéralakja. 30, 37, 56, 69, 70, 89, 424
Révai Józsefné [Grünwald Lívia, „Lili"] (1905–1990) tisztviselő, korábban az illegális kommunista mozgalom résztvevője. 37, 56
Révész Béla (1959) történész, szociológus. 435, 554
Révész Sándor (1956) újságíró, történész, 1990 utána a heti-, majd havilap *Beszélő* szerkesztője. 568, 666
Révész T. Mihály (1945) jogtörténész. 1994–1996 között Horn Gyula tanácsadója; az Országos Rádió és Televízió Tanács (ORTT) első elnöke. 657
Réz Pál (1930–2016) irodalomtörténész, kritikus, műfordító, a Szépirodalmi Kiadó szerkesztője. A *Holmi* főszerkesztője 1989-től

2014-ig, a folyóirat megszűnéséig. 168, 202, 324, 326, 338, 339, 343, 367, 409, 417
Ribbentrop, Joachim von (1893–1946) 1938–1945 között a Harmadik Birodalom külügyminisztere. 18
Richards, David A. J. (1944) amerikai jogfilozófus. 487
Richtmann Katalin (?–?) háztartásbeli, Schwarz József felesége, Kis János anyai dédanyja. 35
Ross, Elisabeth [„Betsy"] (1931–2000) művészettörténész, szociológus, Ronald Dworkin felesége. 491
Roszik Gábor (1954) evangélikus lelkész. Az 1989 július 22-i időközi választáson nyer parlamenti mandátumot az ellenzéki pártok támogatásával. Az 1990–1994-es ciklusban az MDF színeiben képviselő. 514, 550
Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778) svájci francia filozófus, író. 168
Rózsa Ferenc (1906–1942) építész, újságíró. 1942 tavaszán a kommunista párt illegális lapja, a *Szabad Nép* főszerkesztője. 1942 júniusában letartóztatják, a bántalmazások következtében meghal. 20
Rózsa Gyula (1941) művészettörténész, kritikus. 111
Rozsnyai Ervin (1926–2012) filozófus. 94
Russell, Bertrand (1872–1970) brit filozófus, matematikus és moralista. 81
Ruzsa Imre (1921–2008) matematikus, filozófus. 79, 111

S

Šabatová, Anna (1951) filozófus, ellenzéki aktivista, a Charta '77 aláírója, 1986-ban szóvivője. 2014–2020 között a Cseh Köztársaság ombudsmanja. 219
Sager, Lawrence [Larry] (1941) jogász, az NYU jogi karán, majd a Texasi Egyetem jogi karán tanít. 485
Sajó András (1949) jogtudós, 2008–2017 között az Emberi Jogok Európai Bírósága bírája. 435
Salamon László (1947) ügyvéd, politikus. 1990–1996 között az MDF országgyűlési képviselője, 1998–2012 között a Fidesz, majd a KDNP színeiben képviselő, 2012 óta alkotmánybíró. 584, 655
Sallai Imre (1897–1932) tisztviselő. A Tanácsköztársaság idején a Belügyi Népbiztosság Politikai Osztályán dolgozik. 1931-ben statáriális tárgyaláson halálra ítélik és kivégzik. 20
Sándor Eleonóra (1959) néprajzkutató, újságíró. 1989 előtt a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának aktivistája. 294
Sándor Pál (1901–1972) filozófus, 1959-től haláláig az ELTE BTK Dialektikus Materializmus tanszékét vezeti. 74, 75
Sánta [Ungár] Ilona (1919–2002) pártalkalmazott, a *Társadalmi Szemle* című pártfolyóirat rovatvezetője. Kis János nagybátyjának, Schwarz Józsefnek, majd Rényi Péternek felesége. 42
Sárkány Mihály (1944) néprajzkutató, szociálantropológus. 124, 125
Sáry László (1940) zeneszerző, az Új Zenei Stúdió társalapítója. 212
Sárközi György (1899–1945) író, költő, a *Válasz* című folyóirat szerkesztője. 1944-ben munkaszolgálatra viszik, ahonnan nem tér vissza. 77, 322
Sárközi Márta (1907–1966) író, szerkesztő, műfordító, Sárközi György özvegye. 322
Sárközy Tamás (1940–2020) jogász. 307
Sarlóska Vince Ernő (1897–1989) könyvtáros, Bolyai-kutató. 163
Sartre, Jean-Paul (1905–1980) francia filozófus, író. 65, 66, 159
Saussure, Ferdinand (1857–1913) svájci nyelvész, a strukturalista nyelvészet megteremtője. 79, 356
Sayers, Michael (1911–2010) ír származású amerikai író, újságíró. 94
Scanlon, Thomas (1940) amerikai filozófus, Rawls szerződéselméleti megközelítését fejleszti tovább és terjeszti ki a morálfilozófiára. 485, 684
Scheffler, Samuel (1951) amerikai politikai- és morálfilozófus, a New York University tanára. 385, 485
Schiff András (1953) zongoraművész. 31
Schiffer Pál (1939–2001) dokumentumfilmrendező, forgatókönyvíró. 324
Schillinger László (1903–1942) mérnök. 1934 után a moszkvai Nemzetközi Lenin Iskola kommunista káderképzőn tanul. Mint trockistát kizárják; 1942-ben kémkedés vádjával halálra ítélik és kivégzik. 28
Schmidt, Helmut (1918–2015) német szociáldemokrata politikus, 1974–1982 között az NSZK kancellárja. 596
Schmidt Mária (1953) történész, a Terror Háza Múzeum, a XX. és XXI. Századi Intézet főigazgatója. 665
Schmitter, Philippe (1936) amerikai politikatudós. 254
Schuman, Robert Jean-Baptiste Nicolas (1886–1963) francia politikus, 1947–1948-ban miniszterelnök, majd külügyminiszter, az Európai Szén- és Acélközösség alapítója. 595
Schumpeter, Joseph Alois (1883-1950) osztrák közgazdász. 580
Schwarz Ilona [Erdős Lászlóné, majd Kiss Tiborné] (1909–2001) magántisztviselő, 1945 után pártalkalmazott, Kis János édesanyja. 18, 20, 23–26, 32, 34–36, 39, 50, 52, 53, 55
Schwarz József (?–?) mészáros, Kis János anyai dédapja. 35

Schwarz József (1907–1945) mérnök, Kis János anyai nagybátyja. 35
Schwarz Lajos (1875–1950) szobafestő, Kis János anyai nagyapja. 23, 27–28, 34–37
Schwarz Róza (?–1949) háztartásbeli, Schwarz Lajos nővére. 35
Sebes József (1949) tisztviselő, a Raoul Walenberg Egyesület elnöke. A nyolcvanas években az állambiztonság szigorúan titkos tisztje. 238, 259
Sen, Amartya (1933) indiai származású, Nobel-díjas amerikai közgazdász, filozófus. 372, 485
Serfőző Magdolna (1962) az Inconnu csoport tagja. 237
Silone, Ignazio (1900–1978) olasz író. 52
Simicska Lajos (1960) a Fidesz pénztárosa, 1998–199-ben az APEH elnöke. A Közgép főrészvényese, a Mahír vezérigazgatója, a Hír-tévé és a *Magyar Nemzet* tulajdonosa. 2015-ben szakít Orbánnal, aki cégeinek és sajtóbirodalmának eladására kényszeríti. 659, 677
Simon Albert (1926–2000) karmester, az Új Zenei Stúdió létrehozásának kezdeményezője. 212
Simon Endre (1932–1984) filozófiatörténész. 78, 116
Sipos János – marxizmus-leninizmus kutató, 1968-ban az MTA Filozófiai Intézetének párttitkára. 111, 115, 119, 120, 137
Sipos Mihály – az Inconnu csoport tagja. 237
Smolar, Aleksander (1940) lengyel közgazdász, politológus. Részt vesz az 1968-as varsói egyetemi megmozdulásokban, ezért letartóztatják. Szabadulása után gyári munkásként dolgozik; 1971-ben emigrál. A KOR és a Szolidaritás elsőszámú nyugati kapcsolata. 1989–1990-ben Mazowiecki miniszterelnök tanácsadója. Létrehozza és évtizedeken át vezeti a Stefan Batory Alapítványt. 191, 192, 195, 545
Solt Ottilia (1944–1997) szociológus, újságíró. A hetvenes években Kemény István kutatócsoportjának tagja. A SZETA alapítója és meghatározó személyisége. 1982-től a *Beszélő* szerkesztője, és az marad a legális hetilappá való átalakulás után is. Részt vesz a Szabad Kezdeményezések Hálózata és az SZDSZ megalapításában 1988–1989-ben, majd 1991–1992-ben ügyvivő. 1990–1994 között országgyűlési képviselő, 1994-től haláláig a Wesley János Főiskolán tanít. 82, 208, 217, 226, 240, 243, 265, 297, 393, 413, 464, 465, 473, 497, 560, 626–630, 632, 633
Sólyom László (1942) alkotmányjogász, politikus. A Duna Kör résztvevője, majd az MDF tagja. 1989-ben az Alkotmánybíróság tagjává választják, 1990–1998 között az AB elnöke. 2005–2010 között köztársasági elnök. 318, 440, 458, 598, 655, 654, 655, 672, 687, 692, 693
Somorjai Ádám (1952) teológus, egyháztörténész, bencés szerzetes. 279
Somogyi Győző (1942) katolikus pap, grafikus, festő. 279
Soós Károly Attila (1944) közgazdász, 1990–1998 között az SZDSZ országgyűlési képviselője, 1994–1996 között az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium államtitkára. 304, 674
Soros György (1930) magyar származású amerikai filantróp üzletember. 191, 199, 475, 495, 517
Sós Vilmos (1933–2019) filozófus. 110, 118, 120
Souvarine, Boris (1895–1984) francia író, újságíró, a Francia Kommunista Párt alapító tagja; 1924-ben kizárják. 1953-ban jelenik meg nagyhatású Sztálin-életrajza. 94
Steiner Teréz (1848–1914) háztartásbeli, Kohn Mór felesége, Kis János apai dédnagyanyja. 34
Stepan, Alfred (1936–2017) amerikai szociológus, politikatudós. 254
Strauss, Franz-Joseph (1915–1988) 1961-től haláláig a bajor Keresztényszocialista Párt (CSU) elnöke. 1953–1962 között Adenauer kormányaiban, 1966-ban Kurt-Georg Kiesinger kormányában miniszter. 596
Streicher, Julius (1885–1946) német újságíró, a náci kötődésű, vehemensen antiszemita lap, a *Der Stürmer* szerkesztője és kiadója. 44
Sulyok Miklós (1948) matematikus, a SZTAKI munkatársa. 1979-ben aláírja a Charta '77 melletti nyilatkozatot, ezért 1980-ban elbocsájtják. A SZETA aktivistája, szamizdat kiadványok nyomtatásában és terjesztésében vesz részt. 211, 335
Surányi György (1954) közgazdász, 1990–1991 és 1995–2001 között a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Bokros Lajossal az 1995-ös gazdaságstabilizáló program kidolgozója. 306, 642, 653, 675
Suskevics, Sztanyiszlav (1934) 1991–1994 között a független Belarusz ideiglenes államfője. 674
Sükösd Mihály (1933–2000) író, kritikus, 1964 és 1994 között a *Valóság* szerkesztője. 108, 109, 313
Svoboda, Ludvík (1895–1979) cseh tábornok, 1968–1975 között Csehszlovákia elnöke. 118
Szabad György (1924–2015) történész, politikus, az MDF alapító tagja, 1990–1998 között országgyűlési képviselő, 1990–1994 az Országgyűlés elnöke. 1996-ban a Magyar Demokrata Néppárt (MDNP) frakciójába ül át. 318, 441, 501, 511, 537, 576
Szabó András György (1931–1993) filozófus. 111
Szabó Iván (1934–2005) mérnök,

politikus. 1990–1998 között országgyűlési képvilő, 1991–1993 között ipari, 1993–1994-ben pénzügyminiszer. 1994–1996 között az MDF frakcióvezetője. 1996-ban megalapítja a Magyar Demokrata Néppártot, melynek 1998-ig elnöke és frakcióvezetője. 589

Szabó Magda (1917–2007) író, költő, műfordító. 420

Szabó Miklós (1935–2000) történész, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. 1977-ben és 79-ben aláírja a Charta '77 melletti nyilatkozatot. A hetvenes-nyolcvanas években lakásszemináriumokat tart a magyar és a szovjet kommunista párt történetéről. A Hétfői Szabadegyetem előadója, a *Hírmondó* és a *Beszélő* szerzője. A monori tanácskozáson ő tartja Csurka István előadásának korreferátumát. Részt vesz az SZDSZ megalapításában, 1990-ig ügyvivő, 1990–1998 között országgyűlési képviselő. 116, 177, 224, 226, 229, 230, 258, 263, 265, 273, 350–352, 404, 408, 412, 422, 433, 434, 462, 473

Szabó Zoltán (1912–1984) író, szociográfus, publicista. 68, 341

Szabolcsi Bence (1899–1973) zenetörténész. 40

Szaharov, Andrej (1921–1989) orosz fizikus, a szovjet hidrogénbomba atyja, majd a nukleáris leszerelés szószólója, a rendszer kritikusa. 1970-ben Gorkij [Nyizsnyij Novgorod] városába száműzik. 1986 végén tér vissza Moszkvába. 1989-ben a Legfelsőbb Szovjet tagja lesz. 180, 251

Szalai Erzsébet (1948) közgazdász, szociológus. Részt vesz a Szabad Kezdeményezések Hálózata megalapításában, a párttá alakulást azonban nem támogatja. 1990 után az új rend baloldali kritikusa. 258, 305, 411, 412, 464

Szalai Júlia (1948) szociológus, a szegénység, a kisebbségek és a rendszerváltás szociológiájának kutatója, az ELTE és a CEU tanára. 297, 458

Szalai Pál (1935–2003) eszmetörténész, Jászi Oszkár követője. 1990 előtt szamizdatban publikál. Részt vesz a Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrehozásában, az alakuló SZDSZ programját azonban elutasítja. A rendszerváltás után baloldali publicista, a *Csakazértis* című lap szerkesztője. 258, 299, 322, 329, 351, 633, 690

Szaltikov-Scsedrin, Mihail Jefgrafovics (1824–1889) orosz szatirikus író. 193

Szamuely László (1936) közgazdász, gazdaságtörténész. 132, 150

Szántó Piroska (1913–1998), festő, grafikus, író, Vas István költő felesége. 359

Szász [Schwarz] Ferenc (1911–1945) Schwarz Lajos és Grünwald Hermina fia, Kis János anyai nagybátyja. 21, 27, 36

Szász János (1927–2006) romániai magyar író, költő, újságíró, műfordító. 322

Szelényi Iván (1938) szociológus. 1974-ben külföldre juttatják Konrád Györggyel közösen írt könyvük (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*) kéziratát; letartóztatják, emigrációba kényszerítik. 1981-ben az USA-ba költözik, Los Angeles-ben, majd a Yale Egyetemen tanít. 157, 162, 174–176, 261, 297, 528

Széll Jenő (1912–1994) néprajzkutató. Az 1956-os forradalom idején Nagy Imre titkára, a Szabad Kossuth Rádió kormánybiztosa. 1959-ben 5 évre ítélik, 1963-ban amnesztiával szabadul. Az 1986-ban tartott 56-os lakáskonferencia előadója, a Történelmi Igazságtétel Bizottság társalapítója. 420, 421

Szenes Iván (1927–2011) történész, az 1990-es években a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága elnöke. 23

Szent-Iványi István (1958) néprajzkutató. Részt vesz a demokratikus ellenzék tevékenységében, az SZDSZ alapító tagja. 1990–2004 között országgyűlési képviselő, 1994–1997 között a Külügyminisztérium politikai államtitkára. 2010-2015 között Magyarország ljubljanai nagykövete. 231, 626

Szente Zoltán (1966) jogtudós. 694

Szerdahelyi István (1935–2017) esztéta. 1980–1990 között az ELTE BTK Esztétika Tanszékén tanít, 1980–1989 között a *Kritika* főszerkesztője. 419

Szépe György (1931–2012) nyelvész. 178

Szigeti József (1921–2012) filozófus. 98–100, 111–113, 115, 116, 119–121, 137, 150

Szilágyi József (1917–1958) jogász, az illegális kommunista mozgalom résztvevője. 1956-os tevékenységéért Nagy Imrével és társaival együtt fogják perbe 1958 februárjában, de ügyét elkülönítik; '58 áprilisában halálra ítélik és kivégzik. 287

Szilágyi Sándor [„Saci"] (1954) történész, irodalmár, fotóművészeti író; a Hétfői Szabadegyetem szervezője, a *Beszélő* kezdeményezője, 1981–1989 között szerkesztője. 223, 229, 235, 244, 267, 337, 349–350, 474, 505

Szirmai Gábor (1957) pszichológus. 1989 előtt a szamizdatot segíti papírbeszerzéstől a kiadványok terítésén át sokszorosító gépek szállításáig. 241

Szőcs Géza (1953–2020) költő. 1981–1982-ben az erdélyi magyar szamizdat folyóirat, az *Ellenpontok* társszerkesztője. 2010–2012 között kulturális államtitkár, 2012-től miniszterelnöki főtanácsadó. 294

Szűcs Jenő (1928–1988) történész, középkorkutató. 322, 326, 327, 332, 337, 339, 402

T

Talata József (1955) költő, író, az *Égtájak között* című, anarchista irányultságú szamizdat lap társszerkesztője. 266

Tallósy Frigyes – ügyvéd, 1985–1990 között országgyűlési képviselő. 548

Tamás Gáspár Miklós (1948) filozófus, publicista. 1978-ban települ át Kolozsvárról Budapestre. 1980-ig az ELTE BTK Filozófiatörténet Tanszékén tanít, a *Bibó Emlékkönyv*ben való részvétele miatt elbocsájtják. 1985-ben részt vesz a monori tanácskozáson. Az SZDSZ-nek megalakulásától 2000-ig – kilépéséig – tagja, 1990–1994 között országgyűlési képviselője. 232, 258, 259, 270, 339, 392, 393, 395, 404, 408, 412, 415, 417, 446, 456–457, 459, 463, 469–472, 558–560, 566, 633, 640, 659, 660

Tánczos Gábor (1928–1979) tanár, szociológus, a Petőfi Kör titkára. A forradalomban játszott szerepéért 1958-ban 15 év börtönre ítélik. 1962-ben amnesztiával szabadul. 52

Tardos Márton (1928–2006) közgazdász. A nyolcvanas években a közgazdász reformmozgalom vezéralakja. 1985-ben részt vesz a monori tanácskozáson. Az SZDSZ alapító tagja, 1990–2002 között országgyűlési képviselő, 1991–1993-ban frakcióvezető. 156, 172, 242, 249, 250, 259, 300, 304, 305, 307, 413, 433, 465, 500, 524, 525, 674

Taylor, Charles (1931) kanadai politikai és morálfilozófus, filozófiatörténész. 485

Telegdi Zsigmond (1909–1994) nyelvész, az általános nyelvészet és az iranisztika tanára. 79, 99, 102, 103, 165

Tellér Gyula (1934) szociológus, műfordító, az SZDSZ-nek megalakulásától 1996-ig tagja. 1990–1994 között országgyűlési képviselő. 2006–2010 között a Fidesz színeiben országgyűlési képviselő, 2010-től miniszterelnöki főtanácsadó. 617–620, 638

Tettamanti Béla (1884–1959) gimnáziumi tanár, 1912–1927 között a makói Főgimnáziumban tanít; József Attila felfedezője. 40

Tettamanti Károly (1912–1983) vegyészmérnök, egyetemi tanár, Tettamanti Béla fia. 40

Thomson, Judith Jarvis (1929) amerikai morálfilozófus, az MTI emerita professzora. 485

Thorpe, Nick (1960) brit újságíró, a BBC budapesti, majd közép-kelet-európai tudósítója. 470

Thürmer Gyula (1953) politikus. 1989-ig az MSZMP KB munkatársa. Az MSZMP 1989 októberi feloszlása után a vezetésével újjászervezett párt [később Munkáspárt] elnöke. 113, 506

Tímár Árpád (1939–2017) művészettörténész, a fiatal Lukács György és Fülep Lajos munkáinak sajtó alá rendezője. 51, 80, 81, 85, 96, 99, 110, 112, 142

Tilly, Charles (1929–2008) amerikai szociológus, társadalomtörténész. 482

Tocsik Márta (1952–2013) ügyvéd. 658–662

Tóka Gábor (1962) politikatudós, választáskutató. 563, 683

Tordai Zádor (1924–2010) filozófus. 1960-ban települ át Kolozsvárról Budapestre. A *Bibó Emlékkönyv* szerkesztőbizottságának tagja. 110, 111, 118, 327

Torgyán József (1932–2017) ügyvéd, kisgazda politikus. 1990–2002 között kisgazda országgyűlési képviselő, 1991-től a párt elnöke annak széteséséig. 597, 621

Tornai József (1927–2020) költő, író, műfordító. 336, 420

Tóth Aladár (1898–1968) zenekritikus, 1948–1956 között az Operaház igazgatója. 40

Tóth Gábor Attila (1970) jogász. 1994-ben részt vesz a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) megalapításában, 1994–2002 között a TASZ ügyvivője, 2013-ban elnöke. 166, 694, 695

Tóth Imre tanár – a *Beszélő* terjesztője. 239, 240

Tóth Károly (1959–2016) irodalomkritikus, szerkesztő, politikus. 1989 előtt a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának aktivistája. A Független Magyar Kezdeményezés társalapítója, 1990–1991 között elnöke. 1992–1998 között a Magyar Polgári Párt alelnöke. A Fórum Kisebbségkutató Intézet alapító igazgatója. 294, 434

Tóth Károly Antal (1942) író, szerkesztő, esszéista. 1981–1982-ben az erdélyi magyar szamizdat folyóirat, az *Ellenpontok* társszerkesztője. 1984-ben Magyarországra települ át, 1988-ban Svédországba távozik. 433

Tőkei Ferenc (1930–2000) filozófus, sinológus. 150, 162, 165, 166

Tölgyessy Péter (1957) alkotmányjogász, politológus. Részt vesz az SZDSZ programjának kidolgozásában. Kiemelkedő szerepet játszik a kerekasztaltárgyalásokon. 1989 őszén belép az SZDSZ-be; 1989–1990-ben, majd 1992–1996 között ügyvivő, 1991–1992-ben a párt elnöke. 1996-ban kilép az SZDSZ-ből. 1990–1996 között az SZDSZ, 1998–2006 között a Fidesz színeiben országgyűlési képviselő. 506, 526–529, 537, 556, 558, 561, 575, 582, 584, 623–625, 631–642, 650, 652

Törzsök Erika (1942) kisebbségkutató. 1994–1997 között a Határon Túli Magyarok Hivatala

elnökhelyettese, 1997-1978-ban elnöke. 2005–2006-ban a Külügyminisztérium kisebbségpolitikai főtanácsadója, 2007–2009-ben a Miniszterelnöki Hivatal Nemzetpolitikai Ügyek Főosztálya főigazgatója. 294
Trockij, Lev Davidovics (1879–1940) orosz kommunista politikus, 1917-ben a bolsevik hatalomátvétel egyik irányítója. Lenin halála után alulmarad a Sztálinnal vívott hatalmi harcban, 1928-ban száműzik a Szovjetunióból. 1940-ben mexikói házában a szovjet állambiztonság ügynöke megöli. 29, 87, 94
Trump, Donald (1946) üzletember, 2016–2020 között az Egyesült Államok elnöke. 706

U, Ú

Uhl, Petr (1941) cseh mérnök, 1968. augusztus 21. után a politikai ellenállás résztvevője. 1969 decemberében 4 év börtönre ítélik. A Charta '77 kibocsátója. 1979-ben 5 év börtönnel sújtják. A „bársonyos forradalom" során a Polgári Fórum a parlamentbe delegálja. Később baloldali pártot alapít. 216, 221
Újfalussy József (1920–2010) zenetörténész, esztéta, 1980–1988 között a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1995–1998 között a Károli Gáspár Református Egyetem rektora. 31, 40
Újhelyi Szilárd (1915–1996) politikus, újságíró, szerkesztő. 1937-ben részt vesz a Márciusi Front létrehozásában. 1951-ben letartóztatják, 1954-es szabadulásakor Nagy Imre köréhez csatlakozik. 1962-től a Filmtudományi Intézet igazgatója, majd a Művelődési Minisztériumban visel magas tisztségeket. 1988-ban az Új Márciusi Front és a Történelmi Igazságtétel Bizottság alapítói között van. 289, 399, 500
Ungváry Krisztián (1969) történész. 552, 597

V

Vági Gábor (1947–1990) szociológus, a településszociológia, a közigazgatás és az önkormányzatiság kutatója. 1981-ben ő írja a vezércikket az egyetlen számot megért, *Kisújság* című szamizdat kiadványhoz. 1985-ben részt vesz a monori tanácskozáson. 1989-től haláláig az SZDSZ szakértője. 234, 297, 350, 407, 410
Vági Zsuzsa – előadóművész (Kamilla bohóc). A demokratikus ellenzék háttérmunkása, főként az AB Független Kiadó tevékenységét segíti rendszeresen. Nyomtat, szállít, stencilbe ír. 228
Vágner Anna (1964) gépíró, a szamizdat kiadványok rendszeres gépelője. 205
Vajda Mihály (1935) filozófus, a Budapesti Iskola tagja. 1961–1973 között az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa. 1973-ban a filozófusper során elbocsájtják. 1977-ben aláírja a Charta '77 melletti nyilatkozatot. 1977–1980 között a Brémai Egyetemen tanít. 1980-ban hazatér, csatlakozik a demokratikus ellenzékhez. 1990–2005 között a Debreceni Egyetem tanszékvezető tanára. 41, 77, 78, 91, 110, 111, 115, 119, 120, 133, 138, 143, 146, 148, 153, 158, 249, 258–260, 273, 351
Vallai Péter (1946–2012) színész, szavalóművész. 257
Vámos Miklós (1950) író, dramaturg, a Gerilla együttes alapító tagja. 171
Várady Szabolcs (1943) költő, műfordító, kiadói szerkesztő. 1977-ben és 1979-ben aláírja a Charta '77 melletti nyilatkozatokat. A *Holmi* című irodalmi folyóirat szerkesztőségének tagja 1989-től 2014-ig, a lap megszűnéséig. 84, 85, 156, 169, 225, 359
Varga Béla (1903–1995) katolikus pap, pápai prelátus, keresztény-demokrata politikus, 1946–1947 között a Nemzetgyűlés elnöke. 1947-ben az USA-ba emigrál, 1990-ben tér haza. 492
Varga Csaba (1946) író, szociológus, a rövidéletű Magyar Néppárt alapítója és delegációjának vezetője a kerekasztal-tárgyalásokon. 512, 513, 519
Vargha János (1949) ökológus, környezetvédő. 416
Vas István (1910–1991) költő, író, műfordító. 200, 322, 359
Vas János Panyiga (1953) zenész, néprajzkutató, az Orfeo zenészcsoport, majd a Vízöntő együttes alapító tagja. 171
Vásárhelyi Miklós (1917–2001) újságíró, sajtótörténész. 1956. november 1-től a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke. A Nagy Imre-perben öt évre ítélik, 1960-ban amnesztiával szabadul. 1984-től az MTA-Soros Alapítvány kuratóriumában Soros Györgyöt képviseli. A Történelmi Igazságtétel Bizottság társalapítója. 1990–1994 között az SZDSZ országgyűlési képviselője. 2001-ig a Soros Alapítvány elnöke. 289, 305, 326, 404, 420, 422, 426, 427, 429, 500, 522
Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ügyvéd, liberális politikus, a Polgári Demokrata Párt alapítója és vezére. 1917–1918-ban igazságügyminiszter az Esterházy-, majd a harmadik Wekerle-kormányban. 33
V. Bálint Éva (1947) újságíró, 1978–2002 között a *Magyar Hírlap* munkatársa. 510, 528
Végvári József (1943) őrnagyi rangban a belső elhárítás tisztje, a Dunagate-botrány kirobbantója. 549–551, 554, 555
Veres Júlia (1951) műfordító, iparművész, cipőtervező. 138

Vezér Erzsébet (1915–2003) irodalomtörténész, a kritikai Ady-kiadás szerkesztője. 1977-ben és 1979-ben aláírja a Charta '77 melletti nyilatkozatokat, 1980-ban a *Bibó Emlékkönyv* szerzője. 470

Vidovszky László (1944) zeneszerző, az Új Zenei Stúdió társalapítója. 212

Vidrányi Katalin (1945–1993) vallásfilozófus, katolikus teológus. 100, 208

Vietorisz Gyula (1897–1984) ügyvéd. 242

Vigh Károly (1918–2013) történész, a Bajcsy-Zsilinszky Endre Társaság elnöke. 463

Vilt Tibor (1905–1983) szobrászművész. 361

Virág Teréz (1930–2000) gyermekpszichológus. 247, 248

Vitányi Iván (1925) szociológus, esztéta. 1972-től a Népművelési Intézet (1980-tól Művelődéskutató Intézet) igazgatója. 1990–2011 között az MSZP, 2011–2014 között a Demokratikus Koalíció (DK) képviselője. A DK tiszteletbeli elnöke. 500, 522, 523, 646

Voltaire [François-Marie Arouet] (1694–1778) francia filozófus, író. 168

Voroncov, Vaszilij Pavlovics (1847–1918) orosz narodnyik közgazdász, szociológus. 221, 3809

Voszka Éva (1953) szociológus, közgazdász, a Pénzügykutatási Intézet, majd a Pénzügykutató Rt. munkatársa. 305

W

Wałęsa, Lech (1943) villanyszerelő. Az 1980. augusztusi gdański sztrájk vezéralakja, a Szolidaritás elnöke. 1990–1995 között köztársasági elnök. 191, 510

Waldron, Jeremy (1953) új-zélandi származású jog- és politikai filozófus. Oxfordban, majd New York-ban, az NYU-n tanít. 485

Walendowski, Tadeusz (1944–2004) operatőr, független újságíró. A hetvenes években a *Puls* (Pulzus) című szamizdat folyóirat szerkesztője, lakásán értelmiségi szalont visz. 194, 195, 197

Wallenberg, Raoul (1912–1947?) svéd diplomata, 1944 őszén-telén sokezer budapesti zsidót ment meg a deportálástól. 1945 januárjában a szovjet katonai kémelhárítás elhurcolja. Valószínűleg 1947-ben hal meg a KGB moszkvai börtönében. 238

Walter, Bruno (1876–1962) német karmester. 31

Walzer, Michael (1935) amerikai politikai filozófus. 485

Weber, Max (1864–1920) szociológus, közgazdász, a modern társadalomtudomány megteremtőinek egyike. 81, 82, 104, 105, 364, 677

Weöres Sándor (1913–1989) költő, író, műfordító. 63, 200, 322, 329

Wieseltier, Leon (1952) amerikai újságíró, szerkesztő. 192

Wildmann János (1954) közgazdász, teológus. 280

Williams, Bernard (1929–2003) brit morálfilozófus. 485, 684

Wirth Ádám – pártideológus, az 1956-ot követő ideológiai tisztogatás egyik főszereplője. 91

Woroszylski, Wiktor (1927–1996) lengyel író. 1976-ban csatlakozik a Munkásvédelmi Bizottsághoz (KOR), a *Zapis* (Írás, Feljegyzés) című szamizdat folyóirat szerkesztője. 193

Wyszyński, Stefan (1901–1981) bíboros prímás, 1948–1981 között a lengyel katolikus egyház feje. 197, 276

Wittgenstein, Ludwig (1889–1951) osztrák filozófus. 77

X

Xi Jinping (1953) 2012 óta a Kínai Kommunista Párt főtitkára, majd államelnök is. 678

Z

Zelnik József (1949) író, etnográfus, a nyolcvanas-kilencvenes években Csoóri Sándor környezetéhez tartozik. 317

Zétényi Zsolt (1941) ügyvéd, 1988-tól az MDF tagja, 1990–1994 között országgyűlési képviselője. Takács Péterrel törvényt kezdeményez már elévült bűncselekmények elévülési idejének újraindítására; ezt az Alkotmánybíróság megsemmisíti. 464

Zinovjev, Alekszandr Alekszandrovics (1922–2006) orosz logikus, filozófus, szatirikus író, a szovjetrendszer kritikusa. Sztálin halála utáni években a „neopozitivista" iskola vezéralakja. 76

Zoltai Dénes (1928–2008) filozófus, esztéta. 110, 571

Zsigmondi Ágnes (1950) zenetanár, az 1974-ben alapított Kolinda együttes énekese. 171

Zsille Zoltán (1942–2002) szociológus. A második gazdaság korai kutatója, a hierarchikus társadalomszervezéssel járó szervezett szervezetlenség kritikusa. 1974-ben kizárják a pártból és megfosztják az állásától. 1979-ben a Charta '77 melletti nyilatkozat egyik szervezője. 1980-ban Ausztriába emigrál, 1990-ben tér haza. 82, 216, 329, 332–334, 336, 350

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

„Soha nem voltam kalandkereső, világéletemben könyvek között időztem a legszívesebben. Pályám kezdetén ezt meg is engedhettem magamnak. A tudományos kutatók szokványos életét éltem, míg 1973-ban be nem válogattak az utóbb filozófuspernek elnevezett tisztogatási eljárás vádlottjai közé. Igaz, nem véletlenül helyeztek vád alá: társszerzője voltam egy Marx-kritikának, mely a vád első számú bizonyítéka lett. De az, hogy kizártak a hivatalos tudományosságból, mégis fordulatot hozott az életemben. Választás elé állított, és én azt választottam, hogy nem emigrálok, ám a tudomány hivatalos intézményeibe sem próbálok visszaszivárogni, hanem berendezkedem az intézményeken kívüli létezésre. Így jutottam oda, hogy részt vegyek a demokratikus ellenzék létrehozásában, majd ott legyek a harmadik köztársaság megalapításánál. És így történt, hogy az ifjúság és a férfikor határán mégiscsak kalandos életút nyílt meg előttem, ez a könyv pedig kalandregény lett."

kalligram.libricsoport.hu

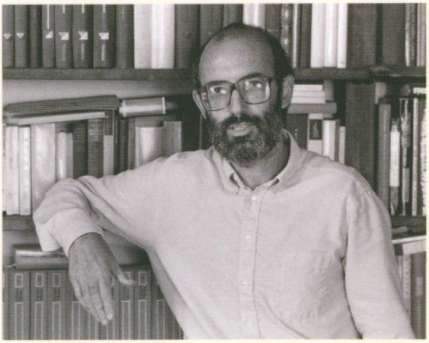

fotó: Szigeti Tamás, 1989. 10. 04

Kis János (1943) – filozófus. 1973-ban politikai okokból elbocsátják, foglalkoztatási és publikációs tilalom alá helyezik. Részt vesz a demokratikus ellenzék megszervezésében. Az illegális *Beszélő* vezető szerkesztője. 1990–91-ben az SZDSZ elnöke. 1992-ben visszatér a tudományos életbe, a CEU-n tanít.

Meszerics Tamás (1964) – történész, politikatudós, a CEU-n tanít. 2014–2019 között az LMP képviselője az Európai Parlamentben.

Mink András (1965) – történész. 1991 és 2012 között a Beszélő munkatársa, 1995 óta a Blinken OSA Archívumban kutató.